

TARİH VE GELECEK

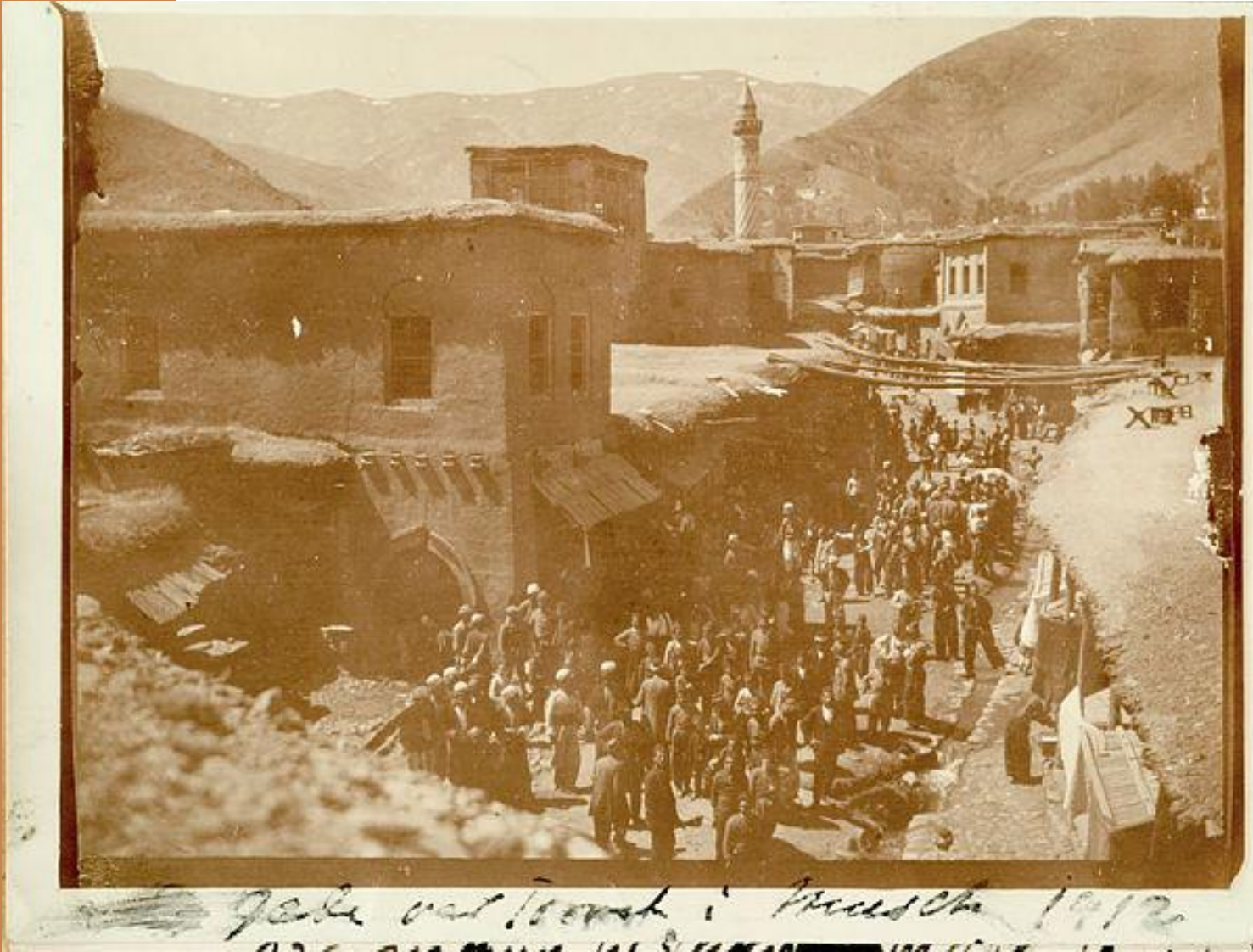
Cilt 6, Yıl (Eylül 2020), Sayı 3

International Peer-Reviewed Journal of History

HISTORY & FUTURE

Volume 6, Year (September 2020), Issue 3

JHF

Muş, 1912

Kaynak: Bodil Biorn arşivi: <https://foto.digitalarkivet.no/fotoweb/archives/5001-Historiske-foto/?q=Bi%C3%B8rn>

Editor: **Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY**

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jhf>
tarihgelecek@gmail.com

HOSTED: DERGİPARK
SCREENED: TURNITIN

VOLUME 6, ISSUE 3 – SEPTEMBER 2020

CİLT 6, SAYI 3 - EYLÜL 2020

Editör / Editor

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Muş

Yalın Dili / Publication Language

Türkçe / English

Yabancı Dil Editörü (İng)

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AKAR

+904362491552

Email: tarihgelecek@gmail.com

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jhf>

İmtiyaz Sahibi / Owner

Celal ÖNEY

Adres: Muş Alpaarslan Üniveristesi, Fen Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü

Muş /Merkez

*Uyarı 1. Bu dergide yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup **TARİH VE GELECEK** dergisini bağlamaz.*

*Uyarı 2. Dergide yayımlanan eserlerin **teelif hakları** yazarlarına aittir. Bu nedenle **TARİH VE GELECEK DERGİSİ** eserini yayımladığı yazara ücret ödemez. Yazardan izin alınmadan eserin çoğaltılması, basılması veya ticari amaçlar için kullanılması yasaktır. Lütfen yazar ile iletişime geçmek için iletişim bilgilerinin yer aldığı eserin ilk sayfasına bakınız.*

DERGİ HAKKINDA

Tarih ve Gelecek Dergisi (Journal of History and Future), 2015 yılında yayın hayatına başlamış olup geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Metodolojisi ve Dinler Tarihi alanlarında özgün çalışmaların yayınlanmasına yardımcı olmak amacıyla kurulmuş bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Açık Erişim Politikası'nı benimseyen dergimiz, gönderilen eserlerin değerlendirmesinde Kör Hakemlik sistemini kullanmaktadır. Dergimiz yayımladığı eserlere doi numarası atama yetkisine sahiptir. 6. yılına giren Tarih ve Gelecek Dergisi her yıl 4 sayı (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) yayımlayarak yayın hayatını sürdürmektedir. Dergimizi tarayan indekslerin sayısı her geçen gün artmakla birlikte dergimiz her sayısında kalitesini bir adım öteye taşımaya çalışarak Impact Factor'ünü artırmayı hedeflemektedir. Dergimize gönderilen eserler Turnitin intihal programından geçirilerek olası intihallerin önüne geçilmesine önem verilmektedir. Alanında uzman hakemlere gönderilen eserlerin en az 2 hakemin Olur'u ile yayımlayan dergimiz, alanına katkı yapabilecek özgün eserlerin tercih edilmesine özen göstermektedir. Tarih ve Gelecek Dergisi an itibarıyla E- DERGİ şeklinde yayımlanmaktadır.

Amaç

Tarih ve Gelecek dergisinin amacı Tarih alanında özgün eserlerin akademik bir süzgeçten geçirildikten sonra yayınlanması için çaba sarf etmektir.

Kapsam

Tarih ve Gelecek dergisi kapsam olarak geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Sosyolojisi, Tarih Felsefesi, Dinler Tarihi, Tarih Metodolojisi, Edebiyat Tarihi, Bilim Tarihi, Felsefe Tarihi, Eğitim Tarihi ve Uluslararası İlişkiler alanlarını kapsamaktadır.

Yayın İlkeleri

- Tarih ve Gelecek Dergisi, uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmaları yayımlayarak Tarih alanında bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.
- Dergiye gönderilen çalışma metninin tamamı, büyük bir bölümü daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olmalıdır.
- Derginin yazım kuralları, atıf ve kaynak stiline göre düzenlenmemiş çalışmalar dikkate alınmaz.
- Tarih ve Gelecek Dergisi, yılda dört kez (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) aylarında yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
- Derginin yayın dili Türkçe veya İngilizce'dir.
- Dergide yayımlanacak makaleler, öncelikle kendi alanlarına uygun araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlanmış özgün ve akademik çalışmalar olmalıdır. Dergiye gönderilen çalışmalar başka bir yerde yayımlanmış ya da yayımlanmak üzere gönderilmiş olmamalıdır. Dergimize yapılan gönderiler Turnitin intihal tespit programı ile taranmaktadır. İntihal tespit edilen yazılar hakem sürecine dâhil edilmeden reddedilir.
- Gönderilen yazılar öncelikle şekil açısından incelenir. Yayın ve yazım ilkelerine uyulmadığı görülen yazılar, içerik incelemesine tabi tutulmadan gerekli düzeltmelerin yapılması için yazara iade edilir.
- Yayımlanmayan yazıların dergi arşivinde saklı tutulur.
- Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, ön incelemesi yapıldıktan sonra yayın kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı hakemlere gönderilir. En az iki olumlu hakem raporu ile yazının yayımlanmasına karar verilir. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi halinde ise yazı yayımlanmaz. Aynı makale için olumlu ve olumsuz hakem raporları mevcut olduğunda yazı

ya editör tarafından ret edilir ya da bir hakeme raporuyla daha desteklenerek kabul veya ret kararı verilir.

- Sayı hakemlerinin isimleri derginin ilgili sayısında yer alır.
- Yayınlanan makaleler için yazara telif ücreti ödenmez.
- Burada Belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi, Baş Editörlere aittir

YAZIM KURALLARI

- Dergimize gönderilen yazılar, geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Dinler Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Sosyolojisi, Tarih Felsefesi, Dinler Tarihi ve Tarih Metodolojisi alanlarını kapsamaktadır. Başvuruda bulunan eserler bilime katkısı olan özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımalıdır
- Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının kapsamıyla uyumlu; yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır
- Türkçe ve yabancı dildeki en az 150-200 kelimelik özetler; yazının amacını, kapsamını, ara başlıklarını ve sonuçlarını yansıtmalıdır.
- Türkçe makalelerin başına Türkçe ve İngilizce; İngilizce makalelerin başına Türkçe ve İngilizce; özet eklenmelidir. Türkçe ve yabancı dildeki özetlere beş kelimelik anahtar kelime eklenmelidir.
- Makaleler, dil ve ifade bakımından dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, makalede açık ve yalın bir anlatım yolu izlemeli, ayrıca amaç ve kapsam dışına çıkan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir.
- Makalenin hazırlanmasında bilinen bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgeler, bilimsel kurallara uygun olarak hazırlanmalı, yazının amacına ve kapsamına uygun olarak seçilmeli, makalede değinilmemiş gereksiz belgelere ve kaynaklara yer verilmemelidir.
- Makalede kullanılan tabloların üstünde; şekil, figür, resim, harita ve belgelerin altında kolayca anlaşılır biçimde yalın ve yeterli bir açıklama bulunmalıdır.
- Makalede kullanılan kaynaklar yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, kullanılan her belge kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda değinilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
- Sonuçlar, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmeli, metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara sonuçta yer verilmemelidir.
- Yazarın adı hemen başlığın altında bulunmalı, “*” dipnotuyla unvanı ve çalıştığı kurum yazılmalıdır. Makaleyi gönderen kişi ayrıca iletişim için adresini, telefon numaralarını ve e-postasını açık olarak yazmalıdır.
- Yazılarda ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzu’na uyulmalıdır.
- Çeviri (tercüme) gönderenler, orijinal metnin bir örneğini ve bibliyografik künyesini de dergiye iletmelidir.
- Gönderilen makaleler 35 sayfayı geçmemelidir (Önemine binaen daha uzun makaleler Yayın Kurulu kararı ile yayımlanır.).
- Kurallar dâhilinde dergimize yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların her türlü hukuki, cezai ve bilimsel sorumluluğu yazar/yazarlarına aittir. Dergi ile hiçbir şekilde bağlayıcılığı yoktur. Yazar, burada bulunan tüm ilkeleri peşinen kabul etmiş sayılır.
- Makaleler sayfa yapısı, yazım ve kaynakça bakımından aşağıdaki biçimde düzenlenmiş olmalıdır:
- Türkçe Başlık
- Türkçe Öz (160 Sözcük)
- Türkçe anahtar kelimeler (5 adet)

- İngilizce başlık
- İngilizce ABSTRACT çok önemlidir, eserin Türkiye dışında taranması ve doğru bir şekilde bulunması için özetin Türkçe özetle tutarlık göstermesi ve anlaşılır olması gerekmektedir. (160 Sözcük)
- İngilizce anahtar kelimeler (5 adet)
- Yazar hakkında bilgi dipnotu (Ünvan, Çalıştığı Kurum, Email ve Orcid Numarası) mutlaka olmalı
- Giriş : Yazar giriş bölümünde eserin problemi, hedefleri, temel amacı, yöntemi ve ilgili alan yazın tartışmasını mutlaka yapmalıdır.
- Tartışma Bölümü
- En az iki başlık içermelidir
- Sonuç
- Ekler
- Çalışmada başlıklar;
- 1. -----
- 1.1. -----
- 1.1.1.----- biçiminde olmalıdır.
- Kısa alıntılar, tırnak (“) arasında, metin içinde ve istenirse italik olarak yazılır. Beş satırı aşan alıntı yazılar yine tırnak (“) içinde, italik, 9 punto, sağdan ve soldan 1 cm. içeride ayarlanarak yazılır.
- Dipnot sistemimiz klasik (Sayfa altı) dipnot sistemi CMS’dir (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note) Dipnot verirken ve kaynakça oluştururken Zotero Programını kullanmanızı tavsiye ediyoruz. Program ili ilgili eğitici videolar https://www.youtube.com/playlist?list=PLty-xcfaLVH5UQGSDyW_TaeEKfViNvVS7
- Dipnotların ve kaynakçanın hiçbir alanında bold özellik kullanılmaz.
- Tablo başlık noları, şekilde görüldüğü (Tablo 1.) gibi numaralanır, hepsi aynı puntoda olmak şartıyla 8 veya 9 punto, bold, öncesi ve sonrası 6 nk, satır aralığı En az 13 nk. ve 1 cm. içeriden Times New Roman karakteri ile yazılır. Tablo başlıkları, aynı puntoda, kelimelerin ilk harfleri büyük ve sağa yaslı olarak yazılır. Tablo içi yazılar başlıkla aynı punto ve öncesi ve sonrası sıfır (0) aralıklı olmalıdır. Bununla birlikte, metin içinde uygun düşmesi halinde, başlıkları ve iç yazıları, normal metin ile aynı puntoda olabilir.
- Şekil, figür, grafik, resim, harita vb.’de başlıklar altta, öncesi 6 nk, ve sonrası sıfır (0) nk., başlık noları 1 cm. içeride, bold, sıralı, hepsi aynı puntoda olmak şartıyla Times New Roman 8 veya 9 punto, “Şekil 1., Resim 1.” şeklinde, başlıkları ise aynı puntoda, normal ve kelimelerin ilk harfleri büyük olarak yazılır. Bunlar için kaynak gösterimi CMS’dir (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note)
- Kaynakça (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note) stiline göre hazırlanır.
- Kaynakçada sıra numarası verilmez
- Makale teslim edilirken;
- Yayınlanması istenen makaleler, yayın ve yazım ilkelerine göre hazırlanıp dergipark.gov.tr/jhf adresinden dergi sistemine yüklenerek gönderilecektir.
- Hakemlerden olumlu rapor alamayan ve dergimiz yazım kurallarına göre hazırlanmayan makaleler yayınlanmaz, yazarına iade edilmez; bu konuda idari ve adli bir sorumluluk kabul edilmez.
-

ETİK KURALLARI

TR Dizin Etik kurallar başlığı altında aşağıdaki hususlara uyulmalıdır.

Sosyal bilimler dahil olmak üzere tüm bilim dallarında yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

Bu başlık altında, hakem, yazar ve editör için ayrı başlıklar altında etik kurallarla ilgili bilgi verilmelidir.

Makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine uyulduğuna dair ifadeye yer verilmelidir.

Ulusal ve uluslararası standartlara atıf yaparak, dergide ve/veya web sayfasında etik ilkeler ayrı başlık altında belirtilmelidir. Örneğin; dergilere gönderilen bilimsel yazılarda, ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tavsiyeleri ile COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartları dikkate alınmalıdır.

Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makale ilk/son sayfasında yer verilmelidir. Olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalandığına dair bilgiye makalede yer verilmesi gereklidir.

Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine riayet edilmesi gerekmektedir.

Yazarlar

Gönderilen makalenin akademik alanlara katkı sunacak nitelikte olması yazarın sorumluluğundadır. Çalışmaların özgün olması ve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir. Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilim dışı ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır.

Her ne kadar intihal taraması dergi tarafından yapılacaksa da akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.

Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır.

Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelere kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır.

Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

Hakemler

Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır.

Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.

Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.

Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.

Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.

Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınılmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.

Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

Editörler

Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.

Editörler, kabul veya ret edilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır. Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.

Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.

Yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.

Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.

Editörler dergiye katkısı olmayan kişileri yayın kurulu üyesi veya yardımcı editör olarak göstermemelidir.

MAKALELERİN YAYIMLANMASINI ENGELLEYEN ÖNEMLİ HUSUSLAR

- Editör Kurulunun uygun görmediği,
- Yazar ORCID tahsis numarası olmayan,
- Yazar üye ve künye bilgileri yeterli olmayan,
- Dergi yazım kurallarına göre hazırlanmamış,
- İki yazardan fazla yazarı olan,
- Türkçe, İngilizce özetı olmayan veya düzgün hazırlanmayan,
- Klasik sayfa altı dipnot sistemi kullanılmayan,
- Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, yazarın yılda bir makale sayısını aşan,
- Editör ön incelemesinde içerik, düzen, kaynak, değerlendirme, yöntem, dil vs. bakımından yetersiz görülen,
- Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, 8 sayfadan az, 30 sayfadan fazla olan,
- Derginin basım ve yayım sürecine girmesine kadar değerlendirme süreci tamamlanamayan,
- Hakemlerin düzeltme isteklerini itinalı bir şekilde yerine getirmeyen
- Editörün iletişim girişimlerini cevapsız bırakma veya zamanında geri bildirim yapmama
- Derginin ilgili sayı kapasitesini aşan makaleler değerlendirmeye alınmaz/yayımlanmaz.

Yayın Sıklığı

Tarih ve Gelecek Dergisi her yıl 4 sayı (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) yayınlayarak yayın hayatını sürdürmektedir.

ABOUT THE JOURNAL

Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published quarterly (December, March, June, September). The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations. Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the History field. Journal of History and Future's scope on a large scale is History and on a narrow scale Archaeology, History of art, Local History, Oral History, History of Sociology, History of Religions, History Methodology, History of Literature, History of Science, History of Philosophy, History of Education, International relations areas.

AIMS

Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published quarterly (December, March, June, September). The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations.

SCOPE

Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the History field. Journal of History and Future's scope on a large scale is History and on a narrow scale Archaeology, History of art, Local History, Oral History, History of Sociology, History of Religions, History Methodology, History of Literature, History of Science, History of Philosophy, History of Education, International relations areas.

A. FOCUS AND SCOPE

HISTORY AND FUTURE is a peer-reviewed international journal that publish original and qualified works with a scientific approach in the field of History.

B. CITATION STYLE

The Chicago Manual of Style 17 Edition

C. AUTHOR GUIDELINES

1. Articles must be original (not plagiarism) and has never been published in another journal. If ever presented in the form of seminars, workshops, etc., say the name of the activity.
2. Articles are written by a program Microsoft Word to the top, A4 size paper, page margins: top 4 cm, left 3 cm, bottom 3 cm, and right 3 cm, typed with 1,5 density spacing, font Times New Roman 11 (Title 12, footnote 9).
3. Please submit your manuscript file as a Microsoft Word extension Document (DOC) only.
4. Title and Abstract write in Turkish and English, content manuscript can be written in Turkish or English.
5. The article goes into the desk editors selected by the editor. Articles can be accepted without repair, refurbishment accepted, or rejected, and the article is rejected is not returned unless requested by the author.

Structure of Paper

- Title (in Turkish or English): written in a concise and informative, maximum 15 words (single-spaced, Bold, Center, Times News Roman14, UPPERCASE) should reflect the substance of the variables described in the article body.

- Author: Without titles, the author can be an individual or a team (Times News Roman12).
- Affiliation and E-mail :Name of the institution (Times News Roman12).E-mail Address, which is located under the author's name (Times News Roman12)., italic).
- Abstract: (in Turkish and English): the length of 150-200 words, abstracts written in one paragraph includes: scientific review article consists of a discussion of the core issues and substantially while the results of the research article consist of goals, methods, and results. The abstract is single-spaced and Italic for English.
- Keyword: terms that reflect the essence of the concept within the scope of the problem may consist of several pieces of terms

The Body of Manuscript

1. Research Article consist of an A.INTRODUCTION, B.METHODS, C.RESULTS AND DISCUSSION and D.CONCLUSIONS.

2. Review Article consist of an A. INTRODUCTION (preliminary scientific study) that shows the problems and framework of analysis, sub-subtitle that contains the B.DISCUSSION and C. CONCLUSIONS.

3. Reference / Bibliography: use CMS Citation rules, cultivated from a primary source, and if it comes from the most current cultivated journals (3-5 years) and just acknowledgment of the source designated in the article body. Instead, the name that is referenced in the body must exist in the bibliography. Second row to the right of the entrance 7 letter. Here are some examples of writing a bibliography of several types of sources. Recommended to use Citation Software Ex. Mandeley, Zoteroetc.

D. PEER REVIEW PROCESS

The papers that are sent to HISTORY AND FUTURE are subjected to preliminary assessment by the Editorial Board to see whether the work complies with the principles of the journal. The papers that are out of the scope of the journal or do not comply with the format of a scientific text either in terms of content or style are either rejected or demanded to be corrected prior to peer-review process. Academic objectivity and scientific quality are the most important criteria for the assessment of the articles that are submitted to be published.

The articles that comply with the publication principles of HISTORY AND FUTURE are sent to two reviewers who are known for their studies in the relevant field. HISTORY AND FUTURE Journal employs double-blind review system in which the names of neither the reviewers nor the authors are disclosed in any of the phases of the process. Reviewer reports are saved for five years. If one of the reviewers gives positive feedback while the other gives negative feedback, the article is either sent to a third reviewer or Editorial Board examines the reviewer reports to make the final decision.

The authors submitting papers to HISTORY AND FUTURE take into account the criticisms and suggestions of the reviewers and the Editorial Board. The authors also have the right to object to the points with which they disagree. In the reviewing process, the publications of people with academic titles are only reviewed by academics of either an equal or a higher degree.

Assessment process of HISTORY AND FUTURE may sometimes take long periods of time due to undesired reasons. Normally, preliminary assessment by the editor takes a week while reviewer's assessment period takes 8 weeks. However, reviewer assessment process may get longer when reviewers do not respond on time or in cases of appointing a new reviewer and so on.

The author/authors submitting papers to HISTORY AND FUTURE is/are considered to have accepted the aforementioned reviewing conditions and process of the journal.

E. PUBLICATION FREQUENCY

HISTORY AND FUTURE is published quarterly. Regular issues come out in December, March, June, September . Additionally, a special issue is published annually, announcement for which shall be made on this website and relevant mailing groups.

F. PRIVACY STATEMENT

The names and e-mail addresses entered in this journal site will be used exclusively for this journal and will not be made available for any other purpose or any other party.

G. OPEN ACCESS POLICY

HISTORY AND FUTURE provides instant access to its content to promote scientific research and favors the growth of scientific knowledge.

PUBLICATION PRINCIPLES

- The Journal of History and Future aims to contribute to the accumulation of knowledge in the social sciences by publishing internationally recognized scientific studies.

- The Journal of History and Future is an international refereed journal published quarterly (December, March, June and September).

- The publication language of the journal is Turkish or English.

- The articles to be published in the journal should be original and academic studies prepared primarily by using appropriate research methods in their field. The works submitted to the journal should not be published or sent for publication elsewhere. Shipments to our journal are screened by Turnitin plagiarism detection program. Articles which was determined by plagiarism will be rejected without being included in the referee process.

- Manuscripts are first examined in terms of shape. The manuscripts which are not observed in the publication and writing principles shall be returned to the author in order to make necessary corrections without being subject to content review.

- Unpublished manuscripts are stored in the journal archive.

- The manuscripts sent to be published to the journal will be sent to the referees who are experts in the subject determined by the editorial board after the preliminary examination. It is decided to publish the manuscript with at least two positive reports. In case two referees give negative opinions, the manuscript will not be published. When positive and negative referee reports are available for the same article, the manuscript will be rejected by the editor or a decision of acceptance or rejection will be given through one more referee's supporting report.

- The names of the number referees are included in the relevant issue of the journal.

- No copyright fee is paid to the author for the published articles.

- The Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published three times a year in December, April and August. The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations.

- The Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the social sciences. At the same time, various articles such as history, literature, sociology, ethnicity, book, criticism and evaluation are also included. JHF applies at least two peer-review processes. The referees and editors in the submitted articles should have the corrections

made within 20 days and the final version of the manuscript should be uploaded to the journal system. The content and format of the manuscripts submitted to the journal may be rejected by the editorial board unless deemed appropriate.

- The scientific and legal responsibility of the published work belongs to the author(s).
- All publication rights of articles accepted for publication belong to Journal of History and Future.
- The decision of the Chief Editor will not be taken into consideration for the matters not mentioned here.

ETHICAL PRINCIPLES

AUTHORS

• It is authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field.

• The works must be original and based on research. It should be made sure that other individuals shown as co-authors, have contributed to the research. It is contrary to the scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regardless of the order of contribution

• Although the plagiarism scan will be carried out by AID, authors are responsible for academic consequences of plagiarism.

• The articles should not be sent to different journals at the same time. Also, the articles must be unsent to the other journals before.

• It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles.

- Citations and bibliography should be complete and realistic.

REFEREES

• Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view increasing the academic quality.

• Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential.

• Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way.

• Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation.

• Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory and accusatory statements must be avoided.

• Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negative, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely.

• Referees must evaluate the articles within the time-frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.

EDITORIAL BOARD

- Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the Journal to the evaluation process.

- Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage from them.

- Editors have all the responsibility and authority to accept or reject a submission.

- It is the responsibility of editors to keep the names of referees and authors confidential.

- Editors should take the necessary effort to ensure that the articles submitted for publication will be scanned to prevent plagiarism that is an academic dishonesty.

- It is the responsibility of editors to complete the review, refereeing, editing and publishing processes of the submitted articles in a timely and healthy manner.

- Editors should give priority to academic concerns and criteria when accepting the articles to the journal.

- Editors should not list the names of those who do not contribute the journal, as a member of editorial board or assistant editor.

Kurullar / Boards

- **Sahibi / Owner**
Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY
- **Yayın Kurulu Başkanı / Head of Publication Board**

Prof. Dr. Abdüllatif TÜZER
Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi

- **Yayın Kurulu / Publication Board**

Prof. Dr. Hüseyin Üreten
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN
Batman Üniversitesi / İslami İlimler
Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL
Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü
Prof. Dr. Osman AKANDERE
Necmettin Erbakan Üniversitesi / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi

Prof. Dr. Zaza TSURTSUMİA
Tiflis Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Zeki ÇEVİK
Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Danko LEOVAC
Sırbistan Belgrad Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mustafa ALİCAN
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Orlin SABEV
Bulgaristan Bilimler Akademisi

Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR
Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yılmaz KARADENİZ
Amasya Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Elçin NECİYEY
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM
Batman Üniversitesi / Tarih Bölümü

- **Danışma Kurulu / Advisory Board**

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK
Fırat Üniversitesi / Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tamella ALİYEVA
Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Doç. Dr. Fahri YETİM
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Canser KARDAŞ
Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Doç. Dr. Şarika GEDİKLİ BERBER
Gazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyal Bilimler
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÖKÇEN
Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyoloji Bölümü
Dr. Öğr. Üye. Efe DURMUŞ
Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Gülbin FIRAT
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Sedat KARDAŞ
Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Selim ADALI
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ
Gaziantep Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi / Tarih Bölümü

- **Bilim Kurulu / Science Board**

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Prof. Dr. Özer KÜPELİ
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi / İZMİR

Prof. Dr. Mustafa GÜLER
Afyon Kocatepe Üniversitesi / AFYON

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN
Ahi Evran Üniversitesi / KIRŞEHİR

Prof. Dr. Haşim Şahin
Sakarya Üniversitesi / SAKARYA

Prof. Dr. Numan ELİBOL
Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR

Prof. Dr. İbrahim SEZGİN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Prof. Dr. Abdullah KIRAN
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN
Ege Üniversitesi / İZMİR

Doç. Dr. Güven DİNÇ
Akdeniz Üniversitesi / ANTALYA

Doç. Dr. Yasin COŞKUN
Siirt Üniversitesi / SİİRT

Doç. Dr. Oktay BOZAN
Dicle Üniversitesi / DİYARBAKIR

Doç. Dr. Cafer ACAR
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / ANKARA

Doç. Dr. Emine GÜMÜŞSOY
Eskişehir Osmangazi üniversitesi / ESKİŞEHİR
Doç. Dr. Fahri YETİM
Eskişehir Osmangazi üniversitesi / ESKİŞEHİR
Doç. Dr. Abdullah KAYA
Cumhuriyet Üniversitesi /SİVAS

Doç. Dr. Serkan YAZICI
Sakarya Üniversitesi /SAKARYA
Doç. Dr. Tufan TURAN
Sakarya Üniversitesi /SAKARYA
Doç. Dr. Vedat TURĞUT
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi / BİLECİK
Doç. Dr. Başak ERGÜDER
İstanbul Üniversitesi / İSTANBUL
Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Doç. Dr. İrşad Sami YUCA
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Doç. Dr. Ferhat BERBER
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA
Doç. Dr. ALİ GÜVELOĞLU
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi / RİZE
Doç. Dr. Aziz TEKDEMİR
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Doç. Dr. Cavid Qasimov
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / VAN
Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL
Cumhuriyet Üniversitesi / SİVAS
Doç. Dr. Erol AKCAN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Dr. Öğr. Üyesi Zülfiye KOÇAK
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Musa GÜMÜŞ
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi Şükran YAŞAR
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA
Dr. Fatma Çalik ORHUN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İHSAN ERKOÇ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi /
ÇANAKKALE
Dr. Öğr. Üyesi Bülent ÇELİK
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi. Erol KARCI

Çankırı Karatekin Üniversitesi / ÇANKIRI
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali KARAMAN
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / BURDUR
Dr. Öğr. Üyesi Hatice DURGUN
Akdeniz Üniversitesi /ANTALYA
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŞEHİTOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM
Batman Üniversitesi /BATMAN
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet TUNÇ
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi /
KAHRAMANMARAŞ
Dr. Yusuf YILDIZ
Abant İzzett Baysal Üniversitesi / BOLU
Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi İskender DÖLEK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Kamil DOĞANCI
Uludağ Üniversitesi / BURSA
Dr. Öğr. Üyesi Fatih DEMİREL
Uludağ Üniversitesi / BURSA
Dr. Ahmet TUNÇ
İnönü Üniversitesi / Malatya
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS
Dr. Öğr. Üyesi A.Vahap ULUÇ
Hacı Bayram Veli Üniversitesi / ANKARA

- **Baş Editör / Editör in Chef**

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

- **Alan Editörleri / Field Editors**

- **Yeniçağ Tarihi**

Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **Ortaçağ Tarihi**

Doç. Dr. Mustafa ALİCAN

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih / Muş

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **Cumhuriyet Tarihi**

Doç. Dr. İrşad Sami YUCA

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

Dr. Öğrt. Üye. Mehmet ÖZALPER

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **Yakınçağ Tarihi**

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **Eskiçağ Tarihi**

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed YÜCEL

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **Yabancı Dil Editörü /Foreign language Editor**

Dr. Öğr. Üyesi Mahmat AKAR

Muş Alparslan Üniversitesi / İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü / Muş

- **Sekretarya / Secretariat**

Dr. Öğr. Üyesi. Şeyhmus BİNGÜL

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **İlk/Son Okuyucu / Firs-last Proof Reader**

Caner ÖZBAY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **İletişim Sorumluları / Correspondents**

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

- **Mizanpaj ve Dizgi / Layout and Design**

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü / Muş

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Hakemler - Referees

VOLUME 6, ISSUE 3 – SEPTEMBER 2020

CİLT 6, SAYI 3 - EYLÜL 2020

(Sayı Hakem Kurulu/ Issue Referee Board)

- Prof. Dr. Hülya BOYANA (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. HAVA SELÇUK (Erciyes Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mesut ERŞAN (Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi)
- Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi)
- Doç. Dr. Asaf ÖZKAN (Atatürk Üniversitesi)
- Doç. Dr. Ufuk ERDEM (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
- Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN (Muş Alparslan Üniversitesi)
- Doç. Dr. Mustafa GENÇOĞLU (Uşak Üniversitesi)
- Doç. Dr. Levent DÜZCÜ (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
- Doç. Dr. Süreyya Eroğlu BİLGİN (Süleyman Demirel Üniversitesi)
- Doç. Dr. Yavuz HAYKIR (Fırat Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Vahit Cemil URHAN (Trakya Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Hacer GÖL (Bitlis Eren Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Ali KARAHAN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Cihan YEMİŞÇİ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ (Gaziantep Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ (Gaziantep Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Kazım KARTAL (Adıyaman Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Metin KOPAR (Adıyaman Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Aziz ALTI (Munzur Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Ersoy ZENGİN (Munzur Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer DENİZ (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi İlker Mümin ÇAĞLAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER (Muş Alparslan Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Şeyhmus BİNGÜL (Muş Alparslan Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Murat BURGAÇ (Ankara Üniversitesi)
- Arş. Gör. Dr. Derya SEMİZ (Marmara Üniversitesi)
- Arş. Gör. Dr. Sedat KANAT (Bingöl Üniversitesi)

e-ISSN 2458-7672

DOAJ

DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS

ingenta CONNECT

RESEARCHBIB ACADEMIC RESOURCE INDEX

ACADEMIC Journal Index

Scholarsteer Scholarly Information

acar index

ERIH PLUS

EUROPEAN REFERENCE HUMANITIES AND

NAVER 학술정보

JournalTOCs

The latest Journal Tables of Contents

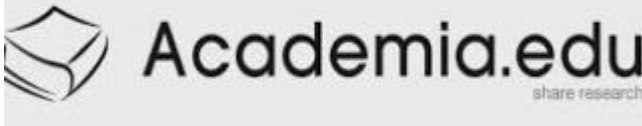

SINDEX

BASE

asos akademia sosyal bilimler indeksi

SOBIAD 100'lerce Sosyal Bilimler Dergisinde Atif Ara

SCRIBD

ESJI Eurasian Scientific Journal Index www.ESJIndex.org

ROAD DIRECTORY OF OPEN ACCESS SCHOLARLY RESOURCES

Google

Open Access Library Search Engine, Journal, Index, Repository

ResearchGate

Scholar

idealonline

Türkiye Kaynakçası kaynakça.info

Crossref

JOURNAL FACTOR

I I JOURNAL MASTER I

Laredo College

STUDYLIB

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

1. Erzincan Halkevi ve Faaliyetleri (1933-1951).....759
Erzincan Community House and it's Activities (1933-1951)
Savaş SERTEL
2. Antik Hellen ve Roma Toplumlarında Büyü ve Kehanet.....791
Magic and Divination in Ancient Greek and Roman Society
Ozan SÜLÜN; Hüseyin ÜRETEN
3. Dostluktan Yol Ayrımının Başlangıcına Doğru Türk Rus İlişkileri (1923-1938).....818
Turkish-Russian Relations from Friendship to the Beginning of the Road Split (1923-1938)
Arzu BOY
4. Türk Siyasi Hayatında Kasım Küfrevi.....841
Kasım Küfrevi in Turkish Political Life
Zafer KOYLU; Rıdvan SÜSLÜ
5. Kosova Arnavutlarının Millî Kahramanı İsa Bolatinî (1864-1916).....855
National Hero of Kosovo Albanians İsa Bolatinî (1864-1916)
Said OLGUN
6. Osmanlı Devleti'nde Ekmek Üretiminde Modernleşme Çabalarına Bir Örnek: "Ekmek ve Ma'mûlât-ı Dakika Şirket-i Osmâniyesi" ve Nizamnamesi.....895
An Example of Modernization Efforts in Bread Production in the Ottoman Empire: "Ekmek ve Ma'mûlât-ı Dakika Firma-i Osmâniyesi" and its Regulations
Salih BAŞKUTLU
7. Anılarla Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti Seferberliği ve İstanbul'da Verilen Askeri Eğitimler (1914).....911
The Mobilization of the Ottoman Empire in the First World War and the Military Training in Istanbul with Memories (1914)
Mehmet ARSLAN

8. Beş Şehrin Tarihî Kaynaklarına Dair (1800-1914) Makaleler Düzeyinde Bibliyografik Bir Çalışma.....928
A Bibliographic Study at the Level of Articles on Historical Sources (1800-1914) of The Five Cities

Tarık Ziya ARVAS

9. Gilan Belediyesine Özel Önem Verilerek Kosova’da Türk Eğitiminin Tarihsel Gelişimi.....955
Historical Development of Turkish Education in Kosovo Specifically in The Municipality Of Gjilan

Shqipe Avdiu-KRYEZIU; Berat DİNDARİ

10. Balkan Savaşlarında Romanya’nın Askeri ve Siyasi Stratejisi.....963
Military and Political Strategy of Romania in the Balkan Wars

Ömer METİN

11. Seyyid Lokmân’ın ‘Zübdetü’t-Tevârîh’ Adlı Eseri’ne Göre “III. Murad Dönemi -Feth-i Fas” Bahsi.....974
According to Seyyid Lokman’s Forensic Work “Zubdetü’t-Tevârîh” to the Subject in the Period of the III. Murad- the Conquest of Morocco

Rümeysa KARS

12. Askeri, Politik ve Stratejik bir Araç Olarak Kültürel Mirası Silahlaştırmak.....988
Weaponizing Cultural Heritage as a Military, Political and Strategic Tool

Bilal BİLGİLİ; Gülsün TANYELİ

13. Ceride Odası 1830-1850.....1012
Ceride Chamber 1830-1850

Mustafa Mesut ÖZEKMEKÇİ

14. Abbâsîler’in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum.....1025
The Political Situation in the City of Rayy from the Foundation of the Abbassids to the End of the 9th Century

Mustafa AYLAR

15. Yeniçeri Ocağının Yetmiş Birinci Ortası: Seksoncular (Samsoncular).....1038
The Seventy First Troops of the Janissary Guild: Seksoncular (Samsoncular)

Aziz ALTI

16. Türk Milleti Ata'sıyla Vedalaşıyor: Anadolu'nun Bazı Kentlerinde Atatürk İçin Yapılan Matem Törenleri.....1051
The Turkish Nation Says Goodbye to his Ancestor: Mourning Ceremonies Held for Atatürk in Some Cities of Anatolia
Cihat TANIŞ
17. İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türk Ordusunda Yaşanan Salgın Hastalıklar Ve Ölümlemler.....1069
Epidemic Diseases and Deaths in the Turkish Army during the Second World War
Ersoy ZENGİN; Serdar GÖKTAŞ
18. Kâzım Karabekir ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası.....1091
Kâzım Karabekir and Progressive Republican Party
Selim SAYGIN
19. Nüfus Mübadelesi Sonrası Yunanistan Veria (Karaferye) Şehrinde Ev Olarak Kullanılan Camiler.....1109
Mosques Used as Houses in Veria (Karaferye), Greece, After the Population Exchange
Neval Konuk HALAÇOĞLU

Doç. Dr.
Savaş SERTEL

Munzur Üniversitesi, Siyaset Bilimi Ve
Uluslararası İlişkiler Bölümü
savassertel@munzur.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3264-1753>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
28/08/2020

Kabul edildi.
Accepted
31/08/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.787396>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Erzincan Halkevi ve Faaliyetleri (1933-1951)

Erzincan Community House and it's Activities (1933-1951)

Öz

Halkevleri ilk olarak 1932 yılında kurulmuştur. 1940 yılında ise Halkevlerinin kurulamayacağı küçük ve mütevazı yerleşim birimlerinde Halkodaları kurulmaya başlamıştır. Halkevlerinin amacı batılı, inkılapçı, demokrat, cumhuriyetçi, laik ve modern bir toplum yaratmak olmuştur. Bu ödev Atatürk tarafından Halkevlerine verilen en büyük ödevdir. Bunun yanı sıra Halkevleri geniş halk yığınlarının dünya görgü ve bilgisinin artmasını da hedeflemiştir. Bu hedef doğrultusunda Halkevlerinde Türkçe okuma-yazma, biçki nakış, marangozluk, duvarcılık, makine, fotoğrafçılık, yabancı dil gibi kurslar açılmış, müzik ve tiyatro öğretimi yapılmış, spor faaliyetleri yürütülmüştür. Halkevlerinde sosyal yardım faaliyetleri yürütülerek toplumsal dayanışma bu kurumlar eliyle yurdun en ücra köşelerine kadar yayılmıştır. Halkevleri çok yönlü eğitim ve kültür kurumları olarak Türk Eğitim Tarihi'nde yerini almış devrinin yeni ve modern bir kurumu olmuştur. Bu çalışmada 1933 ve 1951 yılları arasında Erzincan'da kurulan ve çok önemli faaliyetler yürütmüş olan Erzincan Halkevi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, Halkevleri, Halkodaları, Laiklik, İnkılapçılık.

Abstract

Community Centers were first established in 1932. In 1940, Community Offices started to be established in small and modest settlements where the Community Houses cannot be established. These institutions are subsidiaries of CHP. Therefore, they are ideological institutions. The aim of the Community Houses was to create a western, revolutionary, democratic, republican, secular and modern society. This assignment is the biggest assignment given to the People's Houses by Atatürk. In addition, Community Houses also aimed to increase the world manners and knowledge of the large masses of people. In line with this goal, courses such as Turkish literacy, reaping embroidery, carpentry, masonry, machinery, photography, foreign language were opened, music and theater education was carried out, and sports activities were carried out. Social solidarity has spread to the remotest parts of the country through these institutions by carrying out social aid activities in community centers. People's Houses became a new and modern institution of its age, which has taken its place in the History of Turkish Education as multi-faceted educational and cultural institutions. In this study, Erzincan Community Center, which was established in Erzincan between 1933 and 1951 and carried out very important activities, was examined.

Key Words: Erzincan, Community Centers, Community Offices, Secularism, Revolution.

ATIF: SERTEL Savaş, "Erzincan Halkevi ve Faaliyetleri (1933-1951)", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/3 (Eylül 2020), s. (759-790)

CITE: SERTEL Savaş, "Erzincan Community House and it's Activities (1933-1951)", **Journal of History and Future**, 6/3 (September 2020), pp. (759-790)

Giriş

1912 yılında kurulan Türk Ocakları Cumhuriyet Dönemi'nde de varlığını devam ettirmiştir. Ancak üyelerinin bir kısmının 1930 yılında CHP'nin sözde bir muhalefet partisi olarak kurulmasına izin vermesinden sonra halkın büyük teveccühünü kazanan ve gerçek bir muhalefet partisi olması ihtimalinden çekinilerek kapatılan Serbest Cumhuriyet Fırkasını desteklemesi ve bu partiden aday olması Türk Ocakları için sonun başlangıcı olmuştur. Türk Ocakları 10 Nisan 1931 tarihinde Ankara'da olağanüstü genel kurul toplantısı yapmış ve kendini feshederek CHP ile birleştirilmiş¹ ve mal varlıkları CHP'ye devredilmiştir.² Türk Ocaklarının kapatılma kararının hemen sonrasında (10-18 Mayıs 1931) yapılan CHP'nin üçüncü büyük kongresinde Halkevlerinin açılmasına karar verilmiştir.³ Böylece Türk Ocaklarının kapatılmasından sonra il ve ilçe merkezlerinde halkevleri kurulmaya başlanmıştır.⁴

İlk olarak 1932 yılında kurulan Halkevleri⁵, CHP'nin ideallerine sadık insan yetiştirme görevini üzerine almıştır.⁶ Bundan dolayı da bir partiye ait ideolojik kurumlardır.⁷ Halkevleri,

- 1 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 286; Cemil Koçak, "Siyasal Tarih 1923-1950", *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, s. 114, Şerafettin Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları*, Anı Yayıncılık, Ankara 2006, s. 14; Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (Çev: Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s. 81; Nurcan Toksoy, "Türk İnkılabında Milli Kültürün Yeri ve Halkevi Çalışmaları", *Turkish Studies*, C. 2, S. 1, 2007, s. 145, 147; Feroz Ahmad, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Siyaset ve Siyasi Partiler", *Türkiye Tarihi 1839-2010 Modern Dünyada Türkiye Editör: Reşat Kasaba, (Çev: Zuhal Bilgin)*, Kitap Yayınevi, s. 233; Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, S. 23, s. 266; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (Çev: Yasemin Samer Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 262. Türk Ocakları Genel Başkanı Hamdullah Suphi 25 Mayıs 1931 tarihli bakanlar kurulu kararname ile Bükreş Ortaelçiliğine atanmış ve Türkiye'den uzaklaştırılmıştır. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 307-308.
- 2 Türk Ocaklarının CHP'nin çizgisinin aksi yönde bir siyasal güç olmaya başlaması, birçok üyesinin SCF kuruculuğunu yerel yöneticiliğini üstlenmesi kapatılmasında etkili olmuştur. CHP bu durumu muhalif bir kuruluşun çalışmalarına son verilmesi olarak değerlendirmiştir. Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi*, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983, s. 52, 54-55, 57.
- 3 Tarhan Erdem-İ. Selçuk Erez, *Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri (1932-1951-1963)*, CHP İl Gençlik Kolu Yayını, Şevket Önal Matbaası, İstanbul 1963, s. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul 1952, s. 578; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C. III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975, s. 458. 1935 yılında CHP kongresi parti ile devleti birleştiren bir karar almıştır. Bu tarihten itibaren içişleri bakanı parti genel sekreteri, valiler ise partinin il başkanı olmuştur. Ancak 1939'daki parti kurultayında genel sekreterin İçişleri Bakanı olmayacağı ve valileri parti il başkanı olmayacağı açıklanmıştır. Feroz Ahmad, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Siyaset ve Siyasi Partiler", *Türkiye Tarihi 1839-2010 Modern Dünyada Türkiye Editör: Reşat Kasaba, (Çev: Zuhal Bilgin)*, Kitap Yayınevi, s. 233-234; Feroz Ahmd, *İttihatçılıktan Kemalizme* (Çev: Fatmagül Berktaş (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 208. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (Çev: Yasemin Samer Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 259.
- 4 Cemil Koçak, "Siyasal Tarih 1923-1950", *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, s. 114; Bülent Varlık, "Ülkü: Halkevleri Mecmuası", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 268; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev: Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 379. Baskın Oran'a göre halkçılıkla beslenen milliyetçiliğin yayılması 1931 yılında kapatılan Türk Ocaklarının yerine kurulan Halkevleri aracılığıyla olmuştur. Oran, Halkevlerinin halk kültürünün aydınlar tarafından araştırılıp öğrenilmesi işlevinin görmekte beraber asıl olarak aydınların milliyetçi ideolojisinin Anadolu'ya yayılması için belli başlı kurumlar olduğunu vurgulayarak halkevlerine eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Dost Kitabevi, Ankara 1988, s. 201.
- 5 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2007, s. 405. Yavuz Haykır, "Elâzığ (Elaziz) Halkevi Altan Dergisi Bibliyografyası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 166, Şubat 2007, s. 211.
- 6 Ceyhan Atuf Kansu, "Halkevleri", *Dıranaz*, Yıl 2, S. 14, Mart 1937, s. 5.
- 7 Halkevleri çalışma talimatnamesi bu durumu "Halkevleri Şubelerinin bütün çalışmalarında, parti programının göz önünde

CHP'nin halkçılık düşüncesinin ve parti ideolojisinin serpiildiği ve geliştirildiği yerlerdir.⁸ Dönemin CHP ideologlarına göre halkevleri bir okul, üniversite, tiyatro, konservatuar, gece dershanesi, dispanser ve çocuk bakımevi değildir.⁹ Bu kurumlar CHP tarafından toplumun ilgi ve yeteneklerinin geliştirilmesini amaçlayan ve toplumun her kesiminden bireylerin sosyalleştiği ve kaynaştığı birer kültür kurumu olarak tasarlanmıştır. Bu durum parti yayımlarında "Halkevleri ve Halkodaları, geniş halk tabakalarını topluluk içinde yetiştirmek amacıyla yarattığı kültür yuvalarıdır." ifadesiyle yer almıştır.¹⁰ Bu kurumlar halkın politik ve ideolojik eğitimini sağlamaya çalışmıştır.¹¹ Halkevlerinin amaçlarından biri de modern kültür ve uygarlığı Türkiye'ye yaymaktır.¹² Bu kurumların hedef kitlesi öğrenim çağını aşmış geniş halk kitleleridir.¹³

1930'lu yıllarda gerçekleşen Türk kültür devriminin alt yapısı halkevleri aracılığıyla oluşturulmaya çalışılmıştır.¹⁴ Böylece demiryollarıyla Türkiye'nin fiziksel bütünlüğü, Halkevleriyle de kültürel bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁵ 1930'lu yıllarda rejimin yerleşmesi için eğitim ve kültür politikaları ve ekonomik kalkınmaya önem verilmiştir. Bu dönemde Halkevleri, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, İstanbul Üniversitesi, Köy Eğitimci Teşkilatı, Köy Enstitüleri kurulmuş, ekonomide devlet ve özel sektör eliyle ülkenin bir an önce kalkınması sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁶ Halkevlerinin kurulmasında dönemin şartlarına göre toplumda oluşan modernleşme ihtiyacı da etkili olmuştur.¹⁷

tutulması, bunların her vesile ile yayılması ve kökleştirilmesi esastır." düsturu ile ortaya koymuştur. *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940, s. 3.

- 8 Cevdet Demiray, "Halkevleri ve Halk Terbiyesi", *Kaynak*, S. 157, Şubat 1946, s. 4. CHP gibi Halkevlerinin faaliyet tarzı ve programına da halkçılık ilkesi hakimdir. Yavuz Abadan, "Yurddaş ve Halkevleri", *Yeni Türk*, C. 10, S. 110/2, Şubat 1942, s. 2. Halkevleri, CHP'nin yan kuruluşu olmuştur. Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2000, s. 104-105.
- 9 İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Halkevleri Ne Yapmalı Ne Yapmamalı", *Yeni Adam*, No: 201, 4 Ekim 1937, s. 2.
- 10 *CHP Halkevleri ve Halkodaları 1944*, Ankara 1945, s. 3.
- 11 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 172.
- 12 Feroz Ahmad, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Siyaset ve Siyasi Partiler", *Türkiye Tarihi 1839-2010 Modern Dünyada Türkiye* Editör: Reşat Kasaba, (Çev: Zuhâl Bilgin), Kitap Yayınevi, s. 233.
- 13 Savaş Sertel, *Ulus Devlet Modernleşmesinin Taşraya Yansması Tunceli'de Kurulan Halkevleri ve Halkodaları (1937-1951)*, Hiper Yayın, İstanbul 2019, s. 13.
- 14 Halkevleri, partinin ilkelerini toplum içinde yaymak ve izlenmekte olan siyaseti halk arasında anlatıp benimsetmek için çalışmıştır. Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi*, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983, s. 88, 90.
- 15 Şerafettin Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları*, Anı Yayıncılık, Ankara 2006, s. 17. Formal okul sisteminin yanı sıra Millet Mektepleri, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Halkevleri ve Halkodaları gibi toplumu ideolojik bir temek üzerinde biçimlendirecek ve seferber edecek kuruluşlar bu dönemde devreye konulmuştur. Sefa Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2002, s.1.
- 16 Hakkı Uyar, "Atatürk Dönemi İç Politika (1923-1938)", *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2011, s. 50.
- 17 1929 dünya ekonomik bunalımının olumsuz etkileri, Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Menemen olaylarının toplumda yükselttiği tansiyonu düşürmek, partinin halkla temasını artırmak ve rejimi halka benimsetmek gayretleri de bu kurumların oluşmasında etkili olmuştur. Ayrıca dönemin şartları gereği ekonomide devletçiliğin yaşama geçirilmesi sosyal ve kültürel hayatta da devletin etkinliğini ön plana çıkaracaktır. Bu etkinliklerden biri de halkevleri olacaktır. Bununla birlikte Serbest Fırka tecrübesinden ders çıkaran yeni rejim kitle tabanını genişletmeye çalışmıştır. Neşe G. Yeşilkaya, "Halkevleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 113; M. Asım Karaömerlioğlu, "Tek Parti Döneminde Halkçılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 283; Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, S. 23, s. 262. Bu kurumlar Anadolu'da yeni bir kolektif kimlik yaratmanın aracı olarak görülmüştür. François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)* (Çev: Ali Berktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 20.

Halkevleri kurulurken o dönemde Avrupa’da, Macar milli kültür cemiyeti, Uranya Cemiyeti, İşçi Jimnazları, Çekoslovak Mazarik halk terbiyesi müessesesi, Faşist İtalya’nın Dopolavora milli kültür teşkilatı, Alman halk kültür teşkilatı, İngiliz halk terbiye cemiyetleri faaliyet yürütmekteydi.¹⁸ Halkevleri tüm bu kurumlardan da ilham alınarak kurulmuşsa da Türkiye’nin kendi ihtiyaçlarına göre yarattığı yepyeni sosyal bir kurumdur.¹⁹ Cumhuriyet Halk Partisine göre halkevleri, CHP’nin Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Laiklik, Devletçilik ve İnkılapçılıktan oluşan altı ilkesi doğrultusunda çalışan, geniş halk tabakalarının birbiri ile kaynaşması, yurttaşların görgü ve bilgisinin artırılması için açılmış olan kurumlardır.²⁰ Halkevleri Kemalist ilkeler çerçevesinde belirlenmiş yeni bir kamusal alan yaratmış, ev ve iş yerleri dışında yeni bir toplanma alanı meydana getirmiştir.²¹ Halkevleri, yetişkin eğitimi düşüncesinin gelişmiş bir uygulaması olarak ortaya çıkmıştır.²²

1932 tarihli Halkevleri talimatnamesine göre, Halkevleri şubeleri dokuz çalışma koluna bölünmüştür.²³ 1940 tarihli Halkevi talimatnamesine göre bir Halkevi şube açabilmesi için açılacak şubenin en az 25 üye kaydının olması zorunlu kılındığı gibi üye sayısı elliye kadar olan şubeler 3, elliden fazla olanlar ise 5 kişilik şube komitesi seçmiştir.²⁴ Talimatnameye göre üye sayısı 10

18 Şerafettin Zeyrek, *Türkiye’de Halkevleri ve Halkodaları*, Anı Yayıncılık, Ankara 2006, s. 20. 1867’den itibaren Macaristan’da milli kültür cemiyeti, Uranya cemiyeti, Amele jimnazları, çiftçi dernekleri gibi yüzlerce kültür yurdu kurulmuştur. *CHF Halkevleri Talimatnamesi*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932, s. 2. Neşe Gürallar Yeşilkaya, *Halkevleri: ideoloji ve Mimarlık*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 70.

19 Nafi Atuf Kansu, “Halkevleri ve Halkodaları”, *Damla*, S. 31, C.4, Şubat 1946, s. 3. Batı ülkeleri 19. yüzyıldan itibaren okul öğreniminin yanı sıra yetişkin eğitimi kurumları da açmıştır. Tarhan Erdem-İ. Selçuk Erez, *Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri (1932-1951-1963)*, CHP İl Gençlik Kolu Yayını, Şevket Önal Matbaası, İstanbul 1963, s. 4.

20 *CHF Halkevleri Öğreneği*, Receb Ulusoglu Basımevi, Ankara 1938, s. 5; *CHF 18 inci Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları*, Ulus Basımevi, Ankara 1950, s. 3; Cemil Koçak, “Siyasal Tarih 1923-1950”, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, s. 114; Feroz Ahmad, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Siyaset ve Siyasi Partiler”, *Türkiye Tarihi 1839-2010 Modern Dünyada Türkiye Editör: Reşat Kasaba, (Çev: Zuhâl Bilgin)*, Kitap Yayınevi, s. 233; Çetin Yetkin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi*, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983, s. 87; Tarhan Erdem-İ. Selçuk Erez, *Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri (1932-1951-1963)*, CHP İl Gençlik Kolu Yayını, Şevket Önal Matbaası, İstanbul 1963, s. 10. Halkevleri başta Cumhuriyetçilik, Laiklik ve Milliyetçilik olmak üzere halka devrim ilkelerini öğretmeyi amaçlamıştır. Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu (Çev: Metin Kıratlı)* TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 379. Mayıs 1931’de bu altı ilke ile Kemalizm resmî ideoloji olarak kabul edilmiştir. Feroz Ahmd, *İttihatçılıktan Kemalizme (Çev: Fatmagül Berktaş (Baltalı)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 208; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi (Çev: Yasemin Samer Gönen)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 264. Cumhuriyet Halk Partisi’nin kültür kolları gibi çalışan Halkevleri, Kemalist rejimin halkçı eğilimini ifade etmiştir. François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930) (Çev: Ali Berktaş)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 39.

21 Geleneksel Osmanlı kentlerinde camilerde gerçekleşen kamusal yaşam Halkevleriyle bu sınırların dışına çıkmaya başlamıştır. Cami ve benzeri dini yerlerin yalnızca erkeğe dönük yapısının bırakılabilmesi ve kadınlı-erkeli çağdaş bir toplum yaratılabilmesi için Halkevi gece ve günlerine ağırlık verilmiştir. Neşe G. Yeşilkaya, “Halkevleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Kemalizm*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 114; Anıl Çeçen, *Atatürk’ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2000, s. 328

22 Tarhan Erdem-İ. Selçuk Erez, *Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri (1932-1951-1963)*, CHP İl Gençlik Kolu Yayını, Şevket Önal Matbaası, İstanbul 1963, s. 5.

23 Talimatnameye göre bu dokuz şube şunlardır: Dil, Tarih, Edebiyat Şubesi, Güzel Sanatlar Şubesi, Temsil Şubesi, Spor Şubesi, İçtimai Yardım Şubesi, Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi, Kütüphane ve Neşriyat Şubesi, Köycülük Şubesi, Müze ve Sergi Şubesi’dir. *CHF Halkevleri Talimatnamesi*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932, s. 4; *CHF 1935 Halkevleri*, Ankara, s. 11; *CHF Halkevleri 1940*, Ankara, s.3. Yavuz Haykır, “Elaziz Halkevi Yayınları ve Altan Dergisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 171, Aralık 2007, s. 122.

24 *CHF Halkevleri Talimatnamesi*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932, s. 4, *CHF Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi*, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940, s. 6; *CHF Halkevleri 1940*, Ulusal Matbaa, Ankara, s. 4.

kişiden az olan şubelerin yönetim kurulu bulunmaz bu üyelerin Halkevi yönetim kurulu içinden seçecekleri bir temsilci o şubenin yönetimine ait işleri de görür.²⁵ Bir yerde Halkevi kurulabilmesi için en az 3 şubenin olması, 3 şubenin oluşturulmasına yetecek üye bulunması, en az 200 kişiyi toplayabilecek bir salon, bir kütüphane, bir çalışma odasının, açık hava sporlarının yapılmasına müsait bir avluya sahip bir binanın bulunması asgari şart olarak istenmiştir.²⁶ Bununla birlikte en az bir odacı ile bir memur aylığı ile diğer zorunlu masrafları karşılayacak bir bütçesinin olması şart koşulmuştur.²⁷ Halkevi açılması için bina, para ve diğer maddi unsurlar aranmıştır.²⁸ Halkevleri talimatnamesine göre Halkevleri, il parti yönetim kurulunun sağlayacağı ve tespit edeceği gelir ile yönetilir.²⁹ Yani halkevlerinin gelir kaynağı bulunduğu ilin CHP teşekkülüdür.³⁰ Halkevlerinin bütçesi il yönetim kurulu tarafından onaylanır.³¹ Talimatnamelere göre Halkevlerinin genel merkezi yoktur.³² Bunun amacı merkezîleşmenin yerine Halkevlerinin yerelleşmesi ve kendi yerel şartlarına adapte olmasıdır. CHP, Halkevlerinin yerel imkanlarla ayakta kalabilmesi için 1947 yılında “Halkevleri İdare Teşkilat ve Çalışma Talimatnameleri”nde değişiklik yapmış ve Halkevlerine ihtiyaçlarını karşılamak için gelir temin etme imkânı tanımıştır.³³ Ancak teorideki bu çaba uygulamada gerçekleşme imkânı bulamamış, pek çok Halkevi CHP Genel Sekreterliğinden gelen yardımlarla ayakta kalmıştır.

Talimatnamelere göre yeni açılacak bir Halkevinin veya Halkodasının açılış töreni Halkevlerinin yıldönümü olan 19 Şubat’ı takip eden ilk Pazar günü yapılmış ve bugün Halkevi bayramı olarak kabul edilmiştir.³⁴ 19 Şubat Pazar gününe denk düşerse tören o gün yapılırdı.³⁵ Halkevlerine üyelikte partili-partisiz ayrımı yapılmamış ve 18 yaşını dolduran herkes halkevlerine

25 *CHF Halkevleri Talimatnamesi*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932, s. 4.

26 *CHP Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi*, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940, s. 3; *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940, s. 30; *CHP 1945 Yılında Halkevleri ve Halkodaları*, Ankara 1946, s. 6; Neşe G. Yeşilkaya, “Halkevleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Kemalizm*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 113; BCA. 030.18.1.2.30.55.15; Tarhan Erdem-İ. Selçuk Erez, *Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri (1932-1951-1963)*, CHP İl Gençlik Kolu Yayını, Şevket Önal Matbaası, İstanbul 1963, s. 10-11. En az üç şubenin açılması ilelebet üç şube ile çalışacağı anlamına gelmemelidir. Üç şube ile faaliyete geçen bir halkevinin zamanla şube sayısını artırması gerekmektedir Üç şube minimum çalışma şartıdır. *CHF Halkevleri Talimatnamesi*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932, s. 4.

27 Bu ihtiyaçların sağlanması halkevinin açılacağı yerin CHP il, ilçe, nahiye veya köy yönetim kurulunun görevidir. *CHP Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi*, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940, s. 3.

28 *CHF Halkevleri Talimatnamesi*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932, s. 4.

29 İl parti yönetim kurulları Halkevlerinin bütçelerini onaylar ve denetler. *CHF Halkevleri Talimatnamesi*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932, s. 4; *CHP Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi*, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940, s. 3.

30 Kemal Ünal, “Halkevleri’nin İdaresinde ve Çalışmasında Bazı Yeni Esaslar”, *Ülkü*, S. 89, C. 15, Temmuz 1940, s. 388. Bu durum Halkodaları için de geçerlidir. Halkodalarının bütçesinin, binasının ve döşemesinin sağlanması Halkodalarının bulunduğu yerin il, ilçe, nahiye veya ocak parti yönetim kurulunun görevidir. *CHP Halkodaları Talimatnamesi*, Ulus Basımevi, Ankara 1939, s. 2.

31 *CHP Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi*, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940, s. 3.

32 *CHF Halkevleri Talimatnamesi*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932, s. 27. Halkevlerinin kâğıt üzerinde genel merkezi yoktur. Ancak Ankara Halkevi bu görevi fiili olarak yürütmüştür. Şerafettin Zeyrek, *Türkiye’de Halkevleri ve Halkodaları*, Anı Yayıncılık, Ankara 2006, s. 30.

33 BCA. 490.01.1490.79.2. Böylece Halkevleri para ile müsamereler, balolar, gezi, konser temsil ve spor gösterileri tertiplemeye, film göstermeye, müsait zamanlarda salonlarını kiraya vermelerine izin almışlardır. *CHP 1945 Yılında Halkevleri ve Halkodaları*, Ankara 1946, s. 4; *CHP 18 inci Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları*, Ulus Basımevi, Ankara 1950, s. 4.

34 *CHP Halkodaları Talimatnamesi*, Ulus Basımevi, Ankara 1939, s. 2; Mustafa Oral, *CHP’nin Ülküsü*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya 2006, s. 57.

35 *CHP Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi*, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940, s. 4.

üye olabilmüş, üye olmayanlar da Halkevi faaliyetlerinden yararlanabilmiştir. Halkevleri herkese açık olmasına rağmen yönetici olacak kişilerin CHP üyesi veya devlet memuru olması koşulu aranmıştır.³⁶

1. Erzincan Halkevinin Açılması

Erzincan Halkevi 1933 yılında açılmıştır. Açıldıktan kısa bir süre sonra bina sorunu yaşayan Erzincan Halkevi 28 Şubat 1934 tarihinde Ankara Oteli'ni, tanzim ettirerek bir müddet bu binada faaliyetlerde bulunmuştur.³⁷ 1935 ve 1936 yılları arasında Erzincan Halkevi 8 şube ile faaliyet yürütmüş, bu yıllarda dil, tarih ve edebiyat şubelerinde üye bulunmamış ve bu şubelerde faaliyet yürütülmemiştir.³⁸

29 Ekim 1942 tarihli Yeni Erzincan gazetesinde çıkan bir haberde Erzincan Halkevi'nde çalışma kollarının uyum içinde olduğu, salonunun temiz, kütüphanesinin zengin ve döşemelerinin çok iyi bir durumda olduğu, il özel idaresi, belediye ve halkın yardımlarıyla ve kendi bütçesi imkanında Halkevi tarafından sosyal yardımlar yapıldığı belirtilmiştir.³⁹

2. Erzincan Halkevinin Üye ve Başkanları

24 Şubat 1933'te açılan Erzincan Halkevinin başkanı olan Şeref Atabey Halkevini 1933-1935 yıllarında yönetmiştir.⁴⁰ 1935 ve 1936 yılları arasında Erzincan Halkevi 8 şube ile faaliyet yürütmüş, bu yıllarda dil, tarih ve edebiyat şubelerinde üye bulunmamış ve bu şubelerde faaliyet yürütülmemiştir.⁴¹

Tablo 1. 1933-1951 Yılları Arasında Erzincan Halkevi Başkanlığı Yapmış Olan Kişiler⁴²

Halkevi Başkanı	Başkanlık Dönemi
Şeref Atabey	1933-1935
Muğtafa Asım Altınok	1935-1939
Vehbi Köksal	1939-1943
Muğtafa Ziya Ağca	1943-1944
Osman Erkal	1944-1946
Mahmut Doran	1946-1947
Ragıp Şefik Çalkavur	1947-1949
Osman Erkal	1949-1951

1935'te Erzincan Halkevinin üye sayısı 796 erkek, 30'u kadın olmak üzere toplam 826 kişiden oluşmaktadır.⁴³

36 Şerafettin Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları*, Anı Yayıncılık, Ankara 2006, s. 29.

37 BCA.490.01.955.698.1.43.

38 BCA,490.01.984.815.1.

39 Halkın Trahom ve iç hastalıklarının bedava muayene ettirildiği ve ücretsiz ilaç dağıtıldığı, kış aylarında Halkevi salonunda yapılan toplantıda fakir ve ihtiyaç sahibi insanlara kışlık yardım yapıldığı, gelecek kış için de yardım planı hazırlandığı, ifade edilmiştir. *Yeni Erzincan*, 29 Ekim 1942.

40 Erdem Yavuz, *Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s.142.

41 BCA,490.01.984.815.1.

42 Erdem Yavuz, *Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s.160.

43 BCA.490.01.984.815.1.

Tablo 2. 1935'te Erzincan Halkevinin Üye Listesi⁴⁴

Avukat	5
Doktor	7
Öğretmen	131
Tüccar	133
İşçi	220
Çiftçi	179
Güzel Sanatlar Mensubu	151
Toplam	826

Tablo 3. Erzincan Halkevinin 1935 Çalışma Kolları Başkan ve Üyelerinin Listesi⁴⁵

Güzel Sanatlar (Ar) Şubesi	Başkan	Üyeler	Görevleri
	Münir Atasev		Süel Ortaokulu Öğretmeni
		Nusret Bey	Öğretmen
		İbrahim Bey	Belediye Fen Memuru
		Naci Bey	Baş Mühendis
Temsil(Gösterit) Şubesi	Halil Vural		Orta Okul Spor Öğretmeni
		Şevki Bey	Öğretmen
		Turgut Bey	Öğretmeni
		Hayri Bey	Öğretmeni
		Nihat Bey	Öğretmeni
Spor Şubesi	Nazım Malatyalıoğlu		Tüccar
		Vehbi Sanalan	
		İsmail Bey	Kuyumcu
		Şefik Bey	Öğretmen
		Vehbi Bey	Tüccar
Sosyal Yardım Şubesi			
	Hadi Kiper		Memleket Hastanesi Operatörü
		Vasfi Öztelli	Sihhat Direktörü
		Şefik Bey	Eczacı
		Münir Bey	Avukat
		Halil Bey	Sabık Belediye Reisi
Halk Dershanesi ve Kurslar Şubesi	Bedri Ahıskalı		Kültür Direktörü
		Muhlis Ulusan	Meclis-i Umumi Üyesi
		Bedriye Altınığne	

44 BCA.490.01.984.815.1.

45 BCA.490.01.984.815.1.

		Rıza Kaya	
		Celil Bey	Emekli
Kütüphane ve Neşriyat (Kitapsaray ve Yayın) Şubesi	Muğtafa Hatunoğlu		Belediye Merkez Memuru
		Nurettin Tuncel	Belediye Başkatibi
		Bekir Kara	Avukat
		Mahmut Nalcı	Emekli
		Recep Bey	Meclis-i Umumi Üyesi
Köycülık Şubesi	Faik Erdoğan		Emekli
		Nuri Haşır	Tüccar
		Mehmet Ali Bey	Emekli
		Aziz Nalcı	Tüccar
		şevki Bey	Zabıt Katibi
Müze ve Sergi Şubesi	Hamdi Hatunoğlu		Kütüphane Memuru
		Refik Kurdoğlu	
		Sami Bey	Meclis-i Umumi Üyesi
		Muğtafa Ağca	Belediye Üyesi
Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi	“Bu Şube Çalışmamaktadır”		

26 Ağustos 1943 tarihli Yeni Erzincan gazetesinin haberinde Erzincan Halkevi'nin yeni Başkanı Vehbi Köksal ve Halkevi üyelerinin Pazar günü olağanüstü bir toplantı yaptığı, tüm çalışma kollarında başkan ve üye seçimlerinin yapıldığı belirtilmiştir.⁴⁶

1950 yılına gelindiğinde Erzincan Halkevinin kütüphane, temsil, köycülık şubeleri aktif olarak devam etmektedir.⁴⁷

3. Erzincan Halkevinin Bina ve Demirbaşı

28 şubat 1934 tarihinde Ankara Oteli, Erzincan Halkevi olarak tanzim edilmiş ve bir müddet bu binada faaliyetlerde bulunmuştur. 1935 yılında 800 lira kira ile oturlan ve Halkevi olarak kullanılan bina küçük ve yetersiz olduđundan⁴⁸ yeni bir bina yapımı gündeme gelmiştir. Başbakan İsmet İnönü'nün 1935 yılında Erzincan'ı ziyareti sırasından Halkevi binası yapımı gündeme gelmiş ve İnönü'nün emriyle Halkevi binası yapımına başlanmıştır. Yeni Halkevi binası temel atma töreni 16 Temmuz 1937'de büyük bir kalabalığın katılımı ile gerçekteşmiştir.⁴⁹ 1940 yılında bitmesi

46 *Yeni Erzincan*, 26 Ağustos 1943.

47 Bu dönemde Halkevi Başkanı Osman Erkal, temsil kolu başkanı Belediye Başkanı Naci Gürkan, kütüphane kolu başkanı Öğretmen Zekeriya Günem, köycülık kolu başkanı öğretmen Bekir Tuncer'dir. Erdem Yavuz, *Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 158

48 Erdem Yavuz, *Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s.142.

49 Yeni binanın keşif bedeli 127 bin liradır. Erdem Yavuz, *Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 147-148.

planlanan yeni Halkevi binasında sinema, konferans ve bilardo salonları, idari odalar, loca, mutfak, teras, sahne, müzikhol ve 500 kişilik bir toplantı salonu planlanmıştır.⁵⁰

1939 yılında meydana gelen büyük deprem sonucunda şehir büyük ölçüde zarar görmüştür⁵¹. Zarar gören yerlerden biri de Erzincan Halkevidir.⁵² Halkevi, bodrum katı hariç tamamen yıkılmıştır.⁵³ Bu nedenle Halkevi faaliyetlerine uzun bir süre ara verilmiştir. Müşavir A. Sabri Oran 7 Mart 1942 tarihinde On ikinci Büroya bir yazı yazarak depremde hasar görmüş Erzincan Halkevi için 90 ton demirin kullanıldığını belirtilmişse de yapılan muhasebe hesapları incelemesinde 98,953 ton demir alındığına dair belgelerin bulunduğu belirtmiştir. Sökülen Erzincan Halkevi'ne ait demirler ile depremde hasar gören Tokat Halkevi'ne ait demirlerin Samsun'a gönderilmesini istemiştir.⁵⁴ CHP Mimarı Cavit Tamkan 20 Haziran 1942 tarihinde CHP Erzincan Bölge Müfettişliğine bir yazı yazarak Genel Sekreterliğin isteği üzerine depremde hasar gören Erzincan Halkevi'nin yıktırılmasına ve halkevine ait demirlerin Samsun'a gönderilmesi hususunda kendilerini bilgilendirdiklerini bildirmiştir.⁵⁵ CHP Mimarı Cavit Tamkan 30 Haziran 1942 tarihinde CHP Müşavir Mimarlığına bir yazı yazarak, Erzincan Halkevi binasının inşaatı için 90 ton demir, 1000 metre küp moloz taş, 80.000 adet tuğla 35 metre kare cam, 45 metre kare pencere, 35 metre kare camlı kapı, 100 metre kare kapı ve bir miktar fayans ile malzemelerin nakli ve inşaatta çalışacak 15 işçi ve ustanın ücreti için 2037.50 lira paraya ihtiyaç duyduklarını, ayrıca inşaat iskeleleri ve nakliye ücretiyle birlikte müteahhidin %20'lik karının eklenmesiyle toplam 2445.00 liraya ihtiyaç duyduklarını bildirmiştir.⁵⁶ CHP Müşavir Mimarı A. Sabri Oran 30 Haziran 1942 tarihinde On ikinci Büro Şefliği 'ne bir yazı yazarak, depremde hasar gören ve tekrar inşa edilmesi kararı verilen Erzincan Halkevi inşaatı binasındaki enkazın temizlenmesi için 2445.00 lira gerekli olduğunu ve bunun için 1 Temmuz 1942 tarihinde enkaz temizleme ihalesinin yapılacağını bildirmiştir.⁵⁷ CHP Müşavir Mimar A. Sabri Oran 16 Aralık 1942 tarihinde On üçüncü Büro Şefliği 'ne bir yazı yazarak depremde hasar gören ve tekrar inşa edilen Erzincan Halkevi inşaatı binasından arta kalan 6 fiçı zift ve 27 top muşambayı Samsun Halkevi'nin de ihtiyaç duyduğundan Samsun Halkevi'ne gönderdiklerini bildirmiştir.⁵⁸

26 Ağustos 1943 tarihli Yeni Erzincan gazetesinin haberinde bir müddetten beri tamirattan dolayı çalışmalarda bulunamayan Erzincan Halkevi, inşaatın bitmesiyle tekrar faaliyetlerine başlamış, Erzincan Halkevi'nin yeni Başkanı Vehbi Köksal ve Halkevi üyelerinin Pazar günü olağanüstü bir toplantı yaptığı, tüm çalışma kollarında başkan ve üye seçimlerinin yapıldığı, depremden beri faaliyette bulunamayan Halkevinin yeni bir canlılık oluşturulacağına inanıldığı ifade edilmiştir.⁵⁹

CHP Müşavir Mimarı A. Sabri Oran 9 Kasım 1943 tarihinde On dördüncü Büro Şefliğine

50 Binanın en üstünde saat kulesi yapılmıştır. Erdem Yavuz, Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 149.

51 Metin Kopar, *Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1927-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009, s. 169.

52 *Tan*, 4 Ocak 1940.

53 Erdem Yavuz, Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 150.

54 BCA. 490.01.7706.934.1.

55 BCA. 490.01.7706.934.1.

56 BCA. 490.01.7706.934.1.

57 BCA. 490.01.7706.934.1.

58 BCA. 490.01.7706.934.1.

59 Aynı gün Erzincan Milletvekili Behçet Kemal Çağlar imzasıyla gazetede yayınlanan bir başka yazıda Erzincan Halkevi binasının 1943 yılında biraz daha genişletilerek onarıldığı, yeni bir radyo verildiği, kütüphanesinin yeniden düzenlendiği ifade edilmiştir. *Yeni Erzincan*, 26 Ağustos 1943.

bir yazı yazarak depremden sonra ahşap karkas sisteminde inşa edilen Erzincan Halkevi binasının tamir ve tadilatı hakkında mahalli Bayındırlık Müdürlüğü tarafından hazırlanan proje ve keşifler tetkik edilmiş, yapılan tadilatla Erzincan Halkevi salonu hem genişletilmiş hem de birkaç santim daha yükseltilmiştir. Sahne tarafında ise iki kontrol odasının ilave edileceğini belirterek halkevinin tamir ve tadilatı için 5000 liraya ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.⁶⁰ Bu tasarı kabul edilmemiş ve Erzincan Halkevi binası yapılması için yeni bir arsa satın alınmıştır. Bunun üzerine CHP Baş mimar V. Seyfi Sonad 27 Temmuz 1944 tarihinde on altıncı Şefliğine bir yazı yazarak Erzincan da inşa edilmesi kararlaştırılan Halkevine ait arsanın zemin etüt çalışmalarının yapıldığını ve inşaaata uygun olduğunu, arsa tapusunun parti adına tescil ettirildiğini bildirmiştir.⁶¹

Erzincan Millevekili Şükrü Sökmensüer 13 Ağustos 1945 tarihli raporunda Erzincan Halkevinin baraka bir binada hizmet vermeye çalıştığını, şartların yetersizliğinden daha iyi çalışamadığını ifade etmiştir.⁶²

CHP Erzincan İl İdare Kurulu Başkanı Rıza Altunok 14 Temmuz 1947 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak malzeme satış bedelinden Ankara İş Bankası'nın merkez müdürlüğündeki cari hesapta bulunan 16797 lira 72 kuruş paranın 1 Ocak 1947 tarihine kadar faizi olan 6571 lira 31 kuruş ve 1946 yılından 1947 yılına devreden 202 lira 43 kuruşun bütçe tasarrufu ile cari hesapta faiziyle mevcut olan 23369 lira 3 kuruş ve 23571 lira 4 kuruş 1947 yılı bütçesine ait olduğunu belirtmiştir. Ankara İş Bankası'nın cari hesabında bulunan 23369 lira 03 kuruş yıkılan halkevi inşaatından arta kalan 12121 lira 72 kuruş olduğunu ve toplam 35490 lira 75 kuruşun halkodalarına yardım amacıyla gönderilen paradan geriye kalan ve geri istenen 9386 lira Ankara İş Bankasında 35490 lira 75 kuruşa ilave edilirse 44876 lira 75 kuruşa çıkacağını ve bu parayla geniş bir salonla parti binası ve yeni bir Halkevi binasının kurulabileceğini eski Halkevi binasının ise satılığa çıkartılarak 10-15 bin liraya satılabileceğini dile getirmiştir.⁶³ CHP Genel Sekreterliği 3 Eylül 1947 tarihinde CHP İl İdare Kurulu Başkanlığına 14 Temmuz 1947 gün ve 184 sayılı telgraf ve yazılarına cevaben bir yazı yazarak, Erzincan'da ilerde yapılacak Halkevi binası için bankada 35.490 liranın bulunduğunu, ek olarak yine Halkodalarının inşası için gönderilen 9.386 liranın da ilave edilmesiyle bu kadar az parayla Erzincan'da bir parti ve Halkevi binasının inşa edilmesinin mümkün olmadığı gibi inşaat mevsiminin geçmek üzere olduğunu bildirmiştir. Genel sekreterlik, Erzincan'ın ihtiyaçlarını karşılamak için bir Halkevi binası inşa etmek istediğini ancak binanın üzerine kurulacak arsa krokisi ile plan ve projelerini gönderdikleri takdirde Erzincan da bir bina inşa edileceğini bildirmiştir.⁶⁴ Bunun üzerine CHP Erzincan İl İdare Kurulu Başkanı Rıza Altunok 14 Eylül 1947 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak, Halkodalarına yardım olarak gönderilen 15 bin liradan geriye kalan 9386 lirayı 11 Eylül 1947 tarihinde Ziraat Bankası aracılığıyla Ankara İş Bankası'na gönderdiklerini, yeni inşaatına başlanan Erzincan Halkevi arsasının krokisini de gönderdiklerini bildirmiştir.⁶⁵

30 Mart 1948 tarihinde Erzincan'a gelen Başbakan Hasan Saka, Erzincan Halkevini de ziyaret etmiştir. Saka, Halkevi yöneticileri ile görüşerek yapımına devam eden Erzincan Halkevi binası inşaatının bir an önce bitirileceğini ifade etmiştir.⁶⁶

60 BCA. 490.01.7706.934.1.

61 BCA.490.01.7706.934.1.

62 Erdem Yavuz, Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 154.

63 BCA. 490.01.1490.79.1.

64 BCA. 490.01.1706.936.3.

65 BCA. 490.01.1706.936.3.

66 Yeni Erzincan, 1 Nisan 1948.

Erzincan Halkevi 1949 yılında gelir elde etmek üzere salonunu bir kahveciye kiraya vermiş, kahveci ise salonda briç oynamaya başlamıştır. İl Hıfzıssıhha Kurulu kararı ile 2 Mart 1949'da Halkevinde briç oynanması yasaklanmıştır.⁶⁷ Bunun üzerine parti ve Halkevi başkanları CHP Genel Sekreterliğine durumu şikâyet etmiştir. Şikâyet üzerine genel sekreter adına Erzurum Milletvekili Cevat Dursunoğlu İçişleri Bakanı Emin Erişirgil'e 17 Mart 1949'da bir mektup yazarak⁶⁸ valiyi şikâyet etmiş, bakan ise 21 Mart 1949'da valiye mektup yazarak yasağı kaldırmasını istemiştir. İçişleri Bakanı'nın valiye yazdığı bir mektupla yasak kaldırılmış ancak Erzincan Valisi Recai Türeli de 26 Mart 1949'da İçişleri Bakanı Emin Erişirgil'e bir mektup yazarak Erzincan Halkevinin durumundan yakınmıştır. Türeli mektubunda depremden sonra tek salondan ibaret bir barakada yer alan Erzincan Halkevinin ara sıra verilen müsamere ve toplantılar dışında briç oynanan bir lokal haline geldiğini, gelir elde etmek için bir kahveciye verilen salonunun kahveci tarafından istismar edildiğini, Halkevinin adeta kahvehaneye döndüğünü, oysa il Hıfzıssıhha Kurulu kararı ile ilde kâğıt oyunlarının yasaklandığını, bakanın mektubu üzerine Halkevinde kâğıt oynanması için izin verdiklerini ancak bu durumun olumsuz bir gelişme olduğunu ifade ederek üzüntülerini dile getirmiştir.⁶⁹ 1949 yılında yaşana bu durum bile o dönemde Erzincan'da Halkevlerinin irşat, ilim, sanat ve kültür kaynağı olma vasfını kaybettiğini göstermektedir. 1949 yılı itibarıyla Erzincan'daki CHP'liler ilim, irfan, kültür, sanat, irşat yuvası olma tasavvuru ile kurulmuş olan Halkevlerini yozlaştırarak kendi kurumlarına bu kadar büyük zarar veriyorken 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti'nin rakip parti Cumhuriyet Halk Partisi'ne ait olan bir kurumu kapatmak amacıyla olması sürpriz olmamıştır.

1949'dan itibaren zor durumda ve bakımsız bir hal alan Erzincan Halkevi⁷⁰ 1950 yılında 250 kişilik salonu ve Halkevi bahçesi gelir getirmesi için 350 liraya kiraya verilmiştir.⁷¹

4. Erzincan Halkevinin Şube çalışmaları

Erzincan Halkevi 1935 yılında 9 şube ile faaliyet yürütürken zaman içerisinde fonksiyonunu büyük ölçüde kaybetmiş, 1950 yılına gelindiğinde ise ancak 3 şube ile faaliyet yürütür bir duruma düşmüştür.

4.1. Dil ve Edebiyat Şubesi Faaliyetleri

Dil ve edebiyat şubeleri Halkevlerinin en önemli kollarındandır. Bu kolların sorumluluğunda olan konferanslar halkın Halkevlerinden en etkili bir şekilde yararlandığı etkinliklerin başında yer almaktadır. Erzincan Halkevi'nde verilen konferanslar da köy, tarım, hayvancılık, hastalıklar ve özellikle ikinci dünya savaşı yıllarında zehirli gazlar ile paraşütçülük üzerine olmuştur.

CHP Genel Sekreteri Recep Peker 21 Şubat 1935 tarihinde CHP Erzincan İl Başkanlığına bir telgraf göndererek kış münasebetiyle yolların kardan dolayı kapalı olduğunu, yolların açılır açılmaz Erzincan Halkevinde konferans vermek için konferansçı geleceğini bildirmiştir.⁷²

Erzincan Halkevi 1935 yılında Halkevi binasında 3300 dinleyicinin katıldığı 11 konferans

67 Erdem Yavuz, Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s.156.

68 Cevat Dursunoğlu mektupta Halkevi ve parti başkanının kendisine bildirdiğine göre Halkevinde briç onayan kişilerin memleketin kültürlü ve yüksek seviyeli kimseleri olduğunu yazmıştır. BCA, 490.01.893.289.1.

69 BCA, 490.01.893.289.1.

70 Erzincan Halkevi binası 1949'da tamirat geçirdiğinden bir müddet kullanılamamıştır. Erdem Yavuz, Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 157

71 Erdem Yavuz, Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 158.

72 BCA. 490.01.1009.895.1.

düzenlemiştir.⁷³

Erzincan Halkevi Başkanı M. Altunok 4 Eylül 1936 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak İstanbul'da Üçüncü Dil Kurultayının açılması münasebetiyle Erzincan'daki faaliyetleri de yazmıştır. Buna göre Kurultayın toplandığı 24 Ağustos 1936 da Kurultay Başkanlığına, CHP ve halkın duygularını gösteren telgraflar yazılmıştır. Şehrin dört yol ağzı denilen mevkiye temin edilen radyo ile kurultayın açılış töreni ve söylevleri halka dinletilmiştir. Kurultayın açıldığı gün saat 16:00' da parti binasında Türk dilinin ana dil oluşu ve zenginliği konusu üzerine bir konferans verilmiştir. Kurultayın devam ettiği dört gün içinde şehrin cadde ve sokakları bayraklarla süslendirildiğini belirtmiştir.⁷⁴

İçel Milletvekili Hamdi Ongun 6-7 Mayıs 1936'da Gazi Paşa Okulu salonunda yaklaşık bin kişiye hitaben "İnkılap" ve "İstiklal" konulu iki ayrı konferans vermiştir.⁷⁵

CHP Genel Sekreteri ve İçişleri Bakanı Münir Akkaya 21 Eylül 1938 tarihinde Erzincan Halkevi Başkanlığı'na bir yazı yazarak 26 Eylül 1938 Pazartesi günü dil bayramının kutlanacağını o gün saat 18:00'da Ankara ve İstanbul radyoları İstanbul'da birleştirilerek Türk Dil Kurumu adına bir söylev verilmiştir. Radyosu olan Halkevleri bu söylevi vatandaşlara dinlettikten sonra kendi kutlama programlarına devam etmiş, radyosu olmayan Halkevleri ise düzenleyecekleri kutlama programıyla dil bayramını kutlamışlardır. Ayrıca kutlamaların yapıldığı gün ilgili bakanlıklara tebrik telgrafları çekilmesi istenmiştir.⁷⁶

CHP Genel Sekreteri Erzurum Milletvekili A. F. Tuzer 30 Eylül 1940 tarihinde CHP Erzincan İl İdare Kurulu Başkanlığına bir telgraf göndererek Konya Milletvekili Ali Rıza Tüzel'in 3 Ekim Perşembe günü Sivas'tan hareket edeceğini ve 4 Ekim Cuma günü Erzincan'da olacağını ve Cuma günü konferans vereceğini belirterek Tüzel'in konaklanması için gerekli yardımlarda bulunmalarını istemiştir.⁷⁷ CHP Erzincan İl İdare Kurulu Başkanı Rıza Altınok 7 Ekim 1940 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak Erzincan'da dünyada yaşanan gelişmeler hakkında konferans vermek üzere gelen Bitlis Milletvekili Süreyya Örguevren Erzincan Halkevinin önündeki meydana hazır bulunan konferansçılara ve dinleyicilere hitabette bulunduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte hazır bulunan konferansçılarında bucak ve köylerde konferans vermek üzere bucak ve köylere gittiklerini bildirmiştir.⁷⁸

Trahomla Mücadele Başkanı Doktor Naşit Sonay 16 Mayıs 1942 tarihinde Erzincan Halkevinde "Cumhuriyet Devrinde Sıhhat Mücadeleleri" konulu bir konferans verilmiştir.⁷⁹

CHP Genel İdare Kurulu Üyesi Erzurum Milletvekili C. Dursunoğlu 20 Eylül 1947 tarihinde Halkevi Başkanlığına bir yazı yazarak 26 Eylül 1947 günü 15. Dil Bayramı olduğunu o gün yapılacak kutlama törenine ait programın Türk Dil Kurumunca Erzincan Halkevine gönderildiğini

73 BCA.490.01.984.815.1.

74 BCA. 490.01.1167.100.2. Erzincan Valiliği de Erzincan Halkevi Başkanlığının genel sekreterliğe göndermiş oldukları yazının aynısını 28.08.1936 tarihinde genel sekreterliğe de göndermiştir.

75 Erdem Yavuz, Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 147.

76 BCA. 490.01.4.18.24.

77 BCA. 490.01.1009.895.1.

78 Süreyya Örguevren konferans sonrası 7.10.1940 tarihinde genel sekreterliğe bir telgraf göndererek vermiş olduğu konferansa Erzincan halkının büyük bir coşku ile dinlediklerini dile getirerek konferans sonrası akşam Bayburt ve Gümüşhane'ye gitmek üzere Erzurum'a gideceğini bildirmiştir. BCA. 490.01.1009.895.1.

79 Erdem Yavuz, Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 153

ve dil bayramına uygun kutlamaların düzenlenmesini istemiştir.⁸⁰

Türk Dil Kurumu genel yazmanı, 15 Eylül 1948 tarihinde Erzincan Halkevi Başkanlığına bir yazı yazarak 26 Eylül Dil bayramı münasebetiyle 16 yıldan beri Halkevleri ve Halkodalarının Dil ve Edebiyat Şubeleri aracılığıyla düzenlenen etkinlikler radyo yoluyla halka duyurmak, Türkçeyi halkı sevdirmek ve yabancı kökenli dillerden arındırmak ve eski eserleri derlemelerini belirterek dil bayramları kutlandığını dile getirmiştir.⁸¹

4.2. Kütüphanecilik ve Yayın Şubesi Faaliyetleri

Kütüphane veya okuma odası Halkevlerinin olmazsa olmaz şartlarından. Bu faaliyet Halkevlerinin ilmi ve kültürel yöndür ki bu kuruluşların çağdaşlık ve inkılapçılığını ortaya koymaktadır. Erzincan'daki Halkevi ve Halkodası kütüphanelerine CHP Genel Sekreterliği ilk kurulduklarında ve çeşitli zamanlarda kitap ve piyesler göndererek kütüphanelerini zenginleştirmiştir. Kütüphanelere gönderilen kitapların önemli bir kısmı tarım ve hayvancılıkla ilgilidir. Özellikle Halkodalarının hemen hemen tamamı kırsal bölgelerde yer aldığından dolayı gönderilen kitaplar da köylünün ürünlerine değer kazandıracak bilgiler içermelidir. Bununla birlikte kütüphanelere Türk ve dünya klasiklerinden eserler de göndererek halkın kültürel seviyesi de artırılmak istenmiştir. Bununla birlikte parti ideolojisine uygun kitap, dergi ve gazeteler gönderilirken, uymayanlar kütüphanelerden çıkarılmıştır. Partili bir kurumun bu tür faaliyetleri de şaşırılacak bir durum değildir.

Halkevi kayıtlarına göre 1935 yılında Erzincan Halkevi kütüphanesinde 3290 kişi kitap, gazete ve dergi okumuştur.⁸²

Erzincan Halkevi Başkanı M. Fahri Özen 1 Kasım 1936 tarihinde genel sekreterliğine bir yazı yazarak kendilerine gönderilen Parti başkanlarına yapılan genelgelerin dergi halindeki "Parti Örgütü Genelgesi" adlı kitaptan 64 tane posta yoluyla teslim aldıklarını belirterek ilçelere ve Kamu yön kurullarına ikişer adet gönderdiklerini belirtmiştir.⁸³ Erzincan valisi M. Fahri Özen 1 Mart 1937 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak 5 adet Kaptan adlı eseri posta yoluyla teslim aldıklarını ve kütüphane defterine kaydettiklerini ifade etmiştir.⁸⁴ Erzincan Halkevi Başkanlığı 22 Mart 1937 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak Acun Gençliği Örgütleri Müsellah Uluslar adlı kitabı 10 Şubat 1937 tarihinde posta yoluyla teslim alarak kütüphane demirbaş defterine kaydettiklerini bildirmiştir.⁸⁵ Erzincan Halkevi Başkanı M. Fahri Özen 3 Nisan 1937 tarihinde genel sekreterliğine bir yazı yazarak Atatürk'ün Nutkundan 34 adet kitap ile 14 adet Atatürk'ün vesikalık resmini posta yoluyla teslim aldıktan sonra 9 tanesini il ve ilçe yönetimlerine hediye olarak gönderdiklerini belirtmiştir.⁸⁶ Erzincan Halkevi Başkanı M. Fahri Özen 6 Temmuz 1937 tarihinde genel sekreterliğine bir yazı yazarak CHP'nin 1936 yılındaki İl Kongresi adlı kitaptan 10 adetini posta yoluyla teslim alarak demirbaş defterine kaydettiklerini bildirmiştir.⁸⁷ Erzincan valisi M. Fahri

80 Dil Bayramıyla Türk dilinin gelişmesini, halkçılık ve milliyetçilik prensiplerinin halka yayılmasını, okur-yazarlık oranını yükseltmeyi, Türk dilindeki unutulmuş kelimelerin derlenmesi ve dilin zenginliklerini ortaya çıkartmak da dile getirilmiştir. BCA.490.01.9.45.17.

81 BCA.490.01.9.45.17.

82 Okurların 824'ü öğrenci, 522'si memur, 441'i öğretmen, 127'si subay, 217'si çiftçi, 517'si işçi, 624'ü serbest meslek sahibidir. BCA.490.01.984.815.1.

83 BCA,490.01.833.289.1.

84 BCA,490.01.833.289.1.

85 BCA,490.01.833.289.1.

86 BCA,490.01.833.289.1.

87 BCA,490.01.833.289.1.

Özen 22 Ekim 1937 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak Türk Tarih Kurumu sergisi için parti tarafından bastırılan broşürden 5 tanesini teslim aldıklarını belirtmiştir.⁸⁸ Erzincan valisi M. Fahri Özen 13 Aralık 1937 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak parti başkanlarına yapılan genelgelerin 10. Cildi (64) adeti posta yoluyla teslim aldıklarını ve ilçelere de gönderdiklerini dile getirmiştir.⁸⁹ Erzincan valisi M. Fahri Özen 13 Aralık 1937 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak Mustafa Kemal Atatürk'ün Millet Meclisinde söylediği nutku ile hükümet programı broşürlerinden 8 tanesini posta yoluyla teslim aldıklarını ifade etmiştir.⁹⁰ Erzincan valisi M. Fahri Özen 28 Aralık 1937 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak illere ait istatistik kitaplarından 19 kitabı teslim aldıklarını ve demirbaşa kaydettiklerini belirtmiştir.⁹¹

Tablo 4. 1936'da Erzincan Halkevinin Kütüphane ve Neşriyat (Kitapsaray ve Yayın) Şubesine Gönderilen Kitap, Broşür, Resim, Dergi, Fotoğraf ve Gazetelerin Listesi⁹²

Sivas Salnamesi	Kitap	1	1936
Kemalist	”	1	1936
Kartal	”	5	1936
Parti Örgütüne Genelgesi	”	64	1936
İş Kanunu	”		1937
Dahiliye Vekili ve Parti Genel Sekreterinin Milletler Cemiyeti'ndeki Nutku	”	1	1937
İbni Muhanna Lügatı	”	1	1937
Türkçe Mani Elyazıları	”	1	1937
Elidrak Haşiyesi	”	1	1937
Türk Fonetigi	”	1	1937
Eski Türk Yazıları	”	1	1937
Atalar Sözü	”	1	1937
Aşkın Manası	”	1	1937
Çocuk Hukuku	”	1	1937
Halkevlerine Yazılan Genel Bildirimler Dergisi 8. Cilt	Dergi	2	1937
Hükümet Programı	Broşür	8	1937
Türk Tarih Kurumu Sergisi Broşürü	Broşür	5	1937
Vilayetlere Ait İstatistik	Kitap	19	1937
Parti Başkanlarına Yapılan Genelgelerin Onuncu Cildi	Kitap	64	1937
Emirnameler Dergisi	Dergi	46	1937
Nutuk	Kitap	34	1937
Vesikalar	Kitap	14	1937

Erzincan Halkevi Başkanı Rıza Altunok 19 Ocak 1937 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak “Aşkın Manası” adlı kitabı posta yoluyla teslim aldıktan sonra Halkevi kütüphanesi

88 BCA,490.01.833.289.1.

89 BCA,490.01.833.289.1.

90 BCA,490.01.833.289.1.

91 BCA,490.01.833.289.1.

92 BCA.490.01.833.289.1.

demirbaş defterine kaydettiklerini bildirmiştir.⁹³ Erzincan Halkevi Başkanı Rıza Altunok 19 Ocak 1937 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak Ocak 1936'dan 30 Haziran 1936 sonuna kadar halkevlerine yazılan genel bildirimlerin dergileştirildiğini ve bu dergiden sekizinci ciltten iki tane dergiyi posta yoluyla teslim aldıklarını ve demirbaş defterine kaydettiklerini belirtmiştir.⁹⁴ Erzincan Halkevi Başkanı Rıza Altunok 19 Ocak 1937 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak Çocuk Hukuku adlı kitabı posta yoluyla teslim alarak demirbaş defterine kaydettiklerini belirtmiştir.⁹⁵ Erzincan Halkevi Başkanı Rıza Altunok 19 Ocak 1937 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak aşağıda isimleri belirtilen kitapları posta yoluyla teslim aldıktan sonra halkevi kütüphanesi demirbaş defterine kaydettiklerini bildirmiştir.⁹⁶

Tablo 5. Ocak 1937'de Genel Sekreterlikten Erzincan Halkevi'ne Gönderilen Kitap Listesi⁹⁷

Sıra	Kitabın Adı
1	İbni Muhanna Lügatı
2	Türkçe Mani El Yazıları
3	Elidrak Haşiyesi
4	Türk Fonetigi
5	Eski Türk Yazıları
6	Atalar Sözü

Erzincan Halkevi Başkanı Rıza Altunok 1 Mart 1937 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak kendilerine gönderilen Sivas Salnamesi adlı kitabı teslim alarak kütüphane defterine kaydettiklerini dile getirmiştir.⁹⁸ Erzincan Halkevi Başkanı Rıza Altunok 1 Mart 1937 tarihinde genel sekreterliğine bir yazı yazarak kendilerine gönderilen Kemalist adlı kitabı teslim alarak kütüphane defterine kaydettiklerini belirtmiştir.⁹⁹ Erzincan Halkevi Başkanı Rıza Altunok 30 Nisan 1937 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak kendilerine gönderilen Dahiliye vekili ve parti genel sekreterlerinin bir adet nutuklarını teslim alarak demirbaş listesine kaydettiklerini bildirmiştir.¹⁰⁰ Erzincan Halkevi Başkanı Rıza Altunok 17 Haziran 1937 tarihinde genel sekreterliğine bir yazı yazarak kendilerine gönderilen 46 adet Emirnameler Dergisi adlı kitabı teslim aldıklarını ve 10 adetini ilçelere de gönderdiklerini bildirmiştir.¹⁰¹ Erzincan Halkevi Başkanı Rıza Altunok 7 Temmuz 1937 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak Keloğlan Masalları adlı kitabı posta yoluyla teslim alarak demirbaş defterine kaydettiklerini bildirmiştir.¹⁰² Erzincan Halkevi Başkanı Rıza Altunok 11 Ağustos 1937 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak Yirminci Asır Filozofları adlı kitabı posta yoluyla teslim alarak demirbaş defterine kaydettiklerini bildirmiştir.¹⁰³

1950 yılında Erzincan Halkevi kütüphanesinde 1877 kitabı bulunmaktadır.¹⁰⁴

93 BCA,490.01.833.289.1.

94 BCA,490.01.833.289.1.

95 BCA,490.01.833.289.1.

96 BCA,490.01.833.289.1.

97 BCA,490.01.833.289.1.

98 BCA,490.01.833.289.1.

99 BCA,490.01.833.289.1.

100 BCA,490.01.833.289.1.

101 BCA,490.01.833.289.1.

102 BCA,490.01.833.289.1.

103 BCA,490.01.833.289.1.

104 BCA.490.01.833.289.1.

4.3. Temsil Şubesi Faaliyetleri

Temsil kolları kadının sahnede erkeklerle eşit olması ve kamusal alana katılımı, inkılapçılık ve laiklik ilkesi bakımından çok önemlidir. Ancak Erzincan'daki temsil faaliyetleri pek yeterli olmamış bir kısım Halkevi yöneticisi ise kadınsız roller isteyerek Halkevi ruhuna aykırı hareket etmiştir.

1935 yılında Erzincan Halkevi 3500 izleyicinin katıldığı 28 gösteri düzenlemiş, bunların beşi Halkevinde diğerleri ise okullarda düzenlenmiştir.¹⁰⁵ Yine aynı yıl Erzincan Halkevi askeri sinema binasında 1200 izleyiciye 4 film gösterimi yapmıştır.¹⁰⁶

Erzincan Halkevi Başkanlığı 9 Temmuz 1943 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak 24 Temmuz 1943 tarihinde akşam temsil şubesi tarafından Lozan günü kutlamaları yapılacağını, ayrıca temsil şubesinde rol alacak kadın elemanın olmaması ve ellerindeki piyeslerinde sadece erkek figüranlara ait olmadığından Lozan günü kutlamalarının layığına göre kutlanması için birkaç erkek figüranlı piyes talebinde bulunmuştur.¹⁰⁷

Erzincan Halkevi Başkanlığı 17 Şubat 1944 tarihinde Erzincan'da yayınlayan yerel gazetede bir ilan yayınlamıştır. İlanda Halkevi salonunda yalnızca Halkevi temsil koluna üye olanların temsil verebileceği, arzu edenlerin temsil koluna üye olarak Halkevi salonunda temsil verebileceği, temsil edilecek piyes ve komedilerin Halkevi temsil şubesi başkanı tarafından kontrol edilmeden sahnelenemeyeceği halka duyurulmuştur.¹⁰⁸

Erzincan Halkevi Başkanı Vehbi Köksal 15 Ekim 1945 tarihinde genel sekreterliğine bir yazı göndererek Erzincan Halkevine gönderilen Rejisör fişlerinin doldurularak gönderildiğini bildirmişti.¹⁰⁹ Kemah Halkevi Başkanı Cemalettin Hiçsönmez 26 Kasım 1945 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı göndererek Kemah Halkevinde Temsil Şubesinin açılmadığını ve istenilen fişlerin gönderilmediğini bildirmiştir.¹¹⁰ Cimin Bucağı Halkevi Başkanı Ahmet Tak 30 Kasım 1945 tarihinde genel sekreterliğine bir yazı göndererek Cimin Halkevinde temsil şubesini idare edecek kimsenin bulunmadığını bildirmiştir.¹¹¹

Erzincan Halkevi Başkanı Ragıp Şefik Çalgavur 12 Mart 1947 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak Halkevlerinde temsil etmek üzere iki adet Vedat Örfi Bengü'nün Kanun Adamı adlı piyes kitabından iki adedinin kendilerine gönderilmesini talep etmiştir.¹¹²

Erzincan Erkek Sanat Enstitüsü Müdürü Mümin Çamlıbel, CHP Genel Sekreterliğine 12 Ocak 1949 tarihli bir yazı yazarak enstitü öğrencileri için Yurdum İçin, Dur Yolcu ve Çoban isimli

105 BCA.490.01.984.815.1.

106 BCA.490.01.984.815.1.

107 Özellikle iç ve doğu illerindeki Halkevleri ve Halkodaları kadın rolü olmayan piyesler istemiştir. Oysa Halkevlerinin en önemli görevlerinden biri de Osmanlı'dan devralınan kapalı cemaat yapısını kırarak kadını kamusal alana sokmaktır. Halkevleri yöneticilerinin dahi CHP Genel Sekreterliğinden kadın rolü olmayan piyesler istemeleri bilhassa kırsalda Halkevi kademesinde görev alan yöneticilerin dahi Halkevlerinin işlevleri, hedefleri ve vazifeleri hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığını göstermektedir. BCA. 490.01.920.584.1.

108 *Yeni Erzincan*, 17 Şubat 1944.

109 BCA,490.01.1022.934.4

110 BCA,490.01.1022.934.4

111 BCA,490.01.1022.934.4

112 BCA. 490.01.920.584.1. Genel Sekreterlik 28.07.1947 tarihinde Erzincan Halkevi Başkanlığına bir yazı yazarak Vedat Örfi Bengü'nün Kanun Adamı adlı piyes kitabının kendilerine gönderdiklerini bildirmiştir.

piyesleri talep etmiştir.¹¹³ CHP Genel İdare Kurulu Üyesi Konya Milletvekili Muhsin Adil Binal 12 Ocak 1949 gün ve 18 sayılı yazılarına cevaben Erzincan Erkek Sanat Enstitüsü Müdürlüğü'ne 25 Ocak 1949 tarihinde bir yazı göndererek istedikleri piyes eserlerinin ellerinde mevcut olmadığını bunları Milli Eğitim Yayınevinden ve Ankara'da Berkalp Kitabevinden bulabileceklerini bildirmiştir. Erzincan Erkek Sanat Enstitüsü Müdürü Mümin Çamlıbel'in 12 Ocak 1949 tarihindeki yazısına bağlı olarak istediği piyesler aşağıdaki listede belirtilmiştir¹¹⁴.

Tablo 6. Erzincan Erkek Sanat Enstitüsü Müdürü Mümin Çamlıbel'in 12 Ocak 1949 tarihinde genel sekreterlikten talep ettiği piyesler¹¹⁵

Kitap İsmi
Yurdum İçin
Dur Yolcu
Çoban

9 Nisan 1949'da Erzincan Halkevinde ilkokul öğretmenleri tarafından "Gönüllerin Şarkısı" isimli piyes sahnelenmiştir.¹¹⁶

4.4. Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi Faaliyetleri

Halkevlerinin belki de en önemli kolu halk dershaneleridir. Özellikle Türkçe Okuma-Yazma Kursları Erzincan gibi doğu illerinde imkânsızlık içindeki pek çok insanın okuma-yazma öğrenmesine vesile olmuştur.

4.4.1. Türkçe Okuma-Yazma Kursları

CHP İl İdare Kurulu Başkanı Rıza Altunok 23 Ekim 1947 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak, Türkçe Okuma ve Yazma Kursu masrafları için gönderilen 1250 lirayı 1947 mali yılı bütçelerine kaydettiklerini bildirmiştir.¹¹⁷

Erzincan Halkevi Başkanı Osman Erkal 17 Aralık 1947 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne bir yazı yazarak, 1949 yılı birinci devre Türkçe Okuma ve Yazma Kursunu Halkevi binası müsait olmadığından dolayı açmayacaklarını bildirmiştir.¹¹⁸

Erzincan Halkevi Başkanı Rağib Şefik Çalkavur, 21 Ocak 1948 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak, Halkevinin Türkçe Okuma ve Yazma Kursu için ilan, teşvik ve tertipler düzenlediklerini, kurs öğretmeninin dahi olmasına rağmen kimsenin kursa kayıt yapmadığını kaydı olanlarında kursa katılmadıklarını bildirmiştir.¹¹⁹

CHP Genel Sekreteri Adına Erzurum Milletvekili Cevad Dursunoğlu 4 Mart 1948 tarihinde Erzincan Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bir yazı yazarak, Erzincan ve Aşutka'da Türkçe Okuma ve Yazma Kursunu açmadıkları için kendilerine gönderilen 300 lirayı 1948 yılı birinci devriyesi için Kamarik ve İliç Halkodalarına verilmesini istemiştir.¹²⁰

113 BCA. 490.01.920.584.1.

114 BCA. 490.01.920.584.1.

115 BCA. 490.01.920.584.1.

116 Erdem Yavuz, Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 157.

117 BCA.490.01.1054.1048.1.

118 BCA.490.01.1054.1048.1.

119 BCA.490.01.1054.1048.1.

120 BCA.490.01.1054.1048.1.

Karakulak Halkodası Başkanı Müştak Şahin 5 Temmuz 1948 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak, açılan Türkçe Okuma ve Yazma Kursunun 1948 Ocak ayından itibaren Mart ayı sonuna kadar kursun tüm faaliyetleri ve kursiyerlerin birer listesinin hazırlanarak genel merkeze gönderilmesini istemiştir.¹²¹

Erzincan Halkevi Başkanı Osman Erkal 11 Şubat 1950 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak, vatandaşların halk dersaneleri ve diğer kurslara kışın sert geçmesi ve Mart ayında da iş ve güçle uğraşmalarından dolayı bu dönemlerde kurslara katılmayacaklarını belirterek halk dersaneleri ve diğer kursların yılın bu dönemlerinde açılmayacağını bildirmiştir.¹²²

CHP Genel İdare Kurulu Üyesi Bursa Milletvekili Fahri Bük 16 Mart 1950 tarihinde Erzincan Halkevi Başkanlığına bir yazı yazarak, bu sene Türkçe Okuma ve Yazma Kursunu geç bildirdiklerinden dolayı kurs açma taleplerinin uygun görülmediğini bildirmiştir.¹²³

4.4.2. Yabancı Dil Kursu

Erzincan Halkevinde verilen İngilizce kursları Öğretmen Celil, Fransızca kursları ise Eczacı Şefik ve Mektupçu Şevket tarafından verilmiştir.¹²⁴

1935 yılında Erzincan Halkevinde 328 katılımcı ile İngilizce, Fransızca ve musiki alanında 22 kurs açılmıştır.¹²⁵

29 Ekim 1942 tarihli Yeni Erzincan gazetesinde çıkan bir haberde geçen yıl Erzincan Halkevinde yapıldığı gibi bu yıl da Almanca, İngilizce ve biçki-dikiş kursu açmak için hazırlık yapıldığı dile getirilmiştir.¹²⁶

Erzincan Halkevi Başkanlığı 28 Şubat 1946 tarihinde Erzincan'da yayınlanan yerel gazetede bir ilan yayınlamıştır. İlanda Erzincan Halkevinde Pazartesi, Çarşamba ve Cuma günleri 16.00'dan 18.30'a kadar biri İngilizce ve biri Fransızca olmak üzere iki yabancı dil kursu açıldığı, derslerin başlatılabilmesi için en az 10 kişinin kaydedilmesinin şart olduğu, kursa kayıt için 16 yaşını bitirmiş ve okuma yazma bilmeyen zorunlu olduğu, 16 yaşından küçük olanların ilkökul diplomasını göstererek kursa katılabileceği duyurulmuştur.¹²⁷

Erzincan Halkevi Başkanlığı 3 Temmuz 1947 tarihinde Erzincan'da yayınlanan yerel gazetede bir ilan yayınlamıştır. İlanda Erzincan Halkevi'nde Pazartesi, Çarşamba ve Cuma günleri 17.30'dan 19.30'a kadar Fransızca yabancı dil kursu açıldığı isteklilerin kursa katılabileceği duyurulmuştur.¹²⁸

121 BCA.490.01.1054.1048.1.

122 BCA.490.01.1054.1048.1. Kışın soğuk geçmesi, halkın iş güçle uğraşması ve dağınık şekilde ikamet ediyor olmalarından dolayı bu sene okuma-yazma kursları açılmamıştır.

123 BCA.490.01.1054.1048.1.

124 Erdem Yavuz, Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 146.

125 BCA.490.01.984.815.1.

126 *Yeni Erzincan*, 29 Ekim 1942.

127 Aynı ilanda 16 yaşından büyük olup okuma yazma bilmeyen vatandaşlar için haftada üç gece ve her bir kurs birer buçuk saat sürecek şekilde Türkçe okuma yazma kursu açılacağı, isteklilerin kursa yazılabileceği de duyurulmuştur. *Yeni Erzincan*, 28 Şubat 1946.

128 *Yeni Erzincan*, 3 Temmuz 1947.

4.4.3. Güzel Sanatlar Şubesi

Arşiv belgelerinde ve yerel gazetelerde Erzincan Halkevinde güzel sanatlarla ilgili çok az faaliyete rastlanmıştır.

1935 yılında Erzincan Halkevi 6700 kişinin katıldığı 22 konser düzenlemiştir, bu konserlerin üçü Halkevinde on dokuzu Gazi Okulu salonunda verilmiştir.¹²⁹ Yine aynı yıl ekonomi ve artırma haftasında kütüphane salonunda bir sergi düzenlemiştir.¹³⁰

1935 yılı Erzincan Halkevi faaliyetleri açısından verimli bir yıl olmuştur. Bu yıl Erzincan Halkevi 580 katılımcı ile biri kendi salonunda diğeri Gazi Okulu salonunda olmak üzere iki balo düzenlemiştir.¹³¹

1944 yılında Erzincan Halkevinde belediye ile beraber bir bando takımı kurulmuştur.¹³²

Erzincan Halkevi Başkanı Osman Erkal 6 Mayıs 1948 gün ve 3067 sayılı emirlerine cevaben CHP Genel Sekreterliğine bir yazı göndererek Erzincan halkevinde müzik şubesinin olmadığını ancak aşağıda adları belirtilen 12 parçadan oluşan bir bando takımının olduğunu ama bando takımında çalışanlara herhangi bir yardım yapılmadığı için kimsenin ilgi göstermediğini bildirmiştir.¹³³

Tablo 7. 1948 Yılında Erzincan Halkevinde 12 Parçadan Oluşan Bando Takımı

Adet	Cinsi
1	Küçük klarnet mibemol
2	Büyük klarnet sibemol
2	Kornet sibemol
1	Alto mibemol
1	Tiranbol sibemol
1	Kontura boş mibemol
1	Trampet
1	Davul
2	Zil

4.5. Sosyal Yardım Şubeleri Faaliyetleri

Erzincan Halkevinde memleket hastanesi doktorlarından operatör Halil ve doktor Numan tarafından haftada iki gün poliklinik yapılmış, askeri göz doktorları da haftada bir gün poliklinik hizmeti vermiştir.¹³⁴

1941-1942 yıllarında Erzincan Halkevinde halka trahom ve iç hastalıkları muayenesi yaptırılmış, ilaç dağıtılmış, barkalarda yaşayanlara kışlık yardımlar yapılmış ve 1942 yılında Halkevine ait tarla kiraya verilerek geliri muhtaçlara dağıtılmıştır.¹³⁵

1948 yılında Erzincan Halkevinde her Cumartesi saat 15-18 arasında fakir hastalar bedava

129 BCA.490.01.984.815.1.

130 BCA.490.01.984.815.1.

131 BCA.490.01.984.815.1.

132 Yeni Erzincan, 17 Şubat 1944.

133 BCA. 490.01.966.738.3.

134 Erdem Yavuz, Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 145-146.

135 Erdem Yavuz, Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 152.

muayene edilmiş ve ilaçları ücretsiz olarak verilmiştir.¹³⁶

20 Mayıs 1951 tarihinde Erzincan Halkevi fakir ve kimsesiz çocukları sünnet ettirerek sünnet şerefine bir yemek vermiştir.¹³⁷

4.6. Spor Şubesi

Spor şubeleri Halkevlerinin en popüler şubesi olmasına rağmen Erzincan Halkevinin spor faaliyetleri çok kısıtlı kalmıştır. Özellikle kış sporları potansiyeli olan Erzincan'da bu potansiyelin kullanılmaması büyük bir eksiklik olmuştur.

1935 yılında Erzincan Halkevinde 312 katılımcı ile 7 gezi düzenlenmiştir.¹³⁸

CHP Genel Sekreteri Zonguldak Milletvekili H. Türkmen 1 Şubat 1943 tarihinde Erzincan Halkevi Başkanlığına bir yazı yazarak Erzincan Halkevi'nin Spor Şubesinin bu seneki kayak sporu çalışmaları hakkında genel sekreterliği bilgilendirmeleri hakkında bir telgraf göndermiştir.¹³⁹ Erzincan Halkevi Başkanı Mustafa Ağca bu yazıya cevaben 5 Şubat 1943 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı göndererek bu sene havanın sıcak geçmesinden dolayı kayak yapacak kadar kar yağmadığını bu yüzden de Spor Şubesinde düzenlenen kayak sporunun yapılmadığını bildirmiştir.¹⁴⁰

5. Erzincan'daki Halkevleri ve Halkodalarına Gönderilen Radyo ve Radyo Ekipmanları

Radyolar Halkevi faaliyetlerinde Halkevilere büyük katkılar yapmıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında haberlerin dinlenmesi açısından Halkevlerinde önemli miktarda kitleleri toplamıştır. Radyolar Halkevlerindeki dil ve edebiyat, temsil ve güzel sanatlar kollarına da katkıları olmuştur. Bunun üzerine CHP Genel Sekreterliği tarafından Halkevleri radyoları için aküler gönderilmeye başlanmıştır. Kısa sürede Halkevlerinin radyo, pil ve akü taleplerinde yoğunluk yaşanmıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı koşullarında bunları bulmakta zorlanan CHP Genel Sekreterliği pek çok Halkevi ve halkodasının talebini karşılayamamıştır.

Erzincan Halkevi Başkanı 4 Haziran 1937 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak genel sekreterlik tarafından kendilerine gönderilen radyoyu teslim aldıklarını bildirmiştir.¹⁴¹

CHP Erzincan Bölge Müfettişi Balıkesir Milletvekili Muzaffer Akpınar 15 Mayıs 1940 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak öğlen ve akşam neşriyatında ajansları neşrederek haberler hakkında halkı bilgilendirmek için Erzincan'a yedek hoparlörlü bir radyo gönderilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine genel merkez, Antalya Nakliyat Umumiye Şirketinden bir mektupla Erzincan Halkevine SPARTON marka bir radyo ve iki akümülatör göndermiştir. Erzincan Halkevi radyoyu teslim aldıklarını ve bir haftaya yakın kullandıklarını ancak Antalya Nakliyat Umumiye Şirketinden bir yazı aldıklarını, yazıda kendilerine gönderilen radyonun Pülümür Halkevine ait olduğunu ve en kısa zamanda radyoyu iade etmelerini istemişlerdir. Mevsimin kış olmasından dolayı yolların kapalı olduğunu ve radyoyu iade edemeyeceklerini, kendilerine yeni gönderilecek radyo ve yedek hoparlörün Pülümür Halkevine gönderilmesini talep etmiştir.¹⁴²

Çoruh Milletvekili A. R. Eren 24 Aralık 1940 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı

136 Yeni Erzincan, 2 Eylül 1948.

137 Erdem Yavuz, Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 159.

138 BCA.490.01.984.815.1.

139 BCA. 490.01.1101.23.1.

140 BCA. 490.01.1101.23.1.

141 BCA.490.01.1229.88.1.

142 BCA.490.01.1229.88.1.

yazarak Erzincan Halkevi için satın alınan 5 lambalı Standard marka (BY) tipli ve 181010 numaralı radyo, 1000 saatlik çalışabilen bir takım pili, hoparlörü, 25 metrelik bir kordonu ve anten malzemesiyle birlikte Ankara Burla Biraderler Nakliyat Şirketi ile Erzincan Halkevine gönderildiğini bildirerek radyo ve malzemelerini teslim aldıktan sonra Burla Biraderler Nakliyat Şirketi'ne nakliye ücreti olarak 275 lira ödemelerini istemiştir.¹⁴³ CHP Genel Sekreteri ve Erzincan Milletvekili A. F. Tuzer 27 Aralık 1940 tarihinde CHP Erzincan Bölge Müfettişliğine bir yazı yazarak Erzincan Halkevi için satın alınan 5 lambalı Standard marka (BY) tipli ve 181010 numaralı radyo, 1000 saatlik çalışabilen bir takım pili, hoparlörü, 25 metrelik bir kordonu ve anten malzemesiyle birlikte Ankara Burla Biraderler Nakliyat Şirketi ile Erzincan Halkevine gönderildiğini bildirmiştir.¹⁴⁴ CHP Genel Sekreter A. Zonguldak Milletvekili H. Türkmen 27 Haziran 1941 tarihinde Erzincan Halkevine bir yazı yazarak yenilerinin temin edilmesi üzerine boşalmış olan akümülatör ve ona ait pilleri göndermelerini istemiştir.¹⁴⁵ Erzincan Halkevi Başkanı Muhittin Dinçsoy 2 Temmuz 1941 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak radyolarına ait akümülatörün boşaldığını yerine yenisini almak istediklerini ancak yenisinin Erzincan'da bulunmadığını bildirerek genel sekreterliğin temin etmesini talep etmiştir.¹⁴⁶ CHP Erzincan İl İdare Başkanı Rıza Altınok 8 Temmuz 1941 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak Selepur Nahiyesi için akümülatörlü bir adet radyoyu satın almak için 200 lirayı genel sekreterliğe gönderdiklerini ve en kısa zamanda kendilerine bir adet radyonun gönderilmesini talep etmiştir.¹⁴⁷ CHP Genel Sekreteri adına Bolu Milletvekili Zihni Ülgen 22 Ağustos 1941 tarihinde Erzincan Halkevine bir yazı yazarak Erzincan Halkevi radyosu için gönderilen akümülatörün şifreli ve kilitli bir sandık için de gönderildiğini şifresinin "PARİS" olduğunu ve akümülatörü aldıktan sonra sandığı tekrar kilitleyerek geri göndermelerini istemiştir.¹⁴⁸

CHP Genel Sekreterliği 15 Kasım 1947 tarihinde Erzincan Halkevi Başkanlığına bir yazı yazarak Erzincan Milletvekili Saffet Arıkan'ın kendilerine hediye ettiği elektrikle çalışan radyonun çalışıp çalışmayacağını tespit ederek çalışmıyorsa yerine akümülatörlü radyo ile değiştirebileceklerini belirtmiştir.¹⁴⁹ Erzincan Halkevi Başkanı Ragıp Şefik Çalkavur 20 Kasım 1947 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak şehrin elektriği için İller Bankası'nın 60 beygirlik iki elektrik motoru için ihale açtığını ve iki, üç ay sonra şehre elektrik verileceğini ancak bunun da sağlıklı olmadığından radyolarını çalıştırmak için kendilerine bir adet akümülatörün gönderilmesini talep etmiştir.¹⁵⁰

Türk Dil Kurumu genel yazmanlığı 15 Eylül 1948 tarihinde Erzincan Halkevi ve Halkodaları Başkanlarına bir yazı göndererek 26 Eylül Dil bayramı münasebetiyle 16 yıldan beri Halkevleri ve Halkodalarının Dil ve Edebiyat Şubeleri aracılığıyla düzenlenen etkinlikler radyo yoluyla halka

143 BCA.490.01.1229.88.1.

144 BCA.490.01.1229.88.1.

145 BCA.490.01.1229.88.1.

146 BCA.490.01.1229.88.1. Genel Sekreterlik 21.07.1941 tarihinde Erzincan Halkevi Başkanına bir yazı yazarak, kendilerine yardım amaçlı Genel Sekreterlikçe radyoları için iki parçadan oluşan bir akümülatörün satın alınarak kendilerine gönderildiğini bildirmiştir.

147 BCA.490.01.1229.88.1. CHP Genel Sekreterliği 25.07.1941 tarihinde CHP İl İdare Başkanlığı'na bir yazı yazarak, Selepur Nahiyesi için 195 liraya bir adet Philips marka 614 B modeli 4 lambalı radyo ahizesi ve iki adet 90 voltluk batarya ile bir adet 1.4 voltluk akümülatörün kendilerine gönderildiğini bildirmiştir.

148 BCA.490.01.1229.88.1. Erzincan Halkevi Başkanı 28.08.1941 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak, şifreli sandık içerisinde kendilerine gönderilen akümülatörü aldıktan sonra sandığı tekrar kilitleyerek genel sekreterliğe geri gönderdiklerini bildirmiştir.

149 BCA.490.01.1229.88.1.

150 BCA.490.01.1229.88.1.

duyurmak, Türkçeyi halkı sevdirmek ve yabancı kökenli dillerden arındırmak ve eski eserleri derlemelerini ve bu şekilde dil bayramını kutlamalarını belirtmiştir.¹⁵¹

6. Erzincan Halkevine Yapılan Yardımlar

CHP Erzincan İl İdare Kurulu Başkanı Muzaffer Altunok 28 Mart 1935 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak 1935 senesi özel idare bütçesine halkevi ve hayır kurumları adına 800 lira ayrıldığını bu paranın 50 lirasının çocuk esirgeme kurumuna 750 liranın ise halkevi şubelerine ayrıldığını bildirmiştir.¹⁵² Erzincan İl İdare Kurulu Başkanı Muzaffer Altunok genel sekreterliğin 13 Mart 1935 gün ve 13/463 sayılı yazılarına cevaben 13 Nisan 1935 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak, Halkevleri ve Hayır Kurumlarına 150 lira, belediyeden 800 lira ve hususi idare bütçesinden de 50 lira çocuk esirgeme kurumuna 900 liranın ise Halkevi şubeleri için yardım ayrıldığını belirtmiştir.¹⁵³ CHP Erzincan İl İdare Kurulu Başkanı Muzaffer Altunok 24 Mart 1936 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak 1 Nisan 1936 yılında toplanmış olan il belediyesine ait bütçeden yardım ödeneği olarak 200 lira Halkevine, 50 lira spor için 50 lira da çocuk esirgeme kurumuna ve bir miktar da hayır cemiyetleri adına ayrıldığını bildirmiştir.¹⁵⁴ Genel sekreterlik 20 Kasım 1936 tarihinde Erzincan İl İdare Kurulu Başkanlığına bir yazı göndererek il özel yönetim kurulunun 1935 yılı bütçesinden Halkevleri ve hayır kurumları için 550 lira halkevine 50 liranın ise çocuk esirgeme kurumuna ayırdıklarını uygun gördüklerini bildirmiştir.¹⁵⁵ Erzincan İl İdare Kurulu Başkanı M. Fahri Özen, genel sekreterliğin 21 Temmuz 1936 gün ve 13/11449 sayılı yazılarına cevaben 31 Temmuz 1936 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak, belediyenin 1936 yılı bütçesinde Hayır Cemiyetlerine yardım adı altında 200 liranın ayrıldığını belirtmiştir.¹⁵⁶ Erzincan İl İdare Kurulu Başkanı M. Fahri Özen genel sekreterliğin 5 Nisan 1937 gün ve 13/963 sayılı yazılarına cevaben 26 Nisan 1937 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak, 1937 yılı özel kurul bütçesine Halkevleri ve Hayır Cemiyetlerine yardım adı ile 600 lira ayrıldığını belirtmiştir.¹⁵⁷

Erzincan İl İdare Kurulu Başkanlığı, genel sekreterliğin yazısına cevaben 10 Temmuz 1939 tarihinde bir yazı yazarak Erzincan iline bağlı belediyelerin 1939 mali yılı bütçesinin umumi toplam miktarı ile Halkevleri, parti ve spor kurullarına ayrılan miktarlara ait cetvelin doldurularak gönderildiğini ve İliç ilçesinde henüz belediye teşkilatı yapılmadığı ve Kuruçay'ın da nüfusu itibarıyla belediyenin fesh edilmesinden dolayı genel merkeze gönderilen aşağıdaki cetvelde gösterilmediğini bildirmiştir.¹⁵⁸

151 BCA. 490.01.9.45.17.

152 BCA. 490.01.1490.78.1. Ayrıca 23.01.1935 tarihinde hususi idare bütçesine eklenen 1000 lira da halkevlerine yardım amaçlı ayrılmıştır.

153 BCA. 490.01.1490.78.1.

154 BCA. 490.01.1490.78.1.

155 BCA. 490.01.1490.78.1.

156 BCA. 490.01.1490.78.1.

157 BCA. 490.01.1490.78.1.

158 BCA. 490.01.1490.78.1.

Tablo 8. 1939'da Erzincan Halkevine Yapılan Yardımlar

İl ve ilçeler	1939 Belediye bütçesi		Halkevine yapılan yardım		Partiye yapılan yardım		Hayır kurumlarına yapılan yardım		Spor faaliyetlerine yapılan yardım	
	Lira	Kuruş	Lira	Kuruş	Lira	Kuruş	Lira	Kuruş	Lira	Kuruş
Erzincan	75750		2500						3030	20

Erzincan İl İdare Kurulu Başkanı Rıza Altunok genel sekreterliğin 22 Haziran 1940 gün ve 12/1809 sayılı yazılarına cevaben 28 Haziran 1940 tarihinde bir yazı yazarak 1940 yılı hususi idare bütçesine 5000 lira merkez ilçe belediyesinden 2500 liralık yardım teklif edilmiş ancak belediye meclisinin tekrar seçilmesi dönemine denk geldiğinden dolayı teklifin kabul edilmediğini bildirmiştir.¹⁵⁹ CHP Genel Sekreterliği 12 Ekim 1940 tarihinde Erzincan İl İdare Kurulu Başkanlığına bir yazı yazarak 1940 yılı hususi idare bütçesi ile il, ilçe ve bucakların bütçelerinden Parti, Halkevi ve Hayır Kurumları adına konulan yardım ödeneklerin bildirilmesi hakkında 22.05.1940-12.09.1940 tarih ve 12/1809 ve 12/27389 sayılı yazılarına bir an önce cevap vermelerini istemiştir.¹⁶⁰

Erzincan İl İdare Heyeti Başkanı Rıza Altunok 12 Ekim 1940 gün ve 12/28506 sayılı yazılarına cevaben 17 Ekim 1940 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak, 1940 yılı hususi idare bütçesine 3750 lira ve merkez belediye bütçesine 1500 lira parti ve halkevi bütçesine eklendiğini bildirmiştir.¹⁶¹

Tablo 9. 1940 Yılı Hususi İdare Bütçesine Halkevleri, Parti ve Hayır Kurumları Adına Verilen Yardım Miktarlarını Gösteren Cetveller

	Halkevlerine Yardım				Partiye Yardım				Hayır Kurumlarına Yardım			
	Hususi İdare Bütçesine Eklenen		Hususi İdare Bütçesinden Ödenen		Hususi İdare Bütçesine Eklenen		Hususi İdare Bütçesinden Ödenen		Hususi İdare Bütçesine Eklenen		Hususi İdare Bütçesinden Ödenen	
	Lira	Kuruş	L.	K.	L.	K.	L.	K.	L.	K.	L.	K.
İl	3750		3750									
İlçeler												
Toplam	3750		3750									

Tablo 10. 1940 Yılı Hususi İdare Bütçesine Halkevleri, Parti ve Hayır Kurumları Adına Verilen Yardım Miktarlarını Gösteren Cetveller

	Halkevlerine Yardım				Partiye Yardım				Hayır Kurumlarına Yardım			
	Belediye Bütçesine Eklenen		Belediye Bütçesinden Ödenen		Belediye Bütçesine Eklenen		Belediye Bütçesinden Ödenen		Belediye Bütçesine Eklenen		Belediye Bütçesinden Ödenen	
	Lira	Kuruş	L.	K.	L.	K.	L.	K.	L.	K.	L.	K.
İl	1000		1000									
İlçeler												
Toplam	1000		1000									

159 BCA. 490.01.1490.78.1.

160 BCA. 490.01.1490.78.1.

161 BCA. 490.01.1490.78.1.

Erzincan İl İdare Heyeti Başkanı Rıza Altunok 17 Ocak 1941 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı göndererek 1940 yılına ait gelir ve giderleri takdim ettiğini ve hususi idare bütçesinde kabul edilen 3750 lira, belediye bütçesinde kabul edilen 1500 liranın henüz bütçeye eklenmediğini bildirmiştir.¹⁶²

Erzincan Valisi Süküti Tükel, 14 Nisan 1942 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne bir yazı göndererek Halkevlerine yardım amaçlı genel meclisten 3000 liranın verildiğini ve bu paranın 1942 yılı bütçesine eklendiğini bildirmiştir.¹⁶³

Erzincan il idare kurulu başkanı Emekli Tuğbay Ziya Ağca 19 Haziran 1943 gün ve 12/2444 sayılı emirlerine cevaben 19 Temmuz 1943 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı göndererek istedikleri cetvelleri doldurduklarını bildirmiştir. Bu cetveller liste halinde verilmiştir.¹⁶⁴

Tablo 11. 19 Haziran 1943 Tarihli Arşiv Belgesine Göre 1943 Yılı Hususi İdare Bütçesine Halkevleri, Parti ve Hayır Kurumları Adına Konulan Yardım Tahsisatını Gösteren Cetveller

İl ve ilçe	1943 Hususi İdare Bütçesi		1943 Yılı Belediye Bütçesi		Halkevlerine Yardım		Partiye Yardım		Hayır Kurumlarına Yardım	
	Lira	Kuruş	Lira	Kuruş	Lira	Kuruş	Lira	Kuruş	Lira	Kuruş
İl Merkezi	313581	64	82000				3000			
İlçe Merkezi										
Toplam	313581	64	82000				3000			

Tablo 12. 1942 Yılı Hususi İdare Bütçesine Halkevleri, Parti ve Hayır Kurumları Adına Konulan Yardım Tahsisatıyla Bu Tahsisattan Ödenen Yardım Miktarlarını Gösteren Cetveller

	Halkevlerine Yardım				Partiye Yardım				Hayır Kurumlarına Yardım			
	Hususi İdare Bütçesine Eklene		Hususi İdare Bütçesinden Ödenen		Hususi İdare Bütçesine Eklene		Hususi İdare Bütçesinden Ödenen		Hususi İdare Bütçesine Eklene		Hususi İdare Bütçesinden Ödenen	
	Lira	Kuruş	L.	K.	L.	K.	L.	K.	L.	K.	L.	K.
İl	2500		2500									
İlçeler												
Toplam	2500		2500									

Tablo 13. 1942 Yılı Belediyeler Bütçesine Halkevleri, Parti ve Hayır Kurumları Adına Konulan Yardım Tahsisatıyla Bu Tahsisattan Ödenen Yardım Miktarlarını Gösteren Cetveller

	Halkevlerine Yardım				Partiye Yardım				Hayır Kurumlarına Yardım			
	Belediye Bütçesine Eklene		Belediye Bütçesinden Ödenen		Belediye Bütçesine Eklene		Belediye Bütçesinden Ödenen		Belediye Bütçesine Eklene		Belediye Bütçesinden Ödenen	
	Lira	Kuruş	L.	K.	L.	K.	L.	K.	L.	K.	L.	K.
İl	1000		1000									

162 BCA. 490.01.1490.78.1.

163 BCA. 490.01.1490.78.1.

164 BCA. 490.01.1490.78.1.

İlçeler												
Toplam	1000		1000									

Tablo 14. CHP Erzincan İl İdare Kurulu'nun 1 Ocak 1946'dan 30 Kasım 1946 tarihine kadar iki aylık gelir- giderlere ait hesap cetveli.¹⁶⁵

Gelir		Gider			
Tarih		Tutar			
		Lira	Kuruş	Lira	Kuruş
	1945 Yılında Devredilenler	10614	02		
	Bütçe tasarrufundan	477	62		
	1945 yılında devreden nakit	4000			
27.02.1946	Özel idareden yardım	650			
23.10.1946	Belediyeden yardım	1000			
30.04.1946	Genel Sekreterlikten Erzincan Halkevine yapılan yardım				
19.10.1946	Genel Sekreterlikçe Seçim Masrafları için Gönderdiği Yardımlar				
05.07.1946	Milletvekilleri Seçimi İçin Yapılan Yardımlar				
10.07.1946	Genel Meclis İçin Yapılan Yardımlar				
	Toplam	27.277	104		

CHP İl İdare Kurulu Başkanı Emekli Tuğbay Ziya Ağca 4 Mayıs 1946 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine bir yazı yazarak Erzincan Halkevinin genel ihtiyaçlarını karşılamaları için İş Bankası aracılığıyla gönderilen 1000 lirayı teslim aldıklarını bildirmiştir.¹⁶⁶

CHP Genel Sekreterliği Erzincan Halkevine 1949 yılında 6360, 1950 yılında 1100, 1951 yılında 2300 lira yardım göndermiştir.¹⁶⁷

8. Erzincan Halkevinde Kutlanan Milli Bayramlar, Önemli Günler, Anmalar ve Etkinlikler

Halkevleri ve Halkodaları Atatürk'ün tabiri ile sınıfsız bir toplum ve katı bir kütle yaratma doğrultusunda bir ülkü benimsemiştir. Erzincan Halkevi de bu ülkü ve doğrultusunda milli gün ve bayramları Halkevlerinde kutlayarak Halkevlerini topluma mal etmeyi amaçlamış ve insanların toplanma kaynaşma alanı olmasını sağlamaya çalışılmıştır.

1935 yılında Erzincan Halkevi'nde 1200 kişinin katılımı ile Halkevi açılış töreni, Cumhuriyet, dil ve kurutuluş bayramları kutlanmıştır.¹⁶⁸

CHP Genel Sekreteri M. Akkaya 26 Ekim 1936 tarihinde Erzincan Halkevi başkanlığına bir telgraf göndererek, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına özel olarak Ankara ve İstanbul radyoları

165 BCA. 490.01.1490.79.1.

166 BCA. 490.01.1490.79.1.

167 Erdem Yavuz, Türk Siyasi Tarihinde Erzincan (1923-1960), Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2017, s. 157.

168 BCA.490.01.984.815.1.

ortak program düzenleyerek 28 Ekim'de saat 14:00'te ve 19:00'dan saat 22:00 kadar ve 29 Ekim'de saat 13:30 başlayarak saat 16:00'a ve 19:00'dan saat 22:00'ra kadar Ankara ve İstanbul radyoları ortak yayın yapmışlardır. Bu yayının mahalli gazeteler yoluyla halka duyurulmasını istemiştir.¹⁶⁹

İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya 3 Ocak 1937 tarihinde Erzincan Halkevi Başkanlığına bir telgraf göndererek, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında Halkevinin yapmış olduğu özverili çalışmalarına hayran kaldığını ve halka radyo dinletisinde görev alan tüm çalışanları tebrik ettiğini bildirmiştir.¹⁷⁰

Ziraat Bankası Şube Müdürü ve Erzincan Halkevi Başkanı olan Muzaffer Altunok genel sekreterliğe 6 Mart 1939 tarihinde bir yazı yazarak halkevlerinin yedinci yıldönümü olan 19 Şubat 1939 Pazar günü parti, belediye çalışanları, meclis azaları, cemiyetler ve öğretmenler ile tüm halk kutlama etkinliklerine çağırılmıştır. Halkevi radyosundan Ankara radyosunun canlı yayın akışı dinlenmiştir. Radyodan İstiklal Marşı okunduktan sonra Başvekil Refik Saydam radyodan tüm halkevlerine söylevde bulunmuş daha sonra Erzincan Halkevi konuşmacısı Halil Vural halkevlerinin hedef ve gayelerini halka anlatmıştır. Kutlama etkinlikleri bittikten sonra İstanbul'daki matbaa ve idare kadrosuna tebrik telgrafı gönderdiklerini kutlama etkinliklerine ait iki adet fotoğrafı da genel sekreterliğe gönderdiklerini bildirmiştir.¹⁷¹

Erzincan Bölge Müfettişi Balıkesir Milletvekili Muzaffer Akpınar 3 Mart 1942 tarihinde genel sekreterliğe bir yazı yazarak Halkevlerinin 22 Şubat 1942 Pazar günü kuruluş yıldönümü münasebetiyle Erzincan Halkevinde gündüz merasimler düzenlendikten sonra akşam vakti ise vali, rütbeli subaylar, memurlar ve ailelerinin katıldığı ve askeri bandonun vermiş olduğu caz konserinin çok güzel geçtiğini davetliler arasında birkaç gencinde içeri girmesine müsaade edildiğini ve gençlerin ilerleyen saatlerde biraz sorun çıkardığını belirtmiştir.¹⁷²

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 30 Ağustos 1942 tarihinde trenle Erzincan'a gelmiştir. İldeki sivil ve askerî erkanı ziyaret ettikten sonra CHP il yönetimi tarafından Erzincan Halkevi'nde onuruna verilen çay toplantısına katılmış ve burada halkla sohbet etmiştir.¹⁷³

29 Ekim 1942 tarihli Yeni Erzincan gazetesinin haberinde kış aylarında Erzincan Halkevi'nde milli bayramlarda müsamereler düzenlendiği, konferanslar verildiğini, aile toplantıları yapılarak çok faydalı konuşmalar ve folklor etkinlikleri düzenlendiği ve Cumhuriyet Bayramı için zengin bir müsamere programı hazırlandığı belirtilmiştir.¹⁷⁴

10 Kasım 1942 tarihinde Erzincan Halkevinde Atatürk'ün ölümünün dördüncü yılı münasebetiyle bir tören düzenlenmiştir.¹⁷⁵

Mimar Sinan'ın Ölümünün yıl dönümü münasebeti dolayısıyla Erzincan Bayındırlık Müdürü Cavat Arsanu tarafından 9 Nisan 1943 tarihinde saat 17.15'te Halkevi salonunda bir

169 BCA. 490.01.3.14.4.

170 BCA. 490.01.3.14.4.

171 BCA. 490.01.955.698.1.

172 BCA,490.01.833.289.1.

173 *Yeni Erzincan*, 3 Eylül 1942.

174 *Yeni Erzincan*, 29 Ekim 1942.

175 Yeni Erzincan gazetesine göre sivil ve askerî erkan, memurlar ve halkın saat 9 sıralarında Halkevi salonunda toplanmış, Halkevi başkanı saat dokuzu beş geç toplantıda hazır bulunanları Ata'nın ruhu önünde 5 dakika saygı duruşuna davet etmiş, saygı duruşundan sonra Atatürk'ün hayatı ve büyüklüğü anlatılmış ve 1938 yılında TBMM'de okuduğu nutuk okunarak anma toplantısı sonlandırılmıştır. *Yeni Erzincan*, 12 Kasım 1942.

konferans verilmesi planlanmıştır.¹⁷⁶

Halkevlerinin 14. Kuruluş yıldönümü 24 Şubat 1946 tarihinde Erzincan Halkevinde coşku ile kutlanmıştır.¹⁷⁷

28 Ekim 1946 tarihli Yeni Erzincan Gazetesi'nin yayınladığı Cumhuriyet Bayramı kutlama programına göre 29 Ekim 1946'da saat 15.00'te Erzincan Milletvekili Behçet Kemal Çağlar, Erzincan Halkevinde Cumhuriyet Bayramı ile ilgili bir konferans verecektir.¹⁷⁸

19 Nisan 1949'da Erzincan Halkevinde vatan şairi Namık Kemal için anma toplantısı düzenlenmiştir.¹⁷⁹

Erzincan Yardımseverler Derneği tarafından 29 Mayıs 1949 tarihinde noter huzurunda yapılan eşya piyangosu Erzincan Halkevi salonunda yapılmıştır.¹⁸⁰

Erzincan ilinin 33. kurtuluş günü olan 13 Şubat 1950 tarihi için hazırlanan programda halkın eğlenmesi için Erzincan Belediyesi ve Erzincan Halkevi tarafından Erzincan Halkevinde mahalli eğence ve oyunlar düzenlenmesi planlanmıştır.¹⁸¹ 13 Şubat 1950 tarihinde Erzincan'ın kurtuluşu törenlerinin bir kısmı Erzincan Halkevi'nde tertiplenmiştir.¹⁸²

Halkevlerinin 18. Kuruluş yıldönümü 23 Şubat 1950 tarihinde Erzincan Halkevinde törenlerle kutlanmıştır.¹⁸³

Erzincan Halkevi, Ankara'da düzenlenecek olan Erzincan günü için 9 Nisan 1950 tarihinde mahalli oyunlar oynayıp, türküler söyleyecek bir ekip göndermiştir.¹⁸⁴

9. Erzincan'daki Halkevleri ve Halkodaları Teftiş Raporları

1939 nizamnamesine göre Cumhuriyet Halk Partisi il, ilçe ve köylerde kurduğu Halkevleri ve Halkodalarını sıkı bir şekilde teftiş ettirmiş, müfettişlere Halkevleri ve Halkodaları hakkında

176 *Yeni Erzincan*, 8 Nisan 1943.

177 Kutlamalar saat 15.00'te Halkevi salonunda toplanan kalabalığın huzurunda düzenlenen programla başlamış, ilk olarak Ankara Halkevinde verilen konuşmalar, Halkevi başkanının Erzincan Halkevinin dünü, bugünü, yarını hakkında yaptığı konuşma ile devam etmiş ve daha sonra Halkevinde milli şarkılar ile türkülerin söylenmesi ve milli oyunların oynanması ile geç saatlere kadar devam etmiştir. *Yeni Erzincan*, 28 Şubat 1946.

178 Ayrıca öğrenciler tarafından günün anlam ve önemine binaen Erzincan Halkevinde bir gösteri düzenlenecektir. *Yeni Erzincan*, 28 Ekim 1946.

179 Anma saat 18.00'de başlamış, lise edebiyat öğretmeni Mustafa Baydar, Namık Kemal'in edebi şahsiyeti ve vatanseverliği üzerine bir konuşma yapmış, öğrenciler Namık Kemal'in şiirlerini okumuştur. Halkevinde düzenlenen törene Erzincan Valisi Recai Türel ve garnizon komutanı Azmi Türkay ile birlikte kalabalık bir dinleyici kitlesi katılmıştır. *Yeni Erzincan*, 21 Nisan 1949.

180 *Yeni Erzincan*, 2 Haziran 1949.

181 *Yeni Erzincan*, 9 Şubat 1950.

182 Tüm gün ve gece Halkevinde sazlar çalınarak türküler söylenmiş, milli oyunlar oynanmış, akşam yapılan toplantıda Zekeriya Mahmut Günem istila ve kurtuluş günleriyle ilgili bir konuşma yapmıştır. *Yeni Erzincan*, 16 Şubat 1950.

183 Kutlamalar Halkevi binasında saat 15.00'te başlamış, kutlamalarda Erzincan Valisi Ahmet Koçak'ta hazır bulunmuştur. Halkevi başkanı davetlilere bir konuşma yapmış ve ardından davetlilere çay ikram edilmiştir. Halkevi başkanı, Cumhur Başkanı İsmet İnönü, Başbakan Şemsettin Günaltay, TBMM başkanına, Genel Başkan Vekili Hilmi Uran'a ve CHP Genel Sekreterine kutlama telgrafı çekmiştir. Akşam yapılan törenlerde gençler tarafından bir müsamere verilmiş, sazlar çalınmış, mahalli ve milli oyunlar oynanmış, türküler söylenmiş, fıkra ve monologlarla davetliler neşeli bir gece geçirmiştir. *Yeni Erzincan*, 23 Şubat 1950.

184 *Yeni Erzincan*, 13 Nisan 1950.

raporlar hazırlanmış ve hazırlanan raporlar doğrultusunda bu kurumların işleyişini düzenlemiştir.¹⁸⁵ CHP il, ilçe ve köylerde kurduğu Halkevleri ve Halkodalarını sıkı bir şekilde teftiş ettirmiş, müfettişlere Halkevleri ve Halkodaları hakkında raporlar hazırlatmış ve hazırlanan raporlar doğrultusunda bu kurumların işleyişini düzenlemiştir. Parti müfettişleri tarafından Erzincan'daki Halkevleri ve Halkodaları hakkında düzenlenen raporlar kısa ve öz olmuştur.

CHP Genel Sekreteri Erzurum Milletvekili F. Tuzer 8 Haziran 1940 tarihinde bir yazı yazarak, parti teftiş talimatnamesinin 4. Maddesine göre müfettişlerin TBMM'nin yaz tatili hariç yılın en az altı ayında kendi bölgelerindeki illeri teftiş ederek teftiş raporlarını genel sekreterliğe göndermelerini ve 3. Maddesi gereği ilçeleri de yılda iki defa teftiş etmelerini istemiştir. Ancak bu emri sadece iki müfettişin yerine getirdiğini geriye kalan müfettişlerinde gerekli hassasiyeti göstererek en geç 1940 yılının Eylül ayının sonuna kadar teftiş işlerini halletmelerini istemiştir.¹⁸⁶

10. Halkevlerinin Kapatılması

Halkevlerinin dinamizmi ve üretkenliği 1938 yılından itibaren düşmeye başlamıştır. Bu kurumlara 1940 yılında çekidüzen verilmesine rağmen bu durum önlenememiştir. Halkevleri bir yandan yavaş yavaş bozulurken bir yandan da tepeden verilen buyruklar ve değiştirilen yönetmeliklerle özerkliğini yitirmiş ve büyük oranda partinin denetimine girmiştir.¹⁸⁷ Bu süreçte ve sonrasında Halkevlerine, Türkiye'deki sol ideolojiler tarafından faşist, sağ ideolojiler tarafından komünist damgası vurulmuştur.¹⁸⁸

1948 ve 1940 yılından itibaren pek çok halkevi gerek ödenek yokluğundan gerekse ilgisizlikten dolayı zayıflamaya, işlevsizleşmeye ve kapanmaya başlamıştır. 1950 yılında yapılan seçimlerle iktidara gelen Demokrat Parti ödenek yokluğu gerekçesiyle 18 Haziran 1950'de ilk olarak Londra Halkevi'nin faaliyetlerini durdurmuştur. 1951 yılında kuruluşa tüzel kişilik kazandırmak ve CHP ile ilişkisini kesmek amacıyla TBMM'ye sunulan bir tasarı tartışmalar sırasında mahiyet değiştirmiş ve halkevlerinin kapatılmasına kadar gitmiştir.¹⁸⁹ 8 Ağustos 1951 tarihinde kabul edilen ve 11 Ağustos 1951 tarihli resmî gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 5.830 Sayılı Kanun ile halkevleri binaları ve eşyaları hazineye mal edilmiştir.¹⁹⁰ Kapatıldıkları zaman kitaplıklarında bir milyondan fazla kitap bulunan¹⁹¹ Halkevlerindeki kitapların bir kısmı yakılırken bir kısmı ise çay ve şeker külâhi olarak kullanılmak üzere dükkânlara kilo ile satılmıştır.¹⁹² Halkevlerinin partiden özerk bir örgüt olamaması kapatılması için dönemin siyasi atmosferinde geçerli bir bahane olmuştur.¹⁹³ 1932'de kurulmaya başlanan ve 1951'de kapatılan Halkevlerinin kapatıldıkları dönemde 478 şubesi vardı. Erzincan'daki Halkevleri ve Halkodaları da diğer Halkevleri gibi 1951

185 Metin Kopar, "CHP Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Gaziantep", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, 2011, s.1039.

186 BCA. 490.01.5.22.19.

187 Şerafettin Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları*, Anı Yayıncılık, Ankara 2006, s. 27-28.

188 Şerafettin Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları*, Anı Yayıncılık, Ankara 2006, s. 20.

189 "Halkevleri", *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, C. 5, İstanbul 1990, s. 561.

190 *Resmî Gazete*, 11 Ağustos 1951, Sayı: 7.882; Kunter, *Halkevleri*, s. 21; Tarhan Erdem-İ. Selçuk Erez, *Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri (1932-1951-1963)*, CHP İl Gençlik Kolu Yayını, Şevket Önal Matbaası, İstanbul 1963, s. 35. Zeki Arıkan, Bu süreçte Başbakan Adnan Menderes'i eleştirmiştir. Menderes'in Aydın Halkevinin açarken övgüler düzduğu bu kurumu kapatmaya kalkmasını ve kapatırken faşist diye nitelendirmesini bir talihsizlik olarak görmüştür. Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, S. 23, s. 279.

191 Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2000, s. 326.

192 Şerafettin Zeyrek, *Türkiye'de Halkevleri ve Halkodaları*, Anı Yayıncılık, Ankara 2006, s. 132.

193 Neşe G. Yeşilkaya, "Halkevleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 117.

yılında kapatılmıştır. Ancak gerek yerel imkanların yetersizliği gerek gayretli ve ehil olmayan kişilerin ev ve odaların yönetimine getirilmesi ve gerekse ödenek yetersizliğinden dolayı CHP Genel Sekreterliğinden yardım yapılamaması Erzincan'daki pek çok Halkevinin ve Halkodasının 1948-1949 yıllarından itibaren iş görememesine yol açmıştır.

SONUÇ

Halkevleri, CHP'nin oluşturduğu parti devlet modeline modern ulus yaratma çabasının aygıtlarından biri olmuştur. Bu kurumlar CHP'nin yan kuruluşlarıdır. Bundan dolayı ideolojik kurumlardır. Halkevleri partinin ideoloji ve propaganda aygıtlarından birini teşkil ederek tek tip bir toplum yaratma hatasına düşse de gericiliğe karşı modernleşmeyi savunması bakımından modern ve ilerici kurumlardır. Bundan dolayı Halkevlerinde ıslahat değil inkılap kendini bulur.

Erzincan'da 1933-1950 yılları arasında açılan 4 Halkevi ve 54 Halkodası genel olarak çok faal olmamıştır. 1939 yılında Erzincan'da meydana gelen büyük depremin yıkıcı etkisi de muhakkak ki tesir etmiştir. Ancak Halkevlerinin en önemli prensibi olan Halkevlerinin yerel imkanlarla ayakta durması Erzincan'da sağlanamamıştır. CHP Genel Sekreterliği sık sık yardımlar yapmak zorunda kalmıştır. Bunun yanı sıra bir kısım Halkevi yöneticisinin de ehil olmaması ve suiistimallere yol açması de Erzincan'daki pek çok Halkevi ve Halkodasının daha 1948-1949 yıllarında fiilen kapanmasına ve iş görememesine yol açmıştır. Bununla birlikte Halkevlerinin il genelinde açtığı kursların insanlara katkısı da inkâr edilemeyecek derecede kıymetlidir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

- BCA. 030.18.1.2.30.55.15.
- BCA. 490.01.5.22.19.
- BCA. 490.01.3.14.4.
- BCA. 490.01.4.18.24.
- BCA. 490.01.9.45.17.
- BCA,490.01.833.289.1.
- BCA, 490.01.893.289.1.
- BCA. 490.01.920.584.1.
- BCA. 490.01.966.738.3.
- BCA.490.01.955.698.1.
- BCA,490.01.984.815.1.
- BCA. 490.01.1009.895.1.
- BCA,490.01.1022.934.4.
- BCA.490.01.1054.1048.1.
- BCA. 490.01.1101.23.1.
- BCA. 490.01.1167.100.2.
- BCA.490.01.1229.88.1.
- BCA. 490.01.1490.78.1.
- BCA. 490.01.1490.79.1.
- BCA. 490.01.1490.79.2.

BCA. 490.01.1706.934.1.

BCA. 490.01.1706.936.3.

2. Resmi Yayınlar

Resmî Gazete, 11 Ağustos 1951, Sayı: 7.882.

3. CHP Yayınları

CHP 1935 Halkevleri, Ankara.

CHF Halkevleri Talimatnamesi, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932.

CHP Halkevleri Öğreneği, Receb Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1938.

CHP Halkodaları Talimatnamesi, Ulus Basımevi, Ankara 1939.

CHP Halkevleri 1940, Ankara.

CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940.

CHP Halkevleri ve Halkodaları 1944, Ankara 1945.

CHP Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940

CHP 1945 Yılında Halkevleri ve Halkodaları, Ankara 1946.

CHP 18 inci Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları, Ulus Basımevi, Ankara 1950.

ERDEM, Tarhan-EREZ, İ. Selçuk, Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri (1932-1951-1963), CHP İl Gençlik Kolu Yayını, Şevket Önal Matbaası, İstanbul 1963.

4. Gazeteler

Tan, 4 Ocak 1940.

Yeni Erzincan, 29 Ekim 1942.

Yeni Erzincan, 26 Ağustos 1943.

Yeni Erzincan, 26 Ağustos 1943.

Yeni Erzincan, 17 Şubat 1944.

Yeni Erzincan, 17 Şubat 1944.

Yeni Erzincan, 3 Eylül 1942.

Yeni Erzincan, 29 Ekim 1942.

Yeni Erzincan, 12 Kasım 1942.

Yeni Erzincan, 8 Nisan 1943.

Yeni Erzincan, 28 Şubat 1946.

Yeni Erzincan, 28 Ekim 1946.

Yeni Erzincan, 3 Temmuz 1947.

Yeni Erzincan, 1 Nisan 1948.

Yeni Erzincan, 21 Nisan 1949.

Yeni Erzincan, 2 Haziran 1949.

Yeni Erzincan, 9 Şubat 1950.

Yeni Erzincan, 16 Şubat 1950.

Yeni Erzincan, 23 Şubat 1950.

Yeni Erzincan, 13 Nisan 1950.

5. Telif Eserler

ABADAN, Yavuz, “Yurddaş ve Halkevleri”, Yeni Türk, C. 10, S. 110/2, Şubat 1942, s. 1-3.

AHMAD, Feroz, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Siyaset ve Siyasi Partiler”, Türkiye Tarihi 1839-2010

Modern Dünyada Türkiye Editör: Reşat Kasaba, (Çev: Zuhal Bilgin), Kitap Yayınevi, s. 229-272.

AHMAD, Feroz, Modern Türkiye'nin Oluşumu (Çev: Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.

AHMAD, Feroz, İttihatçılıktan Kemalizme (Çev: Fatmagül Berktaş (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.

AKYÜZ, Yahya, Türk Eğitim Tarihi, Pegem Yayıncılık, Ankara 2007.

ARIKAN, Zeki, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", Atatürk Yolu Dergisi, C. 6, S. 23, s. 261-281.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, Tek Adam, C. III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.

BALTACIOĞLU, İsmayil Hakkı, "Halkevleri Ne Yapmalı Ne Yapmamalı", Yeni Adam, No: 201, 4 Ekim 1937, s. 2.

ÇEÇEN, Anıl, Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2000.

DEMİRAY, Cevdet, "Halkevleri ve Halk Terbiyesi", Kaynak, S. 157, Şubat 1946, s. 4.

GEORGEON, François, Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930) (Çev: Ali Berktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

"Halkevleri", Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, C. 5, İstanbul 1990, s. 561.

HAYKIR, Yavuz, "Elâzığ (Elaziz) Halkevi Altan Dergisi Bibliyografyası", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 166, Şubat 2007, s. 211-237.

HAYKIR, Yavuz, "Elaziz Halkevi Yayınları ve Altan Dergisi", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 171, Aralık 2007, s. 121-170.

KANSU, Ceyhan Atuf, "Halkevleri", Dıranaz, Yıl 2, S. 14, Mart 1937, s. 5.

KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım, "Tek Parti Döneminde Halkçılık", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.272-283.

KOÇAK, Cemil, "Siyasal Tarih 1923-1950", Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980, Cem Yayınevi, s. 85-173.

KOPAR, Metin, Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1927-1950), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009.

KOPAR, Metin, "CHP Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Gaziantep", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10, 2011, s. 1037-1055.

KUNTER, Halim Baki, Kuruluşlarının 32. Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları, Ankara 1964.

LEWIS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu (Çev: Metin Kıratlı) TTK Yayınları, Ankara 2013.

ORAL, Mustafa, CHP'nin Ülküsü, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya 2006.

ORAN, Baskın, Atatürk Milliyetçiliği Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme, Dost Kitabevi, Ankara 1988.

SERTEL, Savaş, Ulus Devlet Modernleşmesinin Taşraya Yansıması Tunceli'de Kurulan Halkevleri ve Halkodaları (1937-1951), Hiper Yayın, İstanbul 2019.

ŞİMŞEK, Sefa, Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2002.

- TİMUR, Taner, Türk Devrimi ve Sonrası, İmge Kitabevi, Ankara 1997.
- TOKSOY, Nurcan, “Türk İnkılabında Milli Kültürün Yeri ve Halkevi Çalışmaları”, Turkish Studies, C. 2, S. 1, 2007, s. 124-161.
- TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952, İstanbul 1952.
- TUNÇAY, Mete, Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- UYAR, Hakkı, “Atatürk Dönemi İç Politika (1923-1938)”, Yakın Dönem Türk Politik Tarihi, Anı Yayıncılık, Ankara 2011.
- ÜNAL, Kemal, “Halkevleri’nin İdaresinde ve Çalışmasında Bazı Yeni Esaslar”, Ülkü, S. 89, C. 15, Temmuz 1940, s. 387-389.
- VARLIK, M. Bülent, “Ülkü: Halkevleri Mecmuası”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Kemalizm, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 268-271.
- YEŞİLKAYA, Neşe Gürallar, Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık, İletişim Yayınevi, İstanbul 1999.
- YEŞİLKAYA, Neşe Gürallar, “Halkevleri”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Kemalizm, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 113-118.
- YETKİN, Çetin, Türkiye’de Tek Parti Yönetimi, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983.
- ZEYREK, Şerafettin, Türkiye’de Halkevleri ve Halkodaları, Anı Yayıncılık, Ankara 2006.
- ZÜRCHER, Erik Jan, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi (Çev: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

Ozan SÜLÜN

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ozansulunn@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1521-4074>

Prof. Dr.

Hüseyin ÜRETEN

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
hureten@adu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5633-7102>

Eser Geçmişi / Article Past: Başvuruda bulundu. Applied 20/08/2020 Kabul edildi. Accepted 01/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.783116>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Antik Hellen ve Roma Toplumlarında Büyü ve Kehanet

Magic and Divination in Ancient Greek and Roman Society

Öz

İnsanın kendisinden üstün ve kutsal kabul ettiği varlıklarla, atacakları adımlardan önce ya da aşamalarında güvence almak, onları memnun etmek gibi çeşitli amaçlarla iletişime geçme istekleri büyülerin ortaya çıkışını sağlamıştır. Kutsal ve kendisinden üstün olan varlığa yaklaşarak sosyal yaşamı ya da devletine dair adımlarda kendisini güvende hissettirecek yorumlar almak üzere kehanet büyülerine başvurmuşlardır. Çalışmada Antik Hellen ve Roma toplumlarında sözü geçen bölgede büyü ve kehanet kavramlarının açıklanmasıyla birlikte papirolojik ve klasik kaynaklar aracılığıyla Hellenizm ile bölgedeki yerel kültürlerin senkretik yapıları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Büyü, Büyücülük, Kehanet, Apollon, Helios.

Abstract

The desire to communicate with other beings that men consider as superior and sacred, for various purposes such as assuring and pleasing them before or during the steps they will take, led to the emergence of magic. By approaching the superior and sacred beings, they approached prophetic spells to get opinions that would make them feel safe in their social life or in the steps of their state. In this study, the syncretic structures of Hellenism and local cultures in the said region were examined with the help of papyrological and classical sources together with the explanation of concepts of magic and prophecy in the region mentioned in ancient Hellenic and Roman societies.

Key Words: Magic, Magician, Divination, Apollo, Helios.

* Bu çalışma "Antik Hellen ve Roma Toplumlarında Büyü ve Kehanet" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir

ATIF: SÜLÜN Ozan, ÜRETEN Hüseyin, "Antik Hellen ve Roma Toplumlarında Büyü ve Kehanet", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/3 (Eylül 2020), s. (791-817)

CITE: SÜLÜN Ozan, ÜRETEN Hüseyin, "Magic and Divination in Ancient Greek and Roman Society", **Journal of History and Future**, 6/3 (September 2020), pp. (791-817)

Giriş

Inanışın varlığı ile birlikte üstün ve kutsal kabul edilen varlıklarla çeşitli amaçlarla iletişime geçme dürtüsü, büyülerin varlığına sebep olmuştur. Büyük İskender'in fetihleri ile birlikte gelişerek büyüyen Hellenizm ideolojisi ve Eskidoğu kültürleri ile Hellen kültürünün ortak yönde ilerleyişinin ardından Akdeniz Dünyası'nda egemen olan Roma İmparatorluğu sırasında da bu kültürel birleşimin devam etmesi, çalışma coğrafyasının belirlenmesinde etkin rol oynamıştır. İS 4. yüzyılda Hristiyanlık inancı ile birlikte kültürel anlamda yeni bir döneme girilmesi ve büyü belgelerinin yoğunluğu sebebiyle çalışmanın zaman sınırları İS 1.-4. yüzyıllar olarak sınırlandırılmıştır. Çalışmanın temel kaynağı, İS 1.-4. yüzyıl olarak tarihlenen ve Mısır ile Doğu Akdeniz Bölgesi'nden tespit edilerek bir araya getirilen, 1986 yılında ise yeniden kataloglanarak ortaya çıkarılan Karl Preisendanz editörlüğündeki Papyri Graecae Magicae¹ isimli büyü papirüsleridir. Hellenizm ile birlikte özellikle Doğu Akdeniz olmak üzere söz konusu bölgede gelişip kullanım gören Hellen diline, diğer uygarlıklara ait olan büyü kitapları da çevrilmiştir. Dolayısıyla çalışmanın temel kaynaklarından birini oluşturan büyü papirüsleri de Hellen dilindedir.² Daha sonra İngilizce diline çevrilerek tekrar yayımlanmıştır.

Kutsal ve üstün kabul edilen varlıklarla iletişime geçme dürtüsü, başarılı insanın başarısının devam edip etmeyeceğini, daha zorlu yaşam süren insanın ise karşılaşabileceği daha zorlu durumu ya da savaş öncesinde bulunan bir devletin sürecin ve sonucunun nasıl olacağını merak etmesi üzerine kehanet büyüleri aracılığıyla kendisini göstermektedir. Büyü kavramına genel bir açıklık getirmek gerekirse Malinowski'nin tanımı kullanılabilir: Büyü, doğumu olmayan, oluşturulmayan, bir gözlem sonucu ortaya çıkmamış fakat en baştan beri insanın tamamlayıcısı olarak var olan bir olgudur ve insana dair her şey ile ilgilidir.³

1. Antik Hellen Toplumunda Büyü ve Büyücülük

Büyü ve büyücü kelimelerinin kökeni Hellen dilinde $\mu\alpha\gamma\epsilon\acute{\iota}\alpha$ ⁴ (mageia) ve $\mu\acute{\alpha}\gamma\omicron\varsigma$ ⁵ (magos) kelimelerinden ortaya çıkmaktadır. İran'ın batı bölgesinde yaşamlarını sürdüren magoslardan mageia kelimesinin geldiği varsayılmaktadır.⁶ Bu sözcük, ileride de değinileceği üzere İncil'de Hz. İsa'ya hediyeler ile doğudan gelen kişiler ve Eski Pers rahipleri olmak üzere iki anlamda kullanım görmektedir.⁷ Latince kökenine bakıldığında da Persli bilgin ve büyücü anlamları ortaya çıkmaktadır.⁸

1 Karl Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae*, (PGM). c. (I-II), (Leipzig, 1928).

2 Matthew W. Dickie, *Magic and Magicians in the Greco-Roman World*. (New York: Routledge, 2003), 95.

3 Bronislaw Malinowski, *Büyü, Bilim ve Din*, Çev. Saadet Özkal, (İstanbul: Kocabay Yayınevi, 2000), 65.

4 $\mu\alpha\gamma\epsilon\acute{\iota}\alpha$, η kelimesi büyücülük yapmak anlamına gelen $\mu\alpha\gamma\epsilon\acute{\iota}\omega$ fiilinden gelmektedir. Bkz. Liddel and Scott, *An Intermediate Greek-English Lexicon*, (New York: American Book Company, 1882), 483.

5 $\mu\acute{\alpha}\gamma\omicron\varsigma$, ov , \acute{o} kelimesi Perslerde rahip, büyücü anlamına gelmektedir. Bkz., Liddel and Scott, *Greek-English Lexicon*, 483.

6 Kutalmış Görkay, Musa Kadioğlu, *Antik Yunan ve Roma Dönemlerinde Büyü ve Büyücülük*. (İstanbul: Elemterefiş, YKY, 2003), 36.

7 Erkan İznik, "Magi, Magus ya da Magician: Rahipten Büyüçüye", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c.1, s.3, (2005), 202.

8 Marchant and Joseph F. Charles, *Cassell's Latin Dictionary: Latin-English and English-Latin*, (London: Cassell Company, 1952), 330.

Hellenistik Dönem'e gelindiğinde yaşanan siyasi gelişmeler, Hellen kültürü ve Doğu kültürlerinin etkileşimini güçlendirmiş, çeşitli benzerlikler ortaya çıkarmıştır. Bunlardan biri de Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'nu ele geçirmesinin ardından Hellenli rahipler ile Batı İran bölgesinde varlıklarını sürdüren magosların tören uygulayış biçimlerinin benzerlikleridir.⁹

Yazıyla olan ilişkinin artması ile paralel olarak İÖ 5. yüzyılda sağlık, bağlama, aşk ve gündelik işler ile ilgili çeşitli konularda büyüye başvurular, Hellenlerde artış göstermektedir. Bu doğrultuda Hellenler, kendi tanrıları dışında Mısır, Asur, Yahudi tanrıları gibi çeşitli kültürlerin tanrılarına da başvurmuşlardır.¹⁰ Gündelik herhangi bir işle ilgili büyüye başvurmaya örnek olarak Frazer, bir çiftçinin topraklarını farelerden uzaklaştırmak için neler yapması gerektiğini aktarmaktadır. Buna göre: "Sizden rica ediyorum ey buradaki fareler, ne bana zarar verin, ne de başka bir farenin bunu yapmasına izin verin. Size öteki tarlayı (burada tarla belirtilir) veriyorum; fakat sizi burada bir daha yakalarsam, Tanrıların anası adına, yedi parçaya bölerim." yazısı gün doğumundan önce, tarla içinde bir taşın üzerine yazı üst kısımda kalacak şekilde koyulmalıdır.¹¹

Antik Hellen düşünürlerinin büyü ve büyücülüğün yanı sıra özellikle kehanete karşı bakış açlarına değinmek, dönemin algısında genel bir görüş sağlamaya faydalı olacaktır.

İÖ 9. yüzyılda günümüz İzmir'inde yaşadığı düşünülen Homeros, kendisinden sonra gelen Hellaslı filozoflar üzerinde bırakacağı etki nedeniyle ayrı bir yere sahiptir.¹² Troia Savaşı'nın küçük bir bölümünü ele alan Ilias/Ilyada (Ἰλιάς) eseri, Troia destanından çok Akhilleus'un destanı olarak değerlendirilmektedir. Akhilleus'un Akha ordularının komutanı Agamemnon'a öfkelenmesi sonucunda savaşı bırakması ile başlayan eser, Troia kahramanı olan Hektor'u öldürmesi ve cesedini babası Kral Priamos'a teslim etmesi ile son bulmaktadır. 24 bölüm 16.000'den fazla dizeden oluşan Ilyada, 51 günlük bir zaman dilimini ele almaktadır.¹³ Söz konusu eserde Homeros, Akhilleus'un sözleri ile birlikte Apollon'un kehanet ile olan ilişkisini de aktarmaktadır:

"...Gel bir duacıya, bir biliciye başvuralım,

Ya da bir düş yorumcusuna, bilirsin Zeus getirir düşü.

O söylesin, Phoibos Apollon'un bu büyük öfkesi neden?..."¹⁴

Devamında ise Apollon'un kehanet verme özelliğine açık şekilde değinilmektedir:

"Bunları söyleyip oturdu o, kalktı Kalkhas,

Thestor'un oğlu, düş yorumcularının en büyüğü,

9 İznik, "Magi, Magus ya da Magician: Rahipten Büyücüye", 211-212.

10 Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*. Çev. Fuat Aydın, (İstanbul: Ataç Yayınları, 2005), 63.

11 James George Frazer, *Altında II.*, Çev. Mehmet H. Doğan, (İstanbul: Payel Yayınevi, 2012), 126.

12 Cemil Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi II E-H.*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975), 452-453.

13 Homeros, *Ilyada*, Çev. Azra Erhat ve A. Kadir (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), Önsöz xxxv.

14 Hom. *Ilyada*, I. 55-65.

Biliyordu her şeyi, geçmekte olanı geçmiş, geleceği.

Phoibos Apollon veriydi bu hüneri ona..."¹⁵

Aynı eserde kehanetin kurban yoluyla elde edilmesine atıfta bulunularak kurban ve kâhin etkileşimi de "...Kurbanları yorumlayan bir biliciden..." cümlesi ile aktarılmaktadır.¹⁶

Homeros, bir diğer eseri olan *Odysseia* (Ὀδύσσεια)'da ise Hellen kültüründe büyü ve büyücülükle ilişkilendirilen Kirke'den bahsetmektedir. Bazen Güneş ile Okeanos kızı Perseis'in, bazen ise Hekate'nin kızı olarak bilinen Kirke, aynı zamanda Pasiphae'nin de kız kardeşidir. Odysseus'un arkadaşları, Aia Adası'nın ormanında Kirke'nin misafiri olması ve Kirke'nin gelen misafirleri domuza dönüştürdükleri aktarılmaktadır.¹⁷ Mitosun devamında arkadaşlarına katılmadan gözlemleyen Eurylokhos, durumdan Odysseus'u haberdar etmiş, Odysseus ise arkadaşlarını kurtarmak üzere yola koyulmuştur. Kirke'nin büyüünden etkilenmemek için öncesinde Hermes'ten aldığı moly¹⁸ bitkisini kullanmıştır. Odysseus'un Kirke'den büyülenmiş arkadaşlarını kurtarmasını Homeros eserinde aktarmaktadır.¹⁹ İÖ 5. yüzyılda büyücü kavramının henüz yer almadığı Hellenler için Kirke bir büyücüden çok korkutucu bir tanrıça olarak yer almaktadır.²⁰ Homeros'un aktarımlarında aynı zamanda soylu biri olarak bahsedilen Eurymosoğlu Telemos isimli ünlü bir kâhinden de bahsedilmektedir.²¹

Homeros gibi kendisinden sonrakileri de etkileyen İÖ 8. yüzyılda yaşamış, Korinth Körfezi'nin kuzeydoğusundaki Boeotia'nın Ascara bölgesinde doğmuş olan Hesiodos, Hellenlerde büyü ve büyücülük ile ilgili en önemli figürlerden olan Hekate'ye, "Tanrıların Doğuşu" (Theogonia [Θεογονία])²² eserinde büyük rol vermiştir. Hekate diğer tanrı ve tanrıçaların aksine direkt olarak büyü ve büyücülük ile bağlantılıdır. Bu nedenle siyasi toplantılarla ilgili olarak retorik, spor ve savaşlarla ilişkili olarak zafer, balıkçılık ve hayvancılıkla bağlantılı olarak ise bereket vermesi ile bilinmektedir. Fakat bu bahsedilen durumlar yetki alanını kısıtlamamaktadır. Sonraki dönemlerinde ise dönüşüm göstererek yer altı dünyası ile ilişkilendirilmiş ve "büyülere hükmeden" olarak bilinmiştir. Ellerinde tuttuğu iki meşale veya köpek ya da kurt biçimlerinde büyüü uygulayan kişiye görünmektedir.²³ Hesiodos aktarımlarında Asterie'nin Hekate'nin annesi, Titan Perses'in

15 Hom. *Ilyada*, I. 70-75.

16 Hom. *Ilyada*, XXIV. 221.

17 Homeros, *Odysseia*, Çev. Azra Erhat ve A. Kadir, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), X.232-240.

18 Moly bitkisi ile ilgili Homeros'un aktarımı şu şekildedir: "Çiçeği sütbeyazdı, kökü kapkara, ona 'moly' derlerdi tanrılar arasında, koparmazdı onu hiçbir ölümlü insan." Bkz. Homeros, *Odysseia*. X. 300-305. Ayrıca *μολύ*, *το* kelimesi siyah bir kök ve beyaz bir çiçeğe sahip büyü güce sahip bitki anlamına gelmektedir. Bkz. Liddel, Scott, 1882, 523.

19 Homeros, *Odysseia*. X. 280-300.

20 Marcello Carastro, Yunanistan'da Büyünün İcadı, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Ed. Umberto Eco, *Antik Yunan*, (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018), 693-694.

21 Homeros, *Odysseia*. IX. 508-515.

22 Hesiodos, tanrıların kaynağını dolayısıyla evrenin kaynağını açıkladığı bu eserinde her şeyden önce bir kaosun var olduğunu aktarmaktadır. Daha sonra yeryüzünü temsilen Gaia ve aşkı temsilen Eros doğmuştur. Nedenlerini açıklamadan sade bir şekilde tanrıların doğuşunu aktarmaktadır. Bkz. Cemil Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi II E-H*, 417.

23 "Onuncu şafağın aydınlığında Hekate, elinde bir meşale ile geldi ve haberleri verdi..." Bkz. *The Homeric Hymns and Homerica*, Trans. H. G. Evelyn and M. A. White, (London: William Heinemann, 1920), 291-293.

ise babası olduğunu iletmiştir.²⁴ Hesiodos, aynı eserinde Hekate'nin Zeus tarafından nasıl üstün tutulduğunu, kendisine nelerin bahsedildiğini ve neler yapabileceğini uzun ve övgü dolu dizelerle aktarmaktadır.²⁵

Karia Bölgesi'nde bulunan Halikarnassos'ta İÖ 490'larda doğan ve dokuz kitaptan oluşan tarih kitabını yazan Herodotos ise Pers topluluğunda ateş rahipleri olarak görev alan magoslar hakkında bilgiler aktarmaktadır. Bu bilgilerin içerisinde en önemlilerinden biri magosların kralın danışmanı rolünde olduklarına dairdir.²⁶ Aynı zamanda kurban törenlerinde aktif konumda oldukları, rüya yorumlayıcı olmaları²⁷ ve daha da önemlisi kehanetten sorumlu oldukları aktarılmaktadır.²⁸

Antik Hellen Dönemi düşünürlerinden Sophokles ise Kral Oidipus (Οιδίππος Τύραννος) eserinde Oidipus için gerçekleşen kehanetten bahsetmektedir.²⁹ Ayrıca kör bir kâhin olarak bilinen Teiresias'ın, Thebai Kralı Kreon'a kehaneti aktarmasından da bahsedilmektedir.³⁰ Bu sırada kehanetin kuşların gözlemlenmesi yoluyla elde edildiği de aktarılmaktadır.³¹

İÖ 480 yılında Salamis Adası'nda doğan Euripides, büyü ve kehanete dair Medea (Μήδεια) eserinde bilgiler sunmaktadır. Bu eserde, kâhin Pittheia'nın kehanet sayesinde Aegeas'ın kısırlılığını geçirmesinden bahsedilmektedir.³² Aynı zamanda kehanet merkezi olarak bilinen Delphoi'a bu

24 Hesiodos, *Theogonia*, Çev. Azra Erhat ve Sabahattin Eyüboğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 405-410.

25 Hesiodos, *Theogonia*, 415-425. Ayrıca bkz. Hesiodos, *Theogonia*, 430-450.

26 "... Bana bu emirleri veren adam, Cambyses'in işlerine bakan magidir..." Bkz. Herodotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1973), III. 63.

27 Herodotos, *Tarih*, I. 120.

28 "Perslerin göreneklerine gelince işte bildiklerim şunlardır: Tanrı heykeli, tapınak, sunak yapmak gibi şeyler bilmezler; hatta yapanlara deli derler, bu, sanırım, onların tanrılara, Hellenler gibi insan biçimi yakıştırmış olmamalarından ileri gelir. Dinleri Zeus'a kurban kesmeyi gerektirir; kurbanları dağ başlarında keserler ve Zeus dedikleri de tanrısal gök kubbedir. Güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgâra da kurban adarlar. Başlangıçtan beri kurban kestikleri tanrılar bunlardır, yalnız sonradan Aphrodite'e tapmayı da öğrendiler, bu da onlara Asurlulardan ve Araplardan geçmiştir... Yukarıda saydığım tanrılara karşı saygı törenleri şöyledir: Kurban kesmek için sunak yoktur, ateş de yakmazlar. Kurbanın üzerine kutsal su saçmak, flüt, giyim kuşam, arpa tanesi gibi şeyleri bilmezler. Tanrılardan birine bir kurban kesmek isteyen kimse, kurbanı temiz bir yere götürür, başına, genellikle mersin dalından taç koyar, kurban hangi tanrı için kesiliyorsa, o tanrının adını anar. Kurban kesenin tanrısal yardımı yalnız kendisi için istemeye hakkı yoktur; bütün Persler için ve özellikle kral için dua eder; bütün Persler için dua ederken, kendisi de bunun içindedir. Sonra kurbanı parçalar, etleri pişirtir, yere yumuşak otlar, özellikle yonca serer, etleri bu yaygının üzerine koyar. O, bunları koyunca, yanında ayak duran bir Magos, tanrılarının soy zincirini anlatan dinsel bir hava okur. Bu dinsel hava, kendi anlattıklarına göre böyledir; din, bir Magos olmadan kurban kesmeyi yasak etmiştir. Kısa bir duruştan sonra kurbanı keser, etleri toplar ve istediği gibi yapar." Bkz. Herodotos, *Tarih*, I. 131-132. Magosların kehanette bulduklarına dair bir diğer aktarım şu şekildedir: "Kyros'a gelince, daha önce anlatmış olduğum rüyasını yorumlamış olan magosları getirtti. Geldiklerinde Astyages onlara sordu, rüyasını nasıl yorumlamışlardı diye. Aynı açıklamayı yaptılar, çocuk yaşarsa ve daha önce ölmezse er geç başa geçecektir..." Bkz. Herodotos, *Tarih*, I. 120.

29 Sophokles, *Kral Oidipus*, Çev. Bedrettin Tuncel, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), 14-15.

30 Sophokles, *Antigone*, Çev. Ari Çokona, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 5. 991-1023.

31 Kuşların gözlemlenmesi aracılığıyla kehanet elde etme sanatı yaygın olarak Antik Roma toplumunda da kullanılmaktadır. Bu ritüelleri aristokrat kesimden seçilmiş olan rahipler uygulamaktadır. Bkz., Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, Çev. Suat Kemal Angı, (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003), 364.

32 Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*, Çev. Sevgi Tamgüç, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012), 766.

sebeple başvurmasına da değinilmektedir.³³ Eserde de kendisine yer bulan Medea, tıpkı Hekate gibi Hellen büyü dünyasında başlıca büyücüler arasında bulunmaktadır. Medea için Helios'un soyundan geldiği söylenmektedir.³⁴

Aegeas'ın kısırlığına şifa getirmesi gibi iyileştirici yönleri ile de kullanıma açık olan büyülere dair bir diğer önemli örnek, İÖ 460 yılında Kos'ta doğduğu düşünülen Hippokrates tarafından verilmektedir. Büyü ile tıp arasındaki ilişki, özellikle iki hastalık çerçevesinde önem göstermektedir. Bunlardan biri doğa üstü güçlerle ilişkisi olduğuna inanılan akıl rahatsızlıkları, diğeri ise "kutsal hastalık" olarak anılan ve ruhun ele geçirildiği düşünülen epilepsidir. Özellikle İÖ 5. yüzyılda büyüler aracılığıyla hastalıkları iyileştirmenin yoğunlaşması, doğru oranda bu duruma gelen eleştirilerin artmasına da sebep olmuştur. Bu doğrultuda aynı yüzyıl içerisinde Hippokrates tarafından "Περὶ Ἱερῆς Νοσοῦ" (Kutsal Hastalık Üzerine) ismi ile ortaya çıkan eser, epilepsi konusu bağlamında büyüye yapılan ilk eleştirilerden biridir.³⁵

Yazarlık dışında filozof ve komutan sıfatları ile de anılan Ksenophon'un yaşamında ise kehanete dair izlere rastlanılmaktadır. Kehanet Merkezi olarak Delphoi, Ksenophon'un Kyros ile arkadaşlığının başlamasında ortaya çıkmaktadır. Anabasis (Ἀνάβασις) eserinde ise İÖ 401 yılında Kral Artakserkses'e karşı sefer öncesi kehanete danışıldığından bahsedilmektedir.³⁶ Ksenophon, önceki düşünürler gibi magosların Pers topluluğuna ait dini bir grubu ifade ettiğini³⁷ ve kurban törenlerinde yer aldıklarını da aktarmaktadır.³⁸

Ksenophon'un kehanete dair bir diğer aktarımı ise babası ile birlikte savaş yolculuğunda bulunan Kyros'a verilen öğütte bulunmaktadır. Göğün gürleyişinin tanrıların yardımcı olacağı yönünde yorumlanması ve babası tarafından Kyros'a verilen öğütten de açıkça görülüyor ki kehanetten yalnızca savaş öncesinde değil savaş sırasında da yararlanılmaktadır: "Sevgili oğlum! Gökyüzünden aldığımız alametlerden anlaşıldığına göre tanrılarımız size yardımcı olacaklar. Bundan eminiz. Çünkü sizlere buna uygun bir eğitim verildi. İnsanların tanrıların dertlerini anlayabilmek ve onların gücünü hissedebilmek için gözlere ya da kulaklara ihtiyacı yoktur. Öte yandan tanrılardan söz eden hilekârlar ise sizi her zaman aldatmak üzere hazır bulunmaktadırlar. Yanınızda bir falcı olmadığı zamanlarda göksel işaretleri yorumlamaktan aciz kalmamalısınız. Falcılık sanatını kendin icra ederek tanrıların arzularını anlayabilirsin."³⁹

Herodotos ve Ksenophon gibi magosların Perslere ait dini bir sınıfa ait olduklarını ve ritüellerde aktif olarak görev aldıklarını aktaran bir diğer Antik Hellen düşünürü Platon, "Devlet" (Politeia [Πολιτεία]) isimli eserinde sözü geçen sınıf için "...Tanrıları kendilerine hizmet etmeye kandırır,

33 Euripides, *Medea*, Çev. Ari Çokona, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 665-675.

34 Medea'ya dair daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*, 462-464.

35 Antonio Clericuzio, Yunanistan'da Büyü ve Kehanet. Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Ed. Umberto Eco, *Antik Yunan*, (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018), 1097-1098.

36 Ksenophon, *Anabasis*, Çev. Oğuz Yarlıgış, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011), III. 1. 5-8.

37 Ksenophon, *Cyropedia*, Trans. Walter Miller, (Cambridge: Harvard University Press), IV. 13. 5.

38 Ksenophon, *Cyropedia*, VIII. 1. 21.

39 Ksenophon, *Cyropedia*, I. 6. 2.

doğruyu da eğriyi de kötülük edebilirler...” sözleriyle eleştirilerde bulunmaktadır.⁴⁰ Din üzerine temel düşüncesi insanların tanrılara boyun eğmesi gerektiği yönündedir. Fakat Platon’a göre büyücüler tam tersini yaparak tanrıları kontrol etmeye çalışmaktadır. Büyü ve büyücülüğe karşı katı bir tutum sergileyen Platon, büyücülerin ritüellerinin resmî din ile paralellik sergilemesinden dolayı polis açısından bu durumu tehlikeli olarak nitelendirmiş ve büyücülüğe dair ceza olarak idamı savunmuştur.⁴¹ Yasalar (Νομοί) eserinde de büyücüler hakkındaki düşüncelerinin yanı sıra cezalandırmalarına dair de ifadesi bulunmaktadır.⁴²

2. Antik Roma Toplumunda Büyü ve Büyücülük

Magosların Hellenlere göre Roma’daki görevleri çok daha farklı etkilere sebep olmaktadır. Hellenistik Dönem’de Hellenlerle birlikte yaşamlarını sürdüren magoslar, İS 1. yüzyılda Roma’ya gelmişlerdir. Armenia Kralı Tiridates ile birlikte Roma’ya geldiklerinde magos rahipleri dini görevlerinin yanı sıra büyücü ve gökbilimci olarak bilinmişlerdir. Büyücü sıfatını daha sonra edinen magosların İncil’de gökbilimci olarak yer almaları⁴³ ise doğudan batıya süren yolculuklarında Babil’de astronomi ve astroloji ile karşı karşıya kalmaları ile açıklanabilmektedir. Bu durum sonucunda Zodyak işaretleri ve gezegen sembollerini beraberlerinde batıya getirmeleri, Roma’da büyücülük konusunda büyük etki göstermiştir.⁴⁴

Büyük değişimlere yol açacak Hristiyanlığın doğuşu ve gelişimi, magoslara da etki etmiş, önceden de bahsedildiği üzere magoslar için artık iki durum teşkil etmiştir. Bunlar Hristiyanlığın ilk yıllarında “Gökbilimci olan doğulular”, sonraları ise “büyücüler”dir. Magosların tamamıyla ve kesin biçimde büyücü olarak nitelendirilmeleri de bu şekilde olmuştur.⁴⁵ Antik Hellen düşünürlerinde olduğu gibi Antik Latin düşünürlerinin de büyü ve büyücülükle ilgili çeşitli aktarımları bulunmaktadır.

40 Platon. *Devlet*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), II. 364a.

41 Antonio Clericuzio, Yunanistan’da Büyü ve Kehanet, 1096.

42 “Tanrılara inanmamaktan, ilgisiz olduklarını ya da kandırılabilirliklerini düşünmekten öte, bir de insanlıktan çıkanlar vardır ki, bunlar insanları küçümseyerek, ölümlerin ruhunu çağırduklarını ileri sürerek, kurban, dua ve büyülerle kandırarak tanrıları ikna edeceklerini vaat ederek yaşayanlardan birçoğunun aklını çelerler, para kazanma hırsıyla kişileri, evleri ve kentleri temelinden yıkmaya yeltenirler. İşte bunlardan biri suçlu bulunursa, mahkeme onu yasa uyarınca içerideki cezaevinde hapis cezasına çarptırsın, hiçbir özgür kişi ona yaklaşmasın, yasa bekçilerinin saptığı yiyeceğini kölelerden alsın. Öldükten sonra da gömülmeden ülke sınırlarının dışına atılsın; özgür bir kişi onu gömmeye kalkışrsa, isteyen onu dinsizlikten mahkemeye versin.” Bkz. Platon, *Yasalar*, Çev. Saffet Babür, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1998), X. 909b.

43 “İsa’nın Kral Hirodes devrinde Yahudiye’nin Beytlehem Kenti’nde doğmasından sonra bazı yıldızbilimciler doğudan Jerusalem’e gelip şöyle dediler: ‘Yahudilerin Kralı olarak doğan çocuk nerede? Doğuda O’nun yıldızını gördük ve O’na tapınmaya geldik.’ Kral Hirodes bunu duyunca kendisi de bütün Jerusalem halkı da tedirgin oldu. Bütün başkâhinleri ve halkın din bilginlerini toplayarak onlara Mesih’in nerede doğacağını sordu. ‘Yahudiye’nin Beytlehem Kenti’nde’ dediler. Çünkü peygamber aracılığıyla şöyle yazılmıştır: ‘Ey sen, Yahuda’daki Beytlehem, Yahuda önderleri arasında hiç de en önemsizi değilsin! Çünkü halkım İsrail’i güdecek önder senden çıkacak.’ Bunun üzerine Hirodes yıldızbilimcileri gizlice çağırıp onlardan yıldızın görüldüğü anı tam olarak öğrendi. ‘Gidin, çocuğu dikkatle arayın, bulunca bana haber verin, ben de gelip O’na tapınayım’ diyerek onları Beytlehem’e gönderdi. Yıldızbilimciler, kralı dinledikten sonra yola çıktılar. Doğuda görmüş oldukları yıldız onlara yol gösteriyordu, çocuğun bulunduğu yerin üzerine varınca durdu. Yıldızı gördüklerinde olağanüstü bir sevinç duydular. Eve girip çocuğu annesi Meryem ile birlikte görünce yere kapanarak O’na tapındılar.” Bkz. Matta, 2:1-12.

44 Erkan İznik, “Magi, Magus ya da Magician: Rahipten Büyüçüye”, 212-213.

45 Erkan İznik, “Magi, Magus ya da Magician: Rahipten Büyüçüye”, 216.

Büyü ve büyücü kavramlarını eserlerinde geçiren ve magos kelimesini Persli rahiplerle bağlantılı olarak kullanan Romalı ilk antik yazar İÖ 106 doğumlu Cicero'dur. "Yasalar Üzerine" (De Legibus) kitabında söz konusu terimi Hellenlerin tapınaklarının yakılmasını aktarırken kullanmaktadır. Cicero'nun aktarımına göre tapınakları yakanlar magoslardır.⁴⁶ Aynı eserde kehanete dair ise kuşların gözlemlenmesi yöntemiyle ilgili bilgiler sunmaktadır.⁴⁷

Büyü ve büyücülüğün yanı sıra kâhinlere de eleştiri getirdiği düşünceleri ise "Tanrıların Doğası" (De Natura Deorum) isimli eserinde bulunmaktadır: "Sırada kehanet dediğiniz öğretiniz var. Sizleri dinleseydik, bu öğretiy yüzünden öyle çok batıl inançların pençesine düşerdik ki, kâhinlere, falcılara, bilicilere, gaipten haber verenlere ve rüya yorumcularına tapardık mutlaka."⁴⁸

İÖ 84'te doğan Catullus, magosları aşağılayıcı söylemlerle birlikte Perslerle ilişkilendirmiş⁴⁹, Romalı şair Vergilius ise Cumae Sibyllerinin⁵⁰ Aeneas için verdikleri kehaneti ve sonrasını Aeneas (Αἰνεΐας) destanında aktarmıştır.⁵¹ Sonraları ise Seneca, büyücü figür olması ile oldukça ünlü olan Medea'yı aynı isimli eserinde anlatmaktadır. Seneca'nın büyücülüğe dair aktarımlarından en önemlisi ise On İki Levha Kanunları'nda (Lat. Leges Duodecim Tabularum) büyüye dair yasanın olduğunu bildirmesidir. Roma Cumhuriyet Dönemi'nde büyü ile ilgili mageia ve magos kelimeleri dışında carmen ve excantare terimleri de kullanılmaktadır. Seneca'nın aktarımına göre On İki Levha Kanunları'nda da bu terimler geçmektedir: "Roma'da, On İki Levha Kanunları bir uyarıda bulunmaktadır: 'Kimse komşusunun hasadını büyü ile almayacak.'⁵²

Antik Roma düşüncesinde büyü ve büyücülüğe dair önemli bilgi içeren bir diğer isim ise Apuleius'tur. Apuleius, farklı bir yaklaşım sergileyerek büyüleri iyi ve kötü olarak ayırmış, iyi amaç gözeterek yapılan büyülerin suç olarak değerlendirilmemesi gerektiğini, cezalandırılmasına gerek olmadığını düşünmüştür.⁵³

Roma İmparatorluğu'na yayılmış durumda olan büyü papirüslerinin Augustus'un İÖ 13

46 "Kentlerde tapınaklar olması gerektiğini düşünüyor ve Pers din adamlarına katılmıyorum. Kserkses'in, onlara danışarak, kendilerine her yerin açık ve serbest olmasının gerektiği ve bu evrenin tamamının kendileri için bir tapınak ve ocak olduğu, tanrıları duvarlar ardına kapattıkları gerekçesiyle Hellas'taki tapınakları yaktırdığı söylenir." Cicero, *Yasalar Üzerine*. Çev. Cengiz Çevik, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 46.

47 Cicero, *Yasalar Üzerine*, 48-50.

48 Cicero, *Tanrıların Doğası*. Çev. Çiğdem Menzilioğlu, (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2012) I-56.

49 Catullus, *The Carmina of Gaius Valerius Catullus*, Trans. Leonard Charles Smithers, (London, 1894), 90.

50 Sibyller Apollon'a bağlı kâhin kadınlardır.

51 Vergilius, *Aeneis*. Çev. Türkan Uzel, (Ankara: Öteki Yayınevi), VI. 240-260.

52 "Et apud nos in XII tabulis cavetur NE QVIS ALIENOS FRVCTVS EXCANTASSIT". Bkz. Fritz Graf, *Magic in the Ancient World*. Trans. Franklin Philip, (London: Harvard University Press, 1997), 41.

53 "Bu kadarı yeter! Dikkatinizi başka bir noktaya vermenizi istiyorum. Ya ben balıklarda güçlü ilaçlar için araştırma yapmak gibi tıpta bazı özelliklere sahipsem ve bunlarla ilgileniyorsam? Tarafsız bir cömertliğe sahip doğa, tüm diğer yaratılmış şeyler aracılığıyla pek çok ilaç dağıtmış ve işlemiştir, aynı şekilde benzer ilaçlar balıkta da bulunabilir. Şimdi, bir büyücünün, bir doktorun ya da büyücünün işi bu ilaçları arayıp bilmek değil midir? Filozoflar bunlardan kendi servetlerine para kazanmaz ancak kendi takipçilerine yardım edebilir. Eskinin doktorları da büyüü şarkılar ile yarayı nasıl iyileştireceklerini bildirdi, örneğin Homeros, eski yazarların en kalıcısı bize Odysseus'un yarısından çıkan kanın ilahiyle nasıl durdurulabildiğini anlatır. Şimdi, hayatı kurtarmak için yapılmış hiçbir şey bir suçlama konusu değildir." Apuleius, *The Apologia and Florida of Apuleius of Madaura*, Trans. H. E. Butler, (Oxford: Clarendon Press, 1909), 40. 1-10.

yılında verdiği emirle 2000'e yakın büyü parşömeninini yakılması⁵⁴, Ephesos'ta yer alan büyü kitaplarının yakılması⁵⁵ gibi çeşitli imha işlemlerine uğradıkları bilinmektedir.

3. Kâhinler ve Kehanet Merkezleri

3.1. Kâhinler

Bir eylemi gerçekleştirmeden önce ya da aşamalarında, yapılacak ya da yapılan eylemin tanrı ya da tanrıçaların öfkelerini çekip çekmeyeceğini, sonucunun başarılı olup olmayacağını öğrenmek adına kehanete başvurmak için kâhinler kullanılmaktadır. Kâhinlerin cevabı kesin bir yorum içermese de fikir sahibi olunmasını sağlamaktadır.⁵⁶

Kâhinlere bireysel başvuru dışında şehirler tarafından da başvuru yapılabilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken durum amaçtır. Kehanetin amacı gelecek olanı öğrenmek değil, alınan kararlar ya da sonuçlara dair tanrı ya da tanrıçaların isteklerini öğrenmektir.⁵⁷

Bir diğer önemli nokta ise kehanetin kesin bir sonuç vermediği durumudur. Sonuç her durumda tanrı ya da tanrıçaların isteklerine tabidir. Olumlu elde edilen bir kehanete rağmen öngörülemeyen sonuçlarla karşılaşılması ise atılacak yanlış bir adıma, yanlış yorumlamaya bağlanmaktadır. Bu durumla ilgili olarak Cicero, tahmin edilen sonuçların alınmamasının, kehanetin var olmadığını göstermeyeceğini bir başka örnekle desteklemektedir. Cicero'ya göre hastaların iyileşmemesi, hekimlik sanatının var olmadığını göstermiyorsa, kehanet için de aynı durum geçerlidir.⁵⁸

Kehanetin yorumlanması sırasında kehanet elde edilmek istenen konudan bağımsız şekilde gelişen herhangi bir olay, kâhin tarafından işaret olarak kabul edilerek yorumlanabilmektedir.

54 Suetonius, bu emri şu sözlerle aktarmaktadır: “*Lepidus'un sağlığında hiçbir zaman elinden almaya kalkışmadığı başrahipliği onun ölümü üzerine üstlendikten sonra, hiç işe yaramayan ya da değeri çok az olan ve halk arasında dolaşan Latince ve Hellence yazılmış kehanet kitaplarından kaç tane varsa -sayıları iki binin üzerinde- her yandan toplatıp yakırdı ve yalnızca Sibyll kitaplarını tuttu, bunları da ayıkladı ve Palatium'da Apollon heykelinin altındaki altın kaplamalı iki dolaba koydu.*” Bkz. Suetonius, *On İki Caesar'ın Yaşamı*, Çev. Fafio Telatar ve Gül Özaktürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), Aug. XXXI. 1.

55 İncil'de bu duruma ilişkin şu bilgiler bulunmaktadır: “*Büyücülükle uğraşmış bir sürü kişi de kitaplarını toplayıp herkesin önünde yakırdılar. Kitapların değerini hesapladıklarında toplam elli bin gümüş tuttuğunu gördüler.*” Bkz. Elçilerin İşleri, 19:19.

56 Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, 228.

57 Marcello Carastro, *Hareketlerden Sözlere Ritüel Temelli Adetler*, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Ed. Umberto Eco, *Antik Yunan*, (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018), 610.

58 “*Gözlerinin önünde aynı türden bir sürü örnek bulunan insan hiç tanrıların varlığını kabul etmezlik edebilir mi? Çünkü tanrıları yorumlayanlar varsa, kendileri de mutlaka var olmak zorundadır; tanrıları yorumlayan kimseler vardır; o hâlde tanrıların da var olduğunu kabul etmek zorundayız. Evet, belki tahmin edilen şeylerin hepsi gerçekleşmeyebilir. Ama bütün hastalar iyileşmiyor diye, hekimlik sanatı diye bir şeyin olmadığını söyleyemeyiz ki. Tanrılar bize gelecekteki olayların işaretlerini gösterir; insanların bu işaretleri yanlış yorumlamasının günahı tanrıların doğasına değil de insanların çıkarımlarına mâl edilir.*” Bkz. Cicero *Tanrıların Doğası*. II. 12-13.

Birden gelen hapsırma, beklenmedik bir ses ya da doğa olayları bunlardan bazılarıdır.⁵⁹

3.1.1. Ordu Kâhinleri

Kâhinleri görev aldıkları alanlara göre sınıflandırmak gerekirse, belki de en önemlilerinden birini ordu kâhinleri oluşturmaktadır. Büyücülerin, Roma Generali Marius'un önderliğinde yapılan seferleri, Spartacus'un liderlik ettiği Roma'ya karşı gerçekleştirilen büyük köle isyanları örneklerinde olduğu gibi siyasi liderler ile bağlantılı konumları bu noktada önem teşkil etmektedir. Özellikle Büyük İskender'e eşlik eden Syrialı kadın kâhinin elde ettiği ayrıcalıklar önemlidir.⁶⁰

Ordu kâhinlerinin görevleri manevi destek ile sınırlı değildir. Savaş stratejilerinde dahi belirleyici olabilmektedirler. Ordu kâhinlerinin nüfuzu Homeros ile başlamış, Atina'da demokrasi ile birlikte paralel olarak artış göstermiştir. Aynı zamanda Hellen ordularında kâhinlere danışmadan eylemde bulunan komutan bulunmamaktadır. Komutanların yönetim kuruluna her yıl atanan kâhinler, Atina Meclisi'nin her toplantısında da bulunmaktadır.⁶¹ Cicero bu katılıma dair "De Divinatione" eserinde bilgiler aktarmıştır.⁶²

Ordu kâhinleri, kehaneti elde edebilmek için çoğunlukla kurban aracılığını kullanmışlardır. Kurban yoluyla kehanete ulaşmak iki biçimde gerçekleşmektedir. Bunlar kamp bölgesinde gerçekleştirilen kurban, yani hiera, diğeri ise savaş alanında gerçekleştirilen kurban, yani sphagiadır. Kurban hayvanının kesilmesi sonucunda kâhinin karaciğerin hareketlerini ve seğirme durumunu incelemesi komutanın eşliğinde gerçekleşmektedir. Organ durumu dışında kurban hayvanının hareketleri ve kanın akış şekli de savaşa dair onay niteliği taşımaktadır. Hiera çoğunlukla koyunken, sphagia ise dişi keçi olarak seçilmektedir.⁶³

Ordu kâhinine sahip olmak öylesine önemli bir durumdur ki Herodotos'un aktarımlarından öğrenildiği üzere bu doğrultuda kâhinlere yurttaşlık hakkına kadar pek çok taviz verilmiştir.⁶⁴ Bu durum ve savaş öncesinde ya da sırasında kâhinlerin konumunu tehlikeli bulan ve komutan ile arasındaki güç ilişkisine değinen Platon, kâhinin komutanı değil, komutanın kâhini komuta etmesi gerektiğini savunmuştur.⁶⁵

59 Walter Burkert, *Greek Religion*, Trans. John Raffan, (Oxford: Blackwell Publishers, 1985), 112.

60 Matthew W. Dickie, *Magic and Magicians in the Greco-Roman World*, 108.

61 Ayşen Sina, Antik Yunan'da Ordu Kâhinleri. *Cedrus*, c. (VII). (2019), 196-198.

62 "Hangi kral ya da halk kâhin görevlendirmemiştir ki? Yalnızca barışın hâkim olduğu zamanlardan bahsetmiyorum, daha çok savaşın var olduğu dönemlerden, güvenliği sağlamak için yapılan savaşlardan bahsediyorum. Kendi vatandaşlarımızı geçelim, yabancı ulusların uygulamalarına bakalım. Örneğin Atinalılar, her mecliste mantis denilen belirli kâhinleri vardır. Spartalılar, adli danışman olarak krala augurlar atarlar ve Yaşlılar Meclislerinde de augurun bulunmasını uygun bulurlar. Tehdit edici durumlar karşısında Delphoi'daki kehanete başvururlar." Bkz. Cicero, *De Divinatione*, Trans. William Armistead Falconer, (Loeb Classical Library, 1923), I. 43, 95.

63 Ayşen Sina, Antik Yunan'da Ordu Kâhinleri, 199.

64 Herodotos, *Tarih*, IX. 33-36.

65 "Sokrates: Lakhes ile ben, bilimin çeşitli konuları ele alınırsa, geçmişin nasıl olduğunu, şimdiki zamanın nasıl olduğunu ve henüz olmamışın nasıl olması gerektiğini, nasıl olacağını bilen ayrı ayrı bilimler bulunmadığına; bu konuların hepsini, aynı bilimin bildiğine inanıyoruz. Söz gelişi, sağlık konusunda, bütün çağlar için hem olanı, hem olmuşu, hem de olacak olanı ve

Kâhinlerin onayının alınmadan harekete geçilmediğine dair Antik Dönem yazarlarından çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Herodotos, İÖ 490'da Marathon Savaşı'nda⁶⁶, Thukydides, İÖ 415'de Syrakusai Savaşı'nda⁶⁷ ve İÖ 424 yılında Delion Savaşı'nda⁶⁸ kurban aracılığıyla kâhinden gelecek onayın olmadan harekete geçilemeyeceğini aktarmıştır.

Ordu kâhinleri ile ilgili önem arz eden durum, kehanetin yorumunun olumlu olmasının, zaferi taahhüt etmeyişidir. Savaş sırasında, öncesinde ya da barış aşamasında komutanın ya da ordunun yapacağı hatalı bir hamle, gelen olumlu kehanete rağmen süreci başarısızlıkla sonuçlandırabilmektedir. Kehanet aracılığıyla yalnızca tanrı ve tanrıçaların istekleri öğrenilmektedir. Süreç sonunda elde edilecek sonuç, yapılacak doğru hamlelere bağlı kalmaya devam etmektedir.⁶⁹

3.1.2. Sibyller

Apollon kültüne bağlı olan ve kehanette bulunmak üzere Anadolu'daki kehanet merkezlerinde görev alan kadın kâhinlere Sibyll ismi verilmektedir. Bu isim sonraları Güney İtalya'daki Cumae şehrindeki Cumae kâhinleri için kullanılmıştır.⁷⁰ İlk Sibyll'in kim olduğuna dair iki görüş mevcuttur. Bunlardan biri Troialı Dardanos ile Neso'nun kızıdır. Bir diğer düşünce ise ilk Sibyll'in Lamia'nın olduğuna dairdir. İkinci Sibyll olarak ise ölümlü bir baba ile nympha⁷¹ kızı olan Herophile'dir.⁷²

Hellen Sibylleri içerisinde en ünlüsü Erythraile (Lydia'da) Sibyll'dir. Korykos Dağı'nda doğduktan hemen sonra hızlı bir şekilde büyümüş ve kehanetlerine başlamış söz konusu Sibyll'in annesi nympha iken babası ise Theodoros'tur. Yaşamının 110 yıl sürdüğüne dair söylentiler bulunmaktadır.⁷³

Sibyllere dair bahsedilmesi gereken bir diğer önemli nokta ise Sibyll kitaplarıdır. Kitapların önemi, Roma Devleti'nin kehanet ile ilişkisinde büyük bir rol oynamasından dolayıdır. Roma

nasıl olacağını bilen tek bir bilim vardır: Hekimlik. Toprak ürünleri konusunda da çiftçiliğin durumu aynıdır. Aynı şekilde savaşla ilgili konularda da komutanın bilgisinin her şeyi, özellikle olacak olanı kavradığını; kehanete boyun eğmek bir yana, savaşta olanı ve olacak olanı bildiğinden ona egemen olduğunu, siz de onaylarsınız her halde; yasalar da kâhinin komutanı değil, komutanın kâhini kumanda edeceğini söyler. Bunu doğrulayabilir miyiz Lakhes?" Bkz. Platon, *Laches, Protagoras, Meno, Euthydemus*, Trans. Walter Rangeley Maitland Lamb, (London: Harvard University Press, 1962), 198d.

66 "Saflar kurulup, kesilen kurbanlardan da iyi belirtiler alınınca Atinalılar atıldılar ve hemen barbarlara karşı koşmaya başladılar." Bkz. Herodotos, *Tarih*, VI. 112.

67 "Savaşı okçular ve sapanlılar başlatmıştı. Bundan sonra her savaşta olduğu gibi hafif piyadeler kaçmaya başladı. Ardından kurbanlar kesildi. En sonunda da borazanlarla hoplitlere saldırı emri verildi." Bkz. Thukydides, *Peloponnesian War*, Trans. Thomas Hobbes, (London: Bohn, 1843), VI. 69.

68 "O tanrıya ve kurbanlara güvenelim." Bkz. Thukydides, *Peloponnesian War*, IV. 92.

69 Aysen Sina, *Antik Yunan'da Ordu Kâhinleri*, 200.

70 Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1996), 270.

71 *Nympha*: Tarlaların, ve doğanın dışı perileridirler ve bunların bereketlerini sembolize eden, kırlar ve ormanlarda yaşayan "genç kadınlar" olarak tasvir edilirler. Bkz., Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 533.

72 Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 713.

73 Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 714.

siyasetinde yöneticilerin Capitolium Tepesi'nde bulunan bu kitaplara danıştıkları bilinmektedir. Kitaplar ilk olarak Kral Tarquinius⁷⁴ tarafından satın alınmıştır. Kitapları önemli kılan bir diğer nokta ise özellikle İÖ 3. yüzyılda Roma'ya Hellen inanç sisteminden yeni tanrı ve tanrıçaların tanıtılmasını sağlamasıdır.⁷⁵

3.2. Kehanet Alma Yöntemleri

Kehanete ulaşmak için kullanılan kurban kanından ya da kutsal sudan içmek, ateş ve dumanların şekillerini izlemek, defne yaprağı çiğnemek ve hatta tanrılar ile cinsel ilişkiye girmek gibi çeşitli yollar bulunmaktadır.⁷⁶ Fakat bu yöntemlerden kuşlar, kurban ve rüyaların gözlemlenmesi yoluyla kehanete ulaşmak başlıca yollardandır.

3.2.1. Kurban Yoluyla Kehanet Alma

Kehanet elde etmek amacıyla kurban hayvanının iç organlarını incelemek yaygın bir gelenektir. Bu yöntem ile kehaneti yorumlayan kişilere haruspex denmektedir. Haruspexlerin kehanete dair yorumlarına ise extispicium denir. Bu kelime “iç organlar” anlamına gelen exta ve “bakmak” anlamına gelen scipio kelimelerinden türemiştir.⁷⁷ Kurban yoluyla kehanete ulaşmanın Hellenlere Mısırlılardan geçtiği Herodotos tarafından aktarılmaktadır.⁷⁸

Kurban aracılığıyla kehanet elde edilirken dikkat edilmesi gereken belirli durumlar mevcuttur. Bunlardan biri ve en sık rastlanana ise kurbanın karaciğerini incelemektir. Örneğin karaciğerde bir lobun eksik olması kötüye işaret olarak değerlendirilmektedir.⁷⁹ Aynı zamanda böbrek, mide gibi başka organların da şekil ve renk gibi çeşitli durumları da yorumlanmak üzere gözlemlenmektedir.⁸⁰

74 Tarquinius Superbus, Roma'nın İÖ 535-510 yılları arasında tahtta kalan son kralıdır.

75 Çiğdem Dürüşken, *Roma'nın Gizem Dinleri*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), 30.

76 Duygu Tanriver, *Apollon Klaros Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, 2009), 340.

77 Çiğdem Dürüşken, *Roma'nın Gizem Dinleri*, 22.

78 “Gerçekten de kâhinlik Dodona'da ve Mısır'daki Thebai'de birbirine çok benzer. Geleceği kurbanın bağırsaklarına bakıp söylemek Mısır'dan alınmıştır. Dinsel törenler, alaylar, toplu halde dualar Mısırlılarda başlamış, Hellenler onlardan almışlardır. İşte bence bir tanıt: Mısırlıların yaptıkları törenler, gözle görülür surette bir daha eskilik markası taşırlar, Hellenler ise bunları pek yeni bir tarihten beri uygulamaktadırlar.” Herodotos, *Tarih*, II. 58.

79 Bu duruma örnek olarak Euripides'in *Elektra* isimli eserinde önemli bilgiler bulunmaktadır: “Aigisthos, kutsal parçaları eline aldı ve onları dikkatle muayene etti. Karaciğerde bir parça lob eksikti, damarlar ve safra kesesi ise uğursuz çıkıntılar gösteriyordu.” Bkz. Euripides, *Elektra*, Trans. Edward P. Coleridge, (New York: Random House, 1938), 826-829. Kehanet elde etmek amacıyla kurban edilen hayvanın ciğerlerinde lobun eksikliğinin olumsuz olarak yorumlanmasına dair Ksenophon'un da aktarımları bulunmaktadır. Sparta Kralı Agesilaos, savaş sırasında bir sonraki adımına dair tanrılara başvurmuştur. Bu başvuruda aracılık eden kurbanın ciğerinde bir lobun eksik çıkması ile birlikte bu durum olumsuz olarak yorumlanmış, yönünü denize doğru seçmiştir. Bkz. Ksenophon, *Yunan Tarihi (Hellenika)*, Çev. Suat Sinanoğlu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), III. 15.

80 Ayşen Sina, *Antik Yunan'da Ordu Kâhinleri*, 197.

Kehanet elde edilirken kurban ritüelinin her aşaması önem teşkil etmektedir. Kurban hayvanının kesileceği yere isteyerek gelip gelmediği, ölümünün hızı, kuyruğunun hareketleri gibi tüm detaylar işaret olarak kabul edilmektedir.⁸¹

3.2.2. Kuşlar Yoluyla Kehanet Alma

Kurban dışında kehanete ulaşmak için kullanılan ana yöntemlerden biri de özellikle kartal ve akbabalar olmak üzere kuşların gözlemlenmesidir. Kuşların uçuşlarını gözlemleyerek yorumlayan kişilere augur (kuşbilici) denmektedir.⁸²

Kuşların uçuşları incelenirken dikkat edilen durumlardan biri uçuş yönleridir. Kuzeye dönük şekilde sabit duran kâhinin sağından uçan kuşlar olumlu, solundan uçan kuşlar olumsuz işaret olarak yorumlanmaktadır.⁸³ Kuşların gözlemlenmesi yoluyla kehanet elde edilirken kuşların uçuş yönleri dışında çeşitli olaylar da gözlemlenmektedir. Bu duruma örnek olarak Ksenophon'un bir kartal çığlığını kehanet olarak yorumlaması verilebilmektedir.⁸⁴ Kehanet kuşlarından ayrıca Demeter'e hymnos⁸⁵ ve Hermes'e hymnoslarda⁸⁶ olmak üzere Homeros İlahileri'nde ve Homeros'un Odyssea⁸⁷ eserinde de bahsedilmektedir.

3.2.3. Rüya Yoluyla Kehanet Alma

Kehanete dair bilgi sahibi olmak amacıyla rüya aracılığını kullanmak bir diğer önemli yöntemi teşkil etmektedir. Rüya aracılığıyla kehanete ulaşmak üzere kullanılan malzemeler ile büyülerde yer alan tanrı ya da tanrıçalara bakıldığında Hellen ve Mısır'a dair uygulamaların birleşik bir yapıda olduğu görülebilmektedir. Daimon⁸⁸ ve zeytin dalları ile birlikte Mısır'ın yerli bitkileri kullanılırken aynı zamanda Apollon ve Hermes ile birlikte Ra, Thoth, Isis gibi Mısır'a özgü tanrılar da kullanım görmektedir.

81 Duygu Tanrıver, *Apollon Klaros Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, 346.

82 Çiğdem Dürüşken, *Roma'nın Gizem Dinleri*, 22.

83 Walter Burkert, *Greek Religion*, 112.

84 “Karar vermekte zorlandığı için en iyisinin tanrılara danışmak olacağını düşündü ve sonra iki kurbanlık getirip kendisine Delphoi'daki kehanette adı bahşedilen kral Zeus'a kurban etti. Zaten ordunun ortak idaresi sürecinde yer almak için harekete geçtiği sırada gördüğü rüyanın da kendisine bu tanrı tarafından bahşedildiğini düşünüyordu. Sonra Kyros'a takdim edilmek üzere Ephesos'tan yola çıktığında sağ tarafında oturan bir kartalın çığlık attığını hatırladı. Kendisine yol gösteren kâhin bunun sıradan değil, büyük bir olayın; şan ve şerefün yanında bir o kadar da zahmetin habercisi olduğunu söylemişti. Çünkü diğer kuşların kartala çoğu zaman tünemişken saldırdığını ifade etmişti. Öte yandan kâhin kehanetin bir servete işaret etmediğini, çünkü kartalın avını genellikle uçarken yakaladığını belirtmişti. Ksenophon bu düşüncelerle kurban kesince tanrı ona açıkça komutanlığa heveslenmemesini, seçilmesi halinde de bunu kabul etmemesini belirtti.” Bkz. Ksenophon, *Anabasis*, VI. 1. 23.

85 Homeros *İlahileri*. Çev. Ayşen Sina, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008) II. 44-48.

86 *The Homeric Hymns and Homerica*, IV. 212-215. Ayrıca bkz. *The Homeric Hymns and Homerica*, IV. 300-303.

87 Homeros, *Odyssea*. XV. 525-535.

88 *Daimonlar tanrı ya da tanrıçaların emirlerini yeryüzünde yerine getirmekle yükümlü elçi görevinde kutsal varlıklardır*. Bkz. Geraldine Pinch, *Magic in Ancient Egypt*. (London: British Museum Press, 1994), 35-36.

Kehanete ulaşmak adına uygulanmak üzere yazılmış büyü metinlerinden birinde Apollon'a nelerin danışılabilceğinin içerisinde rüya yorumu da yer almaktadır: “Ve o geldiğinde, kehanet sanatı, epik dörtlüklü kehanet, rüyaların gönderilmesi, rüyada öngörü edinme, rüyaların yorumu, hastalığa sebep olma ve büyüsel bilgi ile alakalı istediğin her şeyi sor.”⁸⁹

Kutsal varlıkların isimlerinin yazılması ve büyü formülleri dışında Mısır büyü kültüründe de varlığı bilinen kandillerin kullanımı kehanet büyülerinde de görülmektedir. Rüya aracılığıyla kehanete ulaşmanın amaçlandığı ve kandil ile birlikte zeytin dallarının da yer aldığı bir büyü metninde Apollon'un bu kez üçayaklı sehpa da yer almaktadır. Büyü sözler okunurken yerden toplanılan üç sazdan sonuncusu kehanetin amacı söylenirken alınmalıdır. Ritüeli yerine getiren büyücü isteklerini söylerken yedi madde şeklinde büyü sözler mürekkep ile yazılır. Kırmızı renkte olmayan ve yağ ile doldurulmuş kandile doğru büyü kelimeler söylenir. Bu sırada kandil doğuya doğru döndürülmüş olmalıdır. Topak şekline gelmiş buhurlar tütsü kabına konur ve toplanılan sazlardan üçayak şekli oluşturulur. Bu sazlardan bir tanesinin başına taç şekline getirilmiş zeytin dalı konur. Büyü uygulamasının sonunda ise düz bir zeminde ve ışısız bir ortamda uyuyan kişinin, kendi gözünden Apollon'u görebilmesi amaçlanmaktadır.⁹⁰

Rüyada kehanete ulaşma amacıyla gerçekleştirilen başka bir büyü metninde ise klasik sayılabilecek malzemelerden farklı olarak burç kuşaklarının kullanıldığı görülmektedir. Kişinin tanıdığı bir arkadaşı şekline girmiş olan güneşe bağlı bir meleği rüyada görmek amaçlanmaktadır. Büyünün uygulanış biçiminde ise defne dalının her bir yaprağına Zodyak burç kuşağı yanında kutsal isimlerin yazılması istenmektedir.⁹¹

Bir başka rüyada kehanet elde etmek için uygulanan büyü ritüelinde bu kez formül kullanımı da görülmektedir. Temiz bir keten şerite “HARMIOU TH LAILAM CHŌOUCH ARSENO PHRĒ PHRĒU PHTHA HARCHENTECHTHA” formülünün yazılması istenilmektedir. Formül yazımının ardından keten şerit fitil şekline getirilmek üzere yuvarlanılır. Akşam vakti geldiğinde uyku aşamasına geçilmeden önce kandilin yanında formül yedi kez seslendirilir. Kandil söndürülür ve kehanete ulaşmak üzere uykuya gidilmektedir.⁹²

Uyku sırasında kehanete ulaşmak amacıyla uygulanan büyü ritüelleri sırasında değişmez ön koşul, kişinin temiz ve saf bir şekilde uykuya geçmesidir. Temizlik ve saflık hali, tapınaklar yanında büyüler için de geçerli bir şarttır.⁹³

3.3. Antik Hellen ve Roma Toplumlarında Kehanet Merkezleri

Tanrı ya da tanrıçaların yaşam alanlarının yeryüzüne bir yansıması olarak nitelendirilen

89 PGM I. 262-347.

90 Christopher A. Faraone and Dirk Obbink, *Magika Hiera Ancient Greek Magic and Religion*, (New York: Oxford University Press, 1991), 177-178.

91 PGM VII. 795-845.

92 PGM VII. 359-69.

93 Marcello Carastro, *Tanrıların Dünyadaki Varlığı: Yunanistan'da Kült*, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Ed. Umberto Eco, *Antik Yunan*, (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018), 597.

tapınaklar, insanlar ve tanrılar ya da tanrıçalar arasındaki iletişim alanı olmanın yanında toplulukların örgütlenme alanları olarak da nitelendirilmektedir. “Tapınak” denilen kutsal mekânların ortaya çıkışı, büyü formüllerinin ve ritüellerinin artışı ile paralel olarak değerlendirilmektedir. Sistemli bir hale ihtiyaç duyan ritüeller ile tapınakların gelişimi eş zamanlı meydana gelmektedir. Kutsal mekân olarak nitelendirilen tapınaklar mutlaka mimari bir yapı olmak zorunda değildir. Bir taş ya da ağaç olması görevini yerine getirmesine engel bir durum teşkil etmemektedir. Tapınakların varlığı ile birlikte içerisinde görev alması gereken kişilerin ihtiyacı da doğmuştur. Din adamları dışında büyücüler, tablet kâtipleri, hekimler ve ritüel rahipleri tapınak görevlileri arasındadır.⁹⁴

Kehanet merkezleri olarak bilinen tapınakların çoğu su kaynakları ve gaz kaynaklarının yakınlarında yer almaktadırlar. Özellikle gazlar kehanette önemli bir noktayı teşkil etmektedir.⁹⁵ Su kaynakları ise toprak ana inancıyla ilişkili olarak değerlendirilmektedir. Suyun akıcılığı ile birlikte insanlara hastalıkların yanı sıra armağanların da gönderildiğine dair inanış bulunmaktadır. Hellen hikâyelerindeki suyun rolü nedeniyle insan ve doğanın doğurganlığı ile toprak anayla özdeşleştirilmesi, su kaynakları ve kehanet merkezleri arasındaki ilişkiyi de açıklamaktadır.⁹⁶

Çalışma ile ilgili olarak Sura, Gryneion, Patara, Smintheion ve Erythrai gibi önemli kehanet merkezlerinin dışında en önemlilerinden sayılabilecek Klaros, Delphoi ve Didyma’ya dair açıklamalarda bulunmak yerinde olacaktır.

3.3.1. Klaros ve Kehanet

Günümüz İzmir’inin Menderes ilçesi içerisinde bulunan Klaros kutsal alanı ve kuruluşu ile ilgili Pausanias’ın çeşitli aktarımları bulunmaktadır.⁹⁷ Hemen hemen tüm arkeolojik bilgi ve buluntuları Hellenistik ve Roma dönemlerine denk gelen Klaros Kehanet Merkezi’ne Büyük

94 Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş, Tanrı, Ritüel, Tapınak*, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 79-83.

95 Eusebios gazlarla ilgili şu aktarımda bulunmuştur: “Söz konusu Klaros ve Pythios Kutsal Alanları’nın olduğu yerlerde Phoibos konuşur. Bizim cümlelerimiz kehanet diliyle verilecektir. Sayısız kehanetler toprak üzerine ya kaynayan gazlarla ya su kaynaklarıyla ya da rüzgâr anaforlarıyla çıkacaklardır. Toprak bizzat kendisi açılıp birilerini yer altındaki karanlıklara aldı. Buna karşın bazıları sonsuzluk içinde yok edildiler. Sadece güneş ölümlüler için parlar. Hala Mykale’deki Didyma tanrısının suyu boğazlardan geçer (içilir). Parnassos Dağı’nın altındaki Pythios’un kenarında koşan da bu tanrıdır (Apollon). Aynı şekilde Klaros’un bozuk, çakıllı, düzensiz ağzında Phoibos’un sesi yükselir.” Bkz. Duygu Tanrıver, *Apollon Klaros Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, 557. Ayrıca bkz. Eusebios, *Praeparatio Evangelica*, Trans. Ruth Pearce, (UK: Ipswich, 1903), V.16.1.

96 William Reginald Halliday, *Greek Divination: a Study of its Methods and Principles*. (London: Macmillan, 1913), 122-123.

97 “Kolophon halkı Klaros’taki kutsal alanın ve kehanet merkezinin çok eski zamanlarda kurulduğuna inanırlar. Onlar şunu iddia ederler: Topraklara Kariatılar hakimken, ilk gelen Hellenler büyük bir kalabalık tarafından takip edilen Rhakios önderliğindeki Giritlilerdi. Güçlü gemilere sahip olan bu işgalciler sahili ele geçirdiler. Ancak, arazinin çoğu hala Karların elindeydi. Polyneikes oğlu Thersandros ve Argoslular Thebai’i ele geçirdiklerinde, Delphoi’ya getirilen esirler arasında Manto da vardı. Babası Teiresias yolda, Haliartia’da öldü. Tanrı onları bir koloni kurmak için gönderdiği zaman, Asia’ya gemilerle geçtiler. Fakat Klaros’a geldiklerinde Giritliler onları silahlarla karşıladılar ve onları Rhakios’a götürdüler. O ise Manto’dan onların kim olduklarını ve neden buraya geldiklerini öğrenince Manto’yu eş olarak aldı ve onunla birlikte onların da bu topraklara yerleşmelerine izin verdi. Rhokios ve Manto’nun oğlu olan Mopsos, Karları tamamen ülkeden dışarı attı...” Bkz. Pausanias, *Description of Greece*. Trans. W. H. S. Jones, (Cambridge: Harvard University Press, 1918), VII. 3. 1-4. Ayrıca bkz. Duygu Tanrıver, *Apollon Klaros Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, 536-538.

İskender ile başlayan ve sonraları sürekli şekilde devam eden bireysel başvuruların varlığı bilinmektedir.⁹⁸

Pausanias'ın Klaros Kehanet Merkezi'ne dair aktarımlarından biri de kehanetin gerçekleştirilme zamanlarına dairdir. Buna göre Hekate-Artemis'e adanmış günlerde ya da bu günlerin hemen öncesinde gerçekleştirilen kehanet ritüeli kâhinin kutsal su aracılığıyla orucunu bozması ve yüzünü yıkaması ile başlamaktadır. Kehanete dair bilgileri elde eden kâhin bu yanıtları rahibe, rahip de heksametron vezine çevirerek başvuru sahiplerine iletmektedir.⁹⁹ Her zaman gece vakitlerinde gerçekleştirilen kehanet ritüelini bir mağarada ya da yer altı odasında kutsal sudan içerek başlatan kâhin her yıl değişirken, yanıtları başvuranlara ileten rahipler ömür boyunca görevlerine devam etmektedirler.¹⁰⁰

3.3.2. Delphoi ve Kehanet

Yerleşimi Mykenai Dönemi'ne dek uzanan ve Parnassos Dağları'nın eteklerinde yer alan kentin insanları Gaia'ya¹⁰¹ taparlarken Apollon tapınımının kente girmesi büyük değişimlere de sebep olmuştur. Delphoi ve Apollon ilişkisinin başlangıcına dair iki farklı mitos bulunmaktadır. İlk mitosa göre Delphoi'da canlıları öldüren canavar olarak bilinen Python'u öldüren Apollon'un burada tapınak kurmayı istemesiyle ilgilidir. Python'un ölümü sonrasında Gaia'nın ikinci planda kalması ile kehanetler artık Pythia aracılığıyla bildirilmektedir. Bir diğer mitos ise Zeus'un dünyanın iki ucundan kartal uçurmasıyla başlamaktadır. Kartalların Delphoi'a gelmesi orta nokta olmasına dair bir işaret olarak anlaşılmıştır.¹⁰²

Delphoi Tapınağı içerisinde bulunan ve "dünyanın göbeği" olarak bilinen bir çukur üstüne yerleştirilmiş üçayaklı sehpa aracılığıyla kehanetlere ulaşılmaktadır. Apollon'un kâhin kadınlarından biri olan Pythia'nın sehpa oturduktan sonra bu çukurdan gelen gazlarla birlikte transa geçerek kehanette bulunduğu söylenmektedir.¹⁰³

Kehanet ritüelleri Delphoi'da yılda yalnızca bir kez gerçekleştirilirken, ününün ve taleplerin artması sonucunda kışı kapsayan üç ay dışında her ayın yedinci günü yapılmaya devam edilmiştir. Pythia, Kastalia Irmağı'nda yıkanarak ritüele hazırlanırken kurban edilecek hayvan rahip tarafından hazırlanmaktadır. Kurban hayvanının kesiminden sonra tekrar arınma ritüeli gerçekleştirilmektedir. Son olarak kutsal odada gaz soluyarak ve kutsal sudan içerek kehaneti elde eden Pythia, cevapları rahibe iletmektedir. Rahip de kehaneti heksametron vezin biçiminde danışanlara iletmektedir.¹⁰⁴

98 Nuran Şahin, Apollon Klarios Bilicilik Merkezi, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, (İzmir: Ege Üniversitesi, 2012), 325.

99 Nuran Şahin, Apollon Klarios Bilicilik Merkezi, 327-328.

100 Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, (İstanbul: Net Turistik Yayınları, 2003), 314.

101 Zamanla içinden tanrısal soyların doğacağı ilk öge olarak bilinen Gaia, bir çok kâhinin esin kaynağıdır. Kâhinleri ise Apollon'un kâhinlerine göre çok daha eskiye dayanmaktadır. Bkz. Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 203-205.

102 Michael Maaß, Delphi: Kehanet Merkezi. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, c. 22, (2011), 109-111. Ayrıca bkz. Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 677-678.

103 Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 49. Ayrıca bkz. Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, 228.

104 Bekircan Tahberer, Antik Tarsos Numismatiğinde Apollo, Lykeios mu, Yoksa Patroos mu?. Yazılı bildiri, *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*, (Mersin, 2002, Eylül), 1116.

Arkadia'yı ele geçirme isteği içerisinde bulunan Spartalıların Delphoi'a danışması¹⁰⁵ örneği gibi Delphoi Kehanet Merkezi, savaş ve siyasette de önemli rollerde bulunmaktadır.¹⁰⁶ Kehanet Merkezi'ne dair Herodotos'un dışında Platon'un çeşitli aktarımları mevcuttur.¹⁰⁷

Delphoi'a Hellenlerin başvuruları dışında Romalıların da sık sık başvuruda buldukları bilinmektedir. Hannibal karşısında üst üste yenilgiye uğrayan ve tanrılarının kendilerini terk ettiğine dair düşünceye kapılan Romalılar, yol gösterilmesi ve tekrar güven kazanılması amacıyla Delphoi Kehanet Merkezi'ne başvurmuşlardır. Korku ve tedirginlikleri öyle bir hâl almıştır ki tanrılar için Gallialı ve Hellaslı bir çifti diri diri yakarak kurban etmişlerdir.¹⁰⁸

Delphoi Kehanet Merkezi tüm bu başvuru sebeplerinin yanında koloni süreçlerinde de varlığını göstermektedir. Koloni kurma hazırlığında olan kent batıya gitmeyi amaçlıyorsa Apollon'un tavsiyelerini almak üzere Delphoi'a danışmaktadır. Delphoi'dan gelen yorumlar koloniciler için belirleyici bir rol oynamıştır.¹⁰⁹

3.3.3. Didyma ve Kehanet

İonia'nın en büyük kenti Miletos'un kurduğu Apollon Didyma Tapınağı'nın kuruluşunun İonlar zamanına dek uzandığını Herodotos belirtmektedir.¹¹⁰ Pausanias ise tapınağın İonialıların göçünden daha da erken vakitlere dayandığını söylemiştir.¹¹¹ Tapınağın kalıntıları ise İÖ 4. yüzyıla, Geç Klasik Dönem'e dek uzanmaktadır.¹¹²

105 "...Arkadialılardan daha güçlü olmakla övünmeye başladılar, 'Bütün Arkadia'yı ele geçirebilir miyiz?' diye kehanete danıştılar. Pythia onlara aşağıdaki kehaneti söyledi..." Bkz. Herodotos, *Tarih*, I. 66. Ayrıca Tegealılara karşı üst üste başarısızlıklarla karşılaşan Spartalılar Delphoi'a tekrar başvurmuş, hangi tanrıları mutlu etmeleri gerektiğini Pythia'ya sormuşlardır. Bkz. Herodotos, *Tarih*, I. 67.

106 Herodotos'un aktarımlarına göre İÖ 480 yılında Kserkses'in Hellas'a saldırısından önce, Perslere teslim olma konusunda emin olamayan Argosluların Delphoi'dan gelen kehanet sonucunda tarafsız durumlarını sürdürdükleri bilinmektedir. Bkz. Herodotos, *Tarih*, VII. 148. Ayrıca Yine aynı yılda Pers tehlikesi baş gösterdiğinde Atinalılar Delphoi'a başvurmuşlardır. Bkz. Herodotos, *Tarih*, VII. 140. Bir başka örnek ise Hellenlerin daveti üzerine savaş girmek üzere olan Giritlilerin Delphoi danışmanlığında hareket etmeleri üzerinedir. Bkz. Herodotos, *Tarih*, VII. 169.

107 "Atinalı: Öyleyse, birçok çaba ve tehlikede birbirlerine destek oldukları için bu durumun kalıcı olacağına ve uzun bir süre yaşayacağına, kralları kardeş olduğuna göre hep aynı soy tarafından yönetileceklerine inanıyorlardı, ayrıca birçok kehanete, bunların yanı sıra Delphoi'daki Apollon'a danışıyorlardı, değil mi?" Bkz. Platon, *Yasalar*, III. 686. Platon'un Delphoi'a dair farklı bir aktarımı ise şu şekildedir: "İlk kanunları, en önemli, en güzel olanları koymak Apollon'un işidir. Tapınakların kuruluşu; kurbanlar; büyük küçük tanrılara, kahramanlara yapılan törenler; ölülerin gömülmesi, saygı görmesiyle ilgili kanunlar; çünkü bu türlü işleri biz bilmeyiz. Bir devlet kurarken, aklımız varsa, biz de atalarımızın başvurduğu varlığa başvurur, yalnız onun sözünü dinleriz. Dünyanın göbeğinde oturan tanrı, hiç şüphesiz atalarımıza ve bütün insanlara yol gösteren tanrıdır." Bkz. Platon, *Yasalar*, IV. 427.

108 Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, 376-377.

109 Walter Burkert, *Greek Religion*, 116.

110 "...Kymeliler Brankhosoğullarının tanrısına danışmaya karar verdiler. Orada bir kehanet alanı vardı, eski zamanlarda kurulmuştu ve bütün İonlar ve Aiollar öteden beri hep ona danışıyorlardı. Miletos toprağı üzerinde Panormos Limanı'nın ötesindeydi." Bkz. Herodotos, *Tarih*, I. 157.

111 Pausanias, *Description of Greece*, 7. 2. 6.

112 Andreas Furtwängler, Didyma Brankhid Kahinleri. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, c. 22, (2011), 66.

Delphoi ve Klaros ile benzer olarak kehanet merkezinde kâhine eşlik eden ve görevi muhtemelen danışmaya gelenleri karşılamak ve kehaneti aktarmak olan rahip (prophetes) bulunmaktadır. Delphoi'dan farklı olarak ise Didymalı rahipler, kehanet yazıtlarını Didyma veya Miletos'ta dikerek saklanmasına ayrı bir önem vermektedirler.¹¹³

Herodotos'un aktarımına göre zenginlik bakımından Delphoi Kehanet Merkezi ile rakip durumuna gelen Didyma'nın maddi durumu öylesine iyiydi ki Miletos, Pers savaşı öncesinde Didyma'daki hazinelerin yardımıyla bir donanma kurmayı düşünmüştür. Savaş sonunda Miletos'un Persler tarafından ele geçirilmesi¹¹⁴ sonucunda Didyma da yağmalanmıştır.

Didyma Kehanet Merkezi'ne çeşitli amaçlarla danışmak isteyenler gelmektedir. Bunların içerisinde Atina'da İÖ 451 yılında kabul edilen yasadan dolayı yabancı bir kentten gelerek vatandaşlık almak isteyen birinin kehanete başvurma zorunluluğundan dolayı gelmesi¹¹⁵, Lydialı Paktysas'ın, Kyros'a karşı başarısız bir ayaklanma gerçekleştirmesinden sonra kaçtığı Kyme'nin kararsız kalması ve bu doğrultuda Didyma'ya başvurması gibi çeşitli alanlara ait örnekler bulunmaktadır.¹¹⁶ İS 130 yıllarında İskenderiyeli sporcu Apphion Heronas'ın da şu soruyla danıştığı bilinmektedir: "Atalarının tanrıları ve sen ona her girişimde destek olduğunuz için şimdi size soruyor efendim, bu yarışmalardan da her zamanki gibi şerefli bir biçimde çıkacak mı?" Gelen yanıtta ise tanrıların anılması açıkça görülmektedir: "Phoibos, Serapis ve atletlerin yarışmalarını gözeten Nemesis'e dua et, o zaman istediğin gibi yardımına koşacaklardır."¹¹⁷

4. KEHANET BÜYÜLERİNİN BİLEŞENLERİ

4.1. Kehanet Büyülerinde İsmi Geçen Tanrı ve Tanrıçalar

Hellen tanrı ve tanrıçaları, mitoslarına da bağlı olarak bazı kültürel etiketleri ile birlikte bilinmektedirler. Hera için evlilik tanrıçası, Aphrodite için aşk tanrıçası, Poseidon için deniz tanrısı, Athena için bilgelik tanrıçası gibi etiketler kullanılmaktadır. Fakat tanrı ya da tanrıçaları bu şekilde sınırlandırmak tanrısal güçlerini de basite indirgeyeceğinden dolayı yanlış bir yöntem olacaktır.¹¹⁸ Dolayısıyla kehanet büyüleri sırasında Apollon dışında başvurulmuş tanrı ve tanrıçalara rastlanması mümkündür. Büyü papirüslerinin Mısır bölgesine ait olmasından dolayı Hellen tanrı ve tanrıçaları

113 Andreas Furtwängler, Didyma Brankhid Kahinleri, 78.

114 Aristagoras liderliğinde Perslere karşı gerçekleştirilen isyan sonucunda Kserkses'in saldırısı meydana gelmiştir. İsyân sonrası İonia şehirleri ağır vergilerle karşı karşıya kalmışlardır. İonia isyanları ve Herodotos'un aktarımlarına dair daha ayrıntılı bilgiler için bkz. J. A. S. Evans, Herodotos ve İonia İsyanı. Çev. Ömer Çapar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XIII, (1980), 88.

115 Tesamenos isimli bir kâhinin Delphoi kehanetleri sonucunda vatandaşlığa alındığı bilinmektedir. Bkz. Herodotos, *Tarih*, IX, 33-36.

116 Herodotos, *Tarih*, I. 157-160.

117 Duygu Tanrıver, *Apollon Klaros Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, 376-377.

118 Gabriella Pironti, Yunanların Tanrıları ve Tanrıçaları, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Ed. Umberto Eco, *Antik Yunan*, (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018), 555-557.

ile Mısır kültürüne ait kutsal isimlerin senkretik bir yapıda yer aldıkları da görülmektedir. Büyü papirüslerinde yer alan tanrı ve tanrıçalardan çeşitli büyü örnekleri ile bahsetmek yararlı olacaktır.

4.1.1. Anubis

Cesetlerin mumyalanması ve mezarların korunması ile ilişki içinde gösterilen Tanrı Anubis, genellikle vahşi bir köpek kafası ile birlikte tasvir edilmektedir. Anubis'in epitetleri de ölümlerin yargılanmasında ve mezarlara zarar verenleri cezalandırmasında etkin olmasından dolayı "kutsal toprakların efendisi", "batılların önde geleni" biçimlerinde yer almaktadır. Bu epitetler aynı zamanda ölümlerin lideri olarak bilinmesiyle de ilişkilidir. Roma Dönemi'nde ise Anubis yine önemli bir mezar tanrısı olarak görülmektedir. Büyücüler ile olan ilişkisinden kaynaklı olması ihtimaliyle Latin yazarları tarafından kötü yorumlarla kullanım görmüştür. Bağlama gibi çoğunlukla kara büyülerde yer bulan Anubis, çağırılma aşamasında da vahşice uygulamaların kullanılması ile bilinmektedir. Bu uygulamalardan biri, büyücünün yanıtla ulaşması için Anubis'i çağırırken siyah bir köpeğin kanı ile Anubis'in tasvirinin çizilmesidir.¹¹⁹

Kehanetin Anubis'ten istendiği bir büyü metni şu şekilde yer almaktadır:

"Bakır bir kap içine dökülen yağmur suyunu alın ve buhur haline getirin.

Formül: Bırakın dünya dursun, hava dursun, deniz dursun, rüzgâr dursun; bunlar benim kehanetime engel değildir. Sessiz, ağlamasız, tıslamasız. Çünkü ben bir kâhinim ve korkutucu bir isim çağırarak üzereyim 'KOLLA OLPHILOGEMALA ACHERŌIO'. Bana cevap vermeni istediğim şeyleri açıklayabilmen için kulaklarımı aç. Hadi hadi; hemen hemen; hızlı hızlı; ve sana sorduğum şeyler hakkında konuş. Bana görün efendim, Anubis, 'sana emrediyorum, çünkü ben IEŌ BELPHENŌ.

Bitirmek için şunu söyle: 'Uzaklaş Anubis, kendi tahtına doğru, sağlığım ve iyiliğim için.' Bu ritüeli kendinizi 3 gün süre boyunca saf ve temiz tuttuktan sonra uygulayın."¹²⁰

4.1.2. Apollon

Zeus ile Leto'nun oğlu ve Artemis'in ikiz kardeşi olan Apollon, doğduğu Ortygia ya da Astaria olarak bilinen adayı Hellen dünyasının merkezi haline getirmiş ve adaya parlak anlamına gelen "Delos" ismini vermiştir. Daha önce bahsedildiği üzere buraya gelişinden sonra Python'u öldürmüş ve tapınağa kehanet ritüellerinde kullanılmak üzere üçayaklı sehpayı vakfetmiştir.¹²¹

Hellen inanç dünyasında büyük öneme sahip olan Apollon'un kutsal sembolleri arasında defne ağacı ve yapraklarından yapılan çelenk, yunus ve karga bulunmaktadır. Müzisyen kimliği

119 Geraldine Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*. (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2002), 104-105.

120 PGM VII. 319-34.

121 Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 71-72.

ise Olympos tanrılarına ziyafetlerde çaldığı yedi telli altın lyra ile betimlenmektedir.¹²² Hymnosta şiir ve müzik ile ilişkisi tanrılara lyra ile eşlik etmesi ile aktarılmaktadır.¹²³ Yine hymnosta tanrının kehanet ile ilişkisine “Önceden haber vereceğim Zeus’un niyetlerini insanlara kesin ve doğru biçimde” sözleri ile değinilmektedir.¹²⁴

Kehanet ile ilişkisi Apollon’un aşk hayatında da ortaya çıkmaktadır. Apollon, kehanet sanatını Kassandra’yı¹²⁵ etkilemek için öğretmiştir. Fakat kehaneti tamamıyla öğrenen Kassandra’nın kendini geri çekmesiyle birlikte Apollon, Kassandra’nın kehanetlerinin güvenilirliğini geri almıştır.¹²⁶ Apollon’un bir başka kehanet sanatını öğrettiği hikâyede ise bu kez Hermes yer almaktadır. Hermes’in icat ettiği flütü satın almak isteyen Apollon karşılığında altın bir asa ile birlikte Hermes’e kehanet sanatını öğretmiştir.¹²⁷

Kehanet büyü metinlerinde sıkça yer alan Apollon’a, sosyal yaşam ve devlet işleri dahil olmak üzere çeşitli konularda güvenceye sahip olmak ve belirsizlikleri çözmek adına danışılmıştır.¹²⁸ Apollon bir büyü papirüsünde epitetleriyle birlikte yer almaktadır:

“Ey Phoibos, kehanetleri ile yardım eden,

Gel neşeli, Leto’nun oğlu, uzakta çalışan,

Dönüştürücü, buraya gel, buraya, buraya gel.

Kehanet ver, gece saatinin ortasında kehanet ver.”¹²⁹

Büyü metninin devamında ise Leto ve Zeus’un oğlu olduğu vurgulanarak devam edilmiştir:

“...İyi kehanetin kelimeleri

Doğru kehanetlerle şimdi yolunu açabilirsin,

LAËTONION ve TABARAÖTH AEÖ EÖ, Efendi Apollon, bu geceyi kontrol eden, bunda usta olan, duanın da saatini tutan. Gel, kudretli ruhlar, bana bugün yardım edin, Leto ve Zeus’un oğluyla gerçekten konuşarak.”¹³⁰

122 Bekircan Tahberer, Antik Tarsos Numismatiğinde Apollo, Lykeios mu, Yoksa Patroos mu?, 1113.

123 *The Homeric Hymns and Homerica*. IIIb. 200-205.

124 *The Homeric Hymns and Homerica*. IIIa. 130-135.

125 Priamos ile Hekabe’nin kızı olan Kassandra, Sibyll ya da Pythia gibi kâhin olarak anılmaktadır. Paris’in gelişinin Troia’da büyük yıkıma sebep olacağına, Priamos’un Akhilleus’tan oğlunun cesedini alarak döneceğine ve şehrin girişine bırakılan tahta atın içeri alınmaması gerektiğine dair önemli konularda kehanetleri bulunmaktadır. Bkz. Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 356.

126 Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 73-74.

127 Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 74.

128 Selin Kaddar, Tanrıların En Yunanı Apollon: Kehanet ve Şifa. *Toplumsal Tarih Dergisi*, c. 266, (2016), 88.

129 PGM II. 1-64.

130 PGM II. 1-64.

4.1.3. Helios

Titan Hyperion ile Theia'nın oğlu olan ve kuşağından dolayı Olymposlulardan önce gelen Helios, Selene'nin kardeşidir. Gaia ile Ouranos'un soyundan gelmektedir. Helios'un çocuğu ise büyücü Kirke, Kolkhis Kralı Aietes, Minos'un karısı Pasiphae ve kardeşi Aietes'i tahttan indiren ve Medea tarafından öldürülen Perseus'tur. Helios, başının etrafında ışık hüzmeleri olan yakışıklı bir genç adam olarak tasvir edilmektedir.¹³¹

Betimlemeleri ile birlikte anıldığı bir daimon çağırma büyüünde Helios'a epitetleri yanında kehaneti seven özelliği ile seslenilmektedir:

“Gel bana, cennetin en yücesi, cennetin bir dans yeri olduğu kişi, / SATIS¹³² PEPHŌOUTH HŌRA, OITHCHOU; benim için gerekli olanı uygula, EĪ LAANCHYCH AKARBĒN LAAR MENTHRĒ SENEBECHYCH, kehaneti seven, altın yüzlü, ışık saçan altın parlayan / gecede ateşle parlayan, cesur, dünyanın cesur hükümdarı, günün erken saatlerinde parlayan...”¹³³

Gün doğumunda yapılması istenen bir başka büyüde Helios “altın saçlı” betimlemesiyle tekrar kendini göstermektedir:

“Rüzgarların üzerinde doğan,

Altın saçlı Helios, alevleri kullanan,

Yüce yollarda dönüp duran, büyük kutbun çevresinde

Kendi kendine her şeyi yaratan...”¹³⁴

Mitolojik özellikleri ile birlikte Helios'un anıldığı bu büyü metninde Mısır inanç kültüründen bir tanrının bulunması, Mısır'da güneş kültüne karşı büyük bir ilginin bulunmasıyla açıklanabilmektedir. Bu doğrultuda Mısır'daki büyü metinlerinde Helios ile sıkça rastlanılmaktadır.

Bir kehanet büyüünde formül ile birlikte Helios'a nelerin söylenmesi gerektiği bildirilmektedir: “Parmağını kimseyle konuşmadan önce dilinin altına koy. Kutsal isimleri ve şunları söyle: ‘Bugün bana herkesin zihnindeki şeyler hakkında kehaneti ver. Ben TOM... IAŌ SABAŌTH IAŌ THĒAĒĒTH...M ADOUNAI BATHIAŌ...EA THŌE IABRABA ARBATHRAS IAŌ THĒAĒĒTH...M ADOUNAI BATHIAŌ AĒI AAAAAA EEEEEEE ... ŌE ... SOESĒSISIETH...SABAŌTH IAEŌ’ Eğer bunları Helios'a söylersen ve parmağın dilinin

131 Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, 239-240.

132 Mısır Tanrısı.

133 PGM III. 130-140.

134 PGM IV. 435-440.

altında ise her şeyi önceden bileceksin...”¹³⁵

Bir başka büyü metninde ise bu kez Yahudi-Hristiyan geleneklerinin de etkisiyle monoteizme olan yönelim açıkça görülmektedir. Helios bu kez “büyük güç”, “büyük kudret”, “tanrıların tanrısı” gibi sıfatlarla ortaya çıkmaktadır.¹³⁶ Bu sıfatlar ile birlikte görülüyor ki politeist tanrı ya da tanrıçaların diğer tüm tanrıların güçlerini tek elde toplaması ile birlikte monoteist biçimde büyü örnekleri ortaya çıkmaktadır.¹³⁷

4.1.4. Mithras

Roma İmparatorluğu ile birlikte Britannia’dan Persia’ya dek uzanan ve oldukça geniş bir coğrafyada tapınım gören ve İran-Hint kökenli olan bir diğer önemli tanrı Mithras’tır. Zaman zaman kehanet büyülerinde de yer almaktadır.

Roma Dönemi’nin Önasya Bölgesi’nde sayıca az olsa da büyük öneme sahip büyü metinlerinde Mithras yer almaktadır. Çoğunlukla büyü metinlerinde Helios ile birlikte anılmaktadır. Bir büyü metninde Zeus ve Helios ile birlikte yer almaktadır: “Bir erkek çocuğu, kandil, fincan tabağı ve tezgah aracılığıyla gerçekleştirilen Sarapis’in Kehaneti: ‘Seni çağırıyorum Zeus, Helios, Mithra, Sarapis, yenilmemiş olan, Meliouxhos, Melikretes, Meligenetor...’”¹³⁸

Yine Helios ile birlikte anıldığı ve içerisinde boşlukların bulunduğu uzun bir büyü metninde ise şu şekilde yer almaktadır:

“Seni ve bir çocuğu bu yol çeker ... sonra, kuşların cıvıldaama seslerini duyacaksın ... rezene ve susamın yedi tanesi, kimyon ... bunları al ve kaynak su aracılığıyla kır ... ikinci ay olduğunda her şeyi duyacaksın ...

... Ben IEE IOEE IE IAO ISI ... (insanların aklındaki şeyler) çünkü ben ... ona dua et. Ama ... / ...ama bu gelişin ezberlenmesi ... bu senin olan formülü yedi kez tekrar et ... formül: ‘Gel Helios, Mithras ...’ ... bu kutsal su ... onun zihninde olan ... / o gün bileceksin ... eğer ateşe dokunursan.”¹³⁹

Tartışma Sonuç

İnsan, zorluklarla dolu yaşamda kendisini yardıma muhtaç hissetmesi nedeniyle sığınabileceği ve bu zorluklar karşısında kendisini yalnız hissettirmeyecek kutsal ve kendisinden üstün varlıklara ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyaç hali kutsal varlıkların doğuşunu teşkil etmiştir.

135 PGM III. 263-75.

136 PGM IV. 640-645.

137 Ahmet Türkan, Grek Büyü Papirüslerine Göre Roma İmparatorluğu Ortadoğusu’ndaki Yeni Din Anlayışı ve Kozmik Sistem Üzerine Bazı Gözlemler, Ed. Serra Durugönül, Murat Durukan, Gunnar Brands ve Deniz Kaplan, *Olba*, (Mersin: Kaam Yayınları, 2014), 319.

138 PGM V. 4-6.

139 PGM III. 450-465.

Çalışmanın odağını oluşturan kehanet büyülerinin ortaya çıkışı ise arzu ve merak duygularıyla açıklanabilir. İnsan açlık ya da tokluk halinin devamını, gündelik işlerinin sonuçlarını, evlenip evlenmeyeceğini, daha büyük ölçekte ise devletin savaşa girmesinin ya da girmemesinin nasıl sonuçlar doğuracağını bilmek ister. İnsanın bilmek istemesi ile ortaya çıkan merak duygusu kehanet büyülerine giden yolu açmaktadır. Bu durumu daha basite indirgemek gerekirse aslında insan, kutsal ve üstün gördüğü tanrı ya da tanrıçalarının bildiklerini bilmek istemektedir.

Bilginin gücüne sahip olmak isteyen insan tüm riskleri alarak bir yandan korkuyla çekindiği bir yandan da umutla tutunmaya çalıştığı kutsal varlıklarla yakınlaşmak istemektedir. Bu noktada önemli olan, tüm korkusuna rağmen insanın büyüler aracılığıyla kutsal varlıklarla iletişime geçme isteğidir. Fakat unutulmamalıdır ki kehanet büyülerinin sonucunda alınacak yanıt net biçimde olmayacaktır. Gelecek yanıt yoruma açık olarak elde edilecektir. Elde edilen kehanetler kesin bir sonuç bildirmemekle birlikte yalnızca tanrı ya da tanrıçaların onaylarının alınması üzerinedir.

Kutsal bir alana ait olmasından dolayı büyü eyleminin kendisi de kutsal olarak kabul edilmektedir. Büyünün amacına ulaşması için söylenenlerin titizlikle ve eksiksiz yerine getirilmesi büyük önem teşkil etmektedir. Söylenen sözler, formüller ya da ilahiler, kullanılacak malzemeler, zaman ve yer gibi etmenler büyüünün başarıyla sonuçlanması için titizlikle ayarlanmalıdır.

Çalışma süresince korku, merak ve arzu duygularıyla beslenerek varlığını sürdüren kehanet büyülerine papirolojik ve klasik kaynaklar eşliğinde değinilmiştir. Bunun yanında Antik Dönem yazarlarının aktarımları, toplumun genel bir kavram olarak büyü ve büyücülüğe bakış açısında dair fikir vermektedir. Genel düşünce olarak yasaklı ve zararlı olarak bilinen büyüler farklı dönemlerde de olsa hemen hemen toplumun her sınıfı tarafından kullanım görmüştür. Kehanet büyülerinin sonucunda elde edilen yanıtlar, bireylerin ve devletlerin atacakları her adımda belirleyici bir etken olarak bulunmuştur.

Kaynakça

- Akurgal, Ekrem. Anadolu Uygarlıkları. İstanbul: Net Turistik Yayınları, 2003.
- Apuleius. The Apologia and Florida of Apuleius of Madaura, Trans. by H. E. Butler, Oxford: Clarendon Press, 1909.
- Burkert, Walter. Greek Religion, Trans. by John Raffan, Oxford: Blackwell Publishers, 1985.
- Carastro, Marcello. Hareketlerden Sözlere Ritüel Temelli Adetler, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Ed. Umberto Eco, Antik Yunan içinde İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018.
- Carastro, Marcello. Tanrıların Dünyadaki Varlığı: Yunanistan'da Kült. Çev. Leyla Tonguç Basmacı. Ed. Umberto Eco, Antik Yunan, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018.
- Carastro, Marcello. Yunanistan'da Büyünün İcadı, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Ed. Umberto Eco, Antik Yunan İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018.

Catullus. The Carmina of Gaius Valerius Catullus, Trans. by Leonard Charles Smithers, London, 1894.

Cicero. De Divinatione. Trans. by William Armistead Falconer, Loeb Classical Library, 1923.

Cicero. Tanrıların Doğası. Çev. Çiğdem Menzilcioğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012.

Cicero. Yasalar Üzerine. Çev. Cengiz Çevik, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Clericuzio, Antonio. Yunanistan'da Büyü ve Kehanet. Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Ed. Umberto Eco, Antik Yunan, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018.

Demirci, Kürşat. Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş, Tanrı, Ritüel, Tapınak, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.

Dickie, Matthew W., Magic and Magicians in the Greco-Roman World. New York: Routledge 2003.

Durkheim, Emile. Dini Hayatın İlkel Biçimleri. Çev. Fuat Aydın, İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.

Dürüşken, Çiğdem. Roma'nın Gizem Dinleri, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.

Erhat, Azra. Mitoloji Sözlüğü, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1996.

Euripides. Elektra, Trans. by Edward P. Coleridge, New York: Random House, 1938.

Euripides. Medea, Çev. Ari Çokona, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Eusebios. Praeparatio Evangelica, Trans. by Ruth Pearce, UK: Ipswich, 1903.

Evans, J. A. S. Herodotos ve Ionia İsyanı. Çev. Ömer Çapar, Tarih Araştırmaları Dergisi, c. XIII, 1980.

Faraone, Christopher A. and Obbink, Dirk. Magika Hiera Ancient Greek Magic and Religion, New York: Oxford University Press, 1991.

Frazer, James George. Altındal II., Çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul: Payel Yayınevi, 2012.

Freeman, Charles. Mısır, Yunan ve Roma, Çev. Suat Kemal Angı, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003.

Furtwängler, Andreas. Didyma Brankhid Kahinleri. Aktüel Arkeoloji Dergisi, c. 22, 2011.

Görkay, Kutalmış ve Kadioğlu, Musa. Antik Yunan ve Roma Dönemlerinde Büyü ve Büyücülük. İstanbul: Elemterefış, YKY, 2003.

Graf, Fritz. Magic in the Ancient World. Trans. by Franklin Philip, London: Harvard University Press, 1997.

Grimal, Pierre. Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma, Çev. Sevgi Tamgüç, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012.

Halliday, William Reginald. Greek Divination: a Study of its Methods and Principles. London: Macmillan, 1913.

Herodotos. Tarih. Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1973.

Hesiodos. Theogonia, Çev. Azra Erhat ve Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Homeros İlahileri. Çev. Ayşen Sina. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.

Homeros. Ilyada. Çev. Azra Erhat ve A. Kadir. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Homeros. Odysseia, Çev. Azra Erhat ve A. Kadir. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

İznic, Erkan. "Magi, Magus ya da Magician: Rahipten Büyücüye", Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, c.1, s.3, 2005.

Kaddar, Selin. Tanrıların En Yunanı Apollon: Kehanet ve Şifa. Toplumsal Tarih Dergisi, c. 266, 2016.

Ksenophon. Anabasis, Çev. Oğuz Yarlıgaş, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011.

Ksenophon, Cyropedia, Trans. Walter Miller, Cambridge: Harvard University Press.

Ksenophon, Yunan Tarihi (Hellenika), Çev. Suat Sinanoğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

Liddel and Scott, An Intermediate Greek-English Lexicon. New York: American Book Company, 1882.

- Maaß, Michael. Delphi: Kehanet Merkezi. Aktüel Arkeoloji Dergisi, c. 22, 2011.
- Malinowski, Bronislaw. Büyü, Bilim ve Din, Çev. Saadet Özkal. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.
- Marchant and Charles, F. Joseph. Cassell's Latin Dictionary: Latin-English and English-Latin, London: Cassell Company, 1952.
- Pausanias. Description of Greece. Trans. by W. H. S. Jones, Cambridge: Harvard University Press, 1918.
- Pinch, Geraldine. Handbook of Egyptian Mythology. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2002.
- Pinch, Geraldine. Magic in Ancient Egypt. London: British Museum Press, 1994.
- Pironti, Gabriella. Yunanların Tanrıları ve Tanrıçaları, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Ed. Umberto Eco, Antik Yunan, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018.
- Platon. Devlet, Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Platon, Laches, Protagoras, Meno, Euthydemus, Trans. by Walter Rangeley Maitland Lamb, London: Harvard University Press, 1962.
- Platon. Yasalar, Çev. Saffet Babür, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1998.
- Preisendanz, Karl. Papyri Graecae Magicae (PGM). c. (I-II), 1928.
- Sena, Cemil. Filozoflar Ansiklopedisi II, E-H. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.
- Sina, Ayşen. Antik Yunan'da Ordu Kâhinleri. Cedrus, c. VII, 2019.
- Sophokles. Antigone, Çev. Ari Çokona, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Sophokles. Kral Oidipus, Çev. Bedrettin Tuncel, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Suetonius. On İki Caesar'ın Yaşamı, Çev. Fafı Telatar ve Gül Özaktürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Şahin, Nuran. Apollon Klarios Bilicilik Merkezi. Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları, İzmir: Ege Üniversitesi, 2012.

Tahberer, Bekircan. Antik Tarsos Numismatiğinde Apollo, Lykeios mu, Yoksa Patroos mu?. Yazılı bildiri, Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri, Mersin. Eylül, 2002.

Tanrıver, Duygu. Apollon Klaros Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, 2009.

The Homeric Hymns and Homerica. Trans. by H. G. Evelyn and M. A. White, London: William Heinemann, 1920.

Thukydides. Peloponnesian War, Trans. Thomas Hobbes, London: Bohn, 1843.

Türkan, Ahmet. Grek Büyü Papirüslerine Göre Roma İmparatorluğu Ortadoğusu'ndaki Yeni Din Anlayışı ve Kozmik Sistem Üzerine Bazı Gözlemler, Ed. Serra Durugönül, Murat Durukan, Gunnar Brands ve Deniz Kaplan, Olba, Mersin: Kaam Yayınları, 2014.

Vergilius. Aeneis. Çev. Türkan Uzel, Ankara: Öteki Yayınevi, 1998.

Dr. Öğr. Üyesi
Arzu BOYKafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi
Bölümü
arzunar@hotmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7611-7975>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
24/07/2020Kabul edildi.
Accepted
07/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.773694>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Dostluktan Yol Ayrımının Başlangıcına Doğru Türk Rus İlişkileri (1923-1938)

Turkish-Russian Relations from Friendship to the Beginning of the Road Split (1923-1938)

Öz

1917’de başlayan Bolşevik İhtilalinden sonra Türk Rus ilişkileri farklı bir boyut kazanmıştır. Rusya’daki iç savaşta İngiltere ve Fransa gibi devletlerin Çarlık Rusya’sına destek olmaları Türkiye ve Bolşevik Rusya’yı bir araya getirmişti. Bu bağlamda Milli Mücadele Dönemi’nde taraflar arasında yakınlaşma artmış ve hatta Bolşevikler, Milli Mücadeleye maddi yardımlarda bulunmuşlardır. Milli Mücadele Dönemi’nde başlayan bu yakınlaşma 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması ile doruğa ulaşmıştır. Antlaşma yapılmadan bir hafta önce Almanya ve batılı devletlerarasında Locarno Antlaşmasının yapılmış olması Türkiye ve Rusya’yı bu antlaşmaya sevk etmiştir. Locarno Antlaşması ortak tehlike olarak görülmüş ve tarafların yakınlaşmasına sebep olmuştur.

Bu dönemin sonlarında yapılan Montrö Boğazlar Sözleşmesinin Boğazlar ile ilgili anlaşmazlıkları su yüzüne çıkarması ile birlikte Milli Mücadele’de başlayan dostluk ilişkileri silinmeye başlamış taraflar birbirinden uzaklaşmıştır.

Çalışmada Türk Rus ilişkilerinin en ince ayrıntıları ile birlikte verilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda ele alınan konu ile ilgili telif eserler taranmış ve süreli yayınlara bakılarak alan yazında konu ile ilgili boşluk kapatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bolşevik İhtilali, Rusya, Dostluk, Boğazlar, Montrö

Abstract

After the Bolshevik revolution, which started in 1917, Turkish-Russian relations acquired a different dimension. In the civil war in Russia, the support of states such as England and France to Tsarist Russia had brought the Bolshevik Russia and Turkey together. In this context, the intimacy between the parties increased during the period of national struggle and even the Bolsheviks provided financial assistance to the national struggle. This intimacy, which started in the period of national struggle, reached its peak with the 1925 Treaty of Friendship and Neutrality. Treaty of Locarno Treaties made between Germany and western states just a week before this treaty caused Turkey and Russia to make it. Germany western states between Turkey and Russia have made in Locarno Treaty has led to the treaty. The Treaty of Locarno was considered as a common threat and caused the intimacy of the parties.

After the Montreux Convention, which was concluded at the end of this period, revealed the disagreements about the Straits, the friendship relations that started in the National Struggle began to disappear among the parties.

In the study, it is aimed to give Turkish Russian relations with the finest details. Accordingly, copyrighted works related to the subject discussed were reviewed and the gap in the field was tried to be closed by looking at the periodical publications.

Keywords: Bolshevik revolution, Russia, Friendship, Straits, Montreux.

ATIF: BOY Arzu, “Dostluktan Yol Ayrımının Başlangıcına Doğru Türk Rus İlişkileri (1923-1938)”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/3 (Eylül 2020), s. (818-840)

CITE: BOY Arzu, “Turkish-Russian Relations from Friendship to the Beginning of the Road Split (1923-1938)”, **Journal of History and Future**, 6/3 (September 2020), pp. (818-840)

Giriş

Milli Mücadele Dönemi'nde Anadolu'da İtilaf Devletlerine karşı ölüm kalım mücadelesi verilmişti. Anadolu'da Milli Mücadele'nin yaşandığı dönemde Bolşevik Rusya, Çarlık Rusya'sına destek olan İngiltere Fransa gibi devletlere karşı mücadele etmekteydi bu bağlamda Türkiye ve Bolşevik Rusya, ortak paydada birleşmiş ve ortak düşmana karşı mücadele edilmesi, iki devleti birbirine yakınlaştırmıştı¹. Tehdit altında olan iki ülke, çok zor şartlar altında kaldığı bu dönemde birbirlerine dostluk ellerini uzatmışlardır². Bolşevik Rusya'nın Milli Mücadele Dönemi'nde TBMM'ye yapmış olduğu yardımların ilişkileri daha iyi bir dereceye getirdiği görülmüştür. Milli Mücadele devam ederken, 3 Mayıs 1920'de kurulan 1. İcra Vekilleri Heyeti'nin yaptığı 5 Mayıs tarihli toplantıda İktisat Vekilli Yusuf Kemal Bey'in Ruslarla görüşmeyi teklif etmesi üzerine Moskova'ya heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Sovyetlerin Anadolu hareketine karşı düşüncelerini anlamak, para ve silah temini için ittifak yapmak üzere Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet Moskova'ya gönderilmiştir³. Moskova'da yapılan görüşmelerde Rus liderlerinin talepleri sonucunda görüşmeler yarıda kesilmişti. Daha sonra 7 Aralık 1920'de İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey Başkanlığında Moskova'ya bir heyet gönderilmesi için kararname çıkarılmıştır. Heyet 18 Şubat 1921'de Moskova'ya varmıştır. 26 Şubat 1921'de Sovyet Dış İşleri Komiserliği binasında başlayan görüşmeler sonucunda 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması yapılmıştır⁴. Böylelikle 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasının yolu açılmıştır.

1.1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması

Batılı devletlerarasındaki birliktelikler Türkiye ve Sovyet Rusya'nın ilişkilerini daha samimi hale getirmiş, Türk ve Rus basınında, yakınlaşma sürecini analiz eden makaleler kaleme alınmaya başlamıştır. Siirt Mebusu Mahmut, Türkiye ve Rusya arasındaki yakınlığın sebeplerini anlattığı makalesinde iki devlet arasındaki ilişkide sürekliliğin ve samimiyetin esas olduğunu vurgulamıştır. Halkın iradesine yer vermeyen Çarlığın ve Osmanlı Devleti'nin geride kaldığını, aynı bağımsızlık mücadelelerinden geçen yeni Türkiye ve yeni Rusya'nın arasında büyük bir dostluk olduğunu, iki dost devlet arasına nifak sokmak isteyen Chicago Tribüne gazetesinin kundakçı olduğunu dile getirmiştir. Yazar, bu gazeteyi iki devlet ilişkilerini bozmak isteyen unsurların merkezi olarak görmüştür. Mezkur gazeteye göre Doğu Anadolu'daki Türkler ve Ermeniler arasındaki mezalimin müsebbibi Ruslardır⁵. Ayrıca İstanbul'daki Rus memurlar, uzun bir süredir Türk katliamının hazırlıkları ile meşgul olmuşlardır. Siirt Mebusu Mahmut, Rusların amaçlarının Türkiye ve Kafkasya arasında bir Kürdistan meydana getirmek olduğu ile ilgili Chicago Tribüne'de çıkan yazılara kıymet verilmemesi gerektiğini aktarmıştır. Ayrıca Mahmut'un yazdığı makalede Türkiye'nin tek

1 Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, s.141.

2 Bu dönemde iyi komşuluk ilişkileri içerisinde iki ülkenin de çıkarları gözetilmiş ve dostluk ilişkileri bu dönem boyunca devam etmiştir. İki devlet arasındaki karşılıklı anlayış ilişkilere hakim olmuş, iki taraf arasında dönem boyunca devam eden etkileşim ve işbirliğini, yeni nesil politikacılarının uzun yıllar boyunca yakalayamadığı görülmüştür (Porshneva Olga Sergeevna, *Sovyet Türk Kültürel İlişkilerinin Gelişiminin İncelenmesi*, Ural Basımevi, Ekaterinburg 2010, s.6).

3 Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s.141.

4 Coşkun Topal, "Türk Rus İlişkileri ve Moskova Antlaşması", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, 2018, ss.313-330.

5 Türkler ve Ermenilerin arasında yaşanan olaylar ve bu olayların sonucunda meydana gelen mezalimlerin müsebbiplerinden olan Rusya, Ermenileri isyana ve mezalime teşvik etmiştir. (Arzu Boy, "1877'den 1920'ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus Ermeni İlişkileri" *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:18, C.10,2018, ss.109-132).

amacının halkın bağımsızlığını sağlayıp ülkenin inkişafını temin etmek olduğu dile getirilmesinin ardından Türkiye ile Rusya arasındaki dostluğu bozmak isteyen Chicago Tribüne gazetesine verilen cevap şu şekildedir: Türkiye, Milli Mücadele’de kendisine destek veren Rusya’nın yardımlarını asla unutmayacaktır. Milli Mücadele’de Rus gazeteleri Türkiye’nin zor günlerini atlatacağını söyleyerek halkı cesaretlendiren yazılar kaleme almıştır. Chicago Tribüne gazetesi Türk halkının zihninde nefretle anılmaya mahkum olacaktır⁶. Makalede, Milli Mücadele’de Rusya’nın ve Rus basınının, Türk halkı için moral kaynağıyken Chicago Tribüne gibi yabancı basının Türkiye’nin ve Türk halkının iyiliğini istemediği ve iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasının hedeflendiği izah edilmeye çalışılmıştır.

Siirt Mebusu Mahmut, başka bir makalesinde bazı bilim adamlarının da Türk-Rus ilişkilerini olumsuz yönde etkilemeye çalıştığını yazmıştır. Örneğin batının büyük alimlerinden Guston Loban diyor ki; “Her memlekette hükümet yahut şekli hükümet değişebilir. Fakat siyasi aneler kolay kolay değişmez, Fransa, ihtilal esnasında birçok meselede XIV. Lui’yi takip etmiştir. Rusya idare şekli noktasında birçok değişiklik yapsa da Bolşeviklerin şarkta takip ettiği siyaset, çarlığın siyasetinin aynısıdır”. Mahmut kaleme aldığı makalede yeni Rusya’nın, eski Rusya’nın siyasetini takip etmediğini söylemiş ve Gustov Loban’ın fikrine iştirak etmemiştir. Yine aynı makalede dost olmayanların her türlü faaliyetlerine rağmen Türk Rus milletleri arasında ilişkilerin bütün samimiyetiyle devam ettiğini söyleyen Mahmut, bugün iki milletin dostluğunu istemeyenlerin hainliklerini devam ettirdiğini ifade etmiştir⁷. Siirt mebusunun bu makalesi ikdam gazetesinin sayfalarında da aynı şekilde yerini almıştır⁸.

16 Mart 1921 Antlaşması’ndan sonra Türkiye ve Rusya arasındaki yakınlığın siyasi arenada yavaş yavaş yenilenmesi gerektiği ile ilgili sinyaller gelmeye başlamıştı. Yapılacak antlaşmanın Türk-Rus ilişkilerini sağlam bir zemine oturtacağına inanılmıştır. Bu bağlamda antlaşma imzalanmadan önce antlaşmanın iki ülke ilişkilerine anlam katacağına inanan Mustafa Kemal, antlaşmanın önemini yaptığı bir konuşmada şu şekilde dile getirmiştir:

“Bizim araştırmalarımıza göre, teklifi Ruslardan gelen ve başlangıçta Batı ile ilişkilerini düzeltmek arzusunda olduğu için bazı hükümlerini uygun dahi karşılamadığı anlaşılan 1925 Antlaşması’nın imzasını Türkiye için cazip kılan sebepler, her şeyden önce, Musul anlaşmazlığında İngiltere’nin tutumu, sonra da kademe kademe bu anlaşmazlık süresince Fransa ve İtalya’nın davranışları ile Milletler Cemiyeti’nin, İngiltere’nin nüfuzu altında olduğunun açıkça ortaya çıkması ve Türkiye’nin kendisini çok yalnız hissetmesidir.” Konuşmada siyasi ortamın Türkiye’yi bu antlaşmaya zorladığı açık bir şekilde dile getirilmiştir.

İki devlet arasındaki yakınlaşma sonucunda imzalanan antlaşma, Türk-Sovyet dostluğunun ispatı olarak Paris’te imzalanmıştır. Bu sebepten Paris Antlaşması adı da verilmiştir⁹. Antlaşma tasarısı 1925’in ocağında verilmiştir¹⁰. Antlaşma, üç protokol ve üç madde ve bir gizli mektuptan oluşmaktadır¹¹. Antlaşma ile birlikte taraflar arasında çıkan meselelerin diplomasi yoluyla

6 *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Mart 1925, No:1371, s.1.

7 *Hakimiyet-i Milliye*, 14 Haziran 1925, No:1450, s.1.

8 İkdâm, 15 Haziran 1925, Sayı:10127, s.1.

9 Cenk Şen, *Stalin Dönemi’nde Türk-Sovyet İlişkileri (1923-1953)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2006, s.59.

10 Kamuran Gürün, “17 Aralık 1925 Türk-Rus Antlaşması”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl Sempozyumu*, TTK, 1999, ss.182-188; Erel Tellal, “SSCB’yle İlişkiler”, s.315.

11 “Birinci maddede: Bağlı taraflardan birisine karşı üçüncü bir ya da birkaç devletçe askersel eylemde bulunulduğunda, öteki bağlı taraf birincisine karşı tarafsızlığını sürdürmeği yükümlenir. İkinci maddede: Bağlı taraflardan her biri ötekine karşı her türlü saldırıdan kaçınmayı yükümlenir. Bağlı taraflardan her biri üçüncü bir devlet ya da birkaç devletçe öteki bağlı devlete karşı yöneltilen hiçbir ittifaka ya da antlaşmaya katılmamayı yükümlenir. Bundan başka, bağlı taraflardan her biri,

halledilmesine karar verilmiş, diplomasi yolu ile çözümlenemezse iki devlet arasındaki görüşmelerle halledilmesine karar verilmiştir¹². Türkiye ile Rusya arasındaki antlaşmayı kutlamak maksadıyla Para Palas Otelinde bir ziyafet verilmiştir. Ziyafette Rusya'nın Türkiye'de bulunan siyasi ve iktisadi temsilcileri, devlet erkânı ve memurları ile Türk Hükümeti temsilcileri bulunmuştur. Ziyafet esnasında Sovyet heyeti'nin lideri Potmekin, şu sözleri dile getirmiştir:

“Paris'te akdedilen bu muahedenin iki dost devlet arasında mevcut münasebat-ı siyasiye ve iktisadiyenin daha ziyade takviyesine hadim olacağı gibi dost Türkiye ve Rusya'yı yekdiğerine daha fazla takrip edecektir. Bu münasebetle Türkiye ile Rusya arasında münasebat-ı dostanenin inkişaf ve terakkisi için sarf-ı gayret eden Moskova'daki Türk Sefiri Zekai Bey ile elyevm Moskova'da bulunan Rusya'nın Ankara Sefiri Yoldaş Suriç'e tebrik telgrafnâmeleri keşide edilmesini teklîf ederim”¹³. Bu teklif kabul edilmiş ve konuşmanın ardından Zekai Bey'e ve Suriç'e telgraf gönderilmiştir. Gönderilen telgraflar aşağıda verilmiştir.

“Moskova'da Zekai Bey'e

Burada akd-i içtima eden Türk-Rus grubu muahedenin imzalanması hasebiyle zât-ı aliniz tarafından bu hususta sarfedilen mesaiyi takdir ederek, iki dost devlet arasındaki münasebat-ı uhuvvet karaneyi takviye etmek üzere sarfetmekte olduğunuz mesaiden dolayı ayrıca muvaffakiyet temenni eder”.

Potmekin, Reşid Safvet

Telgrafnameyi Türkiye adına Reşid Safvet Bey, Rusya adına ise Potmekin imzalamışlardır. Ankara Büyükelçisi Suriç'e gönderilen telgrafname aşağıdadır:

“Moskova'da Yoldaş Suriç'e

“Türk-Rus Muahedenamesinin akdi münasebetiyle en derin hissiyat-ı müştereke ile mütehasıs olan Türk-Rus grubu şahsınızda şark akvamının birleşmesine fasılasız say ile hasr-ı nefis eden asil bir simayı selamlamakla mübahidir”.

Reşid Safvet, Potmekin

Moskova Büyükelçisi Zekai Bey'den Rus Konsoloshanesine aşağıdaki telgrafname gönderilmiştir.

“İstanbul'da Yoldaş Potmekin'e

Vazifemin ifasını teshil ve teşci mahiyetinde olan hissiyat-ı hayır-havahanenize hararetle teşekkür ederim”.

Zekai¹⁴

1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın Cemiyeti Akvamın, İtalyanlarla Rusların anlaşma yaptığı ve Türkler aleyhine hareket ettiğini söylediği dönemde gerçekleşmesi, bütün dikkatleri bu antlaşmaya çevirmiştir. Antlaşmanın Musul meselesi ile ilgili kararın hemen sonrasında yapılmasının çok büyük bir anlam taşıdığını vurgulayan Mehmet Asım, Türkiye'nin bu antlaşmaya imza koymasının sebebinin kendini güvende hissetmek istemesi ile alakalı olduğunu söylemiştir. Avrupalı devletlerin halen bu antlaşmanın niçin imzalandığını anlamamalarını ilginç bulmuştur. Asım, Türkiye'nin hiçbir devletin hak ve hukukunu çiğnemeyeceğini ve barış yanlısı olması

üçüncü bir ya da birkaç devletçe öteki bağıtlı devlete karşı yöneltilen hiçbir düşmanca eyleme katılmamayı yükümlenir. Protokollerde ise: tarafsızlık ve saldırmazlık yükümlerinin dışında tarafların diğer devletlerle serbestçe ilişkilerde bulunabileceği fakat bağıtlı herhangi bir tarafa karşı parasal ve ekonomik antlaşmalara katılmayacağı kararlaştırılmıştır. Ayrıca taraflar arasında çözümlenemeyen anlaşmazlıkların çözüm yollarını bulmak için görüşmelerin yapılması gerektiğine değinilmiştir (İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, C. I, TTK, Yayınları, Ankara 1983, s. 268-270).

12 Ersin Müezzinoğlu, “İsmet Paşa'nın 1932 Sovyet Rusya Ziyareti”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:2, 2018, ss.249-260.

13 *Vakit*, 6 Ocak 1926, Sayı:2880, s.5.

14 *Vakit*, 6 Ocak 1926, Sayı:2880, s.5.

ile birlikte şeref ve istiklaline karşıda çok hassas olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca makalesinin sonunda Türk-Rus muhabbetinden memnun olmayan devletlere seslenmiş, “Telaş etmeyiniz Efendiler meselemiz emn-i selamet meselesidir demiştir”¹⁵. Asım, bu sözlerle Türkiye ve Rusya birlikteliğinin hiç kimsenin aleyhine olmadığını, Türkiye’nin amacının güvenliğini sağlamak olduğunu duyurmaya çalışmıştır.

Bu dönemde İngiltere gibi devletlerle ilişkileri kesilen Rusya, Türkiye ile olan ilişkilerine daha fazla önem vermişti¹⁶. Antlaşma imzalandıktan sonra İsmet İnönü antlaşmanın önemi ile ilgili düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir¹⁷:

“1925 Antlaşması, Locarno’dan hemen hemen iki hafta sonradır ve ona cevap mahiyetindedir. Sovyetler, ilk zamandan itibaren, Almanya ile diğer devletler arasında yapılan muahedeleri ve yakınlaşma teşebbüslerini daima endişe ile karşılamışlardır. 1925’te bizim muahedemizle ona cevap vermek istediler. Sovyetlerle münasebetimizin emniyet üzerinde bulunması ve araya bir şüphe girmeksizin devam etmesi, bizim için ilk günden beri önemli bir dikkat mevzuu olmuştur. Bu bakımdan 1925 tarafsızlık muahedesini, bizim politikamıza da uygun düşünüyorduk. Gerçi Musul ihtilâfi esnasında uğradığımız güçlüklerde Sovyetlerin fiili bir yardımı söz konusu değildi; ama siyasi olarak Cemiyeti Akvam Meclisi’nde ve komisyonlarında Musul meselesi müzakereleri ve münakaşaları devam ederken, Sovyetler bize manen destek olmuşlardır”. Yine devlet büyüklerinden Tefik Rüşti ise antlaşmanın yapıldığı dönemde iki devlet arasındaki ilişkileri şu şekilde özetlemiştir: “Bizim on beş seneden çok fazla bir müddet içerisinde Sovyet Rusya’sı ile yapılan bir işbirliği devremiz vardı. Bu devrede birçok milletlerarası meselelerde beraber yürüdük, bu yüzden bir harbe girmek zaruriyeti belirmediği gibi aramızda, icabında bir harbe girmek taahhüdü bile yoktu. Fakat ameli işbirliğimiz vardı ve birbirimizi ilgilendiren herhangi bir iş üzerinde aramızda görüşmeden bir şey yapılamazdı”¹⁸. Bu bağlamda Türk devlet adamlarının her fırsatta Türk Rus ilişkilerinin iyi gittiğini ve birbirlerine karşı üçüncü bir devlet ile anlaşmayacaklarını vurguladıkları görülmüştür. Aslında bu ifadelerden Türkiye’nin, Rusya’nın kendisine karşı bir işbirliği içerisine girmesinden yana kaygılarının olduğu ve bu kaygıları gidermek istedikleri söylenebilir. Ayrıca Rusya’nın Türkiye’yi başka ittifaklara kaptırmak istemediği açıkça görülmüş ve iki devlette, ötekini başka bir devlete yaklaşma olasılığına karşı aynı dikkat ve titizlik içerisinde ilişkilerini sürdürmüştür.

Mecliste 1925 antlaşması ile ilgili olarak Tefik Rüşti Aras düşüncelerini dile getirmiştir. Antlaşma ile ilgili hazırlıkların uzun süredir yapıldığını, bütün dünya milletlerinin barışı arzu etmesi gerektiğini söylemiş ve iki devletin menfaatine bağlı olarak antlaşmanın imzalandığını izah etmiştir. Ayrıca konuşmasında iki devletten birinin yaşadığı sıkıntıyı diğerinin hissedeceğini, aradaki dostluk duygularının geçmişten geldiğini açıklamıştır. Bu antlaşmanın siyasi olayların bir sonucu olduğunu söylemesinin ardından onaylanmasını rica etmiştir. Çorum Milletvekili Kemal Bey, antlaşmanın imzalanmasını memnuniyetle karşıladığını, barış içinde yaşamak isteyen iki devletin faaliyetlerinin bir sonucu olduğunu dile getirmiştir. İstanbul Milletvekili Muhtar Bey’de antlaşmanın dostluk ilişkilerini daha da yoğunlaştıracağını söylemiştir¹⁹. Türk-Rus Antlaşması mecliste yapılan görüşmelerin sonunda 11 Şubat 1926’da, onaylanmış 26 Haziran 1926’da

15 *Vakit*, 23 Aralık 1925, No: 2867, s.1-3.

16 28 Şubat 1927 tarihinde Sovyet Sefiri Suriç ve İsmet İnönü arasında yapılan toplantıda; Suriç, gerginleşen Sovyet-İngiliz ilişkilerinin sonucunda bir savaşın olabileceğini ve bu savaşın Rusya ve Türkiye arasında sınırlı kalmayarak batı devletlerini de içerisine alacağını dile getirmiştir. Bu görüşmelerin akabinde de 1927’de Ticaret Antlaşması yapılmıştır. (Serap Toprak, “1919-1945 Dönemi Türk Rus İlişkileri” *Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı:9, 2011, ss.161-170).

17 İsmet İnönü, *Hatıralar*, Haz: Sabahattin Selek, C. II, Bilgi Yayınları, Ankara 1987, s. 48

18 Mehmet Gönlübol, Cem Sar, “1919-1939 Dönemi”, Edit: Mehmet Gönlübol, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s.113.

19 TBMM ZC, 11.02.1926, C.22, s.150; *Vakit*, 12 Şubat 1926, No:2917, s.2.

yürürlüğe girmiştir.

Antlaşma yoğun bir şekilde basında yankısını bulmuştur. Ahmet Ağaoğlu, Türkiye ile Rusya arasında imzalanan antlaşmanın Londra’da ve Paris’te büyük bir memnuniyetsizlik yarattığını dile getirmiş ve antlaşma kararının, Cemiyet-i Akvamın Musul hakkında verdiği karara karşı verilmiş bir karar olduğunu söylemiştir. Ağaoğlu’nun bu düşüncesinin doğruluk derecesi oldukça yüksektir²⁰. Ağaoğlu, Rusya ve Türkiye’nin başını çektiği doğu milletlerinin, batı birlikteliğine karşı birleşeceklerinin altını çizmiştir. O dönemde İngiltere’nin başında yönetici olarak bulunan Boldvin şarkta yükselen milletlerin yükselişine engel olmaya çalışmıştır. Boldvin’e göre doğu milletlerini uyandıran iki güç vardır. Bunlar Rusya ve Türkiye’dir. Türkiye ve Rusya tarafından şarkta istiklal ve milli cereyanlar teşvik edilmiştir. Ağaoğlu’na göre Türkiye ve Rusya’yı yıkmak için her yol denenmiş ama başarılı olunamamıştır²¹.

Öte yandan Rusya, resmi bildiri ve notalarında sürekli olarak Türk halkının bağımsızlık savaşındaki haklılığını savunmuş ve Sevr Antlaşması’na karşı çıkmıştır. Konuşmalarında Sovyet Rusya desteğine değinen Mustafa Kemal, işgalci devletler karşısında yeni Türkiye’nin zaferi, Rusya’nın desteği olmasaydı karşılaştırılması güç büyüklükteki güçlükler nedeni ile güçleşeceğini ve hatta tümüyle imkansızlaşacağını dile getirmiş ve Rusya’nın Türkiye’ye hem maddi hem manevi olarak yardım ettiğini belirtmiştir²². Ayrıca Rusya’nın, Türkiye’nin uluslararası platformlarda yalnızlığının giderilmesine katkıda bulunduğunu da ifade etmiştir. Mesela 1922’de Ankara temsilcileri Cenevre Konferansına katılmayı istemiş, Rusya Türkiye’nin davet edilmesi isteği ile İngiltere, İtalya ve Almanya’ya başvurmuş fakat yine de davet edilmemiştir. Davet edilmeyişi Ankara tarafından protesto edilmiş, akabinde Moskova’nın ısrarından sonra Cenevre’deki Silahlanma Konferansı’nın hazırlık komisyonuna katılmıştır²³. Cenevre Silahsızlanma Konferansı’nda Rus murahhası M.Dovgalevski söz almış Lozan görüşmelerinde, Boğazların askersizleştirilmesi ile ilgili Türk teklifini savunmuştur²⁴.

I.Dünya Savaşı’ndan zaferle ayrılan devletlerle Almanya arasındaki ilişkileri düzeltmek için 1 Aralık 1925’te Locarno Antlaşması yapılmıştır. Ağaoğlu, Cenevre Protokolü ve Locarno antlaşmalarından sonra Türkiye ile Rusya’nın birleşmelerinin gayet normal bir davranış olduğunu dile getirmiştir.

Locarno Antlaşması, Türkiye ve Rusya’yı birbirine iyice yakınlaştırmış ve iki devleti de rahatsız etmiştir. Sovyet Rusya, bu antlaşmayı barışın tehdidi ve kendisini çevreleme politikası

20 Mahmut Bolat, “Genel Hatlarıyla Atatürk Dönemi Türkiye’nin İkili İlişkileri”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.7, Sayı:1, 2006, ss.45-74.

21 *Hakimiyet-i Milliye*, 29 Aralık 1925, No:1617, s.1.

22 Atatürk’ün Milli Dış Politikası, *Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge*, 1919-1923 C.2.Kültür Bakanlığı Ankara, 1994,s.61

23 Atatürk’ün Milli Dış Politikası, *Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge*, 1919-1923,s.61; “*Cenevre Protokolü, iki sosyalist kabine tarafından hazırlanmış kırk dört devlet tarafından imzalanmıştır. Mezkur kabineler, İngiliz demokrasininin ve Fransa’da Sosyalist hükümetlerdi. Bu kabineler milletler arasındaki siyasi ve iktisadi bağımsızlığı dikkate alarak ve umumi bir sulh gaye ve emelini takip ediyorlardı. Ve binaenaleyh cihan milletlerini ve protokolü imzaya davet etmişlerdi. Ve fiilen protokol kırk dört devlet tarafından imzalanmıştır. İngiltere’de başa muhafazakar ve emperyalist Boldvin Hükümeti geldi. Bu hükümetin ilk faaliyeti Cenevre Protokolünü feshetmek ve bir paçavra gibi Cemiyet-i Akvam’ın yüzüne çarpmak olmuştur. Cemiyet-i Akvam ise İngiliz emperyalistlerinin önünde susmaktan başka bir şey yapmadı*” (*Hakimiyet-i Milliye*, 29 Aralık 1925, No:1617, s.1).

24 *Hakimiyet-i Milliye*, 29 Aralık 1925, No:1617, s1; Ayrıca Türkiye, 1936 yılında imzalanacak olan Montrö Antlaşmasına temel teşkil eden, Boğazlar statükosunu değiştirmek isteğini, ilk defa, 24 Mart 1933’de Silahların Azaltılması ve Silahsızlandırılma Konferansı’nda ortaya atmıştır (Nilüfer Karabulut, *İki Genel Savaş Arası Dönemde Silahsızlanma Konferansları ve Türkiye* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi AİİT Enstitüsü, İstanbul 2007, s.67).

olarak görmüştür²⁵. Öte yandan bu antlaşma Almanya'yı Rusya'dan uzaklaştırmıştır²⁶. Antlaşma ile Almanya'nın batı sınırları güvence altına alınmış fakat doğu sınırları ile ilgili bir önlem alınamamış olması Rusya'yı güvensiz hissettirmişti. Bu bağlamda batılı devletler Sovyet Rusya'yı tanımlarına rağmen henüz benimsememiş görünüyordu²⁷. Ağaoğlu makalesinde Locarno Antlaşması'nın ve onu takip eden Cemiyet-i Akvam kararının İngiliz emperyalistlerinin bilinçli olarak yürüttükleri siyasetin bir parçası olarak gördüğünü dile getirmiştir. Locarno Antlaşması ile Almanya'nın İngiltere elinde oyuncak olduğunu vurgulayan Ağaoğlu, bu durumun İngiltere'nin gücünü arttırdığını, Cemiyet-i Akvamın Musul ile ilgili kararının, onun gerçek niyetini ortaya koyduğunu dile getirmiştir²⁸. Ayrıca Türkiye ve Rusya arasındaki antlaşmanın İngiliz emperyalistlerinin kurdukları tertiplerden daha fazla önem taşıdığını dile getirmiştir. Emperyalist devletlerin amacının milletleri boğmak ve onların ilerlemesine mani olmak olduğunu, Türkiye'nin sadece ülkesini korumak için Rusya ile işbirliği yaptığını ifade etmiş ve sözlerini şu şekilde sonlandırmıştır. "Onların hedefi gasp ve garet teaddi ve tecavüz iken bizim hedefimiz milletlerin istiklal ve hürriyetidir²⁹." Ağaoğlu, sözleriyle Türkiye'nin amacının kendi istiklali ve bağımsızlığı olduğunu bir kez daha vurgulamıştır. Akabinde sözlerini şu şekilde devam ettirmiştir. "Milli Hind Kongresi'nde istiklal ve İngilizlere boykotaj meseleleri müzakere olunurken Cenevre'de İngiltere'ye karşı fiilen boykot ve mücadele mevcut olduğunu ve imparatorluğun bir tek adem-i muvaffakiyet darbesiyle dağılabileceğini" dile getirmiş, Rus-Türk Antlaşmasının İngiliz Emperyalistlerini akl-ı selime davet için yeterli olduğunu vurgulamıştır³⁰.

Birçok devletin basınında Türk-Rus Antlaşması ile ilgili değerlendirmelere yer verilmiştir. Correspondence Diplomatique Politic adlı Alman gazetesi, bu antlaşmanın hayırlara vesile olabileceğini dile getirmiştir. Rusya ile olan ilişkilerin bu antlaşma ile takviye edildiğini, Rusya tarafından Locarno Antlaşması'na karşı yapılan itirazlara galebe çaldığını izah etmiştir. Alman basını Türkiye ile Almanya'nın ilişkilerini dostane olarak aktarmıştır. Antlaşmanın tarafsızlık antlaşması değil de askeri bir antlaşma olması durumunda bile Almanya'nın menfaatlerine ters düşmeyeceğini dile getirmiştir. Ayrıca İngiltere ve Türkiye'nin Musul hakkında uzlaşması ile bu antlaşmanın doğu ve batının birleşmesine vesile olacağını altını çizmiştir. Öte yandan Paris'te Havans ajansının bildirdiğine göre Matin gazetesinin muhabirine beyanatta bulunan Tevfik Rüştü

25 Saime Yüceer, "Atatürk Dönemi (1919-1938) Türk Rus İlişkilerinin Siyasi Boyutu," Çev: İlyas Kamalov, İrina Svistunova, *Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk Rus İlişkileri*, I. Çalıştay Bildirileri (Ankara, 14-15 Mayıs 2010), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011, ss.61-107.

26 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, İstanbul 2010, s.742.

27 Tellal, "SSCB'yle İlişkiler", s.315.

28 *Hakimiyet-i Milliye*, 29 Aralık 1925, No:1617, s.1; Lozan Görüşmelerinin 23 Ocak 1923 tarihli oturumunda Musul meselesi ele alınmıştır. Görüşmeler esnasında İsmet İnönü Musul'u başka devletlere bırakmak istemeyişinin sebeplerini etnik, siyasi, tarihi ve askeri olarak açıklamıştır. Musul meselesinin çözümü uzun sürünce Milletler Cemiyetine başvurulmuştur. Musul meselesinin Milletler Cemiyetine taşınmasının akabinde Hakkari'de Musul'un Türk ordusu tarafından işgaline mani olmak için Nasturi İsyanı çıkarılmıştır. Milletler Cemiyeti Musul Araştırma Komisyonu, 11 Şubat 1925'te çalışmalarına başladıktan iki gün sonra Şeyh Sait isyanı çıkmıştır. Şeyh Sait İsyanı, Musul'un İngiliz mandası altında Irak'a bırakılmasını kolaylaştırmıştır. Bu süreçte Türkiye'nin siyasi bir yalnızlık içerisinde olması, İtalya ve Fransa'nın Türkiye'ye olan baskıları Türkiye'nin İngiltere ile yakınlaşmasını hızlandırmıştır. Sonuçta 5 Haziran 1926 Ankara Antlaşması yapılmıştır. Ankara Antlaşması ile Türkiye Irak sınırı belirlenmiş ve Musul petrolerinden Türkiye'ye 25 yıl boyunca % 10 hisse ödenmesine karar verilmiştir. Türkiye'ye ödeme 1931'de başlamıştır. Türkiye bu süreçte petroler üzerinden sahip olduğu hisseyi hakkıyla alamamıştır. Sebebi Türkiye'nin hissesine düşen kısmı almasının zaman aşımına uğratılma isteği, petrol üretiminin düşük gösterilmesi ve Türkiye'nin petro-politik sürecini yönetememesidir (Nevin Yazıcı, "1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu", *CTAD*, Yıl 7, Sayı:14, 2011, ss.133-179).

29 *Vakit*, 29 Aralık 1925, No:2872,s.2.

30 *Vakit*, 29 Aralık 1925, No:2872,s.2.

Bey, Rusya ile yapılan antlaşmanın bütün barışseverleri memnun ettiğini açıklamıştır³¹.

Roma'dan Fos gazetesinin dikkat çeken bilgilerine göre İngiltere Hükümeti, Türk-Rus Antlaşması'nın imzalanması üzerine Ankara ile ilişkilerini sıklaştırmıştır³². Türkiye'nin Rusya ile antlaşma imzalamasını kendi çıkarları açısından tehlikeli bulan İngiltere, Anadolu'da hiçbir zaman Rus gücüne olumlu bakmamıştır. Çünkü Rusya'nın Türkiye'de etkili olması demek İngiltere'nin bölgeden soyutlanması manasına gelmekteydi. Öte yandan Rus basınında 1925 Dostluk Antlaşması'nın değerlendirmesi yapılmış ve antlaşmanın Sovyet Rusya ile sağlanan ilk garantili anlaşma olduğu vurgulanmıştır. Musul sorununun ve Locarno Antlaşması'nın olduğu bir dönemde imzalanmasının İngiltere ve İtalya'ya verilen bir gözdağı olduğu yorumu yapılmış, Türkiye ve Sovyet Rusya'nın kendi yollarında ilerledikleri, İngiltere ve İtalya'nın onları yollarından alıkoyamayacağı vurgulanmıştır³³.

Mehmet Asım, kaleme aldığı yazısında Türkiye'nin, Rusya'ya ihanet etmeyeceği, Rusya'nın da Türk düşmanları ile hareket etmeyeceği teyit edilmiş, iki devlet arasındaki antlaşmaya uymayan bir olayın vuku bulmayacağı dile getirilmiştir. İki devletin anlaşmasını kendi zararlarına gören devletler tarafından, Rusya ve İtalya arasında bir iktisadi antlaşmanın yapıldığı ve bu antlaşmanın Türkiye aleyhine olduğu duyurulmuştur. İşte Türkiye ve Rusya arasındaki antlaşma, bu söylentilerin bertaraf edilmesi açısından çok önem arz etmiştir. Yeni Türkiye ve Bolşevik Rusya arasında gerek siyasi gerek iktisadi anlamda herhangi bir itilafın olmadığını bu antlaşma kanıtlamıştır. Asım, özellikle antlaşmanın Musul kararından sonra imzalanmasına dikkat çekmiştir. Bu bağlamda Türkiye, bu antlaşmayı Türkiye, İngiltere gibi devletlerden gelecek tehditlere karşı güvence olarak imzalamıştır³⁴.

Asım başka bir makalesinde Türkiye ve Rusya'nın mezkur antlaşma ile Cemiyeti Akvam'a girmeme kararı aldıklarını dile getirmiştir. Fransız gazetesine göre; Cemiyeti Akvamın Musul meselesi ile ilgili kararı ve Türkiye Rusya arasındaki antlaşma olduğu sürece Türkiye bu cemiyete girmeyecektir. Cemiyetin, Musul meselesine bakışı objektif olursa Türkiye bu cemiyete girecektir. Şeklinde yorum yapmasına rağmen Musul'dan İngiltere lehine vazgeçilmiş ve 1932'de Milletler Cemiyetine girilmiştir. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesinin hemen akabinde Sovyet Hariciye Komiseri Litvinof'un Türkiye'ye gelişi önemli bir anekdotur³⁵. Muhtemelen Litvinof'un geliş amacı Türkiye'nin cemiyete girişinin kritiğini yapmaktır. Çünkü Rusya, başlangıçta bu mevzuyu Türkiye'nin kendisinden uzaklaşması olarak değerlendirmiştir. Rusya, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi ile batılı devletlerle ilişkilerini arttıracaklarını düşünmüştü. Rusya'nın 1934'te Milletler Cemiyetine üye olması ile bu konudaki sorun halledilmişti³⁶. Asım, cemiyetin

31 *Hakimiyet-i Milliye*, 30 Aralık 1925, No:1618, s.1.

32 *Hakimiyet-i Milliye*, 31 Aralık 1925, No:1619, s.2.

33 *İzvestiya*, N61(2995) Salı, 15 Mart 1927, s.1.

34 *Vakit*, 24 Aralık 1925, No:2868, s.1.

35 Özden Zeynep Alantar, "Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi", *Türk Dış Politikasının Analizi*, (Der: Faruk Sönmezoğlu), Der Yayınları, İstanbul 2004, s. 99-129.

36 İsmet İnönü Lozan Görüşmelerinde bulunduğu zaman Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne davet edilme ihtimali doğmasına rağmen Türkiye bundan dokuz yıl sonra cemiyete üye olmuştur. Bu bilinçli yapılmış bir durumdu. Çünkü Türkiye o yıllarda cemiyete üye olması durumunda Musul meselesi Türkiye'nin aleyhine çözümlenmeyebilirdi. Türkiye'nin Cenevre elçiliğinden Cemal Hüsnü Bey'in gönderdiği 30 Nisan 1932 tarihli yazıda Türkiye'nin cemiyete davet edileceği belirtilmişti. Cemal Hüsnü Bey'in cemiyete gönderdiği yazıda; "Milletler Cemiyetine katılmadan önce akdetmiş olduğu hiçbir muahede Türkiye'yi Akvam Cemiyeti azalığı mecburiyetlerini sadıkane ifa etmekten kendisini menetmeyecektir". Şeklinde düşüncesini belirtmiştir. Böyle bir düşüncenin sebebi Türkiye ile Rusya arasındaki tarafsızlık antlaşması ile Milletler Cemiyeti'nin uyum içinde olmasını sağlamaktır (Şayan Ulusan, "Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne (Cemiyeti Akvam) Girişi", *ÇTTA*, VII/16-17, 2008, ss.237-258).

barışı temin eden bir müessese olmadığını şayet barış taraftarı olsaydı, Musul meselesinde adaletin sağlanması için çaba sarf ederdi, şeklindeki düşüncesini dile getirmiştir. Ayrıca cemiyetin Musul'u İngiltere'ye kazandırmak için birçok devleti gözden çıkardığını da aktarmıştır³⁷. Milletler Cemiyeti bariz bir şekilde Musul meselesinde oyunu İngiltere'den yana kullanmıştır.

1925 yılında imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması sonrasında, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler, uluslararası siyasetteki değişikliklere paralel olarak belirli dönemlerde değişmiştir. Türkiye ve Rusya arasındaki siyasi ilişkiler ülkeler arasında ticari ve kültürel ilişkileri birebir etkilemiştir. Ticari ve kültürel değişiklikler çalışmanın ilgili kısmında detaylı olarak verilmiştir.

1928'de Türkiye'nin uluslararası alanda icraatları çeşitlilik kazanmıştır. 27 Ağustos 1928'de imzalanan, devletlerarasındaki saldırıyı yasaklayan Kellog Paktına Türkiye, 8 Eylül 1928'de katılmıştır. Batılı devletlerin saldırısına uğramaktan çekinen Sovyetler de pakta katılmıştır³⁸. Sovyetler, Kellog Paktı'nın yürürlüğe girmesini sağlamak amacı ile 9 Şubat 1929'da Moskova'da Polonya, Romanya, Letonya, Estonya ile Litvinof Protokolü diye bir protokol imzalanmasına öncü olmuştur. Türkiye 1 Nisan 1929'da protokole katılmıştır³⁹. Türkiye'nin Litvinof Protokolüne katılması, Türk-Rus yakınlaşmasını devam ettirmiştir⁴⁰. Kellog Paktında ve Litvinof Protokolünde iki devlet birlikte hareket etmişlerdir. Anadolu'da komünistlik faaliyetlerine izin verilmemiş olması, Rusya'nın pek hoşuna gitmese de iki devlet arasındaki birliktelik devam etmiştir. Çünkü iki devletinde yeni rejimlerini dünyaya kabul ettirme gibi çeşitli istekleri bulunmaktaydı⁴¹.

1925 Antlaşması'ndan dört yıl sonra Türkiye Rusya Dostluk Antlaşması'nın uzatılacağı, dostluk antlaşmasının süresinin bitmek üzere olduğu ve Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan'ın Ankara'ya geleceği basında geniş yankı uyandırmıştır. Ayrıca basında Karahan'ın Türk devlet büyükleri ile görüşeceği ve antlaşma için istikbal programı hazırlanacağı vurgusu yapılmıştır⁴².

Karahan'ın Ankara'ya gelişi ile ilgili M. Litvinof, "Sarsılmaz dostluk hislerimizi Türkiye'ye bildirmek için Karahan, Ankara'ya gidecektir". Şeklinde konuşmuştur. Litvinof, merkezi icra komitesinde okuduğu raporda ise Türkiye hakkında şu sözleri söylemiştir: "Her şeyden evvel Büyük Türk Cumhuriyeti ile olan kabili ihlal dostane münasebatın idame ve muhafaza edilmekte olduğunu kaydetmeliyim. Sovyet ittifadımızın dostluğu diğer memleketlerin dostluğundan farklı bir surette temayüz eder. Diğer memleketlerin dostane münasebatı ekseriye iktidar mevkiinde bulunan gayri muayyen bir fırka hükümeti tarafından tesis edilir ve hemen ferdasında onun yerine gelen bir diğer hükümet onun aleyhinde bulunabilir. Sovyet ittifadımızın dostluğu muvakkat şartlara ve yahut muhtemel kombinasyonlara tabi değildir.

Bu dostluğa yüz milyonlarca kişi ve Sovyet arazisinden sakın bütün milletler muzaheret

37 "Malum olduğu üzere Teyfik Rüştü Bey, Cemiyet-i Akvamın hakemlik selahiyetini reddetmekle beraber Musul meselesinde son sözün Büyük Millet Meclisi'ne ait olduğunu söylemiş idi. İhtimal ki Cemiyet-i Akvam'daki İngiliz taraftarları Teyfik Rüştü Bey'in bu sözüden istifade ederek oradaki bitaraf devletler mümessillerini iğfâl etmişlerdir. Görüyorsunuz, Teyfik Rüştü Bey kat'i surette hakemlik teklifini reddetmiyor, son sözü Büyük Millet Meclisi'ne bırakıyor. "Eğer meclis İngiltere lehinde karar verir ise Türkler nihayet meclisin kararını kabul edecektir. İhtimal ki bu tarzda bir lisan ile Türkler lehinde olan bir kısım azayı kendi taraflarına celp ederek ittifak-ı temin etmişlerdir.(Vakit, 28 Aralık 1925, No: 2872, s.1).

38 Uçarol, *Siyasi Tarih*, s.742.

39 Gönlübol, Sar, "1919-1939 Dönemi", s.79; "Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1974, s.33.

40 Gönlübol, "1919-1939 Dönemi", s.80.

41 Kellogg Paktı ABD, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Belçika, Çekoslovakya, İngiltere ve Dominyonları, Hindistan, Bağımsız İrlanda Cumhuriyeti, Yeni Zellanda, Avustralya, Kanada ve Günay Afrika Birliği arasında imzalanmıştır.(Mehmet Sait Dilek, "Büyük Güçlerin Politikaları ve Briand Kellogg Paktı," *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergi*, C.10, Sayı:37, ss.145-169).

42 *Akşam*, 9 Kasım 1929, No:3977, s.2.

eylemektedir. Bu husus beynelmilel siyaset terazisinde kendini sarahaten hissettirmektedir. Dostluğumuzun Türkiye tarafından takdir edildiğini biliyoruz. Keza aynı sebepler dolayısıyla Türk dostluğunu takdir ediyoruz. Sarsılmaz dostluk hislerimizi Türkiye'ye bizzat ifade için Karahan yakında Ankara'ya gidecektir. Yakında Moskova'da 1927 tarihli Sovyet Türkiye ithal olunacak bazı tadilat hakkında müzakereler başlayacaktır.

Bu muahedenin iki senelik tatbik tecrübelerine binaen bu müzakereleri süratle bitirebileceğimize ve ilerdeki iktisadi teşriki mesai için daha sağlam bir esas ihdas edebileceğimize eminim"⁴³. Litvinov'un konuşmasında görüldüğü gibi Türkiye Rusya ilişkilerinin ilerde daha iyi olacağını sinyalleri verilmiştir. Ayrıca iki devlet arasındaki dostluğun daimi olduğu iktidar değişikliği ile kaybolup gitmeyeceği ifadesinde bulunulmuştur.

Karahan İstanbul'a indiğinde Türk gazeteci ile yaptığı görüşmede; "İstanbul'a gelir gelmez ilk defa olarak sizi karşımda Türk gazetecisi olarak görmekle derin bir memnuniyet hissettim. Sizin şahsınızda Türk matbuatını selamlarım. Türk hükümeti erkânı ile görüşmeden evvel size siyasi mahiyette beyanatta bulunmayacağım. Ankara'ya avdetimden sonra görüşmek kabil olacaktır. Eskiden beri Türkiye Cumhuriyetine karşı derin bir memnuniyet beslemekte idim. Bir vesile ile daima ziyaret etmek istiyordum. Komiserliğe geçtikten sonra bu arzuma nail oluşum için kendimi bahtiyar addederim" dedi⁴⁴. Görüldüğü gibi Karahan, Türk devlet adamları ile görüşmeden gazetecilere herhangi bir teferruat vermemiş temkinli davranmak istemiştir.

Tevfik Rüşti Bey, Ankara'da Karahan'ın şerefine verdiği ziyafette yaptığı konuşmasında iki hükümet arasındaki dostluktan bahsetmiştir. Karahan'da iki hükümet arasındaki dostluğun çok kuvvetli esaslara dayandığını bu dostluğun daima kuvvet bulacağını beyan etmiştir⁴⁵. Karahan, konuşmasının akabinde düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: "Memleketlerimiz arasındaki münasebatta öteden beri mevcut olup bila tahavvül devam eden bu samimiyet ve hararet İstanbul'da ve bilhassa burada, yeni Türkiye'nin kalp kahında kuvvetle hissettim. İktisadi ve fikri terbiye sahasındaki mesainizin her adımını ve her muvaffakiyetini en büyük heyecan ve sevinçle takip ediyoruz. Memleketinizde tahakkuk ettirdiğiniz muazzam ıslahatı müftehirane müşahede ediyoruz. Harici düşmanlara karşı milleti müdafaa ettiğiniz cephelerde Gazi Hazretlerinin idaresi altında nasıl mazhariyetlere nail oldunuzsa, gene aynı idare altında iktisadi ve fikri terbiye cephelerinde de yeni muvaffakiyetler kazanmanızı ve bu muvaffakiyetlerden hep birlikte mesrur olmanızı temenni ederim"⁴⁶. Karahan'ın konuşmasında siyasi ve iktisadi ilişkilerin aynı temelden inşa edildiği bir kez daha görülmüştür.

9 Aralık 1929'da Siirt Mebusu Mahmut'un Türk-Rus dostluğunu anlatan "Ankara- Moskova" başlıklı makalesinde Türk Rus dostluğunun her geçen gün kuvvet bulduğu ifade edilmiştir. Akabinde Ankara ve Rusya arasındaki münasebetin bu derece kuvvet bulmasının sebepleri, Türk ve Rus milletinin karşılıklı samimi hislerine bağlanmıştır. Yazıda Karahan'ın Ankara'ya gelişi ile iki ülke arasındaki ilişkilerin düzeleceği belirtilmiştir⁴⁷.

16 Aralık 1929'da Siirt Mebusu Mahmut'un yazdığı "Samimi Dostluk" adlı makalede Karahan'ın yukarıdaki nutkundan bahsedilmiş, iki devletin Milli Mücadele tarihindeki müşterek hatıraları olduğunu söylemesinin akabinde düşüncelerini şu şekilde anlatmıştır: "Karahan, memlekette tahakkuk ettirdiğimiz emsalsiz ıslahatı iktisadi ve fikri terbiye sayesinde mesaimizin her muvaffakiyetini yüksek bir iftihar ve heyecan hissi ile takip ettiğini söylüyor. Bu teminatı büyük bir memnuniyetle telakki ediyoruz.

43 *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Aralık 1929, No:3019, s.1.

44 *Hakimiyet-i Milliye*,13 Aralık 1929, No: 3026, s. 3.

45 *Akşam*, 15 Aralık 1929, No: 4014, s.2.

46 *Hakimiyet-i Milliye*, 14 Aralık 1929, No: 3027,s. 1.

47 *Hakimiyeti Milliye*, 9 Aralık 1929, No:3022, s.1

Bilmiyoruz, Rus komşumuzun aynı sahalarda sarf ettiği emsalsiz faaliyeti de büyük bir alaka ile takip ve kendisine mutlak bir muvaffakiyet temenni ettiğimizi temine lüzum var mı?” Şeklinde düşüncelerini ifade eden Mahmut, Karahan’ın şu sözlerine de makalesinde yer vermiştir. “Yeni başladığınız iktisadi mücadele çok mühimdir. Ehemmiyeti nispetinde güçtür. Çünkü aynı tecrübeleri bizde geçirdik. Aynı müşkülata biz de maruz kaldık. Fakat netice için hiç endişe etmiyorum. Çalışmaktan yılmıyorsunuz. Metodik surette çalışmanın yollarına vakıfsınız. Bundan fazla olarak başınızda öyle kudretli şefler var ki onların enerjisi onların prestiji size çok iyi neticeler verdirebilir”. Karahan bu sözleri ile geçirilen süreçlerin ortak olduğu ve Türk milletinin bu zor süreçleri atlatacağını dile getirmiştir. Ayrıca Mahmut, kendi kudretimizin olduğunu söylemesiyle birlikte dostlarımızın kudretinin Türk milletini daha çok takviye edeceğini söylemiş, bu bağlamda Türkiye’nin ilişkilerinin iyi olduğu ülkelerin ileri seviyede olmasının ülkeye fayda getireceğini aktarmıştır⁴⁸. Aynı sayıda “Dost Misafir” başlığı altında çıkan yazıda; Rusya’nın Milli Mücadele Dönemi’ndeki dostluğundan bahsedilerek bu dostluğun gelecek nesillerde de devam edeceğinden bahsedilmiştir.

Karahan’ın Türkiye’yi ziyareti Rusya’da önemli tesirler yaratmıştır. 17 Aralık 1929’da İzvestiya gazetesindeki yankıları şu şekildedir: “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti’nin Karahan’a Ankara’da gösterdiği samimi resmi kabulü memnuniyetle kaydederiz. Şark milletleri ile olan dostluklarımızın ve emperyalizmin tecavüzlerine karşı istiklallerini takviye etmek hususunda yaptıkları mücadelelerde kendilerine zahir olmamızın Sovyet rejiminin bidayeti teşekkülünden beri harici siyasetimizin esaslı bir prensibini teşkil ettiğini bu vesile ile bir kez daha hatırlatırız. Daha 1920’de Menşevikler ile Taşnaklar Sovyet Hükümetini demokrasiye karşı mücadelelerinde Türklere yardım etmekle itham etmişlerdir. Sovyet Hükümeti, bütün bu yaygaralara rağmen istiklali uğruna çetin bir mücadeleye girişmiş olan Türkiye’ye karşı aldığı dostane vaziyeti bütün cihana ispat etmiştir. O zamanlar milli istiklal mücadelelerini yapmakta olan Türkiye’ye yardım amele ihtilalini yapmış olan Sovyetler için yalnız diplomatik bir manayı haiz olmakla kalmıyordu”. Dedikten sonra gazetede; iki taraf arasındaki bu dostluğun sarsılmaz olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca Rus basınında; Ankara’da Karahan’a yapılan hüsnü kabulünün Türk basınındaki ifadeleri bu husustaki emniyetimizi teyit etmiştir” diye belirtilmiştir⁴⁹. Karahan’ın Ankara’da çok iyi ağırlanması Rusya ve Türkiye arasındaki samimiyeti arttırdığı bu ifadelerle belirtilmiştir.

Sovyet Harici Komiseri M. Karahan ile Tevfik Rüştü arasında Ankara’da cereyan eden müzakereler iyi netice vermiş ve 1925’te Paris’te imza edilen Türkiye Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması’nın teyidine karar verilmiştir⁵⁰.

1925 Paris’te imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Muahdesinin teyidine dair tanzim edilen protokol 17 Aralık’ta imzalanmıştır⁵¹. Karahan, protokolün imzasından sonra Türk muharririne şu şekilde konuşmuştur: “Memleketinizde ve bilhassa Ankara’da hakkımda gösterilen samimi ve hararetli kabul kalbimde büyük izler bırakmıştır. Bunu hiçbir suretle unutmuyacağım. Ankara’da kaldığım beş gün bende on yıl kadar kalmış gibi tesir etmiştir. Bu kısa ikametim esnasında çok kıymetli tanışmalar husule gelmiştir. Muahede hakkında size kısaca şunu söyleyeyim. Bizim Türkiye ile münasebetimiz daimi bir inkişaf halindedir. Paris, Odesa ve nihayet Ankara temasları bunun birer delilidir. Bugün imza ettiğimiz protokolda bunu teyit mahiyetindedir. Münasebatımızın bu suretle inkişafı pek tabiidir.

Zira iki memleketin bu münasebatı memleketlerimizin mukadderatlarını kendi istedikleri gibi tayin ettikleri zamanlarda olduğu kadar beynelmilel münasebetlerimizde de menfaatlerimizi

48 *Hakimiyet-i Milliye*, 16 Aralık 1929, No: 3029, s. 1.

49 *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Aralık 1929, No: 3030, s. 1.

50 *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Aralık 1929, No: 3030, s. 7.

51 Yüceer, “Atatürk Dönemi (1919-1938) Türk Rus İlişkilerinin Siyasi Boyutu”, s.88.

aynı noktada temerküz ettirmektedir. İki memleketin ayrı ayrı yaşaması başlı başına bir kuvvettir. Fakat bu iki kuvvetin birleşmesi on kuvvete muadildir. Burada bulunduğum zaman bu hakikatı bir defa daha yakından ve emin olarak gördüm. Ankara'dan ayrılırken burada bulunmam dolayısıyla Sovyet ittifadına karşı gösterilen çok samimi ve dostane hislere karşı sizin vasitanızla muhterem Türkiye halkına teşekkür ve selamlarımı ıblâğ etmek isterim”.

Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekili Tevfik Rüştü ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Hariciye Komiseri Karahan, Sovyet Büyükelçisi Suriç, protokol hükümlerini, kararlaştırmışlardır. Protokol metni aşağıda verilmiştir:

“Protokol metni

1. Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Rusya arasında 17 Aralık 1925'te Paris'te imzalanan dostluk ve bitaraflık muahedesi bitiş tarihinden itibaren iki sene müddetle uzatılmıştır. Bununla beraber akit taraflardan biri muahedeye nihayet vermek arzusunda olduğunu iki senenin hitamından altı ay evvel diğer tarafa bildirmezse muahede bir senelik yeni bir devre için kendiliğinden uzatılmış olacaktır.

2. Akitlerden her biri kendisi ile diğer tarafın kara ve denizinden doğrudan doğruya komşuluğunda bulunan sair devletlerarasında neşredilmiş vesikalar haricinde hiçbir taahhüt mevcut olmadığını beyan eder. Akitlerden her biri diğer tarafa ıblâğ etmeksizin işbu tarafın kara ve denizde doğrudan doğruya komşuluğunda bulunan devletlerle siyasi mukaveleler akdine matuf müzakerelere girişmemeği ve bu kabil mukaveleleri ancak mevzu bahis tarafın muvafakatı ile akdetmeği taahhüt eder. Şurası mukarrer olmak üzere ki bu devletlerle tabi münasebatın tesisi ve idamesi maksadına matuf olan ve neşredilecek vesikalar yukardaki taahhüdün haricinde bulunmaktadır.

3. Türkiye Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasına eklenerek onun bir parçasını oluşturacak olan işbu protokol yukardaki birinci madde hükümleri mucibince uzatılan muahedenamenin meriyeti müddetince muteber olacaktır. Bu protokol Ankara'da iki nüsha olarak düzenlenmiştir⁵². Bu protokolle 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın süresi 1929'da iki yıl daha uzatılmıştır⁵³.

Siirt Mebusu Mahmut, Türk Rus ilişkileri üzerine oldukça yoğunlaşmış ve 19 Aralık'ta “Sulh İçin” başlığı ile bir makale kaleme almıştır. Makalede, antlaşma ile iki devlet arasındaki dostluğun kuvvetlendiği ve sıkıntıya giren ticari işlerin pek yakında sabit ve haklı esaslara göre düzenleneceğini, bundan sonraki süreçte Türk-Rus ilişkilerinin iyi bir seyirde devam edeceğini anlatmıştır⁵⁴. Siyasi ilişkiler düzene girdiği zaman otomatik olarak ticari ve kültürel ilişkilerde düzene girmiştir.

Rus basınında Türk Milli Mücadelesinin çok zor geçtiği bu hareketin bütün dünyada destan olarak görüldüğü ve Türkiye'nin şu anda içinde bulunduğu iktisadi buhranın, milli mücadele gibi başarılı bir şekilde sonlandırılacağından bahsedilmiştir⁵⁵. Buradan hareketle Rusya'nın, Cumhuriyetin ilk yıllarında basında dahil olmak üzere Türkiye'ye moral depolamaya çalıştıkları söylenebilir. Rusya'nın bu hareketlerinin sebeplerinden biri Türkiye'yi yanlarında görmek istemelerinden kaynaklı olduğu aşıkardır ve Türkiye'nin başka bir devletle çok fazla bağlantı kurmasını istememişlerdir.

Karahan, İstanbul'dan ayrılmadan hemen önce Türk gazeteciye verdiği beyanda şunları söylemiştir; “Ankara yeni Türkiye'nin timsalidir. Bu şehir Yeni Türkiye'nin kurulduğu emniyet ve huzuru gösteriyor. İsmet Paşa Hazretlerinin ilan ettiği iktisadi mücadeleye azami alaka ve

52 Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, s.280.

53 Korhan, “Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Türk-Rus ve Ticari Ekonomik İlişkileri Üzerine”, ss.91-103.

54 *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Aralık 1929, No: 3032, s. 1

55 *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Aralık 1929, No: 3032, s. 3

ehemmiyet atfediyoruz. Türkiye Hükümetinin azim ve kararını takdirle selamlıyor ve bütün kalbimizle muvaffakiyet temenni ediyoruz. Gelecek sene Hariciye Vekili Tevfik Rüştü'yü Moskova'da selamlamakla bahtiyar olacağım. Ticari münasebatımızdan bana bahsediyorsunuz. Moskova'ya döner dönmez Moskova sefirinizle ticaret muahedesi müzakeratına girişeceğim. Kat'i bir ticaret muahedesi akdedilinceye kadar iki taraf için nafi⁵⁶ bir uzlaşma bulunmuştur.⁵⁷

Karahan ve Tevfik Rüştü tarafından 17 Aralık 1929'da protokolün imzalandığını bildiren telgraf Çiçerin'e gönderilmiştir. 18 Aralık 1929'da Çiçerin tarafından çekilen telgraf ise şu şekildedir:

“17 Kanun-u Evvel tarihli telgrafnamenizin ifade ettiği temenniyat ve aynı hissiyattan dolayı zati devletler ile Karahan'a ve Suriç'e derin minnettarlığımı iblağ ederken her şeyden evvel Moskova muahedemizde zikredilmiş olan mesai ve prensip müşareketinin son derecede büyük bir ehemmiyeti haiz semereler verdiğini görmekten mütevellit azim sürurumu ve Lenin'in en kuvvetli ve devamlı bir alaka ile mesaimizi takip ve her akşam nezdimde bilcümle teferruatına girişerek müzakeratın cereyanından malumat aldığı ve Sovyet Cumhuriyeti ile Türkiye arasında teessüs etmekte olan münasebata itina ile nezaret ettiği birinci muahedemize neticelenen Moskova Konferansı'nın hatırasını canlı bir surette muhafaza eylemektedir. Bu mesai Lenin tarafından endişelerimizin en esaslılarından addolunan cihan kuvvetlerinin yeniden taksim ve tanzimini istihdaf ediyordu.

Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin tarihi muazzam rolünü tebarüz ettirerek İsmet Paşa'ya ve Paris Muahedemizin amil olan siz meslektaşına şahsi dostluk hissiyatımı ve Karahan ile olan şimdiki faaliyet ve müzakeratınız hakkında halisane temennilerimi ilave ederim”. Tevfik Rüştü, Litfinov'a protokolü haber veren bir telgraf çekmiştir. Aynı şekilde 18 Aralık 1929'da Karahan ve Suriç, Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp'a protokolü haber veren bir telgraf göndermiştir. Hüseyin Ragıp, kendilerine teşekkür telgrafı çekmiştir⁵⁸.

Zeki Mesut'un kaleme aldığı “Türk-Rus Dostluğu” makalesinde, yapılan protokolün önemine vurgu yapılarak 17 Aralık 1925 Antlaşmasının teşvik ettiği dostluğun, 17 Aralık 1929 tarihli protokolle kıymet kazandığını dile getirmiştir. Bu kıymetin, yalnız iki memleketin menfaati nokta-i nazarından değil, cihan sulhuna ve Rusya ile Türkiye'yi içine alan bütün alemin istikrarına yaptığı hizmet itibarıyla cihanşümül bir mahiyete haizdir diyerek yazısını bitirmiştir⁵⁹.

Antlaşma ile ilgili süreç bitiminde Karahan, İstanbul'dan Rusya'ya gitmek üzere hareket etmiştir. Sivastopol'da yaptığı konuşmada Türkiye'nin Rusya'nın en iyi komşusu olduğunu vurgulamıştır⁶⁰. İki devlet büyükleri sürekli olarak ilişkilerin olumlu olduğunu vurgulamışlardır. Çünkü iki devletin ilişkilerinin iyi bir zeminde olduğu birçok devlete duyurulmaya çalışılmış, iki devletin ilişkilerinin iyi olduğu vurgusu bilinçli olarak yapılmıştır. Örneğin Rus Hariciye Komiserinin İstanbul'a yaptığı ziyaret esnasında Tevfik Rüştü Aras, Türkiye'nin yaptığı antlaşmaların net olduğunu antlaşmalara bakarak Türkiye'nin beynelmilel durumunun anlaşılacağını vurgulamıştır. Sözlerini Türkiye ve Rusya'nın ilişkilerinin değişeceğini düşünen bir Türk dahi yoktur diyerek son vermiştir⁶¹.

1930'lu yıllarda ilişkilerin yavaş yavaş soğumaya başladığı gözlemlenmiş olsa da 1933'te liderlerin ilişkilerin iyi gittiğini söyledikleri görülmüştür. Örneğin Sovyet Rusya Merkezi İcra Komitesinin toplantısı münasebetiyle M. Molotof bir konuşma yapmış, Rusya'nın bütün

56 Nafi: kazançlı (Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik*, s.796).

57 *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Aralık 1929, No: 3033,s.1.

58 *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Aralık 1929, No: 3034,s.3.

59 *Hakimiyet-i Milliye*, 22 Aralık 1929, No: 3035,s.1.

60 *Hakimiyet-i Milliye*, 26 Aralık 1929, No: 3039,s.1.

61 *Akşam*, 25 Ağustos 1930, No:4264, s.1.

memleketlerle ilişkilerinin iyi olduğunu, bunun en parlak örneğinin Türkiye ile ilişkilerinde görüldüğünü dile getirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 10. Yıldönümünde yapılan kutlamalarda orada bulunan Rus heyetine güzel muamelede bulunulmasının Türk Rus ilişkilerinin siyasi mana ve ehemmiyetini gösterdiği vurgulanmıştır⁶².

1930'a kadar dostane giden ilişkiler 1930'dan sonra Türkiye'nin batılı devletlerle irtibat kurmaya başlaması ile azalmaya başlamıştır. Türkiye'nin İtalya ile dostluk antlaşmasını yapması, Yunanistan ve İngiltere gibi devletlerle arasındaki meseleleri halletmeleri Rusya'da Türkiye'yi kaybetme endişesi yaratmıştır. 1925 Antlaşması, 1929, 1931, 1938'e kadar uzatılmış fakat 1945'te uzatılmayacağı açıklanmıştır. 1945'in Mart ayında Rusya tarafından fes edilmiştir⁶³. 1945 Türk-Rus ilişkileri açısından farklı bir süreci beraberinde getirmiştir. 19 Mart 1945'te Rusya Başbakanı Molotov, Türk Büyükelçisi Selim Sarper'e verdiği bir bildiri ile 1925 Antlaşması ve protokollerinin yeni şartlara uymadığı ve iyileştirilmeye muhtaç olduğunu söylemiş, 7 Kasım 1935'ten itibaren yürürlükten kaldırılacağını tebliğ etmiştir. Türkiye, yeni bir antlaşma yapılması gerektiğini ileri sürmüş olsa da Rusya, 1921 Antlaşmasının Rusya'nın zayıf olduğu bir dönemde yapıldığını bir takım arazi değişikliğinin yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Rusya'nın bu tutumu üzerine yeni bir antlaşma yapmaya imkan kalmamıştır⁶⁴.

2.Boğazlar Meselesi

Sovyetler Birliği, Lozan Konferansı'nda Türkiye ile birlikte hareket etmek istediği için Lozan'a çağrılmamış olmasını hoş karşılamamıştır. Rusya'nın Lozan Konferansı'na katılımıyla ilgili uğraşları sonucunda Türk heyeti, müttefik devletlere Lozan'a Rusya'nın katılımı konusunda teklif götürmüştür⁶⁵. Türk heyetinin teklifi üzerine Rusya'nın Lozan'da Boğazlar ile ilgili görüşmelere iştirakına karar verilmiştir⁶⁶.

Rusya, Lozan görüşmeleri esnasında Karadeniz'e sınırı olmayan devletlerin Karadeniz'e girişine engel olmak istemiştir⁶⁷. Ayrıca Rus devlet adamı Çiçerin, sözleriyle Boğazlar mevzusunda kesinlikle Rusya ve adı geçen devletlerden bağımsız karar alınmaması gerektiğini, bağımsız olarak karar alınması durumunda ise bu kararın uygulanmayacağını dile getirmiştir. Rusların bu isteklerine karşı İngilizler daha önceki tutumlarını değiştirmiş ve Boğazların açıklığı ilkesini benimsemişlerdir⁶⁸.

62 Akşam, 30 Aralık 1933, No: 5470, s.2.

63 19 Mart 1945'te Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye Büyükelçisi Selim Sarper'i makamına davet etmiş ve yirmi yıldır yürürlükte olan 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın süresinin uzatılmayacağını ve savaş döneminde ortaya çıkan "derin değişimler" nedeniyle hükümetinin mezkûr antlaşmayı fesih etmek istediğini aktarmıştır (Mustafa Aydın, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945", Editör: Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, C.1, İletişim, İstanbul 2014, s. 472). Bu gelişme üzerine 22 Mart tarihli gazeteler Türk-Sovyet Anlaşması'nın uzatılmayacağına dair haberi 19 Mart 1945'de kamuoyunda duyurmuştur (Mehtap Başarır, "Sovyet Rusya'nın 1925 Dostluk Ve Tarafsızlık Antlaşması'nın Feshine Yönelik Notaların Basına Yansımaları", *Belgi Dergisi*, Sayı:18, 2019, ss.1417-1448).

64 Gürün, "17 Aralık 1925 Türk-Rus Antlaşması", ss.182-188.

65 BOA. HR.İM.00013.00052.001.

66 William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, Mozak Yayınları, İstanbul 2003, s.43; İngiltere, Fransa ve İtalya Hükümetleri, 27 Ekim'de Boğazlar konusunun müzakerelerine katılmak üzere delege göndermeleri için Moskova'ya nota vermişlerdir. Notada sadece Boğazlarla ilgili müzakerelere iştirak hakkı verilmiştir. Bunun üzerine Çiçerin önderliğinde H. Rakovskiy (Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti), P. Mdivani (Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti), V.Vorovskiy, B. Zalkind ve uzmanlar grubundan oluşan Sovyet delegasyonu listesi onaylanmıştır. (Resul Babaoğlu, "Lozan'da Kanlı Bir Hadise: Sovyet Rusya Delegesi Vatslav Vorovsky Cinayeti ve İsmet Paşa'ya Suikast Tehlikesinin Yankıları", *Toplumsal Tarih*, Temmuz 2019, s.45.)

67 Toprak, "1919-1945 Dönemi Türk-Rus İlişkileri", s.165.

68 Şarika Gedikli Berber, "Lozan Antlaşması Perspektifinden Türk Boğazlar Meselesine Bakış", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Ekim 2016, C.14, s.622; Toprak, "1919-1945 Dönemi Türk-Rus İlişkileri", s.165.

Görüşmeler sonunda Türk heyeti Boğazlarda milletlerarası bir komisyonun kurulmasını kabul etmiş, fakat İstanbul ve çevresinin güvenliği için milletler cemiyetinden daha etkin bir teminat istemiştir⁶⁹.

Türklerin izlediği politikanın 1921 Sovyet Türk Dostluk Anlaşması'nın ihlali anlamına geldiğini savunan Rus heyeti, İsmet Paşa'yı, "Savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesinin kabulünü, Karadeniz devletlerine karşı düşmanca bir harekettir" diyerek, uyardı⁷⁰. Sovyetlerin bütün karşı çıkmasına rağmen Türk heyeti, İngiliz tezini kabul etmiştir⁷¹. İngiliz tezinin desteklenmesi Türk-Rus ilişkilerinde bir gerginlik yaratmış ve Curzon'un zaferi olarak değerlendirilmiş olmasına rağmen Türkiye'nin Rusya'nın ileri sürdüğü kapalılık ilkesini savunmaması, Türkiye'nin Boğazlar konusunda daha bağımsız bir politika izlemesine sebep olmuştur. İsmet Paşa ve Rıza Nur Bey'in Boğazlar hakkında yaptıkları münakaşalar üzerine biraz sarsılan Türk-Rus ilişkileri, daha sonra Batı'ya karşı ortak çıkarlar yüzünden karşılıklı işbirliği içinde devam etmiştir⁷². Sovyetler Birliği, Boğazlar rejiminin Karadeniz ülkeleri tarafından belirlenmesini savunduğundan konferans esnasında imzaladığı Lozan sözleşmesini daha sonra onaylamamış, bu bağlamda daha sonra Boğazlar komisyonunda temsilci bulunduramamıştır⁷³.

1930'lu yılların sonu Rusya ile ilişkilerde çok farklı değişikliklerin olduğu bir dönem olarak görülmüştür. Sovyetler bir dünya politikası gütmeye başlamış bu maksatla Türkiye'yi bir araç olarak kullanmak istemiştir. Montrö Boğazlar sözleşmesi ile Türkiye, daha çok güvenliğini sağlamaya çalışırken, Sovyetler dünya gücü olmak istemiştir. Montrö'de Türk projesi temel olarak Lozan Boğazlar sözleşmesinde yer alan Boğazların askerden arındırılması hükmünün kaldırılması ve savaş gemileri haricinde diğer tüm gemilerin her koşulda geçişine izin verilmesi esaslarına dayandırılmıştır. Türkiye savaşan bir devletse Boğazlardan geçiş esaslarını arzuladığı şekilde düzenlemek ve Boğazlardan geçecek olan savaş gemilerini kendi deniz kuvvetlerini esas alarak sınırlandırmak istemiştir⁷⁴. Lozan'da Boğazlar sözleşmesinin dördüncü maddesine göre Boğazların kıyıları silahtan arındırılmıştı. On sekizinci madde ile Boğazların güvenliği Milletler Cemiyetine bırakılmıştı. Türkiye, savaş tehlikesinin belirmesi üzerine Boğazlar sözleşmesinin güvenliğini tehlikeye sokan kuralların değiştirilmesini 1933'ten itibaren dile getirmeye başlamıştı. 1936'da Tefvik Rüştü, Sovyetler Dış İşleri Bakanı Litvinof ve İngiltere Dış İşleri Bakanı Eden ile konuşup değişiklikler konusunda görüşlerini almıştır. Buna binaen Türkiye, Rusya ile görüş alışverişinde bulunduktan sonra 11 Nisan 1936'da genel sekreterliğe gönderdiği bir memorandum ile

69 Fatih Tuğluoğlu, "Ali Naci Karacan'ın Gözüyle Lozan Konferansı ve İsmet Paşa", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 53, 2013, s.300.

70 Bülent Gökay, *Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye, (1928-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1988, 192.

71 Bilsel, *Lozan*, s. 323.

72 Bayram Kodaman, "Lozan Hakkında Bir Değerlendirme", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Cilt: 4, 1989, s.10.

73 Abdurrahman Bozkurt, "Boğazlar Komisyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1924-1936)", *Publicand Private International Law Bulletin*, Volume: 37, Issue: 1, s.8; Temmuz'da Lozan Antlaşması'nın imzalanacağı sırada Boğazlar rejimi ile ilgili sözleşme hazırlanmıştı. Montrö Boğazlar sözleşmesi ile kaldırılan sözleşmeye göre; Çanakkale ve İstanbul boğazlarının her iki kıyısı ile Marmara Denizi'ndeki adalar askersiz hale getirilmiş, tahkimat yapmak ve asker bulundurmamak yasaklanmıştı. Buna karşılık bu bölgelerin güvenliği sözleşmeyi imza eden devletlere ve Milletler Cemiyeti'nin garantisine bırakılmıştı. Sovyetler, sözleşmeye pek olumlu bakmamıştı. Ama milletler arası bir antlaşmaya imza koyulduğunda bu tanınma manasına geldiği için anlaşmayı imzalamaya karar vermişlerdir. Lozan Antlaşmasında bir Boğazlar komisyonu kurulmuştu fakat bu komisyona Rusya girememişti. (Haluk Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, Baha Matbaası, İstanbul 1968, s.194).

74 Feridun Cemal Erkin, *Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara 1968, s.69

bir konferans teklif etti⁷⁵. Sovyetler 16 Nisan 1936'da olumlu cevap vermiştir⁷⁶. Litvinof'un imzası ile verilen cevapta, Boğazlar bölgesinde barış ve güvenliğin temelini Türkiye'nin egemenliğine bağlı olduğu ifade edildikten sonra Türk Hükümeti'nin dünya barışına yönelik kaygılarının haklı olduğu, Türkiye'nin Boğazlar rejiminde yapılacak değişikliklerle güvenliğini korumak istemesinin doğal olduğunu dile getirmiştir⁷⁷. Türkiye'nin talebi üzerine 22 Haziran 1936'da Montrö şehrinde toplanmıştır.

Konferansta Karadeniz'e kıyısı olan devletlere geniş haklar tanınmış, kıyısı olmayan devletlerin geçirebilecekleri savaş gemisi sayısı ve kalacakları süre kısaltılmıştır. Dünya basınında ise konuyla ilgili Türkiye'nin Sovyet Rusya'nın nüfusu altında kaldığı ve bu sözleşme ile Sovyet Rus donanmasının Akdeniz'e çıkabildiği söylenmiştir⁷⁸. Rus baş delegesi, Boğazları, geçme hakkı bakımından, Karadeniz devletleri için tam ve kesin serbesti, Karadeniz dışı devletlerin harp gemilerine kapatmak istemiştir⁷⁹.

İzvestiya gazetesine göre Türkiye, Boğazlar meselesinde Rusya'nın menfaatini düşünmemiş ve dostça davranmamıştır. Türkiye'nin Boğazlarla ilgili konularda başka devletlerin etkisi altında kaldığını dile getirilmiştir. Sovyet Rusya'nın Boğazlarda istedikleriyle dünya barışına hizmet ettiklerini vurgulamıştır. Yine Rus basınına göre Türk-Rus dayanışmasının barışın kalesi olarak değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Rusya'nın Türkiye'nin menfaatlerini gözetmediği ama buna karşılık Türkiye'nin Rusya'nın menfaatlerini gözetmediği vurgulanmıştır. Bununla birlikte Türkiye'nin Rusya'nın çıkarlarını gözetmeyişi Rusya'ya düşman ülkelerin Türkiye'yi etkilemesine bağlamıştır⁸⁰.

Türkiye'nin, Karadeniz'e sahil devletlerin gemi tonajını 15.000'e indirmesine yönelik teklifi Rus basınında eleştirilmiştir. Savaş gemilerindeki sınırlandırmaların kendi aleyhlerine olduğunu düşünmüş olmakla birlikte Rusya, Türkiye'nin Karadeniz'de Rusların güçlenmesini istemedikleri sonucuna varmışlardır⁸¹. Türk teklifinde Rusya'nın aleyhine bir durum olmadığı anlatılmış olsa da Rusya ikna edilememiştir. Ayrıca Türk teklifi, Karadeniz kapılarını Sovyetlerden ve Karadeniz devletlerinden başka devletlere kapatmış, Sovyet Rusya ile Karadeniz devletlerine tamamıyla açmıştır⁸².

Konferanstaki en kuvvetli münakaşalar, İngiliz ve Rus murahhasları arasında olmuştur. İngilizlerin Boğazlardan geçecek gemilerin miktarını belirlemek istemeleri büyük tartışmalara sebep olmuştur⁸³. Ayrıca Türkiye, Boğazlarla ilgili projelerini konferans öncesinde Rusya ile görüşüp anlaşmış olmasına rağmen konferans esnasında hiç umulmadık bir şekilde Rusya'dan itiraz gelmiştir. Şükrü Saraçoğlu, 1947'de yazmış olduğu bir notta; "Montrö'de Rusların bize karşı hattı hareketi çok gayri müsait olmuş ve diyebilirim ki konferansta yegane müşkilat çıkarıcı ve hiç beklemediğimiz noktalarda bile karşımıza dikilen Ruslar olmuştu..." diye düşüncelerini

75 Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, TTK, Ankara 2000, s.502.

76 Suat Bilge, *Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964, Güç Komşuluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s.116.

77 Bilge, *Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964, Güç Komşuluk*, s.116.

78 Figen Atabey, "Montrö Konferansından II. Dünya Harbine Türk- Sovyet İlişkileri", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C.2, Sayı:4, Ocak 2014, ss.1-11.

79 Erkin, *Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, s.74; Bilge, *Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964, Güç Komşuluk*, s.116.

80 *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1936, No:4360, s.1.

81 Salih Yılmaz, Abdullah Yakşi, *Osmanlı Devleti'nden Günümüze Türk- Rus İlişkileri*, TYB Akademi, Yıl:6, Sayı:17, Mayıs 2016, s.9-83.

82 Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s.506; *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1936, No:4360.

83 *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1936, No:4365, s.1.

belirtmiştir⁸⁴. Bu şekildeki bir tutum Rusya'nın bölgede Türkiye'den daha etkili olmak istemesinin bir işareti olarak görülebilir. Konferans esnasında Türkiye'nin Sovyetlere tavır takınmasına neden olan en önemli olay, Sovyet yetkililerinin boğazları birlikte savunma teklifidir. Türk diplomatların Montrö'yü düzenlemek istemelerindeki en önemli amaçlardan biri Boğazlar komisyonunun kaldırılmasıdır. Sovyetler Birliğinin Boğazları ortak savunma fikri ile Boğazlar komisyonu arasında pek fark olmadığı için bu teklife doğal olarak Türkiye karşı çıkmıştır⁸⁵. Türk teklifine göre Rusya'nın harpte ve sulhta 14.000 tonluğa kadar harp gemileri Karadeniz'e serbestçe çıkıp girecektir. Sovyet teklifine göre Sovyet harp gemileri savaşta ve barışta Boğazlardan serbestçe geçebilmesi ile birlikte 25.000 tonluğa kadar olan büyük gemilerin Türkiye'den izin alması gibi bir şarta lüzum yoktur⁸⁶. Görünen o ki Rusya, bölgede güçlü olması muhtemel bir durumda Boğazlarda daha baskın çıkmaya çalışma ihtimali oldukça yüksektir. Bütün bunlara rağmen görüşmelerde sürekli değişiklik olmuş ve boğazlarla ilgili olarak Boğazlar komisyonu ve silahsızlanma gibi hususların kaldırılması sağlanmıştır. Montrö Antlaşması ile Türkiye'nin boğazları tahkim etme hakkı kabul edilmiştir. Boğazlardan ticaret gemileri gece ve gündüz serbestçe geçebileceklerdir. Sulh zamanında harp gemileri Karadeniz devletleri sekiz gün diğer devletler on beş gün önceden haber ve malumat vererek yalnızca gündüzleri geçebileceklerdir⁸⁷.

Basında yer alan bilgilerde; Boğazların Türkiye'nin can damarı olduğu düşüncesini tüm halka duyurmak maksadı ile Boğaz suları Türk'ün tam hakimiyet ve istiklalinin ifadesi olduğu sürekli olarak tekrarlanmıştır. Çünkü kesin olan bir şey var oda Boğazların, Türkiye'nin coğrafyasında olduğu ve bölgede yaşananlardan en fazla Türkiye'nin etkileneceğidir. Türkiye, Boğazların kendisi için önemini, "kapılarım kapalıdır istediğime istediğim gibi açarım ve buna muktedirim" ifadesi ile göstermeye çalışmışlardır⁸⁸. Birkaç gün sonra basında Türk ve Sovyet murahhasları arasında hiçbir ayrılık kalmamıştır şeklinde bir haber yayınlanmış, sorun kalmadığı duyurulmak istenmiştir⁸⁹.

Montrö Boğazlar sözleşmesi imzalandıktan sonra Türk Boğazlarını güvenlik sağladığı için büyük bir mutluluk duyulmuştur⁹⁰. Başarı ve zaferin sembolü olarak görülmüştür⁹¹. Türk basınına göre Montrö'den sonraki süreçte Türkiye ve Sovyetler arasında gizli diplomasisinin hiçbir iz ve eseri bulunmadığı düşüncesi hakimdir fakat bu düşüncenin doğru olmadığı bir gerçektir⁹².

1937'de Türkiye Rusya ilişkileri artık Cumhuriyetin ilk yılları gibi değildir⁹³. II. Dünya savaşına giden yolda ilişkiler eski sıcaklığını ve samimiyetini kaybetmiştir. Türkiye Rusya ilişkilerinin eskisi kadar sıcak olmadığı basına yansımıştır. Türk Rus ilişkileri soğuk bir hal almaya başladığını belirtildiği makalede ilişkilerin soğuduğu ve bu soğukluğa Karahan'ın sebep olduğu

84 "Türkiye'nin 11 Nisan 1936 tarihli notasında şöyle denilmektedir ; 1923'ten itibaren Karadeniz vaziyeti her noktadan emniyet bahş bir müsalemet manzarası arzeder hale gelmiş, ve buna mukabil Akdeniz de yavaş yavaş bir kararsızlık teessüs etmeye başlamıştır." Bu açıktan açığa bir dostluk gösterisi, bir güvenme belirtisidir. Türkiye açıkça ilan etmektedir ki Boğazlar rejiminin değiştirilmesine etken olan gelişmeler Karadeniz'de olmamakta, Karadeniz'den Türkiye'ye bir tehdit yönelmemektedir". Söz konusu Akdeniz olmasına rağmen Rusya, ya durumu anlamamış ki bunun olma ihtimali çok düşük ya da Boğazlar konusu açılmışken bölgede kendi lehine statü oluşturmak istemiştir. (Dış İşleri Bakanlığı, *Türk Dış Politikasında Montreux ve Savaş Öncesi Yılları*, 1935-1939, Ankara 1973, s.35)

85 Yılmaz, Yakşi, *Osmanlı Devleti'nden Günümüze Türk- Rus İlişkileri*, TYB Akademi, Yıl:6, Sayı:17, Mayıs 2016, s.9-83.

86 *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1936, No:4372, s.1.

87 *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1936, No:4374, s.1.

88 *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1936, No:4366, s.1.

89 *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1936, No:4371, s.1.

90 *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1936, No:4377, s.1.

91 *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1936, No:4380, s.1.

92 *Cumhuriyet*, 24 Eylül 1936, No:4442, s.1.

93 Tellal, "SSCB'yle İlişkiler", s.321.

dile getirilmiştir. Times gazetesinde konu ile ilgili şu haber yer almıştır. Ankara Sovyet Büyükelçisi Karahan, Moskova'dan çağırılması üzerine Ankara'dan ayrılmıştır. Karahan'ın Ankara'dan ayrılması çeşitli sansasyonlara sebep olmuştur. Rusya, iki devlet arasındaki ilişkilere başka devletlerin karışmasının uygun olmadığını, bu durumu, devletlerin içişlerine müdahalesi olarak görmüştür. Ayrıca Türk-Rus ilişkilerinin Montrö Boğazlar Sözleşmesi ve Türkiye İngiltere arasındaki yakınlaşmadan sonra daha soğuk bir hal almaya başladığı, makaledeki esaslar arasında yer almıştır. Yine basında Times gazetesinde çıkan haberlerin doğruluk derecesinin olmadığı vurgulanmıştır. Türk Rus ilişkilerinde soğukluğun aslı olmadığı dile getirilmiştir. İki devlet arasındaki dostluğun bozulmasının imkansız olduğu vurgulanmıştır⁹⁴. Basına bu şekilde yansımaya rağmen ilişkilerin artık eskisi gibi sıcaklığını korumadığı bilinen bir gerçektir.

Montrö, iki tarafında başarısı olarak değerlendirilmiştir. Hatta bu başarı Sovyetler Birliği'nin yeni Ankara Büyükelçisi Karski'nin Anadolu Ajansına verdiği beyanatta ifade edilmiştir. Karski, iki devlet arasındaki dostluğun devletler arsındaki ilişkilerde mühim sonuçlar verdiğini, Montrö Antlaşmasında iki tarafında başarı elde ettiğini vurgulamıştır. Ayrıca Türkiye ve Sovyetler arasındaki ilişkilerin gelişip ilerlemesi için elinden geleni yapacağını söyleyen Karski, Türk yöneticiler ile daima sıkı ilişkiler geliştireceğini dile getirmiştir⁹⁵. İki devlet arasındaki dostluk ilişkileri yerini yabancı basında da bulmuştur. İsmet İnönü'nün iki devlet arasındaki ilişkilerle ilgili TBMM'de yaptığı açıklamada ilişkilerin son zamanlarda iyi bir seyirde olduğunu ifade etmiş olması, olumsuz bütün şüpheleri ortadan kaldırmış⁹⁶ fakat bu durum uzun sürmemiştir. Çünkü Türkiye, Montrö Boğazlar sözleşmesini özenle uygulamış, buna karşılık Rusya, İkinci Dünya Savaşı esnasında Alman ve İtalyan savaş gemilerinin ticaret gemisi sayılarak boğazlardan geçirilmesini uygun bulmamış ve bu durumun Rusya'nın güvenliğini tehlikeye soktuğunu ifade etmiştir. Güvenliğini sağlamak üzere Boğazlar rejiminin değiştirilmesini ve Boğazların güvenliğinin kendisi ve Türkiye tarafından sağlanması gerektiğini dile getirmiştir. Türkiye bu talebi İngiltere ve ABD'nin desteğini alarak kabul etmemiştir⁹⁷.

1937'de Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras ile Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın⁹⁸ Moskova'da oluşu basına yansımış ve iki taraf arasındaki dostluktan bahsedilmiştir⁹⁹. Tevfik Rüştü Aras'ın ve Şükrü Kaya'nın Rusya'da bulunuşu Rus basınında geniş yer bulmuştur. Resimleri ve tercüme-i halleri kaleme alınmış, Moskova'da bulunuşları dostluğun tezahürü olarak ele alınmıştır. İki devletin önemli meselelerde istiklal ve emniyetlerini sağlamak üzere birlikte hareket ettiklerini dile getirmiştir. Ayrıca iki ülkenin sadece kendi sulhları için değil bütün milletlerin sulhları için birlikte hareket ettikleri aktarılmıştır.¹⁰⁰

Türk vekillerine Litvinof tarafından bir ziyafet verilmiş ve önemli konuşmalar yapılmıştır. Litvinof yaptığı konuşmada iki devlet arasındaki dostluğun herhangi bir çıkar ilişkisine dayanmadığını belirtmiştir. İki ülkenin nefret edilen eski rejimlerinin aynı zamanlarda devrilmesi ve eski harici siyasete karşı müşterek bir politika takip edilmesi dostluğun tezahürü olarak görülmüştür¹⁰¹. Litvinof konuşmasında; Sovyet Türk dostluğu sayesinde Karadeniz Havzasının huzur içerisinde olduğunu vurgulamış, bu dostluğu istemeyen devletler bu dostluğa karşı suikastlarda

94 *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1937, No:4658,s.1.

95 *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1937, No:4691.s.3.

96 *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1937, No:4709, s.1.

97 Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s.506.

98 Mustafa Solak, *Atatürk Dönemi'nde Şükrü Kaya'nın Siyasi Hayatı (1923-1938)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2010, s.8.

99 *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1937, No:4722.s.1

100 *Cumhuriyet*, 14 Temmuz 1937, No:4723.s.3.

101 *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1937, No:4732,s.1-2.

bulunabilirler dedikten sonra ziyaretin, iki taraf arasındaki dostluğun gelişimine katkıda bulunacağı dile getirilmiştir.¹⁰² Litvinof'un konuşmasının akabinde Tefik Rüştü Aras konuşma yapmıştır. İki milletin kendi mevcudiyetini müdafaa için yaptığı kahramanca mücadele esnasında doğmuş olan bu kuvvetli ve sarsılmaz dostluğun on altı yıldan bu yana her yıl daha kuvvetlenerek devam ettiğini söylemiştir. Türk-Sovyet dostluğu yalnız iki memleket ilişkileri için değil Karadeniz Havzası ve bölgenin huzuru için gerekli olduğunu vurgulamıştır. Yalnız aynı görüşmede heyet, Stalin tarafından kabul edilmemiştir. Heyette bulunan Rahmi Apak'ta anılarında, Türk heyetinin oldukça soğuk karşılandığı yazılmıştır¹⁰³. Bu bağlamda 16 Temmuzda yayınladıkları ortak bildiri üçüncü devletlerle işbirliğinin sürdürüldüğü açıklanmıştır¹⁰⁴. Açıklama Rahmi Apak'ı doğrular niteliktedir.

Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasında hudut ve ihtilafların tetkik ve hal şekline dair bir mukavele imzalanmıştır. Mukaveleyi Türkiye adına Türkiye Büyükelçisi Zekai Apaydın, Sovyetler adına Hariciye Komser Muavini Stamonjakof imzalamıştır¹⁰⁵. Bu ziyaretle ilgili olarak Türk basınında makaleler kaleme alınmıştır. Peyami Safa'nın "Türk Sovyet Dostluğu" adlı makalesinde Türk-Sovyet Dostluğunun diplomasi yalanı olmadığını, Atatürk Türkiye'sinin dış politika tarihindeki hiçbir olayın bu dostluğu yalanlayamayacağını belirtmiştir. Moskova'da bulunan vekillerin ve Sovyet yetkililerinde bu sözü teyit eden söylemlerde bulunmuş olduklarını dile getiren Safa, bu ziyaretle vekillerin Çarlık Rusya'sının Türk vicdanına soktuğu Moskof kını yerine Sovyet Rusya'sının ikame ettiği büyük sempatiyi göstermeye samimi bir vesile bulduklarını kaleme almıştır¹⁰⁶.

1937'deki Tefik Rüştü Aras ile Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın ziyaretleri ile aşağıdaki hususlar gerçekleştirilmiştir:

On altı yıl önce başlayan bu dostluğun iki memleketin menfaatleri için ne kadar kıymetli olduğu ortaya çıkarılmıştır. Aynı menfaatler iki devlet arasındaki ilişkilerin değişmez ve sağlam bir unsur olarak devam etmektedir. Türk Sovyet dostluğu genel dünya barışı üzerinde oldukça büyük bir etkiye sahiptir. SSCB ve Türkiye arasındaki dostluk ve karşılıklı güven ilişkileri ve sulhun olması için her türlü girişimleri iki devlet arasında işbirliğini güçlendirmiştir¹⁰⁷.

Ziyaret esnasında vekiller Volga- Moskova kanalını gezmiş, İvankov barajını ve elektrik santralini incelemiş, daha sonra Berman'dan kanalının inşası, faydaları ve işleme sistemi hakkında bilgi almışlardır.¹⁰⁸ Ziyaret sonlandıktan sonra vekiller seyahatlerinden son derece memnun bir şekilde Moskova'dan ayrılmışlardır¹⁰⁹. Montrö Sonrasında Türk Rus dış işleri bakanları Ekim 1936'da Milletler Cemiyeti Kurulunda bir araya geldikleri zaman Litvinof, Aras'a Türkiye-İngiltere ilişkilerinin gelişiminden memnun olduklarını iletirken bunun Türk Rus dostluğunun önüne geçmemesini umduğunu dile getirmiştir¹¹⁰.

1938 yılında Türkiye ve Rusya arasında çeşitli değişiklikler olmuştur. Rusya ile yapılan diplomatik görüşmeler neticesinde Türkiye ile Rusya hükümetleri arasında alınan aşağıdaki kararlara göre; 31 Mart'tan sonra Türkiye'nin Odesa, Bakü, Erivan ve Leningrad'daki konsoloslukları ile

102 *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1937, No:4732, s.1-2.

103 Necmi Uyanık, "Atatürk'ün TBMM Açılış Konuşmaları Işığında Türk- Sovyet Siyasi İlişkilerinin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi*, Sayı:20, ss.133-147.

104 Tellal, SSCB'yle İlişkiler, s.322.

105 *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1937, No:4732, s.1-2.

106 *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1937, No:4733, s.3.

107 *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1937, No:4734, s.1-3.

108 *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1937, No:4734, s.1-3.

109 *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1937, No:4736, s.1.

110 Mustafa Edip Çelik, "İngiliz Büyükelçilik Raporlarında Türk-Dış Politikası (1933-1937)", *Tarih ve Gelecek*, c.3, Sayı:2, 2017, ss.25-41.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin İzmir ve Kars'taki konsoloslukları kapatılmıştır. Karşılıklı olarak devletlerin birer şehirde konsoloslugu devam etmiştir. Türkiye'nin Batum, Sovyetlerin İstanbul'daki konsoloslukları devam etmiştir¹¹¹. Ayrıca uzun süredir Ankara-Sovyet Sefareti Başkatipliğini yapmakta olan M. Palyakof memleketine dönmüştür¹¹². Yüksek Sovyet Meclisi, Trentief'i¹¹³ Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçiliğine tayin etmiştir¹¹⁴. Yeni Sovyet büyükelçisi, Anadolu ajansına beyanatta bulunmuş ve Türk Sovyet dostluğunun bundan sonraki gelişiminden emin olduğunu dile getirmiştir¹¹⁵. Bu dönemde ilişkilerin ilerlemesi için çaba sarf edilmiş ve Rus büyükelçisi, Dahiliye vekilini ziyaret etmiştir¹¹⁶.

Sonuç

1917'de Bolşevik İhtilalinin gerçekleşmesi, Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasında etkili olmuştur. Rusya'da Bolşevik taraftarlarıyla çarlık taraftarlarının savaş halinde olması, Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'sının peki iyi bir geçmişlerinin olmaması, İngiltere Fransa gibi devletlerin Bolşeviklerle Çarlık taraftarları arasındaki savaşta çarlıkları desteklemesi gibi sebepler Mili Mücadele önderleri ile Bolşevikleri birbirine yaklaştırmıştır. Bu minvalde oluşan yakınlığa Milli Mücadele'de Bolşevikler tarafından yapılan yardımların da eklenmesiyle iki taraf arasındaki diyaloglar sıklaşmıştır.

16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşmasını, 1925'de yapılan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması takip etmiştir. Bu antlaşmalarla beraber iki devlet arasındaki ilişkiler gelişme göstermiştir. Bu gelişmeler siyasi olduğu gibi kültürel ve ekonomik anlamda da kendini göstermiş ve dönemin basınına birebir yansımıştır. Türk basını bu dönemde ilişkilerin dostça ve samimi olduğunu yazarken batılı devletlerin basınına bakıldığında Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkiler aleyhine yazılar kaleme alındığı görülmüştür. Hakikaten 1923-1938 dönemi Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerin en iyi olduğu dönemlerden biridir. İkili ilişkilerin basına olumlu yansımaları gayet doğal bir sonuçtur. Batılı devletlerin basınında çıkan Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkileri bozmaya yönelik haberler İngiltere Fransa gibi devletlerin bu yakınlığı istemediklerinin işaretidir.

Araştırmalar esnasında dikkat çeken konulardan biri de Türkiye'deki aydınların çoğunun Sovyet Rusya'nın siyasetinin Çarlık Rusya'sından birebir ayrıldığını düşünmeleridir. Türkiye İle Sovyet Rusya'sının bu dönemdeki yakınlığının sebeplerinden biri de budur. Nitekim batılı aydınlar bu şekilde düşünmemektedirler. Çarlığın siyaseti ile Sovyet Rusya'sının siyasetinin aynı olduğunu düşünen aydınlardan biri Guston Loban'dır. Loban'a göre; Rusya idare şekli noktasında birçok değişiklik yapsa da Bolşeviklerin şarkta takip ettiği siyaset aynıdır. Kişisel görüşlere inmeden genel geçer bir değerlendirme yapmak gerekirse o da Türkiye ile Rusya'nın bu dönemde siyasi olarak yalnız oldukları için birbirlerine ihtiyaçları olduğu ve birlikte daha güçlü olmaları sebebiyle samimiyetlerini arttırdıklarıdır.

1925 Dostluk ve tarafsızlık Antlaşması bu samimiyeti arttırmanın yollarından biri olarak görülmüştür. Almanya ve diğer devletlerarasında yapılan Locarno Antlaşması'na tepki niteliğinde yapılmış hem Türkiye hem de Rusya'ya kendini iyi hissettiren bir antlaşmadır. Locarno Antlaşması'nın Türkiye ve Rusya üzerinde oluşturduğu tehdit basına yansımış, Ahmet Ağaoğlu gibi yazarlar tarafından değerlendirmeler yapılmıştır. Ağaoğlu, Cenevre Protokolü ve Locarno

111 *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1938, No:4930, s.3.

112 *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1938, No:4939, s.8.

113 Trentief, 36 yaşlarındadır ve daha önce İzmir konsoloslüğünde bulunmuş, bir sürede Ankara elçiliğinde çalışmıştır. (*Cumhuriyet*, 19 Nisan 1938, No:5003, s.1).

114 *Cumhuriyet*, 4 Nisan 1938, No:4988, s.8.

115 *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1938, No:5007, s.3

116 *Cumhuriyet*, 26 Nisan 1938, No:5010, s.3

Antlaşması'ndan sonra 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın yapılmasını gayet doğal bir durum olduğunu vurgulamıştır. Antlaşma birçok devletin basınına yansımıştır. Roma'da Fos gazetesi, Türk-Rus yakınlaşmasını İngiltere'nin hiç iyi karşılamadığını, Rusya'nın bu antlaşma vesilesi ile Anadolu'da etkili olacağını düşünmesi İngiltere'yi rahatsız ettiğini dile getirmiştir.

Milli Mücadeleyi zaferle bitiren Lozan Antlaşması'ndaki görüşmelerde Rusya Boğazlar meselesine çok fazla yoğunlaşmıştır. Lozan'da Boğazlar Sözleşmesi ile boğazların silahsızlandırılması ve Boğazların güvenliği Milletler Cemiyeti'nin kuracağı bir komisyona bırakılması kararı alınmıştır. 1930'lara gelindiğinde Rusya İle Türkiye ilişkileri özellikle Boğazlar konusunda bazı anlaşmazlıklara sahne olmuştur. Anlaşmazlıklar Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile kendini göstermiştir. Montrö'nün görüşmeleri esnasında Rusya'nın Boğazları birlikte savunulması talebi iki taraf arasındaki ilişkilerin soğumasına sebebiyet vermiştir. Çünkü Lozan'daki Boğazlar komisyonu ile Boğazların kontrolü yabancı devletlerin elindeydi ve Türkiye uzun bir süredir bu komisyonun kaldırılması için mücadele etmekteydi. Sonuç itibarıyla Montrö'de bu açıdan bir zafer kazanılmış ve Boğazlar komisyonu kaldırılmıştı. Rusya'nın bu talebinin kabul edilmesi durumunda tekrar Boğazlar başka bir devletin hakimiyetine verilmiş olacaktı. Buna binaen Türkiye'nin bu teklifi kabul etmesi mümkün değildi. 1930'ların sonlarına doğru devlet liderleri dostluk mesajları verse de II.Dünya Savaşı esnasında Rusya'nın Boğazlar rejimini değiştirmek istemeleri ilişkileri farklı bir boyuta taşımıştır.

Kaynakça

Alantar, Özden Zeynep, "Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi", Türk Dış Politikasının Analizi, (Der: Faruk Sönmezoğlu), Der Yayınları, İstanbul 2004, ss. 99-129.

Atabey, Figen, "Montrö Konferansından II. Dünya Harbine Türk- Sovyet İlişkileri", Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, C.2, Sayı:4, Ocak 2014, ss.1-11.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge, 1919-1923 C.2.Kültür Bakanlığı Ankara, 1994.

Aydın, Mustafa, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945" , Editör: Baskın Oran, Türk Dış Politikası, C.1, İletişim, İstanbul 2014.

Babaoğlu, Resul, "Lozan'da Kanlı Bir Hadise: Sovyet Rusya Delegeşi Vatslav Vorovsky Cinayeti ve İsmet Paşa'ya Suikast Tehlikesinin Yankıları", Toplumsal Tarih, Temmuz 2019, s.44-50.

Başarır, Mehtap, "Sovyet Rusya'nın 1925 Dostluk Ve Tarafsızlık Antlaşması'nın Feshine Yönelik Notaların Basına Yansımaları", Belgi Dergisi, Sayı:18, 2019, ss.1417-1448.

Berber, Şarika Gedikli, "Lozan Antlaşması Perspektifinden Türk Boğazlar Meselesine Bakış", Kastamonu Eğitim Dergisi, Ekim 2016, C.14, s.622; Toprak, "1919-1945 Dönemi Türk-Rus İlişkileri", s.165.

Bilge, Suat, Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964, Güç Komşuluk, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s.116.

Bolat, Mahmut, "Genel Hatlarıyla Atatürk Dönemi Türkiye'nin İkili İlişkileri", Gazi Üniversitesi

Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, C.7, Sayı:1, 2006, ss.45-74.

Boy, Arzu, “1877’den 1920’ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus Ermeni İlişkileri” Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:18, C.10,2018, ss.109-132.

Bozkurt, Abdurrahman, “Boğazlar Komisyonu’nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1924-1936)”, Publicand Private International Law Bulletin, Volume: 37, Issue: 1, s.8.

Çelik, Mustafa Edip, “İngiliz Büyükelçilik Raporlarında Türk-Dış Politikası (1933-1937)”, Tarih ve Gelecek, c.3, Sayı:2, 2017, ss.25-41.

Dış İşleri Bakanlığı, Türk Dış Politikasında Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,1935-1939, Ankara 1973, s.35.

Dilek, Mehmet Sait, “Büyük Güçlerin Politikaları ve Briand Kellogg Paktı,” Uluslararası İlişkiler Akademik Dergi, C.10, Sayı:37, ss.145-169.

Erkin, Feridun Cemal,Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Ankara 1968.

Gökay, Bülent, Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye, (1928-1923), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1988.

Gönlübol, Mehmet, Sar, Cem, “ 1919-1939 Dönemi”, Edit: Mehmet Gönlübol, Olaylarla Türk Dış Politikası, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.

Gürün, Kamuran “17 Aralık 1925 Türk-Rus Antlaşması”, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl Sempozyumu, TTK, 1999, ss.182-188..

Hale, William,Türk Dış Politikası 1774-2000, Mozaik Yayınları, İstanbul 2003.

İnönü, İsmet, Hatıralar, Haz: Sabahattin Selek, C. II, Bilgi Yayınları, Ankara 1987.

Karabulut, Nilüfer, İki Genel Savaş Arası Dönemde Silahsızlanma Konferansları ve Türkiye (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi AİİT Enstitüsü, İstanbul 2007.

Kodaman, Bayram, “Lozan Hakkında Bir Değerlendirme”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 1, Cilt: 4, 1989, s.10.

Müezzinoğlu, Ersin, “İsmet Paşa’nın 1932 Sovyet Rusya Ziyareti”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:2, 2018, ss.249-260.

Sergeevna, Porshneva Olga, Sovyet Türk Kültürel İlişkilerinin Gelişiminin İncelenmesi, Ural Basımevi, Ekaterinburg 2010.

Şen, Cenk, Stalin Dönemi’nde Türk-Sovyet İlişkileri (1923-1953), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2006.

Solak, Mustafa, Atatürk Dönemi'nde Şükrü Kaya'nın Siyasi Hayatı (1923-1938), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2010, s.8.

Soysal, İsmail, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, C. I, TTK, Yayınları, Ankara 1983.

Tellal, Erel, "SSCB'yle İlişkiler", Editör: Baskın Oran, Türk Dış Politikası, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.315.

Tengirşek, Yusuf Kemal, Vatan Hizmetinde, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981.

Topal, Coşkun, "Türk Rus İlişkileri ve Moskova Antlaşması", Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 4/6, 2018, ss.313-330.

Toprak, Serap, "1919-1945 Dönemi Türk Rus İlişkileri" Toplum Bilimleri Dergisi, Sayı:9, 2011, ss.161-170.

Tuğluoğlu, Fatih "Ali Naci Karacan'ın Gözüyle Lozan Konferansı ve İsmet Paşa", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 53, 2013, s.300.

Uçarol, Rifat, Siyasi Tarih (1789-2010), Der Yayınları, İstanbul 2010.

Uyanık, Necmi "Atatürk'ün TBMM Açılış Konuşmaları Işığında Türk- Sovyet Siyasi İlişkilerinin Değerlendirilmesi", Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi, Sayı:20, ss.133-147.

Yazıcı, Nevin, "1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu", CTAD, Yıl 7, Sayı:14, 2011, ss.133-179.

Yılmaz, Salih, Yakşi, Abdullah, Osmanlı Devleti'nden Günümüze Türk- Rus İlişkileri, TYB Akademi, Yıl:6, Sayı:17, Mayıs 2016, s.9-83.

Yüceer, Saime, "Atatürk Dönemi (1919-1938) Türk Rus İlişkilerinin Siyasi Boyutu," Çev: İlyas Kamalov, İrina Svistunova, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk Rus İlişkileri, I. Çalıştay Bildirileri (Ankara, 14-15 Mayıs 2010), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011, ss.61-107.

Celse Zabıtları

TBMM ZC, 11.02.1926, C.22.

Arşiv

BOA. HR.İM.00013.00052.001.

Sürelî Yayınlar

Hakimiyet-i Milliye, İkdâm, Vakî, İzvestiya, Akşam

Prof. Dr.
Zafer KOYLU

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,
zkoynu@ogu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4921-9639>

Doktora Öğrencisi
Rıdvan SÜSLÜ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü,
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,
rnssl@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9629-9849>

Eser Geçmişi / Article Past: Başvuruda bulundu. Applied 20/08/2020 Kabul edildi. Accepted 07/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.783049>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Türk Siyasi Hayatında Kasım Küfrevi

Kasım Küfrevi in Turkish Political Life

Öz

1920 yılında Bitlis'te doğan Kasım Küfrevi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesinden mezun olduktan sonra siyasete atılmıştır. 1950 yılında Demokrat Parti (DP)den Ağrı adayı olarak gösterilen Küfrevi, Nakşibendi kimliği ile de ön plana çıkmıştır. Demokrat Parti, Ağrı'da yeni örgütlenen bir parti olmasına rağmen Küfrevi'nin bu kimliğinin de etkisiyle halkın kısa sürede ilgi ve güvenini kazanmıştır. Bu süreçte, Ağrı halkının parti, partililik ve ideolojik tutumdan ziyade Kasım Küfrevi ve beraberindekilere olan güven duygusunun yanı sıra, dini bağlılıklarının da etkili olduğunu söylemek yerinde olacaktır. 1950 yılının ardından 1954'te tekrar DP saflarında mecliste bulunan Küfrevi parti içerisindeki anlaşmazlıklardan dolayı DP ile yollarını ayırarak, aynı yıl Hürriyet Partisi'nde kurucu üye olarak görev almıştır. 1957 seçimlerinde Ağrı'dan bağımsız milletvekili olarak adaylığını koyan Küfrevi halkın kendisine gösterdiği teveccüh ile TBMM'ye girmeyi başarmıştır. 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nin ardından Yassıada'da yargılanan Küfrevi sonraki süreçte beraat etmiştir. 1965'te Yeni Türkiye Partisi'nden 13. dönem, 1969'da Cumhuriyetçi Güven Partisi'nden 14. dönem Ağrı milletvekili olarak mecliste bulunan Küfrevi, 14 Ekim 1973 – 12 Eylül 1980 tarihleri arasında Ağrı senatörlüğü yapmıştır. Demokrat Parti, Bağımsız, Yeni Türkiye Partisi ve Güven Partisi olmak üzere üç farklı partiden milletvekili olarak meclise girmeyi başaran Kasım Küfrevi, mecliste bulunduğu sürece gerek Ağrı özelinde gerekse, ekonomi, eğitim, fikir, sanat, sosyal ve siyasal konularda öneriler vermiş, bu önerilerin çoğunu mecliste kabul ettirmeyi başarmıştır. Farklı siyasi partiler altında seçime girmiş olmasına rağmen milletvekili seçilen Küfrevi hem dini bir kişilik olarak, hem de Ağrı halkı tarafından sevilen, saygı duyulan bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada, Türk siyasi hayatına Ağrıdan milletvekili olarak katılan ve uzun süre politikada bulunan Kasım Küfrevi'nin yaşam öyküsü ile beraber siyasi geçmişi incelenecektir. Çalışma sırasında Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, TBMM Arşivi, TBMM Zabıt Cerideleri ve süreli yayın seksiyonlarından yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kasım Küfrevi, Bitlis, Türk Siyasi Hayatı

* Bu makale T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı ile Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi'nin düzenlediği "Cumhuriyet Devrinin Serhat Şehri Ağrı Uluslararası Sempozyumu (20-22 Nisan 2020)" nda hakem onayından geçerek bildiri olarak sunulmasına karar verilmiş, ancak Covid19 Pandemisi nedeniyle kongre iptal edildiğinden sunulmamıştır.

ATIF: KOYLU Zafer, SÜSLÜ Rıdvan, "Türk Siyasi Hayatında Kasım Küfrevi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/3 (Eylül 2020), s. (841-854)

CITE: KOYLU Zafer, SÜSLÜ Rıdvan, "Kasım Küfrevi in Turkish Political Life", **Journal of History and Future**, 6/3 (September 2020), pp. (841-854)

Abstract

Kasım Küfrevi was born in Bitlis in 1920, completed his education life in Istanbul University Faculty of Literature and get into politics in 1950. Küfrevi, who was elected as a parliamentary deputy of Ağrı from the ranks of the Democratic Party (DP) in 1950, also came to the fore with his identity as Nakşibendi. Despite being a newly organized party in Ağrı, the Democrat Party entered the parliament by taking the vote of confidence from the people with the influence of Küfrevi's religious identity and in addition to partisanship and ideological attitude, so it will not be wrong to say that the religious affiliation of Kasım Küfrevi and his accompanying people is effective as well. Being elected as a member of parliament from DP, Küfrevi was in the parliament again in the DP ranks for the second time 1954, but due to the disagreements within the party came to parting the ways with DP and took part as the founding member of the Hürriyet Party, which was established in the same year. Küfrevi, who was nominated as independent deputy candidate from the city of Ağrı in the 1957 elections, succeeded in getting into the Turkish Grand National Assembly (TBMM). Küfrevi, who was tried in Yassıada after the 27 May 1960 Revolution, was acquitted later. He was elected as a member of parliament with the New Turkey Party in 1965 for 13th period, the Republican Confidence Party Küfrev in 1969 for 14th period and lastly between 14 October 1973 - 12 September 1980 he was senator for Ağrı. Succeeded taking part at the parliament with three different party, Democratic Party, the New Turkey Party and Confidence Party, also as an independent candidate, Kasım Küfrevi during this time gave parliamentary questions both specific for the city of Ağrı and Turkish Social and Political Life and was able to establish many of these questions in the parliament. He raised important views on education, ideas, art, social and political issues. Despite being elected under different political parties as a deputy, Küfrevi appears both as a religious personality and as a leader who is loved and respected by the people of Ağrı. In the study, the political history of Kasım Küfrevi, who was appointed as a deputy from Ağrı and who has been in politics for a long time, will be examined with his biography. During the study, Prime Ministry Republic Archive, TBMM Archive, TBMM Court Ceremonies and periodical sections were used.

Keywords: Kasım Küfrevi, Bitlis, Turkish Political life

Giriş

1-Kasım Küfrevi'nin Yaşam Öyküsü ve Siyasi Hayatı

Kasım Küfrevi, Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Pîr Muhammed Küfrevî'nin altı çocuğundan en küçüğü olan Şeyh Abdülbaki Efendi'nin oğlu olarak 1920 yılında Bitlis'te dünyaya gelmiştir. Aile Küfrevi soyadını Siirt'in Küfra (Şirvan) köyünden geldikleri için almıştır.¹ Cumhuriyetin ilk zamanlarında zorunlu nedenlerden dolayı iskâna tabi tutulan aile İstanbul Üsküdar'a yerleştirilmiştir. Eğitim öğretim hayatına İstanbul'da başlayan Kasım Küfrevi ilk ve ortaokulun ardından İstanbul Erkek Lisesi'nden mezun olmuştur.² Küfrevi aynı yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü kazanmıştır. Mezuniyeti sonrasında Yüksek Lisans ve Doktora eğitimine de İstanbul Üniversitesi'nde devam eden Kasım Küfrevi 1949 yılında "Nakşibendiliğin Kuruluş ve Yayılışı"³, adlı doktora tezini tamamlayarak doktor unvanını almıştır⁴.

1 İlhami Nalbantoğlu, Kasım Küfrevi'nin Ardından, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 20. Milliyet Gazetesi, 04.08.1984, s. 6. Ferit Aydın, Tarıkatta Rabıta ve Nakşibendilik, Süleymaniye Vakfı Yayınları, İstanbul 2000 s. 198.

2 Muhammed Küfrevi, "Kasım Küfrevi (1920-1992)", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:2, s. 102.

3 Nakşibendiliğin büyüyüp yayılmasında etkili olan figürlerin hayatlarının incelendiği tezde, Mevlana Halid-i Bağdadi'nin hayatı, İstanbul, Hicaz, Filistin, Irak, Mısır gibi dünyanın farklı coğrafyalarına gönderilen halifeler ve Halidiliğin Anadolu topraklarında yayılması hakkında önemli bilgiler içermektedir, bkz: Mehmet Kubat, Mevlana Halid-i Bağdadi Sufi Kelamı, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2014.

4 Kasım Küfrevi, "Nakşibendiliğin Kuruluş ve Yayılışı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, no:337, İstanbul, 1949; TBMM Albümü, Ankara 1974, s. 174.

Türk siyasi hayatında önemli bir dönüm noktası olan 14 Mayıs 1950 genel seçimleri, Demokrat Parti (DP)'nin zaferi ile sonuçlanırken Cumhuriyet Halk Partisi'nin 27 yıllık iktidarının da sonu olmuştu. Katılımın %80'in üzerinde olduğu seçimlerde DP, 408 milletvekilini kendi saflarında parlamentoya sokmayı başarmıştı.⁵ Bu seçimlerde İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomik sıkıntılarının etkisi ile DP, ülke genelinde olduğu gibi Ağrı ili özelinde de büyük bir başarı göstermiştir. Seçim sonucunda DP milletvekili adayları Kasım Küfrevi, Celal Yardımcı ve Halis Öztürk oyların %64'ünü alarak milletvekili olmaya hak kazanmışlardır.⁶ DP'nin 1950 seçimlerinde Ağrı'da böylesine büyük bir başarı göstermesinde Kasım Küfrevi'nin etkisi önemlidir. Nitekim Nakşibendi soyundan gelen Küfrevi'nin bölge halkı tarafından kıymet gördüğü bilinmektedir. Bu dönemde CHP'nin Ağrı özelinde yaptığı en büyük eleştiri ise Kasım Küfrevi'nin seçim propagandası olarak dini alet ettiği yönündedir.⁷ 1950 yılında TBMM'de göreve başlayan Kasım Küfrevi, milletvekilliğinin ilk döneminde Ağrı'nın sorunları başta olmak üzere, fikir, sanat, iskân kanunu, eğitim-öğretim, anayasal çalışmalar, üniversiteler kanunu, diyanet işleri gibi birçok konuda söz hakkı almış önemli konulara değinmiştir. 1950-1954 yılları Kasım Küfrevi'nin milletvekilliği saflarında ilk tecrübesi olmasına rağmen Ağrı ilinin sorunları ile yakından ilgilenmiş, kentin ekonomik ve bayındırlık konularında yoğun çaba sarf etmiştir.

9. dönemde de DP saflarından milletvekili seçilen Kasım Küfrevi, yaptığı çalışmalar ile Ağrı halkının güvenini kazanmış, bölge de güçlü bir nüfuza sahip olmasından dolayı da DP tarafından 1954 seçimlerinde tekrar milletvekili aday olarak gösterilmiştir.⁸ Adaylık sürecinde Kasım Küfrevi'yi bağrına basan Ağrı halkı seçim propagandaları sırasında kendisine ithafen kurbanlar kesmiş, sevgi gösterilerinde bulunmuştur.⁹ DP Ağrı'da milletvekili belirlerken halkın dini duygularına hitap eden, halka güven veren adaylar üzerinde durmaya önem vermiştir. Nitekim bu dönemde Ağrı halkı parti, partililik yapmaktan ziyade inandıkları ve güvendikleri isimlerin ardından gitmiş, hangi parti bayrağı altında olursa olsun desteklemişlerdir. Kasım Küfrevi Ağrı halkı tarafından her şartta desteklenen bir siyasi kişilik olmuştur. Kasım Küfrevi'yi şeyh olarak nitelendiren halk, "O hangi partiden adaylığını koyarsa reyimizi ona vereceğiz" demeleri vermişlerdir.¹⁰

Yaklaşık iki ay süren propaganda sürecinin ardından 2 Mayıs 1954'te yapılan seçimlerde DP oyların %57'sini, CHP ise oyların %36'sını almıştır.¹¹ Ağrı'da seçimlere %90'ın üzerinde bir katılım sağlanmış DP oyların %69,2'sini kazanmıştır.¹² Seçim sonucunda en yüksek oy oranına sahip olan Kasım Küfrevi 45.536 oy alırken, Celal Yardımcı 42.234 Halis Öztürk 41.808, Nihat

5 Cemal Anadol, *Türk Siyaset Tarihinde Demokrat Parti*, Yeni Kuvayı Milliye Yayınları, İstanbul 2004, s. 64.

6 Mehmet Pınar, "Çok Partili Dönemde Doğu Anadolu'da Seçimlere Bir Örnek Ağrı(Karaköse) Seçimleri(1946-1960)", *Turkish Studies*, Sayı:9/1, 2014, s. 444.

7 BCA, 490.1.0/240.956. 1-3.

8 2 Mayıs 1954 tarihinde yapılan genel seçimlerde Ağrı milletvekilleri şunlardır: DP adayları; Kasım Küfrevi, Celal Yardımcı, Halis Öztürk, Nimet S. Sümer. CHP adayları; Salih Türkmen, Hasan Ölçek, İsmail Erhan, Bedri Kılıç. Bağımsız; Halit Acarbay, Karaköse, 3 Mayıs 1954, s. 1. Yayla, 3 Ekim 1957, s. 1.

9 Yayla, 20 Mart 1954, s. 1. Karaköse, 20 Mart 1954, s. 1.

10 Milliyet, 20 Eylül 1957, s. 3.

11 Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s.251. Ayrıca bkz: Yakup Kaya, "Türk Siyasi Yaşamında 1954 Genel Seçimleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 3, 2018.

12 1954 Seçim Sonuçları, Yeni Şafak Gazetesi, <https://www.yenisafak.com/secim-1954/agri-ili-secim-sonuclari> Erişim Tarihi, 17 Ocak 2020.

Sümer 39 294 oy alarak milletvekili seçilmeye hak kazanmışlardır.¹³ 1950 seçimlerinde halkın teveccühünü alarak milletvekili seçilen Kasım Küfrevi bu süre zarfında sinei millete indiklerini her fırsatta ifade etmiştir.¹⁴

DP'nin dört yıllık iktidarı boyunca Adnan Menderes ile anlaşmazlık yaşayan¹⁵, ya da partinin politikalarından rahatsızlık duyan bazı bakanlar istifa etmiş, sorunlar bu yolla giderilmeye çalışılmıştır.¹⁶ DP içerisinde asıl ayrılık basına ispat hakkını ortadan kaldırmayı amaçlayan kanun nedeniyle ortaya çıkmıştır.¹⁷ İktidar, politikalarının basın tarafından eleştirilmesi, çeşitli yolsuzluklar olduğu iddiası hükümetin basına çeşitli kısıtlamalar getiren bir yasa tasarısı vücuda getirmesi ile sonuçlanmıştır. Nitekim 9 Mart 1954'te 6334 sayılı "yayın yolu ile veya radyo ile işlenecek suçlar hakkında yasa" kabul edilmiştir.¹⁸ Bu yasa ile basın yoluyla işlenen suçlara ağır cezalar getirilmekte, basının iktidar aleyhine yayın yapma hakkı son derece daraltılmakta idi. Yine aynı tarihte kabul edilen 6337 sayılı yasa ile 5680 sayılı Basın Yasasının 36'ncı maddesi değiştirilerek, basın davalarının "Ağır Ceza Mahkemeleri" nde görülmesi ilkesi benimsenmişti¹⁹. Kabul edilen yasaya tepki DP içerisinden gelmiştir. Nitekim aralarında Kasım Küfrevi'nin de bulunduğu 19 kişiden²⁰ oluşan ve adlarına "ispatçılar" denilen milletvekilleri verdikleri bir önergede basına ispat hakkı verilmedikçe Bakan, Yargıç ve Devlet Memuru gibi görevlilerin kuşku altında kalacaklarını belirtmişlerdir.²¹ Başbakan Adnan Menderes bu önergenin geri alınması için görüştüğü ilk isim Kasım Küfrevi olmuştur, ancak Küfrevi bu önergeyi Devlet Bakanı Mükerrer Sarol'un yolsuzluklarını araştırması için verdiğini ifade ederek geri çekmeyeceğini dile getirmiştir.²² Mükerrer Sarol da bu süreçte muhalefetin elinde bir koza dönüşen bu "İspat Hakkı" meselesinin, onların elinden alınması gerektiğini düşünerek Mecliste şöyle konuşmuştu: "... İspat hakkını getirmek hepimiz için manevi bir görev olmalıdır. Demokrat Parti'nin başı daima yukarıdadır. Alın temiz, vicdanı aydınlıktır. Siyasi, manevi hayatımızı devamlı surette bulandıran fısıltı gazetesinin zehirlerini yok etmeye namuslu devlet, şerefli politika adamlarının haysiyetlerini korumaya mecburuz. Aziz arkadaşlarımdan niyaz ederim. Fitnenin kazanını söndürmek, dedikodunun, yalanın kökünü kurutmak için ispat hakkını tanyalım. Siyasi spekülasyonlara son verelim". Bu konuşma Atıf Benderlioğlu ve Agah Erozan tarafından detaylı bir şekilde Menderes'e anlatılıp, ertesi gün de gazetelerde Mükerrer Sarol'un fotoğraflarıyla yayınlanınca Menderes ile Sarol'un da araları bozuldu²³.

13 Yayla, 3 Mayıs 1954, s. 1. Karaköse, 3 Mayıs 1954, s. 1.

14 Karaköse, 20 Mart 1954, s. 1.

15 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Hil Yayınları, İstanbul 1996., s.104-110.

16 Faroz Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*, Bilgi Basımevi, Ankara 1976, s. 82.

17 Ahmad, *Demokrasi Sürecinde...* a.g.e., s.112 -115.

18 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre IX., Cilt:29, 09 Mart 1954, s. 530-535.

19 Kavanin Mecmuası, Dönem: 9, Cilt 36, s. 934; Mustafa Albayrak, "*Hürriyet Partisi'nin Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi*", 7. Türk Sosyal Bilimler Kongresi, 21-23 Kasım 2011, s. 349

20 19'lar diye anılan milletvekilleri şu isimlerden müteşekkildir: Kasım Küfrevi, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Ekrem Hayri Üstündağ, Safaettin Karanakaç, Ragıp Karaosmanoğlu, İsmail Hakkı Akyüz, Behçep Kayaalp, Muzaffer Timur, Ziyat Abuzziya, Sabahattin Çiracıoğlu, İbrahim Öktem, Raif Aybars, Turan Güneş, Ekrem Alican, Muhlis Bayramoğlu, Enver Güreli, Fethi Çeliklebaş, Şeref Kamil Mengü, Mustafa Ekinci. Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2003, s. 180-181.

21 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, Cilt:11, 2 Mayıs 1955, s. 526-527.

22 Mustafa Albayrak, a.g.e., s. 349

23 Mükerrer Sarol bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Maalesef Ağamızla yeniden darılmıştık". Mükerrer Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, c. 2, Kervan yayınları, İstanbul 1983, s. 841-843.

Menderes, Kasım Küfrevi'nin ardından diğer ispatçılar ile de bir görüşme yapıp önermelerini geri çekmelerini istemişse de başarılı olmamış ve önergeyi veren 19 milletvekili 12 Eylül 1955'te Disiplin Kuruluna sevk edilmiş bu vekillerden 9'u partiden ihraç edilmiş geri kalan 10 kişi ise protesto ve destek amacıyla partiden istifa etmiştir.²⁴

DP'den ayrılan aralarında Kasım Küfrevi'nin de bulunduğu ispatçılar 20 Aralık 1955 tarihinde Hürriyet Partisi'ni kurduklarını açıkladılar.²⁵ Yaklaşık iki yıl HP saflarında bulunan Kasım Küfrevi 17 Eylül 1957 tarihinde istifa ederek tekrar DP'ye geri dönmüştür.²⁶ Kasım Küfrevi'nin istifa etmesinin altında yatan sebep HP içerisindeki ideolojik eğilimlerin yanı sıra sonraki seçimlerde yeniden seçilmek kaygısı olduğu vurgusu yapılmaktadır.²⁷

27 Ekim 1957 tarihinde yapılacak seçimin hazırlıklarına başlayan DP, milletvekili adaylarını 2 Ekim tarihinde belirlemiştir. Bu belirlemelere göre Kasım Küfrevi, Celal Yardımcı, Halis Öztürk, Şeref Saracoğlu, Nimet Sümer listeye girmeye hak kazanmıştır.²⁸ Seçim çalışmaları kapsamında propaganda konuşmalarını yapan milletvekili adaylarından Kasım Küfrevi, CHP'nin halkın kalkınmasının önünde en büyük engel olduğunu, DP'nin tekrar iktidara geleceğini halkın buna inanmasını ve desteklemesini istemiştir.²⁹ 27 Ekim tarihinde yapılan genel seçimleri DP kazanmıştır.³⁰ DP Ağrı'da da, Kasım Küfrevi ve Celal Yardımcı'nın Ağrı halkı üzerinde gerek dini, gerekse siyasi ilişkilerinin neticesinde seçimlerden tam anlamıyla zaferle çıkmıştır.

1957 genel seçimleri DP'nin kazandığı son seçim olmuştur. 7 Ocak 1946 yılında kurulan DP, 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ile tarihe karışmış, Başbakan Adnan Menderes ve beraberindeki 592 sanık Yüksek Adalet Divanı'nca kurulan Yassıada mahkemelerinde 19 ayrı davadan yargılanmışlardır.³¹ Yassıada Mahkemeleri neticesinde DP'nin önde gelen isimlerinden 14 kişi idama mahkûm edilmiştir. Milli Birlik Komitesi sadece Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın idam cezalarını onaylarken, diğer idam cezaları ise komite tarafından müebbet hapse çevrilmiştir. Bu sanıklardan bir kısım ise beraat etmiştir. Beraat edenler arasında Kasım Küfrevi'de bulunmaktadır.³²

Milli Birlik Komitesi'nin 13 Ocak 1961 tarihinde siyasi faaliyetlere izin vermesinin ardından Ekrem Alican önderliğinde Yeni Türkiye Partisi (YTP) kurulmuştur.³³ Yassıada Mahkemelerinde beraat eden Kasım Küfrevi 8 Temmuz 1965'te şu beyanı ile YTP saflarına katılmıştır: “eski fikir

24 Ahmad, Demokrasi Sürecinde... a.g.e., s.114; Emel Aslan, *Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960)*, Ahi Evren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2014, s. 74-75.

25 Mustafa Albayrak, a.g.e., s. 355, Partinin sosyal piyasa ekonomisini savunan Türkiye'deki ilk parti olduğu iddiaları ile ilgili bkz. Diren Çakmak, *Hürriyet Partisi 1955-1958*, Libra Kitap 2016.

26 Zafer Gazetesi, 18 Eylül 1957, s. 1.

27 Mustafa Albayrak, a.g.e., s. 373.

28 Şark Ekspresi, 3 Ekim 1957, s. 1., Karaköse, 3 Ekim 1957, s. 1.

29 Şark Ekspresi, 10 Ekim 1967, s. 1., Karaköse, 10 Ekim 1957, s. 1.

30 BCA. 010.09/459. 1330. 6-7-., Karaköse, 28 Ekim 1957, s. 1., Zafer, 28 Ekim 1957, s. 1.

31 İlyas Topçu, Sema Akılmak Topçu, “Adnan Menderes'in Yargılanması ve İdamı”, *Akademik Bakış Dergisi*, sayı:61, Mayıs-Haziran 2017, s. 73.

32 Muhammed Küfrevi, “Kasım Küfrevi (1920-1992)”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:2, s. 102.

33 Hüseyin Çavuşoğlu, “Merkez Sağda 27 Mayıs ve 12 Eylül Sonrası Partileşme”, *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:12, Sayı:22, Aralık 2009, 166.

arkadaşlarımla aynı safta politikaya girmekle büyük haz duymaktayım.”³⁴ 10 Ekim 1965 tarihinde yapılan seçimlerde YTP sadece Ağrı ve Hakkari’de birinci parti olarak çıkmış, Kasım Küfrevi’de Ağrı’dan milletvekili seçilmiştir.³⁵ Kasım Küfrevi’nin Ağrı halkı üzerinde oluşturduğu güven duygusu ve dini bir önder olarak görülmesi YTP’nin seçimleri kazanmasında önemli bir etkidir. 13. Dönemde meclise YTP saflarında giren Kasım Küfrevi, 10’a yakın soru önergesi vermiş birçok konu hakkında görüş beyan etmiştir. Ağrı ilinin hava, kara, demiryolları sorunları hakkındaki önemli eksiklikleri bu dönemde dile getiren Küfrevi, Ağrı ilinde yapılacak yatırımlar üzerinde yoğunlaşmış ve bu durumu mecliste dile getirmiştir.

Kasım Küfrevi, 12 Ekim 1969’da yapılacak genel seçimlere, CHP’nin siyasi çizgisini “ortanın solu” olarak belirlemesinin ardından Van milletvekili Ferit Melen’in³⁶ de aralarında olduğu Turhan Feyzioğlu önderliğinde 47 milletvekilinin CHP’den istifası neticesinde kurulan Güven Partisi (GP) saflarında katılacağını ifade etmiştir.³⁷ Kasım Küfrevi dönemin siyasi konjonktürü içerisinde Komünizme karşı mücadele de önemli bir parti olarak GP’yi gördüğünü ifade ederek YTP’den ayrıldığını dile getirmiştir. Küfrevi verdiği demeçte: “YTP’den ayrılmış bulunuyorum. Siyasi hayatımızın bu safhasında, Komünizmle şuurulu bir şekilde mücadele etmek ön planda bulundurulması gerekli bir vazife ve faaliyettir. Bu mücadeleyi en iyi ve en tesirli şekilde yapan GP’dir. Ağrı’da GP listesinden seçime katılmaya karar vermiş bulunuyorum...”³⁸ GP 12 Ekim 1969 yılında yapılan seçimlerde Türkiye genelinde 15 milletvekili ile mecliste temsil edilmeye hak kazanmıştır. Bu milletvekillerinden biri de Kasım Küfrevi’dir. Seçimlere Ağrı’dan GP adayı olarak giren Kasım Küfrevi, partisinin %31,1 oy alarak Adalet Partisi’nin adayının ardından meclise girmeye hak kazanmıştır.³⁹ Kasım Küfrevi’nin 14. Dönem milletvekilliği 1973 genel seçimlerine kadar sürmüştür. Milletvekilliğinin ardından 14 Ekim 1973 tarihinde Ağrı senatörü seçilen Küfrevi bu görevini 1979 ara seçimlerine kadar devam etmiştir ve siyasetten çekilmiştir.⁴⁰ 3 Aralık 1992 tarihinde vefat eden Kasım Küfrevi’nin naaşı vasiyeti üzerine Eyüp Sultan Mezarlığına defnedilmiştir.

2- Kasım Küfrevi’nin TBMM’deki Faaliyetleri

Kasım Küfrevi, DP, YTP ve GP olmak üzere üç farklı partiden ve bağımsız milletvekili olarak meclise girmeyi başarmıştır. Siyasi serüveni boyunca gerek Ağrı özelinde gerekse, Türk sosyal ve siyasi hayatında önemli önergeler vermiş, birçok konuda söz hakkı alarak önemli noktalarda çeşitli beyanlarda bulunmuştur. Maarif, fikir, sanat, sosyal ve siyasal konularda önemli görüşler ortaya koyan Küfrevi’nin TBMM’deki çalışmalarını Ağrı özelinde ve Türk Siyasi Tarihi bağlamında farklı başlıklar altında incelemek yerinde olacaktır.

34 Milliyet, 9 Temmuz 1965, s. 1.

35 Yeni Şafak, “1965 Genel Seçim Sonuçları”, <https://www.yenisafak.com/secim-1965/secim-sonuclari> Erişim Tarihi: 21 Ocak 2020.

36 Ferit Melen’in Güven Partisi içerisindeki çalışmaları ve Türk siyasi hayatındaki yeri için bkz: Rıdvan Süslü, “*Türk Siyasi Hayatında Bir Portre: Ferit Melen*”, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2017.

37 Muhammed Küfrevi, *a.g.m.*, s. 102.

38 Milliyet, 10 Ağustos 1969, s. 1.

39 Yeni Şafak, “1969 Genel Seçim Sonuçları”, <https://www.yenisafak.com/secim-1969/agri-ili-secim-sonuclari>, Erişim Tarihi: 23 Ocak 2020.

40 Milliyet, 4 Ağustos 1984, s. 6.

2-1 Ağrı İli Özelinde Mecliste Verdiği Önergeler ve Yürüttüğü Çalışmalar

Kasım Küfrevi milletvekili seçildikten sonra Ağrı ilinin başta ekonomik sorunları olmak üzere her alanda çeşitli soru önermeleri vermiştir. Nitekim 1960'lı yıllarda Ağrı ilinin merkez ve ilçelerinde, plan ve program dâhilinde hangi bakanlığın neler yapacağına ve yapılacak yardımların bütçelerinin ne kadar olacağına dair bir soru önermesi vermiştir. Küfrevi'nin verdiği soru önermesine cevap dönemin Devlet Bakanı Cihat Bilgehan tarafından gelmiştir. Devlet Bakanı Bilgehan, Devlet Planlama Müsteşarlığınca hazırlanan bir çizelge ile soruları cevaplamıştır. Bu çizelgede yapılacak tesis ve hizmetler teker teker ve sektör itibarıyla açıklanmıştır. Bilgehan, Ağrı'ya 1966 yılı itibarı ile 19 Milyon 960 bin liralık yatırım yapılacağını belirtmiştir. Bu yatırımların sektörlere dağılımı ise şu şekildedir: Tarım 2.661.000 lira, Gıda 60.000 lira, Ulaştırma 1.300.000 lira, Konut 288.000 lira, Eğitim 9.460.000 lira, Sağlık 3.750.000 lira, Diğer Kamu Sektörleri 2.968.000 lira. Bu yatırımların genel toplamı 19.968.000 olarak belirtilmiştir.⁴¹ Kasım Küfrevi'nin 1967 yılında da Ağrı ili merkez ve ilçelerinde plan ve program icabı olarak bakanlıkların yapacağı yatırımların neler olduğuna dair soru önermesi vermiştir. Önergede Karaköse'de bir çimento fabrikasının kurulması öngörülmüşken bu tesisin niçin Ağrı'dan başka vilayete aktarıldığı yönünde bir soru mevcuttur. Küfrevi'nin soru önermesine dönemin Başbakanı Süleyman Demirel tarafından cevap gelmiştir. Demirel verdiği yazılı cevapta; Beş Yıllık Kalkınma planlarında tayin edilen iktisadi ve sosyal hedeflerle bu hedeflere ulaşmayı sağlayacak yatırımların miktarlarının global ve sektörler itibarı ile gösterildiğini ifade ederek, projelerin yıllık programlar kapsamında belirlendiği ifade edilmiştir. Bu sebeple, Başbakan Süleyman Demirel, Kasım Küfrevi'nin önergesinde ifade ettiği şekli ile Ağrı'da bir çimento fabrikası kurulması öngörülmüş olmadığını ancak çimento fabrikasının Doğu Anadolu'da⁴² kurulması lüzumu olduğunu belirtmiştir. 1967 yılı programına göre, Ağrı iline yapılacak yatırımları sektörler, ilgili kuruluşlar, proje adları olarak detaylı bir şekilde açıklayan Başbakan Süleyman Demirel, bu tabloda 1967 yılı programına global olarak konulup da illere göre henüz ayırım yapılmadığını, yapılacak yatırımlardan Ağrı iline düşen pay ile mahalli idarelerin yapacakları yatırımları aşağıda ki tabloda olduğu gibi belirtmiştir.⁴³

1967 yılı programına göre Ağrı ilinde yapılacak yatırımlar				1967	Ağrı		
Sektör	Proje sahibi	Proje adı	programı	Proje tutarı	(Bin TL.)	Bitiş tarihi	
Tarım	Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü	Elektirik - Sarıköy projesi : Elektirik sulama III nci kısım	500	4 995	1968		
		Küçüklük ve Developman :					
		Toprak su Genel Müdürlüğü	Taşlıca - Kınalı Bencek	360	360	1967	
		Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü	Hayvan pazarı inşaatı	400	1 500	1968	
			Patnos ot hangarı inşaatı	100	100	1967	
			Tutak ot hangarı ve iki oto graj inşaatları	75	75	1967	
			Merkezde su ni tohum laboratuvarı su tesisi				
			İkmal inşaatı, ot hangarı inşaatı	70	70	1967	
			Gürbünak tahafıfıne inşaatı	700	800	1967	
			Halk eğitim merkezi	1 000	2 000	1967	
Ulaştırma		1. Hoğalı su ni tohum laboratuvarı ikmal inşaatı		45	45	1967	
		Elektirik su ni tohum laboratuvarı ikmal inş.		90	90	1967	
		Tutak tabii tohumlama laboratuvarı tesisleri	250	250	1967		
		Şube tesisi inşaatı (Kars, Ağrı, Ardahan)	(530)	(530)	1967		
		Bulanık - Patnos geçici onarımı	(300)	(6 000)	1972		
		Ağrı - Tutak	300	1 000	1968		
		Ağrı - Cumaçay	200	2 000	1968		
		Köy İşleri Bakanlığı (Yal. Su.					
		Elektrik Genel Müdürlüğü	Köy yolu yapımı	960	960	1967	

Not : 1. İllere göre tasnifi yapılamamış olan toplam yatırımlardan Ağrı ilinin yararlıcağına miktara tesbit edilmemiştir.
2. Parantezli rakamlar iki veya daha fazla ile ait toplam rakamlardır.

1967 yılı programına göre Ağrı ilinde yapılacak yatırımlar cetveli.⁴⁴

41 TBMM ZC, Dönem: 2, Cilt:5, Birleşim: 66, 16 Mart 1966, s. 334-335.

42 I. Beş Yıllık Kalkınma planı kapsamında Doğu-Anadolu'da kurulacak olan çimento fabrikası Van'a kurulmuş ve 15 Mayıs 1969 tarihinde üretime başlamıştır. Bu dönemde siyasi polemik konusu olan çimento fabrikasının kurulması Ferit Melen gibi dönemin güçlü siyasi aktörlerinin etkisi ile Van'da kurulduğu söylemi konuşulsa da, fabrikanın Ferit Melen-İsmet İnönü yakınlığından dolayı Van'a yapıldığı yaygın bir söylemdir. Van Postası, 14 Mayıs 1969, s. 1., M. Naci Canbay, "Milli Savunma Bakanı Ferit Melen ile Mülakat", Kültür ve Sanatta Van'ın Sesi, Yıl:1, Sayı:1, Van 1977, s. 3.

43 TBMM ZC, Dönem 2, Cilt:13, Birleşim: 57, 18 Şubat 1957, s. 461-462.

44 TBMM ZC, Dönem 2, Cilt:13, Birleşim: 57, 18 Şubat 1957, s. 461-462.

Kasım Küfrevi, TBMM’de Ağrı ilinin tren ve hava yolu ulaşımı ile alakalı iki farklı önerge vermiştir. Ağrı iline yapılan uçak seferlerinin iptal edilmesi nedeni ile soru önergesi veren Kasım Küfrevi, konu ile alakalı Ulaştırma Bakanı Seyfi Öztürk’e, Ağrı’ya yapılmakta olan uçak seferlerinin iptal edilmesinin sebebinin ne olduğunu ve seferlerin tekrar tesis edilecekse hangi zamanlarda uygulanacağını sormuştur. Verdiği soru önergesinde bir diğer önemli nokta ise Karaköse’de havaalanı inşa edilip edilmeyeceği, bu doğrultuda arazi istimlakinin yapıp yapılmadığını sormuştur. Kasım Küfrevi’nin yazılı soru önergesine cevap veren Ulaştırma Bakanı Seyfi Öztürk; Ağrı uçak seferlerinin 1 Kasım 1962 tarihinde yolcu azlığından ve bu hatta yapılan ulaşımdan zarar edildiğini belirtmiştir. Ulaştırma Bakanı’nın verdiği rakamlara göre 1962 Temmuz, Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında toplam 58 sefer düzenlenmiş bu seferde toplamda 1392 koltuk talep edilmiştir. Bu seferler sırasında taşınan yolcu sayısının 222 olduğunu belirten Öztürk, boş kalan koltukların adedini 1170 olarak vermiştir. Yapılan bu 58 seferde, her sefer başına 3,9 yolcu düştüğünü belirtilmiş, bir seferin masrafının ise 2.968.83 TL olduğu, gerçekleştirilen her bir seferde ise sadece 273 TL gelir elde edildiğini ve 2.695.83 TL zarar edilmesi hasebiyle bu seferlerin iptal edildiğini açıklamıştır. Verdiği cevapta Ağrı iline belirtilen sebeplerden dolayı uçak seferlerinin düzenlenmesini planlamadıklarını belirterek Karaköse’de herhangi bir havaalanı yapımının düşünülmeyeceği dolayısı ile herhangi bir istimlak durumunun da söz konusu olmadığı beyan edilmiştir.⁴⁵

Ulaşım konusunda Kasım Küfrevi’nin verdiği bir diğer soru önergesi ise demiryolları ile alakalıdır. Demiryolunun Horasan’dan Karaköse’ye kadar ulaşmasının Ağrı ile üzerindeki sosyo-ekonomik kalkınmanın önemini farkında olan Küfrevi bu konuyu 1967 ve 1968’te yazılı soru önergesi vererek gündeme taşımıştır. Küfrevi verdiği önergelerde, Horasan demiryolunun Karaköse’ye kadar uzatılmasının düşünüldüğü düşünülmediğini gündeme getirmiştir. Dönemin Bayındırlık Bakanı Etem Erdiç’in verdiği cevapta Bakanlık tarafından yapılan etütler neticesinde gerek tabiat şartlarının uygun olmaması gerekse bu hattın inşasının mali olarak devlete maliyetli olacağını belirterek bu hattın açılmayacağını ifade etmiştir.⁴⁶ Konuyu 1968 yılında tekrar gündeme taşıyan Kasım Küfrevi’ye Bayındırlık Bakanı Orhan Alp’in verdiği cevapta inşaları devam eden demiryolu projelerinden başka yeni demir yolu projelerinin tatbikatına geçilmediğini belirtmiştir. Horasan Demiryolu’nun Karaköse’ye bağlanması yönünde etüt çalışmalarının devam ettiğini de belirten Alp, yapılan etütler neticesinde %012,5 gibi büyük meyiller dolayısı ile normal standartlarda inşası mümkün olmayan bu hattın, Muş’a bağlanması halinde 550 milyon lira, Köprüköy’e bağlanması halinde 850 milyon liraya mal olacağını anlaşıldığını belirtmiştir.⁴⁷

2.2. Ulusal Konularda TBMM’de Yürüttüğü Çalışmalar

Kasım Küfrevi, TBMM’de bulunduğu zaman diliminde birçok konu hakkında görüş bildirmiş ve önemli konulara vurgu yapmıştır. 9 Haziran 1970 tarihinde gerçekleştirilen oturumda ateşli silahlar ve bıçaklar hakkındaki kanunun bazı maddelerinde değişik yapılmasına dair kanun tasarısı verilmiştir. Bu değişiklikler ile beraber ateşli silahlar ile yivsiz av tüfekleri ve mermilerinin kullanım alanında kısıtlama yapılması üzerine görüşmeler başlamıştır. Konu üzerine söz hakkı alan Kasım Küfrevi, senelerden beri av sporu ile meşgul olduğunu, insanların tarih sahnesine çıktığı andan itibaren avcılık ile ilgili olduklarını belirtmiştir. Avcılık, yivli ve yivsiz silahlar hakkında teknik bilgi veren Kasım Küfrevi, bu konu üzerinde yapılan akademik çalışmalardan örnekler vermiştir. Sadece yivsiz av silahı ve yivsiz av tüfeği ile avın yapılması mecburiyeti şartı konulması

45 TBMM ZC, Dönem 2, Cilt:12, Birleşim: 49, 8 Şubat 1967, s.433-434.

46 TBMM ZC, Dönem 2, Cilt:11, Birleşim: 36, 25 Ocak 1967, s.452-453.

47 TBMM ZC, Dönem 2, Cilt:28, Birleşim: 95, 21 Ekim 1968, s.1051-1052.

durumunda ise giden ve kamp yapan avcılarının, vurduğu hayvanın etine gelen yırtıcı hayvanlar karşısında savunmasız kalacaklarını, kendilerini müdafaa şansları olmayacağını belirtmiştir. Bu durumda av sırasında yivli silah kullanılmadığı takdirde sadece uçan hayvanların avcılığının yapılabileceğini bunun da avcıyı büyük tehlikelere sürükleyeceğini ifade etmiştir. Bu minvalde yivli silahların mutlak suretle maddede belirtildiği gibi değil, İçişleri Bakanlığının izni dâhilinde kullanılması yoluna gidilmesi yönündeki önerisi ile sözlerine son vermiştir.⁴⁸

Kasım Küfrevi'ni TBMM'de yürüttüğü çalışmalar ve fikir beyan ettiği konular çeşitlilik göstermektedir. 1951 yılında Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi ve Beden Terbiye Umum Müdürlüğü bütçe görüşmelerinde, Ankara Üniversitesi'nin bütçe görüşmelerinin gerçekleştiği sırada söz hakkı alan Kasım Küfrevi, her şeyden evvel tefekkür müessesesi olması icap eden İlahiyat Fakültesi hakkında önemli bir noktaya temas etmek istediğini ifade etmiştir. Ankara Üniversitesi'nin İslam Felsefe ve Teolojisinden mahrum olduğunu dile getiren Küfrevi, bir İslam Felsefesi profesörünün bu kürsüye getirilmesini istediğini belirtmiş ve bu önergesinin kabul edilmesini rica etmiştir. Kasım Küfrevi'nin verdiği bu önerge mecliste oylamaya sunulmuş ve kabul edilmiştir.⁴⁹ Bir başka bütçe görüşmesi ise, 1955 yılında gerçekleştirilmiştir. Maarif Vekâleti, Ankara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi ve Beden Terbiye Umum Müdürlüğü bütçe görüşmeleri sırasında DP'den arkadaşı Burhanettin Donat'ın sözlerine binaen görüş bildirmiştir. Burhanettin Donat bütçe görüşmeleri sırasında eski eserlerin onarımı için 500 bin liralık ilave bütçe teklifinde bulunmuştur. Yeryüzünde Bizans eserleri ile ilgilenen büyük bir kitlenin olduğunu ifade eden Onat, bu kişilerin her iki senede bir toplandıklarını belirterek sıradaki toplantının hükümet tarafından İstanbul'da toplanmasına karar verildiğini dile getirmiştir. Fatih döneminden beri hassasiyet ile muhafaza edilen eserlerin son 30 yılda büyük bir tahribat yaşadığını belirtmiş ayrılacak bu bütçe ile bu tahribatların giderilmesi gerektiğini sözlerine eklemiştir. Yaklaşık 1500-1500 Bizantoloğun Türkiye'ye gelerek bu eserleri tetkik edeceklerini belirten Onat, bu kişilerin Türkiye'ye gelmeden bu eserlerin tanzim ve onarımı için bir komisyon kurulmasını önermiştir. Burhanettin Onat'ın bu söylemlerine binaen söz hakkı alan Kasım Küfrevi, Onat'ın bu önerilerine can-ı gönülden katıldığını ifade ederek, eski eserlerin tahribatından duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. İlim zaviyesinde mesele görüşüldüğü zaman üzerinde önemle durulması gerektiğini ifade eden Küfrevi, Burhanettin Onat ile Bizantolokların Türkiye'de yapacakları incelemelere ilişkin endişelerini dile getirmiştir. Küfrevi, ilim dünyasının üzerinde ehemmiyetle durduğu her eserin ihyasını herkesin takdirle karşılayacağını ancak gelecek Bizantolokların geçmişte yaptıkları toplantılarda, Bizans eserlerinin meydana çıkarılması için Sultan Ahmet Cami'nin yıkılmasını teklif ettiklerini belirterek, bu onarımların bu kişilere gösteriş amaçlı yapılacaksa buna sıcak bakmadığını ve bundan yana olmadığını sözlerine eklemiştir. Kasım Küfrevi konu ile alakalı son olarak, yapılacak bu onarımların milli haysiyeti rencide eder şekilde telakki edilecekse, böyle bir yola girmek milli haysiyetimizi daha çok rencide edeceği doğrultuda görüş beyan etmiştir.⁵⁰

Adnan Menderes tarafından DP'nin 1955'teki hükümet programı 58 muhalife karşı 398 oy alarak TBMM'de güvenoyu almıştır. Program üzerinde Cumhuriyetçi Millet Partisi(CMP) adına Osman Bölükbaşı, HP adına E. Ali Can, Turhan Güneş ve Kasım Küfrevi'de söz hakkı almışlardır. Kasım Küfrevi DP'nin 1950'den 1955'e kadar açıklamış olduğu hükümet programlarını değerlendirerek konuşmasına başlamıştır. DP'den ayrıldığı için HP saflarından hükümet programını

48 TBMM ZC, Dönem 2, Cilt:6, Birleşim: 99, 9 Haziran 1970, s. 204-206.

49 TBMM ZC, Dönem 9, Cilt:5, Birleşim: 51, 25 Şubat 1951, s. 826.

50 TBMM ZC, Dönem:10, Cilt:5, Birleşim:52, 28 Şubat 1955, s. 985- 988.

değerlendiren Küfrevi, DP'nin açıkladığı 3. Hükümet programına çeşitli eleştiriler getirmiştir. Küfrevi, program bir hükümetin yapacağı işleri ve takip edeceği prensipleri gösterir diyerek, mühim olan noktanın, bu programa vurgulanan söylemlerin yaptırıncılarının sahip olduğu zihniyet ve prensiplerdir demiştir. Kasım Küfrevi, Menderes hükümetinde hâkim olan zihniyetin vatandaşı fikir ve düşünce hürriyetine aykırı, hüküm ve tasarruflardan kurtarma bakımından başarılı olmadığını dile getirmiştir.⁵¹ DP'nin açıkladığı hükümet programına eski bir DP'li olarak tepki gösteren Kasım Küfrevi, 4. Menderes kabinesinin buhranlı bir fetret döneminden geçtiğini belirterek, dördüncü kabineyi liyakat ile temsil edecek birçok vekilin olduğunu vurgulamış, başbakanın iki bakanlığı bünyesinde himaye ettiğini söylemiştir. Anayasa'da böyle bir durumun mevcut olmadığını ifade eden Küfrevi, "Nalbin zuhuru için, vekilin sükutu şarttır" demiştir.⁵²

DP'nin açıkladığı hükümet programını üslup bakımından bugüne kadar dinlediği programlar içerisinde en sevimsizi olarak gördüğünü dile getiren Kasım Küfrevi sözlerine şöyle devam etmiştir: "Aziz arkadaşlarım, bir insan tahayyül buyurunuz, bir günahkâr ürkekliğiyle itirafı zünup odasına yaklaşıyor, içeri giriyor. Fakat içeri girdikten sonra günahını itiraf etmenin günah olduğuna kani olarak aniden dışarı fırlıyor. Ondan sonra bir tövbekâr insan huzuru ile meydana doğru ilerliyor. İşte aziz arkadaşlar 4. Menderes Hükümetinin programı üzerinde böyle bir haleti ruhiye kanatlarını germiştir."⁵³ İfadeleri ile Menderes hükümetinin açıkladığı hükümet programından memnun olmadığını vurgulamıştır. Açıklanan hükümet programında herhangi bir değişikliğin olmadığını belirten Kasım Küfrevi, memleketin ufkuna bir tencere kapağı gibi çökmüş olan maddi, manevi sahalardaki sıkıntıları kaldırarak, vatandaşı rahatlatacak herhangi bir yenilik ve ilerleme içermediğini ifade etmiştir.⁵⁴

Doktora eğitimini tamamlamış, üniversitede yıllarca görev almış, Almanca, İngilizce, Arapça, Farsça bilen⁵⁵ Kasım Küfrevi'nin üzerinde durduğu önemli konulardan biri de üniversite meselesidir. Nitekim Kasım Küfrevi 1955 hükümet programında dünyanın her tarafında demokrasilerin mihrakı olarak gördüğü üniversiteler hakkında herhangi bir konunun mevcut olmamasını eleştirmiştir. Üniversitelerin özerk ve özgür kurumlar olduğunu dile getiren Kasım Küfrevi, önceki dönemlerde siyasi yazılar yazan ve hükümete eleştiriler getiren bir profesörün unvanının kaldırılmasına yönelik maddelerin program dâhilinde olduğunu vurgulayarak bu durumdan duyduğu rahatsızlığı belirtmiştir. Üniversite hocasının görevinin öğrencilerini eğitmenin yanı sıra, bilimsel yazılar yazmak ve halk ile temas halinde bulunup onlara dair çeşitli yayınlar yapmak olduğunu belirten Kasım Küfrevi, bu kanun-program ile üniversite hocalarının halk ile irtibatının kesilmeye çalışıldığının, üniversitenin özerkliğinin yanında bu kanunun Demokles'in kılıcı gibi durduğunu sözlerine eklemiştir. Konuşmasında programın mali içeriği, ekonomik hükümleri, bütçe kapsamı, antidemokratik bulduğu hükümleri, basın hürriyeti, Kıbrıs meselesine değinerek sözlerini şu ifadeler ile tamamlamıştır: Vazife şuuru ile mütehalli olan ve Yüksek Meclis'in temayüllerini ön planda bulunduran bir hükümete hakikaten mütehassirim. Öyle bir hükümet ki milletin hak ve hürriyeti bahis mevzu olduğu vakitte, milletin hüviyet ve mukadderatını alakadar eden bir hadise meydana geldiği zaman; olacağını biliyorduk ama ne zaman olacağını bilmiyorduk demiyen bir hükümete mütehassir olarak karşınızdan ayrılıyorum".⁵⁶

51 TBMM ZC, Dönem:10, Cilt:8, Birleşim:15, 16 Aralık 1955, s. 292-293.

52 Milliyet, 17 Aralık 1955, s. 5.

53 TBMM ZC, Dönem:10, Cilt:8, Birleşim:15, 16 Aralık 1955, s. 293.

54 TBMM ZC, Dönem:10, Cilt:8, Birleşim:15, 16 Aralık 1955, s. 293.

55 TBMM Albümü, Ankara 1974, s. 174.

56 TBMM ZC, Dönem:10, Cilt:8, Birleşim:15, 16 Aralık 1955, s. 292-298

Kasım Küfrevi'nin değindiğimiz önergeler ve dahil olduğu meclis çalışmalarının yanı sıra söz hakkı aldığı, önemli fikir ve görüşlerini belirtmekten geri kalmadığı çeşitli konular vardır. Kasım Küfrevi yukarıda değindiğimiz konuların haricinde, 1951 yılında gerçekleştirilen Hatay seçimlerinde yolsuzluk yapıldığına dair söylemlere binaen; hak, hukuk, adalet çerçevesinde bu tutanakların tetkik edilmesi yönünde görüş bildirmiştir.⁵⁷

1951 yılında Hatay'da yapılan seçimlerde yolsuzlukların olduğunu ve bu suretle tutanakları inceleyen komisyonun hazırladığı raporun tatmin edici bulunmamasından dolayı bu tutanakların tekrar incelenmesi istenmiştir. Kasım Küfrevi'nin TBMM'de görüş bildirdiği diğer konular şöyledir: Maarif Teşkilâtına dair olan 789 sayılı Kanununun 22. maddesinin yürürlükten kaldırılması hakkındaki kanun teklifi,⁵⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı 1951 yılı Bütçesi görüşmeleri,⁵⁹ 2510 sayılı İskân Kanununu tadil eden 5098 sayılı Kanununun 12. maddesinin değiştirilmesi ve yasaklığı kaldırılan yerlerle, 5227 sayılı Kanununun 1. maddesinin 4. bendinde zikredilen idareten boşaltılmış bölgelerde köyler teşkili ve halkının yerleştirilmesi hakkındaki Kanun,⁶⁰ Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu münasebetiyle,⁶¹ 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun tekrar meriyete girmesi hakkındaki Kanun,⁶² Namık Kemal Mahallesiindeki memur evlerinin satışı ve resmî dairelere tahsisi suretiyle tasfiyesi hakkındaki kanun teklifleri münasebetiyle,⁶³ Manisa Mebusu Refik Şevket İnce ve Erzurum Mebusu Bahadır Dülgerin, Arzuhal Encümeninin 27.2.1953 tarihli Haftalık Karar Cetvelindeki 5398 sayılı Kararın Umumi Heyette görüşülmesine dair takrirleri ve Arzuhal Encümeni mazbatasını münasebetiyle,⁶⁴ İlkokul öğretmenleriyle ilkokul öğretmenliğinden gelip de muhtelif dereceli okullarda ve Millî Eğitim Vekâleti Teşkilâtında çalışanların aylık dereceleri hakkındaki Kanun münasebetiyle,⁶⁵ Bâzı suç ve cezaların affı hakkında kanun tasarısı ile ilgili teklifler ve Adalet Komisyonu raporu münasebetiyle,⁶⁶ 1968 yılı Bütçe kanunu tasarısı münasebetiyle.⁶⁷

Sonuç

1920 yılında Bitlis'te dünyaya gelen Nakşibendi-Halidi şeyhi'nin torunu Kasım Kùhrevi, iskân politikası gereği getirildiği İstanbul'da iyi bir eğitim almıştır. Bağlı bulunduğu Nakşibendilik ile ilgili ilk bilimsel çalışma olan "Nakşibendiliğin Kuruluş ve Yayılışı" adlı bilimsel çalışmayı da kendisi yapmıştır. Almanca, İngilizce, Arapça ve Farsça bilen Kùhrevi, 1950 yılında DP saflarından siyasi hayata girmiştir. Özellikle yetiştiiği ortam, eğitim düzeyi, bağlı bulunduğu tarikat ve dönemin koşulları onun çok çabuk ön plana geçmesini sağlamıştır.

57 TBMM ZC, Dönem:9, Cilt:4, Birleşim:27, 8 Ocak 1951, s. 103-104.

58 TBMM ZC, Dönem:9, Cilt 4, Birleşim:37, 31 Ocak 1951, s. 477-478.

59 TBMM ZC, Dönem:9, Cilt 5, Birleşim:48, 22 Şubat 1951, s. 441.

60 TBMM ZC, Dönem:9, Cilt 9, Birleşim:107, 1 Ağustos 1951, s. 466.

61 TBMM ZC, Dönem:9, Cilt: 10, Birleşim: 10, 1 Ağustos 1951, s. 282.

62 TBMM ZC, Dönem:9, Cilt: 18, Birleşim: 21, 24 Aralık 1952, s. 400.

63 TBMM ZC, Dönem:9, Cilt: 24, Birleşim: 109, 15 Temmuz 1953, s. 706.

64 TBMM ZC, Dönem:9, Cilt: 28, Birleşim: 39, 8 Şubat 1954, s. 111.

65 TBMM ZC, Dönem:9, Cilt: 28, Birleşim: 41, 11 Şubat 1954, s. 219

66 TBMM ZC, Dönem:2, Cilt: 7, Birleşim: 108, 11 Temmuz 1966, s. 589.

67 TBMM ZC, Dönem:2, Cilt: 24, Birleşim: 42, 12 Şubat 1968, s. 605.

Ağrı özelinde yapılan seçim ziyaretleri esnasında dinsel temalı konuşmaları nedeniyle halktan büyük bir teveccüh görmüştür. Bu nedenle bölge vatandaşlarının büyük bir kısmı o hangi partiye geçerse ona oy vereceklerini belirtmişlerdir. Nitekim bağımsız olarak girip kazandığı seçim hariç olmak üzere DP, YTP ve GP gibi üç farklı partiden aday olmasına rağmen Ağrı halkı tarafından milletvekili seçilmiştir. Kasım Küfrevi'ye Ağrı'da gösterilen bu teveccüh, yöre halkının parti, partcilik ve herhangi bir idolojide meyletmekten ziyade, dini bir lider olmasının yanı sıra, oluşturduğu güven duygusunun bir sonucudur. Kasım Küfrevi'nin seçim süreçlerinde kullandığı dil ve üslup, CHP tarafından dinin siyasete alet edildiği şeklinde eleştirilere de yol açsa da Kasım Küfrevi bu tavrından taviz vermemiştir.

Kasım Küfrevi'yi gerek siyasete girmeden önceki ve gerekse siyasete girdikten sonraki hayatı göz önüne alındığında; kendisini bir akademisyen/egitimci bu eğitim tecrübesini siyasette somutlaştıran bir devlet adamı olarak tanımlamak mümkündür. Nitekim, dini kimliği, eğitimi, entelektüel birikimi, seçim ve milletvekili tecrübesi ile Parlamentoda bir çok konuda soru, görüş, ve önerileri olmuştur. Seçildiği bölgenin tüm sorunlarını Meclise taşımaya bilmiş, özellikle kentin ekonomik, ulaşım ve bayındırlık sorunlarının çözümünde etkin rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

RESMİ KAYMAKLAR

TBMM Albümü

TBMM Zabıt Cerideleri

GAZETE VE DERGİLER

Karaköse

Kültür ve Sanatta Van'ın Sesi

Milliyet

Şark Ekspresi

Yayla

Yeni Şafak

Zafer

KİTAP, MAKALE VE TEZLER

- Ahmad, Faroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye(1945-1980)*, İstanbul: Hil Yayınları, 1996.
- Ahmad, Faroz, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*, Ankara: Bilgi Basımevi, 1976.
- Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
- Albayrak, Mustafa, “Hürriyet Partisi’nin Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi”, 7. Türk Sosyal Bilimler Kongresi, 21-23 Kasım 2011.
- Anadol, Cemal, *Türk Siyaset Tarihinde Demokrat Parti*, İstanbul: Yeni Kuvayı Milliye Yayınları, 2004.
- Aslan, Emel, *Türkiye’nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960)*, Ahi Evren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2014.
- Aydın, Ferit, *Tarikatta Rabıta ve Nakşibendilik*, İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2000.
- Canbay, M. Naci, “Milli Savunma Bakanı Ferit Melen ile Mülakat”, *Kültür ve Sanatta Van’ın Sesi*, Yıl:1, Sayı:1, Van 1977.
- Çavuşoğlu, Hüseyin, “Merkez Sağda 27 Mayıs ve 12 Eylül Sonrası Partileşme”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:12, Sayı:22, Aralık 2009, 165-178.
- Eroğul, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 2003.
- Kaya, Yakup, “Türk Siyasi Yaşamında 1954 Genel Seçimleri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 3, 2276-2291.
- Kubat, Mehmet, *Mevlana Halid-i Bağdadi Sufi Kelamı*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014.
- Kufralı, Kasım, “Nakşibendiliğin Kuruluş ve Yayılışı”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, no:337, İstanbul, 1949.
- Küfrelî, Muhammed, “Kasım Küfrevî (1920-1992)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:2.
- Nalbantoğlu, İlhami, *Kasım Küfrevî’nin Ardından*, Ankara: Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, 1994.
- Pınar, Mehmet, “Çok Partili Dönemde Doğu Anadolu’da Seçimlere Bir Örnek Ağrı (Karaköse) Seçimleri(1946-1960)”, *Turkish Studies*, Sayı:9/1, 2014, 439-460.
- Süslü, Rıdvan “Türk Siyasi Hayatında Bir Portre: Ferit Melen”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2017.
- Topçu, İlyas, TOPÇU, AKILMAK, Sema, “Adnan Menderes’in Yargılanması ve İdamı”, *Akademik Bakış Dergisi*, sayı:61, Mayıs-Haziran 2017.
- Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Komisyon, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2016

İNTERNET KAYNAKLARI

Yeni Şafak,” 1965 Genel Seçim Sonuçları”, <https://www.yenisafak.com/secim-1965/secim-sonuclari> Erişim Tarihi: 21 Ocak 2020.

Yeni Şafak, “1969 Genel Seçim Sonuçları”, <https://www.yenisafak.com/secim-1969/agri-ili-secim-sonuclari>, Erişim Tarihi: 23 Ocak 2020.

Yeni Şafak, “1954 Seçim Sonuçları”, <https://www.yenisafak.com/secim-1954/agri-ili-secim-sonuclari> Erişim Tarihi, 17 Ocak 2020.

Dr. Öğr. Üyesi
Said OLGUN

Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü,
saidolgun@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9171-2788>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
18/08/2020

Kabul edildi.
Accepted
07/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.781937>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Kosova Arnavutlarının Millî Kahramanı İsa Bolatinî (1864-1916)

National Hero of Kosovo Albanians İsa Bolatinî (1864-1916)

Öz

İsa Bolatinî hem yaşadığı coğrafya ve dönem hem de kurduğu ağlar ile Osmanlı Devleti'nin son döneminde Rumeli'de meydana gelen birçok önemli olayda yer almıştır. İsminin geçtiği ilk devlet yazışmalarında ondan bir eşkıya olarak bahsedilirken, yaşadığı bölgedeki Müslüman ve Hıristiyan halka yaptığı zulümler dile getiriliyordu. Zamanla bölgede varlık göstermek isteyen Rusya'nın Mitroviçe'de bir konsolosluk kurmasının önündeki en büyük engel olarak görülen İsa, diplomatik görüşmelerin önemli bir gündem maddesi haline gelmiş, bir krize sebebiyet vermesinin önüne geçmek isteyen Yıldızın lütuf ve ihsanlarına mazhar olmuştur. II. Abdülhamid'in verdiği unvanla "bey" olarak anılmaya başlayan İsa, elde ettiği menfaatlerini korumak ve bunlara yenilerini eklemek için İttihat ve Terakki'ye dolayısıyla Meşrutiyet düzenine muhalif bir tavır takınmıştır. Rejime muhalefetiyle başlayan yeni süreç ve yaşanan olaylar onu Arnavut ulusçuluğunun bir parçası haline getirmiştir. Buna bağlı olarak Balkan Harbine kadar devam eden Arnavut isyanlarının önemli bir aktörü olmuştur. Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı boyunca Kosova topraklarını düşman işgallerine karşı savunmaya çalışan İsa, bugün Kosova Arnavutlarının millî bir kahramanı olarak kabul edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İsa Bolatinî, Kosova, Mitroviçe, Arnavutluk Meselesi, İttihat ve Terakki

Abstract

İsa Boletini took part in many significant incidents that occurred in Rumelia in the last period of the Ottoman Empire as a result of both the geography and period he lived in and the networks he established. While he was mentioned as a bandit in the first state correspondences, his oppression on the Muslim and Christian people in the region where he lived was being uttered. Considered as the biggest obstacle for the foundation of an embassy in Mitrovica by Russia, which wanted to exist in the region over time, İsa became a crucial item of the agenda in the diplomatic negotiations. He was honored with the grace and bestowal of Yıldız, which wanted to stop him from causing a crisis. İsa, who started to be addressed as "bey" with the title given by Abdulhamid II, adopted an attitude against the Committee of Union and Progress, thus, the Constitutional order in order to protect his own interests and obtain new ones. The new process that started with his opposition against the regime and the occurring events made him a part of the Albanian nationalism. Accordingly, he became an important actor of the Albanian rebellions which continued until the Balkan War. İsa, who tried to defend Kosovo's territory against the hostile occupations during the Balkan War and World War I, is now considered a national hero of Kosovo Albanians.

Keywords: İsa Boletini, İssa Boletinatz, Kosova, Mitrovica, Albanian Question, Committee of Union and Progress

ATIF: OLGUN Said, "Kosova Arnavutlarının Millî Kahramanı İsa Bolatinî (1864-1916)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/3 (Eylül 2020), s. (855-894)

CITE: OLGUN Said, "National Hero Of Kosovo Albanians İsa Boletini (1864-1916)", *Journal of History and Future*, 6/3 (September 2020), pp. (855-894)

Giriş

Isa Bolatinî'nin doğup yaşadığı Mitroviçe 28 Haziran 1389 tarihli I. Kosova Savaşı sonunda Prizren ve çevresiyle birlikte Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Kuzeyde Bosna ve Sancak'a, güneyde İstanbul'a geçişi sağlayarak bir köprü vazifesi gören şehir, 17. yüzyıla kadar gelişim göstermişse de yüzyılın sonlarında meydana gelen Osmanlı-Avusturya Savaşlarından Prizren ve civarıyla beraber olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayastefanos Anlaşması ile Sırbistan'a bağımsızlığı verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'a bırakmak zorunda kaldığı önemli toprak parçalarından biri de Mitroviçe olmuştur. Ayastefanos Anlaşması'nın tadili niteliğindeki 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile tekrar Osmanlı Devleti'ne iade edilen şehir, Balkan Savaşı sonunda bir kez daha Sırbistan'a terk olunmuştur. Günümüzde Kosova sınırları içerisinde yer alan Mitroviçe, Osmanlı hakimiyetinden çıkışından sonraki yıllarda bölgenin paylaşılmayan şehirlerinden biri olarak tartışmaların konusu olmuştur.¹

Kosova vilayetinin Priştine sancağına bağlı bir kasaba olan Mitroviçe, Kuzey Arnavutluk'un en önemli askerî merkezi olmuştur. Sırbistan hududuna oldukça yakın olan kasaba, sınırı bekleyen askerî fırka için merkez kabul edilmiştir. Bu nedenle firkadaki Jön Türklerin varlığı ile Sırbistan'a yakın olması imparatorluğun hem içinde hem de dışında meydana gelen gelişmelerin kasabada ve bölgede hızlı bir şekilde yayılmasını sağlamıştır.² Doksan Üç Harbi sonrası bu küçük kasaba Büyük Güçler arasındaki rekabetin bir merkezi haline gelmiştir. Rusya, bölgeyi hem Osmanlı'nın hem de Avusturya'nın yönettiği topraklara sızmak ve yerel Ortodoks Slavlar üzerinde nüfuz kurabilmek için önemsemiştir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bölgeyi kurduğu manastır ve kiliselerle oluşturduğu ağ ile Habsburg Katolik propagandasının tohumlarını serpmek için kullanmıştır. Sırbistan ise bölgeyi Osmanlı ülkesindeki esnek müttefikleri için silah kaçakçılığı amacıyla kullanmıştır.³

İngiliz diplomat Aubrey Herbert'in, biraz da abartarak, Arnavutların Robin Hood'u olarak nitelendirdiği İsa Bolatinî'nin yaşadığı Mitroviçe ve çevresinin önemli isimlerinden biri olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Sırbistan-Osmanlı sınır hattının bölgeye sağladığı avantajı çok iyi bir şekilde değerlendirmeyi bilen İsa, sınır ötesiyle zaman içerisinde kurduğu güçlü ticari, politik ve sosyal ağlar vasıtasıyla bir yandan kendini kanıtlama imkanı bulurken bir yandan da yerel gücünün temellerini inşa etmiştir.⁴ 1900'lü yılların başından itibaren Rusya ve müttefikleri için bölgede kontrol edilemez bir güç olarak görülmeye başlanan İsa diplomatik krizlerin ana gündem maddesi haline gelmiştir. Yıldızla tesis ettiği bağ ve buna bağlı olarak mazhar olduğu lütuf ve ihsanlar onu monarşinin yılmaz bir savunucusu haline getirmiştir. Elde ettiği kazanımlarını kaybetmemek ve menfaatlerini korumak için Meşrutiyet karşıtı bir tavır takınmıştır. Meşrutiyet düzenine ve dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyetine muhalefeti onu muhalif çevrelerle iş birliğine sevk etmiştir. Buna bağlı olarak Arnavut ulusçusu bir pozisyon almıştır.

1 Güler Yarcı, "Kosova'nın Hüzünlü Yüzü: Paylaşılmayan Şehir "Mitroviçe"", *Bozkırdan Batıya (Prof. Dr. Hüseyin Salman'a Armağan)*, ed. Güler Yarcı, Epilson Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2017, s. 375.

2 Mustafa Ragıp, *Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, Yay. haz. Raşan Aktaş, Belgi Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2007, s. 194.

3 İsa Blumi, *Reinstating the Ottomans*, Palgrave Macmillan, 1st Published, New York, 2011, p. 144.

4 Blumi, *age.*, s.145.

Yoğun bir şekilde Osmanlı arşiv belgeleri kullanılarak hazırlanan bu çalışmada konu ve incelenen dönemle ilgili hatıratlar, yerli ve yabancı gazeteler ile telif eserlerden istifade edilmiştir. Böylece yaşadığı dönemde içerisinde yer aldığı olaylarla ilgili kaleme alınan eserlerde hakkında bir takım bilgi kırıntılarına yer verilen İsa Bolatinî'nin hayat öyküsü bir bütün olarak incelenmeye çalışılmıştır.

Ailesi ve İlk Gençlik Yılları:

İsa Bolatinî'nin ailesi aslen Kosova'nın Deçan bölgesinde yer alan İsnik (İsnıq/Istinic) köyündendir. Bu dönemde Arnavutlar arasında yaygın bir şekilde görülen kan davası nedeniyle burayı terk etmek zorunda kalan aile, Kosova vilayetinin Priştine sancağına bağlı Mitroviçe kazasının Bolatin isimli köyüne yerleşmiştir.⁵ Şale kabilesine mensup olan aile, zamanla sonradan yerleşmiş oldukları köye izafeten Bolatinî şeklinde anılmıştır.

Annesinin adı Ayşe, babasının adı Adem olan İsa, 15 Ocak 1864'te Bolatin'de doğmuştur. Yaygın bir şekilde memleketine nispetle İsa Bolatinî veya İsa Bey Bolatinî şeklinde anılmıştır.⁶ 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası Arnavutlar tarafından kurulan Prizren Birliğine katılmış daha on yedi yaşında iken 22 Nisan 1881'de Slivova Savaşı'nda Derviş Paşa komutasındaki Osmanlı birliklerine karşı savaşmıştır.⁷ Ancak Derviş Paşa, Firzovik yakınlarında 29 Nisan 1881'de Prizren İttihat Cemiyeti birliklerini mağlup ederek bölgede devlet otoritesini yeniden tesis etmiştir.⁸

1913 yılının Haziran ayında Londra'da bulunduğu sırada Saturday Mail gazetesine bir mülakat veren İsa Bolatinî, on yedi yaşından beri savaştığını ifade ettikten sonra ilk düşmanlarının Sırp ve Karadağlılar olduğunu, onlara karşı işgal edilen topraklarını müdafaa etmek için mücadele ettiğini belirtmiştir.⁹ Öyle anlaşılıyor ki on yedi yaşında olduğu 1881 yılında eline aldığı silahını elli iki yaşındayken öldüğü 1916 yılına değin geçen otuz beş yıl boyunca bırakmamıştır. Hayatı boyunca süren mücadelesinde karşısındaki kuvvetler kimi zaman Osmanlı birlikleri kimi zaman da işgalci Sırp ve Karadağ birlikleri olmuştur. Hayatını sürdürdüğü Mitroviçe bölgesindeki kural tanımaz tavrı, Müslüman ve Hıristiyan tebaaya zulmü, kanun kaçaklarını barındırması, haklı olarak onun "şâki" olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur.

Eşkya-yı Meşhureden İsa Bolatinî

İsa hakkında tespit edebildiğimiz en eski Osmanlı arşiv belgesi 1895 yılına aittir ki burada onun "şâki ve kâtil takımından" olduğu ve öteden beri Müslüman ve Hıristiyan halka tecavüzde

5 Gail Warrander, Verena Knaus, *Kosova*, Bradt Travel Guides Ltd, 1st Edition, Buckinghamshire, 2007, S. 264. Arnavutlar arasında kan davaları hakkında bk. Bilgin Çelik, "Geleneksel Yapı ile Modernite Arasındaki Gerilime Bir Örnek: Arnavutluk'ta Kan Davaları ve II. Meşrutiyet Döneminde Soruna Çözüm Arayışları", *Studies of the Ottoman Domain*, C. 4, S. 7 (Ağustos 2014), ss. 18-41. Özer Özbozdağlı, "Osmanlı Hükümetinin Kosova Arnavutları Arasındaki Kan Davalarına Çözüm Bulma Çabaları 1908-1912", *Belleten*, C. LXXXII, S. 295 (Aralık 2018), ss. 979-1011.

6 Robert Elsie, "Boletini, İsa Bey (15 January 1864-23 January 1916)", *Historical Dictionary of Kosovo*, The Scarecrow Press, 2nd Edition, Lanham, 2011, p. 48. İngiliz gazetesi The Mercury'de İsa hakkında kaleme alınan bir makalede onun 1870 yılının soğuk bir Mart sabahında doğduğu; annesinin dünyaya yeni gelen oğlu hakkında bir öngöründe bulunarak onun kan içerisinde yaşayacağını ancak huzur içerisinde öleceğini söylediği ifade edilir. Makalede İsa'nın daha üç yaşındayken haydutlar tarafından öldürülerek yol kenarına atılan bir Arnavut'un cesedinin kanıyla oynarken bulunduğu bilgisine de yer verilmiştir. "An Albanian Brigand The Career of Issa de Boletini", *The Mercury*, December 14, 1912, p. 9.

7 Elsie, *agm.*, p. 48.

8 Yücel Yiğit, "Milliyetçilik Çağında Prizren İttihat Cemiyeti", *Turkish Studies*, Vol. 4/8, Fall 2009, s. 2476.

9 "Albanian Chief Issa Bolitenatz", *Saturday Mail*, June 21, 1913, p. 2.

bulunduğu belirtilmektedir. Bu durumda o günlerde otuzlu yaşlarının başında olan İsa'nın on yedi yaşında eline aldığı silahını Sırp ve Karadağlı işgalciler ile Osmanlı askerlerinden sonra halka da çevirdiği anlaşılmaktadır.

1895 yılının Haziran ayında Kosova Valiliği ve Priştine Mutasarrıflığı tarafından bölgede uzun zamandır halka zulmeden İsa Bolatinî, Şaban ve onlarla birlikte hareket eden arkadaşlarının yakalanması amacıyla askerî bir takım tedbirler alınmıştır. Hatta Priştine Mutasarrıfı Rauf Paşa, bizzat Mitroviçe'ye giderek İsa Bolatinî'nin yakalanması için düzenlenen askerî harekate refakat etmiştir. Yüzbaşı Mehmed Efendi komutasındaki birlik, hazırlanmış oldukları planda kontrol altında bulundurmaya karar verdikleri noktaları tutmaksızın üç kol halinde İsa'nın kulesini ablukaya almışlardır. Müsadereden kaçarak kurtulmayı başaran İsa, adamlarıyla birlikte tuttuğu hâkim bir noktadan askerler üzerine ateş ederek Yüzbaşı Mehmed Efendi'yi şehit etmiş ikisi çavuş ikisi de er olmak üzere dört askeri de yaralamıştır.¹⁰

Süleyman Külçe'nin bir "dağ haydudu" olarak nitelendirdiği İsa,¹¹ yaşadığı bölgedeki Müslümanların mallarını gasp ederek burada bir güç unsuru haline gelmiştir. 1898-1899 yıllarında Mitroviçe bölgesindeki Sırp Ortodoks cemaatini korumakla görevli paralı "muhafızlardan" biri olmuştur. Sırbistan hükümeti, İsa'yı "reayanın koruyucusu" olarak yapmış olduğu hizmetleri nedeniyle bir madalya ile ödüllendirmiş ve ona silah tedarikinde yardımcı olmuştur.¹²

1900 yılında iki askeri şehit eden üç jandarma eri, kaçarak İsa'ya sığınmışlardır. Kendisine sığınanları teslim etmekten imtina etmiş bununla da kalmayarak affedilmelerini istemiştir. İsa, oldukça tehditkâr bir biçimde affedilmedikleri müddetçe başında bulunduğu Şale kolunun hiçbir şekilde vergi ödemeyeceğini, bölgedeki Hıristiyan halkı hicrete mecbur edeceğini ifade etmiştir. Hükümet, onun bu meydan okur tavrı karşısında askerî harekât düzenlemek için hazırlıklara girişmişse de vergi tahsildarları ile onları koruyan jandarmaları serbest bırakmış olmasını göz önünde bulundurarak bundan vazgeçmiştir. Harekatın başlatılmamasının esas nedeni İsa'nın bulunduğu bölgenin engebeli yapısı ve harekâtı gerçekleştirecek birliğin bir sonuç alabilmesi için en az iki taburdan oluşması gerekliliğiydi. Vazgeçilen askerî harekatın yerine hükümet daha zahmetsiz bir çözüm bulmuştur. İsa'ya nasihatle bulunularak ondan "muamelât-ı hükümete ve tahsilata müdahale" etmeyeceğine dair kuvvetli bir söz alınmış ve kendisine sığınanların adliyeye sevk edilmesi sağlanmıştır.¹³

Her ne kadar bir dönem ücret mukabili olsa da Ortodoks Sırpların koruyuculuğunu üstlenmiş olan İsa, Mitroviçe'deki Hüseyin Ferhad, Şaban, Şerif ve İlyas isimlerindeki diğer eşkıyalarla birlikte Hıristiyan ahalinin en fazla korktuğu ve çekindiği isimlerden biri olmuştur. Hıristiyanlar, hükümete yazdıkları arzuhallerde, karşılaştıkları güçlükleri biraz da abartarak, Müslüman Arnavutlar tarafından çarşı ortasında katledildiklerini, çarşıya çıkmaya cesaret edemediklerini bu nedenle ailelerinin korku içerisinde evlerine kapanmak zorunda kaldıklarını, ırz ve namuslarının tehlikede bulunduğunu belirterek karşılaştıkları muamele nedeniyle bölgeden göç etmeyi düşündüklerini

10 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A)*, 10/15, H. 14.12.1312 (8 Haziran 1895). BOA, *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)*, 174/99, R. 27.03.1311 (8 Haziran 1895).

11 Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, Yay. haz. İsmail Dervişoğlu, İsmail Küçükkılınc, Kitabevi Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2013, s. 82.

12 Noel Malcolm, *Kosova Balkanları Anlamak İçin*, çev. Özden Arıkan, 1. Baskı, Sabah Kitapları, İstanbul, Mart 1999, s. 291. George Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*, I. B. Tauris, New York, 2006, p. 134.

13 BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT)*, 2388/141, H. 16.04.1318 (13 Ağustos 1900).

ifade etmişlerdir.¹⁴ Yaşanan gelişmeler üzerine 28 Kasım 1901 tarihli bir iradeyle İsa Bolatinî, İlyas, Şaban ve Şerif'in Konya'ya sürülmeleri istenmiştir.¹⁵ İsa Bolatinî ile diğer "eşirranın" Mitroviçe'deki varlıkları devam ettiği müddetçe asayiş ve güvenliğin temin edilemeyeceğinin bundan dolayı da halkın rahat ve refahının sağlanamayacağına farkında olan Kosova Valisi Reşad Bey, bir an önce askerî bir harekât düzenlenerek yakalanıp etkisiz hale getirilmeleri düşüncesindedir.¹⁶ Ancak böyle bir teşebbüste bulunulmadığı ya da düzenlenen askerî harekattan istenilen sonuç elde edilemediği için İsa Bolatinî Mitroviçe'deki varlığını sürdürmüş ve bir müddet sonra yaşananlar onun talih gemisini bir başka limana sürüklemiştir.

Rus Konsolosluğunun Önündeki Engel: İsa Bolatinî

Rumeli coğrafyasında artan Avusturya-Rusya rekabetinin bir sonucu olarak her iki ülke bölgede çok sayıda konsolosluk kurarak varlıklarını pekiştirmeye çalışmışlardır. Bu noktada kendi ideoloji, mezhep ve meşreplerine bağlı olarak farklı gruplarla menfaat ilişkileri tesis etmişlerdir. Konsolosların buldukları bölgedeki Ortodoks veya Katolik halkın hamiliğini üstlendikleri gerekçesiyle birtakım bahanelerle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeleri, diplomatik dokunulmazlıktan istifade ederek devlet ve hükümet aleyhinde yürütülen faaliyetlere aracılık etmeleri ve zaman zaman halkı birbirine düşürerek bir kaos ortamı oluşturmak yönündeki çabaları, Osmanlı Devleti tarafından dikkatle takip edilmiş ve buna karşı birtakım tedbirler alınmaya çalışılmıştır.¹⁷

Bölgedeki etkinliğini artırmak çabasındaki Rusya'nın Mitroviçe'ye bir konsolos tayin edeceği haberi, konsolosun gelişinden tam bir yıl önce konuşulmaya başlanmıştır. Rusya'nın Mitroviçe'ye bir viskonsolos tayin edeceğini hatta atanacak kişinin İşkodra eski viskonsolosu Scherbiana olacağını Üsküp'teki Rusya konsolosundan öğrenen Kosova Valisi Reşad Bey, bu durumu oldukça yadırgamıştır. Mitroviçe gibi küçük bir şehre konsolos tayinini hiçbir gerekçe ile ilişkilendiremeyen Vali, bu gelişmenin çevredeki devletler için bir emsal oluşturabileceği ve neticede kasabanın bundan zarar göreceği düşüncesindedir.¹⁸

Kasabaya bir Rus konsolosunun atanacağı haberi, yalnızca devlet erkanının konuşup sonuçlarının neler olabileceğini kestirilmeye çalışıldığı bir konu olmamıştır. Kosova Valisi Reşad Bey'in 17 Haziran 1902'de Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir telgraf, konunun halkın da gündeminde olduğunu ve gelişmeleri yakından takip ettiğini göstermektedir. Valinin Priştine Mutasarrıflığından gelen bir telgrafa istinaden aktardığına göre halk, gelmesi durumunda konsolosu katletmeye ahdediyordu. Telgrafta ayrıca "vahşet ve huşunet-i tabiieleri" ile bilinen Mitroviçelilerin devleti siyasî bir meselenin içerisine sürükleyecek bir cinayeti işlemekten çekinmeyecekleri de ifade edilmiştir.¹⁹

Bölgeden gelen haberler nedeniyle ileride önü alınamayacak meselelerin ortaya çıkmasından endişe eden hükümet, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa aracılığıyla Rusya Sefiri Zinoviev ile görüşerek Rusları konsolosluk açmak fikrinden vazgeçirmeye çalışmıştır. Ancak Sefir, konsolosluk açma

14 BOA, *DH.ŞFR*, 268/58, R. 15.08.1317 (28 Ekim 1901).

15 BOA, *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)*, 434/12, H. 04.06.1320 (8 Eylül 1902).

16 BOA, *DH.ŞFR*, 271/16, R. 17.09.1317 (30 Kasım 1901).

17 Avusturya konsoloslarının Arnavutluk coğrafyasındaki faaliyetleri hakkında bk. Said Olgun, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsoloslarının Arnavutluk Coğrafyasındaki "Muzir Faaliyetlerine" Bazı Örnekler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 50 (Haziran 2017), ss. 245-255.

18 Kosova Valisi Reşad Bey'in 14 Ocak 1902 tarihli telgrafı, BOA, *DH.MKT*, 531/58, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902).

19 BOA, *DH.MKT*, 531/58, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902).

emrinin Çar'dan geldiğini bundan dolayı da vazgeçilmesinin mümkün olamayacağını ifade ettikten sonra kendilerine söylenen sakıncaların meydana gelme ihtimali olmadığını belirtmiştir. Ayrıca Sefir, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın on birinci maddesine istinaden Rusya'nın Osmanlı ülkesinde istediği yerlere konsolos tayinine yetkisi bulunduğunu dolayısıyla "itiraza mahal" olmadığını da dile getirmiştir.²⁰

Hükümet, Kosova Valiliğinden Rus konsoloshanesinin açılacağı "şayiasından dolayı heyecana gelmiş" ahalinin içlerinden söz anlayanlar vasıtasıyla "temin ve tazmin" edilmesini istemiştir. Bu talep üzerine Vali Reşad Bey, 28 Ağustos 1902'de Hükümete gönderdiği cevabî telgrafında Mitroviçeliler arasında bulunulması istenilen söz anlar takımından kimsenin olmadığını, işin büyümesinin nedeninin de aranılan adamların yokluğundan kaynaklandığını ifade etmiştir. Meselenin bu şekilde çözülebileceğine inanmayan Vali, konunun önemini de göz önünde bulundurularak her ne yapılması lazım geliyorsa Babıali'nin yapmasını istemiştir.²¹

Tüm tehditlere rağmen açılacak olan konsoloslukun hazırlıklarını yapmak amacıyla Eylül ayı başında Mitroviçe'ye gelen Rus konsolosunun kavas ve adamları orada kalmalarının sakıncalı görülmesi üzerine Üsküp'e sevk edilmişlerdir. Bu esnada İsa Bolatinî, Mitroviçelilerin direnişine Yenipazarlıları da dahil etmeye çalışmıştır. Öyle ki konsolosluk haberiyle heyecanlanan Yenipazarlılar hemen harekete geçmiş, halkın ileri gelenleri hükümete gönderilmek üzere bir yazı kaleme almaya girişmişlerdir.²²

Hükümet, Rusya'yı konsolosluk açma fikrinden geri çevirmeye çalışırken, devletin bölgedeki nüfuzunu sorgulatacağı gerekçesiyle, muhataplarına konsoloslukun halkın istemediği ve gelecek konsolosa suikast düzenleneceği gibi gerekçeler sunmaktan çekinmiştir. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, bölgedeki asayişin temini ve konsolosların hayatlarının muhafazası yerel hükümetin sorumluluğunda olduğu için bu yolda bir sakınca belirtilmesinin "lisan-ı hükümete" yakışmayacağı ve Rusya'nın da bunu konsolosluk açma fikrinden feragat etmek için meşru bir sebep olarak görmeyeceği düşüncesindeydi.²³

Ortaya çıkan manzara karşısında Sadrazam Said Paşa, 4 Eylül 1902'de konsolosluk açılmasına muhalefet edenlerin "ıskât veya tedibleri" için vilayetçe tedbirler alınmasını istemiştir.²⁴ Sadrazamın bu emri verdiği günün akşamında Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın evine önemli bir ziyaretçi gelmiştir. Nazırı evinde ziyaret eden Rusya Sefareti Baştercümanı Maksimof'un gündeminde konsolosluk açılması aleyhinde propaganda yapan İsa Bolatinî bulunuyordu. Maksimof, geçen yıl teşebbüsleri neticesinde Mitroviçe'den kaldırılması için hakkında irade çıkarılan İsa Bolatinî'nin hala orada bulunduğunu, Rusya konsolosluk memurları hakkında tehditkâr ifadeler kullandığını ve bir hadise çıkarmak için çalışmaktan geri durmadığını ifade ederek hükümetinin bu durumdan duyduğu rahatsızlığı belirtmiştir. Görüşmede Rus hükümetinin İsa'nın tutuklanmaması durumunda buna tahammül edemeyeceğini adeta sefaretin kapatılarak ilişkilerin kesilmesi derecesine kadar gidebileceğini ve hatta Osmanlı'nın bölgedeki nüfuzunu kaybettiğini gören Rusya'nın Düvel-i Muazzamaya müracaatla Avusturya ile bir ittifak yaparak Avusturya işgal kuvvetlerinin Mitroviçe'ye kadar uzanmasını sağlamaya mecbur kalacağını ifade etmiştir. Hariciye Nazırı,

20 Hariciye Nazırının 24 Haziran 1902 tarihli yazısı, BOA, *DH.MKT*, 531/58, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902).

21 Kosova Valisi Reşad Bey'in 28 Ağustos 1902 tarihli telgrafi, BOA, *DH.MKT*, 531/58, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902).

22 Sadrazam Said Paşa'nın 3 Eylül 1902 tarihli yazısı, BOA, *DH.MKT*, 531/58, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902).

23 Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın 4 Eylül 1902 tarihinde Sadarete gönderdiği yazı, BOA, *DH.MKT*, 531/58, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902).

24 Sadrazam Said Paşa'nın 4 Eylül 1902 tarihli yazısı, BOA, *DH.MKT*, 531/58, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902).

İsa Bolatinî'nin Mitroviçe'den uzaklaştırılmasını gerektirecek hal ve hareketi varsa bunun hükümetçe yapılacağını belirttikten sonra daha önce hiçbir devletin konsolosluğunun bulunmadığı Mitroviçe'nin durumunun ve ahalisinin mizacının göz önünde bulundurularak konsolosluk açma fikrinden feragat edilmesini istemiştir. Görüşme esnasında sözün dönüp dolaşıp İsa Bolatinî'ye geldiğini gören Tefvik Paşa, hükümete İsa Bolatinî hadisesine nihayet verilmesinin uygun olacağı yönündeki görüşünü de belirtmiştir.²⁵

Maksimof'un Tefvik Paşa ile yaptığı görüşmede geçen yıl İsa Bolatinî'nin Mitroviçe'den kaldırılacağına dair bir irade-i seniyyenin varlığından bahsetmesi bir anda tüm gözlerin İsa Bolatinî'ye ve bahsi geçen iradeye çevrilmesine sebep olmuştur. Elinde bu yolda bir irade ve bilgi bulunmayan Sadaret, bir yandan belgeye ulaşmaya çalışırken bir yandan da Dahiliye Nezareti nezdinde eğer böyle bir irade varsa neden uygulanmadığını sorgulamaya başlamıştır.²⁶ En nihayetinde 1901 yılının Kasım ayında Hüseyin Ferhad'ın Mitroviçe çarşısında kuyumcu Gorgi'yi yaralaması ve hükümet konağı yakınındaki meydanda nümayiş yaparak kaçmasından sonra bölgede asayişin sağlanması için Hüseyin Ferhad'ın yakalanarak adliyeye teslim edilmesi, içlerinde İsa Bolatinî'nin de bulunduğu Şaban, Şerif ve İlyas isimlerindeki eşkıyanın Konya'ya tebid edilmeleri için 28 Kasım 1901'de bir irade çıkarıldığı anlaşılmıştır.²⁷ İsa'nın Mitroviçe'den uzaklaştırılması yönündeki bu ilk kararın bir diğer nedeni de bir dönem koruyuculuklarını yaptığı Sırları taciz etmesidir. İlk etapta Belgrad hükümeti daha sonra da Sırların talebi üzerine Rus hükümeti bölgeden uzaklaştırılması yönünde Osmanlı'ya yoğun baskı yapmışlar ve neticede böyle bir karar alınmıştır. Ancak uygulamaya konulmamış veya bu noktada bir kararlılık gösterilmemiştir.²⁸

Mitroviçe'yi Arnavutluk'un göbeği olarak nitelendiren Kosova Valisi Reşad Bey, hiçbir devletin konsolosluğunun bulunmadığı kasabada açılacak bir Rus konsolosluğunun diğer devletleri de harekete geçireceğinden ve sadece Mitroviçe ile yetinmeyip Yenipazar, İpek ve Prizren'e de birer konsolos tayin etmekten geri durmayacaklarından endişe etmekteydi. İleride devleti müşkül duruma düşürecek bir hadisenin meydana gelmesini istemeyen Vali, konsolosluğun açılışının İsa Bolatinî gibi kişilerin bölgeden uzaklaştırılması ve halkın teskin edilmesinden sonraya bırakılmasını ve hatta mümkün olduğunca ertelenmesi gerektiği düşüncesindedir.²⁹

Osmanlı Devlet erkanı Mitroviçe'ye tayin edilen Rus konsolosunun kasabaya gelişini ve göreve başlamasını mümkün olduğunca geciktirmeye çalışırken Rus Sefareti de aynı nispette süreci hızlandırmak için mücadele etmiştir. 7 Eylül sabahı bir kez daha Hariciye Nazırı Tefvik Paşa'yı ziyaret eden Rusya Sefareti Baştercümamı Maksimof, İsa Bolatinî'nin uzun bir süredir tebid edilememiş olmasının hükümetin bölgedeki nüfuzunun zaafına ve yokluğuna bir delil olarak nitelendirileceğini; konsolosun gelişinin bir müddet daha tehir edilse dahi konsolosluk tesis edildiği için Rus hükümetinin konsolos göndermekten vazgeçmeyeceğini ifade etmiştir. Görüşme esnasında Maksimof, İsa'nın bir an evvel yakalanmasını ve tayin edilen konsolosa beratının hemen verilmesini istemiştir. Bunu dile getirirken tehditkâr bir tavır takınmaktan da geri durmayarak isteklerinin yerine getirilmemesi durumunda kırk sekiz saat içerisinde İsa'nın tebidini ve konsolosun tasdikini bir ultimatoma ile talep edeceklerini ve eğer bundan da sonuç alamazlarsa diplomatik

25 Hariciye Nazırı Tefvik Paşa'nın 4 Eylül 1902'de Sadarete gönderdiği yazı, BOA, *DH.MKT*, 531/58, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902).

26 Sadrazam Said Paşa'nın 5 Eylül 1902'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazı, BOA, *DH.MKT*, 531/58, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902). BOA, *Y.A.HUS*, 434/6, H. 03.06.1320 (7 Eylül 1902).

27 BOA, *Y.A.HUS*, 434/12, 04.06.1320 (8 Eylül 1902).

28 Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, Yay. haz. Ahmet Zeki İzgöer, İz Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul, 2018, s. 399.

29 Kosova Valisi Reşad Bey'in 7 Eylül 1902 tarihli yazısı, BOA, *DH.MKT*, 531/58, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902).

ilişkileri kesmeye mecbur kalacaklarını belirtmiştir.³⁰ Maksimof'un bu ifadelerinin ve ısrarının gerisinde Rusya'nın boğazlar ve Makedonya üzerindeki emellerinin bulunduğu farkında olan hükümet, Rusya'ya fırsat vermemek için devletin bölge üzerindeki nüfuzunu ispatlamak için İsa Bolatinî'nin Mitroviçe'den uzaklaştırılması amacıyla askerî hazırlıklar yapılması için Seraskerliğe gerekli emirlerin verilmesini kararlaştırmıştır. Hükümet, uzun bir süredir kurulmaması için çalıştığı konsolosluk konusunda da geri adım atarak tayin edilen konsolosa berat verilmesine de karar vermiştir. Tüm bunların yanı sıra yaşanan kriz sürecini iyi yönetemediği görülen Kosova Valisi Reşad Bey'in de "adem-i kifayeti" nedeniyle görevden alınarak yerine "ümera-yı askeriyeden muktedir ve dekayık-ı umur-ı mülkiyeye vakıf bir zatın tayini elzem" görülmüştür.³¹

Hükümetin bu kararından sonraki en önemli gündem maddesi İsa Bolatinî olmuştur. Mitroviçe'ye bir Rus konsolosunun tayin edileceğini öğrendiği ilk günlerden itibaren buna karşı çıkan Bolatinî, Mitroviçe, Yenipazar ve İpek'te halkı bir direniş için örgütlemeye çalışmıştır.³² Hükümet, yaşanan hadiselerden sonra kararlı bir şekilde İsa'yı Mitroviçe'den uzaklaştırmaya çalışırken İsa da hükümete sempatik görünmek adına adımlar atmıştır. Tabi bunu yaparken ortaya çok ironik bir durum çıktığını da belirtmek gerekir. Kosova Valisi Reşad Bey'e gönderdiği adamlarıyla devletin eşkıyaya karşı yürüttüğü mücadelede devletin yanında olduğunu bütün kabilesiyle "eşirraya" karşı hücum etmeye hazır olduğunu bildirmiştir. Ancak Valilik, merkezî hükümetin buna razı olmadığını belirterek İsa'nın eşkıyaya saldırmasının önüne geçmiştir.³³

Aynı günlerde İsa'nın hükümetin kendisine karşı yapabileceği muhtemel bir askerî harekate karşı hazırlık yaptığı konuşulmaya ve Kosova Valiliğine bu yönde ihbarlar gelmeye başlamıştır. Valiliğe gelen ihbarlara göre Rus konsolosluğunun açılmasını "menafi-i İslamiyyeye mügayir" bir durum olarak nitelendiren İsa, eğer hükümet kendisine karşı ciddi bir teşebbüste bulunacak olursa, Sırbistan ile bir savaş çıkarmak için hazırlık yapmaya başlamıştır. Hatta istihbarata göre yaptığı hazırlıklar çerçevesinde peksimet imal ettirmektedir. Mitroviçe kaymakamlığının yaptığı tahkikatla İsa'nın kulesinde bulunduğu kendi kabilesiyle birlikte Yenipazar ve İpek'te adam toplamaya çalıştığı ancak bunun da ciddi bir yekûn tutmadığı anlaşılmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere hükümetin kendisine karşı kararlı bir tavır takındığını gören İsa, bir yararlılık göstererek "başının selametini temin" etmeye çalışmıştır.³⁴

Hükümeti telaşlandıran bir başka gelişme Avusturya basınında yer alan bir haber olmuştur.³⁵ Morgen Zeitung gazetesi, 18 Eylül'de yayımlanan nüshasında İpek'ten aldığı bir telgrafa dayandırarak İsa Bolatinî'nin Osmanlı askerine mukabelede bulunmak amacıyla bin kişi topladığı ve Rus konsoloslu gelmez gelmez katledeceğini söylediği bilgisine yer vermiştir. Viyana Sefareti aracılığıyla durumdan haberdar olan hükümet, bir an önce söz konusu haberin doğru olup olmadığının araştırılarak gerekli tedbirlerin alınmasını, eğer doğruysa İsa'nın topladığı adamların dağıtılarak istenmeyen olayların önüne geçilmesini istemiştir. Mitroviçe Fırkası Kumandanlığınca yapılan tahkikat neticesinde konsolosluk çalışanlarının ve eşyalarının Mitroviçe'ye gelişinin halkı heyecanlandığı bunun da arkasındaki kişinin İsa Bolatinî olduğu tespit edilmiştir. İsa'nın teşvikiyle oluşan huzursuz ortam onun Yenipazar ve İpek halkını kendi yanına çekmeye çalışmasıyla daha da yayılmışsa da konsolosluk çalışanlarının ve eşyalarının Üsküp'e gönderilmesiyle sükûnet

30 BOA, *Y.A.HUS*, 434/12, 04.06.1320 (8 Eylül 1902).

31 Sadrazam Said Paşa'nın 7 Eylül 1902 tarihli tezkiresi, BOA, *Y.A.HUS*, 434/12, 04.06.1320 (8 Eylül 1902).

32 BOA, *DH.ŞFR*, 292/88, R. 07.07.1318 (20 Eylül 1902).

33 BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)*, 234/122, H. 17.06.1320 (21 Eylül 1902).

34 BOA, *DH.ŞFR*, 293/50, R. 11.07.1318 (24 Eylül 1902). BOA, *DH.MKT*, 531/58, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902).

35 BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)*, 118/4, M. 19.11.1902.

sağlanmış, bölgeye sevk edilen iki tabur askerî birlikle de birtakım tedbirler alınmıştır. Mitroviçe Fırkası Kumandanı Şemsi Paşa, hali hazırda Mitroviçe’de konsolosluk meselesinden dolayı toplanmış bir cemiyetin bulunmadığını konsolosluk kurulacak ise memurlar ve eşyaları gelmeden bir hafta önce haber verilmesini böylece halka nasihatle bulunularak teskin edilebileceklerini eğer cemiyet kurma yoluna giderlerse bunların da askerî tedbirlerle engellenebileceğini ifade etmiştir.³⁶

27 Eylül 1902 tarihinde Dahiliye Nezaretinden Babiali’ye gönderilen bir yazıda Bulgaristan’da yayımlanan bir gazetede Mitroviçe ahalisinin Rus konsoloshanesinin tesisinden dolayı korku ve dehşet içerisinde bulunduğu şehrin İsa Bolatinî’nin nüfuzu altında olduğu, Vulçitrin ve Priştine Arnavutlarının da ona iltihak ettikleri ve İsa’nın Mitroviçe’ye gelen konsolosu şehre girdiği an öldüreceğine yemin ettiği şeklindeki ifadelere yer verildiği belirtilmiştir. Artık İsa Bolatinî’nin halkın cehaletinden istifade ederek onları Rusya konsoloslughuna karşı kışkırttığı ve bu durumun devletin bölgedeki nüfuzunu sekteye uğrattığı ve eğer önü alınmazsa devletin başına daha büyük gailer açacağı herkes tarafından kabul edilmiştir. Bundan dolayı da sığındığı muhkem kulesinin top kullanılarak tahrip edilmesi konuşulmaya başlanmıştır.³⁷

İsa, bir yandan konsolosu Mitroviçe’de barındırmayacağını³⁸ ayak basar basmaz öldüreceğini söylerken bir yandan da Rus Konsoloslughu için evini kiralayacak olanı boğazlayıp evini yakacağı tehdidinde bulunmuştur.³⁹ İsa’nın bölge halkını etrafına toplamaya başlaması, hükümeti her geçen gün biraz daha telaşlandırırken aynı zamanda İsa meselesini daha fazla uzamadan çözüme kavuşturmak için teşvik etmiştir.⁴⁰ Buna bağlı olarak Dahiliye Nezareti, Seraskerlikten İsa Bolatinî’nin kısa süre içerisinde yakalanmasını istemiştir.⁴¹

İstanbul’a Gidişi

Hükümetin aldığı tedbirlerle iyice köşeye sıkışan İsa Bolatinî, daha fazla ileri gidemeyeceğini görmüş ve uzun süredir peşinde bulunan Mitroviçe Fırkası Kumandanı Şemsi Paşa’ya “sağlam ve muteber bir zatla” haber göndererek eğer Mabeynden kendisine hitaben İstanbul’a hareketi hakkında bir irade tebliğ buyurulursa, değil İstanbul’a gitmeye kendisini denize bile atmaya razı olacağına “besa” verdiğini bildirmiştir. Haberi alan Ferik Şemsi Paşa, hükümete çektiği 8 Ekim tarihli telgrafında onun bu yolla kan dökülmeksizin Mitroviçe’den uzaklaştırılmasının daha munasip olacağı tavsiyesinde bulunmuştur.⁴²

İsa’nın İstanbul’a sevk edilmesi talebi hem hükümet hem de Yıldız tarafından olumlu karşılanmış, 13 Ekim Salı günü trenle Mitroviçe’den İstanbul’a doğru hareket etmesi kararlaştırılmıştır. Bu arada Selanik Üçüncü Ordu Müşiri Hayri Paşa, İsa’nın İstanbul’a gitme bahanesiyle Selanik taraflarına kaçmasına ve yeni sıkıntıların oluşmasına fırsat verilmemesi için teyakkuzda olunmasını istemiştir.⁴³ Gelişmeleri anbean takip eden Babiali, başta Seraskerlik olmak

36 BOA, *Babiali Evrak Odası Evrakı (BEO)*, 1926/144393, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902).

37 BOA, *DH.MKT*, 531/58, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902).

38 “The Balkan States”, *London Evening Standard*, October 3, 1902, p. 5.

39 Hasip Saygılı, “Sultan II. Abdülhamid’in Meşruiyet Krizi: 1903’te Mitroviçe’de İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina’nın Öldürülmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, S. 20 (Bahar 2014), s. 170.

40 BOA, *BEO*, 1929/144657, H. 02.07.1320 (5 Ekim 1902). BOA, *BEO*, 1930/144718, H. 03.07.1320 (6 Ekim 1902).

41 BOA, *DH.MKT*, 531/58, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902).

42 BOA, *BEO*, 1933/144958, H. 11.07.1320 (14 Ekim 1902). Müfid Şemsi, *El Hakku Ya’lû Velâ Yu’lâ Aleyh (Şemsi Paşa, Arnavudluk, İttihad ve Terakki)*, Yay. haz. Ahmed Nezih Galitekin, Şehir Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2007, s. 76.

43 BOA, *Y.A.HUS*, 436/27, H. 19.07.1320 (22 Ekim 1902).

üzere ilgili tüm kurumlar aracılığıyla İsa'nın İstanbul'a sevkini gözlemlemiştir.⁴⁴

Bu arada dikkat çekici bir şekilde Yıldız'dan yolculuk için hazırlık yapan İsa Bolatinî'ye o günlerde İstanbul'a gelmesinin uygun olmayacağı bundan dolayı da bir müddet Selanik'te kalmasının daha iyi olacağı şeklinde bir haber gönderilmiştir. Ancak İsa, verdiği "besa" üzerine İstanbul'a gitmeye razı olduğunu başka bir yere gitmeyeceğini ifade etmiştir.⁴⁵ İstanbul'a gitmeyerek Selanik'te kalması yönündeki telkinler karşısında endişelenen İsa, köyüne dönmüştür. Kendisiyle vedalaşmak için ziyaretine gelen akraba ve dostları tarafından da korkutulmuş ve bunun üzerine hiçbir tarafa gitmeye emin olmadığını bildirmiştir.⁴⁶ İstanbul'a gitmesine müsaade edilmeyen İsa, Mitroviçe'de kalarak konsolosun gelişine mâni olacağına "besa" vermiştir. İsa'yı bu fikrinden döndürmek için "ferman-ı padişahiye itaat etmeyenlerin İslamiyet'ten hariç" olacakları şeklinde nasihatte bulunulmuştur.⁴⁷

Bu arada Dahiliye Nezareti'nin İsa'nın kati surette yakalanması yönündeki talebi üzerine Kosova Valiliği tarafından hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. Bu çerçevede elli kişiyle birlikte sığındığı kulesinden çıkarılması ve yakalanması için bir kez daha top kullanılması gerekliliğinin ortaya çıkması üzerine hem Kosova Valiliği hem de Üçüncü Ordu Komutanlığı her ne yapılması gerekiyorsa yerine getirilmesini belirterek İsa'nın yakalanması kararlığında olduklarını göstermişlerdir.⁴⁸

Ferik Şemsi Paşa'nın 31 Ekim'de görüştüğü Yenipazar, Vulçitrin ve Mitroviçe'nin ileri gelen ulema ve eşrafı İsa'nın katıldığı toplantılarda konsolosluk konusunda "besa" verdiklerini ancak bunun devlete karşı olmadığını yalnızca konsolosun gelmemesini istihdam etmek için olduğunu, Padişahın iradesiyle gelecek konsolosa karşı söyleyebilecekleri bir şey olmadığını ifade etmişlerdir.⁴⁹ Bununla birlikte içerisinde İsa Bolatinî'nin de bulunduğu Mitroviçe, Vulçitrin, İpek ve Yenipazar ileri gelenlerinden oluşan on yedi kişi, 2 Kasım 1902 tarihinde bir arzuhal kaleme almışlardır. Söz konusu yazıda bulunduğu yer açısından önemli bir konuma sahip olan Mitroviçe'nin etrafının düşmanla çevrilmiş olduğunu, şimdiye kadar dışarıdan yabancı ülkeler tarafından kışkırtılan Hıristiyan tebaanın konsolosun gelişiyile içeriden de kışkırtılacağını bunun da vatan topraklarının elden gitmesine sebep olacağını ifade etmişlerdir. Yazının devamında endişe içerisinde olan İpek, Yenipazar, Mitroviçe ve Vulçitrin ahalisinin mümkünse "Allah rızası için bu beladan" kurtarılmayı istedikleri "şayet kabili yok ise haşa" devlete isyan etmeyi ve devlete gelecek fenalığı hiçbir şekilde kabul etmeyeceklerini belirterek devlete ve Padişaha sadakatlerinin tam olduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁰

İsa Bolatinî meselesinin çok uzun bir süredir neticelendirilmemesi ve bir türlü Mitroviçe'den uzaklaştırılmaması Rusya Sefareti tarafından kızgınlıkla karşılanmıştır. Rusya Sefareti Baştercümanı, işin sürüncemede kalması ve İsa'nın tevkif edilememesinde Ferik Şemsi Paşa'nın gösterdiği acziyetin etkili olduğu görüşündedir.⁵¹ Bu noktada akıllara Ekrem Bey Vlora'nın bir iddiası gelmektedir. Ekrem Bey'e göre Arnavut olan Şemsi Paşa ile İsa Bolatinî kan kardeşlerdir.

44 BOA, *BEO*, 1934/145035, H. 11.07.1320 (14 Ekim 1902).

45 BOA, *Y.A.HUS*, 436/27, H. 19.07.1320 (22 Ekim 1902). BOA, *BEO*, 1936/145191, H. 19.07.1320 (22 Ekim 1902).

46 BOA, *Y.MTV*, 235/67, H. 12.07.1320 (15 Ekim 1902).

47 BOA, *Y.MTV*, 235/122, 23.07.1320 (26 Ekim 1902).

48 BOA, *Y.MTV*, 235/122, 23.07.1320 (26 Ekim 1902).

49 BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK)*, 186/30, H. 30.07.1320 (2 Kasım 1902).

50 BOA, *Y.PRK.ASK*, 186/30, H. 30.07.1320 (2 Kasım 1902).

51 BOA, *BEO*, 1944/145768, H. 02.08.1320 (4 Kasım 1902).

Hatta öyle ki İsa Bolatinî, 1908’de Jön Türkler tarafından öldürülen Şemsi Paşa’nın intikamını 1913’te Resneli Niyazi’yi öldürterek almıştır.⁵² Lek Dukakin Kanunuyla da uyuşan bu iddianın doğru olup olmadığını tam olarak tespit etmek mümkün değildir.⁵³ Çünkü Süleyman Külçe, İsa Bolatinî’nin Şemsi Paşa’yı sevmediğini ancak ölümüne üzülmüş görüldüğünü ifade etmiştir.⁵⁴ Ancak bir hakikat var ki o da her ikisinin de Abdülhamid’e güçlü bir sadakatle bağlı olmalarıdır. Baştercümana göre kendisini Müslümanların hamisi olarak gören ve etrafına iki yüz adam toplayan İsa’nın bu hareketi katliamlara ve istenmeyen olaylara sebebiyet verecektir. İsa’nın tehditleri ve varlığı nedeniyle konsolosun görevine gidemediğini belirten Baştercüman, bir kez daha bir an önce Konya’ya gönderilmesini istemiştir.⁵⁵ Daha önce olduğu gibi Rusya’nın İsa Bolatinî’nin Konya’ya tebidini “bir mesele-i mühimme hükmüne” getirdiğinin, meselenin uzaması halinde devletin bölgedeki otoritesinin sorgulanmaya başlanacağı ve bunun bir takım siyasi sonuçlarının olacağı farkında olan hükümet, bir kez daha meselenin çözümünün askerî tedbirlerle olacağını belirtmiştir. Ancak hem hükümet hem de Seraskerlik İsa’ya karşı askerî bir harekât düzenlenmesinin ve bu esnada top kullanılmasının bölgede nasıl bir etki yaratacağını kestiremediği için temkinli davranmıştır.⁵⁶

En nihayetinde 4 Aralık 1902 tarihinde Ferik Şemsi Paşa tarafından Üçüncü Ordu Müşirliğine gönderilen telgrafla taraflar, kısa bir süre için de olsa, rahat bir nefes almışlardır. Gelen telgrafta İsa Bolatinî’nin İstanbul’a gitmek üzere iki adamıyla birlikte trenle Mitroviçe’den ayrıldığı bildiriliyordu. Önce Selanik’e gidecek olan İsa’nın 6 Aralık’ta Dersaadet’e hareket edecek olan trene binmesi bekleniyordu.⁵⁷ Onun ayrılışından kısa bir müddet sonra 26 Ocak 1903’de Mitroviçe istasyonuna ulaşan trenin yolcuları arasında çiçeği burnunda Konsolos G. S. Scherbiana da bulunuyordu. Başına geleceklerden habersiz bir şekilde trenden inen konsolos, merkezî hükümetin emirleri doğrultusunda saygıyla karşılanarak daha önce hazırlanmış olan eve götürülmüş ve görevine başlamıştır.⁵⁸

İbrahim Hakkı Paşa’ya göre Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Rus Çarlığı arasında 1903’te Viyana yakınlarındaki Mürzsteg’te gerçekleştirilen ve sonunda Osmanlı Devleti’ne dayatılan programın hazırlandığı mülakatın asıl sebebi İsa Bolatinî idi.⁵⁹ Paşa, 8 Aralık 1910’da Meclis-i Mebusan’da yaptığı konuşmasında konu hakkındaki kanaatini şu şekilde ifade etmiştir:

“... İsa Bolatin Meşrutiyet taraftarıdır demedim ve diyemem değil mi? Sultan Hamid’in o

52 Avlonyalı Ekrem Bey, *Osmanlı Arnavutluk’undan Anılar (1885-1912)*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2006 s. 232 (dipnot 10).

53 Arnavutlar arasında “kan kardeşliği” kavramına büyük bir önem verilmiştir. Bir Müslüman ile Hristiyan kan kardeşliği ilan ederken her iki tarafın kesilen parmaklarından akıtılan birkaç damla kan birer şeker parçasının üzerine damlatılarak karşılıklı olarak yenilirken Hristiyanlar arasında rakı veya şarap içerisine damlatılan kan içilirdi. Böylece kardeşlik akdi gerçekleştirilirken taraflar birbirlerinin kardeşleriyle kardeş, çocukları da birbirleriyle kuzen haline gelmiş ve evlenmeleri kesinlikle yasaklanmıştır. Said Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s. 49-50.

54 Külçe, *Firzovik...*, s. 82.

55 BOA, *BEO*, 1944/145768, H. 02.08.1320 (4 Kasım 1902).

56 BOA, *BEO*, 1947/145992, H. 08.08.1320 (10 Kasım 1902).

57 BOA, *Y.PRK.ASK*, 187/77, H. 04.09.1320 (5 Aralık 1902).

58 Kosova Vali Vekili Ferik Ali Rıza’nın 26 ve 28 Ocak 1903 tarihli tezkereleri, BOA, *DH.MKT*, 531/58, H. 24.06.1320 (28 Eylül 1902). Scherbiana’nın öldürülmesi ve olayla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Saygılı, *agm.*, s. 163-191.

59 Mürzsteg Mülakatı ve hazırlanan reform programı hakkında bakınız Ali Dikici, “Osmanlı Makedonya’sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürzsteg Reform Programı”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 6, S. 24 (Kış 2010), ss. 75-108. Gül Tokay, *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yay., İstanbul, 1995, s. 74-77.

kadar nimet ve ihsanını görmüş olan bu adamın yüzünden Makedonya Meselesi (Mürzsteg) mülakatı vuku bulmuş idi. Asıl bu mülakat-ı siyasiyyeye sebep İsa Bolatin idi. O vakit ben de Babıali’de idim. Belki hatırımdadır. Bu İsa Bolatin için Rusya ve Avusturya sefirlerinin Babıali’ye taşındığını gördüm ve söylediler. Böyle meselelere müsaade ediyorsunuz. Bunun altında mühim bir hadise çıkacak dediler. Fakat hamisi vardı. Onun için müsaade zaruri idi. Her şeye dokunabilir ama Hükümetin haddi değil, İsa Bolatin’e dokunamazdı...”⁶⁰

II. Abdülhamid’in Sadık Bendesı İsa “Bey” Bolatinî İstanbul’da

Oldukça meşakkatli bir sürecin sonunda yüz liralık yol masrafı dahi Mitroviçe Mal Sandığı tarafından karşılanan İsa Bolatinî Mitroviçe’den uzaklaştırılarak İstanbul’a sevk edilmiştir.⁶¹ Her ne kadar İsa İstanbul’a gelmiş olsa da akrabalarının Rus konsolosuna bir suikast düzenleyecekleri şayiası devam etmiştir. Bundan dolayı da hükümet, konsolosun güvenliği için askerî ve mülkî tedbirlerin alınmasını istemiştir.⁶² Ne var ki 31 Mart 1903’te Muhacir İbrahim tarafından vurulan Konsolos, aldığı yaranın etkisiyle 10 Nisan 1903’te ölmüştür.⁶³

II. Abdülhamid, lütuf ve ihsanlarıyla kendisine ram etmek istediği İsa’yı, “bey” unvanı vererek, Saray muhafızı olarak görev yapan Arnavut Tüfenkçilerin içerisinde istihdam etmiştir.⁶⁴ Buna rağmen İstanbul’da uzun süre durmak istemeyen İsa, sık sık Mabeyn’e giderek bir yandan devlete itaat edeceğine teminat verirken bir yandan da geride bıraktığı ailesinin perişan olduğunu ifade ederek merhamet dilenmekten geri durmamıştır. Bundan dolayı da Mabeyn, Rumeli Müfettişliğinden 29 Mayıs 1903’te Rus yetkililerle görüşülerek Rusya’nın tepkisini çekmeksizin memleketine dönüşünün temin edilip edilemeyeceğine bakılmasını istemiştir. Ancak yapılan görüşmede İsa’nın bölgede bir mütegalibe haline geldiğini, dönüşünün İslam ve Hristiyan ahalinin emniyetini tehdit edeceğini bu durumun da hükümeti zora düşüreceğini ifade eden Ruslar, İsa’nın dönüşünü uygun görmemişlerdir.⁶⁵ Her ne kadar İsa, ailesinin zor durumda olduğunu ifade ederek Mitroviçe’ye dönme talebinde bulunmuşsa da hem kendisinin hem de ailesinin karşılaştığı zorluklar II. Abdülhamid tarafından giderilmiştir. Öyle ki Padişah, 1318 (1902/1903) yılında iltizam etmiş olduğu aşar bedelinden dolayı var olan 150 liralık borcunun ailesinden, çocuklarından ve akrabalarından talep edilmemesi ve emlakine dokunulmamasını istemiştir.⁶⁶

Gönlü hoş tutularak bir şekilde İstanbul’da kalması sağlanmaya çalışılan İsa, her fırsatta memleketine dönmek istediğini belirtirken Yıldız’ın bu konuda en büyük tedirginliği Rusların bunu nasıl karşılayacağını kestirememesinden kaynaklanıyordu. Esasen İsa’yı onların yoğun ısrarları nedeniyle memleketinden uzaklaştırmıştı. 1904 yılı Ekim’inde İsa’nın “iş ve güçle işgal etmek üzere memleketine avdetine müsaade” edilmesini istemesi üzerine tereddütte kalan Yıldız, Rumeli Müfettişliğinden verilecek iznin bir şikâyete sebep olup olmayacağı yönündeki

60 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İçtima: 13, 25 Teşrinisani 1326 (8 Aralık 1910), Cilt: 3, s. 472. Aynı bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. I (İkinci Meşrutiyet Dönemi), İletişim Yay., 1. Baskı, İstanbul, 1998, s. 559-560.

61 BOA, *BEO*, 2301/172528, H. 09.01.1322 (26 Mart 1904). BOA, *BEO*, 2334/174988, H. 01.03.1322 (16 Mayıs 1904). BOA, *DH.MKT*, 864/39, H. 04.04.1322 (15 Haziran 1904). BOA, *BEO*, 2405/180342, H. 26.06.1322 (7 Eylül 1904).

62 BOA, *BEO*, 1999/149859, H. 16.11.1320 (14 Şubat 1903).

63 Saygılı, *agm.*, s. 177-179.

64 “Albanian Chief”, *Saturday Mail*, 21 June, 1913, p. 2. Gawrych, *age.*, p. 134. Abdülhamid’in tüfenkçi muhafızları hakkında bk. Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, Yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul, 2017, s. 418-428.

65 BOA, *Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı (TFR.I.A)*, 7/645, H. 05.03.1321 (1 Haziran 1903).

66 BOA, *Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV)*, 26/2532, H. 05.04.1321 (21 Temmuz 1903). BOA, *BEO*, 2283/171175, H. 14.12.1321 (3 Ocak 1904).

görüşlerini, Rus konsolosunun da fikirleri öğrenilerek, bildirmelerini istemiştir.⁶⁷ Müfettişliğe göre her ne kadar Mitroviçe'deki konsolosluk çalışanları değişmişse de “seleflerinin mesleğini takip etmekte olduklarından” İsa'nın dönüşüne karşı çıkacakları kesindi. Ancak Müfettişlik, dikkat çekici bir öneride bulunarak İsa'dan dönüşünden sonra “kıl ü kal bir harekette bulunmayacağı ve şayet Sefaretin müdahalesi üzerine tekrar kaldırılmasına lüzum görüldüğü zaman müşkülât göstermeyerek emre imtisal ile yine Dersaadet'e azimet edeceğini katiben arz ve temin ederse konsolosların fikirleri sorulmaksızın işlerini muvakkaten tesviye etmek vesilesiyle avdetine müsaade buyurulması” tavsiyesinde bulunmuştur.⁶⁸

Bu tavsiyeye rağmen Yıldız, ileride bir müşkülata mahal bırakmamak için konu hakkında Rus konsolosunun da fikrinin alınmasını istemiştir. Müfettişlik, “efkâr-ı mutedile” erbabından ve konsoloslar üzerinde tesiri bulunduğu inandığı “Rusya Sivil Ajansı Demarik” ile konuyu müzakere ederek İsa'nın memleketine dönüşüne müşkülât çıkarmamalarını temin için girişimlerde bulunmuştur.⁶⁹ Ancak yapılan görüşmede Sivil Ajan, İsa'nın bir daha Mitroviçe'ye dönmemesi şartıyla oradan kaldırıldığını, bu hususta kendilerine güvence verildiğini belirterek gelişinden önce hiçbir hadisenin meydana gelmeyeceğine dair bir güvence verilse de Konsolos Scherbiana'nın elim ölümünün zihinlerde çok taze olduğunu, unutulmasını sağlayacak bir süre geçmeden gelmesinin uygun olmayacağını ifade etmiştir. Sivil Ajan, İsa'nın gelmesinin Rusya'nın yeni bir müracaatına ve şikayetine sebep olacağını da sözlerine eklemiştir.⁷⁰

İstanbul'dan Ayrılışı ve II. Meşrutiyetin İlanına Kadarki Hayatı

Yıldız, Rumeli Müfettişliği aracılığıyla İsa'nın Mitroviçe'ye dönüşünün Rusya tarafından olumlu karşılanmayacağını öğrenmiş olmasına rağmen ona memleketine dönmesi için izin vermekten geri durmamıştır. Bazı işlerini düzene koymak üzere memleketine gitmesine izin verilen “Mitroviçeli İsa Bey”, 21 Şubat'ta Yıldız'a gitmiştir. Burada ona “ahali-i sadıkayı ihtilal ve ifsad eden” kötü niyetli yabancıların entrikalarına kapılmaması, sadakatten ayrılmaması ve herhangi bir şikâyete meydan vermemesi tembih edilmiştir. Ayrıca İsa'ya Hazine-i Hassa-i Şahaneden iki bin; Rumeli Vilayetinden de bin kuruş olmak üzere üç bin kuruş maaş tahsis ve ihsan buyurulmuştur.⁷¹

Geçmişte Abdülhamid, İsa'ya Hıristiyan ahaliyi eşkıyanın zulmünden koruduğu için köyü civarındaki değirmen taşı ocakları hasılatının bir miktarını vermişti.⁷² Bu kez daha büyük bir lütufta bulunarak 19 Mart 1905'te, köyünde bulunan değirmen taşı madenini işletme imtiyazını ihsan etmiştir.⁷³ Abdülhamid'in İsa'ya ihsanı bununla sınırlı kalmamıştır. 16 Şubat 1905'te kendisine

67 BOA, *TFR.I.A.*, 20/1959, H. 06.08.1322 (16 Ekim 1904).

68 BOA, *TFR.I.A.*, 20/1959, H. 06.08.1322 (16 Ekim 1904).

69 BOA, *TFR.I.A.*, 20/1959, H. 06.08.1322 (16 Ekim 1904).

70 BOA, *TFR.I.A.*, 20/1959, H. 06.08.1322 (16 Ekim 1904). BOA, *BEO*, 2429/182160, H. 06.08.1322 (16 Ekim 1904).

71 BOA, Rumeli Müfettişliği Makamat Evrakı (*TFR.I.MKM*), 17/1654, H. 23.07.1324 (12 Eylül 1906). Kosova Valisi Mahmud Şevket, 6 Mart 1906'da Rumeli Müfettişliğine gönderdiği bir yazıda “işbu bin kuruş maaşın nereden ita” buyrulacağını sormuştur. BOA, *TFR.I.MKM*, 17/1654, H. 23.07.1324 (12 Eylül 1906). İsa Bolatini'nin kendisine üç bin, adamları Haşim ve Hasan'a üç yüzer kuruş maaş verilmesi kararlaştırıldığı halde o güne değin bir tebligat yapılmadığına dair 16 Nisan 1906 tarihli yazısı. BOA, *TFR.I.MKM*, 17/1654, H. 23.07.1324 (12 Eylül 1906). Maaşıyla ilgili diğer yazışmalar için bkz. BOA, *DH.MKT*, 1116/27, H. 23.07.1324 (12 Eylül 1906). BOA, *Rumeli Müfettişliği Arzuhaller (TFR.I.ŞKT)*, 105/10404, H. 17.12.1324 (1 Şubat 1907).

72 Taş ocağı hasılatının bir kısmının İsa'ya verildiği ve bu durum karşısında taş ustalarını birtakım şikayetleri hakkında bk. BOA, *TFR.I.KV*, 75/7458, H. 17.08.1324 (27 Ekim 1904).

73 BOA, *İrade Orman ve Maadin (İ.OM)*, 10/25, H. 12.01.1323 (19 Mart 1905). BOA, *BEO*, 2530/189723, H. 13.01.1323 (20 Mart 1905). BOA, *BEO*, 2663/199694, H. 10.07.1323 (10 Eylül 1905). BOA, *BEO*, 2688/201536, H. 19.08.1323 (19 Ekim 1905).

Üçüncü Rütbeden Osmanî Nişanı⁷⁴ verilirken ailesinin de gönlünün alınması düşüncesiyle olsa gerek aynı gün annesi Ayşe Hanım'a İkinci Rütbeden Şefkat nişanı verilmiştir.⁷⁵ 22 Şubat'ta çıkarılan bir iradeyle eşleri Kamile ve Hamide hanımlarla kızı Azize Hanıma İkinci Rütbeden Şefkat Nişan-ı Hümayunu ihsan buyurulmuştur.⁷⁶ Aynı şekilde adamları Priştineli Haşim ve İpek Sancağının İstenik nahiyesinden Hasan Ağaların da 300'er kuruş maaşla zabıta işlerinde istihdam edilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁷

İsa'nın Mitroviçe'ye dönüşünden haberdar olan Rus hükümeti, Petersburg'da bulunan Osmanlı Sefirine bir nota vererek şiddetli bir tepki göstermiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığının vermiş olduğu notada kötü şöhretiyle tanındığını belirttikleri İsa'nın Arnavutların sakin olduğu havaliden uzaklaştırılmasında ısrarlı olduklarını ifade edip konunun iki devlet arasındaki mevcut iyi ilişkileri ihlal edebilecek bir meseleye dönüşmeden neticelendirilmesini istemişlerdir.⁷⁸ İstanbul'dan hareket eden İsa, 23 Şubat'ta Selanik'e ulaşmıştır.⁷⁹ Bu arada Sadrazamı ziyaret eden Rusya Sefareti Baştercümanı Malikof, iki gün içerisinde Mitroviçe'ye ulaşacak olan İsa'nın Arnavutluk'un bazı yerlerinde görülen "galeyan-ı efkâr" sebebiyle orada bulunmasının kargaşaya sebebiyet vereceği düşüncesindedir.⁸⁰

Rusya'nın tüm karşı çıkışlarına rağmen İsa'nın arkasında duran Yıldız, çıkarılan afv-ı umumi ile hırsızlık ve eşkıyalık yapanlar hatta gemilere ve trenlere dinamit atarak nice insanın ölümüne sebep olanlar dahi memleketlerine dönmüş iken onun dönememesinin adaletsizlik olacağı görüşündedir. İsa'nın Mitroviçe'ye dönüşünden önce birtakım nümayişler olmuşsa da bunların bertaraf edilmiş olması, İsa'nın "nesayihede istahdam olunarak hizmet-i sadakatkarane" bulunduğu Ferik Şemsi Paşa tarafından bildirilmesi Yıldız'ın elini Rusya'ya karşı güçlendirmiştir. Bundan dolayı da hem bir yanlış anlaşılmaya sebebiyet vermemek hem de İsa hakkında yeni bir müracaata mahal bırakmamak için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁸¹ Yıldız'ın Rusya'ya karşı İsa'nın arkasında durmasının asıl nedeni onun bölgedeki Arnavutlar üzerindeki tesiri olması ihtimali oldukça kuvvetlidir. Çünkü, o günlerde Arnavutlar arasında bir kargaşa çıkması için dışarıdan birtakım teşebbüslerde bulunduğu haber alınmıştır. Bunun üzerine alınan birtakım tedbirler çerçevesinde Müslümanların ileri gelenlerinin halka nasihatte bulunması düşünülürken "bazı işlerini tesviye etmek üzere muvakkaten" o tarafa giden İsa'nın da bu yolda Rumeli Müfettişliğinin vereceği talimata göre hareket etmesi kararlaştırılmıştır. Öyle ki Yıldız, konu hakkında Hüseyin Hilmi Paşa'yı bilgilendirirken onun "hidemat-ı sadakatte" bulunacağını ifade ettiği gibi saldırılardan da korunmasını istemiştir.⁸² İstanbul'dan dönüşünde Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'dan gördüğü "hüsn-i iltifat ve teattufat" nedeniyle pek memnun olan İsa, 19 Mart'ta Paşa'ya gönderdiği bir mektupla şükranlarını ifade ettiği gibi "tevafor-i şan ve tekasür-i ömr ü ikbal-i devlet" duasında

1905). BOA, *BEO*, 2692/201864, H. 25.08.1323 (25 Ekim 1905). BOA, *BEO*, 2697/202274, H. 03.09.1323 (1 Kasım 1905). BOA, *BEO*, 2724/204248, H. 23.10.1323 (21 Aralık 1905). BOA, *Y.PRK.A*, 14/14, H. 24.10.1323 (22 Aralık 1905). Madenin işletilmesi esnasında çıkan problemler için bk. BOA, *TFR.I.KV*, 154/15327, H. 07.01.1325 (20 Şubat 1907).

74 BOA, *İrade Taltifat (İ.TAL)*, 358/20, H. 11.12.1320 (16 Şubat 1905).

75 BOA, *İ.TAL*, 358/30, H. 11.12.1320 (16 Şubat 1905).

76 BOA, *İ.TAL*, 386/20, H. 28.12.1323 (23 Şubat 1906).

77 BOA, *TFR.I.MKM*, 17/1654, H. 23.07.1324 (12 Eylül 1906).

78 BOA, *Y.A.HUS*, 500/80, H. 14.01.1323 (21 Mart 1905).

79 BOA, *TFR.I.A*, 30/2966, 14.04.1324 (10 Haziran 1906).

80 BOA, *Y.A.HUS*, 499/129, H. 30.12.1323 (25 Şubat 1906).

81 BOA, *İ.HUS*, 139/40, H. 15.01.1324 (11 Mart 1906). BOA, *HR.SYS*, 118/28, M. 16.03.1906.

82 BOA, *TFR.I.A*, 30/2966, H. 14.04.1324 (10 Haziran 1906).

da bulunmuştur.⁸³

Artık devlet hizmetine giren İsa, Yıldız'a gönderdiği mektuplarla bölgedeki gelişmeler hakkında bilgi vermeye başlamıştır. Öyle ki verdiği bilgilerin mahremiyetine o kadar inanmaktadır ki bu tarz bilgileri telgrafla sunmak üzere bir şifre miftahının da kendine "ihсан" buyurulmasını istemiştir.⁸⁴ 30 Mart 1906 tarihinde kaleme aldığı mektubunda bölgenin genel durumu hakkında bilgi verirken Avusturya'nın Mitroviçe'deki konsolosu aracılığıyla Arnavutlara para dağıtarak halkı fesada sürükleyerek bir ihtilal çıkarmaya çalıştığından bahsetmiştir. Ancak İsa'ya göre başarılı olmaları mümkün değildir çünkü hem Arnavutlar Padişaha sadakatle bağlıdırlar hem de kendisi onların "teşebbüslerini akim bırakmak hususunda son derece çalışıyor ve muvaffak" oluyordu. Bununla birlikte Prizren ahalisinden Bekir Bin Molla Fazlı'nın Prizren'deki Avusturya konsolosundan her ay sekiz Fransız altını maaş olarak ona Arnavutluk'taki durum hakkında bilgi verdiği gibi "bir takım uygunsuzluğun zuhuruna" çalıştığını ihbar etmiştir. İsa'nın bir diğer ihbar ettiği kişi Mitroviçe Kaymakamı olmuştur. Ona göre kaymakam "sadık bendegan-ı saltanat-ı seniyyeden" değildi ve Padişahın rızası dışında bir olayın meydana gelmesine sebebiyet verecekti.⁸⁵ Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa, İsa'nın memleketine dönüşünden sonra Yıldız'a gönderdiği telgrafındaki halkın Padişaha sadakatle bağlı olduğuna yönelik ifadelerinin Abdülhamid tarafından hiç de önemsenmediğini belirtmiştir. Ona göre İsa'nın verdiği güvence kuru bir sözden ibaretti. Öyle ki İsa'ya bu telgrafın, onun Yıldız nezdinde muteber olduğunu bilen, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından siyasi bir entrikayla çektirilmiş olabileceğini de ifade etmiştir.⁸⁶

Bölgedeki Rus konsolosları, memleketine dönen İsa'yı ve faaliyetlerini pürdikkat bir şekilde takip etmeye başlamışlardır. Kosova Valisi Mahmud Şevket Paşa'yı ziyaret eden Üsküp'teki Rusya konsolosu Blayof, İsa'nın hükümet işlerinde istihdam edildiği ve Arnavutların teskini için bir aracı olduğu yönünde bazı rivayetlerin bulunduğunu belirttikten sonra Selanik'te ikamet edeceği duyulan İsa'nın birkaç gün önce Üsküp'e gelerek vilayetten bazı emirler aldığını ifade etmiştir. Mahmud Şevket Paşa, konsolosa İsa'nın dönüşünün yüzüstü kalan işlerini düzene sokmak amacıyla olduğunu, hükümet işlerinde istihdam edildiğine dair haberlerin gerçek olmadığını, Üsküp'e tasarrufunda bulunan bir çiftlik hakkında açıklama yapması için çağırıldığını ifade ederek durumu kotarmaya çalışmıştır.⁸⁷

Benzer bir şikâyet Avusturya Sefareti tarafından 24 Nisan 1906'da Hariciye Nezaretine iletilmiştir. Avusturya'nın Mitroviçe'de bulunan konsolosuna göre İsa, hemşerilerini kanunsuzluğa teşvik ettiği gibi haklarında adli soruşturma başlatılan kişileri de himaye etmekteydi. İsa'nın memleketine dönüşüyle birlikte silah taşıma yasağına riayetin ortadan kalktığını ifade eden konsolos, silahlı Arnavut çetelerinin askerî ve mülkî memurların herhangi bir müdahalesi olmaksızın şehir ve çevresinde dolaşabildikleri ifade etmiştir. Öyle ki "eşkiya ve diğer erbab-ı ceraim" de serbestçe dolaştıkları gibi bölgedeki askerî ve mülkî memurların bilgisi dahilinde İsa ile görüşmektedirler ve hiç kimse bunları yakalamaya dahi cesaret edememekteydi. Sefaretin bildirdiğine göre konsolos bu hale bir nihayet verilmesi için teşebbüste bulunmuşsa da bir netice alması mümkün olmamıştır.

83 BOA, *Rumeli Müfettişliği Mütferrika Evrakı (TFR.I.M)*, 11/1025, H. 23.01.1324 (19 Mart 1906).

84 BOA, *TFR.I.A.*, 30/2947, H. 23.03.1324 (17 Mayıs 1906). Gawrych, İsa Bolatini'nin Mitroviçe'ye döndükten sonra "deruhdecilik" olarak tabir edilen Gayrimüslimlerin koruyuculuğuna devam ettiğini, bu iş için Sırbistan'dan para ve silah aldığını ifade eder. Ayrıca İsa'nın Sultanın polisi gibi hareket ettiğini Yıldız'la doğrudan görüşebildiği bir telgraf hattının varlığından bahseder. Gawrych, *age.*, s. 134.

85 BOA, *TFR.I.A.*, 30/2947, H. 23.03.1324 (17 Mayıs 1906).

86 Tahsin Paşa, *age.*, s. 398-400.

87 BOA, *TFR.I.MKM*, 17/1654, H. 23.07.1324 (12 Eylül 1906).

Zaten müracaat ettiği ve görüştüğü memurlar da İstanbul'dan özel bir emir gelmedikçe bir şey yapamayacaklarını ifade etmişlerdir. Sefaret, bölgede bozulan asayişin yeniden tesisi için İsa'nın Arnavutların meskûn olduğu bölgenin dışına çıkarılması gerektiğini özellikle belirtmiştir.⁸⁸ Sefaretin tüm bu iddiaları üzerine Sadaretin talebiyle Rumeli Müfettişliğince bir soruşturma başlatılarak iddiaların aslının olup olmadığı araştırılmıştır.⁸⁹ Kısa süre içerisinde tamamlanan tahkikatla bölgede asayişin berkemal olduğu tespit edilirken halkın kanunsuzluğa teşvik edildiği, kasabada çetelerin ve İsa'nın kalabalık gruplar halinde silahlı dolaştıkları iddialarının asılsız olduğu belirlenmiştir.⁹⁰ Ancak tahkikatı yapan memurun 5 Mayıs tarihli bu raporundan bir gün sonra Kosova Valiliği tarafından Sadarete gönderilen bir yazı, iddiaları doğrular niteliktedir. Yazıda İsa'nın bir takım kanun kaçaklarıyla görüştüğü ancak bunun pek de önemsenmediği hatta adamlarından silahla gezenlerin de olduğu ifade edilmekteydi. Hatta yazıda silahla gezecek adamları için usulen silah tezkeresi almaları yönünde telkinde bulunularak gelebilecek itiraz ve şikayetlerin önüne geçilmeye çalışıldığı ifade edilmiştir.⁹¹

Öteden beri İsa'nın bölgedeki varlığından en fazla rahatsızlık duyan ülke Rusya olmuştur. Yıldız'ın Rusya'nın onun hakkındaki kanaatini değiştirmek için yaptığı plan dönemin genel politikasına oldukça uygundur. İsa'nın 30 Mart'ta kaleme aldığı mektubunda Avusturya'nın bölgedeki faaliyetlerinden bahsetmesi üzerine Yıldız, onun Rusya Konsolosuyla görüşerek bu bilgileri onunla paylaşmasının ve ileride de Avusturya'nın teşebbüsleri hakkında bilgi vereceğini söylemesinin uygun olacağını bildirmiştir. Yıldız'a göre bu görüşme Rusların onun hakkındaki düşüncelerini olumlu yönde değiştirecekti.⁹² Ancak daha gerçekçi düşünen ve hareket eden Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, hakkında arka arkaya gelen şikayetler nedeniyle İsa'nın Rus konsolosuyla görüşmesinin uygun olmayacağını ifade ederek karşı çıkmıştır.⁹³

Ardı arkası kesilmeyen şikayetler ile İsa'nın bölgeden uzaklaştırılması yönündeki talepler karşısında daha fazla direnemeyen Yıldız, durumu idare etmek için yeni bir çözüm yolu bulmuştur. 17 Mayıs 1906'da Rumeli Müfettişliğine gönderilen bir emirle İsa'nın bir iki ay sonra memleketine dönmek üzere Selanik'e çağırılması ve burada meşgul edilmesi istenmiştir. Ancak sızlanmasına asla meydan verilmemesine ve Selanik'e çağırılmasının nedenini anlamamasına özen gösterilmesi gerekiyordu.⁹⁴ Müfettişlik, Yıldız'dan aldığı emre istinaden "bazı hususâtı müzakere" etmek için İsa'yı Selanik'e çağırmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa, memleketinden uzaklaştırılan İsa'nın bir müddet sonra durumdan şüpheleneceğinden ve Selanik'e niçin çağırıldığını sorgulamaya başlayacağından emindir. Bu yüzden iskân ve idaresine çare kalmadığı zaman Yıldızın emriyle orada bulunduğunu söylemeksizin aleyhindeki şikayetleri tezkip amacıyla bir müddet birlikte bulunmalarına lüzum gördüğünü bunun onun için daha hayırlı olacağından bahsederek geçiştirmeyi düşünmüştür.⁹⁵

Genel olarak İsa'nın Arnavutluk'tan uzaklaştırılmasını adil bir uygulama olarak görmeyen ve uygulamanın Arnavut kanaat önderlerini hükümetten soğutarak yabancılarla yakınlaşmalarına vesile olacağını düşünen Hüseyin Hilmi Paşa,⁹⁶ 31 Mayıs'ta Yıldız'a 23 Mayıs'tan beri Selanik'te

88 BOA, *BEO*, 2815/211067, H. 03.03.1324 (27 Nisan 1906).

89 BOA, *BEO*, 2815/211067, H. 03.03.1324 (27 Nisan 1906).

90 BOA, *BEO*, 2832/212345, H. 27.03.1324 (21 Mayıs 1906).

91 BOA, *BEO*, 2832/212345, H. 27.03.1324 (21 Mayıs 1906). BOA, *TFR.I.A.*, 30/2958, H. 07.04.1324 (31 Mayıs 1906).

92 BOA, *TFR.I.A.*, 30/2947, H. 23.03.1324 (17 Mayıs 1906).

93 BOA, *TFR.I.A.*, 30/2947, H. 23.03.1324 (17 Mayıs 1906).

94 BOA, *TFR.I.A.*, 30/2966, H. 17.04.1324 (10 Haziran 1906).

95 BOA, *TFR.I.A.*, 30/2966, H. 17.04.1324 (10 Haziran 1906).

96 BOA, *BEO*, 2838/212817, H. 05.04.1324 (29 Mayıs 1906).

ikamet ettirilen İsa'nın bir hafta sonra Mitroviçe'ye dönmesine izin verilmesinin münasip olacağını bildirmiştir.⁹⁷ Bunun üzerine 3 Haziran'da İsa'nın "bazı tarafın umurperverini okşamak" ve "def-i şikâyet" amacıyla Selanik'te devam eden zorunlu ikametine son verilmesine karar verilmiştir. Her zaman olduğu gibi İsa'ya şikayetlere meydan vermemeye özen göstermesi ve devlete sadakatle hizmet etmeye devam etmesi telkininde bulunulması da Yıldız tarafından özellikle istenilmiştir. On iki gündür Selanik'te bulunan İsa, tüm bu olup bitenlerden habersiz bir şekilde memleketine dönmeye izin verilmesinden bir gün sonra 4 Haziran'da Hüseyin Hilmi Paşa'yı ziyaret ederek artık gitmek istediğini söylemiştir. Müfettiş Paşa, konuşulacak ve müzakere edilecek bazı konuların olduğunu söyleyerek 7 Haziran'a kadar sabretmesini istemiş zor da olsa birkaç gün daha kalmaya ikna edebilmiştir. Aynı gün Rusya Sivil Ajansı'yla görüşen Hüseyin Hilmi Paşa, İsa'nın o güne değin hiçbir yolsuzluğa karışmadığını bundan sonrada karışmayacağını, en ufak bir hatası görülürse her türlü mesuliyetin kendine ait olduğunu ifade ederek ona kefil olmuştur. Paşa, Rusya'nın bu konuda daha fazla ileri gitmesinin dostluğa uygun olamayacağını da beyan etmiştir.⁹⁸

Gerekli nasihatle bulunulduktan sonra Selanik'ten yolcu edilen İsa, önce Üsküp'e oradan da memleketi Mitroviçe'ye ulaşmıştır.⁹⁹ Ancak yolda yaşadığı bir hadise canının çok sıkılmasına sebep olmuştur. Esasen onu üzen hadise İsa'nın ne derece şımarmış olduğunu da gözler önüne sermiştir. Gördüğü izzet ve ikramdan gayet hoşnut¹⁰⁰ Selanik'ten neşe içerisinde ayrılmış keyifle yolcuğunun sonuna yaklaşan İsa ve beraberindeki altı adamı trenle Vulçitrin'e ulaşmışlardır. Buradan Mitroviçe'ye doğru yola çıktıklarında kasabadaki eski kale civarında üç bin iki yüz mavzer ile altı yüz kırk sandık mühimmatın bulunduğu cephanenin yanından ellerindeki mavzer ve martini tüfeklerle geçmek üzerelerken durumlarında şüphelenen ve kim olduklarını bilmeyen nöbetçiler tarafından geçişlerine izin verilmeyerek bir başka yola yönlendirilmişlerdir. Kendisini tanıtıp silahlı gezmesine izin verilmiş olduğunu söylemesine ve hatta orada bulunan bir çavuş tarafından teşhis edildiği halde geçmelerine müsaade edilmemesine içerleyen ve kızan İsa, 8 Haziran'da Rumeli Müfettişliğine gönderdiği bir telgrafla yapılan bu muameleden şikayetçi olmuştur. İsa'nın gördüğü izzet, ikram, ihsan ve lütuf nedeniyle şımarığının bir göstergesi olarak nitelendirilebilecek telgrafta askerle çatışmaya sadakatinin mâni olduğunu, kendisine her yerde silahlı gezmeye izin verildiği halde bu muamelenin kimin emriyle yapıldığını öğrenmek istediğini belirttikten sonra "bu işin yarına kadar icrasına bakılmazsa" Padişaha arz edeceğini ifade etmiştir. Vulçitrin Kaymakamı Hasan Celil ile de görüşen İsa, Müfettişliğe müracaatının gerekçesini yaşadığı bu hadisenin herhangi biri tarafından yapılan teşvik neticesinde olup olmadığını öğrenmek olarak ifade etmiştir.¹⁰¹ Ancak Hüseyin Hilmi Paşa, telgrafın içeriğini "yolsuz" şikâyeti de "haksız" olarak nitelendirmiştir.¹⁰²

Tespit edilebilen bilgi ve belgeler ışığında yapılacak bir değerlendirmeye İsa'nın 1906 yılının ikinci yarısından itibaren şahsi menfaatlerini korumak ve artırmak için gayret sarf ettiği bunu da temin edebilmek için Yıldız'a, Rumeli Müfettişliğine ve yerel hükümete yaranmaya çalıştığı ifade edilebilir. II. Meşrutiyetin ilanına giden süreç içerisinde bozulmaya başlayan ilişkiler, II. Meşrutiyetin ilanından sonra bir çatışmaya dönüşmüştür.

97 BOA, *TFR.I.A.*, 30/2958, H. 07.04.1324 (31 Mayıs 1906).

98 BOA, *TFR.I.A.*, 30/2966, H. 17.04.1324 (10 Haziran 1906).

99 BOA, *TFR.I.A.*, 30/2966, H. 17.04.1324 (10 Haziran 1906).

100 BOA, *TFR.I.ŞKT.*, 89/8842, H. 18.04.1324 (11 Haziran 1906).

101 BOA, *Rumeli Müfettişliği Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı (TFR.I.A.S)*, 35/3450, H. 16.04.1324 (9 Haziran 1906).

102 BOA, *TFR.I.A.*, 30/2966, H. 17.04.1324 (10 Haziran 1906).

İsa, 7 Kasım 1906'da Rumeli Müfettişliğine göndermiş olduğu bir yazıda sarhoş gezdiğini söylediği Mitroviçe kaymakamının devlet ve memleket işlerine önem vermediğini bu yüzden de halkın değiştirilmesi talebiyle Padişaha müracaat etmek istediklerini ancak kendisinin bu durumu öncelikle Müfettiş Paşa'ya bildirmek için buna mâni olduğunu ifade etmiştir. İsa, saltanata sadakati bulunmadığını söylediği kaymakamın görev süresinin uzamasının hükümetin başına büyük bir gaile açmasından korktuğunu, halkın kaymakamın değiştirilmesi için kıyam edebileceğini bunun da uygunsuz birtakım hadiselerle sebebiyet verebileceğini belirttiikten sonra bu tarz olayların yaşanmasını istemeyeceğini düşündüğü Hüseyin Hilmi Paşa'dan gerekenin yapılmasını talep etmiştir. İfadeleri ve talebi dikkate alındığında İsa'nın kaymakamın uygunsuz hareketleri nedeniyle çıkması muhtemel bulunan olayların önüne geçmek niyetinde değil daha çok kaymakamın değiştirilmesini aksi takdirde halkı ayaklandıracağı tehdidinde bulunduğu düşünülebilir.¹⁰³ İsa'nın hakkında şikâyetle bulunduğu bir başka kişi Selanik'te yayımlanan Yeni Asır gazetesi muhabiri İsmail Hakkı Efendi olmuştur. Velinimeti hakkında layık olmayan sözler söyleyenlerin ağızlarını kapatmanın en önemli vazifesi olduğunu belirten İsa, 20 Şubat 1907'de Yıldız'a gönderdiği bir yazıda Selanik'ten yola çıkan İsmail Hakkı'nın Mitroviçe'ye gelinceye kadar her uğradığı yerde Padişah hakkında münasebetsiz sözler söylediğini, yakalanarak tutuklanması için Mitroviçe kaymakamlığına ihbarda bulunduğunu ancak henüz yakalanmadığını ifade etmiştir.¹⁰⁴

Her ne kadar İsa, Yıldız nezdinde saltanata ve devlete sadakatinden şüphe edilmeyecek bir bende imajı oluşturmaya çalışsa da bölgedeki askerî ve mülkî idareciler nezdinde hakkındaki intiba çok da olumlu değildi ve her geçen gün daha da bozuluyordu. Bu noktada Kosova Valisi Mahmud Şevket Paşa ile Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa arasında 1907 yılının Mart ve Nisan aylarındaki yazışmalarda bu durum oldukça belirgindir. Yazışmalarda yanına topladığı Zeynullah, Balya Ağa, Haşim, Ala ve İbrahim isimlerindeki kişilerle asayiş bozacak bir eylemde bulunmasından endişe edilirken eğer böyle bir ahval ve hareketi söz konusu olursa aymazlık gösterilmemesi gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁰⁵

İsa hakkındaki şikâyetler çoğu zaman uygunsuz hareketleri nedeniyle Sefaretlerce yapılmaktaydı ve bunlar bir şekilde geçiştirilmekteydi. Ancak artık İsa'nın Osmanlı ülkesine iltica etmiş kimsesiz yetimlere ait mal ve mülkü gasp ettiği, öteden beri kanun kaçaklarını yanında barındırdığı, sekiz - on silahlı adamıyla dolaştığı ve kendisine yapılan nasihatlere kulak asmadığı şeklindeki şikâyetler hem halk hem de bölgedeki mülkî erkan tarafından sıkça dile getirilmeye başlanmıştır. Özellikle İsa'nın kanun kaçaklarını muhafaza etmesi, adliyeye sevk edilmek istenilirken Yıldız'dan gönderilen bir yazıyla "mahkemeye celbinden sarf-ı nazar" edilmesinin istenmesi onun her geçen gün biraz daha şımarmasına sebep olmuştur. İsa'nın kanun tanımaz tavrı ve Yıldız'ın ona yaklaşımı hem Ferik Şemsi Paşa'yı hem de Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa'yı daha büyük bir gailenin ortaya çıkması hususunda endişelendirmiştir.¹⁰⁶

Sultan II. Abdülhamid'in lütuf ve ihsanına mazhar olan İsa Bolatinî, bunun karşılığını Sultana olan sadakatının yanı sıra sunduğu hediyeyle de göstermek istemiştir. Kendisi tütün kullanan, huzuruna kabul ettiği devlet erkanına da ikram eden hatta Boer Savaşı esnasında İngiliz askerleri için İngiltere'ye tütün göndermiş olan Sultan II. Abdülhamid için en anlamlı hediye olan tütün olacağını düşünen Bolatinî, 1907 yılının Eylül ayında bir buçuk kıyeye ağırlığında 30 kuruş değerinde bir

103 BOA, *TFR.I.ŞKT*, 100/9937, H. 20.09.1324 (7 Kasım 1906).

104 BOA, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)*, 15/209, H. 07.01.1325 (20 Şubat 1907).

105 BOA, *TFR.I.KV*, 158/15799, H. 09.03.1325 (22 Nisan 1907).

106 BOA, *TFR.I.A*, 34/3327, H. 09.04.1325 (22 Mayıs 1907).

kutu tütününü Padişaha hediye olarak göndermiştir.¹⁰⁷

1908 yılının başında Avusturya demiryolu hattının Bosna'dan Mitroviçe'ye kadar uzatılmasını öngören eski bir plan tekrar gündeme gelmiştir. Aynı günlerde Sırp hükümeti, Kosova ile Kuzey Arnavutluk'tan geçerek Adriyatik'e uzanacak bir plan üzerinde duruyordu.¹⁰⁸ Bu durumu bir fırsata dönüştürmek isteyen İsa, 13 Nisan 1908'de Yıldız'a bir mektup göndermiştir. Abdülhamid nezdindeki itibarını artırmak düşüncesiyle yazdığı mektubunda halk arasında Avusturya'nın demiryolu hattını Mitroviçe'ye kadar uzatacağı diğer taraftan Sırbistan ve yabancı devletlerin dahi o yolda girişimlerde bulunacakları böylece Arnavutluk'u ablukaya almak amacıyla oldukları hatta bunun için mühendisler geleceği yönünde iddiaların konuşulduğunu ifade etmiştir. Mektubunda mühendislerin gelişine engel olmayı düşündüğünü ancak Padişaha haber vermeksizin böyle bir teşebbüste bulunmaya cesaret edemediğini, Padişahın inşa olunacak demiryoluna izin verdiğine dair bir irade gelmedikçe buna itimat edemeyeceklerini belirtmiş eğer Padişahın hattın inşasına rızası varsa Padişahın kurbanı olduğunu, onun işlerini bilmeye ve işlerine müdahaleye kıyam etmek gibi düşüncesinin olamayacağını ifade etmiştir.¹⁰⁹

II. Meşrutiyetin İlanından Sonraki Hayatı, Arnavut İsyanlarındaki Faaliyetleri

Meşrutiyetin tekrar ilan edilmesi için II. Abdülhamid'e karşı uzun süredir devam eden muhalefet hem iç hem de dış politikada yaşanan gelişmelerle Sultanı her geçen gün biraz daha köşeye sıkıştırmıştır. Makedonya'daki İttihatçı subaylar, asker arasında ihtilal propagandası yaparken aynı zamanda onları Sultanın memleketi sattığına inandırıyorlardı. Birçok resmî dairenin başında bir yabancının bulunması bu yöndeki kanının en büyük sebebiydi. Bir yandan Almanların hızlı bir şekilde Anadolu topraklarında ilerleyerek Bağdat hattı boyunca nüfuz bölgelerini genişletmeleri bir yandan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Uzice-Mitroviçe demiryolu hattıyla Kosova'nın iç kesimlerine ilerlemesi tehlikesi, öte yandan Büyük Güçlerin Girit'ten askerlerini çekerek adanın Yunanistan ile birleşmesinin yolunu açmaları ihtimali endişeleri artırmıştır. 10 Haziran 1908'de Reval'de Rus Çarı ile İngiltere Kralının buluşması bu tehditleri artırırken orduyu isyana teşvik etmiştir. Bunun sonucunda Resneli Ahmet Niyazi ile Enver dağa çıkmışlardır. Selanik'te II. Abdülhamid'in adamları kurşunlara hedef olurken askerler de silahlarını bırakıp terhis talebinde bulunmaya başlamışlardır. Umutsuzluğa kapılan Abdülhamid, isyanı Arnavutlar aracılığıyla bastırmayı düşünmüştür. Bu doğrultuda Mitroviçe'de bulunan 18. Fırka Kumandanı Ferik Şemsi Paşa, Firzovik'te büyük bir kitle toplamıştır. İttihatçılar, toplanan bu kitleyi Miralay Galip Bey aracılığıyla amaçlarının ülkeyi Avrupa'nın müdahalesinden kurtarmak olduğunu eğer gerçekleştirebilirlerse bu durumun Arnavutların da lehine olacağını söyleyerek onları da yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Böylece Abdülhamid Firzovik'te kendi silahı Arnavutlarla vurulmaya başlanmış onlar da meşrutiyet talebinde bulunmaya başlamışlardır. Ancak buna İsa Bolatinî karşı çıkmıştır.¹¹⁰

21 Haziran 1913 tarihli Saturday Mail gazetesinde yer alan bir makalede İsa'nın İttihatçıların meşrutiyetin şeriat, tam özgürlük ve adem-i merkezîyeti ifade ettiği yönündeki propagandasıyla

107 BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ)*, 53/16, H. 08.08.1325 (16 Eylül 1907).

108 Malcolm, *age.*, s. 293.

109 BOA, *Y.PRK.AZJ*, 54/12, H. 09.03.1326 (11 Nisan 1909).

110 Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan, Aras Yay., 2. Baskı, İstanbul, Ekim 2002, s. 158. Necmettin Alkan, *Mutlakıyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler*, Selis Kitaplar, 1. Baskı, İstanbul, 2009, s. 211-231. "Galip Paşa'nın Hâtıraları", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl: 2, C. 1, S. 6 (Temmuz 1966), s. 8-11.

meşrutiyet talebi aldatmacalarına kapılmadığını belirterek Firzovik'te bulunmaktan imtina ettiğini ifade ettiği yönünde bir bilgiye yer verilmiştir.¹¹¹ Ancak Süleyman Külçe'ye göre Firzovik'e çağrılan davetliler arasında bulunan İsa, Mitroviçe'den Firzovik'e gelmiş Said Hüseyin'in evinde misafir olmuştur. "İsa evvela, buradan başlayarak tanıdıklarına mütemadiyen Padişah babanın yüksek siyaset ve bilgisinden ve büyük devletler arasındaki müstesna mevkiinden bahsederek memleketi şahsında temsil eden peygamber vekilinin incitilmemesini ve rivayetlere kapılarak yanlış yola gidilmemesini tavsiye" etmiştir.¹¹² II. Abdülhamid tarafından hususi bir şifre ile meselenin Yıldız lehine halline memur edilen İsa, o sırada hasta kızının vefatı üzerine Mitroviçe'ye dönmek zorunda kalmıştır. Elindeki Mabeyn şifresi ile Padişaha kızının cenaze işlemleri tamamlandıktan sonra tekrar Firzovik'e dönüp "rıza-yı aliye mutabık harekette bulunacağını" bildirmişse de o geri dönmeden Galip Bey, Meşrutiyetin ilanı noktasındaki faaliyetlerini başarılı bir şekilde tamamlamıştır.¹¹³ 20 Temmuz 1908'de Firzovik'ten Padişaha hürriyet ve Kanun-i Esasi'nin iadesi talebini içeren bir telgraf gönderilmiştir. Külçe'ye göre Padişahın bu talebe 22 Temmuz'a kadar cevap vermemesinin nedeni, öldürülen Şemsi Paşa'nın yerine atanan Tatar Osman ve İsa Bolatinî'nin bu meseleyi çözeceğine olan inancıydı.¹¹⁴ Ancak güvendiği dağlara birer birer kar yağın II. Abdülhamid, 23 Temmuz'da Kanun-i Esasi'nin iadesini kabul etmek zorunda kalmıştır.¹¹⁵

"Bir dağ haydudu"¹¹⁶ iken hem kendisi hem de ailesi II. Abdülhamid'in bol maaş, rütbe ve ihsanlarıyla gönlü hoş tutulan İsa'nın¹¹⁷ Jön Türklerle ilişkileri her geçen gün bozulmuştur. Meşrutiyetin ilanından on gün sonra 4 Ağustos'ta Priştine Mutasarrıf Vekili Cemal Bey, Rumeli Müfettişliğine gönderdiği yazısında Kanun-i Esasi'nin ilanından dolayı şahsi menfaatleri ve gayrimeşru işleri zarar gören İsa'nın Vulçitrin kazasında gizli bir şekilde dolaşarak meşrutiyet idaresi ve Kanun-i Esasi aleyhinde çalıştığı yönünde ihbar alındığını bildirmiştir. Söz konusu ihbar her ne kadar teyit edilememiş olsa da rejimin meşrutiyete inkılabının birçok kişiyi müteessir ettiği bir gerçektir. Bundan dolayı da yeni rejimin muhaliflerine karşı teyakkuzda olunması ve tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır.¹¹⁸ Meşrutiyetin ilk günlerinde Mitroviçe-Uzice demiryolu hattı hakkında rapor hazırlamakla görevlendirilen bir askerî komisyonun başkanlığını yürüten Muzaffer Paşa, "karşı-devrimci" bir komploya destek olması için İsa Bolatinî ile haberleşmişse de durumdan haberdar olan İttihatçı zabıtlar, planları ele geçirip Muzaffer Paşa'yı yakalayarak Selanik'e göndermişlerdir.¹¹⁹

İsa en başından beri katılmadığı ve muhalif olduğu halde "Firzovik Besasını" ve kararlarını bozmakla itham edilmiştir. İthamın bu şekilde dile getirilmesinin muhtemel nedenlerinden biri söz konusu toplantıya katılanların Arnavutlardan oluşmasıdır. Öte yandan İsa, halkı aşar ve orman rüsümünü vermemeleri yönünde teşvik etmiştir. Daha önce olduğu gibi bu kez de onun bölgeden uzaklaştırılması çarelerine bakılmış ve münasip bir vesile ile Üsküp'e gönderilmesi söz konusu olmuştur. Ancak Kosova Valisi Üsküp'te bulunmasının uygun olmayacağını bundan dolayı da bir

111 "Albanian Chief Issa Bolitenatz A Picturesque Warrior", *Saturday Mail*, June 21, 1913, p. 2.

112 Külçe, *Firzovik...*, s. 82.

113 Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, Yeni Asır Matbaası, İzmir, 1944, s. 288. Süleyman Külçe, *Balkan Harbi'nde İhmal Faciaları*, Yay. haz. Ercan Haytaoğlu, Çizgi Kitabevi Yay., Konya, 2018, s. 58-59. Külçe, *Firzovik...*, s. 22.

114 Külçe, *Firzovik...*, s. 85-89.

115 Andonyan, *age.*, s. 158.

116 Külçe, *Firzovik...*, 82.

117 Mustafa Ragıb, *age.*, s. 27.

118 BOA, *TFR.I.KV*, 228/22707, H. 24.08.1327 (10 Eylül 1909).

119 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yay., 6. Baskı, İstanbul, 2011, s. 256-257.

başka yere sevk edilinceye değin Selanik'te kalmasının daha münasip olacağını belirtmiştir.¹²⁰

Mitroviçe'ye yaklaşık iki saat uzaklıktaki köyündeki kulesine çekilen İsa'nın İttihat ve Terakki aleyhindeki söylem ve ifadeleri Jön Türkleri hayli kızdırmıştır. Ancak İsa'nın bölgedeki nüfuzu bilindiği için onunla görüşerek fikri yapısını anlamak ve gerekirse vücudunu ortadan kaldırmak üzere Şemsi Paşa'nın oğlu Kolağası Ali Bey ile Süleyman Külçe kulesine gönderilmiştir. Yapılan görüşme esnasında İsa, İttihat ve Terakki ile Niyazi ve Enver Beyler hakkında ileri geri konuşarak onları aşağılamıştır. Mevcut halin geçici olduğunu tekrar eski günlere döneceğini düşünen İsa böylece İttihat ve Terakki'ye meydan okumuştur.¹²¹

İsa'nın kendisinden alınarak Hacı Ali Ağa'ya verilmiş olan çiftliği bazı devlet erkanından aldığı destekle tekrar ele geçirmiş olması, jandarmanın görevini yapmasına engel olması gibi nedenlerle birlikte yeni rejimin bölgedeki otoritesinin tesis edebilmesi için “şiddetle tedib ve tenkili elzem” hale gelmiştir.¹²² Bu kararın alınmasında İsa'nın hasmı olan Üsküp Mebusu Necip Draga'nın büyük bir etkisi olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'te bulunan Merkez-i Umumisinde nüfuz sahibi olan Draga, İsa'nın kendisini Mitroviçe'de bulunan fabrikasını ve Tirgošte'deki ormanlarını yakmakla tehdit etmesi üzerine onu ortadan kaldırmak için her türlü yola başvurmaya başlamıştır. Necip Draga, İttihat ve Terakki Cemiyeti Mitroviçe şubesi üyeleri Miralay Fevzi (Çakmak), kaza kaymakamı Haydar, Doktor Mustafa, Hüseyin Ağa ve Hacı Eyüp'ü İsa Bolatinî meselesini görüşmek üzere İbrahim Deva'nın mağazasının üst katında toplamıştır. Fevzi Bey ve İbrahim Deva, üzerine asker gönderilmeksizin başka bir yolla ortadan kaldırılmasını eğer askerî bir harekât düzenlenir ve başarısızlıkla neticelenirse daha büyük gailelerin ortaya çıkacağını belirtmişlerdir. Ancak, Draga'nın nüfuzu nedeniyle onların uyarıları çok da göz önünde bulundurulmamış ve askerî bir harekâtla meselenin çözümü yoluna gidilmiştir.¹²³

Mitroviçe Kaymakamı Haydar Bey tarafından bazı ön hazırlıklar yapılmaya başlanmış nasıl bir yöntem izlenmesi gerektiğine yönelik bir çalışma yapılmıştır. Kaymakama göre yanında on beş yirmiden fazla adamı bulunan İsa'nın yakalanması için büyük kuvvetlere ihtiyaç yoktu. Ancak İsa'nın sığındığı Bolatin köyünün mevki, saklandığı kulenin sağlam yapısı ve sürekli tetikte bulunması girişilecek bir muhasaranın önündeki en büyük engeldi. Eğer ilk muhasarada elde edilemezse takibinin çok zor olacağını farkında olan kaymakam, ihtiyatlı davranılarak mevkie göre gerekirse muhasara hattının geniş ve sıkı tutulması görüşündeydi. Mitroviçe'de bulunan iki yüz acemi askerini yeterli olmayacağını da hesaba katan kaymakama göre getirilecek iki taburla kulesinde kuşatılan İsa ölü veya diri bir şekilde ele geçirilebilecekti. Haydar Bey, İsa Bolatinî'ye karşı güçlü bir kamuoyu oluşturmanın planını da yapmıştır. Kaymakama göre Priştine, İpek ve Prizren'de yayımlanacak bir genelge ile İsa'nın hükümetin emirlerine uymadığı, vatanperver Arnavutların yardımlarıyla tekrar ilan edilen Kanun-i Esasi aleyhinde faaliyet göstererek Firzovik İttifakını bozduğu ilan edilirse İsa Bolatinî'ye karşı yapılacak askerî harekât bölge halkı tarafından olumlu karşılanacaktı.¹²⁴

Yapılan hazırlıklardan sonra Selanik'ten gönderilen bir kurmay subay ile bir tabur asker bir sabah ansızın İsa'nın kulesini sararak askerî harekâtı başlatmışlardır. Fırsat ve imkânı olmasına rağmen çarpışmadan kaçmayı şanına yakıştıramayan İsa, kendisini kuşatan birliğe karşı koymuştur.

120 BOA, *TFR.I.KV*, 228/22707, H. 24.08.1327 (10 Eylül 1909).

121 Külçe, *Osmanlı...*, s. 359-360

122 BOA, *TFR.I.KV*, 228/22707, H. 24.08.1327 (10 Eylül 1909).

123 Külçe, *Osmanlı...*, s. 360-361.

124 BOA, *TFR.I.KV*, 211/21005, H. 24.09.1326 (20 Ekim 1908).

Soğuk ve karlı bir mevsimde üç gün süren çatışma sonunda yaralanan İsa, İpek tarafına kaçmak zorunda kalmıştır. Külçe, İsa'nın yaralanmasını şu şekilde değerlendirmiştir: “Bu kan, Meşrutiyetin döktüğü ilk Arnavut kanı idi. Bu kan, gün geçtikçe büyüye büyüye yalnız Arnavutluk'u değil, bütün Rumeli'yi boğan şuursuz, hırçın bir deniz gibi köpürdü. Durdu. Her iki tarafta ifrata düşmüştü.”¹²⁵

Binbaşı Mehmet Nuri (Conker), Zâbit ve Kumandan isimli kitabında kendisinin de yer aldığı askerî harekatta yaşananları şu şekilde ifade etmiştir:

“Kasım 1908’de ünlü asilerden İsa Bolatin, Meşrutiyet Hükûmetine ilk isyan ettiğinde üzerine bir taburla, iki top yollanmıştı. Sabah karanlığında Mitroviçe’den yola çıkan kolun sonu, sisli ve karlı bir gün doğarken bir buçuk saat mesafedeki Bolatin köyüne hâkim bir tepenin yamacında Bolatinli çetesince pusuya düşürülmüştü. İlerideki bölükler hemen tepelere saldırıya geçmişlerdi fakat alacakaranlıktan ve tipiden yararlanan Arnavutlar, kolun büyük kısmını tesir altında tutuyorlardı. Tabii bu sırada hepimiz düz yolda kar içinde yatıyor, önümüzdeki düşmanın mevziisini tespitte çalışıyorduk. Birkaç piyade askerin kanı, karları ala boyamış, birkaç top katırı da devrilmişti. Askerdeki şaşkınlık görüntüsü çok üzücüydü. Yanımda, Topçu Komutanı Üsteğmen Manastırlı Faik vardı. (Şu anda 3’üncü Topçu Alay 7’nci Bölük Komutanı ve Yüzbaşı) Ondan, askerimizin moralini düzeltmek, Arnavutlarinkini de bozmak üzere yüksek nişangâhta ateşe başlamasını istedim. Hemen ayağa kalktı. Askerlerini de kaldırdı ve yol kenarındaki hendeğe düşen topu düzlüğe çıkardılar. Atışa hazırlanırken askerlerden biri vurulup şehit düştü. Diğer askerler topu bırakıp gizlendiler. Üsteğmen Faik, subaylığa hiç haleb getirmedi ve askerlere öyle şeyler söyledi ki hemen tekrar topa sarıldılar. Bu sefer de top çavuşu gözünden vurulup düştü. Ben, artık bunların yapacağı işten vazgeçmek üzereydim. Tek topçu subayı olarak fazlasıyla ihtiyacımız olan subayı da kaybetmekten korkuyordum. Üsteğmen Faik’in mertliği işi halletti. Askerlerine örnek subay tavrıyla, toplan ateşe başladı. Az sonra da ilerideki bölükler düşmanla kavramışlar ve pusudan kurtulmak mümkün olmuştur.”¹²⁶

Yaralı haldeki İsa, yirmi beş adamıyla birlikte 28 Kasım’da İpek’in İstenik köyüne sığınmıştır.¹²⁷ Çoğu kâgir, muhkem ve sağlam kulelerden oluşan yüzden fazla hanenin bulunduğu köy, sarp mevki nedeniyle de oldukça korunaklıydı. Hasan Süleyman Şaban’ın evinde Tahir Solot tarafından tedavi edilen İsa, adamlarını gönderdiği civar köylerden taraftar toplamaya çalışmıştır. Yakalanması için yeni bir girişimde bulunulmadığını gören cahil halk, ona büyük bir önem atfederek etrafında toplanmaya başlamışlardır. Yavaş yavaş artan taraftar sayısı onun özgüvenini ve umidini artırmıştır. İsa’nın bu durumundan en fazla tedirginlik duyan İpek Mutasarrıfı İsmail Hakkı Bey olmuştur. Mutasarrıf, İsa’nın kışla ve hükümet konağını işgal ederek kışlada bulunan iki cebel topunu ele geçirmesinden ortaya çıkan manzaranın başta Avusturya olmak üzere Avrupa basınına büyük bir fırsat vermesinden endişe ediyordu. Mutasarrıfın bir başka vehmi, çıkan olaylar esnasında telgrafhaneyi ele geçirmeleri durumunda hükümetle olan tüm iletişimin kesileceği ve işlerin daha da kötüye gideceği şeklindeydi. Bu yüzden İstenik’te bulunan İsa’nın takibine devam edilmesini veya İpek’e kuvvetli bir askerî birliğin gönderilmesini istemiştir.¹²⁸

125 Külçe, *Osmanlı...*, s. 361.

126 Birinci Fırka Erkân-ı Harbi Mehmet Nuri (Conker), *Zâbit ve Kumandan*, (*Zabit ve Kumandan ile Hasb-ı Hâl’in içerisinde*), Yay. haz. Ahmet Tetik, vd., Genelkurmay ATASE Yay., Ankara, 2010, s. 102-103.

127 BOA, *TFR.I.KV*, 228/22707, H. 24.08.1327 (10 Eylül 1909).

128 BOA, *TFR.I.KV*, 228/22707, H. 24.08.1327 (10 Eylül 1909).

İsmail Hakkı Bey, İpek'in ve belki de her şeyden önce kendi güvenliğini temin edebilmek için yeni bir tedbire başvurmuştur. İsa'nın "dağdağasızca" yakalanması ve "itlafı" için ismini tespit edemediğimiz bir kişi ile yüz elli lira karşılığında bir mukavele yapmıştır. İsa'yı birkaç hafta içerisinde "itlaf" edeceğini taahhüt eden kişiye depozito verilmesi için söz konusu meblağın kısa süre içerisinde gönderilmesini Rumeli Müfettişliğine gönderdiği 16 Ocak 1909 tarihli bir yazıyla istemiştir. Teklifi olumlu karşılayan Müfettiş Vekili Mahmud Şevket Paşa, Heyet-i Teftişkiye tahsisatından karşılanmasına karar verilen paranın biran evvel İpek'e gönderilmesini sağlamıştır. Bir iki hafta içerisinde başarılı bir sonuç alınması beklenen bu girişim, netice vermemiş ve İsa meselesi büyüyerek devam etmiştir.¹²⁹

İsa'nın hareket kabiliyetini sınırlamak isteyen Kosova Valiliği, II. Abdülhamid'in ihsan ettiği değirmen taşı madeni imtiyazını elinden almaya teşebbüs etmiştir. Valilik madeninin Mitroviçe Belediyesine veya Orman İdaresine teslim edilebileceği fikrindeydi. Ancak konuyu hukuki olarak değerlendiren Dahiliye Nezareti, bir mahkeme kararı olmaksızın elinden alınamayacağını ifade ederek bu fikre sıcak bakmamıştır.¹³⁰

Meşrutiyet idaresi aleyhinde etrafına topladığı adam sayısını her geçen artıran İsa'nın bahar mevsimin gelmesiyle birlikte başlarına daha büyük gaileler açacağını gören Dahiliye Nezareti, İsa ve adamlarının dağa çıkmadan önce sevk edilecek askerî kuvvetler ile etkisiz hale getirilmesi düşüncesindeydi. Nezaret, İsa meselesini kati bir surette neticelendirmek yönündeki kararlığıyla bu düşüncesini 23 Ocak 1909'da Rumeli Müfettişliğine ve Kosova Valiliğine bildirmiştir.¹³¹ Bu çerçevede Kosova Valisi Mahmud Hadi, gerekli kuvvetin sevki için 3. Ordu ve Mitroviçe Fırkası Kumandanlığı ile İpek Mutasarrıflığından gerekli hazırlıkların yapılmasını istemiştir. Konuyu sıkı bir şekilde takip eden Dahiliye Nezareti, bununla da yetinmeyerek hazırlıkların aksamaksızın sürdürülmesi için Harbiye Nezaretinden de icap edenlere gerekli tebligatın yapılmasını istemiştir.¹³²

1909 yılının Ocak ayından beri İsa'nın yakalanması için yapılan hazırlıklardan ve girişimlerden bir netice alınmadığını gören Sadaret, 27 Şubat'ta Rumeli Müfettişliğine silah tedarik ettiği öğrenilen İsa'nın bahardan önce yakalanmasını ve faaliyetlerinin sona erdirilmesini tavsiye etmek zorunda kalmıştır.¹³³ İpek'te bulunan birliğin kifayetsizliği, İsa'nın sığındığı İstenik köyünün "cesim dağlık ve pek metin" bir yapıya sahip oluşu bununla birlikte İsa'ya çevre köylerden gelen taraftarlarıyla birlikte yaklaşık iki bin adamın yardım edeceği tahmini askerî harekâtın ertelenmesine neden oluyordu.¹³⁴ Tüm bu nedenler ve ihtimaller göz önünde bulundurulduğunda İsa'ya kesin bir darbe vurabilmek için kalabalık ve kuvvetli bir askerî birlik hazırlanması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Hükümetin artan baskıları üzerine Rumeli Müfettiş Vekili Mahmud Şevket Paşa, bir yandan İpek Mutasarrıflığıyla bir yandan da Üçüncü Ordu Kumandanlığıyla irtibata geçerek başında Mirliya Cavit Paşa'nın bulunduğu üç tabur ile bir seri ateşli bataryanın İpek'e sevkini sağlamıştır. İpek'te bulunan taburun da Cavit Paşa komutasındaki birliğe dâhil edilmesiyle oluşan dört taburluk askerî birlik vasıtasıyla İsa meselesinin kapatılması bekleniyordu.¹³⁵ Bu arada 22 Mart'ta Babıali tarafından Rumeli Müfettişliğine İsa'nın düzenlenecek askerî harekâtla yakalanamaması ihtimalinin çok yüksek olduğu bundan dolayı da yakalanması ve faaliyetlerine son verilmesi için itimat edeceği

129 BOA, *DH.MKT*, 2715/30, H. 29.12.1326 (22 Ocak 1909).

130 BOA, *DH.MKT*, 2740/5, H. 25.01.1327 (16 Şubat 1909).

131 BOA, *DH.MKT*, 2715/30, H. 29.12.1326 (22 Ocak 1909). BOA, *DH.ŞFR*, 409/47, R. 11.11.1324 (24 Ocak 1909).

132 BOA, *DH.MKT*, 2718/52, H. 02.01.1327 (24 Ocak 1909).

133 BOA, *BEO*, 3499/262395, H. 06.02.1327 (27 Şubat 1909).

134 BOA, *TFR.I.KV*, 228/22707, H. 24.08.1327 (10 Eylül 1909).

135 BOA, *BEO*, 3499/262395, H. 06.02.1327 (27 Şubat 1909).

bir kişinin gayri resmî olarak İpek'e gönderilmesi ve İsa'yı ikna ederek önce İstanbul'a daha sonra da Anadolu'da bir yere gönderilmesinin düşünüldüğü bildirilmiştir.¹³⁶ Bu noktada Babıali tarafından görüşü sorulan Müfettişlik, tüm hazırlıkların İsa'nın yakalanması için yapıldığının herkesçe bilindiğini hatta bunun gazetelerde dahi yazılmış olduğu halde harekâtın vazgeçilmesinin farklı şekillerde anlamlandırılacağını belirterek bu teklife karşı çıkmıştır. Mahmud Şevket Paşa, harekâtın ertelenmesinin asker ve bölge üzerinde oluşturacağı olumsuz etkiyle birlikte ileride bölgede yapılması planlanan ıslahata da zarar verebileceğini düşünüyordu. Ona göre hükümet ve şan-ı askeriyyeyi muhafaza için harekâtın yapılması bir zaruretti.¹³⁷

23 Mart'ta Rumeli Müfettişliği, İpek Mutasarrıflığı ve Kumandanlığından, İstenik köyünün kuşatılarak İsa'ya silahını bırakarak teslim olması çağrısında bulunulmasını eğer bunu kabul ederse hakkında herhangi bir muamele yapılmaksızın İpek'e getirilmesini yok eğer kabul etmeyerek askere karşı mukavemet ederse alınan askerî tedbirlere bağlı olarak ölü veya diri ele geçirilmesini istemiştir.¹³⁸ İsa'yı yakalamak için İpek'e giden 18. Nizamiye Fırkası Kumandanı Mirliya Cavit Paşa'nın emrinde beş nizamiye taburu, bir süvari bölüğü, bir seri ateşli ve iki süvari bataryasıyla dört cebel topu bulunuyordu. Tüm hazırlıklar yapıldıktan sonra, 24 Mart 1909'da İpek'te bırakılan bir taburun dışındaki tüm askerî birlikler Cavit Paşa ve İpek Mutasarrıfı İsmail Hakkı Bey'in komutasında hareket ederek İstenik ile İstraliçe-i Zir ve İstraliçe-i Bala köylerini kuşatmışlardır. İstenik'e gönderilen bir jandarmayla köyün ileri gelenleri çağrılarak onlardan İsa'yı teslim etmeleri istenmiştir.¹³⁹ Ancak İsa, harekât başlamadan önceki akşam köyü terk ederek bir kez daha kaçmıştır. Her ne kadar İsa kaçmış olsa da ona yardım ve yataklık ettiklerini itiraf edenler tutuklanmış, evleri tahrip edilmiş ve yakılmıştır. Bununla birlikte köyde hiç vakit kaybetmeksizin nüfus sayımı yapıldığı gibi o güne değin hiç yapılmayan "ağnam tadadına" başlanmıştır. Yapılan aramalar esnasında da bazı silahlara el konulmuştur.¹⁴⁰

Yaklaşık olarak dört ay boyunca kaldığı İstenik köyü alınan askerî tedbirlerle muhasara edilmiş olmasına rağmen İsa, bir kez daha kaçmayı başarmıştır. Yapılan tahkikatla yaralı bir şekilde İstenik'e gelen İsa'yı tedavi ederek uzun süre onu misafir edenin Tahir Solot olduğu öğrenilmiştir. İstenik muhasara edilmeden önce kaçan Tahir'in evi de yıkılanlar arasındadır ancak oldukça sağlam bir yapıya sahip olan evin tahrip edilebilmesi için çok sayıda top atışı yapılmak zorunda kalınmıştır. Yaşanılan bu durum bölgede oldukça yaygın bir şekilde bulunan kule tabir edilen muhkem yapıları gündeme getirmiştir. Kalın ve yüksek duvarlarıyla küçük mazgallar şeklindeki

136 BOA, *BEO*, 3629/272142, H. 29.02.1327 (22 Mart 1909).

137 BOA, *TFR.I.KV*, 228/22707, H. 24.08.1327 (10 Eylül 1909).

138 BOA, *TFR.I.KV*, 228/22707, H. 24.08.1327 (10 Eylül 1909).

139 BOA, *BEO*, 3517/263747, H. 29.02.1327 (22 Mart 1909). 19 Temmuz 1909'da *Tasvir-i Efkâr*'da röportajı yayımlanan Cavit Paşa, muhasara esnasında eşkıyanın camiye sığındığından hatta minarenden attıkları kurşunlarla bir topçu neferini şehit ettiklerinden bunun üzerine minareye top atışı yapmak zorunda kaldıklarından bunun neticesinde de minarenin yıkıldığından bahsetmiştir. "Arnautluk Ahvali Hakkında Cavit Paşa ile Mülâkât", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Nu: 50, 19 Temmuz 1909, s. 2. Mecliste Cavit Paşa'nın uygulamalarına yönelik eleştiriler için bk. Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014, s. 294-296.

140 İpek Mutasarrıfı İsmail Hakkı Bey, askerî harekât başlamadan önce Abdülhamid döneminde şımartıldıkları kanaatinde olduğu İpek ve Yakova ahalisinin bu haline son verilmesi için İsa Bolatini meselesinin iyi bir vesile olacağı görüşündedir. Bölgede ilan edilecek bir idare-i örfiye ile geniş çaplı bir ıslahata girişilmesi böylece nüfus ve emlak tahriri yapılarak asker alma işlemlerinin yapılabileceğini düşünmektedir. Ancak hükümet, sevk edilen kuvvetin söz konusu ıslahatı herhangi bir zorlukla karşılaşmaksızın tamamlamasının oldukça güç olduğunu eğer bir başarısızlıkla karşılaşılırsa takviyesinin de zor olacağını belirterek İsa'nın tenkilinden sonra konunun tekrar konuşulmasını ifade ederek öneriyi reddetmiştir. BOA, *BEO*, 3517/263747, H. 29.02.1327 (22 Mart 1909).

pencereleri yapıya içerisindeki insanları dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı muhafaza edebilecek bir nitelik kazandırıyor. İpek Mutasarrıfı İsmail Bey'e göre "aile iskanına mahsus olmayan ve cümlesi bir müstahkem ordugâh halinde bulunan ve sırf hükümete mukavemet için birer eşkıya tahassungahı olarak inşa edilmiş olan kulelerin" yıkılması hükümetin bölgedeki hakimiyetinin tesisi için elzemdi.¹⁴¹

Nereye kaçtığı çok da bilinmeyen İsa'nın Yakova Malisyasına gitmiş olması ve oradan adam toplayarak İstenik üzerine saldırması bekleniyordu. Bundan dolayı da İpek Mutasarrıflığından bölgenin kontrol altında tutularak herhangi bir saldırıya karşı dikkatli olunması ve eğer gerek görülürse askerî yardım için Üçüncü Ordu Kumandanlığı ile irtibat halinde olunması istenmiştir.¹⁴² Bu arada 6 Nisan'da İsa'nın Gusine kazasıyla İşkodra vilayetinin ve Yakova kazasının kesiştiği bölge civarında oldukça sarp bir noktadaki Dargoneli köyünde Ali Geçan adında birinin evinde bulunduğu dair istihbarat alınmıştır. İpek Mutasarrıfı İsmail Hakkı Bey, o günlerde Gusine üzerine yapılacak olan askerî hareketin Dargoneli'ye de yöneltilmesi ve oradan Yakova Malisyasına doğru uzatılmasını teklif etmiştir. Ancak, İpek, Tirgovişte ve Gusine ıslahatı tamamlanmaksızın Yakova Malisyasına gidilmesi uygun görülmemiştir.¹⁴³

Asker sayısının azlığı ve sarp arazi yapısı İsa Bolatinî ve avenesinin takibini oldukça güçleştirmiştir. Gusine bölgesinde Plavalı Fardik Haso ve kardeşleriyle yakınlık kuran İsa, kaza eşrafi ile Belediye Başkanı ve azasının iddiasına göre onlarla birlikte Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında siyasi bir mesele çıkarmak için çalışıyorlardı.¹⁴⁴ Bu sırada patlak veren 31 Mart Vakası sonrası 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid tahttan indirilerek Selanik'e sürgüne gönderilmiştir. İsa Bolatinî, Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden rahatsız olmuştur. Bu rahatsızlığının arkasındaki sebep, Padişahın birçok ihsan ve lütfuna mazhar olmasından kaynaklanmaktaydı. 1902 yılında İstanbul'a gelerek burada "bey" unvanıyla sultanın "Arnavut muhafızlarının" başına getirilmesi ve yaklaşık dört yıl boyunca bu vazifeyi sürdürmüş olması, Bolatin'deki değirmen taşı ocağının işletme hakkının verilmesi II. Abdülhamid'in onun için ne kadar büyük bir velinimet olduğunun göstergesidir. Sultan tahttan indirilirken İsa Bolatinî de Kosova'nın birçok yerinde Jön Türklerin koyduğu vergilere karşı çok şiddetli ayaklanmalar başlatmıştır.¹⁴⁵ İngiliz basınında Osmanlı askerî çevrelerince isyanın İsa Bolatinî'ye dayandırıldığı ve bir türlü yakalanamadığına yönelik haberlerin yanı sıra isyanın millî bir karaktere büründüğü şeklinde değerlendirmeler de yapılmıştır. Oysa ki aynı haberlerde Arnavutların yeniliklere karşı olduklarını deklare ettikleri, şeriatın veya yerel kuralların tesis edilmesini istedikleri bilgisine de yer veriliyordu.¹⁴⁶

İsyan karşısında Cavit Paşa, başında bulunduğu küçük ordusuyla İpek ve Yakova taraflarını dolaşarak halkın çok da benimsemeyeceği tedbirler almıştır. İki yıllık vergi toplamış, silahlara el koymuş, asker alımı yapmış ve altmış kadar kuleyi yıktırmıştır. Eylül ayında Luma bölgesinde başlayan bir isyana karşı tekrar Mitroviçe'den hareket eden Cavit Paşa, çok sert bir direnişle karşılaşmış ve Batı Kosova'dan tümüyle çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁴⁷

1910 yılı baharında vergi yüzünden Kosova'nın kuzey ve kuzeydoğu taraflarında yeni bir

141 BOA, *DH.MKT*, 2715/30, H. 29.12.1326 (22 Ocak 1909).

142 BOA, *TFR.I.KV*, 228/22707, H. 24.08.1327 (10 Eylül 1909).

143 BOA, *TFR.I.KV*, 228/22707, H. 24.08.1327 (10 Eylül 1909).

144 BOA, *DH.MKT*, 2792/91, H. 20.03.1327 (11 Nisan 1909). BOA, *DH.MKT*, 2801/51, H. 13.04.1327 (4 Mayıs 1909).

145 Malcolm, *age.*, s. 297.

146 "Albanian Revolt", *Dublin Daily Express*, August 31, 1909, p. 8.

147 Malcolm, *age.*, s. 298.

isyan patlak vermiştir. Kısa süre içerisinde yayılan isyan, Arnavut klan reislerinin 1881'den beri ilk kez büyük ölçekli ve eşgüdümlü olarak planladıkları bir harekete dönüşmüştür. İsa Bolatinî de İdris Seferi ile birlikte hareket etmiştir. İsyana karşısında hükümet, 16 bin kişilik bir orduyu Üsküp'e göndermiştir. İsyancılar, ilk etapta İdris Seferi komutasında 9 bin adamı demiryolunu kapatmak için Kaçanik'e göndermişler ancak ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bir sonraki çatışma Firzovik'ten Prizren'e giden yol üzerindeki Çernalova (Carraleva)'da meydana gelmiştir. İsa Bolatinî ve İdris Seferi Osmanlı birliklerinin batı yönünde ilerlemesini engellemeye çalışmışlar ama Osmanlı birliklerinin etraflarından dolaşarak önlerini kesmesi üzerine geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı kuvvetlerinin Mayıs ortalarında Prizren'i, Haziran sonunda Yakova ve İpek'i tekrar kontrol altına almalarıyla isyan kesin bir biçimde bastırılmıştır.¹⁴⁸

1910 yılının Haziran ayının ilk günlerinde İsa Bolatinî, üç oğlu ve üç yeğenin de aralarında bulunduğu on üç kişiyle birlikte Karadağ'ın Velika kasabasına geçerek Karadağ'a sığınmıştır. Daha sonra Andraviçe'ye geçen İsa, görevlendirilen bir memurun refakatinde Çetine'ye gönderilmiştir.¹⁴⁹ Osmanlı hükümeti iadesi için Çetine Sefareti aracılığıyla teşebbüste bulunmuşsa da bundan bir netice alması mümkün olmamıştır. Mukabele-i bilmissil ile hareket eden Karadağlılar, Karadağ Prensi aleyhine faaliyette bulunarak Osmanlı'ya iltica edenler nasıl iade edilmeyerek huduttan uzak yerlere gönderilmişse onlar da İsa ve avnesini iade etmeyerek sınırdan uzak yerlere göndermişlerdir.¹⁵⁰ Mukabelede bulduklarını açık bir şekilde ifade etmekten çekinmeyen Karadağlılar, İsa'yı sınır dışı edeceklerini söyleyerek Osmanlı hükümetini ümitlendirmişlerse de bunu yapmadıkları gibi muhafazası için jandarma görevlendirmişlerdir.¹⁵¹ İsa Bolatinî, Karadağ'a firar eden diğer Arnavut rüesasıyla birlikte affedilmeyi bekleseler de genel kanaat uzun yıllar boyunca halka zulmeden "eşirra güruhundan" bu insanların affedilmelerinin uygun olmayacağı yönündeydi.¹⁵²

Bu arada 1910 yılının Kasım ayında hükümete Nikşik'te bulunan İsa ve diğer Arnavut firarilerin Çetine'ye nakledildiği haberiyle İsa'nın Karadağ hükümeti tarafından emrine yeterli sayıda askerî kuvvet verilmesi durumunda Mitroviçe'ye kadar giderek birtakım cinayetler işleme emelinde olduğuna yönelik bilgiler gelmiştir. Hariciye Nezareti aracılığıyla Çetine Sefareti tarafından bir tahkikat yapılarak bu bilginin gerçek olup olmadığının araştırılması istenmişse de bir sonuç alınamamıştır.¹⁵³ Bu haberler çok da asılsız değildi. Karadağ'a firar eden Arnavutlar ve Katolik Malisörler 1911 yılı ilkbaharında Arnavutluk'ta yeni bir isyan başlatmaya karar vermişlerdir. İşkodra ve Kosova vilayetlerinde başlatılacak isyanın daha sonra Manastır ve Yanya'ya yayılması planlanmıştır. Amaçları İstanbul hükümetini Arnavutluk'a özerklik vermesi konusunda sıkıştırmaktı. Karadağ, isyanın sadece ilhak etmek istediği bölgelerle sınırlı kalmasını istiyordu. 1911 Martının ilk günlerinde Karadağ'da toplanan Malisörler Kongresinde Prens Nikola, Kuzey Arnavutluk'a yönelik toprak emellerini açıkça ortaya koymuş, isyanın başarıya ulaşmasından sonra o bölgelerde Karadağ bayrağının dalgalanacağını ifade etmiştir. Bu doğrultuda Kosova'da isyan ateşini yakması için İsa Bolatinî'ye emir vermiştir. İsa Bolatinî'ye destek ve yardım amacıyla

148 Malcolm, *age.*, s. 299.

149 BOA, *Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUI)*, 80/38, H. 19.07.1328 (27 Temmuz 1910).

150 BOA, *HR.SYS*, 133/19, M. 16.06.1910. 18 Temmuz 1910'da Çetine Sefareti tarafından Karadağ'a firar eden Arnavutların isimlerini içeren 26 kişilik bir liste hazırlanmıştır. Bu listede İsa ve doğrudan doğruya onunla bağlantılı 14 kişinin adına yer verilmiştir. Buna göre İsa'nın yanında Halil, Mustafa ve Adem isimli üç oğlu ile Tafil, Yunus ve Yaşar isimlerindeki üç yeğeni bulunuyordu. Bunların dışında iki kayınbiraderi, bir ahiret kardeşi ve dört akrabası da listede bulunuyordu. BOA, *HR.SYS*, 133/23, M. 18.07.1910.

151 BOA, *HR.SYS*, 133/28, M. 22.08.1910.

152 BOA, *HR.SYS*, 133/30, M. 22.09.1910. BOA, *HR.SYS*, 133/34, M. 10.10.1910. BOA, *HR.SYS*, 133/44, M. 16.11.1910.

153 BOA, *HR.SYS*, 133/43, M. 10.11.1910.

Prizen'e kadar yol açık tutulacak; Karadağ ordusu hazır bekletilecekti. Ortaya çıkan manzara ile Karadağ'ın Arnavutluk üzerindeki niyetlerini gören bazı isyancı lider buna tepki göstermişlerdir.¹⁵⁴

Öte yandan 1911 yılının Mart ayında Avusturya hükümeti tarafından Osmanlı Hariciyesine Taşlıca'ya giden İsa Bolatinî ve beraberindekilerin Osmanlı topraklarına girebilmek için sahte pasaport tedarikine çalıştıkları haber verilmiştir.¹⁵⁵ Tüm bu iddia ve haberlere rağmen 1911 yılının Nisan ayında Osmanlı Devleti'nin Çetine'de bulunan sefaretine giden İsa ve yanındakiler, son nefeslerini memleketlerinde vermek istediklerini bundan dolayı da haklarında bir af çıkarılmasını istemişlerdir. Daha fazla Karadağ'da yaşayamayacaklarını ifade eden firariler, başka bir yere de gitmek istemediklerini belirterek memleketlerine gidip bir ormana çekilerek orada haklarında verilecek son kararı bekleyeceklerini söylemişlerdir.¹⁵⁶ Sefir Sadreddin Bey, firarilerle yaptığı görüşmede daha önce hükümetten aldığı emre bağlı olarak cezalarının hafifletildiğini belirttikten sonra silahlarını bırakarak devlete ve Padişaha bağlılık ve sadakatlerini beyan etmeleri durumunda affedilebileceklerini söylemiştir. Sefirin firarilerin ülkeye dönüşlerini sağlamak, dönüşlerinde Malisörler tarafından başlatılan ayaklanmaya katılmalarını engellemek ve Karadağ'ın elinde Osmanlı aleyhine bir silah olmalarının önüne geçmek için söylediği sözler bir af vaadi olarak nitelendirilmiştir.¹⁵⁷ Hatta İsa'nın sefarete gelerek "arz-ı dehalet" etmiş olmasına rağmen, hakkında afv-ı şahane çıkarılmadığı için etrafına toplanan bir takım "haşerat" ile tekrar bir gaile çıkaracağı yönünde söylentiler çıkmıştır.¹⁵⁸

İttihatçıların nüfuzlarını artırmak, halkın hükümete ve Padişaha bağlılığını teşvik etmek ve Arnavutları itaat altına almak için düzenledikleri Sultan Reşad'ın Kosova seyahati¹⁵⁹ esnasında 1910 Arnavut isyanına katılan Süleyman Batuşa ve Taşlıcalı Hasan Ağa Osmanlı tahtına sadakat yemini etmeleri üzerine bağışlanmışlardır. Ancak İsa Bolatinî, beklenenin aksine sadakat yemini için Üsküp'e gitmemiştir.¹⁶⁰ Padişahın Meşhed-i Hüdevendigâr'a ve Kosova Ovasına ziyarete geldiğinde kendisini de davet ettiğini ifade eden İsa, yanında Sadrazam Hakkı Paşa ve Mahmud Şevket Paşa'nın bulunduğunu öğrenince onları görmemek için bu daveti reddettiğini ifade etmiştir.¹⁶¹ En nihayetinde Sultan Reşad'ın seyahati ile beklediği affa ulaşan İsa Bolatinî, tekrar Mitroviçe'ye dönmüştür. Karadağ'da kaldığı dönemde Prens Nikola tarafından birkaç defa yemeğe davet edilerek Prenses Milena'nın yanına oturtulan İsa, o günlerde gördüğü ilgiden oldukça memnun kalmıştır. 1913 yılında Londra'da verdiği bir mülakatta yöneltilen "Kral Nicholas hakkında ne düşünüyorsunuz?" şeklindeki soruya "O ve halkı için sadece iyi şeyler söyleyebilirim." cevabını

154 Hasan Bello, *Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta 1911 Malisörler İsyanı*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s. 38.

155 BOA, *HR.SYS*, 134/29, M. 23.03.1911.

156 BOA, *HR.SYS*, 134/34, M. 05.04.1911.

157 BOA, *HR.SYS*, 134/40, M. 13.05.1911. Firarilerin idam cezalarının hafifletildiği, ülkeye döndüklerinde kötü bir muameleyle karşılaşmayacakları, hakkında takibat olmayanların serbest bir şekilde memleketlerine dönebileceklerine dair Meclis-i Vükela tarafından alınan karar için bkz. BOA, *BEO*, 3875/290604, H. 02.04.1329 (2 Nisan 1911).

158 BOA, *HR.SYS*, 134/40, M. 13.05.1911.

159 Mevlüt Çelebi, "Rumeli'ye Veda Ederken Sultan Reşad'ın Kosova'yı Ziyareti", *Yeni Türkiye*, S. 68 (Mart-Haziran 2015), Balkanlar Özel Sayısı III, s. 3291.

160 Erik J. Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'sine Bir Ulusun İnşası Jön Türk Mirası*, çev. Lütfi Yalçın, Akılçelen Kitaplar Yay., 1. Baskı, Ankara, 2015, s. 140. Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, Yay. haz. Nur Özmel Akın, Özgür Yay., İstanbul, 2003, s. 497. Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, Yay. haz. Sami Kara, Nurer Uğurlu, Örgün Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2004, s. 149.

161 "Albanian Chief", *Saturday Mail*, June 21, 1913, p. 2.

vermiştir.¹⁶²

1911 yılının Temmuz ayında Hariciye Nezareti yazışmalarında General Yanko'nun İsa'yı çağırıldığı ve İpek'te isyana teşvik ve davet ettiği ancak İsa'nın bunu kabul etmediği bilgisine yer verilmiştir.¹⁶³ Aynı yılın Aralık ayında da İsa ve Süleyman Batuşa'nın Karadağ'a davet edilerek kullanılmak istenildiği, buna fırsat verilmeyerek esasen devletin bunları kullanması gerekliliği üzerinde durulmuştur.¹⁶⁴

Firarda olduğu dönemde tasarrufunda bulunan taş ocaklarının hasılatı olan 40.282 kuruşun mahkeme kaydı olmaksızın maliyeye gelir olarak kaydedilmişti. Bölgede sahip olduğu nüfuz ve itibar göz önünde bulundurularak Meşrutiyet hükümetine "ısınmasını temin" etmek ve bağlılığını sağlamak için söz konusu paranın kendisine ödenmesine karar verilmiştir.¹⁶⁵ Hükümet, firarda olduğu dönemde alamadığı hasılatı ödeyerek gönlünü kazanmaya çalışsa da İsa, eski alışkanlıklarından vazgeçmemiş ve çok kısa bir müddet sonra hükümet aleyhinde faaliyetlerine tekrar başlamıştır. İsa Bolatinî, 16 Mayıs 1912'de Mitroviçe ve Vulçitrin bölgesindeki camilere bir mektup göndermiştir. Cuma namazı için camilerde toplanan cemaate okuttuğu mektubunda vatanını seven insanları silahlı veya silahsız köyü Bolatin'in etrafındaki köylerde hazırlatmış olduğu konaklara davet etmiştir. Çağrısına uymadıkları takdirde felaketlerinin muhakkak olduğunu belirterek asker ve jandarmaya karşı savaşmalarını istemiştir.¹⁶⁶ Halka silah dağıtarak isyana teşvik eden İsa, yukarıda belirttiğimiz üzere, tehditle idaresine aldığı asilerle Mitroviçe civarında "sarp kayalıklar arasında kartal yuvasını" andıran kulelere çıkararak mevzilenmiştir.¹⁶⁷ Tüm amacı jandarmaları Mitroviçe'den çıkarmak olan İsa'ya¹⁶⁸ karşı askerî ve mülkî tedbirler alınması kararlaştırılmış olmasına rağmen o, köyüne gelen halka serbest bir şekilde silah dağıtarak yeni bir ayaklanma için hazırlıklarını sürdürmüştür.¹⁶⁹

20 Mayıs'ta bir araya gelen Bayram Curri, Rıza Bey, İsa Bolatinî, Hasan Pıştine ve Necip Draga gibi Arnavut liderler, hükümetin düşürülmesi için bir ayaklanma tertibi konusunda fikir birlikteliğine ulaşmışlardır. Hükümetten eğitim, idare, dil ve ekonomik alanlarda birtakım taleplerde bulunmuşlardır.¹⁷⁰ Haziran ayı sonlarında Hasan Pıştine, İsa Bolatinî, Rıza Bey ve Bayram Curri tarafından imzalanan manifesto ile de halifelige ve Osmanlı anayurduna bağlı olduklarını Jön

162 "Albanian Chief", *Saturday Mail*, June 21, 1913, p. 2.

163 BOA, *HR.SYS*, 147/65, M. 10.07.1911.

164 BOA, *HR.SYS*, 150/16, M. 26.12.1911.

165 BOA, *BEO*, 4016/301138, H. 26.03.1330 (15 Mart 1912). BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)*, 162/73, H. 23.03.1330 (12 Mart 1912). 1 Eylül 1911 tarihli Tanin gazetesinde Tan gazetesinden yapılan iktibasla "İsa Bolatin" başlığıyla verilen haberde hükümete boyun eğerek Mitroviçe'ye dönen İsa'nın hükümetin kendisine sekiz bin lira vadettiğini iddia ettiği belirtilmiştir. Haberde taş ocağının da tekrar uhdesine ihale edilmesini isteyen İsa'nın "Genç Türkler bana emvalimin ve taş ocağının iadesinden ve vaat olunan paranın tediyesinden istinkaf ediyorlar. Ben başka yerde para buldum; bunun kendilerine ne kadar pahalıya oturacağını düşünmek Jön Türklere ait bir meseledir." şeklinde konuştuğu bilgisine de yer verilmiştir. "İsa Bolatin", *Tanin*, 1 Eylül 1911, s. 4.

166 BOA, *BEO*, 4041/303048, H. 03.06.1330 (20 Mayıs 1912).

167 "Arnavutluk'ta İhtiras", *Tercüman-ı Hakikat*, 29 Haziran 1912, s. 2. İhsan Burak Birecikli, *Arnavutlar ve Arnavutluk Sorunu 1908-1914*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, 312.

168 "The Albanian Troubles", *The Scotsman*, May 28, 1912, p. 7.

169 BOA, *BEO*, 4055/304069, H. 10.07.1330 (25 Haziran 1912). "Arnavutluk Ahvali -İsa Bolatin Ne Yapıyor-", *Tercüman-ı Hakikat*, 24 Haziran 1912, s. 3.

170 Mithat Aydın, "Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'nden Kopuşu Sorunu (1912-1913)", *Belgi Dergisi*, C. 2, S. 17 (Kış 2019/I), s. 1104.

Türklerin “lanetli ve nefret uyandıran politikası” yüzünden baş kaldırdıklarını, “imparatorluğun mahvını getirmekte olan Jön Türk yönetiminin denetim altına alınmayacak olursa sonunda yabancı güçlerin işgaline sebep” olacakları ifade edilmiştir.¹⁷¹ Aynı günlerde isyan, Mirdita bölgesi, Tiran ve İşkodra’yı içine alan Arnavutluk toprakları ile Kosova’nın çoğu yerine yayılmıştır. Temmuz sonuna kadar Priştine, Mitroviçe, Vulçitrin ve Firzovik ayaklanmacıların eline geçmiştir.¹⁷²

İsa Bolatinî’nin faaliyetleri karşısında hükümet, onun Bolatin köyündeki kulesini yakmayı ve ailesini buradan uzaklaştırmayı alternatif bir tedbir olarak düşünmüştür.¹⁷³ 3 Temmuz’da etrafi yüksek tepelerle çevrili Bolatin köyüne doğru harekete geçen askerî birlikler köyü kuşatarak etrafında bazı tedbirler almışlardır. İsa Bolatinî’nin adamlarının attığı ilk kurşunla başlayan çatışma, yaklaşık on üç saat sürmüş ve neticede köyün etrafını saran tepeler büyük oranda askerler tarafından kontrol altına alınmıştır.¹⁷⁴ Tercüman-ı Hakikat gazetesinin Rumeli gazetesinden iktibasla verdiği habere göre topçu ve piyade birlikleriyle yapılan ve 3 Temmuz gecesi başlayan bu müsademe kesintisiz bir şekilde on beş saat sürmüş, top mermileriyle tahrip edilen İsa’nın kulesi askerlerce ele geçirilmiştir. Çatışmalar esnasında eşkıyanın büyük bir kısmı öldürülürken çok az bir kısmı kaçabilmiştir. Kaçanlardan biri de avenesini terk ederek firar eden İsa Bolatinî olmuştur. Habere göre kanlı elbisesi müsademe mahallinde bulunmuştur.¹⁷⁵

Belgrad’da yayımlanan Shtampa gazetesine göre İsa’nın çetesinde dört yüz kişi bulunuyordu ve o günlerde seksen kişi daha çeteye katılmıştı. İsa’nın etrafına çok sayıda adam toplamasının nedenlerinden biri çetesine katılmayanların evlerini yakmakla tehdit etmesiydi. Gazeteye göre isyana bölgedeki Sırları da dahil etmek isteyen İsa, böylece Sırbistan ve Karadağ’ın da desteğini arkasına alabilecekti.¹⁷⁶ Bu arada İsa’nın Sırbistan’a firar eden Amel ve Tafel isimli oğulları, Sırlar tarafından oldukça iyi bir şekilde karşılanmışlardır. Üzerlerinde mavzer tüfekleri bulunan bu iki kardeşe Sırp subayları ile komitacılık eylemleriyle meşhur Yüzbaşı Philip refakat etmiştir.¹⁷⁷ Belgrad Sefaretinin hükümete verdiği bilgiye göre İsa’nın oğulları tarafından satın alınan elli bin fişekten J.G.S markalı sekiz sandık Niş’e, M.D.Z markalı sekiz sandık da Leskovik’e sevk edilmiştir. Buralardan da Osmanlı hududuna sevk edilerek Arnavut asilere ulaştırılması planlanıyordu.¹⁷⁸ Priştine Sancağındaki Arnavutların yüzde otuzunun sahip olduğu silahlar ile İsa Bolatinî’nin evinde ele geçirilen kasatura ve cephanelerin Sırbistan meşeli olması hudutta büyük bir silah kaçakçılığının varlığını göstermektedir. Öteden beri hudutta var olan zafiyetten dolayı görülen kaçakçılık olayları, Arnavutluk hadisesinden dolayı daha da artmıştır. Bunu engellemek için Hükümetçe Sırbistan nezdinde girişimde bulunulmasına karar vermişse de bundan bir sonuç alınabilmesi mümkün olmamıştır.¹⁷⁹

İsyana iştirak eden Arnavut rüesası, hükümete ve askerî tertibata karşı ciddi bir vaziyet almış, Üsküp ve Mitroviçe arasındaki askerî nakliyatın durdurulmasını talep etmişlerdir. Eğer istekleri yerine getirilmezse hattı tahrip edecekleri tehdidini dile getirmekten de geri durmamışlardır. Genellikle Priştine, Mitroviçe, Gilan gibi kasabalarda toplanan isyancıların Firzovik ve havalisine

171 Malcolm, *age.*, s. 303.

172 Malcolm, *age.*, s. 304. BOA, *HR.SYS*, 151/1, M. 17.05.1912.

173 BOA, *BEO*, 4055/304100, H. 11.07.1330 (26 Haziran 1912).

174 BOA, *HR.SYS*, 151/52, M. 03.07.1912.

175 “Arnavutluk’ta İhtiras”, *Tercüman-ı Hakikat*, 29 Haziran 1912, s. 2.

176 BOA, *HR.SYS*, 151/60, M. 06.07.1912.

177 BOA, *HR.SYS*, 141/35, M. 17.07.1912. BOA, *HR.SYS*, 151/73, M. 17.07.1912.

178 BOA, *HR.SYS*, 151/97, M. 16.08.1912.

179 BOA, *HR.SYS*, 141/41, M. 02.09.1912.

ilerlerken Üsküp ve belki Selanik'e doğru ilerleyebilecekleri yönünde tahminler de söz konusu olmuştur. Ancak 24 Temmuz gecesi İsa ve avnesi Yenipazar'ı işgal etmişlerdir.¹⁸⁰ İsyân boyunca birlikte hareket eden Rıza Bey, Bayram Curri ve İsa Bolatinî, 16 Ağustos'ta Üsküp'ü işgal etmişlerdir.¹⁸¹

Bu dönemde İsa ve Rıza Bey bir yandan İngiliz yanlısı bir politika takip ederek İngiltere'nin desteğini almaya çalışırken bir yandan da Selanik'te bulunan II. Abdülhamid'i tekrar tahta çıkarmak gibi bir düşüncenin içerisine girmişlerdir.¹⁸² Eğer bunu başaramazlarsa en azında Rumeli'de kuracakları bir devletin Padişahı yapmayı planlamışlardır.¹⁸³ Hüseyin Cahit, İsa Bolatinî'nin II. Abdülhamid'i tekrar tahta çıkarmak istemesini şu şekilde değerlendirmiştir: "İsa Bolatin Şale kabilesinden pespaye bir adamdır ki asil olmadığı için Arnavutlar nezdinde hiçbir zaman bir baş gibi telakki edilemez. Abdülhamid'den 60 lira maaş alan ve Meşrutiyetten sonra bu maaşı kesilen İsa Bolatin'in en birinci arzusu eski yağma devrinin iadesidir."¹⁸⁴ Bu iki gelenekçi Arnavut'un Selanik'e ilerleyerek II. Abdülhamid'i tahta çıkarma teşebbüsünde bulabilecekleri tehdidi karşısında hükümet, üzerinde yapılan ufak değişikliklerle Hasan Pıriştine'nin On Dört Maddesini kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁸⁵ Böylece 20 Ağustos itibarıyla 1912 Arnavutluk ayaklanması sona ermiştir.¹⁸⁶

Ağustos ayı sonunda İsa ile görüşen İngiliz diplomat Aubrey Herbert, aralarında geçen konuşmayı anılarında şu şekilde ifade etmiştir:

*"'Arnavutlar otonomi istiyorlar mı?' diye sordum 'Hayır, istemiyorlar, onların istediği tek şey işlerine fazla karışılmaması' diye cevap verdi. 'Birleşmeyi istiyor musunuz?' sorumu ise şöyle cevaplandırdı: 'Kuzeyle Güney arasında mı? Pekâlâ, biz tek bir halkız' fakat sonra birleşmenin Kuzey'in yararına olmayacağını çünkü Güneyli Toskların Kuzeylilerden daha zeki ve tahsilli olduklarını söyledi. Arnavutlar sultanın yönetimi altında kalmak istiyorlardı fakat kendilerini ve ülkelerini savunmak için silaha sahip olmalıydılar... Kendi hesabına Sultanı takdir ediyor ve onun hakimiyetinden ayrılmayı arzu etmiyordu. Ayrıldıkları takdirde onları Sırp veya Karadağ boyunduruğundan başka ne bekliyordu.'"*¹⁸⁷

Balkan Savaşı'nda İsa Bolatinî'nin Faaliyetleri

Arnavutlar, Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükümetiyle büyük oranda anlaşmış olsalar da 8 Ekim'de Karadağ'ın 17 Ekim'de Sırbistan ve Bulgaristan'ın, 19 Ekim'de de Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilanıyla birlikte başlayan Balkan Harbi, sürecin başka bir boyuta evrilmesine neden olmuştur. Balkan ülkeleri arasında oluşan ittifak ağının merkezi haline gelen Sırbistan, 1912 yazı boyunca Kosova bölgesindeki hem Sırlara hem de nüfuz ve denetimi altına alabileceğini

180 BOA, *BEO*, 4067/305002, H. 16.08.1330 (31 Temmuz 1912). "Crisis in Turkey", *Gippsland Times*, August 8, 1912, p. 3.

181 "An Ultimatum to Albanians", *The Scotsman*, 20 August 1912, p. 5. "Albanian Affairs", *Army and Navy Gazette*, 24 August 1912, p. 793-94. "Turkish Troubles", *Belfast Evening Telegraph*, August 22, 1912, p. 5.

182 BOA, *BEO*, 4113/308453, H. 06.12.1330 (16 Kasım 1912).

183 Fevzi Çakmak, *Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik?*, Yay. haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2012, s. 116. Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyulunda Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2018, s. 289.

184 Hüseyin Cahit, "Arnavutluk ve İttihat Terakki 2", *Tanin*, 17 Eylül 1912, s. 1.

185 Malcolm, *age.*, s. 306.

186 Aydın, *agm.*, s. 1111.

187 Aubrey Herbert, *Ben Kendim Osmanlı Ülkesine Son Seyahat*, çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yay., Ankara, 1999, s. 155-156.

düşündüğü Arnavut reislerine silah taşımıştır. Bir yandan Arnavutları silahlandırırken bir yandan da savunmasız haldeki Sırlara karşı “Arnavut kanunsuzluğundan yakınarak” propaganda faaliyetinde bulunmuştur. Bu dönemde Sırbistan temsilcileri Bayram Curri ve Necip Draga ile görüştikleri gibi Sırlara yakınlığıyla tanınan İsa Bolatinî ile de temasa geçmişlerdir. Onunla görüşen isimlerden biri milliyetçi “Kara El” hareketinin “kötü şöhretli üyelerinden” Albay Apis olmuştur. 1912 yılının Ağustos ve Eylül aylarında ona büyük miktarda silah teslim eden Sırbistan’ın her ay yüklü miktarda ödeme yaptığı da söylentiler arasında yer alıyordu. Ancak gerçekler söylentilerin tam aksi yönünde seyretmiş ve İsa “öyle kolay satın alınacak bir adam” olmadığını göstermiştir.¹⁸⁸

16 Ekim’den itibaren Sırp ordusu Kosova’da ilerlemeye başlarken binlerce silahlı Arnavut, topraklarını korumak için en ön saflarda yer almaya çalışmıştır. 16 Ekim’de Fransız konsolosuna “halk arasındaki söylentilere göre Sırbistan tarafından satın alınmış” olan İsa’nın Sırbistan’a karşı oldukça etkili bir kampanya yürüttüğü ve bu çerçevede bin kadar Arnavut’a Mauser tüfekleri dağıttığını bildiriyordu. Aynı şekilde Sırbistan Üçüncü Ordusu karargahında bulunan bir Sırp gazeteci, Bolatinî’nin adamlarının Kosova’nın kuzeydoğusunda güçlü bir direniş gösterdiklerini haber vermiştir. Sırların 22 Ekim’de Priştine’yi ele geçirmesi üzerine İsa, daha fazla kuvvet toplamak için Mitroviçe’ye gitmiştir. Bu sırada oranın da Sırp saldırısına uğraması üzerine önce Yakova’ya oradan Prizren’e geçerek sonunda Arnavutluk’a çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁸⁹

Tüm bunlara rağmen İngiliz basınında on bin adamı olduğu söylenen İsa’nın Sırbistan’ın yanında olduğunu açıklamasının beklendiğine yönelik haberler çıkmıştır. Osmanlı Devleti’nin Arnavutluk’taki durumu ve geleceği için önemli bir yere sahip olduğu ifade edilen bu açıklamanın aynı zamanda Sırları Üsküp’e doğru ilerleyişlerinde daha avantajlı kılacaktı.¹⁹⁰ Aynı günlerde gazetelerdeki haberlerde İsa’nın iyi teçhiz edilmiş iki yüz Arnavut’la General Zivkovic’in komutasındaki Sırp ordusuna katıldığı ifade edilmiştir.¹⁹¹ Kasım ayının ilk günlerinde ise İsa’nın on beş bin Arnavut ile Sırlara teslim olduğu haberi duyurulmuştur.¹⁹²

Bu dönemde zaman zaman İsa’nın öldüğüne dair asılsız haberler çıkmıştır. Bunlar, bir ölüm haberinden ziyade efsane bir ismin trajik ölüm hikayesini andırıyordu. 31 Ekim 1912’de Evening Telegraph and Post gazetesinde “Death of a Brigand” başlığıyla verilen haberde Yenipazar Sancağındaki Sırp kuvvetlerine katılan İsa’nın General Zivkovic ile anlaşmazlığa düştüğü tartışılırken silahına davrandığı ancak ondan daha hızlı olan General tarafından vurularak öldürüldüğü bildirilmiştir.¹⁹³

Kosova bölgesinde başlayan Sırp işgaliyle birlikte Müslüman Arnavutlara karşı büyük bir katliam ve zulüm başlamıştır. Kaçak adı verilen Arnavut isyancılardan oluşan küçük çeteler, Sırlara karşı direniş göstermeye çalışmışlarsa da bunlar şiddetli bir şekilde etkisiz hale getirilmiştir.¹⁹⁴ Bu

188 Malcolm, *age.*, s. 307-308.

189 Malcolm, *age.*, s. 309.

190 *Dublin Daily Express*, October 23, 1912, p. 10. “Men of the Moment”, *Belfast Telegraph*, October 25, 1912, p. 3.

191 “A Dreaded Bandit”, *Aberdeen Press and Journal*, October 21, 1912, p. 7. “An Albanian Outlaw”, *Belfast Telegraph*, October 25, 1912.

192 “Famous Arnaut Chief Surrenders”, *The Scotsman*, November 4, 1912, p. 8. “15.000 Arnauts Surrender”, *Birmingham Daily Gazette*, November 4, 1912, p. 5. “The War in the Balkans”, *Montrose, Arbroath and Brechin Review*, November 8, 1912.

193 “Death of a Brigand”, *Evening Telegraph and Post*, October 31, 1912, p. 4. “Brigand’s Death”, *Globe*, October 31, 1912, p. 8. “Albanians Leader’s End”, *Globe*, October 31, 1912, p. 10. “A Famous Freebooter’s Death”, *Dundee Courier*, November 7, 1912, p. 8.

194 Malcolm, *age.*, s. 316.

dönemde İsa Sırp ve Karadağ kuvvetlerine karşı silah teminine çalışırken¹⁹⁵ 1913 yılının Eylül ayında Luma bölgesiyle Yakova'nın batısındaki dağlarda büyük bir ayaklanma örgütlenmişti. İsa Bolatinî, Bayram Curri ve diğer Arnavut liderler ayaklanmanın başına geçmişlerse de Sırp, ibret olması için Yakova'da Arnavut ileri gelenlerinden birçoğunu kurşuna dizerek öldürmüşlerdir.¹⁹⁶ 24 Eylül tarihli Aberden Press and Journal gazetesinin Neue Freie Presse gazetesine dayandırarak verdiği habere göre İsa Bolatinî komutasındaki binlerce Arnavut Debre yakınlarındaki Sırp topraklarına girmeye çalışmışlar ancak Sırp tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Arnavutlar bu taarruz esnasında iki yüz kadar kayıp vermişlerdir. Gazetenin aktardığı habere göre sınırı geçen 170 Arnavut bir gün içerisinde öldürüldüğü gibi bütün Arnavut ileri gelenleri ve çocukları ya tutuklanmış ya da öldürülmüştür.¹⁹⁷

Lev Troçki, savaş esnasında görüştüğü Sırp askerlerin dilinden Arnavutların Sırlara karşı mücadelesini ve bunun neticesinde Arnavutlara karşı yapılan zulümlerin nasıl başladığını şu şekilde anlatmıştır:

“İsa Boletini'nin sağ kollarından biri olan İdris Seferi'nin idaresinde yaklaşık bin Arnavut karşımızda bulunuyordu. Elllerinde Arnavut isyanı [1909] sırasında bizim onlara sağladığımız Martinler ve seri ateş eden Sırp tüfekleri vardı. O zaman bizden para da almışlardı. Eğer savaş olursa, bizim yanımızda saf tutmalarını sağlamak istemiştik. Ama tersi oldu. Bizim silahlarımızla donanmış Arnavutlar, bizim mevzilerimize ilk saldıranlar oldu ve kolayca üstünlüğü elde ettiler. Niye bu böyle olmuştu? Türkiye'yle dini bağ da rol oynadı tabii, ama asıl neden, Arnavutların şunu kavramış olmalarıydı: Kendilerini tehdit eden şey, Arnavutluk'un Sırbistan ile Yunanistan arasında bölünmesiydi ve tarlalarını, evlerini, sürülerini savunmak zorundaydılar. Kırılan umutlar (Bu da ne? Kendi silahlarımızı, kendi paramızı bize karşı kullanıyorlar?) ordumuzu iyiden iyiye kızdırdı. Bu yapılan zulümlerin, girilen gaddarca eylemlerin esas sebebiydi...”¹⁹⁸

14 Ekim'de İsa, büyük bir Arnavut birliği ile Gusine ve Yakova arasındaki hat boyunca Karadağ sınırına saldırılar düzenlemiştir. İki gün süren şiddetli çatışmalardan sonra Arnavutlar geri çekilmek zorunda kalmışlardır.¹⁹⁹ Arnavutlar, 28 Kasım 1912'de İsmail Kemal Bey önderliğinde Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan ederek geçici bir hükümet kurmuşlardır. Devlet Başkanlığı ve Dış İşleri Bakanlığı görevlerini üstlenen İsmail Kemal Bey,²⁰⁰ kurduğu yeni hükümeti ve düzeni korumak, olası Sırp, Yunan ve Osmanlı saldırılarına karşı kendilerini savunmak için kendi silahlı kuvvetlerini kurmuştur. Oluşturulan Milli Kuvvetlerin başına Osmanlı ve Sırp kuvvetlerine karşı savaşarak önemli bir deneyim kazanmış olan, iki Kosovalıyı, Rıza Bey ve İsa Bolatinî'yi getirmiştir.²⁰¹

İsmail Kemal Bey, 1913 yılının Şubat ayında beraberindeki kalabalık bir heyetle Arnavut

195 “Efforts to Stir Up Albanian Tribes”, *The Scotsman*, August 13, 1913, p. 9.

196 Malcolm, *age.*, s. 316. “The Albanian Difficulty”, *Army & Navy Gazette*, September 27, 1913, p. 1-2.

197 “Dangerous Situation in Albania”, *Aberden Press and Journal*, September 24, 1913, p. 6.

198 Lev Troçki, *Balkan Savaşları*, çev. Tansel Güney, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2012, s. 163-164.

199 “The Balkans”, *The Mercury*, October 18, 1913, p. 5.

200 İhsan Burak Birecikli, Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Bağımsızlık Mücadelesi 1912- 1914, *Journal of History School*, 41 (2019), 602.

201 Krisztián Csaplár-Degovics, “The Policy of the Qemali Government Between December 1912 and April 1913”, In: *ANNUARIO – Albanian Yearbook for historical and anthropological studies / Vjetari shqiptar për studimet historike dhe antropologjike*. Tirana 2014, p. 9. “Albania”, *Sheffield Daily Telegraph*, December 7, 1912, p. 9.

Meselesini duyurmak ve destek aramak için uzun bir Avrupa seyahatine çıkmıştır. Heyetin en önemli üç ismi İsmail Kemal, Luigj Gurakuqi ve İsa Bolatinî idi. İsmail Kemal Bey seyahate Edhem ve Kazım isimli iki oğlu ile katılırken İsa Bolatinî'nin yanında yedi oğlu bulunuyordu.²⁰² Yerel kıyafetleri içerisindeki İsa, Roma, Viyana, Paris ve Londra gibi Avrupa başkentlerinde oldukça dikkat çekmiştir. Viyana'da bulunduğu günlerde Avusturya Dışişleri Bakanlığına kabul edilmiş, Genelkurmay Başkanı ve Savaş Bakanı ile görüşerek askerî durum ve olası bir iş birliği hakkında görüşmeler yapmıştır.²⁰³

17 Aralık 1912 – 11 Ağustos 1913 tarihleri arasında gerçekleşen Büyük Elçiler Konferansı²⁰⁴ devam ederken Londra'ya ulaşan heyet burada oldukça iyi bir şekilde karşılanmıştır. Heyet üyeleri her ne kadar konferansta tartışılan konularda söz sahibi olamasalar da İngiliz Dışişleri Bakanı Grey ve Üçlü İttifak temsilcileri ile serbestçe temasa geçebilme imkânı bulmuşlardır. Hotel Cecil'de konaklayan Arnavutlar, geleneksel kıyafeti, kemerindeki hançer ve tabancalarıyla İsa sayesinde Londralıların dikkatini çekebilmişlerdir.²⁰⁵

Aubrey Herbert'e göre Arnavut heyetinin en dikkat çekici siması "Arnavutluk'un Robin Hood'u" olarak nitelendirdiği İsa Bolatinî olmuştur. Londra'da bulunduğu günlerde zamanının çoğunu Herbert'in evinde kahve içerek geçiren İsa, Loyd George ile de görüşmüştür. Herbert, tercümanlık yaptığı görüşmeyi anılarında şu şekilde anlatmıştır:

*"İsa Bey 'Ona söyle' dedi, 'Ben bir dağlıyım, o da öyle, ben inanıyorum ki onun kalbi acı çekenlere karşı çok hassastır.' Ve sözlerini biraz da kızgınlıkla şöyle bitirdi: 'Ve söyle ki bahar geldiğinde Kosova ovasını Sırp'ların ölüleri ile gübreleyeceğiz, çünkü biz Arnavutlar unutamayacak kadar çok acı çektik.' Son cümleyi biraz yumuşatmanın akıllıca olacağını düşündüm, fakat Mr. Lloyd George bu uzun dağlıdan hoşlanmış, onda yüksek bir ruh olduğunu fark etmiş ve ona nazik olmuştur."*²⁰⁶

İsa'nın Londra'daki günleriyle ilgili en dikkat çekici anekdotlardan biri İngiliz Dışişleri Bakanlığında Edward Grey'e yapmış olduğu ziyarettir. Edwin Jacques'in aktardığı anekdota göre Bakanlık girişinde üzerindeki silahları bırakması istenen İsa hiç itiraz etmeksizin silahlarını görevliye teslim etmiştir. Görüşme sonunda ona girişe kadar eşlik eden bakan, gülerek "General, yarın gazeteler Mahmut Şevket Paşa'nın silahsızlandıramadığı İsa Bolatinî'nin Londra'da silahsızlandırıldığını yazacak." demiştir. İsa, gülerek "Londra'da da değil." şeklinde cevap verirken cebinden ikinci bir silah çıkarmıştır.²⁰⁷

O günlerde II. Meşrutiyetin ilanı sürecinde önemli bir rol üstlenmiş olan Kahraman-ı Hürriyet Resneli Niyazi 30 Nisan 1913'te Avlonya limanında öldürülmüştür.²⁰⁸ Gazetelerde suikastla ilgili

202 Csaplár-Degovics, *agm.*, s. 16

203 "Austria to Reduce", *Dundee Courier*, April 21, 1913, p. 4. "The Albanian Question", *Northern Whig*, April 21, 1913, p. 12. Csaplár-Degovics, *agm.*, s. 16.

204 Konferansta Arnavutluk'un geleceği hakkında yapılan görüşmeler için bk. Necdet Hayta, *Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912 – 11 Ağustos 1913)*, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2008, s. 63-73.

205 Csaplár-Degovics, *agm.*, s. 17.

206 Herbert, *age.*, s. 158.

207 Edwin E. Jacques, *The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, McFarland & Co., Jefferson, N.C., 1995, p. 339.

208 "Reported Assassination of Niazı Bey", *Yorkshire Post and Leeds*, May 1, 1913, p. 8.

haberlerde İsa Bolatinî'nin azmettirici olduğu da ifade ediliyordu.²⁰⁹ Hatta Londra'da "Niyazi'nin Katili İsa Bolatinî'nin Oğludur!" yazılı pankartlarla protesto edilmiştir. Herbert, İsa'ya bunun doğru olup olmadığını sorduğunda şu cevabı almıştır: "... büyük bir ihtimalle doğrudur. Oğlumun Niyazi'yi öldürmeye, Niyazi'nin onu öldürmeye olduğu kadar kararlı olduğunu biliyordum."²¹⁰ Olayla ilgili en dikkat çekici iddiayı dile getiren ise dönemin şahitlerinden Avlonyalı Ekrem Bey olmuştur. Ekrem Bey, İsa Bolatinî ile 1908 yılında Manastır'da katledilen Şemsi Paşa'nın kan kardeşi olduklarını oğullarının da bunun intikamını almak ve babalarının şerefini korumak için -her ne kadar olayın faili olmasa bile Jön Türklerin ileri gelenlerinden olduğu için- Niyazi Bey'i katletmişlerdir.²¹¹

Olayın faillerinin İsa Bolatinî ile Yakovalı Malisör Şaban Batak'ın akrabaları olduğunun tespit edildiğini belirten Kazım Karabekir, yakınlık dereceleri hakkında bir malumat vermemiştir. Ona göre, Avlonya hükümeti failleri yakalamamıştır ancak sığındığı Podgoriçe'de Karadağlılar tarafından katledilen İsa, "layık olduğu cezayı" bulmuştur.²¹² Niyazi Bey'i şehit edenlerin isimleri ve İsa Bolatinî ile akrabalık derecelerini belirten ise Avlonyalı Süreyya Bey olmuştur. Ona göre "arkasından nâmerdane atılan iki kurşun ile" hayatına son verilen Niyazi'ye "kurşunları sıkın eller İsa Ağa Boletin'in biraderzadesi Yunus Boletin ile rüfekâsından Bayram idi."²¹³

İsa Bolatinî'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Faaliyetleri ve Ölümü:

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun 28 Temmuz 1914'te Sırbistan'a savaş ilanı ile başlayan I. Dünya Savaşı, Arnavutların ve İsa Bolatinî'nin Sırbistan'a ve Karadağ'a karşı mücadelesinde yeni bir başlangıç oluşturmuştur. Ağustos başında Arnavutlar, Sırbistan tarafından işgal edilen topraklarını geri almak için birleşirken İsa da Sırbistan topraklarına güneyden girmek için operasyonlar başlatmıştır.²¹⁴

Aralık ayına gelindiğinde İsa Bolatinî ve Prenk Bib Doda'nın da aralarında bulunduğu bir grup Müslüman Arnavut, İşkodra'da bir araya gelerek Sırbistan ve Karadağ'a karşı savaşma kararı almışlardır. Dikkat çekici bir şekilde toplantı esnasında Halife tarafından ilan edilen Cihad-ı Mukaddes'e katılıp katılmama konusu da tartışılmış; İsa, halifenin çağrısına uyma noktasında ısrarcı davranmıştır.²¹⁵

1915 Haziran'ı sonlarında İsa Bolatinî, Rıza Bey, Bayram Curri ve onlara katılan bir Avusturyalı

209 "Well-known Turk Murdered", *Aberdeen Press and Journal*, May 1, 1913, p. 8. "Turk Leader Murdered", *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, May 2, 1913, p. 18. "Niazi Bey Assassinated", *Examiner*, May 2, 1913, p. 5. "Turkish Bey Assassinated", *Daily Post*, May 2, 1913, p. 5. "Reported Assassination of Niazi Bey", *The Scotsman*, May 1, 1913, p. 7. Suikast sonrası Avlonya halkı Semim Nehri yakınlarında yirmi beş bin kişilik askeri birliğin başında bulunan Cavit Paşa'nın arkadaşının intikamını almak için şehre geleceğinden korkmaya başlamıştır. Öyle ki İtalyan konsolos hükümetinden gecikmeksizin İtalyan menfaatlerinin korunması için savaş gemilerinin gönderilmesini istemiştir. *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, May 1, 1913, p. 7.

210 Herbert, *age.*, s. 160.

211 Avlonyalı Ekrem Bey, *age.*, s. 232.

212 Karabekir, *age.*, s. 635-636. Külçe, *Osmanlı...*, s. 440.

213 Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)*, Yay. haz. Abdulhamit Kırmızı, Klasik Yay., İstanbul, 2009, s. 393.

214 "Albania Against Servia", *Coventry Evening Telegraph*, August 5, 1914, p. 3. "Albania Against Servia", *Gloucestershire Echo*, August 5, 1914, p. 5. "Albanians United Against Servia", *Western Times*, August 6, 1914, p. 4.

215 "Turkey's Declaration of Holly War", *Arberdeen Press and Journal*, December 3, 1914, p. 6. "War Wires", *Birmingham Daily Gazette*, December 3, 1914, p. 1.

subayla kumanda ettikleri dört bin kişiyle birlikte Diakovitsa Geçidinden Karadağ sınırına bir saldırı gerçekleştirmişlerdir. Arnavutları püskürtmek için Karadağ'ın gönderdiği birliğin yarısına yakını yaralanmış veya ölmüştür.²¹⁶ Temmuz ayına gelindiğinde gazeteler, İsa'nın adamlarıyla birlikte Karadağ'a teslim olduğunu ve Kralın onun Çetine'de enterne edilmesini emrettiğini haber vermiştir.²¹⁷

22 ve 23 Kasım 1915 tarihinde yayımlanan İngiliz gazetelerinde İsa'nın öldüğü haberlerine yer verilmiştir.²¹⁸ Böylece Balkan Harbi'nde farklı tarihlerde öldüğüne dair çıkan haberlere Cihan Harbi'nde de rastlanmaya başlanmıştır. Fakat bu haberlerin birer asparagastan ibaret olduğu çok kısa bir süre sonra anlaşılmıştır. Ancak her canlı gibi İsa için de kaçınılmaz son 23 Şubat 1916'da Podgoriçe'de Karadağlılar ile Arnavutlar arasında çıkan bir çatışmada oğluyla birlikte öldürülmesiyle gelmiştir.²¹⁹

Sonuç

İsa Bolatinî'nin daha on yedi yaşında olduğu 1881 yılında Arnavutluk topraklarını savunmak için başladığı mücadelesi, otuz beş yıl sonra elli iki yaşında olduğu 1916 yılında ölümüyle sona ermiştir. Zikzaklarla dolu hayatı boyunca eylemleri ve faaliyetleri nedeniyle bir dönem merkezî otoriteyle karşı karşıya gelmiş “eşkiya” olarak nitelendirilmiş bir dönem yaşadığı bölgede saltanata ve devlete hizmeti görüleceği düşünülerek ihsanlara ve lütuflara mazhar olarak “bey” unvanıyla anılmıştır. Müesses nizamın bozulmasıyla birlikte değişen dengelere ve meydana gelen gelişmelere bağlı olarak yeni rejim ve onun temsilcileriyle uzun bir çatışmanın içerisinde girmiştir.

1909 yılından itibaren 1912 yılına değin her yıl art arda yaşanan Arnavut isyanlarında az çok etkisi bulunan İsa Bolatinî, Balkan Harbi'nin başlamasıyla birlikte milliyetçi bir tavra bürünmüş işgal edilen vatan topraklarını işgal kuvvetlerine karşı savunmak için uzun soluklu bir mücadelenin içerisinde girmiştir. İsyandaki rolüyle Avrupa kamuoyu tarafından tanınmaya başlanan İsa, Balkan Savaşı'nda gösterdiği cesaretle daha bilinir hale gelmiştir. Londra Büyük Elçiler Konferansı nedeniyle bulunduğu Londra'da yerel kıyafetleriyle dolaşan İsa hem devlet adamları hem de İngiliz kamuoyu nezdinde oldukça itibar görmüştür. I. Dünya Savaşı'nda Arnavutluk toprakları uğruna savaşırken esir düştüğü Podgoriça'da öldürülen İsa Bolatinî, Arnavutluk ve Arnavutlar için verdiği mücadele ile millî bir kahraman haline gelmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

216 “Austria's Allies”, *Northern Whig*, June 28, 1915, p. 7. “Albanians Crushed”, *Sheffield Daily Telegraph*, June 28, 1915, p. 8. “Montenegrins Repulse Albanians”, *The Scotsman*, June 28, 1915, p. 8. “Austria's Allies”, *Londonderry Sentinel*, June 29, 1915, p. 6.

217 “Campaign in Albaina”, *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, July 9, 1915, p. 8.

218 *Manchester Evening News*, November 22, 1915, p. 5. “Death of Famous Albanian Chief”, *Aberden Press and Journal*, November 23, 1915, p. 6. “Death of a Famous Albanian Chief”, *The Scotsman*, November 23, 1915, p. 8. “The Man who Defied Abul Hamid”, *The Liverpool Echo*, November 23, 1915, p. 7.

219 “Queer Montenegrins”, *Western Daily Press*, January 26, 1916, p. 10. “Encourters at Podgoritza”, *Portsmouth Evening News*, January 26, 1916, p. 8. “Austrians in Montenegro”, *Falkirk Herald*, January 26, 1916, p. 3. Avlonyalı Süreyya Bey, *age.*, s. 420.

Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO),
Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT)
Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUI)
Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)
Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)
İrade Orman ve Maadin (İ.OM)
İrade Taltifat (İ.TAL)
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)
Rumeli Müfettişliği Arzuhaller (TFR.I.ŞKT)
Rumeli Müfettişliği Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı (TFR.I.AS)
Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV)
Rumeli Müfettişliği Makamat Evrakı (TFR.I.MKM)
Rumeli Müfettişliği Müteferrika Evrakı (TFR.I.M)
Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı (TFR.I.A)
Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)
Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)
Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ)
Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK)
Yıldız Perakende Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A)
Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

Resmi Yayınlar

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İctima: 13, 25 Teşrinisani 1326 (8 Aralık 1910), C. 3.

Gazeteler

“15.000 Arnauts Surrender”, Birmingham Daily Gazette, November 4, 1912, p. 5.
“A Dreaded Bandit”, Aberden Press and Journal, October 21, 1912, p. 7.
“A Famous Freebooter’s Death”, Dundee Courier, November 7, 1912, p. 8.
“Albania Against Servia”, Coventry Evening Telegraph, August 5, 1914, p. 3.
“Albania Against Servia”, Gloucestershire Echo, August 5, 1914, p. 5.
“Albania”, Sheffield Daily Telegraph, December 7, 1912, p. 9.

- “Albanian Affairs”, Army and Navy Gazette, August 24, 1912, p. 793-94.
- “Albanian Chief Issa Bolitenatz A Picturesque Warrior”, Saturday Mail, June 21, 1913, p. 2.
- “Albanian Chief Issa Bolitenatz”, Saturday Mail, June 21, 1913, p. 2.
- “Albanian Chief”, Saturday Mail, June 21, 1913, p. 2.
- “Albanian Revolt”, Dublin Daily Express, August 31, 1909, p. 8.
- “Albanians Crushed”, Sheffield Daily Telegraph, June 28, 1915, p. 8.
- “Albanians Leader’s End”, Globe, October 31, 1912, p. 10.
- “Albanians United Against Servia”, Western Times, August 6, 1914, p. 4.
- “An Albanian Brigand The Career of Issa de Boletini”, The Mercury, December 14, 1912, p. 9.
- “An Albanian Outlaw”, Belfast Telegraph, October 25, 1912.
- “An Ultimatum to Albanians”, The Scotsman, August 20, 1912, p. 5.
- “Arnavutluk Ahvali Hakkında Cavit Paşa ile Mülâkât”, Yeni Tasvir-i Efkâr, Nu: 50, 19 Temmuz 1909, s. 2.
- “Arnavutluk Ahvali -İsa Bolatin Ne Yapıyor-”, Tercüman-ı Hakikat, 24 Haziran 1912, s. 3.
- “Arnavutluk’ta İhtiras”, Tercüman-ı Hakikat, 29 Haziran 1912, s. 2.
- “Austria to Reduce”, Dundee Courier, April 21, 1913, p. 4.
- “Austria’s Allies”, Londonderry Sentinel, June 29, 1915, p. 6.
- “Austria’s Allies”, Northern Whig, June 28, 1915, p. 7.
- “Austrians in Montenegro”, Falkirk Herald, January 26, 1916, p. 3.
- “Brigand’s Death”, Globe, October 31, 1912, p. 8.
- “Campaign in Albaina”, Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, July 9, 1915, p. 8.
- “Crisis in Turkey”, Gippsland Times, August 8, 1912, p. 3.
- “Dangerous Situation in Albania”, Aberden Press and Journal, September 24, 1913, p. 6.
- “Death of a Brigand”, Evening Telegraph and Post, October 31, 1912, p. 4.
- “Death of a Famous Albanian Chief”, The Scotsman, November 23, 1915, p. 8.
- “Death of Famous Albanian Chief”, Aberden Press and Journal, November 23, 1915, p. 6.
- “Efforts to Stir Up Albanian Tribes”, The Scotsman, August 13, 1913, p. 9.
- “Encourters at Podgoritza”, Portsmouth Evening News, January 26, 1916, p. 8.
- “Famous Arnaut Chief Surrenders”, The Scotsman, November 4, 1912, p. 8.
- “Galip Paşa’nın Hâtıraları”, Hayat Tarih Mecmuası, Yıl: 2, C. 1, S. 6 (Temmuz 1966), s. 8-11.

- “İsa Bolatin”, Tanin, 1 Eylül 1911, s. 4.
- “Men of the Moment”, Belfast Telegraph, October 25, 1912, p. 3.
- “Montenegrins Repulse Albanians”, The Scotsman, June 28, 1915, p. 8.
- “Niazi Bey Assassinated”, Examiner, May 2, 1913, p. 5.
- “Queer Montenegrins”, Western Daily Press, January 26, 1916, p. 10.
- “Reported Assassination of Niazi Bey”, The Scotsman, May 1, 1913, p. 7.
- “Reported Assassination of Niazi Bey”, Yorkshire Post and Leeds, May 1, 1913, p. 8.
- “The Albanian Difficulty”, Army & Navy Gazette, September 27, 1913, p. 1-2.
- “The Albanian Question”, Northern Whig, April 21, 1913, p. 12.
- “The Albanian Troubles”, The Scotsman, May 28, 1912, p. 7.
- “The Balkan States”, London Evening Standard, October 3, 1902, p. 5.
- “The Balkans”, The Mercury, October 18, 1913, p. 5.
- “The Man who Defied Abul Hamid”, The Liverpool Echo, November 23, 1915, p. 7.
- “The War in the Balkans”, Montrose, Arbroath and Brechin Review, November 8, 1912.
- “Turk Leader Murdered”, Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, May 2, 1913, p. 18.
- “Turkey’s Declaration of Holy War”, Arberdeen Press and Journal, December 3, 1914, p. 6.
- “Turkish Bey Assassinated”, Daily Post, May 2, 1913, p. 5.
- “Turkish Troubles”, Belfast Evening Telegraph, August 22, 1912, p. 5.
- “War Wires”, Birmingham Daily Gazette, December 3, 1914, p. 1.
- “Well-known Turk Murdered”, Aberdeen Press and Journal, May 1, 1913, p. 8.
- Dublin Daily Express, October 23, 1912, p. 10.
- Hüseyin Cahit, “Arnavutluk ve İttihat Terakki 2”, Tanin, 17 Eylül 1912, s. 1.
- Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, May 1, 1913, p. 7.
- Manchester Evening News, November 22, 1915, p. 5.

Kitap ve Makaleler

- Alkan, Necmettin, Mutlakıyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler, Selis Kitaplar, 1. Baskı, İstanbul, 2009.
- Andonyan, Aram, Balkan Savaşı, çev. Zaven Biberyan, Aras Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, Ekim 2002.
- Avlonyalı Ekrem Bey, Osmanlı Arnavutluk’undan Anılar (1885-1912), çev. Atilla Dirim, İletişim Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2006.

- Avlonyalı Süreyya Bey, Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920), Yay. haz. Abdulhamit Kırmızı, Klasik Yay., İstanbul, 2009.
- Aydın, Mithat, “Arnavutluk’un Osmanlı Devleti’nden Kopuşu Sorunu (1912-1913)”, *Belgi Dergisi*, C. 2, S. 17 (Kış 2019/I), s. 1094-1128.
- Bello, Hasan, Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk’ta 1911 Malisörler İsyanı, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- Birinci Fırka Erkân-ı Harbi Mehmet Nuri (Conker), Zâbit ve Kumandan, (Zabit ve Kumandan ile Hasb-ı Hâl’in içerisinde), Yay. haz. Ahmet Tetik, vd., Genelkurmay ATASE Yay., Ankara, 2010.
- Birecikli, İhsan Burak, “Avlonyalı İsmail Kemal Bey’in Bağımsızlık Mücadelesi 1912- 1914”, *Journal of History School*, 41 (2019), ss. 592-620.
- Birecikli, İhsan Burak, Arnavutlar ve Arnavutluk Sorunu 1908-1914, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.
- Blumi, Isa, *Reinstating the Ottomans*, Palgrave Macmillan, 1st Published, New York, 2011.
- Csaplár-Degovics, Krisztián, “The Policy of the Qemali Government Between December 1912 and April 1913”, In: ANNUARIO – Albanian Yearbook for historical and anthropological studies / Vjetari shqiptar për studimet historike dhe antropologjike. Tirana 2014, pp. 1-19.
- Çakmak, Fevzi, Batı Rumeli’yi Nasıl Kaybettik?, Yay. haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2012.
- Çelebi, Mevlüt, “Rumeli’ye Veda Ederken Sultan Reşad’ın Kosova’yı Ziyareti”, *Yeni Türkiye*, S. 68 (Mart-Haziran 2015), *Balkanlar Özel Sayısı III*, ss. 3291-3298.
- Çelik, Bilgin, “Geleneksel Yapı ile Modernite Arasındaki Gerilime Bir Örnek: Arnavutluk’ta Kan Davaları ve II. Meşrutiyet Döneminde Soruna Çözüm Arayışları”, *Studies of the Ottoman Domain*, C. 4, S. 7 (Ağustos 2014), ss. 18-41.
- Dikici, Ali, “Osmanlı Makedonya’sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürzsteg Reform Programı”, *Karadeniz Araştırmaları*, C: 6, S. 24 (Kış 2010), ss. 75-108.
- Elsie, Robert, “Boletini, İsa Bey (15 January 1864-23 January 1916)”, *Historical Dictionary of Kosovo*, The Scarecrow Press, 2nd Edition, Lanham, 2011, p. 48.
- Gawrych, George, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*, I.B. Tauris, New York, 2006.
- Hayta, Necdet, *Balkan Savaşları’nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912 – 11 Ağustos 1913)*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2008.
- Herbert, Aubery, *Ben Kendim Osmanlı Ülkesine Son Seyahat*, çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yay., Ankara, 1999.
- Jacques, Edwin E., *The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, McFarland & Co., Jefferson, N.C., 1995.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yay., 6. Baskı, İstanbul, 2011.
- Kutlu, Sacit, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2018.
- Külçe, Süleyman, *Balkan Harbi’nde İhmal Faciaları*, Yay. haz. Ercan Haytaoğlu, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2018.
- Külçe, Süleyman, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, Yay. haz. İsmail Dervişoğlu, İsmail Küçükkılınç, Kitabevi Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2013.

- Külçe, Süleyman, Osmanlı Tarihinde Arnavutluk, Yeni Asır Matbaası, İzmir, 1944.
- Lütfi Simavi, Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim, Yay. haz. Sami Kara, Nurer Uğurlu, Örgün Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2004.
- Malcolm, Noel, Kosova Balkanları Anlamak İçin, çev. Özden Arıkan, 1. Baskı, Sabah Kitapları, İstanbul, Mart 1999.
- Mustafa Ragıp, Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca, Yay. haz. Rahşan Aktaş, 1. Baskı, Bengi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Müfid Şemsi, El Hakku Ya'lû Velâ Yu'lâ Aleyh (Şemsi Paşa, Arnavudluk, İttihad ve Terakki), Yay. haz. Ahmed Nezih Galitekin, Şehir Yay, 2. Baskı, İstanbul, 2007.
- Olgun, Said, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsoloslarının Arnavutluk Coğrafyasındaki "Muzır Faaliyetlerine" Bazı Örnekler", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 10, S. 50 (Haziran 2017), ss. 245-255.
- Olgun, Said, Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016.
- Osman Nuri, Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı, Yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul, 2017.
- Özbozdağlı, Özer, "Osmanlı Hükümetinin Kosova Arnavutları Arasındaki Kan Davalarına Çözüm Bulma Çabaları 1908-1912", Belleten, C. LXXXII, S. 295 (Aralık 2018), ss. 979-1011.
- Saygılı, Hasip, "Sultan II. Abdülhamid'in Meşrutiyet Krizi: 1903'te Mitroviçe'de İlk Rus Konsolosu Grigori Şerbina'nın Öldürülmesi", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, S. 20 (Bahar 2014), ss. 163-192.
- Tahsin Paşa, Yıldız Hatıraları, Yay. haz. Ahmet Zeki İzgöer, İz Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul, 2018.
- Tokay, Gül, Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908), Afa Yay., İstanbul, 1995.
- Troçki, Lev, Balkan Savaşları, çev. Tansel Güney, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2012.
- Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I (İkinci Meşrutiyet Dönemi), İletişim Yay., 1. Baskı, İstanbul, 1998.
- Uşaklıgil, Halid Ziya, Saray ve Ötesi, Yay. haz. Nur Özmel Akın, Özgür Yay., İstanbul, 2003.
- Ünlü, Mucize, Kosova Vilayeti, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014.
- Warrander, Gail; Knaus, Verena, Kosova, Bradt Travel Guides Ltd, 1st Edition, Buckinghamshire, 2007.
- Yarcı, Güler, "Kosova'nın Hüznünlü Yüzü: Paylaşılmayan Şehir "Mitroviçe"", Bozkırdan Batıya (Prof. Dr. Hüseyin Salman'a Armağan), ed. Güler Yarcı, Epilson Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2017, ss. 373-427.
- Yiğit, Yücel, "Milliyetçilik Çağında Prizren İttihat Cemiyeti", Turkish Studies, Vol. 4/8, Fall 2009, ss. 2462-2491.
- Zürcher, Erik J., Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'sine Bir Ulusun İnşası Jön Türk Mirası, çev. Lütfi Yalçın, Akılçelen Kitaplar Yay., 1. Baskı, Ankara, 2015.

Arş. Gör.
Salih BAŞKUTLU

Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü
Doktora Öğrencisi. (Arş. Gör.), Munzur
Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü,
salihbaskutlu@munzur.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1676-6505>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
24/08/2020

Kabul edildi.
Accepted
10/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.785003>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Devleti'nde Ekmek Üretiminde Modernleşme Çabalarına Bir Örnek: “Ekmek ve Ma‘mûlât-ı Dakîka Şirket-i Osmâniyesi” ve Nizamnamesi

*An Example of Modernization Efforts in Bread Production in
the Ottoman Empire: “Ekmek ve Ma‘mûlât-ı Dakîka Firma-i
Osmâniyesi” and its Regulations*

Öz

Göç, savaş ve başka nedenlerden ötürü 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'un nüfusu 1 milyonun üzerine çıkmıştı. Bu kadar yoğun nüfusun yaşadığı bir kentin ekmek ihtiyacı, çözülmesi gereken bir problem olarak durmaktaydı. Çünkü ekmek İstanbul ahalisinin temel besin kaynağıydı. 1878-1879 Osmanlı-Rus Harbi ve Balkan Savaşları neticesinde kente akan göçmen kitleleri ucuz ekmek talebini bol miktarda arttırmıştı. Bunun haricinde imparatorluğa başkentlik yapan İstanbul'da kalabalık bir bürokrat ve askerî sınıf da mevcuttu. Kentte artan ekmek talebini karşılamak için acil çözümlere ihtiyaç vardı. Geleneksel yöntemlerle üretim yapan değirmen ve fırınlar ekmek sıkıntısını giderecek potansiyelden uzaktı. Bu açıdan Avrupa standartlarına uygun üretim yapan modern ekmek fabrikalarının ve değirmenlerin inşa edilmesi kaçınılmazdı. Nitekim bununla ilgili çalışmalar hız kazandı ve İstanbul'da modern ekmek üretim tesisleri inşa edilmeye başlandı. Bu sürecin sağlıklı işlemesi için ekmek fabrikalarının üretim ve tüketim organizasyonunu sağlayacak anonim şirketler ortaya çıktı. Bunlardan biri de “Ekmek ve Ma‘mûlât-ı Dakîka Şirket-i Osmâniyesi”ydi. Bu şirket ekmeğin yanı sıra francala, bisküvi, makarna, pasta, çikolata ve her türlü unlu mamuller üretilip satmayı hedeflemişti.

Anahtar Kelimeler: Ekmek, Anonim Şirket, Değirmen, Nüfus, Fabrika

Abstract

The population of Istanbul in the first quarter of the 20th century passed over 1 million due to migration, war and other different reasons. The bread demand of this much heavily populated city had stood as an issue which must had been solved. This was because bread was the primary food resource for the inhabitants of Istanbul. The flow of migrants to the city regard to the Russo-Turkish War (1886-1887) and Balkan Wars raised heavily the consumption of cheap bread. Apart this fact, Istanbul as the capital of the empire has already had populated bureaucrat and military population. In order to fulfill the bread demand urgent solutions needed to be taken. The solving of high bread demand with the old method of bread making of mill and bakery was long away out of potential. From this point of view the construction of modern bread companies and mills was unavoidable. Thus, works related to this gained speed and modern bread production sites came to construction. In addition to this in order to better control the production of companies and consumption of bread, stock companies emerged out. One of this stock companies was “Ekmek ve Ma‘mûlât-ı Dakîka Şirket-i Osmâniyesi”. This company beside bread was aimed to produce and sell Bagette, macaroni, cake, chocolate and any other bakery products.

Key Words: Bread, Stock Company, Mill, Population, Firm

* Bu makalenin konusunu oluşturan “Ekmek ve Ma‘mûlât-ı Dakîka Şirket-i Osmâniyesi”nin varlığından beni haberdar eden Dr. Ruhat ALP'e teşekkür ederim.

ATIF: BAŞKUTLU Salih, “Osmanlı Devleti'nde Ekmek Üretiminde Modernleşme Çabalarına Bir Örnek: “Ekmek ve Ma‘mûlât-ı Dakîka Şirket-i Osmâniyesi” ve Nizamnamesi”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/3 (Eylül 2020), s. (895-910)

CITE: BAŞKUTLU Salih, “An Example of Modernization Efforts in Bread Production in the Ottoman Empire: “Ekmek ve Ma‘mûlât-ı Dakîka Firma-i Osmâniyesi” and its Regulations”, **Journal of History and Future**, 6/3 (September 2020), pp. (895-910)

Giriş

Istanbul, tarihi boyunca, Akdeniz-Karadeniz, Doğu-Batı, Kuzey-Güney ticaretinin kesiştiği bir noktada olması sebebiyle kalabalık bir nüfusa ev sahipliği yapmıştır. Bu açıdan kentte insanların temel besin maddesi olan ekmeğin üretim ve tüketim organizasyonu büyük bir önem taşıyordu. Osmanlı Devleti döneminde İstanbul'a gelen buğday ve unların hangi değirmen ve fırınlara ne miktarda verileceği belliydi.¹ Osmanlı İstanbul'unda ekmeğin lonca sistemi içinde fırıncı esnafı tarafından pişirilirdi. Halkın ekmeğin ihtiyacının karşılanması devletin öncelikli görevleri arasındaydı. Devlet yetkilileri bu işin aksamaması için sürekli olarak teftişler yaparlardı. Zaman zaman Osmanlı sultanı da fırıncı esnafını denetlerdi. Çünkü kentte yaşanan kaynaklanan bir huzursuzluğun çıkması, padişahın iktidarının sorgulanmasıyla sonuçlanabilirdi.²

İstanbul'un kalabalık nüfusunun beslenmesi için buğday ve unun temin edilmesi yeterli değildi. Bunun yanı sıra fırıncılık ve değirmencilik faaliyetlerinin de bir düzen içinde yapılması gerekliydi. İstanbul'daki at değirmenleri ekmeğin ve uncu değirmenleri olarak tasnif edilirdi. Ekmeğin değirmenleri, ekmeğin fırınları için üretim yapan değirmenlerdi. Bu açıdan her ekmeğin değirmeni sahibinin aynı zamanda bir fırın sahibi olması olağan bir durumdu. Çarh taşı olan ekmeğin değirmenlerine günlük olarak 20 kile³, horos taşı⁴ olanlara ise 9 kile tahıl verilirdi. Uncu değirmenleri ise simitçilere, börekçilere, lokmacılara, gözlemecilere ve tezgahlarında halka un sağlayan değirmenlerdi. Her bir değirmen taşı başına 8 kile hububat tahsis edilmişti. Ekmeğin değirmenleri normal un, uncu değirmenleri has un üretirdi. Olağanüstü bir durum olmadığı müddetçe her iki değirmenci esnafının satış bölgelerinin dışına un vermeleri yasaktı. İstanbul'da bulunan değirmenlerin çoğu ekmeğin değirmeniydi. 1763 senesinde İstanbul ve "Bilâd-ı Selâse"de (Galata, Üsküdar, Eyüp) ekmeğin değirmenlerinin sayısı 233, değirmen taşı sayısı 1.118'di. Uncu değirmenlerinin sayısı 116, değirmen taşı ise 360'tu. Bundan dolayı devlet ambarlarında

1 Osmanlı Devleti yetkilileri İstanbul'da buğday ve unun teslim yerlerini, bu işi organize eden tüccarları, teslim şartlarını ve fiyat politikasını denetlerdi. İstanbul'un ekmeğin ihtiyacının karşılanması için getirtilen un ve buğdaylarda devletin rolü kısıtlıydı. Devlet görevlileri yalnızca saray ve ordunun ihtiyaç duyduğu ekmeğin un ve buğdayı temin edip depolarda muhafaza ederdi. Mehmet Demirtaş, "İstanbul Fırıncılarının Buğday ve Un İhtiyacının Karşılanmasında Görülen Usulsüzlükler ve Uygulanan Yaptırımlar", *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu 2*, Editör: Feridun Emecen, Emrah Safa Gürkan ve Ali Akyıldız, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 170-171. 19. yüzyılın başında donanmanın peksimet ihtiyacı için Bebek sahilinde büyük bir peksimet fırını da inşa edilmişti. Bu peksimethanede kullanılan un ve buğday devlet görevlileri tarafından tedarik edilirdi. Geniş bilgi için bkz. Aziz Altı, Salih Başkutlu, "Bebek Peksimethanesi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, Cilt 7, Sayı 18, Temmuz 2020, s. 419-437.

2 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Cilt 1, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 227.

3 Kile, Osmanlı Devleti'nde yaygın olarak kullanılan hububat ölçü birimidir. İmparatorluğun her yerinde aynı kile ölçüsü kullanılmazdı. Birbirinden farklı çok sayıda kile ölçüsü kullanılırdı. Kile, genel olarak 20 okka kabul edilirdi. Okka 1,2828 kg olarak kabul edildiği takdirde İstanbul kilesi buğday ve un için 25,656 kg eder. Arpa için 23,093 kg'dır. Bazı kaynaklarda ise İstanbul kilesinin 18-22 okka (22-28kg) arasında değiştiği kaydedilmiştir. Mehmet Ali Ünal, "Rumeli Sancaklarında Ölçüler ve Tartılar", *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*, Ed.: Zafer Gölen, Birol Çetin, Abidin Temizer, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, s. 7,14. s. 1-73.

4 Horos, bargir (at) değirmenlerinde kullanılan bir değirmen taşı çeşididir. Mustafa Bozdemir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*, İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2011, s. 168.

değirmenciler için ayrılan hububatın 2/3'si ekmekçi değirmenlerine, 1/3'i uncu değirmenlerine verildi.⁵

1. İstanbul Değirmenlerinde Teknolojik Dönüşüm

Un ve ekmek, İstanbul tarihinde belirleyici figür olmuşlardır.⁶ Bu açıdan değirmenlerin durumu her zaman büyük önem taşıyordu. Zaten modern öncesi dönemlerde İstanbul'a baktığımız zaman kas, su, rüzgâr ve at gücüyle çalışan çok sayıda değirmen çeşidi olduğunu ve imparatorluğun çeşitli bölgelerinde değirmen taşları için madenlerin sürekli aktif çalıştığını gözlemlemek mümkündür. Bu durumda değirmencilik faaliyetlerini yakından ilgilendiren buğday meselesi her zaman kritik derecede önem taşımıştır. Osmanlı dünyasında iklim belirsizlikleri nedeniyle bölgesel bazda buğday üretiminde dalgalanmalar söz konusuydu.⁷ Gelişmiş bir depolama sistemi ve ulaşım ağı olmadığı için buğdayların transferi çok kolay olmuyordu. Değirmenlerde kullanılan hammaddeler içerisinde en çok değer gören buğdayın iâşesi meselesi imparatorlukta siyasî krizleri tetikleyecek kadar önemliydi.⁸ Osmanlı Devleti'nin tahıl politikasında, dünyanın sayılı kalabalık merkezlerinden biri kabul edilen İstanbul çok ayrı bir yere sahipti. Bu kent Osmanlıların idaresine girmeden önce de Akdeniz havzası içerisinde önemli bir idare ve ticaret kentiydi.⁹ Bu açıdan nüfusu yüz binlerin üzerinde olan bir kentin ekmeğini temin etmek mevcut siyasî idarenin öncelikleri arasında yer alırdı.

Osmanlıların tahıl politikası provizyonist (iâşecilik) ilkeler ekseninde şekillenmekteydi.¹⁰ Buna göre tahıla ihracat yasakları getirildi. Özellikle İstanbul ve diğer bölgelerin ihtiyacını karşılayacak alanlar belirlendi ve bu bölgelerden başka yerlere tahıl satışı yasaklandı ya da izne tabi tutuldu, tahıl ticaretiyle uğraşanlar üzerinde sıkı denetimler uygulandı, tahıl fiyatları kontrol altında tutuldu ve olası kıtlık durumları ve olağanüstü durumlar için devlet, tahılları depolamak için ambarlar tesis etti. İstanbul, coğrafi konumu açısından tahılların kolayca temin edilebileceği bir yerdeydi. Nakliye ücretlerinin maliyetli olduğu bir zamanda daha ucuz olan deniz taşımacılığı imkânı ve etrafındaki verimli ovalar sayesinde kentteki değirmenlerin ihtiyaç duyduğu tahılı çoğunlukla kente taşıyabiliyordu.¹¹ İmparatorlukta kara yoluyla yapılan tahıl taşımacılığı masrafları, deniz veya nehirler üzerinden yapılan taşımacılığa oranla çok fazlaydı. Bu durum üretilen ekmeğin fiyatını doğrudan etkiliyordu. Bu açıdan İstanbul'un bir avantajı da ucuz tahılların üretildiği Dobruca olarak bilinen Doğu Bulgaristan, Tuna kıyıları, Eflak ve Boğdan'ın nehirler vasıtasıyla Karadeniz'e bağlanmış olmasıydı. Aynı zamanda Tekirdağ, İznik ve Bursa gibi yakın bölgeler de başkente tahıl gönderiyordu.¹² Yani İstanbul ucuz ve bol tahıl deposu olarak tabir edilebilecek coğrafyalara deniz

5 Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti 1740-1840*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 90-110.

6 Geniş bilgi için bkz. Mevlüt Camgöz, *Ekmek, Buğday ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda İaşe Meselesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2017.

7 Bkz. Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım", *Osmanlı: İktisat*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 66-73.

8 Küçük buzul çağı ve diğer iklim değişikliklerinin Osmanlı tarihi üzerindeki etkisi için bkz. William Griswold, "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth-Century Anatolia", *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze*, Ed.: Heath Lowry ve Donald Quataert, ISIS Press, İstanbul 1993, pp. 37-57.

9 Bkz. Semavi Eyice, *Yabancıların Gözüyle Bizans İstanbul'u*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.

10 Provizyonizm, yani iâşecilik ilkesi, genel anlamda halkın ihtiyaç duyduğu ürünlerin piyasada bol ve ucuz miktarda bulunmasını amaç edinmiştir. Bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2007.

11 Osmanlı Devleti'nde şehir ekonomisinin en önemli yönlerinden birini oluşturan iâşe konusunda Türkçe ve İngilizce olarak yapılmış çalışmaların bütünlüklü bir anlatısı için bkz. Ahmet Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Şehir Ekonomisi ve İaşe", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, 2005, s. 211-235.

12 Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16-17. Yüzyıllar)", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine*

ve nehir suyolları vasıtasıyla kolayca erişebiliyordu.¹³ Aynı zamanda bu avantajını korumak için askerî seferler yapmaktan çekinmeyen bir siyasî irade söz konusuydu. İstanbul'a getirilen tahıllar çoğunlukla işlenmemiş haldeydi. Kentteki yüzlerce at değirmeni bu tahılları un haline getirirdi. At değirmenleri oldukça gelişkin formlardaydı ve doğal şartlara bağlı kalmadan sürekli çalışabilirlerdi. Bu değirmenlerin çalışma disiplini yasalarla kontrol altına alınmıştı.¹⁴

19. yüzyıla gelindiğinde buhar enerjisi, kentteki değirmencilik faaliyetlerine başarılı bir şekilde uyarlanmaya başlanmıştı. Bunun bir neticesi olarak Tanzimat süreciyle birlikte İstanbul değirmenlerinde teknolojik bir dönüşüm yaşanmaya başlandı. Değirmenlerin artık rüzgârın durumuna veya su arzına bağımlı olmamaları, taşlama işlemi ve tüm gerekli iyileştirmelerle birlikte her tarafa yayılan bir teknolojik dönüşüm yaşandı. Osmanlı Devleti'nde ilk buhar değirmeni İngiliz mühendis William Fairbairn tarafından tasarlandı.¹⁵ O, Serasker Halil Paşa'nın talebi üzerine 1842 yılında üç taşlı bir buhar değirmeni yaptı. Fairbairn bu değirmeni Londra'daki atölyesinde prefabrik olarak inşa etti. Değirmen, dökme demir kolon ve kirişlerin taşıdığı üç katlı bir yapı şeklinde tasarlandı. Fairbairn'in buhar değirmeni İstanbul'a gönderilmeden önce 1840 yılında Londra'da sergilendi ve büyük ilgi gördü.¹⁶ İstanbul'da at, su ve yel değirmenleri kentin un ihtiyacını karşılamaktan uzak olduğu için 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde 13 tane büyük buhar değirmeni inşa edilmişti.¹⁷ Değirmenlerin çoğu (Ayvansaray¹⁸, Cibali¹⁹, Kasımpaşa²⁰, Hasköy²¹, Balat²² ve Unkapanı) Haliç'in kıyısında yer alırdı. Bunun en önemli sebeplerinden biri de ulaşım imkânlarıydı. Zira deniz yoluyla bu tesislere öğütmek için buğday ve yakıt için kömür getirmek çok kolaydı. Tüm bu değirmenler birleştirildiğinde günde 6.000 torbadan fazla un üretme kapasitesine sahiptiler (bir un torbası ortalama 75 veya 76 kilo ağırlığındaydı). Ancak değirmen taşlı üretim yapan değirmenlerin silindri değirmenler karşısından rekabet etme gücü zayıftı. Değirmen taşları sürekli onarım istiyordu. Bu durumda üretimin durması söz konusuydu. Bu açıdan silindri değirmenler

Araştırmalar II ODTÜ Gelişme Dergisi, Ankara, 1979-1980, s. 139-154; Kaya Göktepe, "İstanbul'un İaşesinin Temini Meselesi ve İstanbul'un İaşesine Katkı Sağlayan Bir Merkez: Tekirdağ Kazası (XVIII.-XIX. Yüzyıllar)", *Bellekten*, Cilt 81, Sayı 292, 2017, s. 857-916.

13 Arif Kolay, "İstanbul'un İaşesinde Deniz Ulaşımının Önemi", *VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (İstanbul: 27-28 Mayıs 2016), s. 174-194.

14 Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti 1740-1840*, s. 85-111.

15 İskoç asıllı olan Sir William Fairbairn (1789-1874) inşaat mühendisi, köprü tasarımcısı ve değirmenciydi. 1817'den 1832'ye kadar James Lillie ile Manchester'da ortaklaşa değirmencilik işiyle uğraştı. 1835'te Londra, Millwall'da birkaç yüz gemi inşa ettiği bir gemi inşa sahası kurdu. Bkz. <https://www.britannica.com/biography/Sir-William-Fairbairn-1st-Baronet>

16 Afife Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e; Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1060.

17 *Revue Commerciale du Levant: Bulletin Mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople*, 8.V 12564, No 99, Constantinople, 30 Juin 1895, pp. 145, 146.

18 Merkezi İstanbul'da olmak üzere Ayvansaray'da bulunan ve buhar gücüyle çalışan değirmeni işletmek ve zahire ticaretiyle uğraşmak üzere "İttihad Değirmencilik Anonim Şirket-i Osmaniyesi" adı altında bir şirket kurulması babında Priştineli İlyas Bey ile ortaklarına verilen ruhsat için bkz. BOA., BEO, 3786/283907, 1-1, H. 23 Receb 1328 (31 Temmuz 1910).

19 Meclis-i Meabir'in Cibali tarafında bir buhar değirmeni inşası hakkındaki layihası için bkz. BOA., HR.TO., 436/53, 18 Nisan 1861.

20 Bezm-i Alem Valide Sultan Vakfı'na ait olup Yunan tebaasından Zito tasarrufundaki Kasımpaşa'da bulunan buhar değirmeni için bkz. BOA., HR.TO., 157/65, 12 Haziran 1895.

21 Hasköy buhar değirmeni direktörü İstefopoli ve Duka Mumyanesi'nin Asakir-i Şahane tayinatı hususundaki arzuhali için bkz. BOA., MVL., 440/90, 29 Şevval 1280 (7 Nisan 1864).

22 İstilyato oğlu Yorgi'ye Balat yakınlarında buhar değirmeni inşasına dair verilen izin için bkz. BOA., A.}MKT.NZD., 206/68, 29 Rabiulahir 1273 (27 Aralık 1856).

daha avantajlıydı. İstanbul'daki bir kısım değirmenin bu teknolojik dönüşümü gerçekleştirdiği gözlenmektedir. Bu un değirmenlerinin yıllık toplam üretimi 900.000 torbadan fazla değildi. Bu durum yıllara göre değişiklik gösterebiliyordu.²³ 1913 ve 1915 sanayi sayımlarında İstanbul'da 14 tane buhar değirmeni sayılmıştır.²⁴

2. “Ekmek ve Ma‘mûlât-ı Dakîka Şirket-i Osmâniyesi”nin Kuruluşu

19. yüzyılın sonlarında İstanbul ve banliyölerinin toplam ekmek tüketiminin günde 467.000 somun olduğu sanılmaktadır. Ancak bu rakamın yüksek olduğu düşünülmektedir. İstanbul'un günlük somun ihtiyacının maksimum 400.000 somun olduğu daha makul bir rakamdır. Her somun bir kilogramdı. Bu ağırlığın altında bulunan somunların satışı belediye tarafından yasaklanır ve üreticiye ceza kesilirdi. Ekmek konusunda denetimler sıkıydı. 75 kg'lık bir un çuvalından 100 ila 102 adet ekmek üretilirdi. Bu açıdan İstanbul'da sadece ekmek üretimi için günde 4.000 torba un tüketilirdi. Bunların 500 çuvalı hastane ve çeşitli devlet kurumları için harcanırken geri kalanı da sivil nüfusun ihtiyaçları içindi. Bu nedenle İstanbul'da tüketilen toplam un miktarı yılda 1.400.000 torbaya ulaşmaktaydı. Bununla birlikte, 1.300.000 torba gerçeğe daha yakın durmaktadır. İstanbul'daki değirmenlerin bu ihtiyacın hepsini karşılaması söz konusu değildi. Devlet un açığını kapatmak için başka ülkelerden veya Osmanlı Devleti'nin değişik bölgelerinden un temini yoluna gidiyordu.²⁵

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde İstanbul bir milyonun üzerinde nüfus barındıran büyük bir kentti. 1897 yılında kentin nüfusunun 1.115.946 kişiye ulaştığı tahmin edilmektedir.²⁶ Bu kadar insanın günlük ekmeğini temin etmek için sistematik bir üretim modeli geliştirmek gerekiyordu. Klasik değirmen ve fırınlar kentin un ve ekmek ihtiyacını karşılamaktan uzaktı. Bu açıdan un üretiminde geleneksel değirmenlerin yerini buhar değirmenleri aldı. Ekmek üretiminde ise fırınların yanında modern ekmek fabrikaları da kurulmaya başlandı. Bu açıdan 1899 yılında Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemi hulefâsından Teftiş Komisyonu Başkanı Muhiddin Bey İstanbul'da Ahırkapı ve Haliç'te Avrupa standartlarında 2 tane modern ekmek fabrikası kurmak için birtakım girişimlerde bulunmuştu. Bu tesislerde günlük 50-60 bin kıyye civarında ekmek üretilmesi planlanmıştı. Muhiddin Bey'in kurmayı planladığı bu ekmek fabrikalarında hamurların makinelerle yoğrulması planlanmıştı. Böylece sağlıklı ve lezzetli ekmeklerin üretilmesi amaçlanmıştı. 1906 yılında Sultan II. Abdulhamid'e (1876-1909) sunulan bir arzuhalde ekmek üretiminde fabrikalaşmanın önemi üzerinde durulmuştu. Osmanlı Devleti yüksek üretim kapasitesine sahip ekmek fabrikalarının kurulmasını teşvik ederken halihazırdaki ekmekçi esnafının tepkisini de dikkate alıyordu. Ekmekçi esnafıyla yapılan görüşmeler neticesinde olumsuz bir tepkinin olmayacağı ortaya çıkmıştı.²⁷ Ekmek fabrikaları “Sabit Vapur Makinelerine Mahsus Nizamname”de belirtilen kurallara göre işletilecekti.²⁸

Muhiddin Bey'in ekmek fabrikası kurma ruhsatnamesi teknik ve malî imkânsızlıklar yüzünden Mazlum Hamid Bey'e intikal etmiştir. Ancak bu ruhsatname 28 Kasım 1912 tarihli Şûrâ-

23 *Revue Commerciale du Levant: Bulletin Mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople*, 8.V 12564, No 99, Constantinople, 30 Juin 1895, pp. 145, 146.

24 *Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329-1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1333, s. 34, 35.

25 *Revue Commerciale du Levant : Bulletin Mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople*, pp. 146, 147.

26 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 142

27 Teknik ve maddî imkânsızlıklar üzerine Muhiddin Bey'in ekmek fabrikasını açma fikri hiçbir zaman hayata geçirilemedi. Uğur Demir, “Hayata Geçirilemeyen Bir Proje: Haydarpaşa Ekmek Fabrikası”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI*, C. II, s. 479-481. (479-490).

28 *Düstur*, Cüz-i Sani, Matbaa-i Âmire, 1279, s. 441; BOA, A.}DVN.MKL., 75/18, 2 Cemaziyelahir 1278 (5 Aralık 1861)

yı Devlet mazbatası üzerine iptal edilmiştir.²⁹ 1913 yılında merkezi İstanbul'da olmak üzere 30 bin lira sermayeyle "Ekmek ve Mamulat-ı Dakikiye Şirket-i Osmaniyesi" unvanı altında Galata'da tüccardan Artin Arslanyan Efendi'ye bir anonim şirketi teşkil etmesi için müsaade edilmiştir.³⁰

3. "Ekmek ve Ma'mûlât-ı Dakîka Şirket-i Osmâniyesi"nin Nizamnamesi

Şirketin nizamnamesi 8 bölüm ve 50 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamenin birinci bölümünde şirketin teşkili, kuruluş amacı ve ismiyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Buna göre şirketin ismi "Ekmek ve Ma'Mûlât-ı Dakikiye Şirket-i Sanâ'ıyyesi" olacaktır. Merkezi İstanbul'da bulunan şirket, Osmanlı Devleti'nin sınırları dâhilinde herhangi bir bölgede veya başka ülkelerde şube açabilecekti. Şirket inşa edeceği fırınlar vasıtasıyla ekmek, francala, bisküvi, makarna, pasta, çikolata ve her türlü unlu mamûlü üretip satmayı amaçlamıştır. İkinci bölümde şirketin sermaye miktarından ve bunun tasarrufundan bahsedilmiştir. Şirketin sermayesi otuz bin Osmanlı lirasından ibaret olup her biri beş altın değerinde altı bin hisseye bölünmüştür. Şirketin "heyet-i umumiye"si sermayeyi %50 oranında arttırma yetkisine sahipti.³¹

Nizamnamenin üçüncü bölümünde şirketin idaresiyle ilgili hükümler yer almaktadır. Şirket beş ile yedi kişi arasında değişen bir idare heyeti tarafından yönetilecekti. Bu kişilerin görev süresi beş yıl olacaktı. Bu süre dolduktan sonra idare meclisine seçilecek kişiler kura ve kıdem itibarıyla belirlenecekti. Her yıl idare meclisi üyelerinden bir veya ikisi değiştirilecekti. İdare meclisi ayda bir toplanacaktı. Burada meclis üyelerinin kendileri veya vekillerinin hazır bulunması gerekiyordu. Kararlar oy çokluğu esasına göre alınacaktı. İdare meclisi üyelerinin her biri şirketin yüz hissesine sahip olmak zorundaydı. Meclis üyelerine şirketin elde ettiği kârdan verilen payın dışında mecliste hazır oldukları gün için de ücret ödenmesi uygun görülmüştü. Dördüncü bölüm şirketin "Heyet-i umumiye"si hakkında bilgi vermektedir. "Heyet-i umumiye"ye seçilmek için 25 hisse sahip olmak gerekmektedir. Oluşturulan bu genel kurul, şirketin yönetimini denetleyebiliyordu. Oluşturulan bir müfettiş heyeti şirketin defter ve muhasebesini kontrol edip bir rapor hazırlardı. Bu kurulun her yıl nisan ayında şirketin merkezinde toplanması kararlaştırılmıştı.³²

Nizamnamenin beşinci bölümü şirketin muhasebesiyle alakalıdır. Altıncı bölüm, elde edilen kârın bölüşürülmesiyle ilgili hükümleri içermektedir. Buna göre şirketin bütün hisselerine faiz olarak %5'lik bir ödeme yapılacaktı. İhtiyat akçesi için %5, idare meclisi üyelerine de %15'lik bir pay verilecekti. Bunların dışında elde kalan meblağdan ikinci ihtiyat akçesi olarak %5, şirket memurlarına %5, şirketin kurucu hisselerine %30 ve hissedarlara da %60'lık bir ödeme yapılacaktı. Nizamnamenin yedinci bölümü ihtiyat akçesi, sekizinci bölüm ise şirketin feshiyle

29 "...1 Ağustos sene 1328 tarihiyle daha evvelce tanzîm ve i'tâ edilmiş olan mazbatada mûmâ ileyh Muhyiddin Bey tarafından istihsâl ile bilahere eyâdî-i sâireye intikâl etmiş ve fakat inşâsı deruhde edilen furunların yapılmamasından dolayı sinîn-i vafireden beri ihmâl edilmiş olan salîfû'z-zikr ruhsatın ibtâl olduğu anlaşıldığına binâen ekmek ve ma'mûlât-ı dakikiye şirket-i Osmâniyesi unvânı tahtında bir şirket teşkili için bir istid'ânâme mürâca'at eden Artin Arslanyan Efendi'ye müsâ'ade-i matlûbenin i'tâsı lüzûmı dermiyân olunmasıyla keyfiyet meclis-i vükelâ kararlarıyla arz ve istizân edilerek mücebince irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî şeref-sudûr buyrulmuşdur" BOA., BEO.,4298/322313, 17 Şaban 1332 (11 Temmuz 1914).

30 "Merkezi Dersa'âdetde olmak ve sermayesi otuz bin Osmânî lirasından ibâret bulunmak üzere ekmek ve ma'mûlât-ı dakikiye şirket-i Osmâniyesi unvânı altında Galata'da Kaçıkraş Hânî'nde mukîm tüccârdan Artin Arslanyan Efendi tarafından bir anonim şirket teşkiline ruhsat i'tâsı hakkında makâm-ı vekâlet-i celîlelerinin tezkire-i muhavvesi üzerine şûrâ-yı devlet ve meclis-i vükelâ kararlarıyla tanzîm ve takdîm kılınan irâde-i seniyye lâyhâsı imzâ-yı hümâyûn-ı cenâb-ı pâdişâhî ile tasdik buyrularak sûret-i musaddakası o bâbdaki nizamnâme-i dâhilinin dîvân-ı hümâyûn dâiresi müdürîyetinden musaddak sûreti ile ma'an savb-ı âlîlerine tesyâr kılınmağla ifâ-yı muktezâsına himmet." BOA., BEO., 4298/322313, 17 Şaban 1332 (11 Temmuz 1914)

31 BOA, A.}DVN.MKL., 54/14, 2-3, 10 Rebiulevvel 1331 (17 Şubat 1913).

32 BOA, A.}DVN.MKL., 54/14, 2-3'4, 10 Rebiulevvel 1331 (17 Şubat 1913).

alakalı hükümleri içermektedir.³³

Sonuç

20. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'da değirmencilik ve fırıncılık endüstrisinde daha önce başlatılan köklü değişimlerin meyvesi alınmaya başlanmıştır. İstanbul'un ekmek ihtiyacı için modern değirmen ve fırınların inşa edildiği gözlenmiştir. Kentin büyüyen nüfusu için modern ekmek fabrikaları faaliyete geçmeye başlamıştır. Bu tesislerin un ihtiyacının şehir içinde bulunan buhar değirmenleri ve uluslararası pazarlardan temin edildiği kayıtlara geçmiştir. İmparatorluk başkentinin sahip olduğu potansiyel nedeniyle sermayedarların bir araya gelip ekmek ve unlu mamül üretimi ve ticareti yapan anonim şirketler tesis ettikleri görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde modernleşme ve ekonomide millileşme çabaları bağlamında ortaya çıkan ekmek şirketlerinin bürokratik engellere takıldığı dikkatlerden kaçmamıştır. Bunun haricinde şehirde mevcut bulunan geleneksel fırıncı esnafını koruma güdüsü, modern ekmek üretim tesislerinin gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO.)

3786/283907; 4298/322313

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.)

436/53; 157/65

Meclis-i Vala Evrakı (MVL.)

440/90

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.}MKT.NZD.)

206/68

Sadaret Divan Mukavelenameler (A.}DVN.MKL.)

75/18; 54/14

Araştırma Eserler

Altı, Aziz ve Salih Başkutlu. "Bebek Peksimethanesi", Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 7, Sayı 18, 2020, s. 419-437.

Aynural, Salih. İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti 1740-1840, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001. Batur, Afife. "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e: Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, İstanbul, 1985, s. 1038-1067.

Bozdemir, Mustafa, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız, İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2011.

Camgöz, Mevlüt. Ekmek, Buğday ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unun İaşe Meselesi, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2017. Demir, Uğur. "Hayata Geçirilemeyen Bir Proje: Haydarpaşa Ekmek Fabrikası", Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI, C. II, s. 479-490.

Demirtaş, Mehmet. "İstanbul Fırınlarının Buğday ve Un İhtiyacının Karşılansında Görülen Usulsüzlükler ve Uygulanan Yaptırımlar", Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu 2, Editör: Feridun Emecen, Emrah S. Gürkan, Ali Akyıldız, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 169-185.

Eyice, Semavi. Yabancıların Gözüyle Bizans İstanbul'u, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017. Faroqhi, Suraiya. "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosluk Limanı (16-17. Yüzyıllar)", Türkiye İktisat

33 BOA, A.}DVN.MKL., 54/14, 2-5, 10 Rebiulevvel 1331 (17 Şubat 1913).

- Tarihi Üzerine Araştırmalar II, ODTÜ Gelişme Dergisi, Ankara, 1979-1980, s. 139-154.
- Genç, Mehmet. Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007.
- Göktepe, Kaya. "İstanbul'un İaşesinin Temini Meselesi ve İstanbul'un İaşesine Katkı Sağlayan Bir Merkez: Tekirdağ Kazası (XVIII.-XIX. Yüzyıllar)", Belleten, Cilt 81, Sayı 292, 2017, s. 857-916.
- Griswold, William. "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth-Century Anatolia", Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze, Ed.: Heath Lowry and Donald Quataert, ISIS Press, İstanbul, 1993, p. 37-57.
- İnalçık, Halil. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600, Cilt 1, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Karpat, Kemal H. Osmanlı Nüfusu: Demografik ve Sosyal Özellikleri (1830-1914), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kolay, Arif. "İstanbul'un İaşesinde Deniz Ulaşımının Önemi", VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (İstanbul: 27-28 Mayıs 2016), s. 174-194.
- Öz, Mehmet. "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım", Osmanlı: İktisat, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 66-73.
- Revue Commerciale du Levant: Bulletin Mensuel de la Chambre de Commerce Française de Constantinople, 8.V 12564, No 99, Constantinople, 30 Juin 1895.
- Ticaret ve Ziraat Nezareti 1329-1331 Seneleri Sanayi İstatistiki, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1333.
- Uzun, Ahmet. "Osmanlı Devleti'nde Şehir Ekonomisi ve İaşe", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 3, Sayı 6, 2005, s. 211-235.
- Ünal, Mehmet Ali. "Rumeli Sancaklarında Ölçüler ve Tartılar", Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi, Ed.: Zafer Gölen, Birol Çetin, Abidin Temizer, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, s. 1-73.

Ek 1: Ekmek ve Ma'mûlât-ı Dakîkiye Şirket-i Sanâ'ıyyesi Nizâm-nâme-i Dâhilîsi³⁴

İşbu nizâm-nâmenin birinci maddesinde mezkûr mu'âmelâtı icrâ etmek üzere zîrde vâzı'ı'ı-imzâ tebe'a-i Osmâniyeden ve tüccârdan Galata'da Kaçifras (?) Hânı'nda mukîm Artin Efendi Aslanyan şerâit-i âtiyeye tevfikân anonim şirketi teşkîl eylemiştir.

Birinci Fası

Şirketin teşkîli ve maksadı ve ismi beyânındadır

Birinci madde – Şirketin maksadı memâlik-i Osmâniye ve ecnebiyede i'mâl olunan ekmekler gibi her cins ve kıt'ada ekmek ve francala ve bisküvit ve makarna ve pasta ve hamurdan her nev' ma'mûlât ve çukolat ve bunlara mümâsil ma'mûlât i'mâl ve ihrâc ve fûruhtı zımında fırınlar inşâsıyla idâre ve işletmektir.

İkinci madde – Şirketin unvânı ekmek ve ma'mûlât-ı dakîkiye şirket-i sanâ'ıyyesi olacak ve tâbi'iyeti sıfatıyla Devlet-i Aliyye'nin kavânin ve nizâmât-ı hâliye ve müstakbelesine tâbi' bulunacaktır.

Üçüncü madde – Şirketin merkezi Dersa'âdetde olacak ve memâlik-i Osmâniyenin sâir bir mahallinde veya memâlik-i ecnebiyede dahi şu'beleri bulunabilecektir.

Dördüncü madde – Şirketin müddeti bazı esbâbdan dolayı fesh veya müddeti temdîd kılınmak gibi bir hâl vukû'a gelmedikçe elli seneden ibâret olacaktır.

İkinci Fası

Şirketin sermayesi beyânındadır

Beşinci madde – Şirketin sermayesi otuz bin Osmânlı lirasından ibâret olup beheri beş altın kıymetinde altı bin hisseye münkasımdır heyet-i umûmiyenin işbu sermayeyi yüzde elli derecesine kadar tezyîd etmeye salâhiyeti olacaktır. Bundan mâ'adâ beheri bir çaryek lira-yı Osmâni kıymetinde sekiz yüz aded hâmiline âid müesses hissesi ihrâc olunacaktır.

34 BOA, A.}DVN.MKL., 54/14, 10 Rebiulevvel 1331 (17 Şubat 1913).

Altıncı madde – Müesses hissesi hâmillerinin şirketin idâre ve mu‘âmelâtına hiçbir vechile müdâhale etmeye salâhiyetleri olamayacaktır. İşbu nizâmname ahkâmınca müesses hisselerine mahsûs olan hukûk-ı şirket devâm ettiği müddetce hiçbir vechile tağyîr ve tebdîl edilmeyecektir. Sermayenin tezyîdi hâlinde müesses hisselerinin hâmilleri temettu‘ât-ı umûmiyede ve otuz altıncı maddeye tevfiķan vukû‘ bulacak tevzî‘âtda hâiz oldukları hukukdan kemâfi’s-sâbık istifâde edeceklerdir.

Yedinci madde – Şirket sermayesinin tamamı imzâ ve yüzde onu istihsâl olunduktan sonra sûret-i kat‘iyyede teşekkül etmiş add olunacak ve hissedâr yazılanlara te‘diye ettikleri tekâsiti mübeyyin muvakkat senedât verilecek ve sermayenin nısfının te‘diyesinde ashâbı yedinde bulunan senedât-ı muvakkata senedât-ı asliyeye tahvîl edilecektir. Şirketin hisse senedatının bir tarafı Türkçe ve diğer tarafı Fransızca veya sâir lisânlar ile tanzîm olunacaktır. Sermayenin bâkî kalan yüzde doksanı şirketin ihtiyâcâtına göre meclis-i idârenin karârıyla Dersa‘âdet veya sâir lazım gelen mahallerde elsine-i muhtelifede çıkan resmî ve gayr-ı resmî bazı gazeteler ile lâ-ekall on beş gün evvel i‘lân-ı keyfiyet olunarak mutâlebe olunacaktır. Kable‘l-ihrac hisse senedâtından iki adedi li ecli‘t-tasdîk ticâret nezâretine takdîm olunacaktır.

Sekizinci madde – Hisseler bedelinin nısfı te‘diye olununcaya değin senedât ashâbının ismine muharrer olacak ve bedelinin yüzde otuzu te‘diye olunmadıkça kâbil-i havâle ve fûruht olamayacaktır. Ve bunların havale ve fûruhtu şirketin defterine kayd edilerek zîri bâyi‘ ile müşteri ve müdirândan biri tarafından imzâ olunmağla icrâ olunacak ve keyfiyet havâle ve fûruhtu senedde dahi zikr ve işâret kılınacaktır. Bedelin nısfı te‘diye olunduktan sonra senedât hâmiline âid olmak üzere muharrer bulunacaktır.

Dokuzuncu madde – Hisse senedleri ve müesses hisseleri şirket nazarında kâbil-i inkisâm değildir. Ve şirket her hisse için bir sâhib tanır. Bir hissedârın vâris veya dâyinleri hiçbir vechile müdâhale edemezler ve istifâ-yı hukûk için şirketin sene muhâsebe defâtiri ile heyet-i umûmiyenin karârlarını kabûle mecbûrdurlar.

Onuncu madde – Evkât-ı mu‘ayyenede tekâsiti te‘diye olunmayan hisse senedâtının sâhiblerinden te‘ahhurât-ı vâkı‘adan dolayı ihtâr-ı keyfiyete hâcet kalmaksızın taksîtin hulûlü gününden i‘tibâren senevî yüzde altı hesabıyla fâiz ahz olunacaktır.

Onbirinci madde – Şirketin taksîtleri vaktiyle te‘diye edilmeyen hisseleri satmaya salâhiyeti olacaktır. Ve bu makule satılması lazım gelen hisse senedâtının numeroları gazeteler ma‘rifetiyle neşr ve i‘lân olunarak tarih-i i‘lândan on beş gün sonra şirket hiçbir gûne ihtâra ve mu‘âmelât-ı adliyyeye mecbûr olmamak ve zarar ve ziyânı sâhibine aid olmak üzere Dersa‘âdet borsasında ve borsada henüz alınıp satılması kabûl olunmamış ise müzâyede tarîkiyle hisseleri satdıracaktır bu vechile fûruht olunan senedât ibtâl olunacak ve müşterilere eski senedlerin numerolarını hâvî olmak üzere yeni senedât i‘tâ kılınacaktır satılan senedin esmân-ı hâsilası hissedârın şirkete olan deynine hasr ve tahsîs olunur ve noksânı ândan talep olunacağı gibi fazlası var ise âna i‘tâ olunur. Şirket sermayesinin tezyîdi hâlinde müesses hisselerinin ashâbı meclis-i idâre tarafından ta‘yîn olunacak şerâit-i umûmiyyeye tevfiķan müceddeden ihrâc olunacak hisselerden her defasında yüzde otuzunu iştirâya hakk-ı rüchânları olacak ve mütebâkî yüzde yetmiş dahi sermayenin hîn-i tezyîdinde mâlik oldukları mikdâr hisse nisbetinde mevcûd olan hissedârâna hasr edilecektir.

Üçüncü Fasl

Şirketin idâre-i dâhiliyesi beyânındadır

Onikinci madde – Şirketin umûr ve mesâlihi heyet-i umûmiye tarafından mansûb ve beşden yediye kadar a‘zâdan mürekkeb bir meclis-i idâreye ihâle olunur ve şu kadar ki ilk beş sene müddet için teşkîl olunan meclis-i idâre heyeti a‘zâlarının me‘mûriyetleri heyet-i umûmiyenin tasvîbine arz olunmak lâzım gelmeyecektir.

Onüçüncü madde – Beş sene müddet için ta‘yîn olunan a‘zânın müddet-i me‘mûriyeti hitâm bulduktan sonra meclis-i idâreye intihâb olunacak a‘zânın ilk teceddüdünde kur‘a ile ve ândan sonra

kıdemi i'tibâriyle her sene bir veya ikisi çıkarılarak yerlerine ahârı intihâb ve ta'yîn kılınacaktır. Şu kadar ki çıkan a'zânın tekrâr intihâbı câiz olacaktır.

Ondördüncü madde – Meclis-i idârenin ictimâ'ı îcâb-ı maslahata tâbi' olacak ise de ayda bir toplanması lâbüddür müzâkerâtın mu'teber olması lâ-ekall nısfından ziyâde a'zânın bizzat veya bi'l-vekâle huzûruna menûtdur. Meclis-i idârenin kararları hâzır bulunan a'zânın ekseriyet-ârâsıyla mu'teber olur. Tesâvî-ârâ vukû'unda keyfiyet ictimâ'-ı âtiye ta'lik edilir ve ânda dahi tesâvî-ârâ vukû' bulursa reisin bulunduğu taraf tercîh olunur.

Onbeşinci madde – Meclis-i idârenin müzâkerâtı zabt defterine kayd olunur ve zîri reis ile hâzır-ı bi'l-meclis bulunan a'zâ tarafından imzâ edilir zabtın sûreti veya ve bir fikra-i muhrecesi mu'teber olmak için reis veya vekîli tarafından imzâ olunmak lâzım gelir.

Onaltıncı madde – İdâre meclisi a'zâsından her biri şirketin yüz aded hisse senedâtına mâlik olması lâzım gelir senedât-ı mezkure şirketin sandığına tevdi' olunacak ve müddet-i me'mûriyetleri zarfında ve vazîfeleri müddeti hesâbâtının heyet-i umûmiye tarafından tasdîkine değin satılamayacaktır bunların üzerine fûruhtı câiz olmadığını mübeyyin bir tamga urulacaktır.

Onyedinci madde – Meclis-i idâre a'zâsından bir veya bir kaçının vefâtı veya isti'fâsı vukû'undan veya sâir bir sebebden dolayı bir veya birkaç a'zâ yeri münhal kalır ise meclis-i idâre ânların yerine muvakkaten a'zâ ta'yîn eyleyecek ve intihâb-ı kat'î gelecek heyet-i umûmiye tarafından icrâ olunacaktır.

Onsekizinci madde – Meclis-i idâre her sene içlerinden birini reis ve reis vekîli intihâb eder ve reisin veya vekîlinin gıyâbında vekâlet etmek üzere a'zâdan birini ta'yîn eyleyebilir.

Ondokuzuncu madde – A'zâdan memâlik-i ecnebiyede ikâmet edenler veya muvakkaten gaybûbet edenler esnâ-yı müzâkerâtda kendilerine vekâlet etmek üzere refiklerinden a'zâdan birini ta'yîn edebilirler şu kadar ki vekâlet edecek a'zânın kendi re'yi dâhil olduğu hâlde ikiden ziyâde re'yi olamayacaktır.

Yirminci madde – Meclis-i idâre şirketin umûr ve emvâlinin idâresi için iktidâr-ı tâmmı hâizdir. Ez cümle mesârif-i umûmiyeyi tahsîs ve her gûne mukâvelenâme akd ve şirketin maksadına müte'allık mesâlih-in şerâitini ta'yîn ve kavânîn-i mahsûsasına tevfikân emvâl-i menkûle ve gayr-ı menkûle mübâya'a ve fûruhtı ile her dürlü mesârif-i ibtidâiyye-i te'sîsiyenin îfâsına me'zûniyet i'tâ ve şirketin matlûbı olabilecek kâffe-i mebâliği ahz ederek mukâbilinde makbûz i'tâ ve şu'be ve acentehânelerin ihdâs veya ilgâsı zımnında me'zûniyet i'tâ ve vekîlleri ve müdürleri ve me'mûrîn ve müstahdemîni ta'yîn ve azl ve bunlara verilecek salâhiyet ve me'zûniyeti ve maaşları ta'yîn ve şirket nâmına olarak kâffe-i hükkâm ve bi'l-cümle mehâkim ve devâir ve mecâlis huzûrunda müdde'î ve müdde'â aleyh sıfatıyla da'vâ ve müdâfa'aya ve her gûne da'vâ ikâme veyahud da'vâdan ferâgat için me'zûniyet verdiği gibi şirketin menâfi'ine ta'alluk eden bi'l-cümle husûsât hakkında akd-i mukâvele ve gerek hakem vasıtasıyla ve gerek sulhen tesviye-i maslahat eyleyebilirler hissedârânı ictimâ'-ı umûmîye da'vet ve her sene şirketin hesâbâtını heyet-i umûmiyenin tasdîkine arz ve tevzî'î îcâb eden hisse-i temettu'ı teklîf ve nizâm-nâmede icrâ olunacak ta'dîlât ve ilâvât ile heyet-i umûmiyenin karârına menûtd sâir bi'l-cümle husûsâtı mezkûr heyete arz eder velhasıl meclis-i idâre sûret-i umûmiyede şirket nâmına hareket etmek için iktidâr-ı tâmmı hâiz olduğu gibi imzâları şirketin mes'ûliyetini istilzâm edecek me'mûrları nasb eder.

Yirmibirinci madde – Meclis-i idâre mevâdd-ı mahsûsa ve bir müddet-i mu'ayyene için hâiz olduğu iktidârı kısmen veyahud tamâmen a'zâsından bir veya birkaç zâta bâ-vekâlet-i mahsusa ihâle edeceği misillü mesâlih-i câriyenin rü'yet ve tesviyesiyçün hâricden dahi bir veya birkaç zâtı tevkîl eyleyebilir.

Yirmiikinci madde – Meclis-i idâre a'zâsı hâsılât-ı sâfiyeden kendilerine tahsîs kılınacak hisseden başka meclisde hâzır bulunacakları günler için bir ücret dahi ahz edeceklerdir. İşbu ücretin mikdarı heyet-i umûmiye tarafından ta'yîn kılınır.

Dördüncü Fası

Heyet-i Umûmiye Beyânındadır

Yirmiüçüncü madde – Sûret-i muntazamada akd-i ictimâ' eden heyet-i umûmiye umûm hissedârânının heyet-i mecmû'ası makâmında bulunur.

Yirmidördüncü madde – Heyet-i umûmiye her sene Nisan ayı zarfında şirketin merkezinde meclis-i idâre tarafından ta'yîn olunacak mahalde sûret-i âdiyede akd-i ictimâ' eder bundan başka meclis-i idâre icâb eyledikçe veyahud şirket sermayesinin bir rub'ına mu'âdil hisse senedâtına mâlik olan hissedârân tarafından talep vukû' buldukça sûret-i fevka'l-âdede olarak heyet-i umûmiyeyi da'vet edebilir.

Yirmibeşinci madde – Heyet-i umûmiye vekâleten veya asâleten lâ-ekall yirmi beş hisseye mâlik olan hissedârândan mürekkeb olacaktır heyet-i umûmiyede gerek asâleten ve gerek vekâleten hâzır bulunan hissedârânın her yirmi beş hisse için bir re'yi olacak ve şu kadar ki herbir hissedârın on beş re'ye ziyâde re'yi olamayacaktır.

Yirmialtıncı madde – Da'vetnâmeler yevm-i ictimâ'dan lâ-ekall bir mah evvel yedinci maddede beyân edildiği vechile gazetelerle i'lân olunacaktır.

Yirmiyedinci madde – Heyet-i umûmiye gerek asâleten ve gerek vekâleten şirket sermayesinin bir rub'una müsâvî hisse senedâtına mâlik hissedârlar hâzır bulunur ise teşekkül etmiş add olunur heyet-i umûmiyede hâzır bulunacak hissedârânın mutasarrıf oldukları hisselerin sâlifü'z-zikr bir rub'a müsâvî olup olmadığı anlaşılacak üzere hisse senedlerini on gün zarfında şirketin sandığına veyahud meclis-i idare tarafından irâe olunacak mu'teber bir bankaya teslim etmeleri da'vetnâmelerde ihtâr olunacaktır. İşbu tevdi'âta mukâbil ashâb-ı senedâta icâb eden makbûz verilecek ve heyet-i umûmiyenin ictimâ'ından sonra senedât-ı mezkûre i'ade olunacaktır. İşbu heyet-i umûmiyenin def'a-i ulâ ictimâ'ında hâzır bulunan hissedârânın asâleten ve vekâleten hâmil oldukları hisse senedâtının mikdârı derece-i kifâyede olmadığı hâlde heyet-i umûmiye ikinci defa olarak ictimâ'a da'vet edilir. İşbu ikinci ictimâ' da hâzır bulunan hissedârân hisselerinin mikdârı ne olursa olsun birinci ictimâ'da müzâkere olunmasına karâr verilmiş olan husûsât hakkında icrâ-yı müzâkerât edeceklerdir ve bu vechile cereyân eden müzâkerât mer'î ve mu'teber olacaktır birinci ictimâ' ile ikinci ictimâ' beynindeki müddet on beş günden dîn ve bir mâhdan ziyâde olmayacak ve ikinci ictimâ'ın da'vetnâmeleri on gün evvel ber vech-i meşrûh gazeteler ile i'lân edilecektir heyet-i umûmiye fevka'l-âde sûretde ictimâ' etmiş ise sermayenin nısfına mu'âdil hisse senedâtını hâmil olan hissedârânın hâzır bulunmaları lâzım gelir. Karârlar hâzır bulunan hissedârânın sülûsân ekseriyet-ârâsıyla i'tâ olunacaktır.

Yirmisekizinci madde – Heyet-i umûmiye de meclis-i idare reisi riyâset eder ve reis mevcûd olmadığı halde meclis-i idâre a'zâsı içlerinden birini riyâset vekâletine intihâb eylerler heyet-i umûmiyede hâzır olup en ziyâde hisseye mâlik olanlardan iki hissedâr re'y toplamak hıdmetini îfâ eder heyet-i umûmiye kâtibi reis tarafından ta'yîn olunur.

Yirmidokuzuncu madde – Heyet-i umûmiyede müzâkere olunan husûsâta ekseriyet-ârâ ile karar verilir müzâkere olunacak mevâddın cedveli meclis-i idâre tarafından tanzîm edilir. İşbu cedvele dâhil olacak mevâdd meclis-i idârenin teklîfâtı ile heyet-i umumiye a'zâsından olup hâmil olduğu hisselerin bedeli şirket sermayesinin lâ-ekall yüzde yirmisine bâliğ olan hissedârân tarafından yevm-i ictimâ'dan lâ-ekall yirmi gün evvel vukû' bulacak teklîfâtdan ibâret olacaktır. İşbu cedvele dâhil olmayan husûsât heyet-i umûmiyede müzâkere olunamaz.

Otuzuncu madde – Heyet-i umûmiye bi'l-cümle hesâbâtın tedkîki için gerek hissedârândan ve gerek hâricden bir veya müte'addid müfettiş ta'yîn eder. İşbu müfettişlerin vazîfesi şirketin defâtir ve muhâsebâtını tedkîk etmek ve şirketin mu'âmelâtına dair her sene bir rapor tanzim ve i'tâ etmekden ibâretdir müfettişler icâbı hâlinde heyet-i umûmiyenin ictimâ'ını meclis-i idâreye teklîf ve bu teklîf kabûl olunmadığı halde heyet-i umûmiyeyi hod-be-hod da'vet ederler. Müfettişlere her sene ücret verilir ve bu ücretin mikdârı heyet-i umûmiye tarafından ta'yîn edilir.

Otuzbirinci madde – Beher sene akd-i ictimâ' edecek heyet-i umûmiye şirketin umûr ve mesâlihine dâir her sene meclis-i idâre tarafından takdîm olunan lâyiha ile hesâbâta dair müfettişler tarafından verilen raportun kırâatini istimâ' ve hesâbâtı lede'l-müzâkere ya kabûl veya red eder ve hisse-i temettu'ı ta'yîn eyler tebeddülü iktizâ eden meclis-i idâre a'zâsının yerlerine diğerklerini ve müfettişleri ekseriyet-ârâ ile nasb eder ve şirketin bi'l-cümle umûr ve husûsâtı hakkında bi'l-müzâkere karâr-ı kat'î i'tâ ve meclis-i idârenin îcâb eylerse iktidârını tevsi' eyler meclis-i idârenin teklîfi üzerine ihtiyât akçesinin sûret-i isti'mâlini karârlaşdırır fakat heyet-i umûmiyede asâleten ve vekâleten şirket sermâyesinin lâ-ekall sülûsânına müsâvî hisseler ashâbı hâzır bulunup bunların ekseriyet-ârâsı hâsıl olmadıkça sermayenin tezyîdine karâr verilemez. Fevka'l-âde bir sûretde ictimâ' eden heyet-i umûmiye meclis-i idârenin teklîfi ile ve fakat hükümet-i seniyyenin tasdîkine arz olunmak şartıyla işbu nizâmnâmede îcâb eden ta'dîlât ve ilâvâtı icrâ edebilir. Husûsiyle şirket sermayesinin tezyîdince ve zarar vukû'unda tenzîlince ve şirketin müddetinin temdîd ve kasrına ve şirket sermayesinin nisfının ziyâ'ının gayrı husûsâtda şirketin feshine karâr verebilir.

Otuzikinci madde – Heyet-i umûmiyenin zabt olunan müzâkerâtı bir defter-i mahsusa kayd ve zîri heyet-i umûmiye reisi ile re'y toplamaya me'mûr olanlar ve kâtib tarafından imzâ edilir heyet-i umûmiyenin her ictimâ'ında hâzır bulunan hissedârânın esâmîsiyle ikâmetgâhını ve her birinin hâmil olduğu hisselerin mikdârını mübeyyin bir cedvel tanzîm ile mevcûd olanlar tarafından imzâ edilip zabt defterinin o günkü varakasına rabt ve taleb vukû'unda alakadârâna teblîğ olunur.

Otuzüçüncü madde – Li ecli'l-ihticâc ibrâz olunacak heyet-i umûmiyenin zabt sûreti veya fıkârât-ı muhrecesi meclis-i idâre reisi veya vekîli tarafından imzâ edilir.

Otuzdördüncü madde – Heyet-i umûmiye tarafından işbu nizâmnâme ahkâmına tevfiikan verilecek karârların kabûlü gâib olan veya muhâlefet-i re'yde bulunan hissedârân için dahi mecbûriyyü'l-icrâdır.

Beşinci Fasıl

Hesâbât-ı seneviye beyânındadır

Otuzbeşinci madde – Şirketin sene-i mâliyesi Kânûn-ı sâni ibtidâsından bed' ile Kânûn-ı evvelin otuz birinci günü hitâm bulur fakat birinci sene-i mâliye müstesnâ olarak şirketin sûret-i kat'iyede teşkîli tarihi ile ertesi Kânûn-ı evvelin otuz birinci günü beynindeki müddeti şâmil olacaktır meclis-i idâre her sene nihâyetinde şirketin matlûbât ve duyûnâtını hâvî bir defter-i umûmî tanzîm ve işbu defter ile muvâzene defterini ve hesâbâtı heyet-i umûmiyenin ictimâ'ından kırk gün evvel müfettişlere irâe ve teblîğ edecek ve heyet-i umûmiyenin hîn-i ictimâ'ında âna takdîm edecektir heyet-i umûmiyeye dâhil olmak salâhiyetini hâiz olan her hissedâr mezkûr defterleri ve hesâbâtı mütâlâ'a ve mu'âyene edebilir.

Altıncı Fasıl

Temettu'âtın sûret-i taksîmi beyânındadır

Otuzaltıncı madde – Şirketin temettu'ât-ı sâfiye-i seneviyesinden evvela bilâ istisnâ hisselerin cümlesine faiz olarak yüzde beş verilmek üzere lâzım olan meblağ sâniyen ihtiyât akçesi teşkîl etmek üzere yüzde beş sâlisen meclis-i idâre a'zâlarına yüzde on beş tenzîl olunduktan sonra bâkî kalan meblağdan ikinci ihtiyât akçesi olmak üzere yüzde beş ifrâz ve me'mûrüne yüzde beş ve müesses hisselerine yüzde otuz ve hissedârâna temettu' nâmıyla yüzde altmış tevzi' edilecektir.

Otuzyedinci madde – Faiz ve temettu'ât her sene meclis-i idâre tarafından ta'yîn olunan zamânda kuponların hâmillerine te'diye edilir.

Yedinci Fasıl

İhtiyât akçesi beyânındadır

Otuzsekizinci madde – İhtiyât akçesi otuz altıncı madde mücebince temettu'ât-ı seneviyeden müfrez mebâliğin terâkümünden teşekkül edecek ve mesârif-i fevka'l-âde ve gayr-ı melhûzaya karşılık tutulacak ve işbu akçenin mikdârı şirket sermâyesinin humsuna müsâvî bir râddeye bâliğ oldukça ifrâzâta devâm olup olunmaması meclis-i idârenin teklîfi üzerine heyet-i umûmiye

karârlaşdırılacaktır.

Otuzdokuzuncu madde – Hâsılât-ı seneviye hisse başına yüzde beş fâiz i'tâsına kifâyet etmediği takdîrde noksânı ihtiyât akçesinden ikmâl edilebilecektir.

Kırkıncı madde – Şirketin inkizâ-yı müddetinde bi'l-cümle ta'ahhüdâtı îfâ olunduktan sonra ihtiyât akçesi bi'l-cümle hissedârân beyninde taksîm olunacaktır.

Sekizinci Fasil

Şirketin temdîd-i müddet ve feshi ve kat'-ı mu'âmelâtı beyânındadır

Kırkbirinci madde – Meclis-i idâre her ne vakit ve her ne sebeble olur ise olsun sûret-i fevka'l-âdede heyet-i umûmiyeyi ictimâ'a da'vetle şirketin müddetinin temdîdini veya feshi ile kat'-ı mu'âmelâtını veyahud sair şirketle birleşmesini ve nizâmnâme-i dâhilînin ta'dîlini teklîf edebilir şu kadar ki temdîd-i müddet edilmesi veya îcâb eder ise şirketin sair şirketle birleşmesi ve nizâmnâme-i dâhilînin ta'dîli maddeleri her halde hükümet-i seniyyenin ruhsatına mütevakkıftır.

Kırkikinci madde – Meclis-i idâre şirket sermayesinin üç rub'ı zâyi' olduğu halde şirketin feshine veya devâmına karâr verilmek üzere heyet-i umûmiyeyi da'vet eder.

Kırküçüncü madde – Şirketin müddeti münkaziye olduğunda veya müddeti tekmi'l olmaksızın fesh olduğunda ictimâ' eden heyet-i umûmiye şirketin sûret-i kat' mu'âmelât ve hesâbâtına karar verecek ve kat'-ı hesâb için bir veya birkaç me'mur ta'yîn edecektir heyet-i umûmiye şirketin mevcûd olduğu zamanlarda olduğu gibi kat'-ı mu'âmelât esnâsında dahi iktidâr ve salâhiyetini isti'mâl edeceklerdir kat'-ı muhâsebe me'mûrları heyet-i umûmiyenin karârı ve hükümet-i seniyyenin müsâ'adesiyle şirket-i mefsuhanın hukûk ve senedât ve ta'ahhüdâtını diğer bir şirkete veya âhar bir kimseye devr ve ferâğ edebileceklerdir. Heyet-i umûmiye-i fevka'l-âde hesâb me'mûrlarının verecekleri hesâbâtı tasdik veya red ve bunları ibrâ eder.

Kırkdördüncü madde – İşbu faslın hâvî olduğu maddelerde gösterilen husûsâta karar vermek üzere sûret-i fevka'l-âdede da'vet edilecek heyet-i umûmiyede şirket sermayesinin lâ-ekall nısfına müsâvî hisse senedâtını hâmil hissedârân hâzır olmadıkça cereyân edecek müzâkerât makbûl ve mu'teber olamaz.

Kırkbeşinci madde – Meclis-i idâre ve müfettişler tarafından heyet-i umûmiyeye i'tâ olunan raporlar ve heyet-i umûmiyenin ictimâ'ına dâir zabıtnâmeler ve senevî bilanço ve heyet-i umûmiyenin karârları dörder nüsha olarak ticâret nezâretine i'tâ olunacaktır. Heyet-i umûmiyenin müzâkerâtıyla bilançonun sûret-i müstahrecesi biri Türkçe olmak üzere Dersa'âdetde iki gazete ile i'lân edilecektir.

Kırk altıncı madde – Heyet-i umûmiyenin ictimâ'ından yirmi gün evvel ticâret nezâretine ma'lûmât verilecektir nezâret-i müşârun ileyhâ tarafından heyet-i umûmiyede hâzır bulunmak üzere bir komiser gönderilecektir.

Kırkyedinci madde – Meclis-i idare a'zâlarının nısfı tebe'a-i Osmaniye'den olacaktır fenn me'mûrları tebe'a-i ecnebiyeden alınabilecektir. Me'mûrîn ve müstahdemîn-i sâire ekseriyetle tebe'a-i Osmâniye'den alınacaktır. Şirketin mu'âmelât ve muhâberâtı Türkçe cereyân edecektir.

Kırksekinzi madde – Şirket her sene hitâmında istatistik dâiresi tarafından verilecek numûneye tevfiķan mu'âmelât-ı seneviyesinin bir cedvelini tanzîm ve ticâret nezâretine takdîm edecektir.

Kırzdokuzuncu madde – Şirketin teessüsünden bir mâh zarfında işbu nizâmnâme-i dâhilî ya aynen veya mücmelen hükümetin resmî gazetesiyile diğer bir gazeteye derc etdirilecektir.

Hükümetin müsâ'adesiyle işbu nizâmnâmece icrâ edilecek ta'dîlât dahi kezalik mezkûr gazetelere derc edilecektir.

Ellinci madde – Şirket ihrâc edeceği hisseler tâlib kaydı zımnında neşr edeceği i'lânâtda evvelen şirketin maksad-ı teşekkül ve müddetini sâniyen müesseslerin esâmîsini sâlisen sermayenin mikdârını ve sûret-i tezyîdini râbî'an temettu'âtın sûret-i taksîmini ve bu miyânda müesseslere ve heyet-i idâre a'zâsına tahsis edilecek mekâdîri sarâhaten beyân edecektir.

Fî 20 Muharrem sene 1331 ve fî 17 Kânûn-ı evvel sene 1328

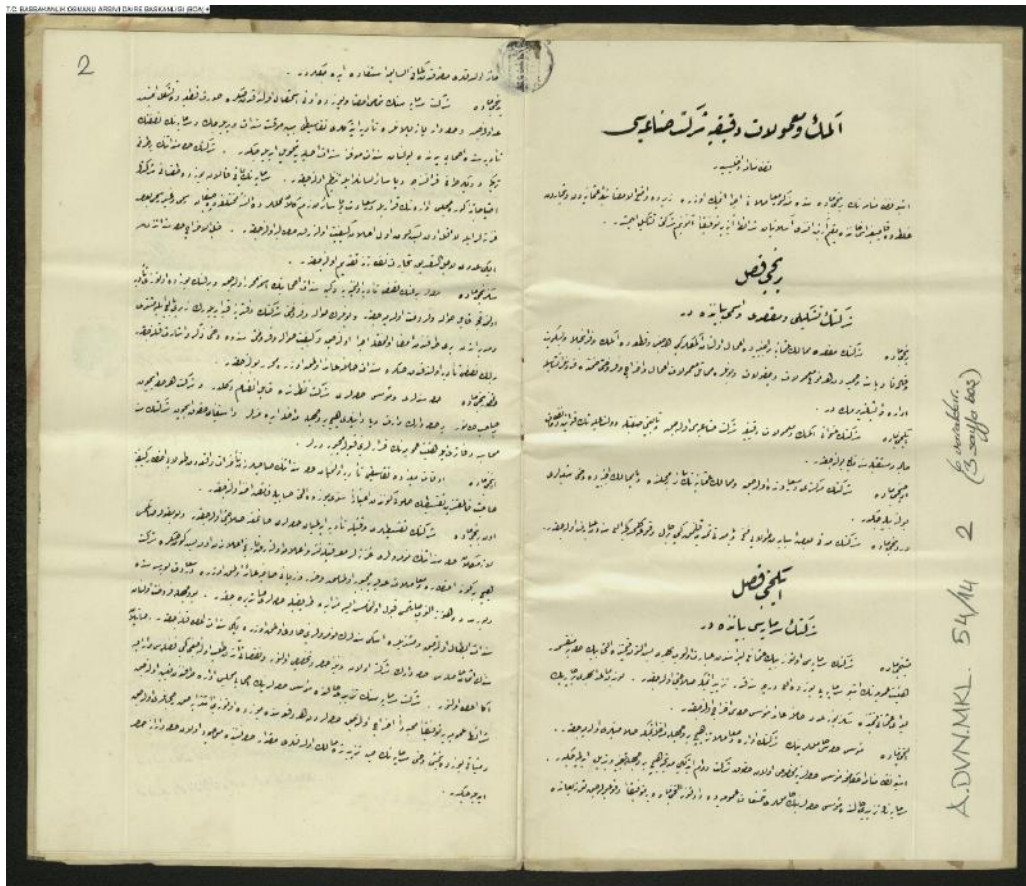
Mukâbele edilmişdir

Ticâret müdürîyet-i umûmiyesi mümeyyizi (imza)

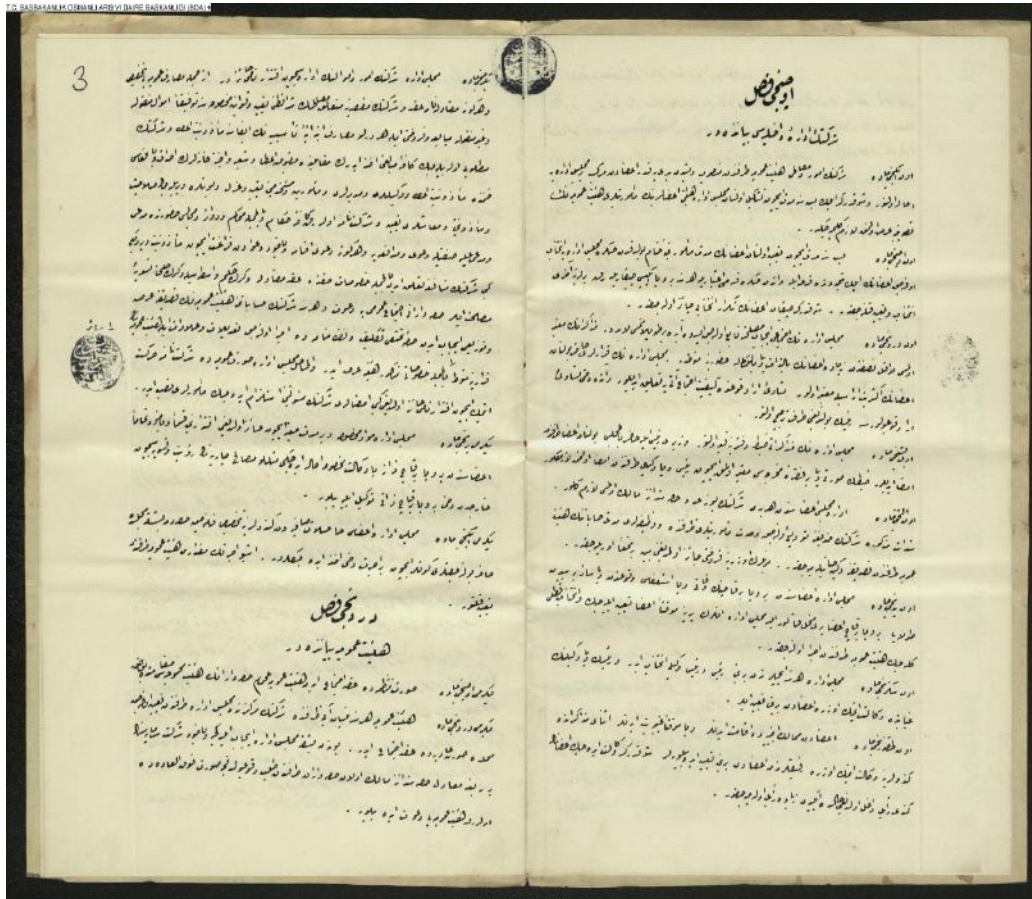
İşbu nizâmname-i dâhilînin irâde-i seniyyeye iktirân etdiği 26 Kânûn-ı evvel sene 1328 tarihli ve üç yüz otuz dokuz numarolu tezkire-i sâmiye ile teblîğ buyrulmuşdur.

Fî 3 Kânûn-ı sâni sene 1328

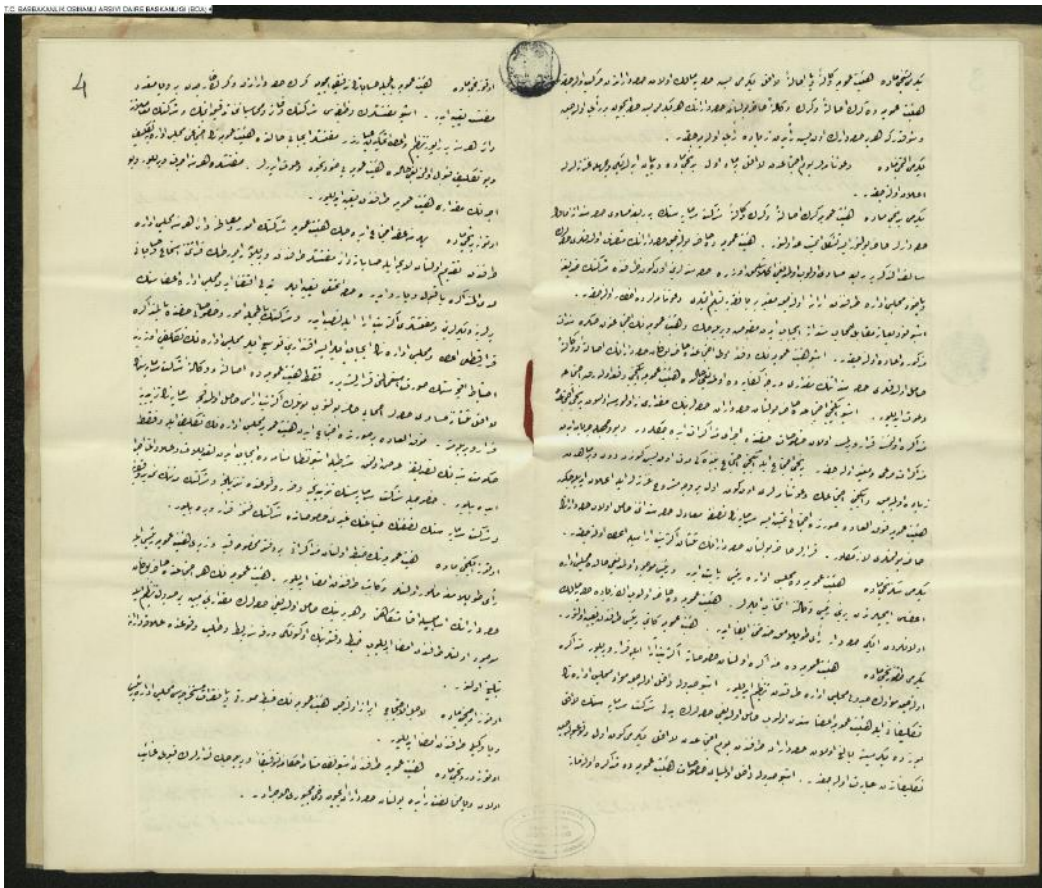
Belge 1: Ekmek ve Ma'mûlât-ı Dakîkiye Şirket-i Sanâ'ıyyesi Nizâmname-i Dâhilîsi³⁵

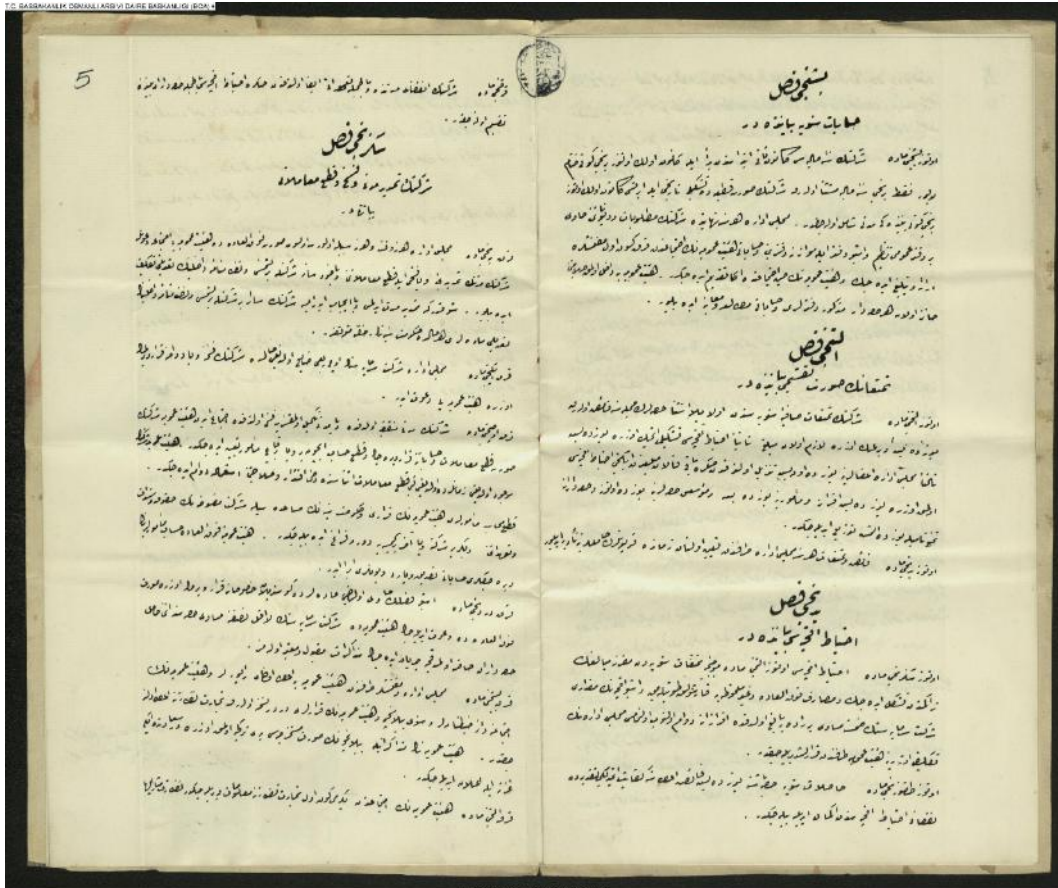
35 BOA, A.}DVN.MKL., 54/14, 10 Rebiulevvel 1331 (17 Şubat 1913).

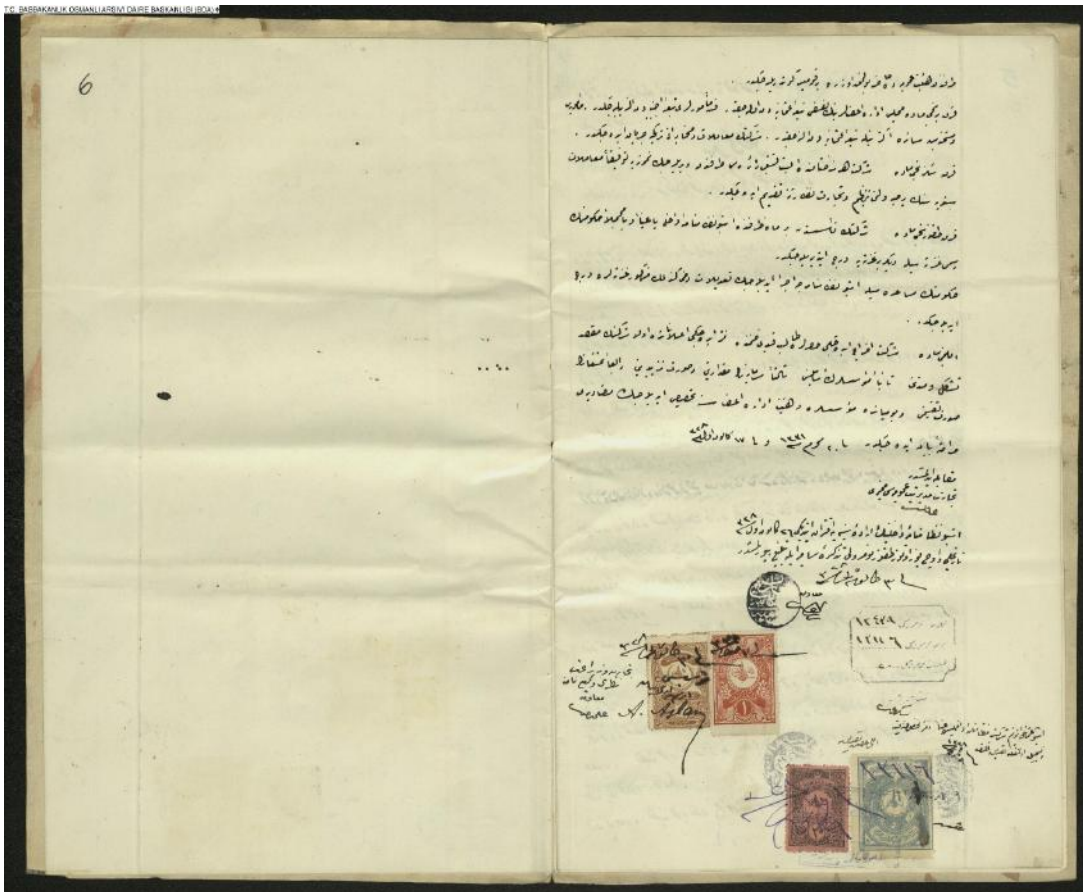
A.1DVN.MKL.0054.00014.002

A.1DVN.MKL.0054.00014.002

A_1.DVN.MKL.00054.00014.002

A_1.DVN.MKL.00054.00014.002

Dr.
Mehmet ARSLAN

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk
İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
mehmetrsln@windowslive.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4936-2531>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
05/08/2020

Kabul edildi.
Accepted
07/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.777342>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Anılarla Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti Seferberliği ve İstanbul'da Verilen Askeri Eğitimler (1914)

*The Mobilization of the Ottoman Empire in the First World War
and the Military Training in Istanbul with Memories (1914)*

Öz

Balkan Savaşı'ndan yenik ayrılan ve Avrupa'daki varlığı Doğu Trakya ile sınırlı kalan Osmanlı Devleti, aldığı ağır yenilginin altından kalkmak ve bir daha aynı faciayı yaşamamak için seferberlik hazırlıklarında ve asker alım usullerinde yenileşme hareketlerine girişti. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti, Almanya'nın yardımlarıyla ordu içerisinde yenileşme hareketlerini gerçekleştirirken, Avusturya-Macaristan veliahdının öldürülmesi, sanayileşme ve silahlanma yarışında olan Avrupa ülkelerinin birbirlerine savaş ilan etmesine neden oldu. Avrupa ülkeleri birbirlerine savaş ilan ederken Osmanlı Devleti de yaşanan bu gelişmeler karşısında seferberliğini ilan etti ve asker alımlarına başladı. İstanbul ve çevresinde zorunlu askerlik görevi bulunanlar da seferberliğe uygun olarak bağlı buldukları askeri kamplara gidip, askeri eğitimlerini aldıktan sonra Çanakkale'de görev yapmak üzere yola çıktılar. Bu makalede I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin seferberlik hazırlıkları, asker alma işlemlerinin yapılması ve İstanbul'daki askeri eğitimler yayınlanmış anılar üzerinden anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Seferberlik, Osmanlı, Anılar, Birinci Dünya Savaşı, Asker.

Abstract

Defeated in the Balkan War and its existence in Europe limited to the Eastern Thrace, The Ottoman Empire started to mobilize in military preparations and military recruitment processes in order to get rid of the severe defeat and not to experience the same disaster again. In this direction, while the Ottoman Empire was reorganizing movements within the army with the aid of Germany, the killing of the Austro-Hungarian throne caused European countries to declare war against each other in the race for industrialization and arms. While the European countries declared war on each other, the Ottoman Empire declared its mobilization in the face of these developments and began recruiting troops. Those who had compulsory military service in Istanbul and its vicinity went to the military camps where they were affiliated to mobilization, and after taking their military training, they set out to serve in Dardanelles. In this article, the preparations for the mobilization of the Ottoman Empire for World War One, the recruitment process and military training in Istanbul will be explained through the published memoirs.

Keywords: Mobilization, Ottoman, Memories, World War I, Soldier.

ATIF: ARSLAN Mehmet, "Anılarla Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti Seferberliği ve İstanbul'da Verilen Askeri Eğitimler (1914)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/3 (Eylül 2020), s. (911-927)

CITE: ARSLAN Mehmet, "The Mobilization of the Ottoman Empire in the First World War and the Military Training in Istanbul with Memories (1914)", *Journal of History and Future*, 6/3 (September 2020), pp. (911-927)

1. The Status of the Ottoman Empire Before the First World War and its Participation in the War

Although the preparations for mobilization in the Balkan War were not completed, Turkish officers acted in optimism and regarded themselves as superior to enemy forces. Unregulated troops were transported to the front by train in irregularity¹. Even, health preparations that were to be made before the war were ignored by company and battalion² commanders and soldiers to carry the wounded and dress the wounds could not be found. These procedures were carried out by sick, crippled and green soldiers³. Along with this and similar irregularities and irresponsibility, the soldiers going to the front had no food the soldiers got wet in the cold and no effort was made for the soldiers in this situation. On the other hand, the soldiers did not have a single grunt or even a single discourse⁴. They were also fighting in their positions until the last moment and they continued their struggles in a self-sacrificing manner⁵. In the end, due to the Balkan War disaster, the Ottoman Empire, whose presence in Europe was limited to Eastern Thrace, made new arrangements in the preparations for mobilization and recruitment procedures in order to get rid of the severe defeat and not to experience the same disaster again⁶. For the arrangements to be made, a treaty with Germany was signed⁷ and the improvement of the Army and the Turkish War Office were left to the Germans⁸. In this context, on 14 December 1913 a group of 42 officers under the command of General Liman Von Sanders arrived in Istanbul⁹. Enver Pasha, who was appointed as the Chief of the General Staff, changed his staff cadres in January 1914¹⁰.

On 12 May 1914, the law on the draft of soldiers was issued upon Sultan Mehmed Reşad's declaration¹¹. In addition to the new regulations in the military field, the political and social institutions of Western civilization and the sense of admiration that they naturally awakened in the Ottoman Empire caused a desire to benefit from the experiences of the Western nations. This desire brought a different character to the thought structure of the Ottoman Empire and a different character to political and social activities¹². This admiration for the West led to a great deal of

1 Gustav Von Hoch Wachter, *Balkan War Chronicles*, Translator: Sumru Toydemir, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2008), 3-9.

2 Battalion: A military unit that consists of four companies and is commanded by a major. Company: the title of units consisting of persons of certain duties in the Ottoman military organization

3 Metin Özata, *The War and Country Memories of a Doctor*, (Ankara: Chief of Staff Publishing, 2009), 47.

4 Hoch Wachter, 17.

5 Hüseyin Cemal, *New War What Happened to Us Again, Battle of Edirne, Siege, Captivity and Esaret and the Reason of the Disaster*, Edited by: Aziz Korkmaz, (Ankara: Turkish History Association, 2014), 62.

6 Mehmet Arslan, "Military Drafting procedures to the Dardanelles Front in the First World War and the transportation of the Soldiers to the Front", *Dardanelles Research Turkish Annual*, Year:13 Spring:2015, Issue:18, (2015), 220./ While a raffle determined whether to go to the army or not, with the regulations, military service was made compulsory for everyone

7 Mehmet Selahattin, *What I Know is Opposing Memories*, (Ankara: Vadi Publishing, 2006), 86-87.

8 Kâzım Karabekir, *World War I Memories Why Have We Entered the War? How did We Enter the War? How We Administered the World War: Iraq Front Erzincan and Erzurum's Liberation Sarıkamış, Kars and Beyond*, (İstanbul: Yapı Kredi Publishing, 2011), 49.

9 Liman Von Sanders, *Five Years in Turkey*, Translator: Eşref Bengi Özbilen, 2. Issue, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2010), 9.

10 Arslan, 222.

11 Arslan, 225.

12 Said Halim Paşa, *Said Halim Pasha's All Works*, Edited by: N. Ahmet Özalp, (Ankara: Anka Publishing, 2003), 16.

confusion in the country, which would help the development of thought in the country. That's why the thought life came to a state that could be said to be completely destroyed¹³. However, getting the help of the Western civilization for the rise and progression of the country forced the formation of the new intellectual class in the Ottoman Empire¹⁴.

While this is the appearance of innovation activities in the Ottoman Empire, when we look at the situation of Europe, it is seen that there is a tense environment due to the race for industrialization and arms and a small spark will be sufficient for conflict between countries. In this period, on the 28th of June 1914, the Austrian-Hungarian army organized military maneuvers in Bosnia under the supervision of Archduke Franz Ferdinand, heir of the throne and chief of the army. Following military maneuvers, the Archduke was killed by a Serbian teenager while he was wandering around the city, he went with his wife for an official visit¹⁵. After the assassination, Austria-Hungary gave Serbia an ultimatum¹⁶. With the ultimatum given, the process leading to World War I started. As the effects of this event were going on in Europe, On 2 August 1914, the Ottoman Empire signed an alliance agreement with Germany as agreed before. An alliance agreement was also signed with Austria - Hungary in the same day¹⁷. On 3 August 1914, as Austria-Hungary did not get any response to its ultimatum to Serbia, it declared war on Germany, French and Belgium due to the alliances. On 4 August 1914 England declared war on Germany and on 6 August 1914 Austria-Hungary declared war on Russia¹⁸. Before the declaration of war, the Ottoman Empire predicted that a European war would be on the horizon, and the 1914 mobilization plan was based on the possibility of war with Greece and Bulgaria. The basic principle of the military builds up to be formed within this possibility is the protection of Istanbul, the capital of the Ottoman Empire. Therefore, it was decided to gather all forces around Istanbul and Marmara Sea. However, on August 2, 1914, all these considerations were deemed invalid and both Thrace and Eastern Anatolia border corps were instructed to further strengthen the border security¹⁹. Following the decision on reinforcements on border security, the Ottoman Empire decided to look for agreements with Greece and Bulgaria and sent ambassadors to Bucharest for talks with Greece about the Islands issue and Sophia for talks with Bulgaria. Although a treaty was not signed with Greece, Bulgaria was agreed with²⁰. After all, it was confirmed that the Bulgarians were on the side of the Ottoman Empire, and the units that provided border security in Edirne were told to work in the southern group of Dardanelles after Enver Pasha's inspection²¹. On August 10, 1914, Goeben and Breslau warships that led the Ottoman Empire into the war entered the Dardanelles²². On 11 August 1914

13 Said Halim Paşa, 123.

14 Said Halim Paşa, 17.

15 Ali İhsan Sâbis, *First World War and the Events Before the War, the Procedure of the War and Mobilization Declaration, How We Were Dragged into the War*, (İstanbul: Nehir Publishing, 1991), 45.

16 İ. Hakkı Sunata, *From Gallipoli to the Caucasus My World War I Memories*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2008), 18-19.

17 Karabekir, 51.

18 Arslan, 222.

19 Carl Mühlman, *Dardanelles War, A German Officer's Memoirs*, Translator: Sedat Umran, 9. Issue, (İstanbul: Timaş Publishing, 2009), 34-35.

20 Mehmet Talat Paşa, *Talat Pasha's memoirs*, Edited by: Alpay Kabacalı, 6. Issue, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2011), 29-30.

21 Münim Mustafa, "From One Front to Another (1914-1918) My Memories of Canal and Dardanelles Fronts During my Time as A Reserve Officer", *Çanakkale Memories* Volume: III, (İstanbul: Arma Publishing, 2003), 365.

22 Necmettin Alkan, "The Entry of the Ottoman Empire in the First World War According to German Sources", *International*

Enver Pasha spoke at a meeting of Ottoman government officials, saying that Goeben and Breslau had arrived at the strait that morning and that he had allowed these ships to pass through the strait as they had been followed by the British Navy. He said that a decision must be reached for this matter. After the negotiations, it was decided that the ships should be temporarily and apparently disarmed. The next day, the Navy Minister Cemal Pasha, by giving an official statement to the newspapers in line with the decisions taken at the meeting, asked them to publish many positive articles about these two ships and government policies²³.

One of the positive publications along with Cemal Pasha's official declaration was the İkdam newspaper's lead article dated 12 August 1914. The article says: "Ottomans, to arms!... We need extraordinary efforts, great durability. (...) Despite our government's absolute neutrality, we need to call for arms like all other nations against all odds; to arms!... This order showed the brilliant evidence of the truth. (...) "²⁴.

In the period of neutrality between August and November of 1914, the Ottoman Empire undertook propaganda activities in an organized and planned manner in order to eliminate the tranvance that occurred after the Balkan defeat. In this framework, the social war was tried to be revealed through the censored media for the war on the horizon. In addition, the rallies organized by the associations such as the Navy Association and the Turkish National Association, transformed the reactions of the public in favor of the war²⁵. For the same purpose, the Ottoman Power Associations, on the verge of World War I, were forced to establish a much wider youth population under a military discipline in every school, madrasa and official institution. Moreover, the organization that wanted to gather young people who did not go to school under the same roof, organized rapidly in the whole country with the names of Young and Vigorous associations. Experts from Germany were brought to these associations directly adhered to the Turkish War Office²⁶. By October 29, 1914, the Turkish Navy actively participated in the war by bombing the Russian ports of Odessa, Sevastopol and Novorossiysk in the Black Sea²⁷. On 11 November 1914, the Ottoman Empire declared war against the Allied Forces and the declaration of Sultan Mehmet Reşad, written to the army for the Navy, was published. The declaration stated that jihad was declared to protect the lives and existence of 300 million Muslims²⁸. After the declaration of the jihad, the necessity of jihad²⁹ and the defense of the homeland was expressed in the big mosques of the cities for weeks. Every young man was asked to join the war. Anyone holding guns, whether or not entered the military age, filled the way for military branches to remove the pain of the Balkan War³⁰.

Symposium, from 1914 to 2014 Understanding the First World War in Its 100th Anniversary 20-21 November 2014, Symposium Memorandums, Army Academies Command Strategical Research Institute, (İstanbul 2015), 160-167.

23 Ahmed Cemal Paşa, 4. Issue, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2010), 144-145.

24 Murat Çulcu, *Memories Union and Progress World War I Memories Cemal Pasha Navy Secretary and Commander of 4th Army*, Volume 1, (İstanbul: Denizler Printing, 2004), 25.

25 Mehmet Beşikçi, *Ottoman Mobilization in the First World War*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2014), 64-65.

26 Tarık Zafer Tunaya, *Political Parties in Turkey the Second Constitution Era (1908-1918)*, Volume 1, (İstanbul: İletişim Publishing, 1998), 485-486.

27 Ziya, Şakir, *1914-1918 How We Administered The World War, Muallim Fuat Gücüyener*, (İstanbul: Anadolu Turkish Book Depot, 1944), 7.

28 Arslan, 223.

29 War for Religion.

30 Reşit Güngör Kalkan, *Dardanelles Heroes of Gaziantep*, (İstanbul: Yarımada Publishing, 2007), 18.

2. Announcement of Mobilization and Preparations

On 2 August 1914, the Turkish War Office announced the mobilization of all land and naval troops, with the exception of the 21 th and 22 th Division in Hijaz and Yemen, with the 7th Corps. In order to announce the mobilization order to the troops and the public, an announcement was made with the posters hanging in the corridors of the Turkish War Office and on the streets. The posters that are made on a red background have “Tuğrayı Humayun”³¹, a sword crossed with a rifle, a cannon and several bullets. At the bottom three lines read: There is mobilization. Those who are soldiers to arms. The first day of the mobilization is the 21st of July³². The papers and posters, in which the mobilization order was written, were distributed to the villages and neighborhoods in sealed envelopes. Envelopes were forbidden, and the neighborhood headmen had three days of detention in case of prematurely opening the sealed envelopes³³.

The Turkish War Office also issued a declaration of mobilization and published declarations on how the handlers and drummers were to be used to announce the mobilization order³⁴. In this direction, a drum-zurna was announced in the village squares to declare mobilization and war³⁵. In the newspapers published in the same period, the mobilization orders were transferred to the readers³⁶. The first day of mobilization is also the 9th day of Ramadan³⁷, and many Muslims are fasting. Fasting people do not understand anything from the posters hanging on the walls with the morning awkwardness and fasting pleasure. In the discussions, it is also question what the military branches³⁸ they have to go to. These issues were tried to be disclosed to the public by official announcements and special news in the newspapers which came a little later that day³⁹.

In addition to the statements made by the Turkish War Office, it was declared that the draftees would be reported to be counted as fugitives and executed if they did not go to the military branches within seven days. In addition to this declaration, the Turkish War Office decided to make reserve officers of high school, university, college and some of the of the madrasa graduates. It was reported in newspapers that all university and college students should go to the Army Academy’s reserve officer camp with the documents provided from military branches⁴⁰. In addition, the Turkish War Office decided to have the medical faculty students to do a medical internship in a military hospital for 3 months in order to help physicians in the front⁴¹.

31 Symbolic mark of the Ottoman sultans which has a special form.

32 Cemil Conk Paşa, “Dardanelles Campaign”, *Dardanelles Memoirs*, Volume: II, Edited by: Metin Martı, (İstanbul: Arma Publishing, 2002), 109. /Due to calendar differences, mobilization dates differ.

33 Emin Çöl, *Dardanelles-Sina Wars*, 2. Issue, (İstanbul: Nöbetçi Publishing, 2009), 22.

34 Beşikçi, 91.

35 Kalkan, 47.

36 Şakir, 29-30.

37 The ninth month of the moon calendar. Muslims’ fasting month.

38 The place where draftees first apply to and registered.

39 Şakir, 28-29.

40 Sunata, 20-21.

41 Behçet Uz, *Atatürk’s İzmir, The Rebirth of a City* Edited by: L. Ece Sakar, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2007), 21.

Figure 1. Mobilization Declaration⁴²

Young people who want to be an officer after the announcements run at the Military Academy to enter training camps for reserve officer candidates and fill all the gates, courtyards and corridors. Crowds are so big that officers can't keep up with their registration⁴³.

In this density, the reserve officer candidates go to the reserve officer training camp in Harbiye, take the imprint paper⁴⁴, give them their sequence numbers and then sent back to be called⁴⁵. As a result, with the circulars issued every two days from the Turkish War Office, troops were collected from all over the country⁴⁶.

Figure 2. People Reading the Mobilization Poster With Curiosity⁴⁷

42 (<https://onedio.com/haber/10-maddede-sene-1914-415615>)

43 Mustafa, 335.

44 The register showing a person's name, surname, country, place of birth, occupation etc.

45 Sunata, 20-21.

46 İbrahim Arıkan, *Memories of a Turkish soldier on the Gallipoli-Galician-Palestinian Front My Memories of War 2*. Issue, (İstanbul: Timaş Publishing, 2007), 23.

47 (<https://www.beyaztarih.com/makale/suikast-ittifak-ve-seferberlik-birinci-dunya-savasi-nasil-basladi>)

The military branch managers, who were responsible for the recruitment of soldiers, were eager for military recruitment, but had difficulty in obtaining the documents used for substitute soldiers. Accordingly, the military authorities often could not find the opportunity to determine when the people of each region had entered the age of compulsory military service. In addition, people who could not report their own age, often had to report their age through prediction. In addition, the military branches were hesitant to disarm the demobilized groups due to incorrect recordings or lack of records. There were even false recruitments⁴⁸. So that those who completed their military service 15 days before the campaign was announced were called to military service again. Despite all these uncertainties, those who were called under arms left their families behind, knowing that the enemy would attack their homeland if they did not go⁴⁹.

The majority of young people who leave their families behind and are in military age are engaged or married. There are even those who are taken to the military branch, accompanied by officers on their marriage day⁵⁰. In addition to military service, headmen⁵¹ were also appointed to carry out recruitment procedures. The headmen, who were assigned to the recruitment of soldiers, acted with the thought of being gossiped about⁵² and did the legislation related to military affairs quickly. In the neighborhoods where the headmen are leading, the recruitment works, which should be carried out, are done by means of drums. The declarations decreed that everyone muslim or nonmuslim, teacher or no teacher, local or foreigner should go to the nearest recruitment office or they will be severely punished⁵³. From the first day of the mobilization, what to do according to the mobilization plan every day, how many soldiers will be recruited and how much load animals will be bought, and similar works were recorded in the battle registers by mobilization detachments. Every day the corps reported these to the Turkish War Office and the former mobilization branch of the General Staff. This mobilization is the first mobilization of the Germans. Everyone is somewhat inexperienced. Because of the absence of population records of the people to serve in the army, how many would be called to arms, how many of these would come, how many of them were abroad, how many classes of soldiers were needed to fill the mobilized regiments and corps, organize new mobilized units, form ammunition and transportation lines, how many extra soldiers and animals would remain and what to do with them were uncertain. In addition, because the number of people who were invited to the military invitation was high, first priority was given to the warehouse agency⁵⁴. Then the older soldiers were discharged. It was also decided to recall them in case of need⁵⁵.

In the face of this intense interest, Sultan V. Mehmet Reşat published the declaration that the army's needs were met before the end of the week of mobilization and that many people were sent back on leave due to the excess drafting's and he expressed his satisfaction⁵⁶. Although the

48 Mühlman, 23.

49 Emin Çöl, *Dardanelles-Sina Battles*, 2. Issue, (İstanbul: Nöbetçi Publishing, 2009), 22.

50 Kalkan, p.18.

51 The elected person who is in charge of administering the legislative affairs of people living in a neighborhood or a village

52 Turhan Seçer, *Dardanelles Front with the Memories and the Result*, (Ankara: Chief of Staff Military History and Strategic Studies Presidency Publications, 2008), 291.

53 Mühlman, 23.

54 The organization created to hold the soldiers aged 30 and over to host the large masses who are recruited.

55 Sâbis,159-160.

56 Arif Baytın, *The Caucasian Front in the First World War, the Nine Flags and 3 Regiments (Memories)*, (İstanbul: Vakit

procedures of those who answered the military service call were done, those who do not want to perform their military service even though they were invited and bribery issues are among the problems of this period.

One of these problems is taking a disability report and trying to be exempted from military service. Because some doctors working in the Ottoman army organized bribe-related disability reports. Not only the doctors but also the headsmen got involved in bribery to forge identity cards and help people get rid of military service. Apart from the doctors and the headmen, some of the policemen helped those who tried to get rid of the military by taking bribes⁵⁷.

Figure 3. Drum and Zurna Players Calling for Volunteers⁵⁸

While the deserters diminished the fighting capacity of the army on the one hand, on the other hand they caused a serious domestic security problem. The reason why there was a domestic security problem was that a considerable number of the deserters got involved in numerous crimes including banditry. Apart from the deserters, those who left their units on leave and never came back also got involved in similar crimes. In this respect, deserters were not only a military problem but also a domestic security and social problem⁵⁹.

All preparations made with the announcement of mobilization turned Istanbul economy upside down. This situation led to an increase in the prices of consumption goods and a decrease in the purchasing power of the people. So much so the okka⁶⁰ of cheese, was twelve kurushs. In such an environment, the people are running to withdraw the money from the banks, and the small traders who do business on loan do not know what to do. Organizations established with

Printing,1946), 9-10.

57 Ali, Kaşıyüğun, "Recruiting and Bribing during the First World War," *International Journal of Social Science*, Issue: 68, Summer I, (2018), 425-445.

58 War Magazine, Issue 20, Year 2, (July 1333), 313.

59 Hakan, Yaşar, "A General Evaluation on the Problem of the Deserters of the Ottoman Empire in the First World War", *Contemporary Turkey Research Magazine*, Issue: XVI/32 (2016- Spring), 8.

60 Weight measurement unit used in the past, 1283 grams.

large capitals take serious measures to avoid the risk of bankruptcy⁶¹. The wholesaler traders who dominate the market have agreed to establish an economic dictatorship. Traders who establish the economic dictatorship often hold meetings in Galata, Bahçekapı and in the offices located in the lower Hanp of Mahmutpaşa and raise the goods every day according to the previous day and get new profits and benefits by reporting these prices to the second third traders and tradesmen through their own men⁶².

As a result, there is no usual mobility in Istanbul's bazaars and markets. In the city, occasional drums are echoing, while volunteers who want to go to the front are gathered in squares. Every morning, several drums and flags are taken out and long people crowds are walking in various districts; and military camps are established in districts such as Üsküdar and Göztepe⁶³.

Figure 4. March Of The Draftees⁶⁴

Apart from the military camps established in the districts, military officer candidates who want to receive military training at the Military Academy fill everywhere. Due to excessive demand, these crowds were taken to Istanbul Hürriyet Hill one day and a written examination was made in scattered form. What was wanted was writing answers opposite the questions. The result of the exam was a major liquidation. Nearly 80% of the big crowd was sent to the regiments and the army academy was divided into five battalions with all its numbers and the battalions were given numbers. After that, the lot was drawn and the places where the battalions were to be sent were determined. The first and fifth battalions remained at the Military Academy. The second battalion was taken to the Artillery School in Halıcıoğlu; The third battalion was sent to the Minor Officer School in Maçka; the fourth battalion was sent to Orhaniye Camp in Yıldız. Thus, the confluence

61 Fikret Yılmaz, *Letters from Gallipoli (1912-1915)*, (İstanbul: Başakşehir University Publishing, 2014), 119. /in 1913, the retail price of white cheese was 6.25 kuruş. The Kuruş is the currency used in the Ottoman Empire. For more information, see: Vedat Eldem, *A Survey on the Economic Conditions of the Ottoman Empire*, Ankara 1994,149.

62 Şakir, 31-32.

63 William M. Pickthall, *In the War with Turks*, Translated by: Kemallettin Yiğiter, (İstanbul: Yeditepe Publishing, 2009), 14-15.

64 <http://s.arkaguverte.com/2016/08/tev.jpg>

in the school ended⁶⁵.

The first training process of the new soldiers, who were taken to the military camps, was launched after the military deployments were finalized. However, the first training period coincided with the month of Ramadan and the soldiers were fasting. Soldiers' fasting and their insistence on not disrupting their fasting interrupted the execution of mobilization works. As fasting interrupted the mobilization process, the shayk-al-islam⁶⁹ gave a fatwa⁷⁰ which decreed that sahur⁶⁶ and iftar⁶⁷ were removed from the army. Enver Pasha signed a decree in the direction of the fatwa and imposed a ban on fasting in the army⁶⁸. Thus, on September 12, 1914, when the soldiers carried out their gun fire trainings in Istanbul Ortaköy they broke their fast⁶⁹.

3. Soldiers' Barracks and Trainings for Soldiers

After the recruitment process of men, training period was started and new recruits were taken to education every day⁷⁰. In this direction, the soldiers who were woken up by a wake-up trumpet got dressed until the trumpet ceased to be blown. Some soldiers sang the song "You were coddled why did you join the army?", which cheered other soldiers up. Meanwhile coffee and tea servers introduced themselves with a low voice and served those who wanted to drink tea or coffee. Half an hour after the wake-up trumpet, the mess call was sounded and those in charge of the meals came. Another half an hour after the mess call were led to a restaurant-like place by a corporal. Everybody had a plate and a spoon in front of them. Beans with pastrami was put in the plates and the bread was sliced before it was served. Everybody sat according to their squad⁷¹ number. After the soldiers ate their meals, the training trumpets were sounded and the soldiers started their training⁷².

The trainings given to the soldiers were usually practiced during the day and theoretical lessons in the evening. Thanks to the knowledge given here, the draftees learned military training and upbringing in a short time⁷³. Initial trainings included simple movements like ducking and pruning⁷⁴. Those who got training for the first time performed their training with civilian attire at first and they continued with military uniforms. They learned how to stand at attention, stand at ease, how to turn as a squad, free march, how to form a line in battle order, how to turn wrist, how to strengthen fingers, how to swing feet, how to duck and prone, how to turn to various directions and ceremonial salute. After the training the soldiers were given an exam. The first exam tested whether the soldiers could read and write or not. Madrasa and university students were exempted

65 Halil Ataman, *The Years of Captivity, The World War Memories of a Reserve Officer*, Edited by: Ferhat Ecer, (İstanbul: Kardeşler Printing, 1990), 27.

66 During Ramadan, those who fast eat at certain hours before sunrise

67 Breaking fast

68 Sâbis, 153.

69 Arıkan, 20.

70 Ataman, 27.

71 A military unit of 10 soldiers

72 Hüseyin Fehmi Genişol, *From Dardanelles to Baghdad, From Captivity to the War of Independence 8 Years 8 Months on the Front (1914-1923)*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2014), 5-7.

73 Mustafa, 336.

74 Sunata, 24.

from this exam⁷⁵.

The trainings given in later periods included bayonet drills, firing drill bullets, hunter drills, battle order, forming company and squad columns. Also, the soldiers were given some topographical knowledge by first lieutenants. Sometimes the soldiers were taken to night marches. Also, they were taught “explorers and their duties” and “pathfinding” and “range determination”. On a windy hill overlooking Zincirlikuyu, how a column should make safety arrangements while marching on the enemy was shown practically and mistakes were evaluated. After this training, how a resting column should make safety arrangements was shown. On a hill overlooking Kağıthane and Haliç, soldiers were trained on attacking and retaking the hill back from the enemy⁷⁶.

The trainings took seven or eight hours some days⁷⁷. In the evening lessons, how and when the defense line is made, the amount of bread and water in a soldier’s ammunition and similar subjects were mentioned. Soldiers with completed trainings were now ready to be dispatched and their equipment was completed⁷⁸. As a result, those who enrolled at the Military Academy in Istanbul were sent to the divisions⁷⁹ after a training period of short duration of three to four months. After this phase, those whose names were called in Selimiye Barracks were distributed to the regiments⁸⁰.

Apart from theoretical courses, gun shooting trainings are carried out in Galata Creek in the vicinity of Mecidiyeköy in Istanbul. The soldiers who come in first and second in these trainings shoot a head target five times from fifty meters while the captain is standing up with his clock in hand. Also, soldiers were taken to Hürriyet Hill, Maslak and Kağıthane for ceaseless fire and maneuvering. Soldiers got up very early, marched from Harbiye to Maslak and sang marches every day for training, they were also sent to Maçka and the Turkish War Office, which is now the Istanbul University building⁸¹.

75 Falih Rıfki Atay, *Zeytinadağı*, Edited by: Nurer Uğurlu, (İstanbul Yenigün News Agency Press and Publishing, 1998), 33.

76 Abidin Ege, *War Diaries from the Çanakkale, Iraq and Iranian Fronts*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2011), 11-48.

77 Faik Tonguç, *The Memoirs of a Reserve Officer in the First World War*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2008), 16-20.

78 Ege, 11-48.

79 Military force of ten thousand soldiers.

80 Gücüyener, Şükrü Fuad. “Heroes I Know in World War I, Major Şevki Bey, Taşköprülü Aloş, Bursali Mehmet Onbasi, Çerkesli Ömer”, *Çanakkale Memoirs Volume: III*, (İstanbul: Arma Publishing, 2003), 183-184.

81 Mustafa, 336-337.

Figure 5. Soldier Doing Pt⁸²

Aside from the trainings, the soldiers were inspected during their training. After the inspections, some units were taken to the Sultanahmet Mosque, where they are laid for a period of time. Soldiers also did shoot training in watery and muddy areas in Kağıthane area, one of the training zones. In the days when there was no shooting training, soldiers were marched as a company and did assault training⁸³. Taksim Officer School was another military camp and the soldiers were taken to Çatalca for manoeuvring every month⁸⁴. Being sent for maneuvering on a monthly basis, soldiers were given a strict exam in the camps and were divided into divisions according to their success in these exams⁸⁵.

After the trainings, in November, health checks were started. Firstly, the chest, heart and all the limbs of the soldier were examined. The soldiers were asked if they smoked. Those who were put in category “a” were deemed sturdy and sent to cold places like the Erzurum front. Those who were not sturdy enough for cold places were sent to hot and warm places. In accordance with their physical condition, the cold place the soldiers were sent was Erzurum while the hot places were Iraq and Sina fronts and the warm places were places like İzmir, Adana and Antalya. Besides, the soldiers were given cholera and typhoid vaccinations before they were sent to these places⁸⁶.

Following the preparations, Sarikamis offensive took place on December 22, 1914 under the command of the Chief of General Staff Enver Pasha. However, it resulted in failure and the destruction of half of the 3. army due to ill season and time choice⁸⁷. On the other hand, when the Ottoman Empire entered the war, the Muslims living in the Syrian coast, especially in Beirut, began to emigrate to cities such as Damascus, which were far from the shores, with the concern that the Allied Powers would bomb the shores. Zeki Pasha, who was the commander of the military units in the region where the Muslims began to migrate, ordered the collection of weapons in the hands of Christians living in Jabal-i Lebanon. The reason why Zeki Pasha gave this order was that he believed that the Christians in Lebanon could rise up with the provocation of the Entente States and that the Empire would be damaged. In addition, Zeki Pasha searched the consulates of the states fighting the Ottoman Empire and seized the documents found there. In addition, Zeki Pasha searched the consulates of the states fighting the Ottoman Empire and seized the documents found there⁸⁸.

In 1915, the military units were sent to the region for the war in Dardanelles. Nizamettin Çoray, a member of the troops sent to the Dardanelles Front and serving as an artillery lieutenant, says in his memoirs of the Dardanelles Campaign: “The enemy ships had been bombarding our lines for days. The offensive was at its highest. The enemy saw us in the morning of 18 March

82 War Magazine, Issue 10, Year 1, June 1332, 154.

83 Sunata, 36.

84 Zafer Güler, *Gallipoli Battalion Captain Mustafa Tevfik's Death and Survival Challenge*, (İstanbul: Truva Publishing, 2007),103.

85 Arıkan, 21.

86 Sunata, 46.

87 Mehmet Esat Paşa, *Esat Pasha's Memories of the Dardanelles War*, Edited by: İhsan Ilgar, Nurer Uğurlu, 2. Issue, (İstanbul: Örgün Publishing, 2004), 29.

88 Emir Sekip Arslan, *Ottoman History and World War I Memories from the Eyes of an Arab Intellectual*, Translated by: Selda Meydan-Ahmet Meydan, (İstanbul: Çatı Books, 2005), 331-333.

again when they thought that they had completely destroyed us. The sea was suddenly shaken with white foams. Mutual fire rain was renewed. The power of faith given by God was piercing the enemy's heart. Their favorite Bouvouet and two torpedo boats sunk in the water one after another. Formidable battleships named Irresistible and Ocean followed them.”. Ali Tezcan, who went to the area at the age of 23 says: “As we arrived at Kanlı Sirt we encountered the 57th Regiment, Mustafa Kemal and Şefik Bey, commander of the 27th regiment: Mustafa Kemal asked me: Yalova man, what happened? Is the enemy down there? Commander we are devastated. The captain was buried under the earth. The shore line is filled with the English I said. The answer of Mustafa Kemal, whose veins became evident suddenly was this: “no retreat, go forward”.” that loud voice is still in my ears. I still hear that voice now, we went forward, we spilled blood. We got killed and won”⁸⁹.

Moreover, the founder of the Republic of Turkey, Mustafa Kemal Atatürk says: “We are not engaged in individual heroic scenes. However, I cannot help telling you about the bomb ridge incident. The distance between the corresponding trenches is eight meters, so death is definite... Those in the first trenches are martyred all, those in the second take their place. But you cannot imagine how faithfully and submissively they go! They saw those who died. They knew they would also die in three minutes, but they show no dread. No being shaken at all! Those who are literate read the Quran. Those who are not say the Kelime-i Shahadet (İslamic confession of faith). They are getting ready for the heaven. This is an example of the marvel of the spirit of the Turkish soldier. You must be sure that this is the high spirit that won the battle of Dardanelles.”⁹¹. As it is understood from the statements of those who fought in the Dardanelles Campaign, the soldiers who went to the front defended the territory of the motherland in a high spirituality and ensured the retreat of the states of Çanakkale on January 9, 1916⁹¹.

Result

According to the published memoirs of Ottoman soldiers who participated in World War I, the Ottoman Empire took sides with Germany which was strong in the military and political fields in Europe, where the alliance ties were established because of the colonialism and arms race, in Germany. In Europe, which became polarized because of the colonialism and arms race, the fuse of the war was ignited as a result of the killing of the candidate of the Austrian-Hungarian throne by a Serbian youth. After this event, all countries strengthened their alliance ties and declared war on each other. The Ottoman Empire declared its mobilization and started its preparations.

First of all, the mobilization order was delivered to all parts of the country. In this context, the military branches and headmen were tried to be used. Within the framework of the new recruiting law, the recruitment criteria were determined and the inclusion of individuals in the military service was carried out. However, due to intensity, transactions could not be carried out properly and due to the fact that the population registration information had not been kept regularly, there was confusion in the transactions in the military branches. In addition, due to the intense participation of soldiers, those who were redundant were sent to places called warehouses. In the

89 *Akşam Newspaper*, 18 March 1964.

90 Ruşen Eşref Ünaydın, *Interview with Mustafa Kemal, The Commander of Anafartalar*, (İstanbul: İstanbul State Printing, 1930), 49-50.

91 Mehmet Şevki Yazman, *If You Don't Have Ammunition, You Have Your Bayonets, "Turkish Dardanelles"*, *Written by An Officer*, Edited by: Tuncay Yılmaz, (İstanbul: Yeditepe Publishing, 2008), 433.

end, the recruitment of soldiers was completed and they were sent to military camps. In the camps, the soldiers received basic military training as well as a strict training in the night classes. In the camps, the soldiers completed their training in a complete discipline and soon adopted military training and upbringing. Following the training period of three-four months, the soldiers were put to health check and their places of service were determined according to which climate their health conditions were fit for. In addition, the necessary vaccinations were made before the soldiers were transferred to their regions and the prevention of infectious diseases were tried to be prevented. As a result, the Ottoman Empire, completing all kinds of mobilization preparations, participated in the First World War with the Sarıkamış Offensive and carried out the shipment of troops from Istanbul to other fronts, especially the Dardanelles.

REFERENCES

I. Archive

Periodicals

The War Magazine:

The War Magazine, Issue 10, Year 1, June 1332.

The War Magazine, Issue 20, Year 2, July 1333.

Akşam Newspaper:

Two Çanakkale Veterans Explaining March 18, 18 March 1964.

II. Research Works and Articles

Arslan, Mehmet “Recruiting Transactions to the Çanakkale Front in the First World War and the Transition of the Soldiers to the Front”, *Çanakkale* Researches Turkish Yearbook, Year:13 Spring:2015, Issue:18.

Alkan, Necmettin, “Ottoman Empire’s entering the First World War According to German sources,” International Symposium, Understanding the First World War in its 100th Anniversary From 1914 to 2014 20-21 November 2014, Symposium Proceedings, Military Academies Command Strategical Research Institute, İstanbul 2015.

Beşikçi, Mehmet, Ottoman Mobilization in the First World War, İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2014.

Çulcu, Murat, *Çanakkale* Front in *İkdam* Newspaper, 3 November 1914- 3 February 1916, News-Interpretation-Interview-Observation and Memories, 1. Issue, İstanbul: Denizler Publishing, 2004.

Tunaya, Zafer Tarık, Political Parties in Turkey, Second Constitutional Era (1908-1918), 1. Issue, İstanbul: İletişim Publishing, 1998.

Yaşar, Hakan, “A General Evaluation on the Problem of the Deserters of the Ottoman Empire in the First World War”, Journal of Modern Turkey Research, Issue: XVI/32 (2016- Spring), 5-41.

Kaşıyüğun, Ali, “Soldier Recruitment and bribery in the First World War years”, International Journal of Social Science, Issue:68, Summer I 2018, 425-445.

III. Memoirs

Arıkan, İbrahim, Memories of Dardanelles-Galicia-Palestinian Front of a Turkish soldier, Memories of War, 2. Issue, İstanbul: Timaş Publishing, 2007.

Ataman, Halil, Years of captivity, World War memories of a reserve officer of the Eastern Front, Edited by: Ferhat Ecer, İstanbul: Kardeşler Publishing, 1990.

Arslan, Emir Sekip, Ottoman History and World War I Memories from the Eyes of an Arab Intellectual, Translated by: Selda Meydan-Ahmet Meydan, İstanbul: Çatı Books, 2005.

Atay, Falih Rıfık Atay, Zeytindağı, Edited by: Nurer Uğurlu, İstanbul: Yenigün News Agency Press and Publishing, 1998.

Bülkat, Mehmet Esat (Pasha), Esat Pasha's Memories of the Dardanelles War, Edited by: İhsan Ilgar, Nurer Uğurlu, 2. Issue, İstanbul Örgün Publishing, 2004.

Baytın, Arif, Caucasian Front in the First World War, 29th Division and 3rd Regiment Standard (Memories), İstanbul Vakit Publishing, 1946.

Cemal, Ahmed (Paşa), Memories Union and Progress World War I Memories Cemal Pasha, Navy Secretary and Commander of the 4th Army, 4. Issue, İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2010.

Cemal, Hüseyin, New Harbiye Again, Edirne War, Damage, Survival and Reasons of Disaster, Edited by: Aziz Korkmaz, Ankara: Turkish History Association, 2014.

Conk, Cemil (Pasha), "Dardanelles Campaign", Dardanelles Memories Volume:II, Edited by: Metin Martı, İstanbul: Arma Publishing, 2002.

Çöl, Emin, Dardanelles-Sina Battles, 2. Issue, İstanbul: Nöbetçi Publishing, 2009.

Ege, Abidin, War Diaries from the Çanakkale, Iraq and Iranian Fronts, İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2011.

Genişol, Hüseyin Fehmi, From Dardanelles to Baghdad, From Captivity to the War of Independence 8 Years 8 Months on the Front (1914-1923), Edited by: Mustafa Yeni, İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2014.

Güler, Zafer, Gallipoli Battalion Captain Mustafa Tevfik's Death and Survival Challenge, İstanbul: Truva Publishing, 2007.

Güçüyener, Şükrü Fuad, "Heroes I Know in World War I, Major Şevki Bey, Taşköprülü Aloş, Bursalı Mehmet Onbasi, Çerkesli Ömer", *Çanakkale* Memories Volume: III, İstanbul: Arma Publishing, 2003.

Hochwachter, Gustav Von, Balkan War Diary, Translated by: Sumru Toydemir, İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2008.

Kalkan, Reşit Güngör, The Dardanelles Heroes of Gaziantep, İstanbul: Yarımada Publishing, 2007.

Karabekir, Kâzım, World War I Memories Why Have We Entered the War? How did we enter the War? How We Administered the World War: Iraq Front Erzincan and Erzurum's Liberation

Sarıkamış, Kars and Beyond, İstanbul: Yapı Kredi Publishing, 2011.

Mühlman, Carl, **Çanakkale** War, Memoirs of a German Officer, Translated by: Sedat Umran 9. Issue, İstanbul: Timaş Publishing, 2009.

Münim, Mustafa, “From Front to Front (1914-1918) My Memoirs of World War and the Dardanelles During My Time As A Reserve Officer”, Dardanelles Memories Volume:III, İstanbul: Arma Publishing, 2003.

Mehmet, Talat (Pasha), Talat Pasha’s Memoirs, Edited by: Alpay Kabacalı, 6.Issue, İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2011.

Sabis, Ali İhsan, First World War, The Events Before the First World War, The Continuum of the War and The Declaration of Mobilization, how we were dragged into the war, İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.

Sunata, İ. Hakkı, World War I Memories from Gallipoli to the Caucasus, İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2008.

Said Halim Pasha, All Works of Said Halim Pasha, Edited by: N. Ahmet Özalp, Ankara: Anka Publishing, 2003.

Seçer, Turhan, **Çanakkale** Front with the Memories and the Result, Ankara: General Staff Military History and Strategic Studies Publishing, 2008.

Selahâttin, Mehmet, What I Know, Opposition Memories, Ankara: Vadi Publishing, 2006.

Şakir, Ziya, 1914-1918 How We Administered the First World War?, İstanbul: Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Turkish Book Depot, 1944.

Tonguç, Faik, The Memoirs of a Reserve Officer in the First World War, Issue 4, Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, İstanbul 2008.

Uz, Behçet, Atatürk’s İzmir, Rebirth of a City, Edited by: L. Ece Sakar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2007.

Özata, Metin, A Doctor’s War and Homeland Memoirs, Ankara: Chief of Staff Printing, 2009.

Ünaydın, Ruşen Eşref, Interview with Mustafa Kemal, Anafartalar Commander, İstanbul: İstanbul State Publishing, 1930.

William, M. Pickthall, In the War with Turks, Translated by: Kemallettin Yiğiter, İstanbul: Yeditepe Publishing, 2009.

Von Sanders, Liman, Five Years in Turkey, Translated by: Eşref Bengi Özbilen, 2. Issue, İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publishing, 2010.

Yılmaz, Fikret, Letters from Gallipoli (1912-1915), İstanbul: Başakşehir University Publishing 2014.

Yazman, Mehmet Şevki, If You Don’t Have Ammunition, You Have Your Bayonets, “Turkish Dardanelles” Written by An Officer, Edited by: Tuncay Yılmaz, İstanbul: Yeditepe Publishing, 2008.

Internet Resources

<http://s.arkaguverte.com/2016/08/tev.jpg>

<https://www.beyztarih.com/makale/suikast-ittifak-ve-seferberlik-birinci-dunya-savasi-nasil-basladi>

<https://onedio.com/haber/10-maddede-sene-1914-415615>

Dr. Öğr. Üyesi
Tarık Ziya ARVAS

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim
Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı,
tzarvas@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4991-7082>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
24/08/2020

Kabul edildi.
Accepted
04/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.784567>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Beş Şehrin Tarihî Kaynaklarına Dair (1800-1914) Makaleler Düzeyinde Bibliyografik Bir Çalışma

A Bibliographic Study at the Level of Articles on Historical Sources (1800-1914) of The Five Cities

Öz

Bu çalışmada 1800-1914 yılları arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nin Van, Bitlis, Hakkâri, Muş ve Ağrı şehirlerini içine alan kısmı ile ilgili bilgiler veren makalelerin künyelerine yer verilmiştir. Böylece zikredilen alanın yakınçağ tarihini aydınlatacak bir kaynakça oluşturulmaya gayret edilmiştir. Makalelerin yanı sıra önemli görülen ve araştırmacılara ön bilgi sağlayacak bazı ansiklopedi maddelerine ve hakemsiz dergi yazılarına da yer verilmiştir. Türkçe dışında İngilizce, Almanca ve Fransızca dillerindeki farklı makaleler de çalışmaya dâhil edilmiştir. Van, Bitlis, Hakkâri, Muş ve Ağrı şehirlerinin seçilmesinin nedeni bunların sosyal, kültürel ve ekonomik olarak birbirine benzer özellikler göstermesidir. Çalışmada konuyla alakalı 460 adet makale ismine yer verilmiştir. Bu makaleler, sözü edilen bölgenin ele alınan dönemdeki hâline dair az veya çok bilgi ihtiva etmektedir. Künyelerini verdiğimiz makalelerin isimlerine bakıldığında bu çalışmaların muhtemelen daha ziyade güvenlik ve siyasi tarihi ilgilendiren konulara işaret ettiği izlenimi edinilecektir. Ancak içerikleri incelendiğinde bölgedeki asayiş hadiseleri ve siyasi gelişmelere bazı cihetleriyle tesir eden sosyal ve ekonomik yapının da makalelerde önemli oranda yer aldığı görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Van, Bitlis, Hakkâri, Muş ve Ağrı.

Abstract

In this study, the imprint of articles giving information about the part of Eastern Anatolia Region covering the cities of Van, Bitlis, Hakkâri, Muş and Ağrı between 1800-1914 are included. Thus, an effort was made to create a bibliography that would illuminate the Contemporary History of the mentioned area. In addition to the articles, a few encyclopedia articles that are considered important and provide preliminary information to the researchers, and non-refereed journal articles are also included. Apart from Turkish, different articles in English, German and French are included in the study. The selection of the cities of Van, Bitlis, Hakkâri, Muş and Ağrı is that they show similar characteristics socially, cultural and economically. In the study, 460 article names related to the subject are included. The articles with their names contain more or less information about the state of the region during period under consideration. When we look at the names of articles that we have given, it will probably be the impression that these studies mostly address issues of security and political history. However, when the context are examined, it will be seen that the social and economic structure affecting the public security events and political development in the region with some aspects are also included in the articles.

Key words: Van, Bitlis, Hakkâri, Muş and Ağrı.

ATIF: ARVAS Tarık Ziya , “Beş Şehrin Tarihî Kaynaklarına Dair (1800-1914) Makaleler Düzeyinde Bibliyografik Bir Çalışma”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/3 (Eylül 2020), s. (928-954)

CITE:ARVAS Tarık Ziya , “A Bibliographic Study at the Level of Articles on Historical Sources (1800-1914) of The Five Cities”, *Journal of History and Future*, 6/3 (September 2020), pp. (928-954)

Giriş

Araştırmamızın konusu olan Van, Bitlis, Hakkâri, Muş ve Ağrı şehirleri yakınçağda sosyal, kültürel ve ekonomik hayat itibarıyla birbirlerine oldukça benzer özellikler göstermektedir. Zikredilen bölgede beylik ve aşiret yapısı, insanların yaşamları, Müslümanların birbirleriyle ve gayrimüslimlerle münasebetleri, asayiş hadiseleri, siyasi gelişmeler, insanların geçimi ve geçim kaynakları benzer hususiyetler göstermektedir. Döneme dair arşiv belgelerinde, yerli ve yabancı seyahatnamelerde bunu bariz biçimde gözlemlemek mümkündür.

Tarihî geçmişleri itibarıyla önemli birer yerleşim merkezleri olan Van, Bitlis, Hakkâri, Muş ve Ağrı şehirlerine dair bilgi veren pek çok kaynak ve çalışma mevcuttur. Bu kaynak ve çalışmalar yalnızca zikredilen şehirlerin merkezlerine ilişkin değil kaza ve köyleri ile ilgili de önemli bilgiler vermektedir. Osmanlı arşivlerinde çalışmamızın konusu olan şehirlere dair faklı fonlarda on binlerce belge mevcuttur. 1847 yılından itibaren neşredilmeye başlanan devlet salnâmeleri ve daha sonra çıkarılan nezâret ve vilâyet salnâmeleri de birtakım istatistikî ve genel bilgilere yer vermektedir. Yabancı arşivler, misyoner kayıtları, yerli-yabancı gazeteler, seyahatnameler, hatıratlar, resmi raporlar da konuyla ilgili ana kaynaklardır. Bunun yanında bu şehirler üzerine yapılan tezler ve makaleler de dönemi aydınlatacak kıymetli bilgiler sunmaktadır. Bunların tümüne yer verilmesi makale niteliğindeki bir çalışmanın hacmini şüphesiz aşmaktadır. Böyle bir çalışma ancak kitap düzeyinde ele alınabilecektir. Dolayısıyla bizim yalnızca makalelere yer vermemiz hem yaptığımız çalışmanın özelliği hem de hacmiyle ilgili ilgilidir. Bunun yanında dijital çağda diğer kaynaklara oranla makalelere erişimin araştırmacılar bakımından daha kolay olduğu düşünülmektedir.

İncelediğimiz şehirler içerisinde Van hariç diğer şehirler özelinde bibliyografik bir çalışma tespit edilmemiştir. Bunun yanında çalışmamız ile benzerlik gösteren Van ile ilgili birtakım önemli eserlerin olduğunu ifade etmek gerekir. Bunlardan Aydın Talay'ın *Bizim Eller Van* isimli eserinin son kısmındaki "Van Bibliyografyası" isimli bölüm; *Van Kütüğü* isimli çalışmanın XII. bölümünde Dursun Öztürk'ün kaleme aldığı "Bibliyografya" kısmı ve Zeki Tekin'in 2005 yılında yayımlanan "Van Şehir Tarihi Bibliyografyası" isimli makalesi bu alandaki kıymetli çalışmalardır. Ancak Van'a dair en son 2005 yılında yayımlanan bibliyografik çalışma sonrasında Van ve diğer şehirlere dair birçok makale kaleme alınmıştır. Nitekim bizim yaptığımız çalışma Van hariç diğer şehirler bakımından ilk olduğu gibi Van için ise muhteva olarak önceki çalışmalardan büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Bunun yanında Van'a dair yapılan bibliyografik çalışmalarda da zaman aralığı veya çağ tasnifi söz konusu değildir. Yine Türkçe olan ve olmayan eserler şeklinde bir tasnif yapılmadığını görüyoruz. Bu hususların da önemli olduğu kanaatindeyiz. Dolayısıyla bu çalışmada zikredilen şehirleri kapsayan bölgenin yakınçağ tarihine dair makaleler düzeyinde ve yeni eserleri de içine alan müstakil bir eser ortaya konmaya gayret edilmiştir.

Araştırmalar için konu seçiminden sonraki ikinci önemli merhale şüphesiz literatür çalışmasıdır. Hatta bazen konu seçimini belirleyen veya kesinleştiren de yine kaynak taraması dediğimiz süreçtir. Literatür taraması neticesinde araştırmacı, araştırma konusu hakkında bilgi birikimini arttıracak, etkili çalışmaları tanıyacak, başkalarının ulaştığı yerden konuyu alarak daha ileriye götürme imkânını elde edecek ve istenmeyen tekrarları önleyecektir.¹

1 Tom Bournier, "The Research Process: Four Steps to Success". (Ed. T. Greenfield), *Research Methods: Guidance For Postgraduatesin*, (1996): 7-11.

Bunun yanı sıra araştırmacı literatür çalışması sonrasında belirlediği konuya benzerlik gösteren çalışmaları tespit edip onları inceleme ve değerlendirmeye tabi tutarak kendi çalışmasının şeklini ve yöntemini de bir ölçüde belirleyecektir. Yine tespit edilen literatür üzerindeki değerlendirme sadece çalışmanın başında değil özellikle tez ve kitap gibi uzun bir çalışma zamanı gerektiren eserler için ara ara tekrar gerektirecektir. Tüm bu hususlar göz önüne alınarak bibliyografya çalışmaları, araştırmacıların zaman ve emek kaybını azaltarak daha kısa sürede daha verimli, düzenli ve sistematik çalışmalar yapmalarına katkıda bulunmak amacıyla hazırlanmaktadır.

Bu araştırmadaki veriler katalog tarama ve eser inceleme yöntemleri kullanılarak elde edilmiştir. Katalog taramasında bilhassa TÜBİTAK ULAKBİM bünyesindeki bir dergi yönetim sistemi ve dergi barındırma hizmeti sunan ve online çalışan DergiPark veri tabanından yararlanılmıştır. Bunun yanında Millî Kütüphane, İSAM, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi ve Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kütüphanesi gibi kütüphanelerin toplu katalogları incelenmiştir. Ayrıca elimizde mevcut olan kitap ve süreli yayınlar taranmıştır. Yabancı kaynakların taranmasında ise Avrupa, Amerika ve Kanada ülkelerindeki kütüphane veri tabanına sahip Archive ve Jstor isimli dijital kütüphanelerden faydalanılmıştır. Tarama ve daha sonra incelemeler neticesinde konumuzla bağlantılı ulaşılabilen eserlerin künyelerine yer verilmiştir. Çalışmamızın sınırları içinde yer aldığı tahmin edilen fakat içeriğine ulaşamayan bilhassa yabancı dildeki makalelere yer verilmemeye itina edilmiştir. Bu itibarla hazırladığımız bibliyografyanın ancak ulaşabildiğimiz çalışmalardan oluştuğunu ifade etmek gerekir. Bunun yanında tespit edilemeyen veya bu çalışma esnasında yayına hazırlanan veyahut yayımlanan eserlerin olabileceğini de kabul etmek gerekmektedir. Çalışmaya konu olan eserlerin büyük kısmı Türkçe olmasına mukabil yabancı çalışmalara da azımsanmayacak sayıda yer verilmiştir. Kitap bölümleri ve sempozyum kitaplarında yer alan bildiriler de makale niteliğinde değerlendirildiği için bu çalışmalara da yer verilme gereği duyulmuştur. Kitaplar ve tezler bu çalışmada kapsam dışı bırakılmıştır.

Bundan hareketle Doğu Anadolu Bölgesi'nin beş şehrini yani Van, Bitlis, Hakkâri, Muş ve Ağrı şehirlerini içine alan bölgenin yakınçağ tarihi üzerine bir bibliyografya hazırlanarak araştırmacılara bu alanda yapacakları çalışmalar için bir fayda sağlanmak istenmiştir. Makale isimleri bibliyografik bir usulle verilerek araştırmacıların bu eserlere daha hızlı ve kolay ulaşması amaçlanmıştır. Ayrıca bu makalelerin kaynakçalarında yer alan arşiv belgeleri, kitaplar, makaleler, seyahatnameler, hatıratlar ve misyoner kayıt isimlerinin araştırmacılara kolaylık sağlayacağı umulmaktadır.

1. Türkçe Kaleme Alınmış Makaleler

ABAK, Tibet; “Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kürt Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1908-1914)”, *CTAD*, Yıl 14, Sayı 27, Bahar 2018, s. 3-22.

_____ ; “Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 208, 2011, s. 2-10.

AÇIKSES, Erdal; “Osmanlı Devletini Parçalamak Amacıyla Batılı Devletlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Bölgedeki Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, Elazığ 2000, s. 209-222.

AÇIKSES, Erdal-ÖZDAĞ Suat; “Osmanlı Devleti’nde Misyonerlik Faaliyetleri ve Bitlisteki Çalışmaları”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş), Cilt 1, Ankara 2019, s. 365-382.

AĞAOĞLU, Sami; “Van Şehir dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü”, *TAED* 35, Erzurum 2007, s. 311-339.

Ahmed Macid “Kürdistan Ahvali ve Mesele-i Islahat”, *Mülkiye*, 24 Haziran 1325 (7 Temmuz 1909).

AKBULUT, Uğur; “Doğu Anadolu’da İlk Rus İşgalleri: 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı”, *Yeni Türkiye*, (44), 2002, s. 140-156.

AKÇORA, Ergünöz; “Bitlis’te Rus – Ermeni Mezalimi ve Bitlis’in Kurtuluşu”, *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl 13, Sayı 24, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1988, s. 89-104.

_____ ; “Yaşayanların Dilinden Vandaki Ermeni Mezalimi”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Van 2-5 Nisan, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını, Ankara 1990, s. 145-171.

AKGÜN, Seçil; “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, *Türk Kültürü Dergisi*, Cilt XXVII, Sayı 1-2, 1989, s.1-12.

AKSIN, Ahmet-DEMİR, Kader; “Bitlis ve Çevresinde Tütün Ziraatı (1883-1910)”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş), Cilt 2, Ankara 2019, s. 499-514.

AKSOY, Ekrem; “Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Fransız Okulları”, *Synergies Turguie*, N: 8, 2015, p. 29-46.

AKŞENER, Haşmet Sırrı; “Jules Raurens’in Türkiye Yolculuğu”, *Dünyada Van Dergisi*, 1998, Sayı 15, s. 4-6.

AKTAŞ, Esat; “Erzurum Vilâyetinde 1910 Kolera Salgını ve Etkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (39), Ağustos 2015, s. 244-253.

AKTER, Ahmet; “Kafkas Göçleri ve Kafkas Göçmenlerinin Türkiye’deki Nüfus Dağılımı”, *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 37-59.

ALAN, Gülbadi; “Amerikan Board ve Bitlis’teki Çalışmaları (Amerikan Board Belgeleri Işığında)”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş), Cilt 1, Ankara 2019, s. 422-444.

_____ ; “Sultan II. Abdülhamid’in Hıristiyan Misyonerleri ve Kurumların Denetleme Gereçleri ve Maruz Kalınan Tepkiler”, *Devr-i Hamid*, Cilt 2, (Haz. Metin Hülagü vd.), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 213-256.

ALİCAN, Mustafa; “İngiliz Seyyah Lynch’in Seyahat Notlarına Göre Muş ve Çevresi”, *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 425-438.

ALİKILIÇ, Dünder; “Arvas ve Arvasîlerin Van Gölü Havzasındaki Etkinlikleri”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara 2006, s. 257-264.

ARIĞ, Ayten Sezer; “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı*, Cilt 2,

Ankara 1999, s. 181-192.

ARIKBAŞ, Sinem; “Bitlis’te Ermeniler”, *I. Uluslararası Bitlis Sempozyumu*, Berdan Matbaası, İstanbul 2014, s. 255-265.

ARINÇ, Kenan; “Bitlis İli’nin Eğitim Tarihi ve Eğitim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *BETAV Dergisi*, Sayı 15, İstanbul 2008, s. 46-54.

_____; “Bitlis’te Nüfus Hareketleri,” *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Vol. XXXIII, Ankara 1997, s. 49-78.

_____; “Tarihî ve Siyasî Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlât ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri”, *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2008, s. 741-793.

ARVAS, Tarık Ziya; “XIX. Asırda Bitlis Köylerinde İçtimaî ve İktisadî Vaziyet”, *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis II*, Ankara 2019, s. 449-464.

_____; “19. Yüzyılda Muş Köylerinde Sosyal ve Ekonomik Yapı”, *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2019, s. 173-190.

_____; “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Van ve Hakkâri Bölgesindeki Aşiretler, Hâkimiyet Alanları ve Tahmini Hane Sayıları”, *Türkiye’de Aşiret Tartışmaları*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 142-156.

_____; “Osmanlı Belgelerinde Nasturi-Kürt Aşiret Anlaşmazlıkları (1856-1914)”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, p. 65-86, 2015

ASAN, Hakan; “Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, Ocak-Haziran 2016, s. 34-61.

ASLAN, Taner; “Hamid Paşa’nın Van Valiliği”, *OTAM*, Sayı 40, 2016, s. 205-244.

ATEŞ, Sabri; “Millet ve Halife Yolunda: Şeyh Ubeydullah İsyanı”, *Kürt Tarihi Dergisi*, Sayı 7, 2013, s. 34-39.

ATILGAN, Zeki; “Muş, Bitlis ve Bingöl İllerindeki Kuzey Kafkasyalı Muhacirler”, *Birleşik Kafkasya Dergisi*, İstanbul, 1965, Sayı 5, s. 51-2.

ATMACA, Metin; “Fermanü’s-Sultan boş beyne’l-Ekrad”: Osmanlı İmparatorluğunun Doğusunda Şakiler, Hırsızlar ve Batılı Seyyahlar”, *Kebikeç*, 45, 2018, s. 7-34.

AVAGYAN, Arsen; “İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler”, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, (Ed. Rober Koptaş), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 3-141.

AYABAKAN, Levent; “Kürt-Nesturi İlişkileri ve Ağa Petros’un Özerk Asurî Devleti Projesi (1919-1923)”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 2015, s. 49-76.

_____; “Kürtlerde Tütün Kültürü ve Kürtlerin Tütün Ekonomisinde İngiltere’nin Rolü (1883-1923)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırma Dergisi*, 1(2), 2016, s. 14-29.

AYDIN, Mithat; “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı 19, 2006.

AYDOĞAN, Erdal; “Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, Sayı 49, 2013, s. 310-322.

AYKAÇ, Zikrullah; “II. Meşrutiyet Döneminde Muş’ta Siyasi Hayat (1908-1918)”, *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 283-298.

AYKUT, Ş. Nezih; “Arşiv Belgelerine Göre Ermenilerin Anadolu’da Yaptıkları (1914-1922)”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, s. 191-216.

AYTEKİN, E. Attila; “Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanun-namesi’ne

Yönelik Yaklaşımlar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, Sayı 5, 2005, 723-744.

BAĞÇECİ, Yahya; “XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu’da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti’nin Aldığı Askeri Tedbirler”, *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı 24, 2008, s. 320-330.

BAŞI, Halit; “Şer’iyye Sicili Kayıtlarına Göre Bitlis Vakıfları ve Vakıf Eserleri (1878-1910)”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, Bitlis 2015, s. 47-60.

BAYHAN, Ahmet Ali; “Bitlis’teki Medreseler”, *I. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul 2006, s. 193-200.

BERBER, Ferhat; “19.Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 31, 2011, s. 17-49.

BEYDİLLİ, Kemal; “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIII/17, Ankara 1988, s. 365-434.

BİÇER, Bekir; “II. Abdülhamid’in Kürt Politikası”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Haziran 2016 Yıl 9, Sayı XXVI, s. 57-86.

BİNGÜL, Şeyhmus; “(H.1252/M.1836) Yılı Nüfus Sayımına Göre Van Kazasına Bağlı Gayrimüslim Köylerin Demografik Yapısı”, *History and Future*, 2/3, 2016, s. 101-116.

_____ ; “(H.1252/M.1836) Yılı Nüfus Sayımına Göre Van Kazasına Bağlı Müslim Köylerin Demografik Yapısı”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XXVI, 2016, s. 87-115.

_____ ; “Bitlis’te Salgın Hastalıklar ve Kolera (XIX. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başları)”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş) Ankara 2019, Cilt 2, s. 489-497.

_____ ; “Tanzimat Dönemi Yeniliklerinin Uygulanmasına Bir Engel Olarak Aşiretler: Van Eyaleti/Vilayeti Örneği”, *Türkiye’de Aşiret Tartışmaları*, (Ed. Suvat Parin), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 182-191.

BİROL, Nurettin; “1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Aralık 2014, Sayı 62, s. 2067-2108.

BİRSEL, Haktan; “Peder Monier’in Gözlemleri ile Fransız Cizvit Misyonerlerinin Osmanlı Topraklarındaki Çalışmalar”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2013, s. 100-128.

BOLAT, Gökhan; “II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Türk-İran İlişkileri”, *Devr-i Hamid*, Cilt:2, (Haz. M. Metin Hülagü vd.) Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 131-154.

BOLSOVER, G, H; “1815–1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış”, (Çev. Yuluğ Tekin Kurat), *Bellekten*, TTK Yayınları, Ankara 1996, Cilt 30, Sayı 118, s. 265-290.

BOZARSLAN, Hamit; “Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi (1898-2000)”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, C. 4: Milliyetçilik, İletişim Yayınları İstanbul 2002, s. 841-872.

BRUİNESSEN, Martin Van; “Kâdiriyye ve Kürtler arasında Kâdiriye Kolları”, (Çev: Hür Mahmut Yücer), *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, No. 1, Karabük Üniversitesi, Mart 2013, 374-392.

BURAN, Ahmet; “Kürtler ve Kürt Dili”, *Turkish Studies*, Volume 6/3 Summer, Turkey 2011, s. 43-57

CAN, Selman; “Ahlât’ın Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Sosyal Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *I. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul 2006, s. 265-269.

CEVİZLİLER, Erkan-CEVİZLİLER, Nilüfer; “Van Vilâyetinde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar”, *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (9), 2004, s. 169-180.

CEVİZLİLER, Erkan; “Bir Fransız Seyyahın Gözüyle Karadeniz’den Van Gölü’ne”,

Atatürk Dergisi, 2005, 4(3), s. 145-159.

CIRIK, Bülent; “Birinci Dünya Savaşı’ndan Önce Türk-Ermeni İlişkileri (1908-1914)”, *Geçmişten Günümüze Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Bayburt 2015, s. 73-78.

CORA, Yaşar Tolga; “Localizing Missionary Activities: Encounters between Tondrakians, Protestants and Apostolic Armenians in Khnus in the Mid-Nineteenth Century”, In *The Ottoman History in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, (Ed. Yaşar Tolga Cora, Dzovaniar Derderian and Ali Sipahi, London: I.B. Tauris, 2016, pp. 109-122.

ÇABUK, Fehminaz; “Osmanlı-İran Münasebetlerinde Hudut Boylarındaki Kürt Aşiretlerinin İltica ve Dehalet Meselesi (1850-1900)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 65, Spring 2018, s. 393-415.

ÇADIRCI, Musa; “Tanzimatın İlanı Sırasında Anadolu’da İç Güvenlik”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 13, Sayı 24, s. 45-58.

ÇAVDAR, Necati; “Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Muşlu Memurlar (1879-1909)”, *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 251-282.

ÇELEBİ, Vehbi; “Bitlis’te Basım”, *BETAV Dergisi*, Sayı 6, İstanbul 198, s. 22-23.

ÇINAR, Aynur-ÇINAR, Emir; Tanıkların İfadeleri Işığında Bitlis-Ahlat’ta Ermeni Faaliyetleri, *1. Uluslararası 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, Iğdır 2019, s. 154-205.

ÇİFTÇİ, Hasan; “E. G. Browne’nin Hatıralarında Doğu Seyahati (Trabzon- Erzurum-Doğubeyazıt)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu Özel Sayısı), Erzurum 2005, Sayı, 28, s. 321-351.

ÇOÇİYEV, Georgi-KOÇ, Bekir; “Kuzey Kafkaslıların Doğu Anadolu’ya İskân Edilmesi ve Adaptasyon Problemleriyle İlgili Bazı Bilgiler (XIX. yüzyıl İkinci Yarısı – XX. yüzyıl Başlangıcı)”, *Journal of Asian History*, 40/1, 2006, s. 80-103.

ÇORUH, Haydar; “Erzurum’daki Türk-Ermeni Nüfusunu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 6, Yaz 2002. s. 95-115.

DALKILIÇ, Mehmed; “Medreselerin Ortaya Çıkmasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Süreç”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, Muş 2013, s. 233-246.

DALYAN, Murat Gökhan; “Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yolda Ermeni-Nasturi İlişkisi”, *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 1-9.

_____ ; “Kürt Hıristiyanlaştırılmasında Ermeni Rolü”, *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 1-9.

_____ ; “XIX. Yüzyıl Nasturilerinde Kılık Kıyafet Kültürü”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2010, Sayı 22, s. 19-31.

_____ ; “19. Yüzyılda Nasturilerde Eğitim ve Öğretim”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 26, 2010, s. 97-105.

_____ ; “XIX. Yüzyılda Nasturilerde Tarım ve Tarımsal Faaliyetler”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 14, 2011, s. 395-410.

_____ ; “Nasturi Toplumunda Hayvan Yetiştiriciliği ve Ticareti (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında)”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı 29, 2010/2, 239-252.

DANACIOĞLU, Esra; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Dergisi*, (9), 2000, s. 131-145.

_____ ; “Hakkâri’de bir Amerikalı”, *Popüler Tarih Dergisi*, Sayı 11, Nisan

2001, s. 26-31.

DANSO, Martin-ULUDAĞ, Mekki; “Aşiret Mektebi ve özellikleri” *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 2012, s. 780-775.

DARKOT, Besim; “Erzurum”, *İ.A. MEB Yayınları*, Eskişehir Cilt IV, 2001, s. 340-345.

DARKOT, Besim; “Bitlis”, *İ.A. Cilt 2*, İstanbul 1993, s. 657-661.

DAYI, Esin; “Geçmişten Günümüze Doğubayazıt Bölgesinde Siyasi Gelişmeler”, *Günesin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2004, s. 135-145.

DEĞERLİ, Esra Sarıkoyuncu; “İngiltere’nin Doğu (Şark Politikası) (1882-1914)”, *Akademik Bakış*, Sayı 14, 2008, s.1-15.

DEMİRCİ, Süleyman-ÇABUK, Fehminaz; “Celâli Kürt Eşkiası: Bayezid Sancağı ve Osmanlı-Rus-İran Sınır Boylarında Celâli Kürt Aşiretinin Eşkiaslık Faaliyetleri (1857–1909)”, *History Studies*, Vol. 6, 2014, pp. 71-97.

DEMİREL, Muammer; “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşü”, *14. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt, I. Kısım, TTK, Ankara, 2006, s. 263-277.

_____ ; “Ağrı ve Doğubayazıt’ta Ermeni Olayları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, s. 193-204.

DEMİRTAŞ, Mehmet; “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’nda Kürtler”, *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, (Ed. Orhan Kılıç), TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 45-60.

_____ ; “Osmanlı Dönemi’nde Van Gölü’nün Ekonomik, Siyasi ve Askeri Önemi”, *Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller I*, Hazırlayanlar: Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri 2015, s. 253-264.

_____ ; “Osmanlıdan Cumhuriyete Tatvan İşkelesinin Ulaşım ve Ticaret Faaliyetleri Bakımından Önemi”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş), Cilt 1, Ankara 2019, s. 347-364.

_____ ; “Tanin, Peyam ve Sabah Gazeteleri Örneğinde 1914 Tarihli Bitlis Ayaklanmasının Dönemin Gazetelerine Yansımaları”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 13, Sayı 3, Eylül 2015, s.179-198.

_____ ; “93 Harbi Sürecinde Bitlis’te Nüfus ve Yerleşme”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları No:17, Ankara 04-07 Eylül 2006, s. 240-247.

_____ ; “XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Van’da Demografik Durum”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 09-13 Haziran 2009*, Van 2010, s. s. 392-404.

_____ ; “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bayezid Sancağında Demografik Durum”, *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Ekim 08-10 2008, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 313-323.

DENİZ, Orhan-YAZICI, Hakkı; “Van Gölü’nde Ulaşım”, *Türkiye Coğrafya Dergisi*, (40), İstanbul 2003, s. 17-33.

DOĞAN, Cabir; “Bedirhan Bey İsyanı: Tanzimat’ın Diyarbakır ve Çevresine Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 12, Isparta 2010, s. 15-38.

_____ ; “Tanzimat’ın Van’da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı”, *History Studies*, 3 (2), 2011, s. 147-162.

_____ ; “II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması”, *Turkish Studies*, Volume 6/4 Fall 2011, 505-521.

_____ ; “1843-1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 22, 2010, s. 1-18.

DOĞAN, Orhan; “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y.

Murayev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 20, 2008, s. 307-328.

DÖNMEZ Cengiz; "XX. Yüzyıl Başlarında İngiltere'nin Orta Doğu Politikası ve Bunun Millî Mücadeleye Etkileri", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1, 1997.

DUMAN, Gülseren-KOÇ, Yener; "Kürdistan Ahvâli ve Mesele-i Islâhât", *Toplum ve Kuram*, No. 6-7, 2012, s. 181-195.

EKİCİ, İlhan; "Osmanlı Devletinde Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletimi Teşebbüsleri", *Araştırmalar / İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Sayı 2, 1999, s. 67-90.

EKİNCİ, Mehmet Rezan; "1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, 2017, s. 703-724.

_____ ; "XIX. ve XX. yy'da Bitlis ve Cevresi'nde Hamidiyeli Aşiretlerin Asayiş ve İnzibat Meselelerindeki Rolü ve Meseleye Dair Konsolosluk Raporlarının Değerlendirilmesi", *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş) Ankara 2019, Cilt 1, s. 413-422.

ERARSLAN, Cezmi; "Hamidiye Alayları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 15, 1997, s. 462-464.

_____ ; "I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Siyasi ve Sosyal problemler", *Kafkas Araştırmaları II*, 1996. s. 62-95.

ERLER, Mehmet Yavuz; "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", *Türkler Ansiklopedisi*, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 13, Ankara 2002, s. 762-770.

ERKAN, Süleyman; "XIX. yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Devletlerin Müdahaleleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, Cilt IV, s. 612-632.

ERTAŞ, Kasım; "19.Yüzyıllarda Bitlis'te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 16, Sayı 60, 2017, s. 217- 233.

EYİCE, Semavi; "Bir Fransız Gizli Ajanı, Amédée Jaubert-II", *Türk Yurdu*, Sayı 256, İstanbul, Mayıs 1956, s. 831-834.

FALAY, Nihat; "Geçmiş Yüzyıllarda Van Gölü Havzası'nın ve Bitlis'in Ekonomik Özellikleri", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ahlat Kültür Sanat ve Çevre Vakfı Yayını, No:14, 17-21 Ankara Haziran 2008, s. 327-336

FENDOĞLU, Hasan Tahsin; "Amerika Birleşik Devletlerinin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, (Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, Cilt XIV, s. 189-196.

GENCER, A. İhsan; "Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü", *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001, s. 67-75.

GENCER, Fatih; "Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 30 Sayı 49, 2011, s. 75-96.

_____ ; "Van Muhafızı Derviş Paşa İsyanı", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 29, Sayı: 47, Ankara 2010, s. 197-216.

_____ ; "19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Dersim'de Merkezî Otoriteyi Kurma Çabaları" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55, 1 (2015), s. 217-242.

_____ ; "19.Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XXIII, Eylül 2015, s. 409-431.

_____ ; "İngiliz Konsolos Brant'ın Raporlarına Gore 19. Yüzyılın İlk Yarısında Bitlis", *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş) Ankara 2019, Cilt 1, s. 383-392.

GÖLBAŞI, Edip; “Heretik Aşiretler ve II. Abdülhamid Rejimi: Zorunlu Askerlik ve İhtida Siyaseti”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 9, Güz 2009, s. 87-156.

_____ ; “1895–1896 Katliamları: Doğu Vilayetlerinde Cemaatler Arası ‘Şiddet İklimi’ ve Ermeni Karşısı Ayaklanmalar”, *1915: Siyaset, Tehcir ve Soykırım*, (Ed. Oktay Özel and Fikret Adanır), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 140-163.

GÖNEY, Süha; “Van-Coğrafya”, *İslam Ansiklopedisi*, Birinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, Cilt 13, İstanbul 1986, s. 194-197.

GÖRÜR, Emel Demir; “İngiltere’nin Bitlis Yardımcı Konsolosluğu: Francis Edward Crow Donemi”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş) Ankara 2019, Cilt 1, s. 559-580.

_____ ; “İngiliz Konsolos James Henry Monahan’ın Raporlarında Bitlis Vilayeti (1896-1898)”, *Akademik Bakış*, Cilt 13, Sayı 26, Yaz 2020.

_____ ; “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti’nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)”, *Belleten*, Cilt 84, Sayı 299, s. 399-449.

_____ ; “Vilâyât-ı Sitte Islahatı’nın İcrası İle İlgili Bölgedeki İngiliz Konsolosların Hazırlamış Oldukları Rapor, Yapmış Oldukları Gözlem ve Değerlendirmeler”, *Vefatının 100. yılında Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Uluslararası Kongresi*, İstanbul 2018.

_____ ; “Hakkâri Sancağı’nda Nasturi Olayları (1896-1897)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIV / 2, 2019, s. 475-506.

GÖYÜNÇ, Nejat; “Van”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1986, Cilt XIII, s. 197-202.

GÜL, Abdulkadir; “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık, Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 9, 2009, s. 144-158.

_____ ; “Bayezid Sancağı’nın Demografik Yapısına Genel Bir Bakış”, *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu Bildirileri Kitabı Ekim 12-14 2010*, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 157-172.

GÜL, Mustafa; “1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler”, *OTAM*, Sayı 8, Ankara 1988, s. 139-147.

GÜLBAHAR, Önder; “Osmanlı Son Döneminde Bitlis Vilayeti’nin Kurulması ve İktisadi Yapısına Bir Bakış”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları No:17, Ankara 2006, s. 384-392.

GÜLER, Saadet; “411 Numaralı Bitlis Şer’iyye Siciline Göre Bitlis’in Sosyal ve İktisadi Hayatı (1893-1903)”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş) Ankara 2019, Cilt 2, s. 465-480.

GÜLMEZ, Nurettin; “Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı”, *Belleten*, Cilt 70, Sayı 258, Ankara 2006, s. 695-741.

GÜNAY, Nejla; “Rusya’nın Osmanlı ve İran Topraklarındaki Ermeniler ve Kürt Aşiretleriyle İlişkisi”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 56, 2017, s. 61-80.

GÜNAY, Sakıp Selçuk; “Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Erzurum”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 53, s. 81-85.

_____ ; “Hamidiye Alayları ve Osmanlı Politikası”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (6), 1987, s. 39-41.

_____ ; “XIX. Yüzyılda Osmanlı Mülkî Yapısında Aşiretler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 191-192.

GÜNDOĞAN Özok, Nilay; “Cebeli Sason Eteklerinde Osmanlı Devleti”, *Kürt Tarihi Dergisi*, 2014, Sayı 12, s. 58-61.

GÜNDÜZ, Ahmet-YEL, Selma; “Ermeni İsyanlarının Meydana Gelmesinde İngiltere’nin

Rolü ve Sebepleri (1890-1895)”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008, (Hazç Metin Hülâgü vd.), Cilt 4, 2009, s. 97-121.

GÜRSOY, ŞAHİN; “Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerine Üzerine bir İnceleme”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt VII, Sayı 1, Haziran 2005, s. 184-207.

HAKAN, Sinan; “Yavuz Sultan Selim Döneminden Tanzimat’a Müküs Sancağı”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Van 2009.

_____ ; “Dini Bir Otoriteden Siyasi Bir Hüviyete; Seyid Taha-yı Nehri”, *Uluslararası Seyyid Tâhâ-i Hakkâri Sempozyumu*, Hakkâri 2014.

HALAÇOĞLU, Yusuf; “Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürt-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt LX, Sayı 227, Nisan 1996, s. 139-141.

HASSANPOUR, Amir; “Kürt Milliyetçiliğinin İnşası: Yirminci Yüzyıl Öncesi Tarihsel ve Edebi Kaynaklar”, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (Ed. Abbas Vali), Avesta Yayınları, İstanbul 2005, s. 135-198.

HAYDAROĞLU, İlknur Polat; “Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 181-188.

HÜLAGÜ, Metin; “Ermeni Meselesinin Oluşum Sürecinde Misyonerlik Faaliyetlerinin Yeri”, *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Erzurum 2007, s. 39-54.

İLERİ, Cihangir; “Osmanlı Devletindeki Nasturilerin genel Durumu ve Nasturi İsyancıları”, (Der. Ahmet Taşgın, Eyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli), *Süryaniler ve Süryanilik*, Cilt 1, Orient Yayınları, Ankara 2005, s. 141-159.

İLTER, Erdal; “Ermeni Meselesinin Doğuşunda İngiltere’nin Rolü”, *OTAM*, Sayı: 6, 1995, s. 55-171.

İNBAŞI, Mehmet; “Van Valileri (1755-1835)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (29), Erzurum 2006, s. 195-212.

_____ ; “Çıldır Beyleri: I. İshak Paşa ve II. İshak Paşa”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildiriler Kitabı Eylül 13-14 2003*, (Ed. Oktay Belli), Çekül Vakfı, İstanbul 2004, s. 183-197.

İPEK, Nedim; “Kafkaslar’dan Anadolu’ya Göçler (1877-1900)”, *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, Samsun 1991, s. 97-134.

KANKAL, Ahmet; “Ermeni Öykülerine Göre Osmanlı-Türk Toplumunda Ermeniler”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt III, ASAM, Ankara 2003, s. 97-120.

KANTARCI, Şenol; “Van Ermeni İsyanı (1896-1915)”, *Ermeni Araştırmaları*, (5), 2002.

_____ ; “Van’da Ermeni İsyanı (1896-1915)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 5, 2002, s. 1-15.

KAPLAN, Yaşar; “Hakkâri Tarihi”, *Hakkâri İl Yıllığı* 2015, Vamedada Ofset Matbaacılık, Van 2015, s. 19- 41.

_____ ; “Pınyanış Hükümeti”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2015, s. 477-518.

_____ ; “Tarihte Hakkâri, Şemdinan, Bahdinan ve Nehri”, *Uluslararası Seyyid Taha-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri*, 24-26 Mayıs 2013, s. 107-130.

_____ ; “Aşireti Ortaya Çıkaran Temel Etmenler”, *Türkiye’de Aşiret Tartışmaları*, (Haz Suvat PARİN), Bağlam yayıncılık, İstanbul 2019, s. 276-295.

KARA, Hidayet; “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Salnamelerinde Muş”, *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları,

Ankara 2018, s. 191-208.

KARACA, Ali; "Hamidiye Hafif Süvari Alayları Hakkında Bazı Tespitler (1890-1900)", *M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara 1995, Sayı: 4, s. 309-318.

KARACAKAYA Recep; "1894-1896 Yılları Arasında Çıkan Ermeni İsyanlarının Temel Özellikleri Ve Meydana Gelen İnsan Kayıplarının Sayısal Sonuçları Üzerine Düşünceler", *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu*, 23 Ocak 2014, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 105-120.

KARASU, Mehmet Kerem -KARASU, Demet; "R.1308 (M.1892/1893) Tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi'ne Göre Bayezid Sancağı", *Asia Minor Studies*, Yıl 2009, Cilt 7, Sayı 1, s. 115-129.

KARATAŞ, Yakup-KUL, Eyüp; "XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İskân Politikası", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 48, Erzurum 2012, s. 343-364.

KARATAŞ, Yakup-KARASU, Mehmet Kerem; "XX. Yüzyılın Başlarında Hınıs Sancağı'nın İdari Statüsü", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2015, s. 675- 691.

KARATAŞ, Yakup-ELÇİ, Rabia; "XIX. Yüzyılın Sonlarında Üçkilise Köyü ve Köyün Ermeni Sorunu Açısından Önemi", *V. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, 16-18 Ekim 2019, Ağrı, Ağrı Üniversitesi Yayınları Erzurum 2020, s. 447-445.

KARATAŞ, Yakup; Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bayezid'li Devlet memurları" *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(1), 2018, s.1-24.

_____ ; "Pierre Amedee Jaubert'in Seyahatnamesinde Bayezid", *Geçmişten Günümüze Seyahat Edebiyatı*, (Haz. E.G. Naskali), Elginkan Vakfı 4. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı Bildirileri, İstanbul 2019, s. 507-527.

_____ ; "19. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Dair Tespitler", *Tarih Dergisi*, sayı 52, (2010 /2), İstanbul 2011, s. 103-122.

KARAYAN, Sarkis Y; "Van Vilayetinin Demografisi 1844-1914", *Tarihi Kentler ve Ermeniler-Van*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Aras Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 217-232.

KARDAŞ, Abdülaziz; "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Van'da Basın (1908-1915)", *Turkish Studies*, 8 (13), Fall 2013, s. 1189-1204.

_____ ; "XX. Yüzyılın Başında Bitlis'te Bir Aşiret Reisi: Hacı Musa Bey", *Türk-İslâm Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD)*, 2018, s. 45-58.

KARTIN, Cengiz; "Binbaşı Noel'in Hava Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Arşivindeki Gönderilerinde Kürt-Ermeni Münasebetleri", *Yeni Türkiye Dergisi*, Vol. 5, 2014, s. 3883-3894.

_____ ; "Batılı Seyyahların Gözüyle Doğu", *Türk Yurdu*, Vol. 33, 2013, s. 214-226.

_____ ; "Üç İngiliz Seyyahın Kaleminden Orta ve Doğu Anadolu İzlenimleri", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 219-230.

_____ ; "İngiltere'nin Van Konsolosu Frederick Richard Maunsell'in (1828-1916) Gözlemlerinde Osmanlı Nehirleri ve Gölleri", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, 2015, s. 943-956.

_____ ; "XIX. ve XX. Yüzyıl'da İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 83-110.

_____ ; "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre Binbaşı Edwards Charles Noel'in Kürtler Üzerine Yaptığı Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme" *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, Vol. 3, Ankara 2014, s. 197-244.

KASIM, Ekin; "1862 Tarihli Tuz Nizamnamesi ve Önemi", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 7, 2016, s. 2-30.

KAYA, Arif; “Vilayet Sâlnameleri’ne Göre: “Muş’un Sosyal, Kültürel ve Dini Yapısı”, *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*”, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 455-466.

KAYA, Hakan; “19. Yüzyılın Birinci Yarısında Aşiretler ve Demografik Yapı: Bayezid Sancağı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2017, Cilt 6, Sayı 5, s. 2594-2612.

KAYA, F.-KARATAŞ, Y.-ÖZGÜL, İ.; “Erzurum Vilayeti Bayezid-Diyadin-Karakkilise Tutak ve Eleşkirt Kasabalarının 1913 Yılı Sıhhi ve İçtima Coğrafyası”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7 Sayı 29, s. 562-572.

KESKİN, Mustafa; “Batılı Güçlerle Yapılan Antlaşmalar Işığında Osmanlı Devleti’nin Paylaşımı ve Ermenilere Yapılan Atıflar”, *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Erzurum 2007, s. 89-100.

KESKİNKILIÇ, Erdoğan; “Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli: Reji-Tütün İdaresi”, *Liberal Düşünce*, 47/1, 1999.

KILIÇ, Avni; “Kürdistan’da Halidilik”, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı’dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, 6-8 Eylül 2012 Bingöl, Bingöl Üniversitesi Yayınları 2013, s. 366-379.

KILIÇ, Orhan; “Van”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, c. XLII, s. 505-510.

_____; “Osmanlı Döneminde Van Gölü ve Hayat”, *Osmanlı Devleti’nde Nehirler Ve Göller II*, (Haz. Şakir Batmaz, Özen Tok), Not Yayınları, Kayseri, 2015, s. 49-68.

_____; “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, Sayı10, Ankara 1999, s. 119-137.

_____; “Kuruluşundan 1864 Vilayet Nizamnamesi’ne Kadar Bitlis’in Osmanlı İdari Taksimatı İçerisindeki Yeri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş) Ankara 2019, Cilt 1, s. 335-346.

KILIÇ, Davut; “Rusya’nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)”, *Türk Kültürü*, Sayı 461, 2001, s.535-548.

_____; “Rus General Mayewski’nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı Ve Ermeni Meselesinin Gelişimi” *Turkish Studies*, Volume 9/1, Winter 2014, s. 259-269.

_____; “Ermeni Ve Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışında Doğu Anadolu’nun Jeopolitik Önemi”, *IV. Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu Bildiriler*, Elâzığ 2003, s. 469-478.

KIR, Ersin; “I. Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Kürt- Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi”, *Journal of History and Future*, April 2017, Volume 3, Issue 1, s. 24-56.

KLEİN, Janet; “Çatışma ve İşbirliği: Abdülhamid Dönemi Kürt-Ermeni İlişkilerini Yeniden Değerlendirmek”, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, (Ed. Baki Tezcan-Karl Barbir), (Çev. Zeynep Nevin Yelçe), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 181-196.

KOCABAŞ, Süleyman; “1878 Berlin Antlaşması’ndan Sonra İngiltere’nin Politikası”, *Hoşgörü Toplumundan Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt IV, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2009, s. 144-167.

KOÇAK, Cemil; “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, *TCTA*, Cilt 2, (Haz: Mustafa Şahin), İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

KOÇLAR, Bekir; “Tarihte Van (XVIII.-XIX. Yüzyıllar)”, *Van Kütüğü*, YYÜ Yayınları, Ankara 1992. s. 114-123.

KODAMAN, Bayram; “Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu’nun İdari Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 1986, s. 3-20.

_____; “Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu

Aşiretleri)”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 32, 1979, s. 427-480.

_____ ; “II. Abdülhamid ve Kürtler-Ermeniler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 21, 2010, 131-138.

_____ ; “Ermeniler, Aşiret Süvari Alayları ve II. Abdülhamid”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 24, 2010, s. 1-12.

_____ ; “Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri”, *Türk Kültürü Dergisi*, Cilt XIX, Sayı 219, 1981, s. 240-249.

_____ ; “II. Abdulhamit Devrinde Hakkâri Sancağında Nesturiler Ve İngiliz-Rus Emperyalizmi”, IX. Türk Tarih Kongresinden Ayrıbasım, Ankara 1988.

KOUYMJIAN, Dickran; “19. Ve Erken 20. Yüzyıl Gezi Yazılarında Van’ın Görsel Anlayışı”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler- Van*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Aras Yayıncılık, İstanbul 2016, 173-192.

KÖSE, İsmail; “ABD’li Misyonerlerin 1830-1917 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin İki Ülke Diplomatik İlişkilerine Etkisine Genel Bir Bakış”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 1/8, TTK, (Ed. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Ethem Atnur vd), 2002, s. 145-298.

KÖSE, Muhammed; “Erzurum İngiliz Konsolosu Yüzbaşı Henry Trotter’in 1880 Tarihli Raporunda Doğu Ve Güneydoğu’nun Etnik Dini, Sosyal Ve İktisadi Yapısı”, *Asia Minor Studies*, Cilt: 6, Sayı: 12, Temmuz 2018, s. 145-175.

KURAN, Ercüment; “Amiral Bristol Raporu ve A.B.D’de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed. H. C. Güzel), 2. Baskı, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları 2001, s. 189-207.

KURŞUN, Zekeriya; “Mehmed Hurşid Paşa’nın Seyahatname-i Hudud Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Bayezid Sancağı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 2, 2000, s. 101-122.

KURTCEPHE, İsrail; “Birinci Dünya Savaşında Bir Süryani Ayaklanması”, *OTAM Dergisi*, Sayı 4, Ankara 1993, s. 291-296.

KURTCEPHE, İsrail-AKGÜL, Suat; “Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri”, *OTAM*, Sayı 6, 1995, s. 249-256.

KUZUCU, Kemalettin; “II. Abdülhamid Dönemi Lâyhalarında Ayrılıkçı Hareketleri Önlemeye Yönelik Sosyo-Kültürel Çözüm Önerileri”, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. Osman Köse), Samsun 2017, s. 375-392.

KÜÇÜK, Cevdet; “Van’daki Ermeni İsyancıları”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Van 1990, s. 139-149.

_____ ; “XIX. Asırda Anadolu’da Ermeni Nüfusu”, *Türk Tarihi’nde Ermeniler Sempozyumu*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1993, s. 75-95.

MACİD, Ahmed; “Kürdistân Ahvâli ve Mesele-i Islahât”, *Mülkiye*, No. 8, 1 Eylül 315, s. 1-18.

MANGALTEPE, İsmail; “XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Bitlis”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (Ed. Oktay Belli), Ankara 2007, s. 285-294.

_____ ; “XIX yüzyıl seyahatnamelerinde Hakkâri”, *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Hakkâri Valiliği, 2007.

MCCARTY, Justin; “Ermeni İsyancıları ve Osmanlılar”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, (Der. Ömer Engin Lütem), Terazi Yayınları, Ankara 2009, s. 61-85.

MC DOWALL, David; “Kürt Sorunu: Tarihsel Bir Bakış”, *Kürtler*, (Ed. Philip G. Kreyenbroek-Stefan Sperl), (Çev. Yavuz Alagon), Cep Kitapları, İstanbul 1992, s. 14-37.

MCGOWAN, Bruce; “Ayanlar Çağı (1699-1812)”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik Ve Sosyal Tarihi*, (Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert), Eren Yayınları, İstanbul 2006, Cilt II, s. 759-885.

MEMİŞOĞLU, Ragıp; “Ermenilere Oynatılanlar ve Van’da Ermeni Mezalimi”, *2 Nisan Gazetesi*, Van, 17 Nisan 1974.

MERCAN, Mehmet Salih; “Protestan Misyoneri Corc (George)’un Bitlis’teki Komite Faaliyetleri (1896)”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş), Cilt 1, Ankara 2019, s. 465-486.

_____ ; “Van’daki Müslim ve Gayrimüslim Okullar (1896/1899/1912)”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 09-13 Haziran 2009*, Van 2010, s. 221-233.

MİNASSIAN, Anahide Ter; “Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Editör: P. Dumont-F. Georgeon), (çev: Ali Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 116-135.

MİNORSKY, V; “Kürtler”, *İ.A.*, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, c. VI, ss. 1089-1114.

NECEFOĞLU, Hacı; “XIX. Yüzyılda Rusların Osmanlı Kürt Aşiretlerine Yönelik Faaliyetleri”, *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, Cilt IV, T.T.K Yayınları, Ankara 2014, s. 1-11.

NIKİTİN Basil; “Nesturiler”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, MEB, Eskişehir 2001.

OKTAY, Hasan; “Ermeni Komitecilerinin Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa Ve Türküsü”, *Yeni Türkiye Dergisi*, (38), Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Ankara 2001, s. 832-837.

_____ ; “Van Belediye Reisi Kapamacıyan Efendi’nin Ermeni Taşnak Komitesince Katline Dair”, *Yeni Türkiye Dergisi*, (38), Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Ankara 2001, s. 839-845.

OKUR, Mehmet; “XIX. yüzyıl’ın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti Üzerinde İngiliz, Rus Ve Alman Rekabeti”, *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum 2004, s. 216-228.

ÖĞÜN, Gülay; “Tarihte Van”, *Van Kütüğü*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1992, s. 75-102.

ÖĞÜN, Tuncay; “Van’da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, *Türk Kültürünü Araştırma Dergisi*, Sayı 462, 2001, s. 590-606.

ÖNEY, Celal; “Norveç’ten Muş’a: Bir Protestan Misyoner Bodil Biørn”, *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 467-486.

_____ ; “Amerikan Board’un Bitlis’teki Varlığı Cercevesinde Bitlisli Protestan Kadın Misyoner Grace Highley Knapp’ın Faaliyetleri”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş), Cilt 1, Ankara 2019, s. 445-464.

ÖZBEK, Nadir; “Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Jandarma (1876- 1908)”, *Tarihsel Perspektiften Türkiye’de Güvenlik Siyaseti, Ordu ve Devlet*, (Ed. Evren Baltaand İsmet Akça), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 47-78.

_____ ; “Anadolu Islahatı, “Ermeni Sorunu” ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, No. 9, 2009, s. 59-85.

ÖZCAN, Besim; “1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, (46), Erzurum 2011, s. 195-204.

ÖZCOŞAR, İbrahim; “Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, (Ed. İbrahim Özcoşar, Şahab Vali), Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 9-38.

ÖZDEMİR, Mehmet; “Şeyh Ubeydullah Ayaklanması ve Şeyh Ubeydullah’ın Oğlu Seyyid Abdulkadir’in Kürt Milliyetçiliğine Etkisi”, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı’dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, 6-8 Eylül 2012 Bingöl, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 476-484.

ÖZEL, Sabahattin; “Batılıların Gözüyle”, *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, Hikmet Özdemir (Ed.), TBMM Yayınları, Ankara 2007, s. 1-17.

ÖZGÜL, İbrahim-KIRCA, Ersin; “Bayezid Mutasarrıfı Mahmut Paşa’nın Merkezle İlişkileri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Van YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 40, 2018, s. 413-428.

ÖZKAN, ELA; “19. Yüzyılda Hakkâri’nin İdari Taksimatındaki Değişiklikler “1839-1925”, *JASS*, 65, 2018, s. 381-392.

_____; “19. Yüzyılda Muş’un İdari Yapısındaki Değişikliklerin Tespiti”, *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 209-218.

ÖZKAN, Selim Hilmi; “Bitlis’ten Amerika’ya Ermeni Gocu ve Amerika’da Ermeni Diasporasının Faaliyetleri (1878-1915)”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş), Cilt 1, Ankara 2019, s. 527-536.

ÖZKAYA, Yücel; “Arşiv Begelerine Göre XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler’in Durumu”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri*, Ankara 1985, s. 149-158.

ÖZLÜ, Zeynel-TİRYAKİ, Kerim; “Adana Valisi İsmail Hakkı Bey’in “Raporlarım” Adlı Eserinde Bitlis Kazası ile İlgili Bulgular (1912)”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş), Cilt 1, Ankara 2019, s. 581-596.

ÖZTÜRK, Ahmet-Toprak, Serap; “Kafkasya’dan Muş Yöresine Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1856-1905)”, *SUTAD*, 43, Bahar 2018, s. 437-458

ÖZTÜRK, Mustafa; “19. Yüzyılın Sonları ile 20. Yüzyılın Başlarında Bitlis ve Cevresinde Asayiş Olayları”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş), Cilt 1, Ankara 2019, s. 393-412.

PALABIYIK, M, Serdar; “Ermeni Sorununa Giriş”, *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, (Der. Ömer Engin Lütem), Terazi Yayınları, Ankara 2009, s. 3-23.

PAMUK, Bilgehan; “İpek Yolu Ticareti ve Erzurum”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22 2, Aralık 2007, s. 125-143.

PAMUKÇU, Gürkan; “Ermeni Sorunu”nun Kökenleri ve XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kürt - Ermeni Siyasal ve Toplumsal İlişkileri”, *Ermenistan: Tarih, Hukuk, Dış Politika ve Toplum*, (Ed. Soyalp Tamçelik), Gazi Kitabevi, Ankara, 2015, s. 105-159.

PEROOMIAN, Rubina; “Van Taşra Edebiyatının Mirası”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Aras Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 151-172.

QASIMOV, Cavid; “Sovyet Askeri Tarihçilerinin Araştırmalarında Kafkas Cephesi, Rus Birlikleri ve Ermeni Çeteleri Tarafından Muş’un İstilasası”, *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 317-324.

QUATAERT, Donald; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *TCTA*, Cilt 6, (Çev. Ahmet Günlük), (Haz. Mustafa Şahin), İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1556-1562.

ROGAN, Eugene L.; “Aşiret Mektebi: Abdulhamid II’s School for Tribes (1892-1907)”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 1996, Sayı 28, s. 83-107.

SAKİN, Serdar; “İngiltere’nin Osmanlı Ermenilerine Yönelik Politikası Çerçevesinde Doğu Vilayetlerinde Yapılan İslahat Çalışmaları”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008, (Haz. Metin Hülagü vd.), Cilt 4, 2009, s. 123-142.

SARAÇOĞLU, Hüseyin-YILDIZ, Mehmet Zeydin; “XIX. Yüzyıldan Günümüze Bitlis İlinin İdari ve Demografik Gelişimi”, *II. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Desen Ofset Matbaası, Ankara 2007, s. 271-285.

SARI, Nil; “Amerikalı Misyonerler ve Ermeni Sorunu”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları 2001, s. 287-298.

SARI GÜVEN, Melek; “19. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı İçinde Ermeni-Kürt İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *JASSS*, Sayı 63, 2017, s. 341-358.

SARIKÇIOĞLU, Melike; “İran Arşivlerine Göre Şeyh Ubeydullah İsyanı”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, 2013, s. 1-35.

SARINAY, Yusuf; “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt I, Sayı 2, Yaz 2008, s. 69-105.

SATILMIŞ Selahattin; “XIX. Yüzyılda Hakkâri’de Hristiyan Bir Cemaat: Nesturiler (İdari, İktisadi ve Sosyal Durumları)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006, Cilt VIII, Sayı 2, s. 103-121.

_____ ; “XIX. Yüzyılda Nesturiler ve İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri”, *Belleten*, Sayı 261, 2007, s. 653-688.

SAYDAM, Abdullah; “Reformlar ve Engeller: Tanzimat Döneminde Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 180-189.

_____ ; “Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler” *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2009, Sayı 20, s. 9-31.

SELVİ, Haluk-CIRIK, Bülent; “1913 İslahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar”, *OTAM*, 36 /Güz 2014, s. 157-200.

SEVGEN, Nazmi; “Kürtler”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*, Cilt IV, Sayı 7, TTK Yayını, Ankara 1968.

SEVGİ, Ahmet; “Türk-Ermeni Meseleleriyle İlgili Bir Vesikâ”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (9), 2001, s. 1-8.

SEZER, Ayten; “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı II*, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, s. 181-192.

SEZER, Cemal; “Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Etkileri (1890-1914)”, *Hitit Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı 1-2, s. 57-69.

SEZER, Musa-HAZIRBULAN, Tahsin; “1851-1852 Tarihli Vakıf Muhasebe Defterine Göre Bitlis Vakıfları”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş) Ankara 2019, Cilt 2, s. 231-246.

SONYEL, Salahi; “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çalışmalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü”, *Belleten*, Sayı 195, TTK, 1985, s. 647- 656.

SOY, H. Bayram; “Almanya’nın Osmanlı Ermenilerine Yönelik Siyaseti (1888-1918)”, *Yeni Türkiye*, 60, 2014, s. 1-21.

SUNAR, Mehmet Mert; “Doğu Anadolu ve Kuzey Irak’ta Aşiretler: II. Abdülhamid’ten II. Meşrutiyete”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 10/2000, s. 115-130.

SÜVARİ, Çakır Ceyhan; “Van Gölü Havzası Yezidileri ve Yezidiliğin Anadolu Kültürleriyle Ortak Olan Paylaşımları”, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 17-21 Haziran 2008*”, 2011, s. 338-346.

ŞAHİN, Hasan; “Kırım Harbi’nde (1853-1856) Doğu Anadolu Cephesi’nde Cereyan Eden Muharebelerde Başlı-Bozuk Birlikleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 49, Erzurum 2013, s. 343-358.

ŞAHİN, Enis-YAVUZ, Fikretin; “Türk Doğu Vilâyetlerine Dair Bir Amerikan Belgesi”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Sayı 10, 2008, s. 383-401.

ŞAŞMAZ, Musa, “Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895- 1897)”, *Osmanlı dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed. H. Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 93-104.

Şemsettin Sami; “Van”, *Kamusu’l-A’lam*, İstanbul 1316, Cilt VI, s. 4673.

_____ ; “Bitlis”, *Kamûsü’l-A’lâm*, İstanbul 1316, Cilt II, s. 1239.

ŞEN, Korkmaz-GENCER Fatih; “İngiliz Konsolos J. Brant’ın Raporlarına Yansıyan Tarihi Eserler (Doğu Anadolu Bölgesi 1836-1852)”, *Sanat Tarihi Yazıları, Literatürk Academia*, 2019/2, s. 609-635.

ŞİMŞİR, Bilal N; “Ermeni Sorunu ve Van”, *Ermeni Olayları Sempozyumu, Yüzüncüyıl Üniversitesi Yayınları*, Van 1986, s. 46-71.

TALAY, Aydın; “Van’da Osmanlı Hizmet ve Eserleri”, *Dünyada Van Dergisi*, 1999, Sayı: 18, s. 9-12.

TALAY, Aydın; “Van Vakıfları”, *Dünyada Van Dergisi*, 1999, Sayı 18, s. 28-30.

TAŞ, N. Fahri; “Vilâyet-i Şarkıyye Islâhatı ve Genel Müffettiş Nicolas Hoff”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 42, Kasım, 1998, s. 923-968.

TAŞKIRAN, Hasan-KOÇAK, Zülfiye Koçak; “Adilcevaz Kazasının İlk Nüfus Sayımı (30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1836)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3/4, 2014, s. 718-738.

TAŞKIRAN, Hasan-KOÇAK, Zülfiye; “2793 Numaralı Ahlat Kazası Müslim Nüfus Defteri (30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1836)’nin Tanıtımı ve Değerlendirmesi”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XVII, 2014, s. 421-442.

TEKDAL, Danyal; “1907 Bitlis Depremi ve İsyânında Bir Vali: Ferid Paşa”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 27, 2017, s. 94- 116.

_____ ; “II. Abdulhamid Donemi Bitlis Vilayetinde Islahat Çalışmaları ve Nahiye Teşkilatı”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş), Cilt 1, Ankara 2019, s. 495-526.

TEKİN, Rahmi; “XIX. Yüzyılın Sonlarında Van’ın Mahalleleri”, *Dünyada Van Dergisi*, Sayı 20, 1999, s. 2-5.

TEKİN, Zeki; “Van Şehir Tarihi Bibliyografyası”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, s. 689-731.

TEMİZER, Abidin; “Van’da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri Ve Van, Amerikan Hastanesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II (2), 2013, s. 169-204.

TIZLAK, Fahrettin; “XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları”, *Belleten*, Cilt LX, Sayı 227-229, TTK Basımevi, Ankara 1997, s. 703-718.

_____ ; “Van Gölü’nde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1879-1907)”, *Belleten*, Cilt 64, Sayı 240, Ankara 2000, s. 467-486.

_____ ; “Osmanlı Devleti ve Van Gölü’nde Vapur İşletmeciliği”, *Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller I*, (Haz. Şakir Batmaz), Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri 2015, s. 391-412.

TOP, Mehmet; “Van’ın Kültürel Mirası”, *Cumhuriyetin 75. Yılında Van Anı Kitabı*, 1999, s. 79-105.

_____ ; “Hoşap Medreseleri”, *Dünyada Van Dergisi*, 1997, Sayı 9, s. 22-27.

TOZKOPARAN, Neşe; “20. Yüzyılın başında Van’da Bir Amerikan köyü”, (Ed. Oktay Belli), *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 09-13 Haziran 2009, Van 2010, s. 350-361.

TOZLU, Necmettin; “Eğitim-Öğretim”, *Van Kütüğü*, Ankara, YYÜ Yayınları 1992, s. 606-653.

_____ ; “Erzurum Depremleri (1850-1900)”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Erzurum 1996, I, Sayı I, s. 119-126.

_____ ; “Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, Cilt 14, s. 481-493.

TÖREHAN, S-İŞİK, E.-AKKILLI, A.-HATTATOĞLU, F.; Van Gölü Havzası İpek Yolu Güzergâhı Üzerine Bir Çalışma”, *International Journal of Scientific and Technological Research*, 1(2), 2015, s. 51-75.

TUKİN, Cemal; “Van Bölgesi ve Tarihi Kaynakları”, *Beşinci Üniversite Haftası*, Ankara 1945, s. 252-273.

TUNCEL, Metin; “Hakkâri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt XV, İstanbul 1997, s. 205-207.

_____ ; “Bitlis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul 1992, s. 225-228.

_____ ; “Bitlis Şehri (Tarihi Coğrafya Açısından Yaklaşım)”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 4, Ankara 1989, s. 101-110.

_____ ; “Muş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 31, s. 361-371.

_____ ; “Doğubayazıt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul 1994, s. 492-494.

TUNCEL, Harun; “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2, 2000, s. 23-34.

TUNCER, O. Cezmi; “Van Yöresinde Bilinmeyen Bazı Yapılarımız”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, 1976, Sayı 6, s. 125-146.

_____ ; “Bitlis-Van Karayolu Üzerindeki Hanlar”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, 1981, Sayı 9-10, s. 317-352.

TUNÇ, Volkan; “Van Milletvekili İbrahim Arvas’ın Biyografisi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki Faaliyetleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt 6, 2019, s. 388-432.

_____ ; “Bağdat Paketi Ortak İşbirliği Kapsamına Alınan Elazığ-Van Demiryolu Hattı”, *IV. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*, 21-23 Aralık, Mardin 2018, s. 132-133.

TURAN, Orhan; “Van’da Bir İngiliz Konsolos Vekili: Bertram Dickson’ın Taşnak Cemiyeti Üzerine Değerlendirmeleri”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 65, 2020, s. 131-158.

TURAN, Mustafa-GÖRÜR, Emel Demir; “İngiltere’nin Anadolu Genel Konsolosu Charles William Wilson ile Erzurum Konsolosu Henry Trotter’ın Ermenilerle Meskûn Bölgelerin Islahına Yönelik Hazırladıkları Islahat Projeleri”, *OTAM*, Sayı 44, 2018, s. 311-340.

TURGUT, Ramazan; “Mar Şem’un Ailesi ve Nesturi Patrikliği”, *1. Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumu*, Cilt 2, Hakkâri 2018, s. 410-418.

_____ ; “Koçanis-Üç Asırlık Nesturi Patrikhane Merkezi (1600 1915)”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu*, Cilt 2, Hakkâri, 2014, s. 19-34

TÜRKDOĞAN, Orhan; “Doğu Anadolu’nun Sosyal Yapısı”, *Doğu Anadolu’nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri*, Tunceli 1985.

TÜRKMEN, Zekeriya; “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakkî Hükûmetinin Doğu Anadolu Islahat Projesi ve Uygulamaları”, *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Cilt II, Genelkurmay Atase Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 239-268.

_____ ; “İttihat Ve Terakkî Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları, (1913-1914): Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2003, Cilt 3, Sayı 9, Ankara 2003, s. 41-75.

TÜRKOĞLU, Şehabettin; “Arşivlerdeki Van”, *Dünyada Van Dergisi*, 1994, Sayı 5, s. 14-15.

UĞURLU, M-YEŞİLÇAY, R.; “Bitlis Süryanilerinin Bölge Halkı ve Osmanlı İdaresi ile İlişkileri (1889-1920)”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş), Cilt 1, Ankara 2019, s. 553-558.

ULUÇ, A. Vahap; “Kürtler’de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret”, *Mukaddime*, Sayı 2, Mardin 2010, s. 35-52.

ULUÇAM, Abdüsselam; “Van ve Çevresindeki Osmanlı Medreseleri ile Eğitim Öğretimdeki Yerleri”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 4-8 Ekim 1999, Ankara 2002, s. 777-794.

_____ ; “Doğu Anadolu Mimarisinde Türk-Ermeni Kültür İlişkileri”, 21.

Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu, Iğdır 5-7 Ekim 1999, Ankara 2000, s. 169-178.

_____ ; “Doğu Anadolu’daki Hıristiyan ve İslam Mimarisinde Görülen Bazı Sanat Etkileşimleri”, *Uluslararası Sanatta Etkileşim Sempozyumu*, Ankara 25-27 Kasım 1998, Ankara 2000, s. 260-266.

ULUERLER, Sıtkı; “Osmanlı-İran Sınır Tespiti ve Güvenliği Açısından Bazı Aşiretlerin Çıkarıldığı Sorunlar (1850-1854)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 25, Sayı 2, 2015, s. 249-268.

ULUTÜRK, Muammer- ÇELİK, Nihat; “Sason Ermeni İsyanında Halil’e Bişar ve Antranik Paşa Mücadelesi”, *Tehcirin 100. Yılında Osmanlı’nın Son Dönemindeki İsyanlar Uluslararası Sempozyumu 2014*, Dicle Üniversitesi Yayınları 2015, s. 127-143.

UZMAN, Nasrullah; “19. Yüzyılda Doğu Anadolu ve Rusya”, *Yeni Türkiye*, Ankara 2015, s. 659-671.

UZUN, Turgay; “Osmanlı Devletinde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler”, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 3. baskı, Ankara 2006.

ÜNAL, Fatih; “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devletine Karşı Kullanma Çabaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt 5, Sayı 17, Bahar 2008, s. 133-152.

_____ ; “II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu’daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 20-21, Kış 2005 - İlkbahar 2006.

_____ ; “Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa’nın Faaliyetleri”, *Tarih Dergisi*, Sayı 44, s. 169-198.

_____ ; “Ermeni Olaylarından Bir Safha: Kürt Musa Bey Olayı”, *Kafkas Araştırmaları*, II, İstanbul 1996, s. 51-64.

ÜNAL, Mehmet Ali; “Osmanlı Devleti’nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı” *Osmanlı*, Cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 111-121.

ÜNAL, R. Hüseyin; “Türk Döneminde Van”, Van 1995, s. 104-152.

ÜNVER, Metin; “Vilayet Nizamnamelerinin Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatına Etkileri (1864-1876)”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, (Ed. Erkan Tural, Selim Çapar), TODAİE Yayınları, Ankara 2015, s. 97-125.

VANLI, Sebahattin; “Bitlis Olayları (1895 ve 1914)”, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Gramat Matbaası, Ankara 2011, s. 449-455.

VERHEIJ, Jelle; “Doğu Anadolu’da Batılı Seyyahlar 1800-1914 Açıklamalı Bibliyografya Denemesi” *kebiçe / 44*, 2017, s. 379-420.

YAVUZ, Fikretin; “Ermeni Kimliği’nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırmıyan”, *Akademik İncelemeler*, 2 (1), 2007, s. 258-289.

YERASİMOS, Stefanos; “Ermeni Meselesi (Kürt Faktörü ve Dış Müdahaleler)” 1856-1923, *Emperyalizm Kışkacında Türkler Ermeniler Kürtler*, (Ed. Ersal Yavi), Yazıcı Yayınevi, İzmir 2001, s. 62-80.

YILDIRIM, Hüsamettin; “Rusların Van üzerindeki Emelleri”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, YYÜ Yayınları, Ankara 1990, s. 243-249.

YILDIRIM, İsmail; “Demiryollarının Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine Ulaşması Hakkında Bir değerlendirme”, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Toplumsal Tarihi Sempozyumu*, 16-18 Haziran, Van 1999.

YILDIZ, Tuba; “Osmanlı Kaynaklarına Göre Sosyo-Politik ve İdari Açından Kürtler (XVII.-XIX. Yüzyıllar)”, *Tarihte Türkler ve Kürter Sempozyumu Bildiriler*, Cilt 3, Ankara 2014, s. 163-179.

YILDIZ Hatip; “Bedirhan Bey ve Nasturiler”, (Derleyen: Ahmet Tasgın, Eyüp Tanrıverdi,

- Canan Seyfeli), *Süryaniler ve Süryanilik*, Cilt 1, Orient Yayınları, Ankara 2005, s. 161-183.
- _____ ; “Osmanlı Modernleşme Döneminde Muş Sancağı’nda Açılan Müslüman Eğitim Kurumları”, *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*”, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 1025-1040.
- YILDIZ, Mehmet Zeydin; “XIX. Yüzyılda Van’ın Demografyası”, *Van Kent Araştırmaları*, (Hazırlayan: Suvat Parin), Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 110-127.
- _____ ; “XIX. Yüzyılda Hakkâri’nin İdari Yapısı”, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu*, Vol. 2, Hakkâri 2016, s. 181-204,
- YILDIZ, Mehmet-DENİZ, Orhan; “Maarif Salnamelerine Göre 19. Yüzyıl Sonunda Van’da Eğitim ve Kültürel Hayat”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Vol. 21/35, 2016, s. 197-208.
- YILMAZ, Abdurrahman; “XX Yüzyılın Başında Nasturiler Kültürleri Kürtler ve Merkezi Otorite İle İlişkileri” *Turkish Studies*, Vol. 8/5, 2013, s. 225-242.
- _____ ; “Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Nasturi Ayaklanmaları”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Mart 2015, Yıl 8, Sayı XXI, s. 107-129.
- YILMAZ, Edip; “İdârî Taksimat ve Mahalli İdâreler”, *Van Kütüğü*, YYÜ Yayınları, Ankara 1992, s. 581-591.
- YİĞİTLER, Şener Şükrü; “19. ve 20. Yüzyıllarda Yabancı Seyyahların Gözüyle Bitlis ve Çevresi”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, (Ed. M. İnbaşı-M. Demirtaş), Cilt 2, Ankara 2019, s. 421-438.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil; “Bitlis”, *İ.A.*, Cilt II, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 661-664.
- _____ ; “Ermeniye”, *İ.A.*, Cilt IV, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 345-353.
- _____ ; “Erzurum”, *İ.A.*, Cilt IV, MEB Yayınları, Eskişehir 2001, s. 345-353.
- YİNER, Abdulnasır; Miranlı Mustafa Paşa Örneğinde Hamidiye Alayları Askerî Gücünün Kötüye Kullanımı”, *History Studies*, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, 2012, s. 449-464.
- YORULMAZ, Şerife; “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19.yüzyıl–20.yüzyıl başları)”, *OTAM*, 11, Ankara 2000, s. 697-768.
- Yurt Ansiklopedisi; “Van”, *Anadolu Yayıncılık*, Cilt 10, İstanbul 1984, s. 7549-7580.
- Yurt Ansiklopedisi; “Bitlis”, *Anadolu Yayıncılık*, Cilt 2, İstanbul 1982, s. 1378-1444.
- YUVALI, Abdulkadir; “Ermeni İsyânlarında Misyoner Okullarının Rolü”, *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, 17-21 Haziran 1991*, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını, Kars 1991, s. 203-214.
- YÜCEL, İdris; “Yakın Şarkta Batı Nüfuzu Üzerine Bir Değerlendirme: Anadolu’daki Amerikan Misyon Hastaneleri (1880-1930)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, Güz 2011, s. 229-251.
- YÜCEL, Yaşar; “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Bellekten*, XXVIII/152, TTK, Ankara 1974, s. 657-708.
- YÜKSEL, Mevlüt; “Erzurum, Bitlis ve Mamüretlilaziz Vilayetlerindeki Ermeni İsyânları (1890-1905)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 43, 2012, s. 165-194.
- ZÜLFİKAR, Hamza; “Salnameler ve Son Devir Kaynaklarına Göre Bitlis’te Ermeniler”, *Ermeni Olayları Sempozyumu*, 2-4 Nisan 1985, Yüzüncüyıl Üniversitesi, Van 1986, s. 75-78.

2. Diğer Dillerde Yazılmış Makaleler

ABBOTT, Keith Edward; “Notes of a Tour in Armenia in 1837”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 12, 1842, s. 207-220.

AINSWORTH, William Francis; “An account of a Visit to the Chaldeans, inhabiting Central Kurdistan; and of an Ascent to the Peak of Rowanduz (Tur Sheikhiwa) in the Summer of 1840”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 11, 1841, s. 21-76.

ALİSCHAN, Leonce; “Typographie de Grande Arménie”, *JournalAsiatique*, (Trad. M.E. Dulaurier), Sixieme Serie, Tome XIII, Ernes Leroux Editeur, Paris, Imprimerie Nationale, 1869, pp. 405-430.

ANDERSON, Robert E.; “The Armenian Trouble”, *The Villanova Monthly*, USA, Mart 1897, 5/3, s. 119- 125.

ASTOURİAN, Stephan; “The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power,” in *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, (Ed. Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek and Norman M. Naimark), New York: Oxford University Press, 2011, pp. 55-81.

BACHMANN, Wilhelm; “Bericht zur Routenkarte vom Mosul nach Wan”, *Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt*, 60, 1914, s. 21-25.

BELCK, Waldemar; “Untersuchungen und Reisen in Transkaukasien, Hoch-Armenien und Kurdistan”, *Globus. Illustrierte Zeitschrift fir Länder und Völkerkunde*, 63, 1893, s. 349-374.

BELL, Mark S.; “Around and about Armenia”, *Scottish Geographical Magazine*, 6, 1890, s. 113-135.

BLAU, O.; “Reisen im Orient”, *Zeitschrift für allgemeine Erdkunde, neue Folge*, 10, 1861, s. 371-409.

_____ ; “Dr. Auriema’s Reiserouten in Kurdistan mitgetheilt von Dr. O. Blau”, *Petermanns Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt*, 9, 1863, s. 165-167.

_____ ; “Vom Urumia See nach dem Van See. Mittheilungen aus dem Tagebuche von O. Blau”, *Petermanns Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt*, 9, 1863, s. 201-210.

BORÉ, Eugène; “Fragment d’un Voyage en Arménie”, *Bulletin de la Société Industrielle d’Angers*, Mars-Avril, Anger, Imprimerie de Cosnier et Lachese, 1843, s. 152-158.

BOZARSLAN, Hamit; “Les relations kurdo-Armeniennes: 1894-1996”, (Ed. H.L. Kieser), *Die Armenische Frage und Die Schweiz*, Zurich: Chronos Verlag, 1999, 329-340.

BRANT, James; GLASCOTT, A.G; “Notes of a Journey Through a Part of Kurdistán, in the Summer of 1838”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10, 1840, s. 341-434.

BRUİNESSEN, Martin Van; “Kurdish Society, Etnicity, Nationalism and Refugee Problems”, *The Kurds: A Contemporary Overview*, (Ed. P.G. Kreyenbroek, S. Sperl), 3rd edition, London: Routledge, 1997, s. 33-67.

_____ ; “The Sâdatê Nehrî or Gîlânîzâde of Central Kurdistan”, *Journal of the History of Sufism*, 1-2, 2000, pp. 79-91.

_____ ; “Kurds, States, and Tribes”, In *Tribes and Power: Nationalism and Ethnicity in the Middle East*, (Ed. by Faleh Abdul-Jabar and Hosham Dawod), London: Saqi, 2002, pp. 165-183.

CANARD, M; “Arminiya”, *The Encyclopaedia of İslam*, E. J. Brill, Leiden 1986.

CHABOT, M. J.B; “Notice Sur Les Yezidis”, *Journal Asiatique*, Neuvieme Serie, Tome VII, Paris, imprimerie Nationale, Ernest Leroux Éditeur, 1896, s. 100-132.

CHANTRE, M. Ernest; “De Beyrouth a Tiflis (A Travers la Syrie, la Haute-Mesopotamie et le Kurdistan)”, *Le Tour Du Monde Nouveau Journal Des Voyages*, 58, Deuxième Semestre,

Paris, Libraire Hachette, 1889, s. 209-304.

CLAY, Christopher; "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia", *Middle East Studies*, Vol. 34, No. 4, 1998, pp. 1-32.

DADRİAN, Vahakn N.; "The 1894 Sassoun Massacre: A Juncture in the Escalation of the Turko-Armenian Conflict", *The Armenian Review* 47, No. 1-2, 2001, pp. 5-39.

DAHLMAN, Carl; "The Political Geography of Kurdistan", *Journal Eurasian Geography and Economics*, Volume 43, Issue 4, 2002, pp. 271-299.

DAVIS, Greene Frederick; "The Armenian Crisis", *The Review of Reviews*, vol. 11, 1895, pp. 45-54.

DENNİS, Brad; "The Debate on the Early 'Armenian Question' 1877-1896: Strengths, Weaknesses, Lacunae and Ways Forward", *Middle East Critique*, Vol. 20, No. 3, 2011, pp. 271-289.

DERDERİAN, Dzovaniar; "Shaping Subjectivities and Contesting Power through the Image of Kurds, 1860", In *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, (Ed. Yaşar Tolga Cora, Dzovaniar Derderian and Ali Sipahi), London: I.B. Tauris, 2016, pp. 91-108.

DERİNGİL, Selim; "The Armenian Question Is Finally Closed: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895-1897", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 51, No. 2, 2009, pp. 344-371.

DEYROLLE, M. Theophile; "Voyage Dans Le Lazistan et L'Arménie", *Le Tour Du Monde, Nouveau Journal des Voyages, I*, Paris, Libraire Hachette, 1876, pp. 369-416.

DICKSON, Bertram; "Journeys in Kurdistan", *The Geographical Journal*, 35/4, 1910, pp. 357-379.

DOMİNİAN, Leon; "The Peoples of Northern and Central Asiatic Turkey", *Bulletin of the American Geographical Society*, 47 (11), 1915, pp. 832-871.

DUGUİD, Stephen; "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, May 1973, Cilt 9, Sayı 2, s. 139-155.

EPEL Michael; "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century", *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 2, March 2008, s. 237-258.

ETMEKJIAN, Lillian; "The Armenian National Assembly of Turkey and Reform", *Armenian Review*, vol. 29, no. 1, 1976, pp. 38-52.

FİROZUĞLU, Safarov Rafik; "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı Ülkesine Göçler", *Osmanlı Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, Cilt IV, s. 687-696.

FİSHER, Alan W.; "Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years After the Crimean War", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 35, No. 3, 1987, s. 356-371.

FLANDIN, Eugene; "Souvenirs de voyage en Arménie et en Perse. L'Arménie", *Revue des deux mondes nouvelle période*, 10, 1851, s. 651-681.

GAUİN, Maxime; "The Missed Occasion: Successes of the Hamidian Police against the Armenian Revolutionaries", *Review of Armenian Studies*, No. 30, 2014, pp. 113-131.

GÜNDOĞAN Özok, Nilay; "Ruling the Periphery, Governing the Land-The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, (34) 1, 2014, s. 160-174.

HARTMANN, Elke; "The Turks and Kurds are Our Fate: ARF Self-defense Concepts and Strategies as Reflected in Ruben Ter Minasian's Memoirs of an Armenian Revolutionary", in: *Armenian Review*, 54, 3-4, 2014, p. 1-44.

HOFFMANN, Tessa- KOUTCHARİAN, Gerayer; "The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire", *Armenian Review* 4, 39/4, 1986, s. 1-45.

HOVANNİSİAN, Richard G.; “The Historical Dimensions of the Armenian Questions”, *The Armenian Genocide in Perspective* (Conference information: 1982, TelAviv, Israel), (Ed. Richard G. Hovannisian), London: Transaction Publishers, 1986, s. 19-42.

HUNTINGTON, Ellsworth; “The Valley of the Upper Euphrates River and Its People”, *Bulletin of the American Geographical Society*, Vol. 34, No. 5, 1902, pp. 384-393.

ISSAWİ, Charles; “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route”, *International Journal of Middle East Studies*, 1 (1), Jan 1970, s. 18-27.

KALİGİAN, Dikran M.; “Agrarian land reform and the Armenians in the Ottoman Empire”, *The Armenian Review*, Vol 48, No 3-4, 2003, pp 25-45.

KEVORKİAN, Raymond; “The Armenian Population of Sassoun and the Demographic Consequences of the 1894 Massacres”, *Armenian Review*, vol. 47, no. 1-2, 2001, p. 41-53.

KİESER, Hans-Lukas; “Alevis, Armenians and Kurds in Unionist-Kemalist Turkey (1908-1938)”, *Turkey’s Alevi Enigma: A Comprehensive Overview*, (Ed. P.J. White, J. Jongerden), Leiden: Brill, 2003, s. 177-196.

_____ ; “Epilogue Contributions, Opportunities, and Dilemmas Faced by Scholars of the Ottoman East”, In *The Ottoman History in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, (Ed. Yaşar Tolga Cora, Dzovaniar Derderian and Ali Sipahi), London: I.B. Tauris, 2016, pp. 291-298.

KOTSCHY, Theodor; “Neue Reise nach Kleinasien”, *Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes’ Geographischer Anstalt*, 6, 1860, s. 68-77.

LAVAL, Lottin de; “Ein Besuch bei Khan Mahmud und Halil Bey in Kurdistan”, *Das Ausland*, 18, 1845, pp. 1339-1344.

MARTİN, M. Saint; “Notice Sur Le Voyage Littéraire de Mr. Schulz en Orient, et sur les découvertes qu’il a faites récemment dans les ruines de la ville de Sémiramis en Arménie (1)”, *Journal Asiatique*, Paris, Imprimerie Royale, 1828, s. 161-188.

MAUNSELL, F. R; “Kurdistan”, *The Geographical Journal*, 3 (2), Feb. 1894, s. 81-92.

_____ ; “Central Kurdistan”, *The Geographical Journal*, 18 (2), Aug. 1901, s. 121-141.

MCCARTY, Justin; “The Demography of the 1877-78 Russo-Turkish War” *The Ottoman-Russian War of 1877-78*, (Ed. Ömer Turan), Ankara 2007, s. 51-78

MELSON, Robert; “A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894-1896”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 24, No. 3, 1982, pp. 481-509.

MİLLER, Owen; “Back to the Homeland’ (Tebi Yergir): Or, how Peasants became Revolutionaries in Muş”, *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, vol. 4, no. 2, 2017, pp. 287-308.

_____ ; “George Perkins Knapp of Bitlis and the Massacres of 1895”, *paper delivered at Middle East Studies Association conference*, November 19, 2017.

MİNORSKY, V; “Kurds, Kurdistan”, *The Encyclopaedia of İslam*, Vol. V, Leiden, E. J. Brill, 1986, pp. 438-486.

MİNORSKY. V-Bosworth C. E; “Wan”, *The Encyclopaedia of İslam*, Leiden Brill 2002, Vol. XI, s. 135-136.

MORRIS, Rebecca; “A Critical Examination of the Sassoun Commission of Inquiry Report”, *Armenian Review*, vol. 47, no. 1-2, 2001, p. 79-112.

MOUMDJİAN, Garabet Krikor; “Armenian Kurdish Relations in the Era of Kurdish National Movements (1830-1930)”, *BAZMAVEB* (Armenological Journal of the Mkhitarist Fathers, an Armenian Order in Venice, Italy), 1999, Vol. CLXII, s. 1-61.

NİKİTİN Basil; “Shamdînân”, *The Encyclopaedia of İslam*, Volume IV, London, by E.J. Brill and Luzac & Co., 1913-1936.

ÖZ, Mehmet; "Ottoman Provincial Administration in Eastern and Southeast-ern Anatolia: The Case of Bidlis in the Sixteenth Century", In *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities, and Political Changes*, (Ed. Kemal H. Karpat and Robert W. Zens), Madison: University of Wisconsin, 2003, s. 144-156.

ÖZBEK, Nadir; "The Politics of Taxation and the 'Armenian Question' during the Late Ottoman Empire, 1876-1908", *Comparative Studies in Society and History* 54, no. 4, 2012, s. 770, 790.

ÖZKAN, Fulya; "The Role of the Trabzon–Erzurum–Bayezid Road in Regional Politics and Ottoman Diplomacy, 1850-1910", In *The Ottoman History in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, (Ed. Yaşar Tolga Cora, Dzovaniar Derderian and Ali Sipahi), London: I.B. Tauris, 2016, pp. 19-41.

_____ ; "Winding Road to Modernization: Trabzon-Erzurum-Bayezid Road in the Late Ottoman World", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Volume 34, Number 1, 2014, pp. 191-205.

_____ ; "Gravediggers Of The Modern State: Highway Robbers On The Trabzon-Bayezid Road, 1850s-1910s", *Journal of Persianate Studies*, 7, 2014, pp. 217-248.

ÖZOĞLU, Hakan; "Nationalism and Kurdish Notables in the Late Ottoman-Early Republican Era", *International Journal of Middle East Studies*, 33, 2001, s. 384–409.

PERKINS Justin; "Journal Of A Tour From Oroomiah To Mosul, Through The Koordish Mountains And A Visit To The Ruins Of Nineveh", *Journal Of The American Oriental Society*, Second Volume, 1850, s. 69-123.

PIPES, Richard E.; "The Russian Military Colonies, 1810-1831", *The Journal of Modern History*, Vol 22, No. 3, 1950, s. 205-219.

POLATEL, Mehmet; "The Complete Ruin of a District: The Sasun Massacre of 1894", In *The Ottoman History in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, (Ed. Yaşar Tolga Cora, Dzovaniar Derderian and Ali Sipahi), London: I.B. Tauris, 2016, 179-198.

POLLINGTON, Viscount; "Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo, in June, 1838", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10 (1840), pp. 445-454.

PRICE, M. Philips; "A journey through Turkish Armenia and Persian Khurdistan", *Journal of the Manchester Geographical Society*, 30, 1915, s. 45-67.

QUATAERT, Donald; "Review: The Massacres of Ottoman Armenians and the Writing of Ottoman History," *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 37, No. 2, 2006, pp. 249-259.

RİEDLER, Florian; "Armenian Labour Migration to Istanbul and the Migration Crisis of the 1890s," in: *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of the Urban Modernity*, (Ed. Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi and Florian Riedler), London and New York: Routledge, 2011, pp. 160-176.

RILEY, Athelstan; "Christians and Kurds in Eastern Turkey", *Contemporary Review*, 56, July-Dec 1889, pp. 452-468.

SAFİR Efendi; "The Armenian Agitation", *Imperial and Asiatic Quarterly Review*, Vol. 9, 1895, pp. 48-52.

SCHOFIELD, Richard; "Narrowing the Frontier: Mid-Nineteenth Century Efforts to Delimit and Map the Perso-Ottoman Boundary", In: *War and Peace in Qajar Persia*, (Ed. Roxane Farmanfarmanian), New York: Routledge, 2008, pp. 149-173.

SCHULZ, Friedrich Éduard; "Memoire sur le lac de Van et ses environs (envoye a Paris le 8 juin 1828)", *Journal Asiatique*, serie 3, tome 9, April-Jun 1840, s. 257-323.

SHAW, Stanford, J; "Ottoman Population Movements During the Last Years of the Empire 1885-1914: Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1985, Sayı I, s.

191-205.

_____ ; “The Ottoman Census System and Population (1831-1914)”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No: 3, s. 325-338.

SHIEL, J.; “Notes on a Journey from Tabríz, Through Kurdistán, via Vân, Bitlis, Se’ert and Erbil, to Suleimáníyeh, in July and August, 1836”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 8, 1838, pp. 54-101.

SKENDER, Sıddıq; “Brief History of Kurds and Kurdistan”, *Fairfax*, Virginia, U.S.A, September 2009.

SPOTTISWOODE, William; “Sketch of the Tribes of Northern Kurdistan”, *Transactions of the Ethnological Society of London*, 2, 1863, s. 244-248.

STRECK, M; “Ermeniyeye”, *İ.A.*, Cilt 4, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 317-326.

STRECKER, Wilhelm; “Notizen über das obere Zab-Ala-Gebiet und Routiers von Wan nach Kotur” *Mittheilungen aus Justus Perthes’ Geographischer Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiet der Geographie*, 1863, s. 257-262.

SYKES, Mark; “The Kurdish Tribes of The Ottoman Empire”, *The Journal of The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol: 38, 1908, pp. 451-486.

TAYLOR, John George; “Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 35, 1865, pp. 21-58.

UENO, Masayuki; “For the Fatherland and the State: Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms”, *International Journal of Middle East Studies*, no. 45, 2013, s. 93-109.

VALI, Abbas; “The Kurds and Their-Others: Fragmented Identity and Fragmented Politics”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, XVIII, Sayı 2, 1998, s. 83-94.

VERHEIJ, Jelle; “Les frères de terre et d’eau’: Sur le rôle des Kurdes dans les massacres arméniens de 1894-1896”, *Islam des Kurdes, Les Annales de l’Autre Islam*, no. 5, Paris: INALCO-ERISM, 1998, pp. 225-276.

_____ ; “Die armenischen Massaker von 1894-1896: Anatomie und Hintergründe einer Krise”, in Hans-Lukas Kieser (ed.), *Die armenische Frage und die Schweiz (1896-1923) / La question arménienne et la Suisse (1896-1923)*, Zürich: Chronos, 1999, pp. 69-132.

WUNSCH, Josef; “Wan. Ein kleinasiatisches Stadtbild”, *Oesterreichische Monatsschrift für den Orient*, 15, 1889, pp. 73-78.

_____ ; “Die Landschaften Schirwan, Chisan und Tatik”, *Mitteilungen der geographische Gesellschaft*, 33, 1890, pp. 1-19.

_____ ; “Meine Reise in Armenien und Kurdistan”, *Mitteilungen der kaiserlich-königlichen geographischen Gesellschaft in Wien*, 26 (Neue Folge 16), 1883 pp. 487-520.

YILMAZ, İlkey; “Governing the Armenian Question through Passports in the Late Ottoman Empire (1876-1908)”, *J Hist Sociol*, 2019/32, pp. 388-403.

YONAN, Jesse Malek; “Story of Turkey and Armenia”, *The Kurds*, (Ed. J. W. Pierce), R. Baltimore: H. Woodward Company, 1896, pp. 304-317.

ZEIDNER, Robert F.; “Britain and the Launching of the Armenian Question”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 7, No. 4, 1976, pp. 465-483.

ZWIEDENEK, J. Von; “Historisch-geographische Notizen über den Nestorianer District Hakkâri gesammelt auf einer Reise durch den Kurdistan im Jahre 1872”, *Mitteilungen der kaiserlich-königlichen geographischen Gesellschaft in Wien*, 19 (Neue Folge 9), 1876, pp. 82-87.

_____ ; “Turkisch Armenien und seine Bewohner” *Oesterreichische Monatsschrift für den Orient*, 1891, s. 1-43.

Sonuç

Bu çalışmada 1800-1914 yılları arasında Van, Bitlis, Hakkâri, Muş ve Ağrı şehirlerinin tarih bağlamındaki genel vaziyetine dair yayımlanmış olan 460 adet makale, yazar soyadına göre bir araya getirilmiştir. Bu makalelerde asayiş hadiseleri, siyasi gelişmeler, bölgedeki insanların yaşamları, Müslümanların birbirleriyle ve gayrimüslimlerle münasebetleri, bölgedeki beylik ve aşiret yapısı, insanların geçimi ve geçim kaynaklarının az veya çok yer aldığı görülmüştür. Makalelerin önemli bir kısmında başlık ve içeriğin asayiş meseleleri ile siyasi hadiselerle ilgili olduğu görülmektedir. Bunda günümüzde hala güncelliğini koruyan ve çoğu zaman uluslararası ilişkilerin konusu olan Ermeni meselesinin etkili olduğu bilinen bir hakikattir. Ancak yine de künyelerine yer verdiğimiz makalelerin, sözü edilen hadiselere kaynaklık etmesi bakımından bölgede o dönemin sosyal ve ekonomik yapısına da yer verdikleri görülmektedir.

Ülkemizde yapılan, yapılmakta olan ve yapılacak bu türden çalışmaların, bölgenin yakın tarihini daha fazla bilmeye ve anlamaya yardımcı olacağı anlaşılmaktadır. Yine yapılan bu çalışmalar bize bölgedeki siyasi, sosyal ve ekonomik olguların daha detaylı bir araştırma ve anlamlandırmayı gerektirdiğini göstermektedir. Ayrıca siyasi tarih ile sosyal ve ekonomik tarihin aslında bir bakıma iç içe olduğu anlaşıldığından herhangi bir konunun kesin sınırlarını çizmek ya da konuyu sadece bir olaya veya olguya dayandırmanın çok da mümkün görünmediğini ifade etmek gerekir.

Kaynakça

- Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi
- Beyazıt Devlet Kütüphanesi
- Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi
- Bourner, Tom. "The Research Process: Four Steps to Success". (Ed. Greenfield), *Research Methods: Guidance for Postgraduatesin*, (1996): 7-11.
- İnternet Archive (Archive)
- İSAM Kütüphanesi
- İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi
- Journal Storage (Jstor)
- Milli Kütüphane
- Türk Tarih Kurumu Başkanlığı Kütüphanesi
- Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi Kütüphanesi
- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kütüphanesi

Phd. Aday

Shqipe Avdiu-KRYEZIU

Okul Öncesi Kurum "Ardhmëria 1" – Belediye Eğitim Müdürlüğü - Gilan, Kumanova Caddesi, No. 82, Kosova Cumhuriyeti, E-posta adresi: shqipea.k@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9237-7187>

Koordinatör

Berat DİNDARİ

Türkçe dilinde eğitim için Koordinatör, Belediye Eğitim Müdürlüğü - Gilan, Köy Dobırçan, 60000 Gilan, Kosova Cumhuriyeti, E-posta adresi: beratbeki@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9237-7187>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
28/07/2020

Kabul edildi.
Accepted
17/08/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.758243>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Gilan Belediyesine Özel Önem Verilerek Kosova'da Türk Eğitiminin Tarihsel Gelişimi

Historical Development of Turkish Education in Kosovo Specifically in The Municipality Of Gjilan

Öz

Kosova Cumhuriyeti, yeni ve modern bir devlet olarak, kapsayıcı eğitim-öğretim kurumlarının demokratikleşmesi için tanımlanmıştır. Kosova'daki Türk okullarının ilk açılışından bu yana eğitim sisteminin yıllar içindeki gelişimi karşılaştırılırsa, Kosova'daki eğitim sistemi birçok değişikliğe uğramıştır.

1999'dan beri Kosova'nın Sırp işgalcilerden kurtarılmasıyla birlikte, eğitim sistemi de değişmiştir, böylece topluluklar eğitim sisteminin, eğitim yasalarının, dahil edilmenin, alt, orta ve yüksek eğitimin eşit parçalarıdır, bu yüzden onlar bu sistem içinde eşit olduğunu söyleyebiliriz.

Kosova'nın eğitim sistemine seminerlerle, didaktik araçlarla, tek kelime ile genel olarak Kosova eğitimine yardım eden Türk devletinin katkısı bahsetmeye değer.

Gilan Belediyesi, eğitim sisteminde iyi entegre olmuş bir Türk topluluğuna sahiptir, Kosova'daki Türk KFOR aracılığıyla Türk devleti ile özel bir işbirliğinin yanı sıra Türkiye'deki Türk belediyeleriyle kardeşdir.

Bu yazıda, temel olarak 1857'den günümüze 2020'nin son istatistikleriyle Türk eğitiminin gelişimine odaklandık.

Anahtar Kelimeler: eğitim, topluluk, türk, Gilan, entegrasyon.

Abstract

The Republic of Kosovo, as a new and modern state, is determined for inclusive education and democratization of educational institutions. Comparing the development of the education system over the years since the first opening of Turkish schools in Kosovo until today, the education system in Kosovo has undergone many changes.

Since 1999, with the liberation of Kosovo from the Serbian occupiers, the education system has changed. Communities are an equal part of the education system, the education legislature, inclusion, lower, secondary and higher

ATIF: KRYEZIU Shqipe Avdiu, DİNDARİ Berat, "Gilan Belediyesine Özel Önem Verilerek Kosova'da Türk Eğitiminin Tarihsel Gelişimi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/3 (Eylül 2020), s. (000-000)

CITE: KRYEZIU Shqipe Avdiu, DİNDARİ Berat, "Historical Development of Turkish Education in Kosovo Specifically in The Municipality Of Gjilan", **Journal of History and Future**, 6/3 (September 2020), pp. (000-000)

education, so it can be said that they are equal within this system.

It is worth mentioning the contribution of the Turkish state in helping the education system with trainings, didactic tools, etc. In a word, they have generally helped Kosovar education.

In the municipality of Gjilan, the Turkish community is well-integrated in the education system. There is a special cooperation with the Turkish state through the Turkish KFOR in Kosovo, as well as twinning with Turkish municipalities in Turkey.

In this paper, we have mainly focused on the development of Turkish education from 1857 to the present day with the latest statistics of 2020.

Keywords: education, community, Turkish, Gjilan, integration.

Giriş

Eğitim gelişimi herkesi içerir, ancak kimsenin doğru cevabı yoktur. Bugün dünya çoklu cevap ve sonsuz olasılıklardan biridir. Bir “karışıklık” gibi görünür ve kanıtlama ve hata yapma esastır. Bununla birlikte, şu anda nasıl yaşayacağımızı ve çalışacağımızı öğrenmek ve modern teknolojiyi kullanarak öğretimdeki değişiklikleri ve gelişmeleri kabul etmemiz önemlidir.¹

Kosova’da Türkçe eğitiminin gelişimi – Kosova Osmanlı İmparatorluğu yönetimindeydi ve İstanbul’da modern okulların açılmasından sonra 1857’de Kosova’daki ilk modern (laik) Türk okulları açıldı.²

1900 yılında Kosova şehirlerinde önemli sayıda Türk öğrenci vardı: Priştine’de 196 öğrenci vardı, Vuitri’de 55 öğrenci, Mitroviça’da 43 öğrenci, Gilan’da 55 öğrenci, Prizren’de 69 öğrenci, Yakova’da 137 öğrenci, Türkçe öğrenen Arnavut öğrenciler dahil edilmeden.³

Kosova’da Arnavut okullarının açılışı XIX-cu yüzyıl boyunca başlıyor, sırasıyla Avusturya-Macaristan yönetimi altındaki Birinci Dünya Savaşıyla, Prizren, Yakova ve Ipek’teki Katolik okullarının yanı sıra Prizren’deki erkek ve kız çocukları için ilkokulun açılmasıyla. Kosova’da, ilk Arnavut okulu 1905’te Viti belediyesindeki Stubill köyünde açıldı.

Arnavutluk’un bağımsızlığından sonra, Birinci Dünya Savaşı sırasında, bu dönemde Kosova’da 100 öğretmen ve 4.000 öğrenci ile 50’ye yakın Arnavutça dilinde okul açıldı.⁴

20-ci yüzyılın başlarında Kosova’da gelişen modern Türk eğitimi, 1912’de Balkan Savaşı ile sona erdi. 1912’de Balkan Savaşları İttifakı tarafından mağlup edilen Osmanlı İmparatorluğu, Kosova’yı Sırbistan Krallığı’na bırakmak zorunda kaldı. Bu kayıpla Kosova’da yaşayan Türkler hâkim durumdan ulusal azınlığa düştü ve kendi dillerinde eğitim almak için etkili yetkilerini kaybettiler.⁵

İki dünya savaşı arasındaki dönemde Kosova, Sırp-Hırvat-Sloven yönetimi altında kaldı, Kosova’da bu süre zarfında Arnavutça dilinde okullar yoktu, eğitim ve Arnavutça dilinin kullanımını Sırbistan yasaları yasakladı, bu az sayıda okullar bile Sırp-Hırvat dilinde ve dini okullarıydı.. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra bile, 1956’ya kadar Arnavut okulları yoktu ve aynı yıl, Arnavutça

1 *Zhvillimi i shkathësive të shekullit 21 në klasat me nxënës në qendër*, (Kosovë: USAID, 2013), f.16

2 *Kosova’da Türkçe Eğitim (1951-2016) Monografi*, (Prizren: Kosova Türk Öğretmenler Derneği, 2016), f.13

3 *Kosova’da Türkçe Eğitim (1951-2016) Monografi*, (Prizren: Kosova Türk Öğretmenler Derneği, 2016), f.17

4 Hajrullah Koliqi, *Historia e arsimit dhe e Mendimit Pedagogjik Shqiptar*, (Prishtinë: Libri Shkollor,2002), f. 336

5 *Kosova’da Türkçe Eğitim (1951-2016) Monografi*, (Prizren: Kosova Türk Öğretmenler Derneği, 2016), f.20

dilinde okullar resmi olarak Kosova'nın bazı merkezlerinde ve köylerinde açıldı.⁶

1990'larda, Kosova haksız yere Arnavutluk eğitim hakkından mahrum bırakıldı, Kosova'daki öğretmenler ve öğrenciler zorla eğitim kurumlarından atıldı, ancak bilgi arama ve öğretmenlerin Kosova'daki öğrencilere bilgi sağlama çabaları Sırp işgal sistemine meydan okudu ve öğrencileri öğretmek için okul-evleri açtılar.⁷

Yeni üniversite öncesi eğitim sistemi iki ana hedefi karşılayacak şekilde düzenlenmiştir: üniversitede devam eden çalışmalar için gerekli teorik temeli oluşturmak ve işgücü piyasası için yeterli mesleki yeterliliği oluşturmak. Yasa, 6 yaşındaki çocukların hepsinin ilkököl birinci sınıfa gitmesi gerektiğini öngörüyor. Kosova'daki eğitim reformunun ilk adımları, 2000/2001 öğretim yılında 6 yaşından itibaren çocukların örgün eğitiminin başlamasıyla işaretlenmiştir. Kosova'da, ilkökula başlama yaşı 6 yaşında, sırasıyla birinci sınıf, dünyanın farklı ülkeleri, birkaç istisna dışında, bu eğitimin başlangıç standardına saygı duyuyor. Kosova, ilkököl eğitiminin Kosovalı çocukların yaşı için bilgi ve becerilerin başarılı bir şekilde kazanılması için en uygun 5 yıl süreceği konusunda kararlı. Bu seviyedeki eğitim programları öğrencilere okuma, yazma, matematik ve teknolojinin kullanımını hakkında temel bilgiler edinme fırsatı sunar. Ayrıca tarih, coğrafya, doğa bilimleri, sosyal bilimler, sanat ve müzik hakkında temel bilgiler edinirler.⁸ Müfredat esas olarak bir öğretmen tarafından yönetilir, ancak belirli dersler için, ilgili alandaki uzman öğretmenler de devreye girer, beşinci sınıf öğrencileri BİT'i müfredat içinde ayrı bir ders olarak öğrenirler. Bu seviyede müfredat herkes için aynıdır, oryantasyon yolları oluşturma ihtiyacı değerlendirilmemiştir.

Kosova artık en gelişmiş ülkelerde olduğu gibi nüfusun bilgi ve iletişim teknolojilerini yüksek oranda kullandığı bir ülkedir, diğer yandan Kosova okullarında 46 öğrenciye bir bilgisayar bulunmaktadır, bu arada% 50'nin üzerindeki öğretim elemanlarının bir kısmı EC DL için eğitilmiştir. Böyle bir durum, sınıfta teknolojinin uygulanmasına yönelik daha hızlı bir hareket gerektirir, çünkü bunun tersi, öğrencilerin geleceği için okulun önemini azaltabilir. Önümüzdeki beş yıl içinde teknoloji kullanımının, şu an için öngörülemez başka boyutlar kazanması beklenmektedir. Bu nedenle, teknolojinin okullara daha hızlı entegrasyonu lehine Kosova Eğitim Stratejik Planında daha sonra değişiklik yapılması gerekebilir.⁹

Kosova'daki eğitim sistemi aşağıdaki şekilde yapılandırılmıştır:

Okul Öncesi Eğitim (sıfır ila 6 yaş arası çocuklar);

İlköğretim (1-5 sınıflar, 6-10 yaş arası çocuklar);

Alt Orta Öğretim (6-9 sınıflar, 11-14 yaş arası çocuklar);

Yüksek Orta Öğretim (10-12 sınıflar, 15-18 yaş arası çocuklar) ve

Yüksek Öğretim.¹⁰

Biz Türk toplumunun Kosova'daki eğitim sistemine entegrasyonunu ve Türk öğretmenlerin Kosova eğitim sisteminde çağdaş öğretime katkısını incelemeye aldık.

Çağdaş bir eğitim kurumu olarak okul, ilk etapta entelektüel gelişim ve öğrencilerin hazırlanması için ulusal ilginin stratejik önemini ve açık ve kaliteli toplum için genel dönüşümü

6 Hajrullah Koliqi, *Historia e arsimit dhe e Mendimit Pedagogjik Shqiptar*, (Prishtinë: Libri Shkollor,2002), f.479

7 Bajram Shatri, *Arsimi Shqip në Kosovë 1990-1999*, (Prishtinë: Libri Shkollor, 2010), f. 137

8 *Classifying Education Programs Manual for ISCED 97 Implementation in OECD countries*, (Prishtinë: OECD 1999), f. 32.

9 *Plani Strategjik i Arsimit në Kosovë 2017-2021*, (Prishtinë: MASHT, 2016), f. 17

10 *Plani Strategjik i Arsimit në Kosovë 2017-2021*, (Prishtinë: MASHT, 2016), f. 20

stratejik olarak geliştirmeye yöneliktir. Bu hedeflere ulaşmak için okulun yenilenmesi ve modern bir okula doğru ilerlemesi gerektiği bilinen bir gerçektir.¹¹

Çağdaş okula ve öğretime yönelik değişiklikler, bazı bölüm ve düzeylerdeki değişikliklere odaklanır: müfredat; öğretim süresince öğretim teknolojilerinin ve çağdaş öğretim yöntemlerinin kullanılması.¹²

Geçen yüzyılda teknolojiye çok hızlı bir gelişme oldu ve öğrenciler tarafından kullanımında, çocukların düşünme, öğrenme, geliştirme ve davranış biçimlerini açıkça şekillendiren, teknolojinin çok yönlü doğasını gören bir gerçek, günümüzde çocuk gelişiminde çok normaldir. Bazı teknoloji formlarının, dönüştürmek üzere tasarlandıkları davranışlar üzerinde hiçbir etkisi yoktur, ancak bazı durumlarda teknolojinin etkileri açıktır. Bütün bunlar, gelişimi sırasındaki çocuk gelişimi ve teknoloji gelişimi alanlarıyla ilgilidir.¹³

1951'den itibaren Yugoslavya Türkiye ile politikalarını değiştirdi ve bu değişikliklerle bu yıldan başlayarak Kosova'da Türklerin varlığı bilinmeye başladı. 20 Mart 1951'de Kosova'da Türkçe dilinde okulların açılmasına karar verildi. 1951/1952 akademik yıllarında Prizren, Priştine, Gilan, Mitroviça kentlerinde Türk ilköğretim okulları açıldı.¹⁴

Davranış dünyamızda büyük değişiklikler ve yeni zorluklar ortaya çıkıyor. NATO kuvvetlerinin 1999'da müdahalesinin ardından, genç nesillerin bu zorluklarla başa çıkmasına yardımcı olmak amacıyla Kosova'da kurulan BM Geçici Yönetim Misyonu (UNMIK) tarafından yeni eğitim ve yönetim sistemi geliştirildi. UNMIK yönetimi Kosova için Yeni Müfredat Çerçevesini tanıttıktan ve 6 yaşını doldurmuş çocukların 2002 yılında ilköğretim birinci sınıfa kaydolduktan sonra, Kosova ilköğretim ve Ortaöğretim Kanunu (2002/2 sayılı Kanun), Yeni eğitim sistemi Kosova'da 2002/03 öğretim yılında tanıtıldı. Yeni eğitim sistemine göre, öğrenciler ilköğretim ilk sınıfına önceki yedi yerine altı yaşında kaydolmaktadır, 2002/2003 öğretim yılından itibaren öğrenciler birinci sınıfa bir yıl daha genç girmekte, üniversite öncesi eğitim 5 + 4 + 3 ve 4 yıl olarak düzenlenmiştir, 4 + 4 + 4 yerine ve yüksek öğretimde Bologna eğitim sistemi olarak. Kosova'da 2002/03 öğretim yılında uygulanmaya başlanan yeni eğitim reformu ile zorunlu ilköğretim, sekiz ila dokuz yıl hariç ek olarak Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı tarafından hazırlanan yeni müfredat ile uygulanmıştır.¹⁵

1999'dan 2008'e kadar, Türk toplumu için Kosova'da eğitim sağlamanın ve dillerini kullanma hakkını garanti etmenin yanı sıra, 2001 yılında Kosova Türk Müfredat Çerçevesi, okul öncesi, ilköğretim ve ortaokul eğitim planları ve programları Türkçe dilinde yayınlandı.¹⁶ Kosova'daki bu olumlu gelişmeler sayesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin desteğiyle eğitim kalitesi daha yüksek bir düzeye çıkarılmıştır. 1999/2000 yıllarında Kosova'da Türkçe eğitimi ve öğretimi ilköğretimde (sekiz yıllık) 2029 öğrenciye sahipti.¹⁷

Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı'nın kararı ile 2002 yılında Priştine Üniversitesi'nde Eğitim Fakültesi kuruldu, Bu fakülte'deki öğretim: 18.11.2002 tarihinde başladı, Eğitim Fakültesinin merkezi Priştinededir, Eğitim Fakültesi kapsamında, kendi programlarıyla Priştine, Gilan, Yakova

11 Xheladin Murati, *Pedagogjia e përgjithshme*, (Shkup: Logos-A, 2004), f. 419

12 Xheladin Murati, *Pedagogjia e përgjithshme*, (Shkup: Logos-A, 2004), f. 394

13 Hesion Havaraj, *Teknologjia, ndikuese në dobësimin e aftësive komunikuese te fëmijët, International Institute for Private-Commercial- and Competition Law (IIPCCL)*, (Tiranë: 2018), f. 315

14 *Kosova'da Türkçe Eğitim (1951-2016) Monografi*, (Prizren: Kosova Türk Öğretmenler Derneği, 2016), f.26

15 *Kosova'da Türkçe Eğitim (1951-2016) Monografi*, (Prizren: Kosova Türk Öğretmenler Derneği, 2016), f.31

16 *Kosova'da Türkçe Eğitim (1951-2016) Monografi*, (Prizren: Kosova Türk Öğretmenler Derneği, 2016), f.34

17 *Kosova'da Türkçe Eğitim (1951-2016) Monografi*, (Prizren: Kosova Türk Öğretmenler Derneği, 2016), f.35

ve Prizren'deki Kosova'nın dört bölgesel merkezi ile faaliyet gösterdiler. 2003/2004 akademik yılında Türkçe öğretim öğrencileri de Eğitim Fakültesi'nde okudu.¹⁸ 2009 yılında kurulan Prizren Üniversitesi "Ukshin Hoti" tarafından Türkçe dilinde eğitim verilmektedir, bu üniversitenin Eğitim Fakültesinde Türkçe dilinde eğitim verilmektedir.¹⁹

Kosova Cumhuriyeti'nde üniversite öncesi eğitim ile ilgili olarak, Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı, Türkçe (ve diğer topluluklara da) üniversite öncesi eğitim için bir müfredat geliştirmiştir. Türk dilinde üniversite öncesi eğitim, Kosova Türk nüfusunun bulunduğu altı belediyeden beşinde verilmektedir.²⁰

Tablo 1. Kosova'daki etnik Arnavut ve Türk üyeliğine göre öğrenci sayısı

Öğretim yılı	Arnavut	Türk	Referanslar
2015/2016	359.649	2.919	İstatistik verileri 2015/16 ¹
2016/2017	354.789	2.783	İstatistik verileri 2016/17 ²
2017/2018	350.273	2.756	İstatistik verileri 2017/18 ³
2018/2019	341.463	2.760	İstatistik verileri 2018/19 ⁴
2019/2020	331.132	2.754	İstatistik verileri 2019/20 ⁵

Kosova'da, eğitimde demokratik değerler, politikalar ve uygulamalar açısından Kosova'nın şu anda bulunduğu en az 4 alan vardır:

Çocuk haklarının korunması, dahil edilmesi ve ayrımcılık yapılmaması;

Demokratik değerlerin ve müfredat hedeflerinin varlığı;

Öğretmen politikalarında kapsayıcı eğitimin ve demokratik okulun kriter / şartlarının varlığı;

Okul gelişiminde kapsayıcı eğitim ve demokratik okul kriterlerinin varlığı ve kalite güvencesinde okul politikaları ve Kosova'daki tüm topluluklar için eşit erişim.²¹

Tüm çocukların temel, zorunlu ve kaliteli eğitime eşit haklara sahip olduğu Kosova'daki Müfredat Çerçevesi (kapsayıcılık) ilkelerine dayanmaktadır. Tüm çocukların yaş, cinsiyet, etnik köken, ırk, din, sağlık, sosyal, ekonomik ve çocukların yetenek ve yeteneklerinden bağımsız olarak öğrenme sürecine erişim, özveri, artan katılım ve kalite hakkı vardır. Kapsayıcı eğitim, ayırım gözetmeksizin tüm çocuklar için tanınma, kabul ve saygı sağlar.²²

Kosova'daki eğitim sisteminde Türkçe dil öğretimi genellikle yaşadıkları belediyelerdeki topluluklar tarafından kullanılabilirken, belediyeler öğrenci sayısı belirlenen minimumdan düşük olsa bile eğitim sunmaktadır.²³

Kosova Cumhuriyeti'ndeki topluluklar Anayasa ve ilgili yasalar tarafından kendi dillerinde

18 *Universiteti i Prishtinës - University of Prishtina 1970-2005, (Monografi)*, (Prishtinë: Universiteti i Prishtinës, 2005), f. 198

19 <https://uni-prizren.com/sq/fakulteti-i-edukimit>, shfletuar më: 21.06.2020

20 *Qasja e komuniteteve në arsimin parauniversitar në Kosovë*, (Prishtinë: OSBE, 2018), f. 13

21 *Udhërrëfyes për politikë që mbështesin kulturën demokratike në shkollë*, Horizontal Facility for Western Balkans and Turkey, (Prishtinë: Këshilli i Evropës, 2018), f. 22

22 *Korniza Kurrikulare e Arsimit Parauniversitar të Republikës së Kosovës*, (Prishtinë: MASHT, 2016), f. 25

23 *Raporti i Vlerësimit të Drejtave të Komuniteteve Edicioni i Katërt*, (Prishtinë: OSBE, 2015), f. 22

eğitim hakkı ile güvence altına alınmıştır. Kosova Cumhuriyeti'ndeki Toplulukların ve Üyelerinin Haklarının Korunması ve Geliştirilmesi Kanunu'na göre: "Topluluklara mensup herkes, seçtikleri Kosova'nın resmi dillerinden birinde, her düzeyde kamu eğitimi alma hakkına sahiptir. Topluluklara mensup kişiler, resmi bir dil olmasa bile, kendi dillerinde okul öncesi, ilkokul ve ortaokul eğitimi alma hakkına sahiptir. Hükümet, topluluk dillerinde faaliyet gösteren özel sınıfların veya okulların kurulması için makul ve uygulanabilir eşikler belirler. Bu tür sınıflar veya okullar için minimum eşik, normalde okullar ve sınıflar için belirlenen eşiklerden daha düşüktür. Maksimum eşikler, okul sınıfları için normal olarak belirlenen eşiklere karşılık gelecektir. Bu, kanunla düzenlenir".²⁴

Gilan Belediyesinde Türkçe Eğitimi – Gilan Belediyesi Eğitim Müdürlüğüne göre, Türk öğrenciler aşağıdaki okullarda eğitime devam ediyorlar: Gilan'daki "Musa Zajmi" İlk ve Orta öğretim okulu ve Dobırçan köyünde "Nazım Hikmet" İlk ve Orta öğretim okulu, ve Gilan'daki Orta Yüksek Okulu, Lisesi "Xhavit Ahmeti".²⁵

Aşağıdaki tabloda, Gilan okullarındaki öğrencilerin (sayı) sistemleştirilmesi için veriler sunulmaktadır.

Tablo 2. Gjilan Belediyesi İlköğretim, Ortaöğretim ve Lise öğretimi Okullarındaki Türk öğrenci sayısı

Öğretim yılı	Yaşama yeri	Türkler	Referanslar
2015/2016	Gilan	62	Kosova'da Eğitim İstatistikleri 2015/2016 ⁶
2016/2017	Gilan	49	Kosova'da Eğitim İstatistikleri 2016/2017 ⁷
2017/2018	Gilan	52	Kosova'da Eğitim İstatistikleri 2017/2018 ⁸
2018/2019	Gilan	52	Kosova'da Eğitim İstatistikleri 2018/2019 ⁹
2019/2020	Gilan	45	Kosova'da Eğitim İstatistikleri 2019/2020 ¹⁰

Gjilan Belediyesi'ndeki eğitim sürecinin geliştirilmesinde, Türk kuruluşu "TİKA" tarafından bu süreçte yaptığı yardımıyla, "MESAZHI" gazetesinin web sitesinde belirtildiği gibi teknolojik araçlara özel vurgu yapılarak özel bir rol oynandı 2016 yılında²⁶, Türk Hükümet Örgütü "TİKA", Gilann Belediyesi ile yıllar içinde işbirliğini sürdürdü, 2019'da birkaç okul öncesi sınıfı yeniledi vb.²⁷

Sonuçlar

Tarihsel ve pedagojik literatürün yanı sıra Kosova Cumhuriyeti Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı'nın verilerine dayanarak, tarihsel gelişim bağlamında Kosova'daki eğitim sisteminin pedagoji/müfredat yanı sıra yapısal açısından da önemli değişikliklere uğradığı sonucuna vardık.

Toplulukların Kosova'daki eğitim sistemine dahil edilmesi tatmin edicidir ve özellikle Türk toplumu içinde ve Kosova kurumları arasındaki işbirliği son derece tatmin edicidir.

Makalede yer alan yukarıdaki istatistiklerde, Türk toplumunun tüm öğrencilerinin Kosova

24 Ligji NR. 03/L-047, Për Mbrojtjen dhe Promovimin e të Drejtave të Komuniteteve dhe Pjesëtarëve të Tyre në Republikën e Kosovës, Neni 8, (Prishtinë: Kuvendi i Republikës së Kosovës, 2008)

25 Drejtoria Komunale e Arsimit në Gjilan, Zyra për komunitete, (Gjilan më: 15.06.2020)

26 <https://www.mesazhi.com>, të datës 12 tetor 2016, shfletuar më: 21.06.2020

27 Drejtoria Komunale e Arsimit në Gjilan, Zyra për komunitete, (Gjilan më: 15.06.2020)

Cumhuriyeti'nde temel eğitime dahil edildiğini bulduk.

Kaynaklar

Shatri, Bajram. *Arsimi Shqip në Kosovë 1990-1999*, (Prishtinë: Libri Shkollor, 2010)

Drejtoria Komunale e Arsimit në Gjiilan, *Zyra për komunitete*, më: 15.06.2020

Koliqi, Hajrullah. *Historia e arsimit dhe e Mendimit Pedagogjik Shqiptar*, (Prishtinë: Libri Shkollor, 2002)

Korniza Kurrikulare e Arsimit Parauniversitar të Republikës së Kosovës, (Prishtinë: MASHT, 2016)

Kosova'da Türkçe Eğitim (1951-2016) Monografi, (Prizren: Kosova Türk Öğretmenler Derneği, 2016)

Ligji NR. 03/L-047, Për Mbrojtjen dhe Promovimin e të Drejtave të Komuniteteve dhe Pjesëtarëve të Tyre në Republikën e Kosovës, Neni 8, (Prishtinë: Kuvendi i Republikës së Kosovës, 2008)

Classifying Education Programs Manual for ISCED 97 Implementation in OECD countries, (Prishtinë: OECD 1999)

Plani Strategjik i Arsimit në Kosovë 2017-2021, (Prishtinë: MASHT, 2016)

Qasja e komuniteteve në arsimin parauniversitar në Kosovë, (Prishtinë: OSBE, 2018)

Raporti i Vlerësimit të Drejtave të Komuniteteve Edicioni i Katërt, (Prishtinë: OSBE, 2015)

Statistikat e Arsimit në Kosovë 2015/2016, (Prishtinë: MASHT, 2016)

Statistikat e Arsimit në Kosovë 2016/2017, (Prishtinë: MASHT, 2017)

Statistikat e Arsimit në Kosovë 2017/2018, (Prishtinë: MASHT, 2018)

Statistikat e Arsimit në Kosovë 2018/2019, (Prishtinë: MASHT, 2019)

Statistikat e Arsimit në Kosovë 2019/2020, (Prishtinë: MASHT, 2020)

Shënime statistikore 2018/2019, Të dhëna mbi arsimin parauniversitar, Sistemi i Menaxhimit të Informatave në Arsim, (Prishtinë: MASHT, 2018)

Shënime statistikore 2019/2020, Të dhëna mbi arsimin parauniversitar, Sistemi i Menaxhimit të Informatave në Arsim, (Prishtinë: MASHT, 2019)

Shënime statistikore 2015/2016, Të dhëna mbi arsimin parauniversitar, Sistemi i Menaxhimit të Informatave në Arsim, (Prishtinë: MASHT, 2015)

Të dhëna mbi arsimin, Shënime statistikore 2017/2018, Arsimi parauniversitar, Sistemi i Menaxhimit të Informatave në Arsim, (Prishtinë: MASHT, 2017)

Të dhëna mbi arsimin, Shënime statistikore 2016/17, Arsimi Parauniversitar, Sistemi i Menaxhimit të Informatave në Arsim, (Prishtinë: MASHT, 2016)

Udhërrëfyes për politikën që mbështesin kulturën demokratike në shkollë, Horizontal Facility for Eastern Balkans and Turkey, (Prishtinë: Këshilli i Evropës, 2018)

Universiteti i Prishtinës - University of Prishtina 1970-2005, (Monografi), (Prishtinë: Universiteti i Prishtinës, 2005)

Murati, Xheladin. *Pedagogjia e përgjithshme*, (Shkup: Logos-A, 2004)

Zhvillimi i shkathtësive të shekullit 21 në klasat me nxënësin në qendër, (Kosovë: USAID, 2013)

Havaraj, Hesiona. Teknologjia, ndikuese në dobësimin e aftësive komunikuese te fëmijët, International Institute for Private- Commercial- and Competition Laë (IIPCCL), (Tiranë:2018)

Internet kaynakları

<https://uni-prizren.com/sq/fakulteti-i-edukimit>, shfletuar më: 21.06.2020

<https://www.mesazhi.com>, të datës 12 tetor 2016, shfletuar më: 21.06.2020

(Tablo içindeki dipnotlar)

1 Shënime statistikore 2015/16, Arsimit Parauniversitar, Sistemi i Menaxhimit të Informatave në Arsim, (Prishtinë: MASHT, 2015), f. 2

2 Të dhëna mbi arsimin, Shënime statistikore 2016/17, Arsimit Parauniversitar, Sistemi i Menaxhimit të Informatave në Arsim, (Prishtinë: MASHT, 2016), f. 2

3 Të dhëna mbi arsimin, Shënime statistikore 2017/2018, Arsimit Parauniversitar, Sistemi i Menaxhimit të Informatave në Arsim, (Prishtinë: MASHT, 2017), f. 2

4 Shënime statistikore 2018/2019, Të dhëna mbi arsimin parauniversitar, Sistemi i Menaxhimit të Informatave në Arsim, (Prishtinë: MASHT, 2018), f. 2

5 Shënime statistikore 2019/2020, Të dhëna mbi arsimin parauniversitar, Sistemi i Menaxhimit të Informatave në Arsim, (Prishtinë: MASHT, 2019), f. 2

6 Statistikat e Arsimit në Kosovë 2015/2016, (Prishtinë: MASHT, 2016), f. 31

7 Statistikat e Arsimit në Kosovë 2016/2017, (Prishtinë: MASHT, 2017), f. 32

8 Statistikat e Arsimit në Kosovë 2017/2018, (Prishtinë: MASHT, 2018), f. 44

9 Statistikat e Arsimit në Kosovë 2018/2019, (Prishtinë: MASHT, 2019) f. 32

10 Statistikat e Arsimit në Kosovë 2019/2020, (Prishtinë: MASHT, 2020), f. 32

Doç. Dr.
Ömer METİN

BAİBÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, metin_o@ibu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1307-321X>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
10/09/2020

Kabul edildi.
Accepted
17/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.793088>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Balkan Savaşlarında Romanya'nın Askeri ve Siyasi Stratejisi

Military and Political Strategy of Romania in the Balkan Wars

Öz

Balkan Savaşları başlamadan önce Romanya için en önemli konu Güney Dobruca meselesi idi. 1878 Berlin Konferansında Rusya, Güney Dobruca'nın Romanya'ya verilmesini engelleyerek Özerk Bulgaristan Prenslüğünde kalmasını sağlamıştı. Balkan devletleri, Birinci Balkan Savaşında Osmanlı İmparatorluğuna saldırdığında Romanya Krallığı, kendi çıkarları açısından tarafsız kalmayı tercih etmişti. Buna rağmen Romanya, Balkan Savaşında sınırların Osmanlı Devleti aleyhine değişmesini kabul etmeyeceğini deklare etmiştir. Savaş sonunda Balkan devletlerinin yeni topraklar kazanmaları durumunda, Romanya da Güney Dobruca'nın kendisine verilmesini talep etmiştir. Bu durum da İkinci Balkan Savaşının önemli nedenleri arasında yer alacaktır. İki Balkan Savaşı arasındaki dönemde Büyük Güçler'in arabuluculuk diplomasisi başarı sağlamamış Bulgaristan'ın Sırbistan ve Yunanistan'a saldırmasıyla savaş yeniden başlamıştır. Romanya'nın savaşa katılmasıyla Bulgaristan iki ateş arasında kalarak ateşkes istemek zorunda kalmıştır. İkinci Balkan Savaşında yenilen Bulgaristan, Osmanlı Devleti ile İstanbul Antlaşmasını diğer Balkan devletleri ile de Bükreş Antlaşmasını imzalamıştır. Bu makalede Romanya'nın Balkan Savaşlarında izlemiş olduğu askeri ve siyasi stratejileri analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Balkan Savaşları, Güney Dobruca, Romanya, Bulgaristan, Bükreş Antlaşması

Abstract

Before the Balkan Wars started, the most important issue for Romania was the Southern Dobruja. At the Berlin Conference of 1878, Russia prevented Southern Dobruja from being given to Romania and ensured that it remained in the Principality of Autonomous Bulgaria. In the First Balkan War, the Balkan states attacked the Ottoman Empire and The Kingdom Romania preferred to be neutral as this position suitable for its own interests. Despite this, Romania declared that it would not accept the change of borders against the Ottoman Empire in the Balkan War. If the Balkan States gained new territories at the end of the war, Romania also demanded that Southern Dobruja be given to it. This situation was among the important reasons of the Second Balkan War. In the period between the two Balkan Wars, the mediation diplomacy of the Great Powers was not successful, and the war started again with the attack of Bulgaria on Serbia and Greece. With the attack of Bulgaria on Serbia and Greece, the war started again. With Romania's participation in the war, Bulgaria was caught between two fires and had to demand a ceasefire. Bulgaria, defeated at the end of the Second Balkan War, signed the İstanbul Treaty with Ottoman Empire and signed the Bucharest Treaties with the other Balkan countries. In this article, the military and political strategies of Romania that followed in the Balkan Wars were analyzed.

Keywords: Balkan Wars, Southern Dobruja, Romania, Bulgaria, Bucharest Treaty.

ATIF: METİN Ömer, "Balkan Savaşlarında Romanya'nın Askeri ve Siyasi Stratejisi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/3 (Eylül 2020), s. (963-973)

CITE: METİN Ömer, "Military and Political Strategy of Romania in the Balkan Wars", **Journal of History and Future**, 6/3 (September 2020), pp. (963-973)

Giriş

Balkan devletleri aralarında ittifak kurup Osmanlı Devletine saldırı hazırlıkları yaparken, bu ittifakta yer almayan Romanya, farklı bir askeri ve siyasi strateji izleyecektir. Bunun başlıca sebebi ise Romanya'nın Osmanlı Devleti ile doğrudan bir sınırı olmamasıydı. Romanya'yı Balkan Savaşlarında ilgilendiren en temel konu, Güney Dobruca meselesi olmuştur. Bu problemin temeli, Romanya'nın bağımsızlığını kazandığı 1878 Berlin Antlaşmasına dayanmaktadır. Berlin Antlaşmasında Romanya, çok istediği halde Dobruca'nın güneyini topraklarına katamamıştır. Romenlere göre Dobruca bölgesinde tarihinin en eski devirlerinden itibaren Romenlerin ataları olan Dacia'lılar yaşamaktaydı. Ortaçağ döneminde Türk ve Bulgarlar bölgeye yerleşmişler daha sonra Dobruca üzerinde birçok mücadele yaşanmıştı. Osmanlı döneminde Türk-Tatar gruplar da Dobruca bölgesine yerleşmiş. Bu nedenle Dobruca üzerinde Romenler, Bulgarlar ve Türkler hak iddia eder duruma gelmişti. 1878 Berlin Antlaşmasının olduğu dönemde Bulgarlar bağımsız bir devlet olarak dünya siyasetinde yer almamasına rağmen, Rusya, Güney Dobruca'nın Romanya'ya bırakılmasını engellemişti. Rusların buradaki amacı Bulgarların özerkliğini genişleterek ileriki dönemde büyük bir Bulgar Krallığının önünü açmaktı. Büyük Bulgaristan Krallığı'nın kurulma projesi, Rusların İstanbul'u ele geçirerek sıcak denizlere açılması için önemli bir yol olacaktı.¹

Rusya, bu planını uygulamaya geçirmek için 1902 yılında Bulgaristan ile Güney Dobruca için gizli görüşmeler yapmış ve sonuçta 1909'da bir Rus-Bulgar gizli anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın 4. maddesine göre Rusya, Güney Dobruca'nın Bulgaristan'a verilmesi konusunda Bulgarları destekleme kararı almıştır. Rusya ile Bulgaristan arasındaki bu gizli anlaşmadan haberdar olan Romanya Krallığı ise gerekli tedbirleri almakta gecikmemiştir. Buna göre güney sınırındaki askeri birliklerini güçlendiren Romanya, Güney Dobruca'nın Bulgaristan'a geçmesi durumunda askeri saldırı için planlarını Rusya faktörüne rağmen yapmıştır.²

Romanya ile Bulgaristan arasındaki Güney Dobruca üzerindeki anlaşmazlığın kökleri çok eskilere dayanmaktaydı. Romenlere göre M.S 5. yüzyılda Roma İmparatorluğu, Daica (Romenlerin ilk ataları) topraklarını ele geçirinçeye kadar tüm Dobruca Bölgesi Romenlere aitti. Yani Dobruca'nın ilk sahibi Romenlerdi ve bu nedenle son sahibinin de hak ettikleri gibi kendilerinin olması gerekmektedir. Daha sonraki süreçte bölge; Slavların, Pro-Türklerin, Bulgarların ve Rusların kontrolüne geçmiştir. Fakat Romenlerin elinden çıktığı 5. yüzyıldan sonraki süreçten 1912 yılına kadar bölgedeki çoğunluk her zaman Tatar-Türk topluluğunda olmuştur. XIII. Yüzyıldan itibaren Osmanlı Devletinin Balkan bölgesinde yerleşim yerleri açması, Tatar-Türk topluluğunun Dobruca bölgesinde çoğunluk olmasının başlıca sebebiydi.

Romanya'nın bağımsızlığını kazandığı 1878 Berlin Antlaşması ile Güney Dobruca, Rusya'nın isteğiyle Özerk Bulgaristan Prensiğinde bırakılmıştı. 1878 yılı itibariyle bölgede çoğunluk Tatar-Türk topluluğundan oluşmaktaydı. Bölge çok geniş bir alanı kapsadığı için yeni yerleşimler için oldukça elverişliydi. Bu nedenle 1913 yılına gelinceye kadar olan süreçte Bulgaristan, Dobruca bölgesine Makedonya ve Trakya'dan getirdiği Bulgarları yerleştirerek bölgenin Bulgarlaşmasını sağlamaya yönelik faaliyet göstermiştir. Bu Bulgarlaştırma hareketi özellikle Romanya sınırında yapılmıştır. Buna rağmen bölgedeki çoğunluğu hala Türk-Tatar nüfusu oluşturmaktaydı. 1912

1 Ömer Metin, "Balkan Savaşlarında Romanya-Bulgaristan Anlaşmazlığı: Güney Dobruca", *Türk Yurdu*, 32/303, Ankara, 2013, s. 135.

2 Proiecte și planuri de operatii ale Marelui Stat Major Roman (pana in anul 1916), București, 1992, s. 60.

yılı itibariyle Güney Dobruca'nın iki büyük merkezi olan Silistre ve Kaliakra'da toplam 282.778 nüfusun dağılımı şu şekildeydi;³

Romenler	6.662
Bulgarlar	121.925
Türk-Tatar	136.224
Çingenerler	11.000
Diğer Azınlıklar	7000

Tabloya bakarak Türk-Bulgar nüfusunu karşılaştırdığımızda, 1878'den itibaren Bulgarların etki alanına bırakılmasına ve yoğun Bulgarlaştırma politikasına rağmen Güney Dobruca'da 1912 yılında hala Türk-Tatar toplumunun çoğunluğu oluşturduğu göze çarpmaktadır.

1. Birinci Balkan Savaşı ve Romanya'nın Tarafsızlık Politikası

1911 yılına gelindiğinde diğer Balkan devletleri ile birlikte Osmanlı Devletine karşı saldırı hazırlıkları yapan Bulgaristan, Romanya ile diplomatik ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bulgaristan, Romanya'yı ortak düşmanlarının Osmanlı Devleti olduğu konusunda ikna etmeye çalışarak Osmanlı karşıtı Balkan birliğine katılmaya davet etmiştir. Romanya topraklarında herhangi bir istekleri olmadığını belirten Bulgarlar, Osmanlı'ya karşı saldırı için Petersburg'da oluşan Balkan birliğine Romanya'yı da dâhil etmek istemişlerdir. 29 Nisan 1912'de Bulgaristan ile Sırbistan arasında imzalanan askeri antlaşmaya Romanya'nın da katılması sağlanmıştır. Fakat Romanya Krallığı, bu antlaşmanın 1909 gizli Rus-Bulgar anlaşmasının bir benzeri olduğunun farkındaydı. Bu nedenle kuzey batı sınırındaki Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun baskılarını da göz önünde bulundurarak İngiltere-Fransa blokuna yaklaşmaya başlayacaktır.⁴

Romanya, Bulgaristan'ın Güney Dobruca üzerindeki emellerinden kuşku duymaya devam ederken 1912 yılında Osmanlı Devleti tarafından teklif edilen Balkanlarda statükonun korunması anlaşmasını da hemen reddetmiştir. Aynı zamanda Romen hükümeti Avrupa Türkiye'sinde yer alan ulusların bağımsızlığını alması ya da bağımsız olanların da (Bulgaristan da dâhil olmak üzere) Osmanlı öncesi kendilerine ait toprakları yeniden elde etmesi gerektiği yönünde fikirlerini diğer Balkan devletleriyle paylaşmıştır. Romen Başbakanı Titu Mairescu, Bulgaristan'ın Bükreş Elçisi P. Calincov ile yaptığı görüşmede, Romanya'nın Balkanlarda sınır değişikliği olmadığı sürece tarafsız kalacağını bildirmiştir. Ayrıca Ekim 1912'de Birinci Balkan Savaşının başlamasına birkaç gün kala Romen hükümeti, daha önceki pozisyonlarını hatırlatarak Balkanlarda herhangi bir sınır değişikliği olması durumunda Romanya'nın kendi pozisyonunu alacağını Balkan devletlerine bir kez daha deklare edilmiştir.

2. Büyük Güçlerin Arabuluculuk Çabaları

Osmanlı karşısında Balkan devletlerinin 1912 Ekiminden Kasım'a kadar olan süreçte kısa sürede başarı elde etmesi, Romanya'da sürpriz olarak karşılanmıştır. Romanya'nın daha önce öne sürdüğü politikaların tam tersine Balkan sınırlarında köklü değişiklikler olması, Romanya hükümetini ve kamuoyunu rahatsız etmiştir. Özellikle Dobruca ve Tuna Nehrinin güneyi ile ilgili

3 A. P. Arbore, "Carecterul etnografic al Dobregei sudei (din epoca turceasca pâna la 1913)" *Anale Dobregei*, Nr. XX, 1938, s. 112-118.

4 Ömer Metin, "İkinci Balkan Savaşı ve Romanya", *100. Yılında Balkan Savaşları (1912-1913) Uluslararası Sempozyumu*, Ed. Mustafa Türkeş, C. I, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 178.

sınırların 1878 Berlin Antlaşmasının 46. maddesine aykırı şekilde Bulgaristan'ın lehine değişmesi, Romanya'nın harekete geçmesine neden olacaktır. Romen hükümeti özellikle Dobruca'nın durumu ile ilgili olarak büyük devletler nezdinde girişimlerde bulunarak bu bölgenin Romanya'ya ait olduğu vurgulanmıştır. Rusya'nın Bükreş Elçisi M. Sebeko, Romen Başbakanı Mairescu ile temasa geçerek Romanya'nın barış konferansına davet edileceğini ve Balkan ittifakına sadık kalması durumunda Romanya lehine bazı gelişmeler yaşanacağı yönünde teskin edici bilgiler vermiştir.⁵

Rus elçi Bükreş'te bu temaslarda bulunurken Sofya'da bulunan Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun temsilcisi, Romanya'nın haklarının korunması için temaslarda bulunmaktaydı. Çünkü yaklaşan Birinci Dünya Savaşı öncesi Romanya'nın İngiltere-Fransa blokuna katılması engellenmek istenmekteydi. Romanya ise kendisine ait olduğunu düşündüğü Dobruca'nın, Bulgaristan tarafından Romanya'ya bırakılması gerektiği yönünde diplomatik temaslarda bulunmaktaydı. Romanya, Bulgaristan'a ve Balkan ittifakına dâhil diğer ülkelere, Eylül 1913'de verdiği nota ile bu sorunun acilen çözülmesi yönündeki taleplerini iletmiştir.⁶

Romanya ve Bulgaristan, Güney Dobruca probleminin çözümü noktasında farklı görüşlere sahipti. 25-26 Kasım 1912'de Bükreş'te Romen Başbakanı Titu Mairescu ile Bulgar Meclisi Başkanı S. Danev arasındaki görüşmelerde, Bulgar tarafı bu sorunun Türkiye ile Balkan devletleri arasında barışın yapılmasından sonra ele alınmasını istemekteydi. Bulgarlara göre o dönemde önemli olan konunun Hristiyan topraklarından Osmanlı Devletinin sökülüp atılmasıydı. Romen başbakanı ise Türklerle yapılacak barış ile Romen-Bulgar probleminin birbirinden ayrılması gereken konular olduğunu ifade etmiştir. Mairescu'ya göre iki bağımsız devlet olan Romanya ve Bulgaristan, büyük devletlerin ya da Türkiye ile yapılacak antlaşmanın etkisinde kalmaksızın bu sorunu acilen çözmeliydi. Romanya'nın konuyla ilgili dış politikası, Bükreş, Sofya ve Londra'daki görüşmelerle bütünlük sağlamaktaydı. Romen devlet adamları, Romanya'nın Güney Dobruca üzerindeki haklarından hiçbir şekilde vazgeçmeyeceğini katıldıkları tüm toplantılarda dile getirdiler.⁷

Birinci Balkan Savaşı sonunda Büyük Güçlerin de etkisiyle Londra'da barış konferansı toplandı. Tarihe Londra Konferansı olarak geçecek bu görüşmeler, 20-25 Aralık 1912 ile 2-7 Ocak 1913 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Yaklaşan dünya savaşı öncesi stratejik konumlarından dolayı Romanya ve Bulgaristan'ı kaybetmek istemeyen Büyük Güçler, Bulgaristan'ın taviz vermez tutumundan dolayı yol alamamışlardır. Konferansta büyük devletlerin delegelerin, 1878 Berlin Konferansında doğan haklarından dolayı Romanya'ya destek vermelerine Bulgarlar şiddetle karşı çıkmışlardır. Osmanlı ordularına karşı en büyük zaferi kendilerinin kazandığını ifade eden Bulgar heyeti, Hristiyan Balkan topraklarından Osmanlı Devletini atmak üzereyken, Osmanlı karşıtı birlikte yer almayan Romanya'nın ödüllendirilmesini kabul etmeyeceklerini deklare etmiştir. Bulgarların Güney Dobruca için hiçbir tavize yanaşmaması, Balkan coğrafyasını içine Romanya'nın da katılacağı ikinci bir savaşa doğru sürükleyecektir.⁸

Londra'daki Balkan Konferansında Romen diplomatlar birden fazla etkeni göz önünde bulundurmaya zorunda idiler. Bunların başında da Balkanların içinde bulunduğu son durum ile Büyük

5 *Documente Diplomatice, Evenimentele din Peninsula Balcanica, Actiunea Romaniei*, Bucureşti, 1913, s. 7-8.

6 *Actiunea diplomatica a Romaniei in cursul evenimentilor balcanice, Discursul lui Titu Maiorescu, rostit in şedința Senatului de la 4 decembrie 1913*, Bucureşti, s. 8.

7 Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913, Prelude to the First World War*, Routledge, London, 2000, s. 76-77.

8 Londra Konferansında Romanya'nın diplomasisi hakkında bkz., Nicu Pohota, "România și Antanta în Timpul Conferinței de Pace de la Londra", *Revista Cogito*, vol. III/no 4, 2011.

Güçlerin tavırları gelmekteydi. Romanya'nın bu konferanstan istediğini alması büyük güçleri de ikna etmesine bağlıydı. Her şeyden önce Osmanlı Devletine karşı başlatılan ve Büyük Güçlerin desteklediği bu savaşa Romanya katılmamıştı. Bu nedenle Romanya'nın eli barış masasında güçlü olamazdı. Hatta Londra Konferansında Güney Doğu Avrupa'nın yeni haritasının çizilmesinde söz hakkı olabilmesi için Büyük Devletleri ikna etmesi gerekiyordu. Londra Konferansı sırasında Silistre'den başka Edirne'nin kimin olacağı konusu da başka bir problemdi. Konferans sırasında Bulgarlar, eğer Edirne'yi Türklere alabilirler ise Silistre'yi Romenlere bırakma ihtimalleri olduğunu Romen delegasyonuna bildirmişlerdir. Bu şartlar altında Londra Konferansında Silistre konusunda somut bir anlaşma sağlanamamıştır.⁹

Güney Dobruca konusunda Romanya kamuoyu da Romen hükümeti gibi düşünmekteydi. Romen halkı yürütülen diplomasi ile Silistre bölgesinin Romanya topraklarına katılmayacağına inanıyor, Romen ordusunun acilen Güney Dobruca'ya girip bölgeyi işgal etmesini istemekte bu yönde ülkenin çeşitli bölgelerinde protesto gösterileri yapıyordu. Bununla birlikte siyasi partiler de çeşitli fikirler ortaya atmaktaydı. Örnek olarak Nicolea Ioarga liderliğindeki Liberal Parti, 1912 yılı ortalarında Güney Dobruca'ya askeri müdahaleyi desteklerken zaman içerisinde Büyük Güçlerin etkisiyle partinin politikası değişiklik göstermiş ve bu sorunun diplomasi yoluyla çözülmesini istemeye başlamıştı. Buna paralel olarak Romanya adına Londra Konferansında görüşmeleri yürüten Romen diplomat Take Ionescu, daha önce ortaya atılmış olan Bulgarların öncelikli olarak Edirneyi ele geçirmesi sonra da Bulgarların Güney Dobruca'da Romenlerin lehine sınır değişikliği yapması fikrini destekleyecektir. Take Ionescu, daha da ileri giderek Romanya Kralını, Romen ordularının Edirne'yi tekrar Hristiyan dünyasına kazandırmak için Bulgarlara yardım etmesi yönünde ikna etmiştir. Fakat bu fikrin yaratıcısı olan Alman Şansölyesi Kiederlen Wachter'in kanser hastalığı nedeniyle ölmesi, bu planın uygulanmasını ortadan kaldıracaktır.¹⁰

Romen Başbakanı Titu Mairescu, Dobruca meselesi hakkında yaklaşan muhtemel bir savaş öncesi Büyük Güçler'in desteğini almak için diplomasi atağına geçecektir. Aralık 1912'de Rus elçisi Sbeko ile Avusturya-Macar elçisi Fürstenberg ile görüşmeler yapmıştır. Romen başbakan sorunun diplomasi yoluyla çözülmemesi durumunda Romanya'nın Güney Dobruca bölgesini işgal etmek zorunda kalacağını Rus ve Avusturya-Macar diplomatlara gerekçeli nedenleriyle aktarmıştır. Ayrıca Almanya ve Fransa'nın da Bükreş'teki elçileriyle görüşmeler yaparak Dobruca'nın Romanya'ya geçmesi dışında hiçbir olasılığı kabul etmeyeceklerini ifade etmiştir.¹¹

İkinci Balkan Savaşı öncesi Bulgaristan karşısındaki ittifakın planlarının temelini, Romanya'nın nasıl bir politika izleyeceği oluşturmaktaydı. Romanya ilk savaşa katılmamış ve bu nedenle yıpranmamış bir orduya sahip bulunuyordu. Ayrıca 1913 yılı itibarıyla diğer balkan devletlerinden daha fazla nüfusa ve asker potansiyeline de sahipti. Bu nedenle Romanya'nın alacağı tavır İkinci Balkan Savaşında çok büyük bir önem taşımaktaydı. Romanya ise muhtemel bir savaşta tarafsız kalacağına ve eğer savaşa katılır ise de saldırıya uğrayan taraftan olacağını deklare etmiştir. Romanya'nın savaş öncesi 500.000'den fazla askeri vardı. Bu askeri birlikler Birinci Balkan Savaşı devam ederken Romanya'nın güney sınırında iyi bir eğitimden geçirilmişlerdi. Sırbistan, savaş planlarını Romenlerin aldığı tavır üzerine kurmuştur. Sırbistan, 1912 sonundaki sınırlarını Bulgarlara karşı korumak için tedbirler alarak savunma ağırlıklı bir hazırlığa girişmiştir. Romen Genel Kurmay Başkanı General Averescu, Güney Dobruca'da Tuna Nehri boyunca Romen

9 N. Stefanescu-Iacint, *Razboiul româno-bulgar*, Bucureşti, 1914, s. 53.

10 R. Seişanu, *Take Ionescu*, Bucureşti, 1930, s. 156-158.

11 Nicolea Iorga, *Supt trei Regi*, Bucureşti, 1932, s. 151.

sınırlarını korumak için bölgeye askeri yığınak yaptıklarını ve amaçlarının sadece ülke sınırlarını korumak olduğunu ifade etmiştir¹²

Haziran 1913’de Balkanlarda hareketlenme artacaktır. Makedonya sorununu çözmek için Bulgaristan’ın Petersburg’daki konferansa katılmayı reddetmesi, Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan arasındaki gerginliği arttıracaktır. Bu dönemde Bulgar hükümeti, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Almanya’nın diplomatik yardımına eğilim göstermekte ve bu devletlerle yakınlaşmaya çalışmaktaydı. Ayrıca Bulgaristan kamuoyunda Trakya, Makedonya ve Dobruca’da Bulgar sınırlarının genişletilmesi yönünde bir hava oluştu. Bulgaristan’daki şovenist gruplar, Bulgar hükümetinin harekete geçmesi yönünde propagandalara başladılar. 9 Haziranda Liberal Parti lideri V. Radoslavov, bir miting düzenleyerek Kral Ferdinand’dan Bulgar ordusunun Sırp ve Yunanlı Makedonya topraklarından söküp atmasını talep etmiştir. Aynı gün Bulgar Kral Konseyi toplanarak iki olasılık üzerinde karar alınmıştır. Buna göre ilk planda Rus Çarı II. Nikola’nın Makedonya üzerindeki Bulgar-Sırp anlaşmazlığına 7 gün içinde diplomatik çözüm bulması istenmekteydi. İkinci olasılık ise Sırp’lar üzerine hemen bir savaş başlatarak zafere ulaşmaktı. 25 Haziran 1913’de Rus hükümetinden Bulgaristan’a gelen cevapta, Rusya’nın 1902’de yapılan gizli antlaşmaya sadık olduğunu ve Bulgaristan’ın bağımsızlığı ve hak ettiği toprakları alması için üzerine düşen sorumluluğu yerine getirdiği belirtilmiştir. Ancak son dönemlerde Bulgar hükümetinin Avusturya-Macaristan hükümetinin etkisinde kaldığına dikkat çekerek muhtemel bir savaşta Bulgaristan’a yardım etmeyeceklerini özellikle Dobruca’nın güneyine Romanya’nın saldırması durumunda tarafsız kalacaklarını bildirmişlerdir. Rus hükümeti ayrıca Rusya devletinin Pan Slavizm için üzerine düşen tüm sorumluluğu 1913 Haziranı itibariyle yerine getirdiğini ve Bulgaristan’ın özgür bir ülke olarak dilediği politikayı izleyebileceğini Bulgar hükümetine iletmıştır. Rusların bu cevabı üzerine Bulgar Kralı Ferdinand, General Savaov’a Bulgar ordusunun harekete geçmesi için emir vermiştir.¹³

3. İkinci Balkan Savaşı ve Romanya’nın Dengeleri Değiştirmesi

16 Haziran 1913 gecesi bütün planları tamamlayan Bulgar komandoları, Sırp’lara ve Yunanlılara saldırmıştır. İkinci Balkan savaşı birkaç farklı bölgede ilk savaşa göre daha kısa süre devam etmesine rağmen Balkan coğrafyasında etkileri uzun süre devam edecektir. Romenlerin savaşa katılması kısa sürede savaşın Bulgar karşıtı müttefiklerin lehine dönmesine neden olacaktır. Bulgar ordusu Makedonya ve Trakya’da Sırp ve Yunanlılarla savaşırken, Romen ordusu hiçbir engelle karşılaşmadan Sofya önlerine kadar gelmiştir. Romenlerin amacı Güney Dobruca’yı ele geçirmek olduğu için Romen ordusu daha ileri gitmemiş, Romen Kralı I. Karol’un emriyle Sofya’ya saldırmamıştır. Bulgar Kralı Ferdinand ise iki ateş arasında kalma riski nedeniyle, Bulgar ordusuna askeri mücadelenin sonlandırılması yönünde talimat vermiştir.¹⁴

Romanya’nın İkinci Balkan Savaşındaki askeri harekâtı incelendiğine; 417.340 asker ve 7.940 çeşitli rütbelere sahip subay ve toplamda 509.093 kişiden oluşan taze kuvvete sahip Romen ordusu 28 Haziran 1913 günü Bulgar sınırını geçmeye başlamıştır. Aynı gün Silistre merkezine ulaşan Romen ordusu, herhangi bir karşı koymaya uğramaksızın 12.130 kişinin yaşadığı şehrin yönetimini ele geçirmiştir.¹⁵ Silistre’nin ele geçirilmesini izleyen günlerde Romen ordusu, Güney

12 George Zbucea, *România și Razboaiele Balcanice (1912-1913)*, București, 1999, s. 189-194.

13 G.A.Dabija, *Amintirile unui atasat militar in Bulgaria*, București, 1936, s. 336-338.

14 Metin, a.g.m., s. 180.

15 R. Seișanu, Dobregea, *Gurile Dunării și Insula Șerpilor, Schita monografica, Studii și documente*, București, 1928, s. 257.

Dobruca'da ilerleyişini sürdürmüştür. 30 Haziran akşamı Tutrakan (Turtuca), Pazarcık (Dobriç) ve Balçık Romen güçlerinin eline geçmiş bulunmaktaydı. Bahsedilen bu şehirler Güney Dobruca'da Romanya'nın üzerinde hak iddia ettiği alanlardı ve kısa sürede Romanya istediğini almıştı. Bu nedenle Romen hükümeti bir deklarasyon yayınlarak Tuna Nehri çizgisi boyunca Romen ordularının bekleyeceğini ve savaşın gidişatına göre tavır alacaklarını açıklamıştır. Buna rağmen Romen ordusundaki bazı generaller, Bulgaristan'ın bu zor durumundan mümkün olduğu kadar istifade edilmesi yanlısıydı. Bu nedenle Calaraşi ismindeki 6. Alay, 2 Temmuz 1913 günü Varna şehrine girerek şehri işgal etmiştir. Fakat bu işgal fazla sürmemiş, 4 Temmuz günü Romen birlikleri Varna şehrini ve limanını terk edip Romanya'nın daha önce belirttiği sınır hattına geri çekilmiştir. Romen 5. Kolordusu, işgal edilen toprakları korumak için, barış antlaşmasının imzalandığı 10 Ağustos 1913 tarihine kadar bölgede bırakılmıştır. Barış sonrası ise Romanya'nın güneydeki yeni sınırları için seçkin askerlerden oluşan 5 alay sınır bölgesine yerleştirilmiştir. Romen ordusu, çok kısa sürede Güney Dobruca'nın işgalini hiçbir askerini kaybetmeden tamamlamıştır. Bölgede yaşayan halk tarafından da herhangi ciddi bir karşı koyma ya da protesto ile karşılaşılmamıştır. Bu hareket sırasında ya da sonrasında herhangi bir salgın hastalığı da rastlanılmamıştır. Güney Dobruca, 300.000'den fazla nüfusu ile yeni devletleri olan Romanya'ya bağlanmıştır.¹⁶

Romen ordusunun kısa sürede başarı sağlamasının çeşitli nedenleri vardır. Her şeyden önce 1878'de bağımsızlığını kazanmasından sonra 1913 yılına kadar Romen ordusunun modernizasyonu için yeterli zaman oluşmuş, Romanya Hükümeti, ordusunun gelişmesi için yeterli bütçeyi ayırmıştı. Bundan başka Romanya'nın jeopolitik durumu (çevresinde Avusturya-Macaristan, Rusya ve Osmanlı Devleti gibi büyük güçlerin varlığı) Romen hükümetinin ordusunu güçlendirmeye yöneltmiştir. Özellikle Rusya'nın Bulgaristan'a bölgede destek vermesi, XX. yüzyıl başlarında Romanya'nın ordusuna büyük önem vermesine neden olmuştur.¹⁷

4. Bükreş Antlaşması ve Büyük Romanya Krallığı Yolunda İlk Adım

Balkan savaşlarını bitiren barış konferansı 28 Temmuz – 10 Ağustos 1913 tarihleri arasında Bükreş'te toplanmıştır. Romanya açısından barış konferansının Bükreş'te toplanması büyük bir prestij olarak algılanmıştır. Romanya kamuoyuna göre Temmuz 1913'de Romen ordularının kısa sürede kazandığı başarı, Sırp ve Yunanlıların da Bulgarlara karşı zafer elde etmesinde büyük katkı sağlamıştır. Çünkü Bulgar ordusu Sırp ve Yunan ordularına karşı topyekûn mücadeleye girmişken, ilk savaşa katılmamış Romen ordusu Sofya önlerine kadar ilerlemiş ve Bulgarları ateşkese zorlamıştır. Bu nedenlerden dolayı Romanya kamuoyu, barış konferansının Bükreş'te toplandığına inanmaktaydı. Ayrıca Romanya'nın bu başarısı Büyük Güçlerin, Romanya algısında önemli bir yere sahip olacaktı. Bükreş'teki barış görüşmelerine savaşa katılan taraf ülkelerin yanında Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden parlamenterler ve gazeteciler de katılmıştır. Barış görüşmelerinin açılış oturumu, 30 Temmuz 1913 günü saat 16.00'da başlamış ve konferansın başkanlığına Romen Başbakanı Titu Mairescu seçilmiştir. Sekreteryaya olarak da üç Romen diplomat ve diğer taraflardan da birer üye seçilmiştir. Romen Başbakan Mairescu, açılış konuşmasında barış görüşmelerinin başlamasından itibaren beş gün süre ile ateşkesin kabul edilmesini istemiştir. Çünkü Niş bölgesindeki ateşkesin resmi olarak ilan edilmediğini ve bu durumun barış görüşmelerine gölge düşürebileceği çağrısında bulunmuştur. Mairescu'nun ateşkese dair bu teklifi ilgili ülkelerin yetkililerince resmen kabul edilmiştir. Bu beş günlük süre daha sonra 10 Ağustos'ta antlaşmanın imzalanmasına kadar uzatılacaktır. Barış görüşmelerinin ilk günlerinde genel olarak Bulgaristan ile müttefik ülkeler

16 Zbucea, a.g.e., s. 204.

17 N. Iorga, *Istoria armatei românești*, vol. II, București, 1930, s. 212.

arasındaki sınır sorunlarının ortadan kaldırılmasına yönelik müzakereler yürütülmüştür. Eğer bir konu üzerinde anlaşmazlık olursa kendi aralarında bir alt komisyon kurarak konuyu çözmeye konusunda taraflar anlaşmaya varmışlardır¹⁸

Konferansın ilk günlerinde Bulgar delegeler, Romanya'yı Sırp ve Yunanlılardan ayırmak için Romanya'ya bir teklifte bulunmuşlardır. Buna göre Bulgaristan, Güney Dobruca'nın Romanya'ya ait olduğunu kabul etmekte olup, bunun karşılığında ise Bulgaristan'ın güney ve batı sınırlarındaki tartışmalarda Sırbistan ve Yunanistan'a karşı Romenlerin desteğini istemektedir. Fakat Bulgarların bu teklifi Romenler tarafından tereddütsüz reddedilmiştir. Buna rağmen konferansın 3 Ağustos 1913 tarihli dördüncü toplantısında Romen ve Bulgar delegeler, Güney Dobruca meselesini çözüme kavuşturmuşlardır. Romen-Bulgar sınırının konferansın ilk günlerinde net olarak çizilmesi, katılımcı devletler arasında ilk sorunun çözülmesi açısından önemliydi. Bükreş Konferansında taraflar müzakerelere devam ederken Büyük Güçler de görüşmeler sırasında görüşlerini telgraflar yoluyla bildirmekteydi. Konferans boyunca Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde Bükreş'e telgraflar gelmekte konferanstaki katılımcı ülkelerin temsilcileri de hükümetleri aracılığıyla Büyük Güçlere mesajlar yollamaktaydı. Bu durum barış antlaşması imzalanmadan önce Büyük Güçlerin olurunun alınması anlamında gelmekteydi. Bununla birlikte İngiltere, Fransa ve Rusya, barış konferansında alınacak kararlara müdahale etmeyeceklerinin garantisini de vermişlerdir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Almanya'nın politikası konferans boyunca değişiklik göstermiştir. Çünkü 1878'de Osmanlı-Rus savaşını bitiren San Stefano (Yeşilköy) antlaşmasının diğer güçlerin etkisi hesaba katılarak Berlin Antlaşması ile değiştirilmesi, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu için bir tecrübe olmuştu. Bu nedenle bu iki devlet, Bükreş Konferansını yakından takip etmekte ve oluşacak sonuca göre son tavırlarını göstereceklerdi. Büyük Güçlerin bu politikaları karşısında Bükreş'te görüşme masasında olan Balkan devletleri, kendi gerçekleri ile Büyük Güçlerin çıkarları arasında sıkışmış kalmışlardı. 6 Ağustos 1913 tarihli toplantıda Romen Başbakanı Titu Mairescu, hazırlanmış oldukları barış antlaşmasının tüm Avrupa için stratejik önem taşıdığını vurgulamıştır. Konferansta bulunan beş devletin Balkanlarda barışın sürekli hale gelmesi için yapıcı tavırlar sergilediğini ifade ederek Bükreş'teki barış sonrası Balkanlarda ekonomik refahın artması için Balkan devletlerinin işbirliği yapmalarının gerekliliğinin altını çizmiştir. Aynı toplantıda söz alan Karadağ temsilcisi I. Matonovici, ülkesinin ilk defa uluslararası bir toplantıda temsil edilmesinin onurunu yaşadıklarını ve Karadağ'ın bağımsızlığı için kendi lehlerinde sınır değişikliğinin önemini diğer devletlere anlatmıştır.¹⁹

Titu Mairescu 8 Ağustos'taki toplantıda katılımcı ülkelerin delegelerine Büyük Devletlerin üzerinde çalışılan antlaşmada bazı düzeltmeler isteyebileceklerine dair mesajlar gönderdiğini aktarmıştır. Buna örnek olarak da barış konferansında Kavala şehrinin Yunanistan'a bırakılması planlanırken Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun bu şehrin Bulgaristan'da kalması yönünde baskı yaptığını açıklamıştır. Ayrıca Rusya'nın da konferansta bazı kararlar için düzeltme talebinde bulunduğunu daha sonra Balkan devletlerinin kararlarına saygı duyacakları yönünde mesajlar aldıklarını da söylemiştir. Daha önceki günlerde "Güney Dobruca Meselesi" çözüme kavuşturulmasından dolayı 8 Ağustostaki sınırla ilgili görüşmelere Romanya ilgi göstermemiştir. Aynı günkü görüşmelerde ulusal sınırlar içerisinde kalan azınlıkların eğitim, din, ekonomik durumlarıyla ilgili çözümler aranmıştır. Yunanistan, barış antlaşmasına Romanya ve Bulgaristan'ın kendi aralarında anlaşmaları azınlıklarla ilgili maddeden hariç genel bir madde daha konulmasını talep etmiştir. Yunanistan böylece Trakya ve Makedonya'daki Yunan azınlığın geleceğini garanti

18 Zbucea, a.g.e., s. 278-281.

19 Metin, a.g.m., s. 182.

altına almayı planlıyordu. Romanya konferans sırasında Makedonya'daki ırkdaşları için garanti alabilen tek ülkeydi. 3 Ağustos'ta Bulgarlar ile Makedonya'da yaşayan soydaşları için anlaşan Romanya'ya, 4 Ağustos'ta Sırbistan ve Yunanistan da garanti vereceklerdir. Bu politikaların altında Makedonya ve Trakya sorununda her ülkenin Romanya'yı kendi yanına çekme çabası yatmaktaydı.²⁰

Konferansta tartışmalar Trakya ve Makedonya üzerinde yoğunlaşmıştı. Bulgarlar, askeri bir çaba göstermeden Edirne'yi Türklerden almaya çalışıyorlardı. Edirne konusunda Romen tarafı Bulgarları destekleyici bir fikir ortaya atacaktı. Romanya, Birinci Balkan Savaşını bitiren Londra Konferansında Edirne'nin Bulgarlara bırakılması planını göz önüne alarak, Büyük Güçlerin desteğine başvurmayı teklif etmiştir. Fakat Bükreş Konferansı sırasında Bulgarların negatif tavırlarından olumsuz etkilenen Yunan, Sırp ve Karadağlı temsilciler, Romanya'nın teklifini hemen reddedeceklerdir. Türkiye ise İkinci Balkan Savaşı ile Londra Antlaşmasının hiçbir resmi niteliği kalmadığını ortaya atacaktı. Büyük Güçler ise İstanbul, Boğazlar ve genel olarak Türkiye sorununu daha sonra çözmeyi planlamaktaydılar. Bulgaristan, Bükreş Konferansında Edirne ile ilgili hiçbir problemi çözemeyecek ve Osmanlı Devleti ile 16 Eylül 1913'de İstanbul Antlaşmasını yapacaktır. Bu antlaşmaya göre sadece Edirne değil Lüleburgaz, Kırkkilise ve Dimotaka da Osmanlı Devletinde kalacaktır.²¹

8-9 Ağustostaki görüşmelerde tazminat konusu da ele alınmıştır. Yunanistan ve Sırbistan, İkinci Balkan Savaşından topraklarını genişlettikleri için, iyi niyet göstergesi olarak Bulgaristan'dan herhangi bir savaş tazminatında bulunmayacaklarını ifade etmişlerdir. Fakat aynı günlerde Trakya ve Makedonya için yapılan görüşmelerde, Bulgaristan toprak talebinde bulunmaya devam etmiştir. Bundan başka Ege denizine açılmak için de Kavala limanını ve Thassos adasını isteyen Bulgarlar, Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun desteğini sürekli yanında hissetmiştir. Fakat başta Rusya olmak üzere İngiltere ve Fransa'nın tarafsız kalması, Bulgarların geri adım atmasına neden olacaktır. Makedonya sınırı da Romanya'nın arabuluculuğu ile Yunanistan ve Sırbistan'ın talepleri doğrultusunda çözülmüş ve Büyük Güçler'den beklediği desteği alamayan Bulgaristan'da savaşta kaybeden taraf olarak bu durumu kabullenmek durumunda kalmıştır.²² Bükreş Konferansında taraflar 9 Ağustos akşamı bütün konularda anlaşma sağlayarak 10 Ağustos 1913 günü antlaşma metnini imzalamak üzere toplanmışlardır. Romen başbakanı Titu Mairescu, yaptıkları antlaşma ile Romanya adına Balkanlarda hep birlikte barış ve refah içerisinde yaşamayı dilediklerini ifade etmiştir. Romen başbakandan sonra konferansa katılan Yunan, Bulgar, Sırp ve Karadağlı diplomatik temsilciler de söz alarak Bükreş Antlaşmasının Balkan milletleri arasında sosyal, kültürel ve ekonomik işbirliği için bir başlangıç olması yönünde temennilerini ortaya koymuşlardır.²³

Sonuç

Balkan Savaşları üzerine çalışmalar yapan bilim insanları, Romanya'nın askeri ve siyasi açıdan çok başarılı bir strateji izlediğini ittifakla kabul etmektedir. Birinci Balkan Savaşı başlarken modernize edilmiş yaklaşık 500.000 kişiden oluşan Romen ordusu, 1912 itibarıyla Balkanların en güçlü silahlı gücüydü. Buna rağmen Romanya, Osmanlıya karşı kurulan Balkan İttifakı içinde yer almamış, fakat Balkanlarda herhangi bir sınır değişikliğini kabul etmeyeceğini de deklare etmişti. Romanya hükümeti, Balkanlarda muhtemel bir savaşta askeri açıdan Osmanlı Devletinin başarılı olacağını tahmin etmekteydi. Romanya kamuoyunda Osmanlı ordusu galip gelse bile,

20 Zbucea, a.g.e., s. 288-289.

21 Zbucea, a.g.e., s. 290-292.

22 Zbucea, a.g.e., s. 293.

23 A. Parfeni, *Studiu istoric al campaniei româno-bulgare din anul 1913*, Bucureşti, 1915, s. 22.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşında olduğu gibi, Osmanlı Devletinin sınırlarını genişletmesine Büyük Güçlerin izin vermeyeceği düşüncesi hâkimdi. Ama yine de Balkan İttifakının savaşı kazanma ya da Büyük Güçlerin baskısı ile Osmanlı aleyhine sınır değişikliği ihtimalini de göz önünde bulunduran Romanya, böyle bir durumu asla kabul etmeyeceğini daha savaş başlamadan ittifaka dâhil ülkelere bildirmişti.

Ekim 1912’de Osmanlı Devletinin beklenmedik şekilde ağır bir yenilgi alması, Balkan Savaşlarındaki askeri ve siyasi stratejisini Güney Dobruca’yı sınırları içerisine dâhil etmek üzerine kuran Romanya hükümetinde ve kamuoyunda kısa bir şok etkisi yaratacaktır. Romanya iç politikasında savaşta tarafsız kalmanın büyük bir bedel ödenmesine sebep olabileceği yönünde tartışmalar yaşanmasını ve hükümetin eleştirilmesini beraberinde getirdi. Fakat Romanya hükümeti her türlü olasılığa karşı ilk baştan tedbirlerini almıştır. Öyle ki Romanya lehine de müspet bir sonuç çıkmaması halinde Balkanlarda herhangi bir sınır değişikliğini kesinlikle kabul etmeyeceğini resmi olarak taraflara iletmişti. Bu nedenle Romanya, İkinci Balkan Savaşı öncesindeki Londra Konferansı başta olmak üzere barış çabaları içerisinde bulunan tüm uluslararası görüşmelerde haklılığını anlatmaya çalıştı ve bu siyasi stratejisinde de başarılı olmuştur.

Bulgaristan’ın Birinci Balkan Savaşına katılmayan Romanya’ya Güney Dobruca’yı vermemekte direnmesi, Büyük Güçlerin diplomasi masasında Bulgaristan’ı yalnız bırakmasına neden oldu. Bulgaristan zaten Osmanlı Devletinden elde edilen toprakların paylaşılması noktasında yaşanan krizden dolayı, Yunanistan ve Sırbistan ile hızla yeni bir savaşın eşiğine gelmiştir. Askeri ve siyasi açıdan çok kötü planlanmış Bulgar stratejisi, İkinci Balkan Savaşında çok ağır bir mağlubiyeti de beraberinde getirmiştir. Diğer Balkan Devletleri de belki yeni topraklar kazandılar ama çok büyük rakamlara ulaşan insan kayıplarına uğradılar ayrıca savaş ekonomisi için Büyük Güçlerden yüklü miktarda borç almak durumunda da kaldılar. Balkan Savaşında izlemiş olduğu reel politik siyaset sayesinde Romanya, tek bir kurşun atmadan ve tek bir askerini kaybetmeden Güney Dobruca’yı topraklarına katmayı başarabilmiştir. Balkan Savaşlarında izlenen bu başarılı politikayı, birkaç yıl sonra patlak veren Birinci Dünya Savaşında da devam ettiren Romanya, birleşik büyük Romanya Krallığı hayalini, 1918 yılı sonunda gerçekleştirmiş olacaktı.

Kaynakça

- Actiunea diplomatica a Romaniei in cursul evenimentilor balcanice, Discursul lui Titu Maiorescu, rostit in şedința Senatului de la 4 decembrie*, București, 1913.
- Arbore, A.P., “Carecterul etnografic al Dobregei sudei (din epoca turcească până la 1913)” *Anale Dobregei*, Nr. XX, 1938.
- Dabija, G.A., *Amintirile unui atasat militar in Bulgaria*, București, 1936.
- Documente Diplomatice, Evenimentele din Peninsula Balcanica, Actiunea Romaniei*, București, 1913.
- Hall, Richard C., *The Balkan Wars 1912-1913, Prelude to the First World War*, Routledge, London, 2000.
- Iorga, Nicolea, *Supt trei Regi*, București, 1932.
- Iorga, Nicolea, *Istoria armatei românești*, vol. II, București, 1930.
- Metin, Ömer, “Balkan Savaşlarında Romanya-Bulgaristan Anlaşmazlığı: Güney Dobruca”, *Türk Yurdu*, 32/303, Ankara, 2013.
- Metin, Ömer, “İkinci Balkan Savaşı ve Romanya”, *100. Yılında Balkan Savaşları (1912-1913) Uluslararası Sempozyumu*, Ed. Mustafa Türkeş, C. I, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Parfeni, A., *Studiul istoric al campaniei româno-bulgare din anul 1913*, București, 1915.
- Pohota, Nicu, “România și Antanta în Timpul Conferinței de Pace de la Londra”, *Revista Cogito*,

vol. III/no 4, 2011.

Proiecte și planuri de operatii ale Marelui Stat Major Roman (pana in anul 1916), București, 1992.

Seișanu, R., *Take Ionescu*, București, 1930.

Seișanu, R., Dobregea, *Gurile Dunării și Insula Șerpilor, Schita monografica, Studii și documente*, București, 1928.

Stefanescu-Iacint, N., *Razboiul româno-bulgar*, București, 1914.

Zbucnea, George, *România și Razboaiele Balcanice (1912-1913)*, București, 1999.

Dr. Öğr. Üyesi
Rümeyza KARS

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-mail: rumeysakars@nevsehir.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-1107>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
11/08/2020

Kabul edildi.
Accepted
11/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.779152>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Seyyid Lokmân'ın 'Zübdetü't-Tevârîh' Adlı Eseri'ne Göre "III. Murad Dönemi -Feth-i Fas" Bahsi

According to Seyyid Lokman's Forensic Work "Zubdetü't-Tevârîh" to the Subject in the Period of the III. Murad- the Conquest of Morocco

Öz

Seyyid Lokmân'ın ulemâ sınıfından olduğu; âlim, şair, tarihçilik, divan kâtipliği, kadılık, müderrislik, defterdarlık ve şehnamecilik gibi görevlerde bulunduğu ve aynı zamanda Peygamber soyundan geldiği için "Seyyid" diye anıldığı; Azerbaycan'ın Urmiye kasabasından olduğu ve Kanunî devrinde Azerbaycan'a yapılan seferler sonucu bu ülkeden Osmanlı sarayına gelen âlim ve sanatkârlardan biri olduğu bilinmektedir. II.Selim devrinde ayrıca Şehnâmeçilik görevini de ifa etmiştir. 'Şehnâmeçi', Osmanlılarda XVI. yüzyıl saray tarihçileri için kullanılan bir tabirdir. Bu görevi dolayısıyla Seyyid Lokmân, III. Murad'ın tahta çıkmak üzere İstanbul'a gelişi sırasında Sokullu Mehmed Paşa'nın yanında serkatip sıfatıyla padişahı karşılayanlar arasında yer almış, III. Murad'ın padişahlığı süresince de görevine devam etmiştir. Seyyid Lokmân'ın bu vesileyle kaleme aldığı eserlerden biri olan *Zübdetü't-Tevârîh* adlı eser, Hz.Âdem'den III. Murad devrine kadar olan uzun devrin esasında kısa kronolojik bir tarihi mahiyetindedir. Müellif eserinde, Osmanlı padişahlarının tahta çıkış tarihlerini, saltanat sürelerini ve kaç yıl yaşadıkları gibi bilgileri, padişahların sefer ve fetihleri gibi konularını da tafsilatlı olarak anlatmıştır. Eserini tamamladığında III. Murad'a sunmuştur. Bu çalışmada bu yazma eserde verilen bilgilerden hareketle III. Murad döneminde zuhura gelen Fas'ın fethi ve etkileriüzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zübdetü't-Tevarih, Seyyid, Şhnamecilik, Serkatip, Fas.

Abstract

It is known that Seyyid Lokmân was from the class of the ulemâ; he was a scholar, poet, historian, clerk of the court, judge, academic, Financier, martyrdom; he was called "Seyyid" because he was a descendant of the Prophet; he was from Urmiye town of Azerbaijan and was one of the scholars and artists who came to the Ottoman palace for this country as a result of .During II. Selim's reign, he also performed the duty of *marturdom*. 'Shahname, XVI. Century in the Ottomans is a termused for Palace historians. Therefore, Seyyid Lokmân, During III. Murad's arrival to Istanbul to ascend the throne, he was among those who welcomed the Sultan as chef clerk alongside Sokullu Mehmed Pasha, He also served during III. Murad's reign. Zübdetü't-Tevarih, one of the work spenned by Seyyid Lokmân on this occasion, is the work of Hz. Adem(as). From The long period up to the time of III. Murad is essentially a short chronological history. In his work, the author described the dates of the Ottoman sultans 'accession to the throne, the period of their reign and the number of years they lived, as well as the subjects of the Sultans' voyages and conquests. When he completed his work, He presented it to III. Murad. In this work, this writing is based on the information given in the work. It will focus on the conquest of Morocco and its effects from during the reign of III. Murad.

Keywords: Zübdetü't-Tevarih, Seyyid, Martyrdom, Chef Clerk, Morocco.

ATIF: KARS Rümeyza , "Seyyid Lokmân'ın 'Zübdetü't-Tevârîh' Adlı Eseri'ne Göre "III. Murad Dönemi -Feth-i Fas" Bahsi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/3 (Eylül 2020), s. (974-987)

CITE: KARS Rümeyza, "According to Seyyid Lokman's Forensic Work "Zubdetü't-Tevârîh" to the Subject in the Period of the III. Murad- the Conquest of Morocco", **Journal of History and Future**, 6/3 (September 2020), pp. (974-987)

Giriş

A. Seyyid Lokmân'ın Hayatı ve Eserleri

1. Hayatı

Çalışma konumuz olan *Zübdetü't-Tevârih* adlı eserin yazarı Seyyid Lokmân Âşûrî'nin hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur.¹ Yaşadığı dönemde ve daha sonra yazılan eserlerin çok azında Seyyid Lokmân'dan bahsedilmektedir.² 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı anlaşılan ve kendisini "*Seyyid Lokmân b. Seyyid Hüseyin el-Âşûrî el-Hüseynî el-Urmevî*"³ olarak eserlerinde tanıtan Lokmân'ın ismi, bazı kaynaklarda "*Lokmân Çelebi*" olarak da geçmektedir.⁴ Tarihçi ve şair olan Lokmân, peygamber soyundan geldiği için Seyyid⁵ diye de anılmıştır. Azerbaycan'ın Urumi/Urmiye kasabasından olduğu bilinmektedir.⁶ Önce babasıyla birlikte, Hasankeyf'te tımar-eri olan amcasının yanına gelmişlerdir. Lokmân'ın ifadesine göre; amcası Seyyid İbrahim, 1533'de Van bölgesinden gelerek Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur. Soylarının Teke ilinden gelmesi ve Kızılkaya'da babalarının tımarla doğancılık görevinde bulunması dolayısıyla "kuloğlu"⁷ sınıfından oldukları anlaşılmaktadır. Bunun üzerine kendilerine devlet görevi verilmiştir. Sonra Elkas Seferi bitiminde, Kanunî'nin kışlamak için 1548'de Halep'e geldiğinde Lokmân'ın ailesi Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Lokmân'ın aile fertlerinden ve akrabalarından kişilerin bürokratik görevlerde bulunması, küçük yaşlardan beri çok iyi bir eğitim alması, onu gelecekte yer alacağı bürokratik hayata hazırlamıştır, diyebiliriz.

İlk görevlendirmesi saltanat merkezine uzak bir yerde divan kâtipliği olmuş daha sonra devletin en önemli mevkilerinden birine gelerek uzun süre bu makamını korumuştur. Sonra Halep'e gidip Şemsî Paşa ile tanışmıştır. Paşa, Lokmân'ı Türkçe şiir yazmaya özendirmiş ve şairin Kanunî'yi öven bir gazelini Diyarbakır -Elmalu yurdunda dinlenen padişaha sunmuştur. Gazeli beğenen padişah, şaire yüz altın caize ve Diyarbakır evkafından birkaç parça vazifenin maaş olarak bağlanmasını emretmiştir. Bu gelir vesilesiyle Lokmân, öğrenimini tamamlamıştır.⁸ Lokmân'ın Osmanlı hizmetine tam olarak ne zaman ve ne şekilde girdiği bilinmemekle birlikte⁹ onun Osmanlı hizmetinde bulunduğu dair ilk bilgi, 970¹⁰ zilka'desi ortasında (temmuz 1563) Musul mülhakatından Harîr kasabası kadısı sıfatıyla, Şehrizer beylerbeyliği merkezi olmak üzere

- 1 Bekir, Kütükoğlu, "Lokmân b. Hüseyin", *DİA*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 208-209.
- 2 Zekeriya, Eroğlu, Şehnâmeçi *Lokman'ın Hünernâme'si*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998, s. 1.
- 3 Bekir, Kütükoğlu, Şehnâmeçi *Lokman*, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, s. 41.
- 4 Mehmed, Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.3, (Yay. haz. Nuri Akbayar) C. 3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1311, s. 902.
- 5 "...Seyyid-şerif unvanları dar anlamda Hz. Hasan ve Hüseyin evladının anılma şekliydi, sey-yid ve şerif olmanın temel ölçütü Hz. Muhammed'in ailesi, yani Ehl-i Beyt'emensubiyettir". Daha fazla bilgi için bk. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Seyyid", *DİA*, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s.40-43; Rüya, Kılıç, *Osmanlı'da Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 23.
- 6 Kütükoğlu, *agm*, s. 208-209.
- 7 "...Osmanlı Devleti'nde başta yeniçeriler olmak üzere kapıkulu ocakları mensuplarının asker olarak görev yapan oğulları anlamına gelmektedir." Daha fazla bilgi için bk. Abdülkadir, Özcan, "Kuloğlu", *DİA*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 358-359.
- 8 Eroğlu, *agt*, s. 1-3.
- 9 Kütükoğlu, *agm*, s. 208-209.
- 10 "...Lokman, 970 tarihinde henüz İstanbul'da değildir, dolayısıyla 970'den sonra İstanbul'a gelmiştir". Detaylı Bilgi için bk:Günsel, Renda, *Üç Zübdetü't-Tevarih Yazmasının İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1969, s. 11.

binâ edilen Gülamber Kalesi'nin temel atma töreninde bulunduğu ve beylerbeyi Muzaffer Paşa'nın isteği üzerine, temele "Bismi'llah" diye ilk harcı attığına dâirdir.¹¹ Lokmân'ın bildirdiğine göre; Şevvâl 976/Mart 1569'da Eflâtun'a halef olarak Şehnâmecî *olmuştur*.¹² Necip Asım'ın Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası'nda verdiği bilgilere göre: *Ahdî-i Bağdâdî, şairler tezkeresinde sene 960 itibarıyla Osmanlı'ya gelen ünlü Acem şairleri arasında Lokmân'ın ismini zikretmemiştir, buradan anlaşıldığı üzere Lokmân'ın İstanbul'a gelişi 971 senesinden sonra olmalıdır*.¹³ Dolayısıyla Lokmân, İstanbul'a gelerek Feridun Bey'e ve Sokullu'ya tâbi olmakla Diyarbakır sancağındaki divan katipliği görevinden şehnâmecilik¹⁴ hizmetine getirilmiştir.¹⁵ Feridun Bey'in Zigetvar seferine çıkmasıyla Seyyid Lokmân tarafından yazılan eserin müsveddeleri Ebussuud Efendi, İdrîs-i Bitlisî'nin oğlu Ebü'l-fazl Mehmed Efendi gibi devrin önde gelen uleması tarafından beğenilerek eserin temize çekilip padişaha gönderilmesi istenmiştir.

Bu emir doğrultusunda Zigetvar Seferi ve sonrasını nazma çekmek üzere Lokmân'ın yine kendi kaydına göre şehnâmecilik hizmetine 30.000 akçe zeâmet tahsis edilerek getirilmiştir. Mûteâkiben Sultan II.Selim'in ahvâlini yazabilmek için maiyyetinde bulunmuştur.¹⁶ Seyyid Lokmân, II.Selim devrinde (1566-1574) Saray-ı Hümayun ve Enderun hocalığına atanmıştır ve "Esiri" mahlaslarını kullanan Tarihçi Eflatun Çelebi'nin ölümü üzerine Şehnâmeciliğe tayin edilmiştir. Lokmân, II.Selim'in ölümünden sonra da şehnâmecilik görevine devam etmiştir. Sokullu'nun gözdelerinden olduğu anlaşılan Seyyid Lokmân, III.Murad'ın tahta çıkmak üzere İstanbul'a gelişi sırasında Sokullu Mehmed Paşa'nın yanında serkâtip sıfatıyla padişahı karşılayanlar içinde yer almış, III. Murad'ın padişahlığı süresince de görevine devam etmiştir. Lokmân, şehnâmecilik sıfatına selefi Ârifî Fethullah Çelebi gibi dergâh-ı âlîmüferrikalığını da ilâve ettirmiştir. Yaptığı hizmetler karşılığında maaşı çeşitli vesilelerle artırılmıştır.¹⁷ Lokmân, III. Mehmed'in cülûsundan sonra şehnâmecilik görevinden alınmış ve şehnâmeciliğe Tâlikîzâde getirilmiştir.¹⁸

Şehnâmenüvis Seyyid Lokmân'ın III.Murad zamanına kadar olan şehnâmeyi nazmedip III.Mehmed zamanına ait vukuattan hiçbir şey yazmamasından dolayı bu vazîfeden azledilmesiyle ilgili Necip Asım şu bilgileri vermektedir: "*Sultan Mehmed Han-ı Sâlis Eğri seferine 'azîmetinde Lokmân dahi usûlen berâber gitmiş ve esnâ-yı rahda: Mukaddemâ Sultan Murad merhûm fermân itdiği üze dâstânları tekmîl idüb harcları kemâkân cânib-i mîrîden virilmek için fermân-ı şerîf ile hatt-ı hümayûn inâyet olunub ve pâdişâh-ı hümayûn fal nâmına ibtidâ olunan şehnâme seferden 'avdet idince itmâm oluna deyü seferden 'afvolunub "avdetine müsâ'ade olunmuş ve o da 1004 senesi zi'l-hiccesi o aslında İstanbul'a 'avdet eylemiştir. Lokmân, Sultan Murad Han-ı sâlisi nevâhir-i eyyâmına kadar hizmetinde sa'y ve gayret ibrâz itdiği halde cülûs Mehmed Han'dan i'tibâren bu husûsa 'adem-i nakîd göstermiş, Hâkan müşârûn-ileyh seferden 'avdetinde vuku' bulan suâlî üzerine takdîm itdiği eczâlar şehzâdeliği evânında manzûrî olanlardan bulunmagla mazhar-ı gazab olarak o anda me'muriyetten 'azlidilmiştir (1005)*".¹⁹

11 Bekir, Kütükoğlu, *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1994, s. 9.

12 Franz, Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (çev. Coşkun Üçok), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 181.

13 Necip, Asım, "Osmanlı Tarih-nüvisleri ve Müverrihleri Şehnâmeciler", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, C. 7, İstanbul, 1329/1911, s. 430.

14 "...Hükümdarların vasıflarını, şan ve zaferlerini kayıt ve tasvir eden eserlere şehnâme, bunu yazana da , şeh-nâmecî veya , şeh-nâme-nüvis denir". Detaylı bilgi için bk: Hasan, Gültekin, "Firdevsî, Şeh-nâme, Şeh-nâmecilik ve Meşâhîr-i İslâm'da Firdevsî" *The Journal of Academic Social Science Studies*, v.6, March, 2013, s. 245.

15 Kütükoğlu, *age*, s. 41-42; Eroğlu, *agt*, s. 6.

16 Kütükoğlu, *Vekayi'nüvis*, s.10.

17 Kütükoğlu, *Şehnâmecî Lokman*, s. 42.

18 Kütükoğlu, *Vekayinüvis*, s. 208-209.

19 Asım, *a.g.m.*, s. 431-432.

Seyyid Lokmân, kayıtlara ve elde olan bilgiye göre yirmi altı-yirmi yedi yıl resmen saraya hizmet etmiş ve malum olunduğu üzere 1569-1596 yılları arasında şehnâmecilik yapmıştır.²⁰

Lokmân'ın eserlerine bakıldığında hem Türkçe mensur hem de Farsça manzum eserler kaleme almıştır.²¹ Bekir Kütükoğlu'nun ifadesine göre: "*Lokmân, eserlerinde devrin hadiselerini son derece sade bir üslupla çok defa belgeleri de kullanıp yoruma gitmeksizin aktarmıştır.*"²² Saray şairi olması nedeniyle çok sayıda eser yazmıştır. İlm-i nücûma²³ dair *Risâle-i Âlât-ı Rasadiye* adlı bir eseri ve çok sayıda şiiri vardır.²⁴ Lokmân'ın saray şairi iken göze çarpacak bir yazma kudreti gösterdiği anlaşılmaktadır. Çünkü o sırada yazılmış olan bir sıra eser varlıklarını onun kalemine borçludurlar. Seyyid Lokmân, tarihçi ve şair olarak Hoca Sâdeddin ve diğer âlimlerin beğenisini kazanmıştır. Çağdaşı olan Gelibolulu Âlî ise "...onun şehnâmecilik gibi bir görevi yapabilecek seviyede olmadığını, şiir yönünün çok zayıf olduğunu, pek çok beyit yazmasına rağmen bunların düzensiz olduğunu, nesir olarak yazdığı eserlerdeki ifadelerin "lisân-ı ham" ile dolu bulunduğunu, Hoca Sâdeddin'in Lokmân'ı takdir etmesine bir anlam veremediğini" söylemektedir. Yine Necip Asım, Gelibolulu Ali'nin Seyyid Lokmân'ı yermesiyle ilgili şu ifadeye yer vermiştir: "*Lokmân âlim, fâzil ve müverrih Âlî her ne kadar 'aleyhinde bulunmuş ise de herhalde şâ'ir bir zat idi*".²⁵ Buradan hareketle Necip Asım, Gelibolulu Ali'nin eleştirisini dile getirmekle birlikte esasen Lokmân'ın küçümsenmeyecek bir şair olduğunu ifade etmeye çalışmıştır.

Kanuni Sultan Süleyman, II.Selîm ve III.Murad dönemleri Osmanlı minyatür sanatının doruktaki yıllarıdır. Osmanlı minyatür sanatının bu dönemde öneminin artması ve doruğa çıkma nedeni şehnâmeciliğin öneminin artması, sarayda şehnâmeciliğin bir kurum hâline gelmesidir. Kanuni Sultan Süleyman 1550 yılı civarında Ârifî Fethullah Çelebi'yi günlük 25 akçe ile Osmanlı hânedanının tarihini yazmakla görevlendirmişti, bu nedenle dâimî şehnâmeci makamı ilk defa şair Ârifî Fethullah Çelebi ile başlamıştır. Ârifî'nin yazdığı Şeh-nâme-i Âlî Osmân ile birlikte minyatürlü tarih yazıcılığı ihdas edilmiş oldu. Osmanlı şehnâmecileri, hattatlar, müzehhipler, kat'ı sanatkârları (*ciltçiler*) tezhip ve minyatür sanatçıları ile sarayın nakkaşhânesinde ekip hâlinde çalışan tarih yazıcılarıdır.

Osmanlı minyatür sanatı tarihinde en önemli üç şehnâmeci *Fethullah Arif Çelebi, Seyyid Lokmân ve Talikizade'dir*. Seyyid Lokmân, I.Süleyman, II.Selîm ve III.Murad dönemlerinde sarayın şehnâmecisi olarak görev yapan Osmanlı şehnâmecileri arasında en çok eser verendir. Bahsedildiği üzere Seyyid Lokmân bu göreve 1569 yılında başlamış, 1595 yılına kadar sarayın resmî şehnâmecisi olarak görev yapmıştır.²⁶ Seyyid Lokmân'ın Anadolu'da 25 tane eser yazdığı bilinmektedir. Zübdetü't-Tevârih Âdem'den III. Murad devrine kadar olan uzun devrin esasında kısa kronolojik bir tarihi mahiyetindedir. Seyyid Lokmân bu eserinde yaratılış konusunu giriş kısmı olarak anlatmış, Hz. Âdem'den başlayarak Hz. Muhammed ve İslam tarihi konularını mufassal bir şekilde aktardıktan sonra Osmanlı padişahlarının tahta çıkış tarihlerini, saltanat sürelerini ve kaç yıl yaşadıkları gibi bilgileri, padişahların sefer ve fetihleri gibi konularını da tafsilatlı olarak anlatmış, yazıldığı tarihten önceki iki üç yıla ait ayrıntılı rivâyetler ve saray tarihine dair bilgilerle sona erdirmiştir.

20 Hilal, Kazan, "Farklı Açılardan Bir Bakışla Şehnameci Seyyid Lokman'ın Saray İçin Hazırladığı Eserler", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 35, 2010, s. 118.

21 Akın, *agm.*, s. 4.

22 Kütükoğlu, *Şehnâmeci Lokman*, s. 109.

23 Ziya, Kazıcı, *Osmanlı Uygarlığı*, C. I, XV ve XVI. *Asırlarda Osmanlı Devletinde İlmî Hayat*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 135.

24 Gültekin, *agm.*, s. 247.

25 Asım, *agm.*, s. 432.

26 Kütükoğlu, *Şehnâmeci Lokman*, s. 109.

2. Eserleri

Kaynaklara göre, Seyyid Lokmân'ın takriben 27 yıllık şehnâmeciliği sırasında yazdığı eserler şunlardır:

- Zafer-nâme
- Selim-nâme (Şehnâme-i Selim Han)
- Şehinşah-nâme
- Hüner-nâme
- Kıyâfetü'l-insâniyye fi şemâili'l-Osmâniyye
- Kitâb-ı Siyer-i Nebî
- Sûr-nâme-i Hümâyûn
- Oğuz-nâme
- Zübdetü't-Tevârîh (Tomar-ı Neseb-nâme-i Hümâyûn) isimli eserlerden ibarettir.²⁷

a.Zübdetü't-Tevârîh Adlı Eserin Mevcut Nüshaları

Zübdetü't-Tevârîh, tabirine kelime anlamı olarak bakıldığında; “Zübde” bir şeyin en seçkin parçası, öz, özet, sonuç anlamını taşımaktadır. Buna göre “Zübdetü't-Tevârîh” ise “tarihin özü” anlamına gelmektedir. Eser, isminin anlamına uygun bir şekilde yaratılıştan itibaren Osmanlı tarihi kısmıyla birlikte kronolojik sırayla bir özet niteliğindedir. Takdim sayfasında ve metnin bazı yerlerinde esere nesebnâme ve silsilenâme şeklinde atıf yapılmaktadır. Fakat Lokmân'ın eserinin başında “Zübdetü't-Tevârîh diye nâm koydum” demesi eserin asıl adının bu olduğunu göstermektedir.²⁸

Seyyid Lokmân Âşûrî'nin “Zübdetü't-Tevârîh” adlı eseri ihtivası itibariyle birinci bölümde cennet ve cehennem, kainat ve dünyanın tasvirinden sonra Hz. Adem ile Havva'dan başlayarak Tevrat ve Kuran'da adı geçen peygamberlerin hikâyelerini, Hz. Muhammed'in hayatını, İslam tarihinin ana hatlarını, Gazneli, Selçuklu ve Timurlu dönemlerinin önemli olaylarını, ikinci bölümde de III.Murad devrine kadar olan Osmanlı tarihini ele almış ve eser III.Murad'a takdim edilmiştir.

Zübdetü't-Tevârîh minyatürleri üzerine doktora tezi yazmış olan Günsel Renda bu eser hakkında şu tespitlerde bulunmuştur: “Şehnâmecî Ârifî'den sonra Eflâtun'un devam ettiği eser; II.Selim döneminde, 1569 yılında şehnâmecî olarak atanan Seyyid Lokmân'a devredilmiştir. eseri tamamlamakla görevlendirilmiş olan şehnâmecî Lokmân, bu metne II.Selim ve III. Murad'ın saltanatındaki olayları eklemiştir. Seyyid Lokmân istek üzerine yazdığı adı geçen metnini Zübdetü't-Tevârîh adıyla kitap şekline dönüştürmüş ve resimlenmesini sağlayarak 1583'de III.Murad'a sunmuştur.”²⁹

27 Kazan, *agm*, s. 12.

28 Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevarih*, TSMK Nüshası, H. 1321, nr. v.1a; Ferit, Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012; Renda, *agt*, s. 17-18.

29 Sabriye Hilal Arpacıoğlu, *Topkapı Sarayı Müze Kütüphanesi, Hazine 1321 numaralı “Zübdet-ül Tevarih” Nüshası ve Tasvirleri*,

Seyyid Lokmân Âşûrî'nin "*Zübdetü't-Tevârih*" adlı eserinin tespit edilmiş dört nüshası bulunmaktadır. Bu eserin 3 nüshası da *Tomar-ı Hümâyûn'dan* kopyalanmıştır. Lokmân, her üç *Zübdetü't-Tevârih* kopyasını hazırlarken, tomarda kendinden önce yazılmış metin kısmını, hattâ eserin önsözünü değiştirmeden kullanmıştır.³⁰ Bu çalışmada nüshalardan Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Hazine 1321)'de kayıtlı olan ve toplam 116 varaktan oluşan nüsha esas alınmıştır.

Eserin Nüshaları şu şekildedir;

1. (Tomar-ı Hümâyûn/Mücmelü't-Tomar): Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde (A.3599) no. da kayıtlıdır. Fehmi Edhem Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, No. 732
2. Türk-İslam Eserleri Müzesi Nüshası,no. 1973'e kayıtlıdır. (TİEM, no.1973)
3. Dublin ChesterBeatty Kütüphanesi Nüshası, Kat no: 414'de kayıtlıdır. (DCBL, kat no: 414)
4. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Nüshası, Hazine 1321'e kayıtlıdır. (TSMK, H.1321) Bu esere ilişkin katalog verilerine bakıldığında;

- **Eser Adı:** Zübdetü't-Tevârih
- **Bulunduğu Yer:** Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
- **Arşiv Numarası:** H. 1321/ Silsilenâme
- **Müstensih:**
- **İstinsah Tarihi:** 1586
- **Dili:** Türkçe
- **Yazı Türü:** Harekeli Nesih
- **Varak:** 116 varak
- **Satır sayısı:** 37 satır
- **Minyatürler:** 40

Çalışma sınırlarımıza dâhil ettiğimiz bu nüsha,(TSMK Nüshası) mâlum olduğu üzere III. Murad döneminde yazılıp minyatürlenmiş olan *Zübdetü't-Tevârih*'in üçüncü kopyasıdır. Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih*'i II.Selim döneminde selefleri Ârifi ve Eflâtun'un yazdığı hâliyle devralarak yazımına 1577'de başlamış III.Murad'ın cülûsu üzerine boğdurulan şehzâdelerin defni olayıyla da eseri tamamlayarak III.Murad'a takdim etmiştir.

H.1321 numarada kayıtlı bulunan bu eser, Yıldız Kütüphanesi cildiyle muhafaza edilmektedir. Eser 116 varaktan oluşmakta, içerisinde 40 adet minyatür bulunmaktadır. Bu 40 adet minyatürde

Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s. 33.

30 Günsel, Renda, *ChesterBeatty Kitaplığındaki Zübdetü't-Tevarih ve Minyatürleri*, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İst., 1991, s. 486.

24 sayfa peygamberlere ayrılmakta, 4 sayfa imamlara ayrılmakta, 12 sayfa da padişahlara ayrılmaktadır. Minyatürlü sayfalar hariç her sayfada 37 satır bulunmaktadır. 19. yy.'da sonradan yapılmış olan Yıldız cildinin üzerindeki "Silsilenâme" yazısı, bu yazmanın kataloglara bu isimle geçmesine yol açmıştır.

Metin olarak diğer iki Zübdetü't-Tevârih kopyası ile aynı olduğundan dolayı, adının Silsilenâme değil, diğer nüshalar gibi Zübdetü't-Tevârih olması gerekmektedir. Seyyid Lokmân'ın seleflerinden devralarak te'lif ettiği bu eseri kaynaklarda açıkça belirtildiği gibi dönemin padişahına takdim edilmek için ayrıca bir taltif görmek için yazıldığı anlaşılmaktadır. Şehnâmeciliğe uygun bir üslupla anlatan müellif, anlatımı etkili hâle getirmek ve anlattıklarını desteklemek için ekserî ayetlere ve hadislere yer vermiştir.

b. Seyyid Lokmân'ın Zübdetü't-Tevarih Adlı Eserine Göre "III. Murad Dönemi"

ba. III. Murad Dönemi Genel Durum

Seyyid Lokmân, dönemin diğer şair ve tarihçilerinin üslubu ile eserini teslim edeceği padişah dönemini daha şa'şalı gösterme, padişaha gereğinden fazla övgüler sunma, tüm bunların Allah'ın inayetiyle zuhur ettiğini dualar, darb-ı meseller, ayetler, hadislerle ifade etme yolunu izlemiştir. Bu tutumunda padişahın daha fazla ihsan edinebilme gayesi etkili olmuştur. Musahipliğin iltifat olarak görülmesi çerçevesinde, padişahın, musahibi olacağı şairin yada müellifin seçiminde hangi dış etkenlerle birlikte seçim yaptığı meselesi önem arz etmekteydi. Buradan hareketle *patronaj*³¹ denilen husus gereği sultana yakın olanların yakınında yer alabilme ve bu vesile ile eserinin daha çok değer görebileceği düşüncesi, Seyyid Lokmân'ın Sokollu Mehmed Paşa ile iyi olan münasebetlerinin etkisiyle hem devlet kademesinde önemli mevkilere gelmesine hem de maddi anlamda destek görmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim III. Murad, Sokollu Mehmed Paşa'ya ve görüşlerine önem vermiş; yönetimde onun tecrübelerinden yararlanmayı şiar edinmiştir. Bu vesileyle Seyyid Lokmân da eserini sultana sunarken Sokollu faktörü etkili olmuştur, denilebilir.

İslâm peygamberinin gazalarındaki tavır ve davranışları ile III. Murad'ın eşleştirilmesi, bir rüya ve Şeyh Şüca'nın yorumu³² ile sultan olacağına müjdelenmesi, gerçekleştirilmiş ve gerçekleştirme hayali olan seferlerin dinsel odaklı olduğu ve 'padişah-ı alem' ve 'halife-i İslâm' sıfatıyla padişahın sefer kararı aldığı 'kefere milletini yenmenin dinî bir vecibe' olduğu fikri eserde defaatle vurgulanan mefhumlardır. Fas sultanlığının himayeye alınma gerekçesi olarak da 'âlem-i

31 "... Klasik dönem Osmanlı şiirinin başat unsurlarından biri olan patronaj, birçok şair için geçim yolu sağlamak ya da müreffeh bir yaşam biçimine sahip olmak noktasında önemini uzun süre korumuştur. Şiirin ya da bir eserin sunulduğu kişinin övüldüğü medhiyenin bulunduğu düşünülecek olursa, padişaha ya da devlet büyüklerine övgü amacıyla yazılan eserler maddi bir getiri amacıyla yazılıyordu. Bu bağlamda bir eserin sunulduğu patronun değerinin yüksek olması, eserin göreceği karşılığın büyüklüğünü belirlemekteydi. "Detaylı bilgi için bkz: Halil İnalçık, Şâir ve Patron. 2. Basım. Doğu-Batı, Ankara, 2005

32 Bu rüya eserde şu şekilde belirtilmiştir. "... Cülûs-ı hümâyûnesnâsında ki meşâyih-i kirâmdan ? silsilesinde seccâde-nişîn olan Hallaczedimeklemeşhürmerhûm Şeyh Müslihiddin 'aleyhi' r-rahmehu 'âlem-i rü' yâda peygamber âhirü' z-zamân Muhammed Mustafa 'aleyhi' s-selâm hazretlerinin bir kabza-i mübârek kılıçları bir kuyuya düşmüş görüb ve Sultan Murad Han-ı kâmrâneyyidallah ve idâme ilâ inkırâzü 'd-devrân Hazret-i Resûl 'aleyhi' s-selâmın fermânlarıyla ol şimşir-i cihângirçıkarcubceng-i kudretdenpâketdüklerin ol münâsebetle cülûs-ı sa'âdet-i me'nûslarınâşimşir-i İslâm-ı târih demişlerdi ittifâkta 'biri' ayniyleçıkub hazret-i risâlet-penâhsallallâhu 'aleyhi ve sellem hazretleri Uhud gazâsında kuşandıkları kılıç ki 'ÖmerHattabradiyallâhu 'anh hazretlerine bağışlayubba 'dehulefâ-i benî Ümeyye ve anlardan hulefâ-i 'Abbâsiyye hazinesine intikal idüb ve bakıyye-i 'AbbâsiyyeMısır'a vardıklarında Sultan EbüZâhir ol devlete fâiz olub ve yeden ebidin kimden kime vâsiloldugunhücece ve şevâhidleketb ve ? bulduguüzre bir tûmâradercetdirüb ve evlâdından Süleyman nâm kimesnenin zabtında iken mezbûr Süleyman'ın vâkı'asındakable'l-cülûs hazret-i risâlete 'aleyhisselâmve't-tahiyyenincânib-i 'aleyhlerinden Sultan Murad Han'a ilet deyuşâret-i 'aleyhvâki'olub ve mezkûr Süleyman'ın dâde-i bahtu bidâr olacak mütefekkir kalubnâgâh cülûs-ı hümâyûn müjdesi ol diyâravusûlbulub" Seyyid Lokman, Zübdetü't-Tevarih, TSMK Nüshası, nr.H. 1321, v.102b.

*islâmın huzuru için gereklidir*³³, ifadesi kullanılarak bu olayda etken olan amiller eserde tüm detayıyla sunulmuştur. III. Murad, II. Selim ve Nurbanu Sultan'ın oğlu olup; 1546-1595 tarihleri arasında hüküm sürmüştür; 12. Osmanlı padişahı 91. İslâm halifesidir. Babası II. Selim gibi devlet işlerine fazla müdahil olmamış; bürokrasi ve hükümeti Sokollu Mehmed Paşa tarafından idare ettirmiştir.³⁴

III. Murad'ın şeceresi ve kendisine bahşedilen unvanlar Seyyid Lokmân'ın eserinde şu şekilde belirtilmiştir: “*Sultan Murad Han –ı salis hilâfete ilâ intihâ’i’ d-devrân hazretleri* ; eserin başka bir kısmında “*Âl-i Osmândan on ikinci pâdişah Gâzi Sultân Murad’dır.*” Ayrıca, “*Sultan Murâd İbn Sultan Selim İbn Süleyman tahta oturdu*”³⁵ ifadelerine yer verilmektedir. Döneminde siyasi anlamda birtakım çıkar çatışmaları, kadınların yönetimde söz sahibi olma gayeleri, devlet adamları arasındaki makam hırsı iç politikada sultanın uğraştığı meselelerdir, dolayısıyla eserde de sık sık azil ve tayin işlemlerinin gerçekleştiği görülmektedir. Dış politikada ise önemle üzerinde durulan iki husus 1578’de *Fas’ın Osmanlı’ya bağlanması* bir diğeri de 1590’da *İran Safevi Devleti ile Ferhat Paşa Antlaşması*’nın imzalanarak Osmanlı Devleti’nin doğudaki en geniş sınırlarına ulaşmasıdır.³⁶

bb. XVI. Yüzyılda Afrika’da Nüfuz Mücadelesi

Keşifler Çağı sonrası oluşan dünya düzeninde İspanya ve Portekiz’in başını çektiği Katolik Kralların akrabalıklar yoluyla dünya hâkimiyeti mefkûresi peşinde koşmaları ve Hıristiyanlığı yeni keşfedilen yerlere yayma gayretleri zamanla Avrupa kolonyal geleneğini doğurmuştur. Kolonyal geleneğin en acımasız uygulamaları İspanyolların Endülüs’ü yok etmeleri ve Amerika’yı fethetmeleri, Portekizlilerin Afrika ve Hindistan’a kadar ulaşmaları şeklinde zuhur etmiştir. Bu nedenle Batı ve Orta Akdeniz, on altıncı yüzyıl boyunca Osmanlı ve İspanyol imparatorlukları arasındaki mücadeleye sahne olmuştur.

1492 yılında Gırnata’nın düşüşü İspanyol anakarasında bir Müslüman-Hıristiyan çatışmasına yol açmışken, Osmanlılar’ın Kuzey Afrika’daki fetihleri de bu çatışmanın büyümesine neden olmuştur. Bu mücadeleye Osmanlı korsanları da katılınca, bölge bir savaş alanına dönüşmüştür.³⁷

Osmanlı Devleti Kuzey Afrika’ya hâkim olmadan önce Mağrib’de hüküm süren Merîniler, Cezayir’de egemen olan Zeyyâniler ve Tunus’u idare eden Hafsîler adı ile kurulmuş üç devlet vardı. Bu üç devlet çoğunlukla birbiri ile mücadele içerisindeydi. Devletlerarası mücadelenin yanı sıra kabileler arası anlaşmazlıklar da hat safhadaydı.³⁸ Bu durum bölgenin gelişmesini engellediği gibi siyasi birliğin de tam anlamı ile sağlanamamasının temel nedeniydi. Bu durum bölgedeki İspanyol istilası için de uygun bir zemin oluştuyordu.

Kabileler arası kavgalar ve İspanyol istilasından bıkan yerli halk, Akdeniz’de kendi başlarına hareket eden Türk denizcilerinden yardım istemekteydiler. Oruç Reis ve kardeşleri bu çağrılara cevap verdiler. Yavuz Sultan Selim’in Mısır’ı fethettiği dönemde onlar da Fas sınırına yakın Batı Cezayir’de İspanyollara karşı büyük bir savaşın içine girdiler. Onların bu dönemde başlattıkları mücadele giderek güçlendi ve önce Cezayir’in önemli sahil şehirleri (1516-18) ardından Tunus(1534) ve en son Trablusgarb II. Selim döneminde 1551’de İspanyol işgalinden kurtarıldı. Kuzey Afrika’nın Osmanlı himayesine girmesiyle Türkler, dört yüzyıldan beri

33 Seyyid Lokman, *age*, v.101b.

34 Bekir Kütükoğlu, Murad III DİA, C.31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s.173.

35 Seyyid Lokman, *age*, v.100a;101a;101b.

36 Kütükoğlu, “Murad III”, s.172.

37 Selim Hilmi Özkan, “XVIII. Yüzyıl Başlarında Kuzey Afrika”, *AVRASYA ETÜDLERİ*: 40/2011-2 (287-300)

38 Sabri Hizmetli, “Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir’in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 32, Ankara, 1953, s. 742.

Müslümanların elinden çıkmış olan Akdeniz hâkimiyetini Hıristiyanlardan geri almış oluyorlardı. Türkler tarafından Kuzey Afrika'da kurulan yönetim, genel görünümü itibariyle Osmanlı devlet düzeninin karakteristiğine sahipti.³⁹

Cezayir'de ve Tunus'ta kurulan hakimiyet üzerine Barbaros Hayreddin ve Sinan Paşa'lar, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan idarî ve kültürel kurumların benzerlerini fethettikleri bu ülkelerde kurmaya çalıştılar. Esasen Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasıyla ilk münasebetleri 15.yy sonlarına doğru başlamıştır.⁴⁰ Osmanlı Devleti'nin 1517'de Mısır'ın fethinden sonra 'İfrikiye' ve 'mağrib' olarak adlandırılan Kuzey Afrika'da hakimiyet kurmak istemesi, Doğu Akdeniz'de güvenliğini sağlama isteği ve Akdeniz'de Hıristiyan Avrupa devletleriyle siyasi, ticari, dini rekabetleri sonucudur.⁴¹ Garp Ocaklarının fethiyle Batı Akdeniz'de Osmanlı hakimiyeti tesis edilmiş oldu. Daha önce de bahsedildiği üzere Kuzey Afrika kıyılarındaki Müslüman devletler arasındaki rekabet ve siyasi parçalanmalar, 16. yy başlarında batıdan İspanyollar ve Portekizlilerin doğudan Osmanlıların bölgeye nüfuz etmelerine zemin hazırlamıştır. Kuzey Afrika'da Mısır ve Kızıldeniz liman şehirlerinde tesis edilen Osmanlı hakimiyeti, ilerleyen dönemlerde kıtanın yeni bölgelerine doğru ilerlemiştir.

Bir yandan Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusu'na geçen denizciler, Doğu Akdeniz sahillerini bilhassa Portekiz işgalinden korumaya çalışırken diğer taraftan Büyük sahra çölünün güneyindeki Müslüman devletlerle münasebet kurulmuştur.⁴² Garp Ocaklarında Osmanlı egemenliği İspanya'da yaşayan Müslümanlar için de önemli idi. Çünkü burada yaşayan Müslümanlar zaman zaman Cezayir'den yardım talebinde bulunuyorlardı. Osmanlılar ve İspanyolların bölge üzerindeki nüfuz mücadelesi sonunda Cezayir, Tunus, Trablusgarp Türk hakimiyetine geçmiştir. Bu vesileyle Kuzey Afrika'da Osmanlı hâkimiyetinin kurulması, ticaret yollarının güvenliğini sağlanmasının yanı sıra Akdeniz hâkimiyetinin devamı içinde bu bölgenin hakimiyet altına alınması önem arz etmiştir. Aynı zamanda Kuzey Afrika'da Osmanlı egemenliğinin kurulması Akdeniz'de Müslümanları üstün konuma getirirken bu bölgeleri Portekiz ve Batı işgalinden de korumuştur. Böylelikle Kuzey Afrika İspanyol istilasından, Doğu Afrika da Portekiz istilasından korunmuştur. Osmanlı devleti Afrika kıtasının doğu ve kuzey sahillerini koruma altına alıp ve istilaları önleyerek bir bakıma Afrika'nın ikinci bir Endülüs olmasını engellemiştir.

bba.Seyyid Lokmân'ınZübdetü't-Tevarih Adlı Eserine Göre ' "III. Murad Dönemi- Feth-i Fas Bahsi"

Zübdetü't-Tevarih adlı eserde Fas'ın coğrafi ve beşerî nitelikleri şu şekilde betimlenmiştir. "... *Vilâyât-ı Fas ve Marakeş ki bilad-ı Afrîkiyye yani Cezayir-i mağribte tabi Tunus'un ma-fevkinde Endülüs mukabilinde vaki bir diyar-ı behişt-abad ve menba-ı gaza ü cihad ziraat-i besyar ve imareti bi-şumarolmağınHulefa-yıRaşidin'den sonra Beni Ümeyye'den bazı ümera vardır ki ol bilada varıp feth etmekle 500 yıldan ziyade 'meritiyye' taifesi anda hükümet iderler idi.*"⁴³ Bu ifadelerden Fas'ın Afrika diyarında, Cezayir'e tabi Tunus'un yukarısında Endülüs karşısında bir coğrafyada bulunduğu anlaşılmaktadır. Cennet gibi bir diyardır betimlemesine ziraate verimli ve imareti gelişmiş nitelikleri eklenerek gaza ve cihat menbaı olarak tanımlamıştır. Halifelik kurumunu açısından Fas'ın Osmanlı ile arasında çıkar çatışması yaşanmasına yol açmıştır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun 16.

39 Ahmet Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s.46-47.

40 Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti(1800-1922)* TTK Yayınları, Ankara 2013, s.5-6.

41 Atilla Çetin, "Garp Ocakları", *DİA*, C.13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul,1996,s.382; Emrah Naki, "1574 Tunus Seferi Üzerine Yeni Bir Bakış", *OTAM*, 40/Güz,2016,s.131.

42 Kavas,age,s.47.

43 Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevarih*, TSMK Nüshası, H. 1321, nr. v.101a.

yüzyıldaki faaliyetlerinde belirleyici olan olay Mısır'ın fethi ve hilafetin İstanbul'a getirilmesiydi.

Fas, uzun bir süre Avrupalılarca siyasi önemden ziyade ekonomik bir değer taşımıştır. Bu dönemde Akdeniz'in kapısı konumundaki Cebelitarık Boğazı'nın iki tarafını tutan İspanya ve Fas, stratejik konumlarının sağladığı avantajı sonuna kadar kullanmışlardır. Kuzey Afrika'nın batı ucunda bulunan Fas toprakları, Avrupa'ya yakın konumu nedeniyle stratejik bir değer taşımaktadır. Fas'a coğrafi olarak en yakın Avrupa arazisi İspanya ve Portekiz'dir. İspanyol ve Portekizler, Tunus ve Cezayir'e duydukları alaka kadar Fas ile de ilgilenmişlerdir. Dolayısıyla Akdeniz, 16. Yüzyılda siyasi ve ekonomik mücadelenin en yoğun hissedildiği bir bölge olmuştur. Akdeniz'in giriş kapısı konumundaki Cebelitarık Boğazı; İspanya ve Portekiz gibi devletlerin temel odak noktasıydı. Nitekim Fas sultanlığı, Akdeniz'in Atlas Okyanusu'na açılan kapısı konumundaki Cebelitarık Boğazı'nı kontrol etmekteydi. Akdeniz'de hakim güç olma için verilen mücadelede Osmanlı hakimiyetindeki Cezayir'e yakın bir yere yerleşme gayesindeki İspanya için Fas'ın o an içerisinde bulunduğu sosyal, siyasi, ekonomik koşullar kolaylaştırıcı etkenlerdi. Dolayısıyla Fas, 16. yy'da Akdeniz'deki dengelerin hegemonyası için verilen mücadelelere sahne olmuştur. Portekizliler, Fas'ın okyanusa yakın kıyılarında ticari faaliyetlerini yürütebilecekleri bir sömürü alanı olarak görmekteydiler.⁴⁴

1492'de Gırnata'nın alınmasıyla Arapların üzerine yöneltilen Haçlı seferleri, Fas'ta Osmanlı-İspanya mücadelesine yol açmış, bu mücadelede İspanya'yı akrabası Portekiz temsil etmiştir. İşte tam da bu gaye ile Akdeniz ve Cezayir'in güvenliği için Fas'ın Osmanlı'ya bağlanması gerekiyordu. Fas, Afrika'nın en batısında ve Afrika'ya açılan kapı konumunda olması dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin hem Afrika hem de Arap yarımadasındaki topraklarını güven altında tutması için Fas'ın Osmanlı hakimiyetine geçmesi gerekiyordu.⁴⁵

Osmanlı Devleti'nin Fas ile ilgilenmeye başlaması, Kanuni Sultan Süleyman dönemine rastlar. Bu ilgi, Fas'a en yakın Osmanlı eyaleti, Cezayir Beylerbeyliği vasıtasıyla olmuştur. III. Murad'ın da politikalarını Kuzey Afrika'ya yönlendirmesi ezeli rakibi olan İspanya'yı tedirgin edecektir. III. Murad devrinde Osmanlı hakimiyeti Kuzey Afrika'nın batısında gelişti. 15.yy'da Osmanlı devletinin yükselişi ve 16. yy'da Cezayir başta olmak üzere Fas haricinde bütün Kuzey Afrika'ya hakim olunması, Fas devleti üzerinde bir baskı oluşturmuştur.⁴⁶ 1492'de İspanyollar Endülüs'ü Araplardan alıp Kuzey Afrika'ya yönelince Cezayir ve Fas halkı Osmanlıdan yardım istemiştir. Fas yönetimi bu evrede yaklaşık 35 sene Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır. 16.yy'a isabet eden dönemde ise Fas'ta yönetsel bir değişiklik söz konusu olmuş ve bu durum taht mücadelesine ve iç çekişmelere neden olmuştur. *Bu olayın zuhuru Seyyid Lokmân'ın eserinde şu şekilde geçmektedir: "... Bilad-ı Tunus feth ve zabt ve kenar-ı haksara tabi olan Hafsi beyleri, giriftar ve kala-yı halk elvad-ı küfr-bünyad tarumar olub Fas ahval-i muallak idi Mevlay Muhammed eş-Şeyhü'ş-şerif hükümeti ile saltanat bu aileye intikal eder. Büyük oğlu Abdullah vali olur. Bu esnada Abdullah ile kardeşi Abdülmülük tartışmış, ittifak-ı hüdevendigar cennetmekan Sultan Selim Han'ın ahdinde mezbur Abdülmülük der-i devlet-i penaha gelip ve enva-i riayetler ile memleketi teshir için vezir Sinan paşa ile ol canibe varıp Cezayir-i mağribde cülus-ı hümayun vakioldukda biat eylerdi."*⁴⁷Nitekim III. Murad'ın cülusu sırasında Cezayir Paşası Hasan Paşa hediyeler gönderir, Trablus paşası Ramazan Paşa da Abdülmülük'ün 200.000 düka hediyesini divana sevk eder. Abdülmülük bu tavrıyla II. Selimle başlayan görüşmelerin III. Murad'la devamını

44 Aslı Karataş, *Avrupa Arşivleri'ne Göre 16. Yüzyılda Akdeniz Dünyası*, Yı Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, Tarih ABD, İstanbul, 2004, s.54.

45 Gökhan Yeşilmen, "19.yy Osmanlı-Fas İlişkileri'ne Dair 1850 ve 1859 Tarihli İki Layiha", *Medeniyet ve Toplum*, Güz 2017, C.1, S.2, s.3.

46 Mustafa L. Bilge, "Osmanlı-Fas Münasebetleri", *DİA*, C. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996; s.190

47 Seyyid Lokman, *age.*, v.101a.

sağlamayı amaçlayarak, aynı zamanda Abdullah ile olan çatışmada Osmanlının desteğini görmeyi arzulamıştır. ⁴⁸“...*Ahkam-ı şerif gereğince Mirimiran-ı Cezayir-i Mağrib Kayıd Ramazan Paşa 'ya tenbih olunur. Paşa Abdülmülük 'le tedariklerin görüp fırsat gözler iken Fas'ta İspanyolların himayesini benimsemiş olan Saadiye şeriflerinden mevlay Abdullah vefat edip oğlu Muhammed vali olur*”⁴⁹16. yy'ın ilk yarısında Fas'ın büyük kısmına hakim olan İspanyol ve Portekiz'e karşı mücadele eden Vattasiler'den sonra yönetimi ele alan Marakeş dolaylarındaki Saadi şeriflerinin sultanı Mevlay Muhammed eş-şeyh (1550).hakimiyetini bütün ülkeye yaymak ister. Ancak Cezayir'deki Türklerin kendisine engel olacaklarını da biliyordu.⁵⁰

Mevlay Muhammed buna önlem için Barbaros'un oğlu Cezayir Beylerbeyi Hasan Paşa'nın dikkatini İspanyolların elinde bulunan Vehran'a çevirmesinden faydalanarak Tilimsan şehrini (1550). zapteder. Buradaki Türkleri Cezayir'e sürer. Hasan Paşa görevden alınır, yerine Salih Reis, paşa olarak atanır.⁵¹

İspanyolların bölge üzerindeki emelleri ve tasallutları sıkça zuhur etmekte olup Fas'ta iç karışıklıklar idame ederken gerçekleşen saldırı hareketine karşı Osmanlı kuvvetlerinin yardımının yetişmesi de eserde şu şekilde belirtilmektedir: “... *Tegallübe mutasarrıf olan İspanya kafiri melun oradaki ehl-i İslam darb-ı umur-ı diniye ızharından men eyleyüb tarik-i dalaletle cebren ve kahren bedi olduğu haber-i vahşet eser-i meretten dergah-ı selam penaha vusul buyrulduktay gayret-i diniye iktizasıyla Cezayir-i mağrib semtindeki Beylerbeyilerine, İslam askerlerine, şeyhlere ve fas şeriflerine çoğu kez ehl-i islamı kefare fecre tegallübünden halas olmak babında ahkam-ı şerife irsal olunub*”⁵² “...*Fas ahalisi Mevlay Muhammed'den şikayetçi olup tahtta Abdülmülük'ü görmek talebiyle Cezayir tarafına beylerbeyine haber gönderirler. Fas kralı Muhammed, 60.000 kişilik orduyla Osmanlı'ya saldırınca Mirimiran dahi aram etmeyip Abdülmülük'ün levazımın görüp 20.000'den fazla piyade ve süvari ile cenab-ı müfettihi'lebvaba tevekkül ve padişah-ı islâmın asar-ı devlet-i kahireleri ile el-fırsat ganimet deyutabl,ilm,hayl,hışım birle tayy-ı merahil ve kat-ı menazilidüp vardığı gibi*”⁵³ Osmanlı'dan yana olanlar Abdülmülük öncülüğünde ve Portekiz'den yana olanlar Muhammed öncülüğünde El-roken'de yapılan savaşta Mevlay Muhammed, yenilgiye uğrar ve firar eder. Saadiye şeriflerini 6. Hükümdarı Abdülmülük , Fas sultanlığı'na getirilir.”⁵⁴

Osmanlı Devleti, Fas üzerinde etkili olabilmek için iktidar mücadelesinde olan sülaleler arasında taraf olmuştur. İktidar mücadelesi veren iki sülale saadiye şerifleri ve beni sad kabilesidir. Görüldüğü üzere rakiplerden biri Osmanlı'dan diğeri Portekiz'den yardım talep etmiştir. Müellif Abdülmülük taraftarlarının Osmanlı'dan istedikleri bu yardım çağrısına karşı “sebeplere sarılmak gayesiyle fethe girişmenin gerekli olduğunu gösteren bir ayetle sözlerini desteklemiştir.”⁵⁵Mevlay Muhammed tekrardan amcası Abdülmülük'e karşı Portekiz'den yardım isteyince Papalık, Fransa, İspanya ve Portekiz bir ittifaka girer.⁵⁶ 16.yy'da Fas'ta hüküm süren saadi sultanı Abdülmülük ve ona karşı ayaklanan amcası Muhammed arasında yeniden taht kavgası başlamıştır. Fas sultanının ricası ile Fas'a giden Ramazan Paşa ve 10.000 yeniçeri ve 34 sahra topundan müteşekkil kuvvetleri ile 4 ağustos 1578'de müttefikler Portekiz kralı Don Sebastian'ın kumandasında Tanca

48 Baron Joseph VonHammerPurgstall,*Büyük Osmanlı Tarihi*,yay.haz. Mümin Çevik, C.5, İstanbul Üniversitesi, Neşriyat,,s.84

49 Seyyid Lokman, *age*, v.101a.

50 Bilge, agm,s.191; Seyyid Lokman, *age*, v.101a.

51 Bilge,agm.,s.191.

52 Seyyid Lokman, *age*, v.101a.

53 SeyyidLokman, *age*, v.101b..

54 Hammer,age,s.87.

55 Seyyid Lokman, *age*,.101a; Fernand Braudel, *Akdeniz ve Dünyası*, çev. M. Ali Kılıçbay, Eren Yay., İstanbul 1990,s.363

56 Müctebaİlgürel, Mufassal Osmanlı Tarihi, İÜEF Yayınları, İstanbul 1978, s.59

yakınlarında Afrika sahillerine çıktılar. Vadiü's-seyl'de Kasrû'l-kebir'deki Mehazin vadisinde gerçekleşen savaşta Portekiz kuvvetleri yenilgiye uğrar. Kral Don Sebastian savaş meydanında ölür. Fas, Osmanlı hakimiyetine girer. ⁵⁷Fas hakimi Abdülmülük pişkeşi çekilüp riayet olundu. ⁵⁸

Zaferin tesis edilmesi bahsi geçen eserde; "...Eyyam-ı saadet-i hümayun zafer-makrunda Muhammed, Fas'tan Marakeş'e kaçub ve asakir-i İslam nefs-i mezbureye sene 983 zilhiccesinin 19'unda sıhhat ve selametle dahil olub sikke ve hutbe nam-ı hümayunla müveşşeh ve ma'nun kılınub Abdülmülük itaatıyla berat-ı humayunla vali olup asakir-i İslam salimen ve ganimen geri Cezayir-i mağribe vüsul bulur. Bir kadirğa ile gelenler, Abdülmülük'e name ile kılıç, kaftan ve şeyhlere hilatler; dergah-ı mualla çavuşuyla gönderilir. Ramazan Paşa'ya dahi hilat gönderilir. Gurre-i mah-ı fethin bidayetini nihayet teshir-i bilad-ı Endülüsbirle müyesser kılub subh-ı devletlerin küfre galip ve mesud düğün gibi bülend ve Rahşan eyle amin ya rabbe'l -alemin⁵⁹ dualarla belirtilmiştir.

Fas Osmanlı hakimiyetine alınınca Kuzey Afrika'nın fethi tamamlanır. Osmanlı sınırları Atlas Okyanusu kıyılarına ulaşır. Portekiz'in denizlerdeki üstünlüğü zaafa uğrar. Abdülmelik ölünce oğlu Ahmed el-Mansur hükümdarlığı döneminde de Osmanlı hakimiyeti tanındı. Yeni hükümdar İstanbul'a bir elçilik heyeti göndererek bağlılığını bildirdi. ⁶⁰

Sonuç

Zübdetü't-Tevârih, Seyyid Lokmân'ın yaratılıştan başlayıp kronolojik sırayla III.Murad dönemine kadar anlattığı, aynı zamanda silsilenâme özelliği olan ve genel dünya tarihi niteliği taşıyan önemli bir eserdir.Müellifin Kanuni, II.Selim ve III.Murad dönemlerini yaşamış biri olarak, eserin Osmanlı tarihi kısmında özellikle bu padişahların zamanıyla ilgili anlattığı bilgiler döneme kaynaklık etmesi hasebiyle önem arz etmektedir. Aynı zamanda olayların kronolojik sıraya göre anlatımı ve padişaha sunma gibi bir gerekçeyle yazılması esere daha fazla önem verilerek yazıldığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Eser, tamamlandığında dönemin sultanı III. Murad'a sunulmuştur. III. Murad döneminde gerçekleşen olaylar içerisinde önemli bir gelişme de Fas hakimiyeti mefhumudur. Burada gerçekleşen fetih politikası eserde tüm detayıyla işlenirken genel itibariyle de gaza ve cihat vurgusu yapılarak hilafetin temsilcisi konumundaki tek gücün Osmanlı Devleti olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır. Stratejik bağlamda önemli bir konumda bulunan Fas, Akdeniz ve Afrika dolaylarında verilen nüfuz mücadelesinde odak merkezi sıfatıyla yer almış, devletlerin çıkarları gereğince hakim olunması gereken bir konumu işgal etmiştir. Burada tesis edilen hakimiyet ile Kuzey Afrika hakimiyet altına alınmış olup Kuzey Afrika'da Osmanlı hâkimiyetinin kurulması ile de esasen ticaret yollarının güvenliğinin sağlanmasının yanı sıra Akdeniz hâkimiyetinin devamı için de önemli olmuştur.

Aynı zamanda Garp Ocaklarında Osmanlı egemenliği İspanya'da yaşayan Müslümanlar için de önemli idi. Çünkü burada yaşayan Müslümanlar zaman zaman Cezayir'den yardım talebinde bulunuyorlardı. Kuzey Afrika'da Osmanlı egemenliğinin kurulması Akdeniz'de Müslümanları üstün konuma getirirken bu bölgeleri Portekiz ve Batı işgalinden de korumuştur.

Kaynakça

Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevarih*, TSMK Nüshası, nr.H. 1321, v.102b.

57 Yeşilmen, *agm*,s.5.Seyyid Lokman, age,,101a;

58 Kütükoğlu, Murad III, S.623; Seyyid Lokman, *age*, v.105a..

59 Seyyid Lokman, *age*,v.101b..

60 Bilge, *agm*,s.190-192; Kütükoğlu, Murad III,s.622

- AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe yay., İstanbul, 2014. s. 29.
- AKIN, Lemi, *Unutulmuş bir eser Seyyid Lokmân'ın Şehname-i Tafsil-i Hal-i Al-i Osman'ı*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, s. 4.
- AKSU, Hüsamettin, *Sultan III. Murad Şehinşahnamesi*, Sanat Tarihi Yıllığı, İst., 1981. s. 1.
- ARPACIOĞLU, Sabriye Hilal, Topkapı Sarayı Müze Kütüphanesi, Hazine 1321' numaralı "Zübdet-ül Tevarih" Nüshası ve Tasvirleri, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s. 33.
- ARSLAN, Mehmet, *Divan Edebiyatı'nda Manzum Surnameler (İnceleme ve Metinler)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 1990, s. 3-22.
- BABİNGER, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (çev. Coşkun Üçok), Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1992.
- BAYRAM, Sadi, *Silsile-nâmeler ve İrlanda-Dublin, ChesterBeattyLibrary'de Bulunan 1598 Tarihli Zübdetü't-Tevarih*, Vakıflar Dergisi, C. 24, Vakıflar Genel Müdürlüğü yay., Ankara, 1994, s. 51-52.
- BİLGE, Mustafa L., "Osmanlı-Fas Münasebetleri", *DİA*, C. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996; s.190
- BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Dünyası*, çev. M. Ali Kılıçbay, Eren Yay., İstanbul 1990, s.363
- ÇETİN, Atilla, "Garp Ocakları", *DİA*, c. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s.382;
- ÇİĞ, Kemal, *Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki Minyatürlü Kitapların Kataloğu*, Şarkiyat Mecmuası, İst., 1959, s. 59;
- DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012;
- HİZMETLİ, Sabri, "Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir'in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 32, Ankara, 1953, s. 742.
- İLGÜREL, Mücteba, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1978,
- İNALCIK, Halil, *Şâir ve Patron*, Doğu Batı, Doğu Batı yay.,
- KANAR, Mehmet, "Şâhnâme" md., *DİA*, C. 38, İst., 2010, s. 289-290;
- KARATAŞ, Aslı, *Avrupa Arşivleri'ne Göre 16. Yüzyılda Akdeniz Dünyası*, YI Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, Tarih ABD, İstanbul, 2004
- KARATAY, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*
- KAVAS, Ahmet, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011,
- KAZAN, Hilal, *Farklı Açılardan Bir Bakışla Şehnameci Seyyid Lokmân'ın Saray İçin Hazırladığı Eserler*, Osmanlı Araştırmaları, S. 35, 2010,
- KAZICI, Ziya, *Osmanlı Müesseselerinin Yazılı Kaynakları*, İstem, Yıl:3, S:5, 2005
- KAZICI, Ziya, *Osmanlı Uygarlığı, C. I, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devletinde İlmî Hayat*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 2009
- KILIÇ, Rüya, *Osmanlı'da Seyyidler ve Şerifler*, Kitap yay., İstanbul, 2016
- KUZUCULAR, Şahamattin, *Seyyid Lokmân Aşuri Hayatı ve Eserleri*, Geleneksel Sanatlar Osmanlı Minyatür Grevür Resmi Makale, Hatay, 2015,
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, "Seyyid" md., *DİA*, C. 37, İst., 2009,
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Murad III DİA*, C.31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s.173.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, "Vekayi'nüvis Makaleler," İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1994,
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, "Lokmân b. Hüseyin" *DİA*, c.27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, ss. 208-209.

- KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Şehnâme**ci Lokmân, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İÜEF, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991,
- Mehmed Tâhir (Bursalı), Osmanlı Müellifleri, (haz. İsmail Özen), C. 3, Yaylacık Matbaası, Meral yay., İstanbul, 1975,
- Mehmed, Süreyya, Sicill-i Osmanî, (haz. Nuri Akbayer) C. 3, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1311,
- NAKİ, Emrah, “1574 Tunus Seferi Üzerine Yeni Bir Bakış”, *OTAM*, 40/Güz,2016
- Necip Asım, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, *Osmanlı Tarih-nüvisleri ve Müverrihleri Şehnâmeciler*, C. 7, İstanbul, 1329/1911,
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Kuloğlu” *DİA*, C. 26, Ankara, 2002, ss. 358-359.
- ÖZKAN, Selim Hilmi, “XVIII.Yüzyıl Başlarında Kuzey Afrika”, *AVRASYA ETÜDLERİ* 40/2011-2 (287-300)
- PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 3, M.E.B. yay., İst., 1993,
- PURGSTALL, Baron Joseph VonHammer*Büyük Osmanlı Tarihi*, yay.haz. Mümin Çevik, C.5, İstanbul Üniversitesi, Neşriyat,,s.84
- RENDA ,GünselÜç Zübdetü't-Tevarih Yazmasının İncelenmesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Mezuniyet Sonrası Eğitim Fakültesi, C. I, Ankara, 1969, s. 11.
- TANDOĞAN, Muhammed , *Afrika 'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti(1800-1922)* TTK Yayınları, Ankara 2013,
- YEŞİLMEN, Gökhan, “19.yy Osmanlı-Fas İlişkileri'ne Dair 1850 ve 1859 Tarihli İki Layiha”, *Medeniyet ve Toplum*, Güz 2017, C.1,S.2,
- YÜKSEK, Hasan, *XIX. Yy. Osmanlı Tarihçiliği*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2006,

Y. Mimar
Bilal BİLGİLİORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8572-2755>Y. Mimar, Bingöl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi,
Mimarlık Bölümü, Bingöl/Türkiye
E-Mail: bilgilib@hotmail.comDr. Öğr. Üyesi
Gülsün TANYELİORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4170-8596>İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık
Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul/
Türkiye
E-Mail: gtanyeli@itu.edu.tr

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
28/07/2020Kabul edildi.
Accepted
11/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.769785>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Askeri, Politik ve Stratejik bir Araç Olarak Kültürel Mirası Silahlaştırmak

Weaponizing Cultural Heritage as a Military, Political and Strategic Tool

Öz

Çatışmalarda kültürel mirasın hedef alınması ve yok edilmesi geçen yüzyılda küresel bir problem haline geldi. ABD Başkanı Donald Trump'ın İran'ı kültürel miras alanlarını vurmakla tehditleri yeni bir aşamaya geldiğini göstermektedir. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren yerle ve mekânla ilişkili fikirler etnik ulusalcılıkla birlikte düşünülmüştür. Kültürel çeşitlilik kendini toplumsal açıdan kabul etme ya da reddetme şeklinde göstermiştir. Bireylerin, grupların ve toplumların etnik, dini veya ulusal kimliklerinden dolayı kabul edilmesi veya reddedilmesi, toplulukları çatışmalara ve savaflara götürmüştür. Buna karşılık kültürel miras düşüncesinin son yıllardaki gelişimi, kültürel mirasın bir gruba veya bir millete ait olmadığı, insanlığa ait olduğu ve tüm insanlık tarafından paylaşıldığı fikrini güçlendirmiştir.

Savaşlar askeri ve politik savaşlar olarak tasnif edilebilir. Askeri savaşlar kültürel mirasın kısa sürede büyük hasarlar almasına neden olmaktadır. Politik savaşlar genellikle psikolojik, diplomatik, teknolojik ya da kültürel düzeyde; bazen de ticari, finansal, hükümet politikaları gibi çeşitli politikalarla toplulukları yerinden etme şeklinde gerçekleşmektedir. Politik savaşlar kültürel mirası çeşitli düzeylerde fiziksel ya da ruhsal olarak fakat dolaylı şekilde ve daha uzun bir zaman dilimi içerisinde etkileyebilmektedir.

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden başlayarak çatışmaların tarihi yapıları ve tarihi kentleri hedef alma gerekçeleri ve yöntemleri kültürel mirasa yüklenen anlamlarla ilişkili olarak değişmeye başlamıştır. Suriye'de, Irak'ta, Afganistan'da ve Yugoslavya'da yaşanan yakın tarihli çatışmalar kültürel mirasın kimlik ve belleği silmek üzere nasıl silahlaştırılabileceğini göstermiştir. Balkanlar, Afrika ve Ortadoğu ülkeleri gibi bölgelerde çatışmalar

* Bilgi notu: Bu çalışma İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Restorasyon Doktora Programı'nda Gülsün Tanyeli danışmanlığında hazırlanan doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

ATIF: BİLGİLİ Bilal, TANYELİ Gülsün, "Askeri, Politik ve Stratejik bir Araç Olarak Kültürel Mirası Silahlaştırmak", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/3 (Eylül 2020), s. (988-1011)

CITE: BİLGİLİ Bilal, TANYELİ Gülsün, "Weaponizing Cultural Heritage as a Military, Political and Strategic Tool", **Journal of History and Future**, 6/3 (September 2020), pp. (988-1011)

aniden patlak verir ve sık sık tekrar eder. Bu ülkelerdeki silahlı çatışmalar veya iç savaşlar uluslararası savaşlardan daha uzun sürmektedir. Devletlerarası savaşlara göre daha uzun sürer. Çatışmalar yeterli kaynak olduğu sürece veya bir parti askeri zafere ulaşana kadar devam edebilir. Güç kullanımı devlet tekelinden çıkmıştır. Örgütlü ve yaygın şiddet ortamı yaratan bu türden iç karışıklıklar ya da çatışmalar uluslararası hukuk normlarının dışına çıkmaktadır ve yeni savaşlar olarak tanımlanmaktadır.

Yeni savaşlarda saldırılar toplumların kimlik ve belleğini temsil eden kültürel imgelerini yok etmeye ya da çeşitlilikleri bir araya getiren tarihi kentlere odaklanmıştır. Bu makalede yeni savaşlar konusu kültürel miras bağlamında değerlendirilmiştir. Silahlı çatışmalarda ya da savaşlarda kültürel mirasın neden hedef alındığı tarihsel ve yakın örneklerle incelenmiştir. Bu bağlamda kültürel miras için yeni savaşlar gerçekten yeni midir; kültürel mirasın ve kentlerin geçmişteki ve günümüzdeki savaşlardaki/çatışmalardaki rolü ne olmuştur; kültürel miras hangi eylemlerle ve neden hedef alınmıştır gibi sorulara cevap aranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Miras, Kimlik ve Bellek, Silahlı Çatışmalar, Yeni Savaşlar.

Abstract

The targeting and the destruction of cultural heritage in conflicts have become a global problem over the last century. US President Donald Trump threats to attack against Iran's cultural heritage sites show that a new phase has been started. Since the 19th century, place and space related ideas considered together with ethnic nationalism. Cultural diversity manifested itself in the form of social inclusion or exclusion. The acceptance or rejection of individuals, groups and societies based on their ethnic, religious or national identities led communities to conflicts and wars. On the contrary, the development of the cultural heritage concept in last decades has strengthened the notion that the cultural heritage is not belongs to a group or a nation but it belongs to humanity and shared by all humankind.

Wars can be classified as military and political wars in the most general sense. Military wars cause damage or total destruction of cultural heritage in short period of time. Political wars usually take place at the diplomatic, psychological, technological or cultural levels and sometimes in the form of displacement of communities through various policies such as governmental, commercial and financial policies. Political wars affect cultural heritage at various levels, either physically or spiritually, but indirectly and in longer period.

Starting from the last quarter of the 19th century, reasons and methodologies of targeting historic buildings and cities began to change related with meanings that attributed to the cultural heritage. Recent conflicts such as Syria, Iraq, Afghanistan and former Yugoslavia showed that how cultural heritage could be weaponized to erase identity and memory. Conflicts erupt suddenly and repeat frequently in regions such as the Balkans, African and Middle Eastern countries. These countries ruled by great empires until the 20th century, but then authority-gaps occurred due to political, religious, ethnic turmoil. Armed conflicts or civil wars in those countries last longer than the international wars. Conflicts may continue as long as there are adequate resources or until one party achieve military victory. The legitimate use of force has no longer under the state monopoly. Those kind of internal conflicts, which creates an organized and widespread violence, goes beyond international laws and defined as new wars.

Attacks in new wars focused on to eradicate cultural images that represent identities and memories of societies and historic cities that bring diversities together. In this article, the issue of new wars is evaluated in the context of cultural heritage and investigated both with historic and recent examples. The answers to the questions, such as why and by which actions cultural heritage was targeted throughout history, why cultural heritage was targeted during recent conflicts, are 'new wars' really new in terms of cultural heritage, were sought.

Keywords: Cultural Heritage, Memory and Identity, Armed Conflicts, New Wars.

Giriş

Savaş kavramı bir devletin başka bir devlete karşı eylemi olarak tanımlanır¹. Devlet dışı aktörler arasında ya da bir grup ile güvenlik güçleri arasındaki çatışmalar savaş kapsamına girmemektedir. Fakat 1990'lı yıllardan itibaren soğuk savaş dönemi sonrası çatışmalı süreçler, değişen politik ve ekonomik modellerle² de ilişkili olarak yeniden tanımlanmaya çalışılmıştır. Buna göre, savaşların devletlerarasında değil; toplumlar arasında, devlet dışı aktörler arasında yaşanması ya da devlet dışı aktörlerin devletlere karşı mücadeleleri “yeni savaşlar” kavramını ortaya çıkarmıştır. Devlet dışı aktörlerin arkasında devletlerin olduğu, rakip devletlerin çıkarlarına ulaşmak için ya da politik, ekonomik, coğrafi rekabeti sürdürmek üzere devlet dışı aktörlere (paramiliter gruplar, yerel milisler, suç örgütleri) destek verdikleri bilinmektedir. Son olarak Suriye iç savaşında açıkça görülen bu durum için vekâlet savaşları ifadesi de kullanılmıştır⁴.

Gruplar arasındaki ya da grupların devletlere karşı mücadelesi düzensiz, güç dengesi bakımından asimetrik olmakta veya terör stratejileriyle sürdürülmektedir. Hedef kitlesi siviller olan bu savaşlarda şiddet ile yıldırım, sindirmek, göçe zorlamak ya da soykırım yoluyla tamamen silmek üzere eylemler gerçekleştirilmektedir. Toplumlar/gruplar arasında hak arayışı; sosyal, politik, ekonomik ya da coğrafi kazanım elde etmek üzere çıkmakta ve kimlik siyaseti üzerinden yürütülmektedir. Kimliğin alt bileşenleri olan ulus, din, mezhep, etnisite, kültür, siyasi ve politik ideolojiler, parti aidiyeti gibi araçlar ile çeşitlilik/heterojeni yakıt olarak kullanılmaktadır. Nüfus ve kültüre yönelik eylem ve politikalarla hedefe ulaşılmaya çalışılmaktadır. Terör araç olarak kullanıldığında ise eylemlerle toplumsal ve ekonomik yapı hedef alınmaktadır. Eylemler devletlere ya da hedef kitleye gözdağı vermek, meydan okumak üzere gerçekleştirilmektedir. Fakat gerekçeleri ve ölçeği ne olursa olsun her savaş temel ilkeleri bakımından örtüşür çünkü kitlesel bombalamalar ve silahlı saldırılar düşmanı, yaşadığı yeri, tarihini, doğal ve kültürel çevresini yok etmeyi hedefler ve çoğunlukla başarır⁵.

Bazı araştırmacılar⁶ savaşlarla ve silahlı çatışmalarla yok olan/tahrip olan kültür varlıklarına odaklanmıştır. Tarihi yapılara, alanlara veya objelere saldırmanın arkasındaki motivasyonların neler olduğu ile ilgili araştırmalar⁷ 1990'lı yıllardan itibaren ağırlık kazanmış ve son birkaç yılda gittikçe daha kapsamlı tartışmalara konu olmaya başlamıştır.

1 Hans Kelsen, *Principles of International Law* (New Jersey: The Lawbook Exchange, 2003).

2 Jack S. Levy and William R. Thompson, *Causes of War* (Wiley-Blackwell, 2010); Jack S. Levy and William R. Thompson, *The Arc of War: Origins, Escalation, and Transformation* (Chicago-London: The University of Chicago Press, 2011).

3 Mary Kaldor, *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era* (Stanford: Stanford University Press, 2012); Herfried Münkler, *Yeni Savaşlar*, trans. Zehra Aksu Yılmaz (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2010).

4 Andrew Mumford, “Proxy Warfare and the Future of Conflict,” *The RUSI Journal* 158, no. 2 (2013/04/01 2013).;

5 Christina Schwenkel, “Architecture and dwelling in the ‘War of Destruction’ in Vietnam,” in *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction*, ed. JoAnne M. Mancini and Keith Bresnahan (London: Routledge, 2015), 14.

6 Nicola Lambourne, *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001); Dario Gamboni, *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution* (London: Reaktion Books, 1997); Lawrence Rothfield, *Antiquities Under Siege: Cultural Heritage Protection after the Iraq War* (Lanham: AltaMira Press, 2008); James Noyes, *The Politics of Iconoclasm: Religion, Violence and the Culture of Image-breaking in Christianity and Islam* (New York: I.B Tauris, 2013).

7 Robert Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War* (London: Reaktion Books, 2016); Martin Coward, *Urbicide: The Politics of Urban Destruction* (New York: Routledge, 2009); Dacia Viejo-Rose, “Conflict and the Deliberate Destruction of Cultural Heritage,” in *Conflicts and Tensions* ed. H. A. Isar (London: Sage Publications, 2008).

Bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kültürel mirasın toplumların kimlikleri ve hafızaları ile ilişkisi irdelenmektedir. İkinci bölümde çatışma durumunda kültür varlıklarını korumaya yönelik geliştirilen yasal çerçevenin tarihsel gelişimi incelenmiştir. Üçüncü bölümde kültürel mirasa yönelik saldırılar iki başlık altında sınıflandırılmıştır. Bu başlıkların ilki savaşlarda ve silahlı çatışmalarda tekil hedeflere ikincisi ise kentlere yönelik gerçekleştirilen saldırılardır. Tekil hedeflerin ve kentlerin çatışmalarda tahrip edilmesi gerçekleştirilen eylemlerin amacına ve tipine göre örneklendirilmiştir. Çoğunlukla 19'uncu yüzyılın son çeyreğinden olmak üzere çağdaş savaşlardan örneklerle kültürel mirasın ve kentlerin bilinçli hedef alınma nedenleri incelenmiştir. Çalışma kapsamında Asya, Avrupa ve Afrika'dan örnekler seçilmiştir. Böylece geçmişten bugüne tarihsel bir izleme ile yeni bir tasnif ve analiz yapılmıştır. Sonuçta bu örnekler üzerinden günümüzde kimliğin ve belleğin hedef alındığına, kültür varlıklarının çatışmanın aracı ve silahı haline geldiğine dikkat çekilmektedir. Kültürel miras için yeni savaşların yeni olup olmadığı sorgulanmakta; yeni bir kavramsallaştırmaya gidilmektedir.

1. Kimlik, Bellek ve Kültürel Mirasın Toplumsal Çerçevesi

Sosyal ve doğal çevreler kişilerin/toplumların kimlikleri, yaşama ve düşünme biçimleri üzerinde şekillendirici etki yapar⁸. Kimlik, tarihsel olarak insan ve çevrenin etkileşiminden türetilir ve sosyal ilişkiler üzerine bina edilir. Yerle/mekânla olan ilişki bireysel ve kolektif kimliği oluşturur. Yer, mekân, çevre ve kültür varlıklarıyla özdeşleşen kimlik, kişilerin ya da toplumların aidiyet duygusunu pekiştirir. Aidiyet duygusu ve kimliğin kültürel miras yoluyla tanımlanması kişisel, yerel ya da ulusal düzeyde olabilir. On sekizinci ve On dokuzuncu yüzyılda ulusalcılık hareketlerinin yaygınlaşmasıyla ve ulus devletlerin kurulmasıyla ortaya çıkan miras kavramı bazı değerlerin tekrar edilmesini, tarihsel sürekliliğin sağlanmasını ve ulusun varlığının pekiştirilmesini böylece ulusal kimliğin yaratılmasını ve beslenmesini sağlamıştır. Ulusal kimlik ve kültürel miras kavramları sömürge ve sömürge sonrası dönemlerde ulus devletlerle birlikte küreselleşmiştir⁹.

Sosyal ve çevresel alanı düzenleyen sınırlardan kaynaklanan 'içine almak' ya da 'dışına itmek' eylemi, 'bizden' ya da 'yabancı' yaratımı -bir başka deyişle ötekileştirme- bireyin hangi topluluğa, bireyin/toplumun nereye ait olduğunu veya olmadığını belirler¹⁰. Çok kültürlülüğün olduğu coğrafyalarda/toplumlarda nüfus grupları arasındaki farklılıklar ve ulus kimliğini öne çıkarma çabası bölünmelere neden olmuş, tek bir ulusal kimliğin oluşması ya mümkün olamamış ya da kanlı olmuştur.

Şüphesiz sembolik değer taşıyan önemli yapılar, mekânlar ulusal kimliğin inşasında önemli rol üstlenmektedir. Kentler, kültür varlıkları kendilerine yüklenen anlamlar ve temsil ettikleri roller ile politik bir araç olarak kullanılabilir ve kitleler manipüle edilebilmektedir. Milliyetçilik, mezhepçilik gibi kimliğin alt formları zaman zaman şiddet eylemlerini haklı çıkarmak için kullanılmaktadır. Toplumlar ve bireyler arasında bölücü, ayırıcı, çatışmacı sonuçlar doğurmaktadır. Kentler ve kültürel miras çatışma sürecinde hedef alınıp yok edilmekte ya da tahrip edilmektedir. Çatışma sonrasında ise görmezden gelme, değiştirme ya da koruma uygulamalarında istenmeyen kültürel katmanları temizleme ile sonuçlanan müdahaleler gerçekleştirilmektedir.

8 Iain Wallace and David B Knight, "Societies in Space and Place," in *Earthy Goods: Environmental Change and Social Justice*, ed. Fen Osler Hampson and Judith Reppy (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1996), 79.

9 Arjun Appadurai, "The Globalization of Archaeology and Heritage," *The Journal of Social Archaeology* 1, no. 1 (2001)..

10 Doreen Massey, "A Global Sense of Place," *Marxism Today* (1991): 28, <http://www.unz.org/Public/MarxismToday-1991jun-00024>.

Zihinsel haritalarımızın her bir bileşeninin bir belleğe sahip olduğunu ve yaşanan olaylara ilişkin özetleri barındırdığını ifade edilir¹¹. İnsanlar bilişsel haritalarla çevrelerini tanır ve imgeler arasında dolaşır. Toplumsal belleği bir yerdeki ya da binalardaki öyküleyici unsurlarla ve tarihsel olaylarla ilişkilendirmeye çalışır. Bir hükümdarı yüceltme ya da inancı kutsama mimariye yüklenmiş bir görev olabilir. Yapılar, mekânlar ve bunlara yüklenmiş anlamlar toplumsal tarihin ve miras alanlarının oluşturulması için kaynak olur¹². Kültür varlıklarına yüklenen sembolik anlamlarla kimliği ya da ulusal kimlik gibi kimliğin alt formlarını biçimlendirici rol oynayan bellek, yönetenler tarafından da desteklenir. Çünkü kimliğin sahibini ve eylemlerini meşrulaştırır. Toplumsal hafızanın bir yönü olan miras, ulus inşa etme sürecinde vatandaşlığın teşvik edilmesi, yaratıcılığın artırılması ve ulusal yaşamın her yönünün güçlendirilmesi için kullanılır¹³. Tunbridge ve Ashworth (1996) bellek, sembolik anlamlar ve miras yaratımını şu ilişkilerle anlatır: “Anıtlar, objeler, geçmiş olaylar ve kişilikler betimleyici özellikleriyle bir bütündürler ve ayırt edici bir kimlik yaratırlar. Geçmişten kalan fiziksel kalıntıların korunması eylemi, hangi nedenle gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin, kodlanmış mesajların da kaçınılmaz olarak korunmasını sağlar. Kamusal miras üretimi yönetenler ve yönetilenler arasında etkili bir iletişim aracı haline gelir¹⁴.”

Kültür varlıklarının kişi, grup veya toplum için taşıdığı anlam, reddedilene ve ötekileştirilene ait olarak görüldüğünde hedef olur. Grubun/ulusun kimlik ve belleğine, bir yerdeki tarihsel varlığına dair izler yine tarihi kültürel alanlarla ve kültürel öğelerle somutlaşır. Yok edildiğinde ise kimlik, bellek ve kültür hiçbir yerde somutlaşamaz. Bir insan öldüğünde bir hafıza yok olur fakat kültür mirasının yok edilmesi toplumsal hafızayı siler. Tarihi, sosyal, kültürel peyzajın yok edilmesi bir yere ait olan kişi ya da toplumların kültürel katmanlar arasında kendine yer bulması, kendini kültürel öğelerle tanımlaması ve hatırlamasına engel olur. Hırvat yazar Slavenka Drakulic Mostar köprüsünün ikonik yıkımını şu sözlerle anlatır: “Köprü’nün çöküşünde belki de kendi ölümümüzü görüyoruz. İnsanlar ölür fakat bir anıtın tahrip edilmesi başka bir şeydir. Köprü bütün güzellik ve zarafetiyle bizden daha uzun yaşamak için inşa edildi. Bu sonsuzluğu yakalama girişimiydi. Bu kişisel kaderimizi aşar. Ölü bir kadın bizden biridir fakat köprü sonsuza kadar hepimiziz¹⁵.”

Kültür mirasının varlığı toplumun varlığının delilidir. Varlığını korumak toplumun kimliğini tanımladığı, benzersizliğini şekillendirdiği gibi yok edilmesi de ortak anıları, bir arada yaşama kültürünü ve çeşitliliği yok etme düşüncesi ile ilintilidir. Günümüzde miras kavramı, kimlik hakları ve azınlık haklarının tanınmasıyla gelişmiştir. Ortak miras düşüncesi çok kültürlülüğün korunması açısından özellikle kültürel miras alanında çalışan kuruluşlar ve uzmanlar tarafından teşvik edilmektedir. Kültürel miras alanında çalışan kuruluşlar ve uzmanlar çok kültürlülüğü korumak için kültürel mirasın uzlaştırıcı ve iyileştirici yönü üzerinde durmalarına rağmen; kimlik, bellek ve kültürel miras arasındaki yakın bağ miras kavramını, koruma bakımından hala gölgede bırakmakta; mirası kültürel bir ürün ve politik bir kaynak haline getirmektedir.

11 Kent C. Ryden, *Mapping the Invisible Landscape: Folklore, Writing, and the Sense of Place* (Iowa City: University of Iowa Press, 1993), 55.

12 Charles L. Griswold, *The Vietnam Veterans Memorial and the Washington Mall: Philosophical Thoughts on Political Iconography*, ed. Harriet F. Senie and Sally Webster, *Critical Issues in Public Art: Content, Context, and Controversy*, (New York: HarperCollins, 1993).

13 David Lowenthal, “Identity, Heritage, and History,” in *Commemorations: the Politics of National Identity*, ed. John R. Gillis (Princeton: Princeton University Press, 1994), 45.

14 Gregory J. Ashworth and John E. Tunbridge, *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict* (Toronto: John Wiley & Sons, 1996), 16.

15 Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, 40.

2. Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Mirasın Korunması: Yasal Çerçevenin Tarihsel Gelişimi

Savaşların yıkıcı ve tahrip edici etkisine karşılık uluslararası toplumlar insan haklarını ve kültürel mirası korumak üzere bazı adımlar atmıştır. Teijgeler ve Boylan koruma arzusunun ilk olarak Rönesans döneminde ortaya çıktığından, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Jacob Przulski gibi uluslararası hukuk yazarları tarafından geliştirildiğinden bahseder¹⁶. Toman'a (1996) göre Przulski, yapıların sadece dini doğasından dolayı değil, sanat eseri olmalarından dolayı da savaşanlar tarafından saygı görmesi gerektiği fikrini savunur¹⁷. Boylan'ın (2002) aktardığına göre; Przulski 1553'de, Alman hukukçu Justin Gentilis 1690'da ve Emer de Vattel 1758'de çatışma dönemlerinde sanat eserlerinin, dini ve kültürel varlıkların korunması ve saygı görmesi konusunu tartışmıştır¹⁸.

Doğu toplumlarında da benzer konular tartışılmıştır. İslam hukukuna göre sivil ve askeri nesnelere birbirinden ayırmak gerekmektedir. İslam Halifesi Ebu Bekir'in (MS 632-634) emirlerine göre saldırılar askeri hedeflerle (doğaları veya kullanım amaçları bakımından düşmanca kullanılabilir olan nesnelere) sınırlandırılmalıdır. Dolayısıyla İslam düşüncesi aksi ispatlanmadıkça tüm nesnelere sivil olduğunu varsayar¹⁹.

Roma İmparatoru ile Fransa Kralı arasındaki otuz yıllık savaşı sonlandıran Westphalia Barışı (Münster Anlaşması 1648), yağmalanan kültürel varlıkların ya da özel mülklerin iadesi için hükümler içermektedir²⁰. Münster Antlaşması'nı 1791 tarihli Quatres yasal düzenlemeleri izlemiştir. Fransız Devrimi'nin ilk iki yılında yapıların ve koleksiyonların ikonoklastik yıkımını ve yağmalanmasını durdurmak üzere yasama kararı alınmıştır²¹. On dokuzuncu yüzyılın başında ilk defa Napolyonik savaşlar sırasında ganimet hakkı sorgulanmış ve "Artistik değeri olan objelerin bütün insanlığın ortak mirası olduğu ve savaşın ardından müzelere geri dönmesi gerektiği" yönünde mahkeme kararları alınmıştır²².

Çatışma alanlarındaki kültür varlıklarının korunması gerektiğine dair ilk açık ifade ABD Federal Ordusu'nun 1863'te yayınladığı Lieber Yasası'nda geçer²³. Bu yasayla özel ve kültürel miras koruma altına alınmıştır. Yasada kütüphanelere, hastanelere ve bilimsel koleksiyonlara ek

16 René Teijgeler, "Preserving cultural heritage in times of conflict," in *Preservation Management for Libraries, Archives and Museums*, ed. G. Gorman and S. Shep (Facet, 2006)., Patrick J. Boylan, "The concept of cultural protection in times of armed conflict: from the crusades to the new millennium," in *Illicit antiquities: The theft of culture and the extinction of archaeology*, ed. Neil Brodie and Kathryn Walker Tubb, One World Archaeology (London: Routledge, 2002).

17 Jiri Toman, *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict* (Aldershot/Paris: Dartmouth/UNESCO, 1996), 4-5.

18 Boylan, "The concept of cultural protection in times of armed conflict: from the crusades to the new millennium," 44-45; Stanislaw E. Nahlik, "Protection of Cultural Property," in *International Dimensions of Humanitarian Law* (Paris: UNESCO: UNESCO, 1988), 203.

19 Toman, *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*; Teijgeler, "Preserving cultural heritage in times of conflict."

20 Nahlik, "Protection of Cultural Property.,"; Boylan, "The concept of cultural protection in times of armed conflict: from the crusades to the new millennium."

21 Boylan, "The concept of cultural protection in times of armed conflict: from the crusades to the new millennium."

22 Boylan, "The concept of cultural protection in times of armed conflict: from the crusades to the new millennium," 45.

23 Francis Lieber, "Instructions For The Government Of Armies Of The United States in The Field," in *General Orders No: 100: The Lieber Code*, ed. U.S War Department/Section II/Art. 35-36 (https://avalon.law.yale.edu/19th_century/lieber.asp, 1863).

olarak sanat eserini korumak üzere harekete geçilmesi gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca, savaş sırasında saldırıların askeri hedeflerle sınırlandırılmasının gerekliliğine işaret edilmiştir. Yetkisiz yıkım ya da hasar vermenin cezası tanımlanmıştır²⁴.

Temmuz 1899'da (Birinci Barış Konferansı ile) Lahey Sözleşmesi'nin hükümleri ile bu konuda önemli bir adım atılmıştır. 1. Lahey Konvansiyonu ile düşman topraklarındaki kültür varlıklarının yok edilmesi ya da kültür varlıklarına el konulması yasaklanmıştır. 1907 yılında kırk dört devletin katıldığı daha geniş katımlı 2. Uluslararası Lahey Barış Konferansı yine Lahey'de düzenlenmiş; birbiriyle ilişkili savaş kanunlarını düzenleyen bir dizi sözleşmenin temeli atılmıştır. Fakat hem 1899 hem de 1907 tarihli Lahey Konvansiyonları kültür mirasının korunması konusunda etkili olamamış; I. ve II. Dünya Savaşları'nda tarihi ve kültürel mirasın uğradığı yıkım ve tahribatın önüne geçememiştir. II. Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında savaşan taraflar, uluslararası hukuku dikkate alarak hava saldırılarını askeri, endüstriyel, iletişim ve ulaşım yollarıyla sınırlı tutmaya çabalasa da 1942'de strateji değişikliğine gidilmiş; York, Lübeck, Norwich gibi yerleşimler 'Baedeker' saldırıları olarak adlandırılan Alman bombardımanı ile vurulmuştur²⁵. Tarihi kentler ve kültür varlıklarını hedef alan saldırılar gerçekleştirilmiştir. II. Dünya Savaşı'na kadar gelişen hukuki zemine rağmen; savaş sırasında Avrupa'nın kültür mirası zarar görmüş ve yağmalanmıştır.

II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda kültür varlıklarını korumak üzere yasalar ve uygulamalar düzeyinde çok sayıda çalışma yapılmış ve önlemler alınmıştır. Bunların en önemlisi -iki dünya savaşının sonuçlarını dikkate alarak- çatışmalar sırasında kültür mirasının korunması için 1954 yılında 2. Lahey Konvansiyonu'nun düzenlenmesidir. 1954 Lahey Konvansiyonu kültür mirasının insanlığın ortak mirası olduğunu vurgulaması bakımından önemli bir adım olmuştur. Sözleşme metni uluslararası yasaların kabulünde tartışmaların merkezine dünya mirası düşüncesini koymuştur. Dünyanın ortak kültürüne katkıda bulunması bakımından nerede ve kime ait olursa olsun taşınır ya da taşınmaz kültür varlıklarının korunmasını şart koşmuştur. Sözleşme ağırlıklı olarak iki dünya savaşının kültür mirası üzerinde yaptığı yıkıcı etkiyi dikkate almaktadır. Lahey Konvansiyonu'nun yürürlüğe girdiği tarihten bu yana birkaç devletlerarası savaş dışında çoğunlukla -devletlerin de zaman zaman müdahil olduğu- iç karışıklıklar, din, kültür ve etnik kökenli çatışmalar gerçekleşmiştir. Bu bakımdan sözleşmenin önemli bir yönü de kültürel mirasın korunması için savaşların dışında kalan silahlı mücadeleleri de içine alan maddeler barındırmasıdır. Bugün Birleşmiş Milletlere üye olan 191 devletin 114'ü sözleşmeye taraf olmuştur. ABD, İngiltere ve Japonya gibi istisnaların dışında Çin Halk Cumhuriyeti ve Kanada gibi yeni imzalayan devletler de bulunmaktadır. Buna karşılık sözleşmeye taraf olan ülkelerde bile pek çok çatışma ve savaş sırasında ihlaller gerçekleşmiştir.

1980'li yıllardan itibaren özellikle etnik çatışmaların yaşandığı bölgelerde aşığılama, küçük düşürme ya da silme ve süpürme operasyonlarının bir parçası olarak kültür mirasının yıkımı, uluslararası toplumu Lahey Konvansiyonu'nu yeniden gözden geçirmeye itmiştir. Özellikle Yugoslavya'nın çözülmesi sırasında yaşanan katliamlar ve kültür varlıklarına yönelik sistematik yıkım gibi uluslararası insancıl hukuka aykırı durumları araştırmak üzere savaş suçları mahkemesi kurulmuştur. Yugoslavya'nın çözülmesi sırasında Dubrovnik gibi Dünya Miras Alanlarının kuşatılması ve bombardımana tutulması, Mostar ve Saraybosna gibi multi-etnik kentlerin

24 Boylan, "The concept of cultural protection in times of armed conflict: from the crusades to the new millennium.;" Quincy Wright, "Francis Lieber's Code for Land Warfare," in *The Vietnam War and International Law (4 vols)1968-1976*, ed. R.A. Falk (Princeton, N.J: Princeton University Press, 1971).

25 Mark Clapson, *The Blitz Companion: Aerial Warfare, civilians and the city since 1911* (London: University of Westminster Press, 2019).

saldırıya uğraması ve neredeyse yerle bir edilmesi Lahey Konvansiyonu ile ilgili güncellemeye ihtiyaç duyulduğunu göstermiştir. 1991 yılında başlayan çalışmalarla 1999 tarihli ikinci protokol hazırlanmıştır. Protokol imzacı devletlere koruma konusunda yeni zorunluluklar getirmektedir. Kültür varlıkları ile ilişkili kurumların barış döneminde acil durum hazırlıklarını genişletmeleri için önemli bir gelişme olsa da 2004 yılında yürürlüğe girmiştir. 1954 Lahey Konvansiyonu'nu 121, birinci protokolü 100 devlet imzalamış olmasına karşılık 1999 tarihli ek protokolü 51 devlet imzalamıştır. Onaylamayanların arasında Çin, İngiltere ve ABD gibi BM daimi üyesi devletler de bulunmaktadır.

Lahey Konvansiyonlarının yanında kültür varlıklarının korunması için 1970'lerden itibaren kültürel miras ve çatışma odaklı yeni adımlar atılmaya başlamıştır. 1970 tarihli "Kültür Varlıklarının İthalat, İhracat ve Mülkiyet Transferinin Önlenmesine ve Yasaklanmasına Dair Sözleşme", 1972'de ise hem kültürel hem de doğal alanlara dünya mirası niteliği kazandıran "Dünya Mirası Sözleşmesi", "1995 Çalınan ya da Yasa Dışı Yollardan Ticareti Yapılan Kültürel Objeler Hakkında UNIDROIT Sözleşmesi bunlardan bazılarıdır.

Dünya Mirası Sözleşmesi, Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (2003) ve Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması Ve Geliştirilmesi Sözleşmesi (2005) sözleşmeleriyle desteklenmiştir. 2005 yılında imzaya açılan ve 1 Haziran 2011 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa Konseyi Toplum İçin Kültürel Mirasın Değeri Çerçeve Sözleşmesi de önemli girişimlerden biridir. Bu sözleşme, bilgi ve kültürel miras kullanımının İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde tanımlandığı biçimiyle vatandaşların kültürel yaşama katılımlarının bir parçasını oluşturduğu fikrine dayanmaktadır.

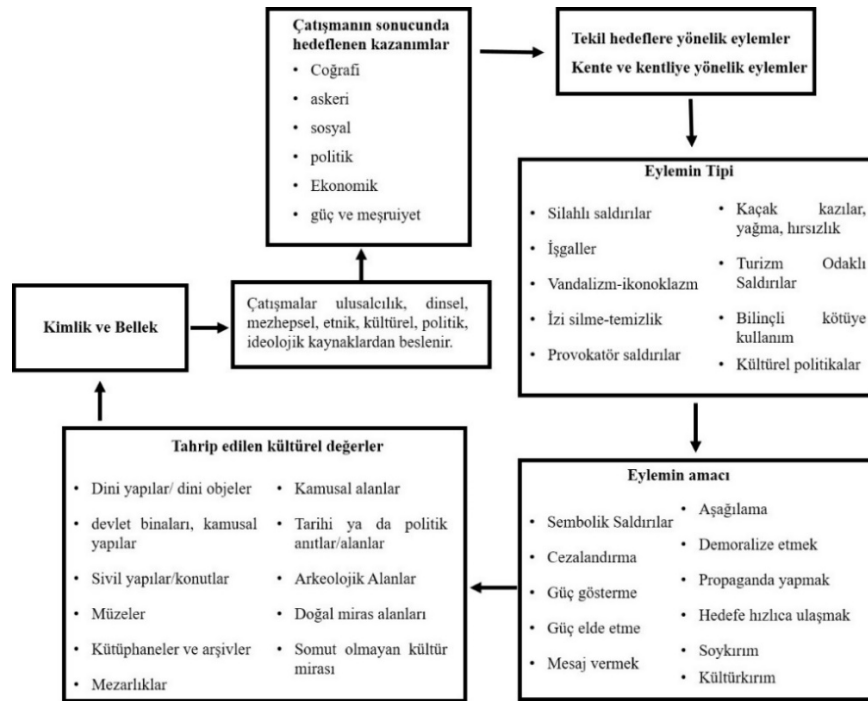
3. Kültürel Mirasa Yönelik Saldırımlar

Kültür varlıkları geçmişte olduğu gibi bugün de konumlarının sağladığı askeri ve stratejik avantajlar nedeniyle kasıtsız olarak hedef olmakta ve çatışma zayıyatı olarak kabul edilmektedir. Keskin nişancılar/gözcüler tarafından kullanılması, konumlarının sağladığı avantaj nedeniyle üzerlerine veya çevrelerine askeri teçhizat kurulması ya da bir hedefin yakınında olması nedeniyle her türlü doğal ve kültürel varlık, kentsel/kırsal alt ve üst yapı doğrudan ya da dolaylı olarak zarar görebilmekte, tamamen yok olabilmektedir.

Tarih boyunca kiliseler, kaleler ve diğer kültürel hedefler çeşitli mesajlar vermek üzere savaşın bir parçası olmuştur. Demokrasi devriminin ardından yükselen ulusalcı akımlar tarihi anıtlara bakışı değiştirmiştir. On dokuzuncu yüzyıl boyunca mimari koruma anlayışı kültür mirasının bir ulusa ait olduğu düşüncesiyle gelişmiş; Almanya gibi yeni ulus devletlerin ortaya çıkışını teşvik etmeye başlamıştır. Kültür mirası ise mirasa yüklenen anlam üzerinden hedef olmaya başlamıştır.

Bu çalışmanın kapsamını oluşturan bilinçli ve planlı saldırılar yeni savaşlarda özellikle yakın dönem silahlı çatışmalarda gerçekleştirilmekte; merkezinde kimlik ve bellek yer almaktadır (Şekil 1). Tekil hedeflere ya da kente yönelik gerçekleştirilen saldırılar ulusalcı, dinsel, mezhepsel, etnik, kültürel, politik, ideolojik kaynaklardan beslenen çatışmalarda ortaya çıkmaktadır. Hedeflenen kazanımlar doğrultusunda kentler ve kültür varlıkları eylemin amacına uygun eylem tipiyle hedef alınmaktadır. Doğal ve kültürel miras alanları somut ve somut olmayan değerleriyle tahrip olmaktadır. Tekil hedeflere yönelik saldırılar kimlik ve bellek değeri olan sembolik anlamlar taşıyan anıtlara ya da bazı değerlerin içinde muhafaza edildiği, kültürün ve toplumların kayıtlarının tutulduğu arşiv, müze, kütüphane gibi yapılara yönelik olmaktadır. Kentlere ve kentlilere yönelik saldırılar ise genellikle daha büyük ölçekli değişimi hedeflemektedir. Coğrafi sınırları yeniden

çizmeyi, demografik yapıyı değiştirmeyi, çok kültürlülüğü ortadan kaldırmayı ve homojen bir yapı oluşturmayı amaçlamaktadır. Kimlik ve bellek ile ilişkili bütün izleri ortadan kaldırmaya dönük süpürme hareketi olarak tanımlanabilir. Silahlı saldırılar, işgaller, Vandalizm-ikonoklazm, turizm odaklı saldırılar, bilinçli kötüye kullanım, kaçak kazılar, yağmacılık ve hırsızlık, kültürel politikalar gibi eylem tipleriyle kültür varlıkları hedef alınmaktadır. Kültür varlıklarının tahrip olmasına neden olan eylemler mesaj vermek, cezalandırmak, düşmanın moralini bozmak ve hedefe hızlıca ulaşmak gibi stratejik kazanım elde etmek, güç gösterisinde bulunmak, propaganda yapmak, toplumlara manipüle etmek ve kontrol etmek, toplumlara ve kültürlerini aşağılamak ya da soykırım ve kültür kırımı gerçekleştirilerek tamamen silmek gibi amaçlarla gerçekleştirilmektedir. Çatışmanın sonucunda hedeflenen kazanımlar için bir eylem tipi, birden fazla amaçla gerçekleştirilebilmektedir.

Şekil 1 Kimlik ve bellek ile planlı saldırılar arasındaki ilişki (Bilgili 2020).

3.1. Tekil Hedeflere Yönelik Saldırıları

Tekil hedeflere yönelik saldırılar genellikle sembolik olup eylemin/saldırının türüne göre kültür varlıklarına maddi ya da manevi zararlar verebilmektedir. Çoğunlukla karşı tarafa mesaj vermeyi amaçlar. Bir yapının işgal edilmesinden yıkımına kadar geniş ölçekli eylem türleriyle gerçekleştirilir. Bu bölümde tekil hedeflere yönelik saldırılar eylem tiplerine göre on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden başlayarak örneklendirilmiştir.

Fransa-Prusya Savaşı (1870-71) Strasbourg kuşatması sırasında uzun menzilli silahlarla katedraller, kiliseler ve müzeler vurulmuştur²⁶. Versaille Sarayı 1870'ten itibaren Prusya askeri karargâhı olarak kullanılmıştır. İşgal altındaki anıt 18 Ocak 1871'de Prusya Kralı Wilhem I'in Birleşik Almanya tahtına çıkışının ilan edildiği yer olmuştur. Yapı fiziksel olarak zarar görmese de tarihi, kültürel ve ulusal gurur zarar görmüş; Fransızlar için politik ve kültürel aşağılanma olarak

26 Lambourne, *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*, 13.

kabul edilmiştir²⁷.

I. Dünya Savaşı'nda topyekûn galibiyete ulaşmak veya topyekûn mağlubiyetten kaçmak için bütün imkânları kullanarak topyekûn savaşmak kaçınılmaz görülmüştür. Alman militarist ulusalcılığı için anti-katolisizm güçlü bir unsur olmuş ve düşmanlara boyun eğdirmek için kullanılmıştır²⁸. İngiltere, Fransa ve Belçika'nın işgal edilen bölgelerinde kültürel miras hedef alınmıştır. Savaş sırasında sergilenen yıkım zafere kısa yoldan ulaşmak üzere bilinçli bir strateji olarak yürütülmüştür²⁹. Belçika Katolikliğinin merkezi olan Louvain'in kültürel sembollerini yok etmek de bunun bir parçası olmuştur³⁰. Alman ordusu Louvain kentinin bombalanacağını duyurmuş; binlerce insan kentten göç etmiştir. Fakat sadece on top atışı yapılmış; kent kundaklamalar ve yağmalamalarla tahrip edilmiştir. Louvain Üniversitesi kütüphanesinin yakılması, arşivlerin, çeşitli kamu yapılarının, ticari yapıların ve konutların tahrip edilmesi kültürü hedef alan bilinçli saldırılardır (Şekil 2). I. Dünya Savaşı ile kültür varlıklarının bilinçli bir şekilde hedef alınması Almanların birleşme çabaları sırasında ortaya koydukları "*Kulturkampf*'in (kültür savaşının)" devamı niteliğindedir.

Şekil 2 Louvain Kütüphanesi, Büyük Salon³¹.

Ulusal, etnik, dini veya kültürel kimlik gibi kimliğin alt formlarından beslenen çatışmalarda kimlikle ilişkilendirilen ve kolektif kimliğin bir parçası olan kültürel varlıklar hedef alınmaktadır. Kültür varlıklarının sembolik değerleri saldırganları motive etmektedir. Saldırıları düşman için kıymetli olana zarar vermek, tarihsel izi silmek, acı verici geçmişi hatırlatan izleri silmek, rejim değişmişse önceki rejime ait izleri silmek gibi nedenlerle gerçekleştirilir. Körüklenmiş kutuplaşmalar ve ötekine duyulan öfke kültür varlıklarına silahlı saldırı, kundaklama, vandalizm-ikonoklazm gibi bir dizi eylemi beraberinde getirir. Böylece gelecekteki güç, toprak, meşruiyet iddialarını kabul ettirmek ya da çürütmek amacıyla kullanılabilir³². Devletlerarası savaşlar, iç savaşlar ya da toplumsal karışıklıklar gibi her türlü çatışmada örnekleri görülmektedir.

27 Lambourne, *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*, 16.

28 Alan Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War* (New York: Oxford University Press, 2007), 29.

29 Alan Kramer and John Horne, *German Atrocities 1914: A history of Denial*. (Yale University Press, 2001), 237.

30 Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*, 29.

31 Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*.

32 Marie Louise Stig Sørensen and Dacia Viejo-Rose, "Introduction: The Impact of Conflict on Cultural Heritage: A Biographical Lens.," in *War and Cultural Heritage: Biographies of Place*, ed. Marie Louise Stig Sørensen and Dacia Viejo-Rose (Cambridge: Cambridge University Press, 2015); Nicholas Stanley-Price, "The Thread of Continuity: Cultural Heritage in Post-war Recovery" (paper presented at the Cultural Heritage in Postwar Recovery, Rome, 2005).

Eski Yugoslavya topraklarında yaşanan kanlı çatışmalar sırasında dini ve etnik kimlik tanımlayıcı unsur haline gelmiştir. Coğrafi bir alan üzerinde hak iddia eden taraflar kimliği tanımlayan anıtsal yapıları, dini yapıları, konutları, kütüphane ve arşivleri sistematik olarak hedef almıştır. Mostar/Stari Most Köprüsü (Şekil 3), Saraybosna/Vijećnica Binası (Şekil 3) gibi sembolik yıkımların yanında Foča, Stolac gibi çok sayıda yerleşimde sistematik süpürme harekâtları bu gerekçelerle yapılmıştır. Aynı mücadeleler bugün kent planlama ve kültür varlıklarına yönelik eylemlerle sürdürülmektedir.

Şekil 3: Stari Most 1995³³, Vijećnica/Ulusal Kütüphane yanarken 1992³⁴.

Hinduların gelenek ve inanışlarına göre Büyük tanrılarında biri olan Vishnu, Kral Rama'da reenkarne olmuştur. Kral Rama'nın doğduğu yerde Hindu tapınağı Ramjanmabhumi kurulmuştur. Ramjanmabhumi arkeolojik kazıları yönetimler tarafından desteklenmiş, yapıya dair izler aranmıştır. 1992 yılına gelindiğinde Hindistan'ın Ayodhya Bölgesi'nde on altıncı yüzyılda yaptırılan Babri Mescidi (Şekil 4), Hindu fundamentalistler tarafından Ramjanmabhumi üzerine kurulduğu gerekçesiyle yıkılmıştır³⁵. Caminin yıkılması ve yerine Hint tapınağının yapılmasının planlanmasıyla politize olmuş yerel hafıza çok katmanlı tarihsel geçmişin önüne geçmiştir.

Şekil 4 Babri Mescidi ve Eylemciler³⁶.

33 Cidom.org, erişim tarihi 14.07.20120, [http://www.cidom.org/wp-content/uploads/photo-gallery/92-98/Stari_most_\(Taib_i_Mira_Bali%C4%87\)_1995_3.jpg](http://www.cidom.org/wp-content/uploads/photo-gallery/92-98/Stari_most_(Taib_i_Mira_Bali%C4%87)_1995_3.jpg)

34 Vijećnica, erişim tarihi 14.07.20120, <https://www.vijecnica.ba/bs/article/21/ratno-stradanje>

35 Brenda Deen Schildgen, *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe* (New York: Palgrave Macmillan, 2008); Tapati Guha-Takurta, "Archaeology and the monument: an embattled site of history and memory in contemporary India," in *Monuments and memory, made and unmade*, ed. Robert S. Nelson and Margaret Olin (University of Chicago Press, 2003); Reinhard Bernbeck and Susan Pollock, "Ayodhya, Archaeology, and Identity," *Current Anthropology* 37, no. 1 (1996), <http://www.jstor.org/stable/2744239>.

36 AFP/FILE, erişim tarihi: 01.02.2020, <https://tribune.com.pk/story/1632110/9-sikh-man-took-part-babri-masjid-demolition-builds-90->

Din temelli çatışmalar genellikle ikonoklazmın nedeni olarak ifade edilir. Fakat dini güdüleme politik ve ekonomik daha güçlü faktörleri gizlemek için de kullanılır. Ulus ya da grup kimliği inşa etme sürecinde ulusal istikrara karşı tehdit olarak algılanan sanatsal ve mimari değerlerin yok edilmesi, yıkımlara araçsal bir fonksiyon yükler. İkonoklazm sanatsal ya da mimari formdaki kolektif hafızayı/ortak belleği yok etmeye dönük araçsal bir fonksiyon üstlenir. Bunun insanlara kim olduklarını unutturmayı amaçlamak gibi daha büyük hedeflere ulaşmak amacıyla yürütülen araçsal ikonoklazmın bir örneği olduğu ifade edilir³⁷.

Grup kimliğini, insanların sosyal belleğini, ötekinin sanat eserlerini ve sembolik anlamı olan değerlerini yok etmek kültürel savaş üretme mekanizmasıdır. Liderler inançlarla ilgisi olsun ya da olmasın politik, ekonomik ya da kültürel programlarını yürütmek ve politik güçlerini tahkim etmek amacıyla toplumların duygularını sembolik anlamlar yüklenen objelere, eserlere, değerlere yönlendirebilmektedir. İkonoklazm duygusal veya araçsal ikonoklazm biçiminde gerçekleşebilir³⁸. Aynı ayrı olabildikleri gibi bir arada da bulunabilirler ve etkileri çeşitlenebilir. Yıkıcı etkisinin temelinde karmaşık sosyo-psikolojik, politik ve inançla ilişkili konular olabilir. Duygusal ikonoklazm sözlü eylemler, kişisel öfke ve kızgınlıklar, hayal kırıklıkları, düzeltmeye dönük gayretler ya da hedonizm (hazcılık) eylemleri biçiminde doğrudan ve tanımlı bir hedefe dönük olarak ortaya çıkmıştır. Bireylerin ya da grupların kızgınlık, kırgınlık gibi duyguları sanat eserlerine din, devlet, ulus gibi meşru bir kanaldan yönlendirilirse araçsal ve duygusal ikonoklazm bir arada görülebilir.

Yönetimlere ya da rejimlere karşı tepkiler o yönetim/rejimin sembolü olarak görülen simgelere saldırarak gösterilebilir. Bireyler ya da gruplar eserleri, objeleri ya da ikonları da -Saddam Hüseyin'in heykelinin yıkılması gibi- kendi dürtüleriyle yıkar/yok ederler. 1789'da Bastille Hapishanesi'nin dışında toplanan kalabalık içerde bulunan yedi mahkûmu özgürleştirmek üzere kaleye saldırmamıştır³⁹. Bastille baskınının ardında tarihi, sosyal ve ekonomik dinamikler olsa da kale, gücün ve iktidarın keyfi kullanımının sembolü olarak görülmüş ve monarşiye başkaldırılmıştır. Eskinin küllerinden yeni dünyayı inşa etmek için devrimin metaforik kalbi olan Bastille Kalesi, tabula-rasa yöntemiyle temizlenmiş; yapmak için yıkmak tercih edilmiştir. Yıkılan yapılara ait malzemelerin yeniden kullanımı inşaat sektörü için malzeme, yıkım işiyle uğraşanlar için gelir kaynağı olmuş; kalenin yıkımından elde edilen malzemeler Pont de Concorde köprüsü gibi birçok yapının inşasında kullanılmıştır⁴⁰. Yıkımın kendisi devrimin sembolü olmuş, "hem vandalizm hem de vandalize edilmiş parçaların sembolik olarak yeniden kullanımı devrim stratejisi olmuştur⁴¹." Fransız Devrimi monarşiye karşı ortaya çıkan politik bir hareket olmasına karşılık devrimcilerin Fransız toplumunda bozulmuş dini ve feodal güç olarak gördükleri şeyleri ortadan kaldırmak istemeleri nedeniyle dini yapıların ve eserlerin yıkılmasına yol açmıştır⁴². Yüzyıllar süren din savaşlarının ardından gelen Fransız Devrimi, milliyetçilikle ilişkili vatandaşlık, ulusal dil, ulusal kültür, ulusal eğitim gibi düşünceleri canlandırmıştır. Din temelli kolektif hafızayı ulus

mosques-india/

37 Schildgen, *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*, 8.

38 David Freedberg, *Iconoclasts and Their Motives* (Montclair, N.J.: Columbia University Academic Commons, 1985).

39 Keith Bresnahan, "Remaking the Bastille: Architectural destruction and revolutionary consciousness in France, 1789-94," in *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction*, ed. JoAnne M. Mancini and Keith Bresnahan (London: Routledge, 2015), 59.

40 Bresnahan, "Remaking the Bastille: Architectural destruction and revolutionary consciousness in France, 1789-94," 58-62.

41 Linda Nochlin, *The Body in Pieces: The Fragment as a Metaphor of Modernity* (London: Thames & Hudson, 1994), 8.

42 Schildgen, *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*, 7-8.

temelli kültürel hafızaya çevirmiştir. Birçok ulusal müze de bu dönemde kurulmuştur.

Sovyetler Birliği'nin Afganistan'dan çekilmesiyle başlayan politik çatışmalar ve isyanlar 1996'da Sünni dini-politik hareket olan Taliban'ın Kabil'i ele geçirmesine kadar devam etmiştir. Çatışmalarda tarihi eserler tahrip edilmiş; müzeler yağmalanmıştır. 1997 yılında Afganistan İslam Emirliği'nin kurulmasıyla Taliban sistematik olarak İslam öncesi dönemlerin izlerini silme politikalarını eyleme geçirmiştir. Bu süreçte kaya yamaca oyulmuş, MÖ yedinci yüzyıldan kalma iki büyük Buda heykelinin yok edilmesi en önemli süpürme hareketlerinden biri olmuştur (Şekil 5). 26 Şubat 2001'de Taliban'ın üst düzey lideri Molla Ömer, tanınmış Afgan âlimlerin fetvaları ve Afgan Yüksek Mahkemesi'nin kararları doğrultusunda Bamiyan Vadisindeki iki büyük Buda heykeli dâhil ülkenin farklı bölgelerindeki bütün heykellerin yıkım emrini "Bu putlar onlara tapan kâfirlerin tanrılarıydı. Şimdi bile saygı görüyor ve tekrar tanrılara dönüştürülüyor. Gerçek ilah Allah'tır ve diğer bütün yanlış tanrılar ortadan kaldırılmalıdır" diyerek vermiştir⁴³. Yok etme kararı İslam hukukuna dayandırılıyor, inanç ve din eksenli görünüyorsa da arkasında başka motivasyonlar da bulunmaktadır. İslam anlayışına karşı alternatif olabilecek kültürel sembollere karşı şiddet eylemleri Taliban için sadece dış siyasi ve kültürel eleştirilere karşı bir direniş hareketi değil aynı zamanda askeri ve kabile kaynaklı sorunları çözme ve ulusal birliği sağlama çabası olarak tanımlanmaktadır⁴⁴. Aynı zamanda Taliban düşmanlarına, uluslararası topluma ve yerel halklara gücünü göstermeyi hedefleyen sembolik saldırılar gerçekleştirmiştir⁴⁵.

Şekil 5 Bamiyan Vadisi⁴⁶; Taliban tarafından yok edilen Buda heykeli (1963) ve yıkım sonrası durum⁴⁷ (2008).

Dinsel ya da mezhepsel ayrışmalar, devlet destekli ya da bireysel ikonoklazmın/vandalizmin tek nedeni değildir. Ulusal istikrara karşı tehdit olarak görülen dinsel alanlara saldırarak kültürel ya da kolektif belleği aşağılamak veya silmek insanlara kim olduklarını unutturacak kasıtlı eylemlerdir. Kosova Savaşı'ndan önce Kosova'daki Osmanlı Dönemi camileri gibi dini kültür varlıkları -bazı örnekler dışında- Sırp yasaları tarafından korunmamıştır. Savaştan sonra ise Kosova'daki Sırp yerlerinden edilmiş, evleri soyulmuş, eserleri vandalizme uğramıştır. Özellikle Kosova'daki Sırp dini mirası vandalizme uğramıştır. Özellikle Yugoslavya'nın dağılmasından sonra bile Milosevic döneminde Sırp Ortodoks Kilisesi'nin Sırp politikalarına hizmet ettiği düşünülmüş; Sırp'ların hiç

43 Schildgen, *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*, 4,5.

44 Schildgen, *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*, 5.

45 Rebecca Knuth, *Burning Books and Levelling Libraries: Extremist Violence and Cultural Destruction* (Westport: Praeger, 2006).

46 G. Gonzales Brigas, UNESCO, Erişim Tarihi: 18.01.2020, <https://whc.unesco.org/en/list/208/gallery/>

47 A Lezine, UNESCO Erişim Tarihi: 16.09.2020, https://en.wikipedia.org/wiki/Buddhas_of_Bamyan#/media/File:Taller_Buddha_of_Bamiyan_before_and_after_destruction.jpg

yaşamadığı yerlere Sırp Ortodoks kiliselerinin inşa edilmesi Arnavutlara tehdit edildikleri hissini vermiştir⁴⁸. Sırplar, Sırp Ortodoksisini ulusçuluk aracı olarak kullanmış; Arnavutlar ise Sırp faşizminin sembolü olarak gördükleri kiliseleri tahrip etmiştir⁴⁹.

Yabancı tarihçilerin Büyük Hint Ayaklanması ya da Sepoy İsyanı, Hintli tarihçilerin ise Birinci ya da 1857 Hindistan Bağımsızlık Savaşı olarak adlandırdıkları olaylar sırasında İngiltere'nin Eylül 1857'de Delhi'yi ele geçirmesiyle büyük bir yıkım yaşanmıştır⁵⁰. İşgal güçleri Cuma Mescidi'ne el koymuş; askerlerini ve ağır silahlarını Babürlerden kalma Mescid-i Cihannuma Meydanı'na konuşlandırmıştır. İsyancıları cezalandırmak amacıyla kenti ve Cuma Mescidi'ni yerle bir etmeyi amaçlamışlardır. Atış menziline giren alan mimari, sanatsal, kültürel değerleriyle birlikte yok edilmiştir. Kızıl Kale içindeki ve dışındaki Şah Cihan yapılarının çoğu bombalanmıştır. Kalenin etrafındaki çok sayıda büyüklü küçüklü cami, mescit, Müslümanların evleri, sokakları yıkılmıştır⁵¹.

1917-18'de Almanlar batı cephesinde geri çekilirken her şeyin yok edilmesi, düşmana boş ve çorak arazi bırakılması emri verilmiş; madenlerin yok edilmesinden müzelerin soyulmasına kadar geniş yelpazedeki yıkım Kasım 1918'e kadar sürmüştür⁵². Kasıtlı ve kısa yoldan amaca ulaşmak üzere sürdürülen yıkım, yerini yenilmiş olmanın verdiği öfke ve savaş sonrası yeniden yapılanmayı yavaşlatmayı amaçlayan tahribata bırakmıştır.

Günümüz savaş teknolojilerinin ulaştığı düzey kültür mirası için yıkıcıdır fakat tarihte de tahrip gücü düşük silahlara rağmen yerleşimler yerle bir edilmiş, yapılar sembolik saldırılara maruz kalmıştır. İran sınırları içerisinde kalan ve Elam Devleti'nin başkenti olan Susa (Şuşan) Asur Kralı Aşurbanipal tarafından MÖ 647'de yerle bir edilmiştir. Savaşla gelen yıkımın yanında saraylar, tapınaklar ve diğer yapılar kasıtlı olarak yakılmış, aşağılama amaçlı sembolik eylemlere maruz kalmış ya da sembolik olarak bu yapılara el konulmuştur⁵³. Böylece kralın zaferi, gücü ve otoritesi açıkça gösterilmiştir.

Günümüz çatışmalarında da taraflar çatışmanın tarafı olmaya devam edebilecek kabiliyette olduğunu göstermek için güç gösterisinde bulunur ve bazı imtiyazları hak ettiğini kanıtlamaya çalışır. DAEŞ (İŞİD), Suriye'de kültür varlıklarına saldırarak ve terör eylemlerini iletişim kanallarından yayımlayarak güç gösterisi yapmak, korku yaymak, karşı tarafın moralini ve savaşıma arzusunu kırmak istemiştir. Ayrıca örgüt, yaptığı etki gücü yüksek saldırılarla bilinirliğini arttırmayı ve dışardan taraftar toplamayı hedeflemiştir. Palmyra ve Hatra antik kentlerinin yerle bir edilmiş, medyaya sunulan diğer terör eylemleri de bu amaçla kültürel miras alanlarında gerçekleştirilmiştir.

48 Andrew Herscher, *Violence Taking Place: The Architecture of the Kosovo Conflict* (Stanford, California: Stanford University Press, 2010), 131.

49 Herscher, *Violence Taking Place: The Architecture of the Kosovo Conflict*, 131.

50 Arshad Islam, "The Backlash in Delhi: British Treatment of the Mughal Royal Family following the Indian "Sepoy Mutiny" of 1857," *Journal of Muslim Minority Affairs* 31, no. 2 (June 2011).

51 Mrinalini Rajagopalan, "1932: Jama Masjid," in *Building histories : The archival and affective lives of five monuments in modern Delhi* (Chicago ; London: The University of Chicago Press, 2016); Islam, "The Backlash in Delhi: British Treatment of the Mughal Royal Family following the Indian "Sepoy Mutiny" of 1857.:"; W. H. McNeill, *Dünya Tarihi*, trans. A. Şenel (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002).

52 Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*, 75.

53 Heather D. Baker, " 'I burnt, razed (and) destroyed those cities':The Assyrian accounts of deliberate architectural destruction," in *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction*, ed. JoAnne M. Mancini and Keith Bresnahan (London: Routledge, 2015).

Politik rakipler düşmanın ne için savaştığı konusunda karşılıklı propaganda üretmek asıl niyetin ne olduğunu maskeler. Kültür varlıklarını politika aracı olarak kullanarak kitleleri yönlendirmeye çalışırlar. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen sonra Reims Katedrali'ne düzenlenen saldırılar propaganda savaşını gösteren bir örnektir. Almanlar katedralin askeri amaçlarla kullanıldığı için, itilaf devletleri ise Almanların katedrale gücünü ve acımasızlığını göstermek için saldırdığını söylemiştir⁵⁴. Lambourne, hem Almanlar hem de Fransızlar için I. Dünya Savaşı sırasında kültür varlıklarının hedef olarak seçilmesinin ve kültür varlıklarına saldırılmasının arkasındaki motivasyonların çok belirgin olmadığını, fakat yapıların aldığı hasarların karşılıklı propaganda üretmek amacıyla kullanıldığını söyler⁵⁵. Kralların taç giyme törenlerinin gerçekleştiği ve Fransızların ulusal hafızasında önemli bir yer tutan Reims Katedrali propaganda üretmek amacıyla olduğu kadar Fransız ulusal hafızasındaki yeri nedeniyle de hedef alınmıştır⁵⁶. Reims Katedrali'nden sonra Mauchlen, Ypres, Cambrai, St. Quentin, Arras ve Noyon'daki Ortaçağ katedralleri de harabeye çevrilmiştir. Seküler değişimin yaşandığı Fransız Devrimi sırasında bile tarihi alanların, özellikle de kiliselerin bu düzeyde tahrip olmadığı bilinmektedir.

Kültür varlıkları asimetrik güç dengesinin olduğu günümüz savaşlarında ise bilinçli olarak kötü amaçlarla kullanılmakta ve saldırıların hedefi olmaktadır. Uluslararası yasalarla devletlerin çatışma sırasında kültür varlıklarına zarar vermemesi garanti altına alınmıştır. Kültürel mirasın korunmasıyla ilgili ulusal/uluslararası yasalar çatışma sırasında askeri karar mekanizmalarını yavaşlatmakta ve silahlı gruplar için stratejik avantaj sağlamaktadır. Kültür varlıkları silahlı gruplar tarafından sığınak, cephanelik olarak ya da üs olarak kullanılmaktadır. Bunun yanında dini ve kültürel mekânlar örgütler için sosyal ilişkiler kurarak taraftar toplamak ya da ilişkilerini gizlilik içinde yürütmek için uygun ortam sunmaktadır.

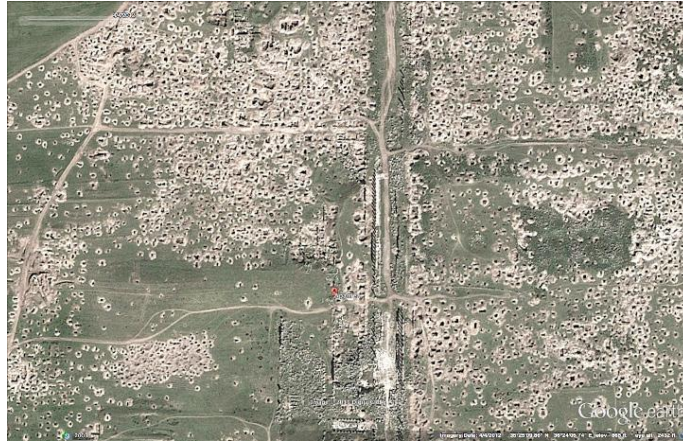
Tarih boyunca kültür varlıkları savaş ganimeti olarak görülmüş, kaçırılmış ve ekonomik kazanımlar elde edilmiştir. Günümüzde kültürel varlıkların devletler tarafından savaş ganimeti olarak görülmesi uluslararası savaş hukukunun ihlali olarak görüldüğü için oldukça azalmış durumdadır. Fakat iç savaşlarda ya da gruplar arası çatışmalarda grupların savaşma kabiliyetini sürdürmesi, grup üyelerinin hayatını riske atmasına değecek kazanımlar sunabilmesine bağlıdır. Grup üyeleri herhangi bir ücret almasa bile çatışmalı ortam ve kaotik süreç kendilerine yağma imkânı vermektedir⁵⁷. Öte yandan tarihi eserlerin yasa dışı ticareti yeni savaşların tarafı olan silahlı grupların, terör örgütlerinin eylemlerini sürdürebilmeleri için alternatif finans kaynağı olarak görülmektedir. Afganistan, Irak, Suriye gibi merkezi yönetimlerin zayıfladığı ve güvenlik zafiyetlerinin olduğu ülkelerde yağmalar, kaçak kazılar ve kültür varlıklarının yasa dışı ticareti yaygınlaşmıştır (Şekil 6).

54 Viejo-Rose, "Conflict and the Deliberate Destruction of Cultural Heritage."

55 Lambourne, *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*, 24.

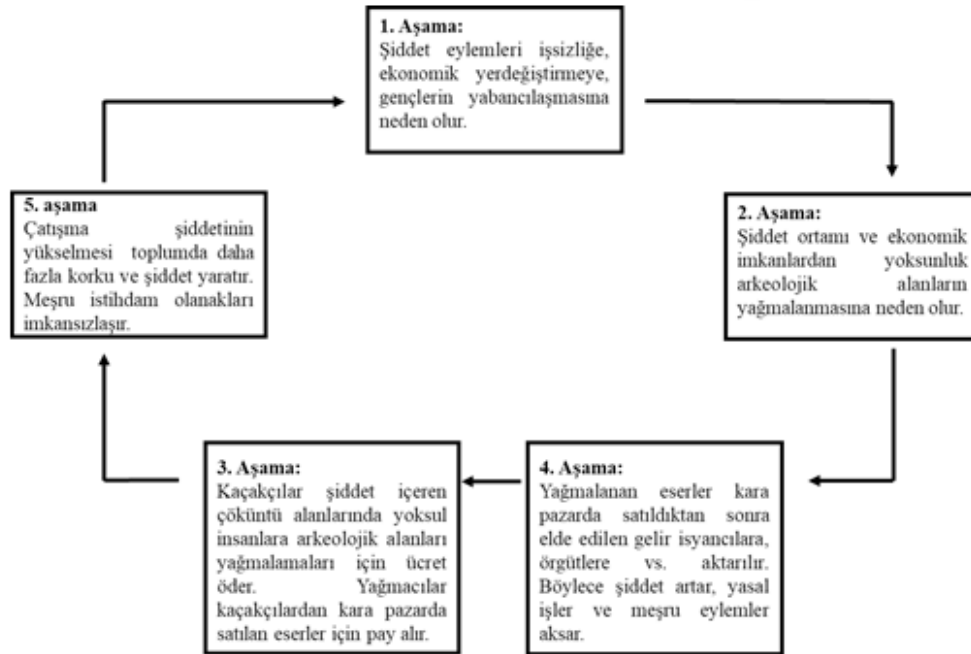
56 Lambourne, *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*; Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*.

57 Jeremy Weinstein, *Inside Rebellion: The Politics of Insurgent Violence* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

Şekil 6 Apamea antik kentinde yasa dışı kazılar⁵⁸.

Çatışmalı bölgelerde devletler eğitim, sağlık, güvenlik, ekonomi, toplumsal yaşam, sosyo-kültürel hayat gibi alanlarda yönetme ve sürdürme kabiliyetini yitirebilmektedir. Şiddet ortamının yaygınlaşması sosyo-ekonomik düzenin bozulmasına, işsizlik ve suç oranlarının artmasına neden olmaktadır. Sosyo-ekonomik düzenin bozulması ve kültür mirasının yağmalanması arasında geri besleme döngüsü oluşmaktadır (Şekil 7). Örneğin; 1967’den itibaren İsrail’deki ekonomik ortama bağımlı hale gelen Filistinlilerin 1987’de 1’inci İntifada’nın başlamasıyla İsrail’deki iş ortamına erişimi kısıtlanmıştır. Ekonomik darboğaz nedeniyle mülk sahipleri, yerel halk ve profesyonel kaçakçılar arasında gelirin paylaşıldığı yasadışı kazılar ve yağmalar başlamıştır.

Şekil 7 Kilcullen’in sosyo-ekonomik bozulma modeline dayanan geri besleme döngüsü⁵⁹.

58 4 Nisan 2012 tarihine ait Google Earth uydu görüntüsüdür. Kaynak: <https://www.futurelearn.com/courses/art-crime/0/steps/11869>, Erişim Tarihi: 16.09.2020.

59 Cheryl White and Thomas Livoti, “Preserving Cultural Heritage in Time of Conflict: A Tool for Counterinsurgency,” in *Cultural Heritage in the Crosshairs: Protecting Cultural Property during Conflict*, ed. Joris D. Kila and James A. Zeidler (Leiden/Boston: Brill, 2013).

3.2. Kentlere Yönelik Saldırıları

Kenti ya da kentin bir bölümünü askeri bir strateji olarak yok etmek düşüncesinin Kartaca'nın yıkımından beri var olduğu bilinmektedir⁶⁰. Kentler tarih boyunca savaşlar ve çatışmalarla tahrip edilmiştir. Fakat yirminci yüzyıla kadar çatışmanın karmaşık hale gelmesi, sivil kayıpları arttırması, güvenlik sorunları ve savaş sonrası yeniden yapılanma süreçlerinin oldukça zor olması gibi nedenlerle kentsel alanların savaş alanı olarak kullanımından kaçınılmıştır.

Endüstri Devrimi'nin ardından kentler gelişmiştir. Kentlerin bilinçli olarak yok edilmesine dönük saldırılarla şok edici bir etki bırakmak⁶¹; düşmanın politik, ekonomik ve kültürel merkezini ele geçirerek moralini düşürmek amaçlanmıştır. Savaşı sürdürme ve yönetme kabiliyetini elinden almak hedeflenmiştir. I. Dünya Savaşı ve öncesindeki savaşlarda kentler ve kültürel değerler savaş sırasında tahrip olurken, II. Dünya Savaşı'ndan itibaren savaşlarda kentler ve siviller doğrudan hedef alınmaya başlamıştır. Almanların "Baedekar" saldırılarıyla İngiltere'nin tarihi kentleri vurulurken, İngiliz müttefiklerinin saldırılarıyla Almanya'nın Dresden gibi kültürel merkezleri yerle bir olmuştur. Japonlar Çin'in kentlerine saldırırken, savaş Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombalarıyla son bulmuştur. Kentleri, kaynakları, insanı ve kültürel değerlerini yok etmeye yönelik saldırılar "topyekûn savaş" olarak kabul edilmiş⁶², 1954 Lahey Konvansiyonu'nun da temelini oluşturmuştur. Buna karşılık ülkelerin kalbi olmaları nedeniyle yakın dönemde gerçekleşen devletlerarası savaşlarda da kentler savaş alanı olmaya devam etmiştir. İran-İrak Savaşı'nın (1980-88) yıpratma savaşına dönmesi sonucu taraflar birbirinin ekonomik kaynaklarını hedef almıştır. Irak ordusunun işgaliyle İran'ın önemli bir liman kenti ve ticari merkezi olan Hürremşehr gibi çoğu kent kültür varlıklarıyla birlikte harap olmuştur⁶³

Askeri ve stratejik kazanımların yanında kentlere saldırının önemli bir nedeni de uzun yıllar boyunca oluşmuş kültür katmanlarının kimlik ve belleğe dair derin izleri bir bütün halinde barındırmasıdır. Bir toplumun silinmesi, farklı toplulukların bir aradalığının ve ortak kültürel değerlerinin ortadan kaldırılması hedeflendiğinde kentler açık hedefler haline gelmektedir. Toplum ve kimliği tanımlayan anıtsal ölçekli tarihi yapılar, dini yapılar, kütüphaneler, müzeler dahası anıları canlandırabilecek ve grup kimliğini uyandırabilecek mütevazı konut yapıları kasıtlı olarak hedef alınmakta ve soykırımın parçası olabilmektedir⁶⁴.

Tibetliler için manastırlar sadece ibadetlerini yaptıkları dini yapılar değil; dil, kültür, inanç gibi değerlerinin yaşatıldığı ve günlük yaşamlarının kalbinin attığı yerlerdir. 1950'de Çin Halk Cumhuriyeti'nin Tibet'i işgal etmesi ve 1959'da Tibetlilerin buna isyan etmesi sonucu Tibetlilere ait manastırlar, konutlar ve diğer tarihi yapılar sistematik ve bilinçli olarak kapatılmış, tahrip edilmiş ya da yıkılmıştır⁶⁵. Büyük Proleter Kültür Devrimi sırasında da manastırlar etkilenmiş, çok azı hasar almadan kalabilmiştir. 1970'lere gelindiğinde binlerce Tibetli, keşişler, rahipler, aydınlar

60 Adrian Goldsworthy, *The Fall of Carthage: The Punic Wars 265-146BC* (London: Cassel, 2003); Nigel Bagnall, *The Punic Wars: Rome, Carthage and the Struggle for the mediterranean* (London: Pimlico, 1999).

61 Gregory J. Ashworth, *War and the City* (London/New York: Routledge, 1991), 112-13.

62 Knuth, *Burning Books and Levelling Libraries: Extremist Violence and Cultural Destruction*, 162.

63 Kaveh Ehsani, "War and Resentment: Critical Reflections on the Legacies of the Iran-Iraq War," *Middle East Critique* 26, no. 1 (2017).

64 Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, 25.

65 Kunal Mukherjee, "China-Tibet Relations from 1950 untill 2008: the interaction between religion, nationalism, and reform," *Korean Journal of Defense Analysis* 22, no. 4 (2010).

katledilmiştir; yerlerinden edilmiş, dillerini konuşmaları yasaklanmıştır⁶⁶. Bugün bile Çin'in çeşitli politikalarla Tibet ve Uygur Özerk Bölgeleri'nde tarihi yapıları, yöresel mimariyi, cami ve türbeler ya da kiliseler gibi dini yapıları yıkmaya devam ettiği; kültürel izleri silmeye yönelik kısıtlamalarını sürdürdüğü bilinmektedir⁶⁷.

Yeni savaşlarda çatışmalar kentlerde yoğunlaşmakta, kentler ve siviller kasıtlı ve doğrudan hedef olmaktadır. Kentsel alanlar sürdürülmesi zor ve karmaşık çatışma alanları olarak kabul edilir⁶⁸; fakat savunma bakımından zayıf olan saldırı gücü yüksek olan tarafa karşı asimetrik avantaj sağlamaktadır⁶⁹. Her kentin ve kent içerisindeki kentsel bölgenin kendine özgü morfolojisi bulunmaktadır. Büyüklük, binalar, alt yapı sistemleri, sivil nüfusun yoğunluğu kentleri karmaşık ve dinamik bir hale getirmektedir. II. Dünya Savaşı'nda da kullanılan ve yeni savaşlarda sıklıkla kullanılmaya devam eden bir yöntem olarak bitişik yapıların içerisinde duvarlara açılan boşluklarla oluşturulmuş alternatif yollar, çatışma alanını labirente çevirmekte ve kent çatışmalarını daha karmaşık ve zor bir hale getirmektedir⁷⁰.

Çatışma sırasında kenti taktik araç olarak kullanmak kentsel dokunun ve kültürel mirasın büyük ölçüde tahrip olmasına neden olmaktadır. Yeni savaşlarda ise kentte savaş, yerini kente karşı savaşa bırakmıştır. Kente karşı saldırılar kentkırım kavramını ortaya çıkarmıştır. İnsanı, kenti, toplumun kentle bütünleşmiş değerlerini ya da kentin heterojenitesini yok etmek amacıyla ortak mekânsallığı oluşturan binalara, kamusal alanlara ya da günlük yaşam alanlarına bilinçli saldırılması "kentlin öldürülmesidir"⁷¹ ve "kentkırım"⁷² olarak tanımlanır. Savaş veya barış dönemlerinde yapıları ve kentsel mekânları birleştirmek ya da ötekileştirmek amacıyla sembolik bir şekilde yıkmak⁷³; büyük çaplı askeri operasyonlarla kentleri ötekine ait olandan izlerden temizlemek, bir arada yaşama kültürünü ve mimari çeşitliliği ortadan kaldırmak üzere sembolik yapılara ve kentsel alanlara saldırmak⁷⁴ üzere gerçekleştirilen eylemleri kapsar⁷⁵.

66 Mukherjee, "China-Tibet Relations from 1950 until 2008: the interaction between religion, nationalism, and reform."

67 Lily Kuo, "Revealed: new evidence of China's mission to raze the mosques of Xinjiang," *The Guardian* (<https://www.theguardian.com/world/2019/may/07/revealed-new-evidence-of-chinas-mission-to-raze-the-mosques-of-xinjiang>) 7 May 2019; Zainab Raza, "China's 'Political Re-Education' Camps of Xinjiang's Uyghur Muslims," *Asian Affairs* 50, no. 4 (2019), <https://doi.org/10.1080/03068374.2019.1672433>; Eva Xiao and Pak Yiu, "China disturbs even the Uighur dead in 'development' of Xinjiang," *The Japan Times* (<https://www.japantimes.co.jp/news/2019/10/11/asia-pacific/social-issues-asia-pacific/death-uyghurs-long-reach-china/>) 11 Oct 2019.

68 Ashworth, *War and the City*, 116; Alice Hills, "Continuity and discontinuity: the grammar of urban military operations," in *Cities, War and Terrorism: towards an urban geopolitics*, ed. S. Graham (Oxford: Blackwell Publishing, 2004), 231.

69 Lou Di Marco, "Attacking the heart and guts: urban operations through the ages," in *Block by Block: the challenges of urban operations*, ed. William G. Robertson and Lawrence A. Yates (Fort Leavenworth, Kansas: US Army Command and General Staff College Press, 2003); Ashworth, *War and the City*.

70 Michael Evans, "Lethal Genes: the urban military imperative and western strategy in the early twenty-first century," *Journal of Strategic Studies* 32, no. 4 (2009): 521.

71 Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, 160, 271.

72 Coward, *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*.

73 Andrew Herscher, "Urbicide, Urbanism, and Urban Destruction in Kosovo," *Theory and Event* 10, no. 2 (2007), <https://doi.org/10.1353/tae.2007.0062>; Herscher, *Violence Taking Place: The Architecture of the Kosovo Conflict*.

74 Herscher, *Violence Taking Place: The Architecture of the Kosovo Conflict*; Martin Coward, "Urbicide Reconsidered," *Theory and Event* 10, no. 2 (2007); Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*.

75 Stephen Graham, "Lessons in Urbicide," *New Left Review*, no. 19 (2003).

Coward kent kırım düşüncesinin ardındaki doğal ve politik şiddeti değerlendirirken kentsel alanların yıkımının kendine özgü anlamının olduğunu; yapıların yıkımının soykırımın da ötesinde heterojen yapının varlığına ve farklılıkların bir arada bulunabilme olasılığına yapılan saldırı olduğunu söyler; bunu daha sonra homojen yeni bir yapının kurulmasının takip ettiğini belirtir⁷⁶. Araştırmacılara göre⁷⁷ kentkırım soykırımla farklı hedefleri olmasına rağmen birbiriyle ilişkilidir ve soykırımın bir parçası olarak görülmelidir. Aynı yıkım mantığı hâkimdir. Bu yüzden sosyal yapıları, tarihi, kültürel ve mimari değerleri bakımından çeşitli ve bir arada yaşama kültürüyle zengin kentler bilinçli bir stratejiyle hedef alınmaktadır. Kozmopolit, çoğulcu, etnik bakımdan karışık ve liberal kentler, etno-ulusalcı aşırıları tarafından toprak kazanmak ya da saf ırk ideolojilerini gerçekleştirmek üzere hedef alınmaktadır⁷⁸. Balkanlarda ortaya çıkan etnik-ulusalcı çatışmalarda etno-ulusalcı hedeflere ulaşmak üzere multi-etnik kent topluluklarının hedef alındığı Saraybosna, Mostar, Dubrovnik gibi kentler hedef alınmıştır.

Bosna-Hersek savaşında (1992-95) Boşnak Müslümanlara karşı soykırım/kültürel soykırım yürütülmüştür. Multi-etnik yapıya sahip kentlerde bu yapının bozulması ve homojen alanların oluşturulması amaçlanmıştır. Tarihi, kültürel, dini bütün sembollerin ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Saraybosna'da başta kent merkezi olmak üzere şehrin her bölgesine binlerce patlayıcı yağmıştır. Başçarşı gibi belli alanlar sistematik olarak hedef alınmış; kentin diğer alanları ise gelişi güzel bombalanmıştır. Gelişi güzel bombalama genellikle geceleri keskin nişancıların görüşünün olmadığı zamanlarda gerçekleşmiştir ve gece uyumaları engellenmiştir⁷⁹. İnsanlar gündüz sokaklarda keskin nişancılar tarafından vurulmuştur. Temel yaşam ihtiyaçlarını bile karşılama imkânı tanınmayarak dirençlerinin kırılması, kalabalık yerlerde bulunmanın tehlikeli olduğu ve saldırıya açık olduğu duygusunun güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Boşnaklarla birlikte yaşayan Sırp da hedef alınmıştır. Kamusal alanlara yönelik saldırıların Boşnak ya da Sırp ayrımı gözetilmeksizin gerçekleştirilmesi etnik grupların bir araya gelme ihtimalini ortadan kaldırmıştır. Toplumlar arasındaki güveni kırmak, nefret uyandırmak üzere kışkırtıcı eylemler gerçekleştirilmiştir. Okul, hastane, yönetim yapıları gibi çeşitli kamu yapıları, konutlar, köprü ve yollar, medya yapıları ve pazar meydanı gibi kamusal alanlar vurulmuştur. Devlet için önemli olan ya da toplum için kolektif bellek değeri taşıyan özel yapılar ve toplumsal alanlar bilinçli ve sistematik saldırılarla vurulmuştur. Kalabalık alanlara, ekmek kuyruklarına, pazar yerlerine yapılan saldırılar bilinçli olarak ve öldürme kastıyla gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla sadece bir etnik grubu ya da ona ait yapıları hedef almayan, bir arada yaşama olanaklarını ortadan kaldıracak kamusal mekânları hedef alan saldırılar gerçekleştirilmiştir. Saraybosna'nın ve kent sakinlerinin ortak kimliğini yansıtan ya da kentlilere ortak hizmet veren yapılara yönelik sembolik saldırılar olmuştur. Kentin tamamında multi-etnik yapıyı tanımlayabilecek mimari yapılar doğrudan hedef alınarak ağır hasar verilmiş ya da tamamen tahrip edilmiştir.

Oluşturulmaya çalışılan homojen yapı multi-etnik kentlerde belli bir etnik yapıya yönelik gerçekleştirilen saldırılarla olabileceği gibi bir topluluğun yerini değiştirmek biçiminde de olabilir.

76 Coward, *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*, 39.

77 Coward, *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*, 53; Martin Shaw, "New wars of the city: relationships of "urbicide" and "genocide";" in *Cities, War and Terrorism: towards an urban geopolitics*, ed. Stephen Graham (Oxford: Blackwell Publishing, 2004), 141.

78 Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, 160; Shaw, "New wars of the city: relationships of "urbicide" and "genocide";" 145.

79 M. Cherif Bassiouni, *Study of the Battle and Siege of Sarajevo* (1994), <https://phdn.org/archives/www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-01.htm>.

II. Dünya Savaşı sırasında Nazilerin Varşova’da gerçekleştirdiği yıkım kentsel kültür mirasını ve kentte yaşayanları bilinçli yok etmenin; ardından da bir toplumun yerine başka bir toplumu getirmenin bir arada planlandığı kent kırım örneğidir⁸⁰. Başta Pazar Meydanı, St. John Katedrali ve kale olmak üzere yüzlerce yapı yok olmuş, onlarcası da hasar almıştır⁸¹. Ulusal kütüphane, arşivler ve müzeler yok edilmiş; yüzbinlerce insan katledilmiş veya kamplara gönderilmiştir⁸². Naziler Polonyalıların başkentini, yönetim merkezini, ulus aklını yok ederek; küçük bir Alman kenti kurmak üzere Nazi kent planlarıyla bazı planlar hazırlamışlardır⁸³.

İsrail 1967’den beri Batı Şeria’yı işgal etmekte ve teröristleri aramak gerekçesiyle buldozerler, helikopter ve jetlerle sistematik operasyonlar gerçekleştirmektedir. 2002-2004 yılları arasında işgal ettiği Nablus gibi yerleşimlerde kentsel alt ve üst yapıyı hedef almıştır. Su kaynakları, elektrik alt yapısı, yollar, konutlar, camiler, kervansaray, çarşılar gibi tarihi yapılar yok edilmiş; Filistin Devleti’ni kültürel ya da bürokratik olarak temsil eden semboller kasıtlı olarak tahrip edilmiştir⁸⁴. Filistin yerleşimleri İsrail için “kansere” hücreleri olarak görülmekte⁸⁵; kentsel alt ve üst yapısı yok edilerek Filistinlilerin işgal edilen toprakları terk etmesi hedeflenmektedir. Evleri yıkmanın, yerleşimleri yerle bir etmenin silahlardan, helikopterlerden daha etkili olduğu bilinmektedir⁸⁶. 1948 yılından itibaren yüzbinlerce Filistinli göç etmek zorunda kalmıştır. İsrail işgal edilen yerlere ise yasa dışı Yahudi yerleşimleri kurmaktadır⁸⁷. İsrail tarafından işgal edilen bölgelerde tarihi, kültürel ve dini alanlar yok edilmiş veya zarar görmüştür. İsrail’in 1949 tarihli yeşil hattı dahi takip etmeyen ve Batı Şeria’nın içine girerek Filistin topraklarını ilhak eden Batı Şeria duvarıyla kentsel alanları bozulmuş, etnik ve dini temizlik yapılmıştır. İsrail tarafından inşa edilen ve beton

80 Anthony M. Tung, *Preserving the World’s Great Cities: the destruction and renewal of the historic metropolis* (New York: Clarkson Potter, 2001).

81 Stanislaw Jankowski, “Warsaw: Destruction, Secret Town Planning, 1939-44, and Postwar Reconstruction,” in *Rebuilding Europe’s Bombed Cities*, ed. Jeffry M. Diefendorf (New York: Palgrave Macmillan 1990), 77-93.

82 Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, 128-30..

83 Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, 128.

84 Stephen Graham, “Constructing urbicide by bulldozer in the Occupied Territories,” in *Cities, War and Terrorism: towards an urban geopolitics*, ed. S. Graham (Oxford: Blackwell, 2004), 200; Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, 194-98.

85 Stephen Graham, “Bulldozers and Bombs: The Latest Palestinian Israeli Conflict as Asymmetric Urbicide,” *Antipode* 34, no. 4 (2002): 6.

86 Graham, “Bulldozers and Bombs: The Latest Palestinian Israeli Conflict as Asymmetric Urbicide,” 645.

87 UN, *Israel’s Settlements Have No Legal Validity, Constitute Flagrant Violation of International Law*, Security Council Reaffirms (2016), <https://www.un.org/press/en/2016/sc12657.doc.htm>.

duvarlardan, çitlerden, hendeklerden, dikenli tellerden oluşan ayırıcı duvar Batı Şeria ve Gazze'yi keserek insanları topraklarından ve tarihlerinden koparmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Savaşların ve silahlı çatışmaların çıkmaya devam edeceğini öngören Uluslararası İnsancıl Hukuk savaşların yapacağı yıkımı ve vereceği zararı minimize etmeyi hedefler. Silahlı çatışma durumlarında kültür mirasının yok edilmesi savaş suçu olarak tanımlanmıştır. Kültürel mirası oluşturan anıtlara, sanat eserlerine, ibadethanelere saldırılması, askeri amaçlarla kullanımı ya da intikam almak üzere yok edilmesi, yasa dışı yollardan ticaretinin yapılması yasaklanmaktadır. Kültürel mirasın korunması için hazırlanan uluslararası sözleşmelere rağmen kültür varlıkları ve kentler yeni savaşlarda doğrudan taktiksel araç ya da savaş aleti olarak görülmekte ve hedef olmaktadır. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde başlayan kültür varlıklarını ve kentleri hedef alma biçimlerindeki değişim süreci yeni bir aşamaya evrilmiştir. Genç devletlerde aynı coğrafi bölge içerisinde yaşayan farklı toplumlar için sınırlar yeniden şekillenmektedir. Görünür ya da görünmez olarak çizilen sınırlar içinde sosyal, politik, tarihi ve kültürel olarak önemli görülen somut ya da somut olmayan değerler hedef alınarak toplumların tarihsel ve fiziksel olarak varlıklarının ortadan kaldırılması, kimliklerine ve belleklerine dair izlerin silinmesi amaçlanmaktadır. Öte yandan ABD'nin ve İran'ın Silahlı Çatışma Durumunda Kültür Mirasının Korunması 1954 Lahey Konvansiyonu ve protokollerine taraf devletler olmalarına rağmen uluslararası hukuku görmezden gelerek kültür mirası üzerinden tehditler savurulması, devletler nezdinde de mirasın yeniden silahlaştırıldığını göstermektedir. Kültürel miras sadece yeni savaşların konusunu oluşturan devlet dışı aktörler için değil, uluslararası hukukun tarafı ve uygulayıcısı olan devletler için de silah olarak kullanılmaya devam etmektedir. Bu tehditler devlet dışı aktörler üzerinden yürütülen yeni savaşlarda olduğu gibi kimliğe ve belleğe yönelik saldırılarla bir devletin veya toplumun tarihsel ve fiziksel varlığına son verilebileceği mesajını barındırdığı çok açıktır.

Yeni savaşlar olarak tanımlanan çatışmalar ötekilerin savaşı olarak yeniden kavramsallaştırılabilir. Ötekilerin savaşında kentleri ve kültürel değerleri hedef alma düşüncesi yeni olmamakla birlikte kimlik ve bellek temelli yürütülmesi, çatışmalara mahiyeti bakımından yeni bir boyut kazandırmıştır. Kenti ya da kültür varlıklarını hedef alan saldırılarda eylemlerin amacı ya da tipi değişebilir fakat kimliğin çeşitli formlarından beslenen çatışmalar, çizilen fiziksel ya da zihinsel sınırlarla güç ve meşruiyet iddiasını pekiştirmek üzere gerçekleştirilmektedir. Kültürel miras ise yirminci yüzyılda olduğu gibi yirmi birinci yüzyılda da çatışan taraflar için düşmanı vurmada etkili ve şiddetli bir silah olarak görülmeye devam etmektedir.

Kaynakça

- Appadurai, Arjun. "The Globalization of Archaeology and Heritage." *The Journal of Social Archaeology* 1, no. 1 (2001): 5-49.
- Ashworth, Gregory J. *War and the City*. London/New York: Routledge, 1991.
- Ashworth, Gregory J., and John E. Tunbridge. *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Toronto: John Wiley & Sons, 1996.
- Bagnall, Nigel. *The Punic Wars: Rome, Carthage and the Struggle for the Mediterranean*. London: Pimlico, 1999.
- Baker, Heather D. " 'I Burnt, Razed (and) Destroyed Those Cities': The Assyrian Accounts of Deliberate Architectural Destruction." In *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction*, edited by JoAnne M. Mancini and Keith Bresnahan, 45-57. London: Routledge, 2015.

- Bassiouni, M. Cherif. *Study of the Battle and Siege of Sarajevo*. (1994). <https://phdn.org/archives/www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-01.htm>.
- Bernbeck, Reinhard, and Susan Pollock. "Ayodhya, Archaeology, and Identity." *Current Anthropology* 37, no. 1 (1996): S138-S42. <http://www.jstor.org/stable/2744239>.
- Bevan, Robert. *The Destruction of Memory: Architecture at War*. London: Reaktion Books, 2016.
- Boylan, Patrick J. "The Concept of Cultural Protection in Times of Armed Conflict: From the Crusades to the New Millennium." In *Illicit Antiquities: The Theft of Culture and the Extinction of Archaeology*, edited by Neil Brodie and Kathryn Walker Tubb. One World Archaeology. London: Routledge, 2002.
- Bresnahan, Keith. "Remaking the Bastille: Architectural Destruction and Revolutionary Consciousness in France, 1789-94." In *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction*, edited by JoAnne M. Mancini and Keith Bresnahan, 58-71. London: Routledge, 2015.
- Clapson, Mark. *The Blitz Companion: Aerial Warfare, Civilians and the City since 1911*. London: University of Westminster Press, 2019.
- Coward, Martin. "Urbicide Reconsidered." *Theory and Event* 10, no. 2 (2007).
- . *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*. New York: Routledge, 2009.
- Ehsani, Kaveh. "War and Resentment: Critical Reflections on the Legacies of the Iran-Iraq War." *Middle East Critique* 26, no. 1 (2017): 5-24.
- Evans, Michael. "Lethal Genes: The Urban Military Imperative and Western Strategy in the Early Twenty-First Century." *Journal of Strategic Studies* 32, no. 4 (2009): 515-52.
- Freedberg, David. *Iconoclasts and Their Motives*. Montclair, N.J.: Columbia University Academic Commons, 1985.
- Gamboni, Dario. *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*. London: Reaktion Books, 1997.
- Goldsworthy, Adrian. *The Fall of Carthage: The Punic Wars 265-146bc*. London: Cassel, 2003.
- Graham, Stephen. "Bulldozers and Bombs: The Latest Palestinian Israeli Conflict as Asymmetric Urbicide." *Antipode* 34, no. 4 (2002): 642-49.
- . "Constructing Urbicide by Bulldozer in the Occupied Territories." In *Cities, War and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*, edited by S. Graham, 192-213. Oxford: Blackwell, 2004.
- . "Lessons in Urbicide." *New Left Review*, no. 19 (2003): 63-77.
- Griswold, Charles L. *The Vietnam Veterans Memorial and the Washington Mall: Philosophical Thoughts on Political Iconography*. Critical Issues in Public Art: Content, Context, and Controversy. Edited by Harriet F. Senie and Sally Webster. New York: HarperCollins, 1993.
- Guha-Takurta, Tapati. "Archaeology and the Monument: An Embattled Site of History and Memory in Contemporary India." In *Monuments and Memory, Made and Unmade*, edited by Robert S. Nelson and Margaret Olin, 233-57: University of Chicago Press, 2003.
- Herscher, Andrew. "Urbicide, Urbanism, and Urban Destruction in Kosovo." *Theory and Event* 10, no. 2 (2007). <https://doi.org/10.1353/tae.2007.0062>.
- . *Violence Taking Place: The Architecture of the Kosovo Conflict*. Stanford, California: Stanford University Press, 2010.
- Hills, Alice. "Continuity and Discontinuity: The Grammar of Urban Military Operations." In *Cities, War and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*, edited by S. Graham, 231-46. Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
- Islam, Arshad. "The Backlash in Delhi: British Treatment of the Mughal Royal Family Following the Indian "Sepoy Mutiny" of 1857." *Journal of Muslim Minority Affairs* 31, no. 2 (June

- 2011): 197-215.
- Jankowski, Stanislaw. "Warsaw: Destruction, Secret Town Planning, 1939-44, and Postwar Reconstruction." In *Rebuilding Europe's Bombed Cities*, edited by Jeffry M. Diefendorf, 77-94. New York: Palgrave Macmillan 1990.
- Kaldor, Mary. *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Stanford: Stanford University Press, 2012.
- Kelsen, Hans. *Principles of International Law*. New Jersey: The Lawbook Exchange, 2003.
- Knuth, Rebecca. *Burning Books and Levelling Libraries: Extremist Violence and Cultural Destruction*. Westport: Praeger, 2006.
- Kramer, Alan. *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*. New York: Oxford University Press, 2007.
- Kramer, Alan, and John Horne. *German Atrocities 1914: A History of Denial.*: Yale University Press, 2001.
- Kuo, Lily. "Revealed: New Evidence of China's Mission to Raze the Mosques of Xinjiang." *The Guardian* (<https://www.theguardian.com/world/2019/may/07/revealed-new-evidence-of-chinas-mission-to-raze-the-mosques-of-xinjiang>), 7 May 2019.
- Lambourne, Nicola. *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001.
- Levy, Jack S., and William R. Thompson. *The Arc of War: Origins, Escalation, and Transformation*. Chicago-London: The University of Chicago Press, 2011.
- . *Causes of War*. Wiley-Blackwell, 2010.
- Lieber, Francis. "Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field." In *General Orders No: 100: The Lieber Code*, edited by U.S War Department/Section II/Art. 35-36, https://avalon.law.yale.edu/19th_century/lieber.asp, 1863.
- Lowenthal, David. "Identity, Heritage, and History." In *Commemorations: The Politics of National Identity*, edited by John R. Gillis. Princeton: Princeton University Press, 1994.
- Marco, Lou Di. "Attacking the Heart and Guts: Urban Operations through the Ages." In *Block by Block: The Challenges of Urban Operations*, edited by William G. Robertson and Lawrence A. Yates, 1-28. Fort Leavenworth, Kansas: US Army Command and General Staff College Press, 2003.
- Massey, Doreen. "A Global Sense of Place." *Marxism Today* (1991): 24-29. <http://www.unz.org/Pub/MarxismToday-1991jun-00024>.
- McNeill, W. H. *Dünya Tarihi*. Translated by A. Şenel. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002.
- Mukherjee, Kunal. "China-Tibet Relations from 1950 Until 2008: The Interaction between Religion, Nationalism, and Reform." *Korean Journal of Defense Analysis* 22, no. 4 (2010): 467-83.
- Mumford, Andrew. "Proxy Warfare and the Future of Conflict." *The RUSI Journal* 158, no. 2 (2013/04/01 2013): 40-46.
- Münkler, Herfried. *Yeni Savaşlar*. Translated by Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2010.
- Nahlik, Stanislaw E. "Protection of Cultural Property." In *International Dimensions of Humanitarian Law*, 203-15. Paris: UNESCO: UNESCO, 1988.
- Nochlin, Linda. *The Body in Pieces: The Fragment as a Metaphor of Modernity*. London: Thames & Hudson, 1994.
- Noyes, James. *The Politics of Iconoclasm: Religion, Violence and the Culture of Image-Breaking in Christianity and Islam*. New York: I.B Tauris, 2013.
- Phillips, Christopher, and Morten Valbjørn. "'What Is in a Name?': The Role of (Different) Identities in the Multiple Proxy Wars in Syria." *Small Wars & Insurgencies* 29, no. 3

- (2018/05/04 2018): 414-33.
- Rajagopalan, Mrinalini. "1932: Jama Masjid." In *Building Histories : The Archival and Affective Lives of Five Monuments in Modern Delhi*, 87-118. Chicago ; London: The University of Chicago Press, 2016.
- Raza, Zainab. "China's 'Political Re-Education' Camps of Xinjiang's Uyghur Muslims." *Asian Affairs* 50, no. 4 (2019): 488-501. <https://doi.org/10.1080/03068374.2019.1672433>.
- Rothfield, Lawrence. *Antiquities under Siege: Cultural Heritage Protection after the Iraq War*. Lanham: AltaMira Press, 2008.
- Ryden, Kent C. *Mapping the Invisible Landscape: Folklore, Writing, and the Sense of Place*. Iowa City: University of Iowa Press, 1993.
- Schildgen, Brenda Deen. *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Schwenkel, Christina. "Architecture and Dwelling in the 'War of Destruction' in Vietnam." In *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction*, edited by JoAnne M. Mancini and Keith Bresnahan, 11-26. London: Routledge, 2015.
- Shaw, Martin. "New Wars of the City: Relationships of "Urbicide" and "Genocide"." In *Cities, War and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*, edited by Stephen Graham, 141-53. Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
- Sørensen, Marie Louise Stig, and Dacia Viejo-Rose. "Introduction: The Impact of Conflict on Cultural Heritage: A Biographical Lens." In *War and Cultural Heritage: Biographies of Place*, edited by Marie Louise Stig Sørensen and Dacia Viejo-Rose, 1-17. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Stanley-Price, Nicholas. "The Thread of Continuity: Cultural Heritage in Post-War Recovery." Paper presented at the Cultural Heritage in Postwar Recovery, Rome, 2005.
- Tejjeler, René. "Preserving Cultural Heritage in Times of Conflict." In *Preservation Management for Libraries, Archives and Museums*, edited by G. Gorman and S. Shep, 133-65: Facet, 2006.
- Toman, Jiri. *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*. Aldershot/Paris: Dartmouth/UNESCO, 1996.
- Tung, Anthony M. *Preserving the World's Great Cities: The Destruction and Renewal of the Historic Metropolis*. New York: Clarkson Potter, 2001.
- UN. *Israel's Settlements Have No Legal Validity, Constitute Flagrant Violation of International Law, Security Council Reaffirms*. (2016). <https://www.un.org/press/en/2016/sc12657.doc.htm>.
- Viejo-Rose, Dacia. "Conflict and the Deliberate Destruction of Cultural Heritage." In *Conflicts and Tensions* edited by H. A. Isar, 102-18. London: Sage Publications, 2008.
- Wallace, Iain, and David B Knight. "Societies in Space and Place." In *Earthly Goods: Environmental Change and Social Justice*, edited by Fen Osler Hampson and Judith Reppy, 75-95. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1996.
- Weinstein, Jeremy. *Inside Rebellion: The Politics of Insurgent Violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- White, Cheryl, and Thomas Livoti. "Preserving Cultural Heritage in Time of Conflict: A Tool for Counterinsurgency." In *Cultural Heritage in the Crosshairs: Protecting Cultural Property During Conflict*, edited by Joris D. Kila and James A. Zeidler, 195-218. Leiden/Boston: Brill, 2013.
- Wright, Quincy. "Francis Lieber's Code for Land Warfare." In *The Vietnam War and International Law (4 Vols) 1968-1976*, edited by R.A. Falk, 30-109. Princeton, N.J: Princeton University Press, 1971.

Dr. Öğretim Görevlisi
Mustafa Mesut ÖZEKMEKÇİ

ÇOMÜ Gökçeada MYO
E-posta:
mesutozekmekci@comu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7613-9939>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
11/9/2020

Kabul edildi.
Accepted
19/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.793950>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Ceride Odası 1830-1850

Ceride Chamber 1830-1850

Öz

Osmanlı Devleti'nde genel manada ilk nüfus sayımı bilindiği üzere 1830-1831 yılında yapılmaya başlanmıştır. Tahrir amacıyla taşraya gönderilen sayım memurları başkente dönüşlerinde sayıma ait defterlerin bir kopyasını sayım yerinde bırakırken diğer kopyasını ise İstanbul'a getirmişlerdir. Bunun yanında taşradaki doğum, ölüm, iç ve dış gibi demografik hareketlerin tespiti için her 6 ayda bir nüfus yoklama defterlerinin tutulmasına ve bunların da İstanbul'a gönderilmesine karar verilmiştir. Bu bağlamda Ceride Odası başkent İstanbul'da taşradan gelen ve üzerinde eklemeye ile çıkarmaların yapıldığı nüfus defterlerinin temize çekilip muhafaza edilebilmesi için kurulmuştur. İlk ihdasında yaklaşık 5-10 memuru olan kurum zamanla büyüyüp gelişmiştir.

Çalışmada Ceride Odasının ilk kuruluşundan itibaren merkez ve taşra yapılanması ile kurumun 1830 ila 1850 arasındaki dönemde gelişim ve değişimi izah edilmiştir. Bunun yanında odanın kuruluşundan itibaren –tespit edilebilen nazırları ve personellerinin yaptıkları işlerle ayrıca bunların maaşlarına değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nüfus Sayımı, Nüfus Defteri, Ceride Odası, Demografi

Abstract

In the Ottoman Empire, the first census was carried out in 1830-1831, as is known in general. When the counting officers sent to the countryside for tahrir returned to the capital, they left a copy of the counting books at the counting site, while the other copy was brought to Istanbul. In addition, it has been decided to keep the population polling books every 6 months to determine demographic movements such as birth, death, internal and external in the province, and send them to Istanbul. In this context, Ceride Odası was established in the capital, Istanbul, to clean up the population books on which additions and extractions were made. The institution, which had approximately 5-10 personnel in the first year, grew and developed over time.

In the study, the development and change of the institution over time was explained by the central and provincial structure since the first establishment of Ceride chamber. In addition, since the establishment of the room – can be determined – and the work of their staff is also mentioned in their salaries.

Keywords: Census, Population Registers, Ceride Odası, Demography

* Bu çalışma MCBÜ SBE'nde 02.09.2020 tarihinde kabul edilen "İlk Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1850) ve İngiltere, ABD Nüfus Sayımları ile Mukayesesi" başlıklı doktora tezinden uyarlanmıştır.

ATIF: ÖZEKMEKÇİ Mustafa Mesut , "Ceride Odası 1830-1850", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/3 (Eylül 2020), s. (1012-1024)

CITE: ÖZEKMEKÇİ Mustafa Mesut, "Ceride Room 1830-1850", **Journal of History and Future**, 6/3 (September 2020), pp. (1012-1024)

Giriş

Öncelikle literatürde Cerîde Odası ile alakalı çok fazla bilgi olmadığını belirtmek gerekmektedir.¹ Bu bağlamda öncelikle bu yapının ismi üzerindeki farklı düşünceler konusunda tartışmalar yapılacaktır. Cevdet Küçük, nezaretin 1831’de Cerîde Muhasebesinin yeniden teşkilatlandırılmasıyla kurulmuş olduğunu belirtip mezkûr yapının mali, istatistiki ve nüfusla alakalı işlere baktığını ifade etmektedir.² Kemal Karpat’a göre ise, Cerîde Nezareti, nüfus sayımlarına müteakip kurulmuş ve ihdası esnasında ilk etapta *Defatir Nezareti* ismiyle adlandırılmıştır. Buna karşın II. Mahmut bu ismi beğenmemiş ve sultanın isteği üzerine kurumun isminin Cerîde Nezareti olmasına karar verilmiştir.³ Literatüre girmiş çalışmalarda Cerîde Nezareti⁴ ismiyle yer etmiş bu kurumun isminin daha çok *Cerîde Odası* şeklinde ifade edildiği pek çok evrak Başkanlık Osmanlı Arşivinde mevcuttur.⁵ Açıkçası bu kurumun dört başı mamur bir nezaretten çok aslında bir oda olarak teşekkül ettiği ve sadece odanın başındaki zatın unvanının nazır olmasından hareketle odanın isminin nezaret diye adlandırıldığı ifade edilebilir.⁶

Odanın isminin zaman içindeki değişimiyle ilgili, kronolojik olarak takip edilen evraklardan hareketle 1831 ila 1838 arasında kuruma *Cerîde Odası*, başındaki sorumluya ise *Cerîde Nazırı* denildiği görülmektedir.⁷ Odanın, Ocak 1838 ila Temmuz 1840 arasındaki maaş evrakı⁸ incelendiğinde ise Mayıs 1838’den itibaren odanın *Cerîde Muhasebesi* adını aldığı ve bu tarihten itibaren odanın başındaki kişi için *Cerîde Nazırı* unvanı yerine *Muhasebeci Efendi* tabirinin kullanıldığı görülmektedir.⁹ Mart 1840 yılına kadar bu şekilde çalıştığı ifade edilebilecek *Cerîde Muhasebesi* aynı tarihin Mayıs ayında yeniden şekillendirilmiştir. Bu bağlamda incelediğimiz

1 Cerîde Nezareti için bkz. Cevdet Küçük, “Cerîde Nezareti”, TDV İslam Ansiklopedisi, (1993), 7/409-410, Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, (İstanbul: Eren Kitap,1993), 101-102; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, MEB, C:1, 1993) 281, Mahir Aydın, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, İstanbul 1990, SS.90-91

2 Küçük, “*Cerîde Nezareti*” ,409

3 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914* çev. Bahar Tırnakçı, (İstanbul, Timaş Yayınları, 2010), 65-66

4 Nezaret bilindiği üzere bakanlık demek olup hayli yüksek bir memuriyeti temsil etmektedir. Bununla beraber kelimenin taşradaki küçük memuriyetleri isimlendirmek için de kullanıldığı ayrıca kelimenin çok değişik kullanımları olduğu söylenebilir. Detaylar için bkz. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s.65

5 Bu bağlamda kurum için “oda” tabiri sıklıkla kullanılırken, başındaki zat ise genel olarak “*Nazır Efendi*” şeklinde belirtilmektedir. Birkaç örnek için bkz. BOA, C.ML. 101_4462; C.DH.74_3683, C.DH. 74_3654, C.DH. 90_4489

6 Taşralarda yapılan sayımlardan sonra başkente getirilen defterlerin “Cerîde Nazırına” gönderildiğini gösteren pek çok yazışma vardır. Buna karşın bu evrakların “Cerîde Nezaretine” gönderildiğini ifade eden evraka rastlamadık. Bununla birlikte elbette “Cerîde Nezareti” ismi geçen evrakları gözden kaçırmış da olabiliriz. Nüfus defterlerinin “Cerîde Nazırına” teslim edildiğini izah eden bazı evrak için bkz. BOA, HAT 335_19226; HAT, 335_19216,

7 Birkaç örnek belge için bkz. BOA, C.DH. 135_6725, C.DH. 127_6326, C.DH. 75_3712, C.DH. 84_4156, C.DH. 136_6761, C.DH. 103_5164

8 “*Maaş ve mahiye nazır-ı Ceride ve memurin saire ve masarifati müteferrik der zamanı hazret-i es-seyyid Mehmed Said Efendi nazır-ı Ceride*” BOA, ML.MSF.d 18945, s.2

9 “*maaş-ı muhasebeci efendi*” BOA, ML.MSF.d 18945, s.3

masraf defterinden hareketle *Cerîde*, *Mevkûfât*, *Mukata'ât* ve *Jurnal* kalemlerinin¹⁰ de Cerîde Muhasebesinin altında konumlandırıldığı söylenebilir.¹¹ 1840 yılının son aylarına gelindiğinde ise¹² Cerîde Muhasebesi lağvedilerek nazırlık bütün personeliyle birlikte Maliye Nezareti'nin alt birimlerinden olan Varidat Muhasebeciliğine devredilmiştir.¹³ Bu değişiklikle muhtemelen Cerîde Odasının/kaleminin Varidat Muhasebeciliği altında nüfusla alakalı işleri yapmak adına küçük bir oda olarak konumlandırıldığı düşünülmektedir.

Detayları aşağıda değinileceği üzere 1844 yılından itibaren ordunun değişen askere alma politikalarının Cerîde Odasının yapısı ve işleyişini de etkilediği söylenebilir. Buna bağlı olarak 1844 yılından itibaren ordu dairelerinin merkezleri olarak belirlenen yerlerde Cerîde Muhasebeciliğinin altında bölgesel Cerîde Odaları şeklinde tabir edilebilecek yapıların kurulduğu ifade edilebilir.¹⁴ Ayrıca bu odalarda istihdam edilen personellerin de lağvedilen Cerîde Muhasebesinin elemanları olduğu görülmektedir. Bunların istihdamlarına sebep ise nüfus yazımıyla alakalı geçmiş tecrübeleridir. Örneğin, Hassa Ordusu için mezkûr ordunun nüfus işleriyle ilgilenen yerel Cerîde Odası ile alakalı yazışmada odada geçici olarak görevlendirilen İbrahim ve Edhem Efendilerin tecrübe ve ehliyetlerine binaen daimi olarak buraya atanmaları talep edilmiştir.¹⁵ Bu belgeden hareketle 1844'ten sonra ordu dairesi olarak teşkil edilen bölgelerin merkezlerinde Cerîde Odaları kurulduğu ifade edilebilir.¹⁶ Ayrıca 1844 sonrasında da odanın/kaleminin Cerîde Muhasebesi altında *Nüfus Odası* adıyla çalıştığını gösteren vesikalar mevcuttur.¹⁷

1. Cerîde Odasının Kuruluşu ve Vazifeleri

Bu izahlarla beraber odanın ilk kuruluşuna dönülebilir. Odanın kuruluşuna müteakip ilk etapta nazırlık için çeşitli isimler tespit edilmiş ve belirlenen adaylardan birisi olarak bu iş için uygun olduğuna kanaat getirilen Mehmet Said Efendi, 7.500 kuruş maaşla nezaretin ilk nazırlığına atanmıştır.¹⁸ Mehmet Said Efendi'nin bu vazifeye tayinine sebep geçmiş dönemlerde Bâb-ı

10 A. Akyıldız, kurumdan zaman zaman Cerîde Kalemi olarak bahsetmektedir. Bkz. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s.101.

11 BOA, ML.MSF. 18945, s.15

12 Cerîde Muhasebesine ait masraf defteri Ekim 1840 yılındaki kayıtlarla sona ermektedir ayrıca bu tarihte Cerîde Muhasebecisinin maaş kısmı boş bırakılmıştır. BOA, ML.MSF.d. 18945, s.16

13 Küçük, "*Cerîde Nezareti*", s.409

14 BOA, İ.MSM. 11_221

15 Ayrıca mezkûr efendilerin mevcut maaşları 1000'er kuruşa yükseltilmesi bunun yanında tayinat olarak 3'er çift ekme ve birer kıyye et verilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, C.AS. 300_12459

16 Hassa, Rumeli ve Anadolu Ordu Dairelerinin cetvellerini bulmamızdan hareketle buralarda da 1845 ve kısa bir zaman sonra yerel Cerîde Odalarının kurulduğu iddia edilebilir. Bkz. Ek:1,2. Arabistan ve Dersaadet ordu dairelerindeki Cerîde Odalarının teşkiline dair ise her hangi bir evrak bulamadık. Bununla beraber Mayıs 1849 tarihli bir yazışmada Arabistan Ordu dairesinin nüfus defterlerinin düzenlenmesi için Arabistan Müşiri İstanbul'dan personel talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine merkezden İbrahim Efendi isminde bir memur 2.500 kuruş maaş ve aynı miktardaki harcırahla bu vazifeye tayin edilmiştir. İbrahim Efendiye verilen direktifte mezkûr odada çalışması için 350 kuruş maaşla ahali yerlisinden 6 kişiyi istihdam etmesi istenmiştir. Bkz. BOA, İ.DH. 204_11751. Dersaadet Ordu dairesi ile alakalı olarak ise H. 1269 olarak tarihlendirilmiş bir evrakta ise Kâtip Hafız Mehmet isimli bir şahsın Dersaadet Orduyu Hümayun Cerîde Nüfus Odası'nın kuruluşundan itibaren 7 yıldır burada çalıştığı belirtilmektedir. Buradan hareketle Dersaadet Ordusu Cerîde Odasının da H. 1262'de (M.1845-1846) kurulduğu iddia edilebilir. Bkz. BOA, MVL. 141_13.

17 Örneğin Ocak 1847 tarihli bir yazışmada Jurnal Odası kâtiplerinden Salih Bey'in oğlu olan Ahmed Raşid Efendi'nin Cerîde Muhasebesi Nüfus Odasında bir kâtipliğe tayin edilmeyi arzuladığı görülmektedir. Bkz. BOA, A.} DVN. 26_52 Benzer bir belge için bkz. BOA, A.} MKT.177_72

18 Aydın, "*Sultan II. Mahmud Dönemi*", s.90

Defterî'deki memuriyetidir.¹⁹ Nezaretin teşekkülüyle birlikte nüfus defterleriyle alakalı gerekli işlerin yapılması adına oda hizmetine 5-10 civarında memur verilmiştir.²⁰

Peki, odanın nüfusla alakalı yaptığı gerekli işler nelerdir? İlk sayımda tahrir için taşraya gönderilen memurların Dersaadet'e intikallerinde konuyla alakalı olarak Sultan'a izahat verdiklerini gösteren pek çok yazışma mevcuttur.²¹ Nüfus sayımlarıyla yakından ilgilenen, bu iş için masraftan kaçınmayan II. Mahmut'un mübaşirlerin getirdikleri defterleri şahsen tetkik ettiği ve zaman zaman sayımların düzgün yapılmasıyla alakalı olarak memurların uyarılmasını istediği söylenebilir.²² Sultan'ın yaptığı tetkiklerden sonra ise defterleri usul üzere Cerîde Nazırına iletildiği, keza taşradan gelen mübaşirlerin de defterleri yine nazıra teslim ettikleri görülmektedir.²³

Cerîde Odasının asli vazifesi işte bu ilk sayım defterlerini ve sonrasında taşralardan ilk etapta 3 ay olarak belirlenmiş ancak daha sonradan 6 ayda bir gönderilmesi istenmiş yoklama defterlerini öncelikle çeşitli yönlerden kontrol etmektir.²⁴ Bu bağlamda taşradan başkente gelen defterler, eldeki atik defterlerle (muhtemelen ilk sayımdaki defterlerle) karşılaştırıp mufassal ve icmal olarak güzel yazıyla temize çekilmektedir.²⁵ Ayrıca müteferrik bazı evraklardan anlaşıldığı üzere Müslümanlara ait nüfus defterlerindeki kayıtlar incelenmekte ve buralardan matluba uygun *tüvanalar* süzülerek bunların miktarlarını ortaya koyan evraklar oluşturulmaktaydı.²⁶ Bunun yanında gayrimüslimlere ait defterlere de aynı işlemler yapılmakla birlikte bunlar için ayrıca cizye mükellefleri ve cizyeye müstahak olmayanlar için de (*sabi, amelmande*) ayrı kayıtlar tutulmakta ve bu kayıtlardan hareketle reayanın müstahak olduğu cizyeye dair zam ile tenzilleri yapılmaktaydı.²⁷ Buradan hareketle odanın yaptığı işlerin taşradan gelen defterlerin temize çekilmesi, sayım defterlerindeki kayıtları tasnifle askerlik yapabilecek Müslümanların ve cizye mükellefi reayanın sayılarına dair ayrı ayrı veriler hazırlanması olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Cerîde Odası vasıtasıyla taşralardaki demografik hareketlerin tümünün (doğum, ölüm, kaza vb. dışına seyahat ve kaza içindeki yer değiştirmeler) takip edilmeye çalışıldığı söylenebilir. Nitekim bu işlere bir örnek olarak Rusçuk kazasına ait bir defterle alakalı odanın yaptığı uyarı zikredilebilir. Buna göre kazaya ait defterlerde ölüm, doğum ve seyahat kayıtlarına tarih konulmadığı, reayanın yoklama defterlerinde cizye işaretleri olmamasından dolayı Cerîde Odası İstanbul'a gönderilen defterleri nizama uygun bulmamış ve bir dahaki yoklama defterlerinde bu esaslara dikkat edilmesi için kazadaki görevlilere gerekli talimatlar gönderilmiştir.²⁸

Odanın yaptığı bu işlerin 1830-31 ila 1845 yılına kadar değişmeden geldiği düşünülmektedir. 1845 yılından itibaren ise Osmanlı ülkesinde kur'a usulü ile askere alma sisteminin getirilmesi ile kayıtlar üzerinden nefer celbine başlanmasının nüfus defterleri üzerinde yapılan işlemleri de değiştirdiği söylenebilir. Bu değişiklikler şu şekilde özetlenebilir: Öncelikle kazalardan 4 ayda bir

19 Aydın, "Sultan II. Mahmud Dönemi", s.90

20 Aydın, "Sultan II. Mahmud Dönemi", s.90

21 Aydın, "Sultan II. Mahmud Dönemi", s.91. Ayrıca bkz. BOA, HAT. 335_19214, HAT. 335_19222.

22 "Ancak bu tahrir maddesine memur olanların bazıları yolunda icra-i memuriyet itmediklerinin işidiyorum siz dahi iyice tahkik idesiniz" BOA, HAT. 335_19220

23 BOA, HAT. 335_19226; HAT. 335_19216, HAT. 335_19222

24 Aydın, "Sultan II. Mahmud Dönemi", s. 93.

25 BOA, HAT. 1595-30

26 BOA, NFS.d 3864, BOA, KK d: 6578, BOA, TS.MA.d: 4895 örnek olarak gösterilebilir.

27 BOA, HAT.1595_30_1, BOA, C.DH 52_2646, C.DH. 109_5424

28 BOA, C.DH. 84_4179; C.DH. 24_1193. Bir başka örnekte 1832-1833 tarihli ve Sakız Adasına ait olan nüfus/yoklama defterinin girişinde adadan gelen defterlerin Cerîde Odasında olan defterlerle karşılaştırıldığı ve adadan gönderilen defterlerde yazılan kişilere numara konulmadığı belirtilmiş ve bu nedene bağlı olarak Sakız'da yeni bir nüfus sayımının yapıldığı ifade edilmiştir. NFS.d 3807, s.3

hazırlanıp,²⁹ ordu dairelerinin merkezine gönderilen nüfus defterleri buralarda kurulmuş olan yerel/bölgesel Cerîde Odalarının nüfus mukayyitleri tarafından temize çekilmektedir.³⁰ Temize çekilme işleminin taşradan gelen defterlerden farklı farklı evraklar türetmek olduğu söylenebilir. Bu bağlamda eldeki defterlerden hareketle askerlik yaşında olanlar için ayrı (esnan-ı askeriye), askerlik çağına dâhil olmayanlar için ayrı, bir hanede tek başına ikamet edenler için ayrı ve *tüvana* ile *tüvana* olmayanlar için ayrı defterler hazırlanmaktadır.³¹ Sonrasında ise ordu meclisinde kayıtları yapılan bu evraklar sebt (yazma/kaydetme) ve terkim (numaralandırma) için İstanbul'a gönderilmektedir.³² Nitekim İstanbul'a gönderilen evraka misal olarak Hassa Ordu dairesinde hazırlanan 40 kıta nüfus defterinin ya da Harput eyaletindeki çeşitli sancaklara ait nüfus defterlerinin Cerîde Muhasebesine irsal edildiğini ifade eden yazışmalar örnek olarak gösterilebilir.³³

Bu noktadan değerlendirildiğinde 1844-1845 yıllarından itibaren ordu dairelerinin merkezlerinde kurulduğuna kanaat getirdiğimiz Cerîde Odalarının kendi bölgelerine ait olan nüfus defterlerinden hareketle tahriri yapılan nüfusu 5 farklı hususa göre ayıran defterler ve ayrıca cetveller hazırladıkları söylenebilir. Zikrettiğimiz cetveller incelendiğinde bunların ordu dairelerinin toplam erkek nüfuslarını, askerlik çağında olan kişilerin nüfuslarını ve her daireden nüfusa göre istibdal olunacak neferatın sayısını gösterdiği söylenebilir.³⁴

Cerîde Odasının personelinin taşralardan gelen defterleri temize çekmek ve 1844'ten sonra cetveller hazırlamak dışında zaman zaman yaptığı işlerden birisi de bizatihi nüfus sayımı yapmaktır. Bu bağlamda örneğin 1834 yılında Küçükçekmece'ye bağlı olan Suyolu karyesinin tahriri için odanın memurlarından İsmail Efendi'nin görevlendirildiği söylenebilir.³⁵ Keza kurumun başkâtibi olan Rıfkı Bey'in de Konya eyaletinin sayımına memur edildiği ve 1838 yılının Ağustos ayında vazifesini tamamlayarak başkente döndüğü görülmektedir.³⁶ Tanzimat'ın ilanından sonra da oda kâtiplerinin tahrir için yine taşraya gönderilmelerine devam edilmiştir.³⁷

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız odanın yaptığı bu işler dikkate alındığında 1830-1844 arasında odada yapılan mesainin temelde klasik yüzyıllardaki defterhanenin işleri ile kısmen benzerlikler gösterdiği söylenebilir.³⁸ Bu bağlamda Cerîde Odasının, yeni olmaktan ziyade Klasik Dönemde defterhanenin yaptığı eski uygulamaların XIX. yüzyıldaki gerekliliklere göre tekrardan şekillendirilmesiyle işlevsellik kazanan bir yapı olduğu iddia edilebilir. Ayrıca mezkûr odanın Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfus müdürlüklerinin ilk nüvesi/atası olduğu yönündeki benzetmenin de uygun olduğu düşünülmektedir.³⁹

C. Küçük 1840'tan sonra Cerîde Odasının (tarih vermeden) önce *Tahrir-i Emlak* idarelerine,

29 BOA, A.} MKT. 124_77, A.} MKT. 124_88, A.} MKT. 94_2, A.} MKT. 181_63, A.} MKT. 229_71. Defter örnekleri için bkz. BOA, NFS.d 9078; 18744, 16777

30 BOA, İ.MSM.11_221

31 BOA, İ.DH. 69_1315

32 BOA, İ.MSM.11_221

33 BOA, A.} MKT. 20_22, BOA, C.DH 264_13164

34 Cetveller için Bkz: Ek; 1,2

35 BOA, HAT. 335_19232

36 BOA, C.DH 9_424

37 Örneğin 1840 yılının Ocak ayında dört, Şubat ayında ise on kişi Tanzimat-ı Hayriye usulünce tahrir yapmakla görevlendirilmişlerdir. BOA, ML. MSF. d. 18945, s.12. aynı evrakın tarihsiz olan ekinde on bir kişinin sayım yapmakla vazifelendirildiği görülmektedir. BOA, ML.MSF.d 18945, ek.16/2

38 “*Tahrir sonunda müsveddeler iki nüsha olarak temize çekilir, biri defterhanede saklanırken diğeri ait olduğu beylerbeyliğine gönderilirdi. Tahrir neticesinde mufassal, icmal/mücmel ve evkaf defterleri tertip edilirdi.*” Mehmet Öz, “Tahrir”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (2010), 39/425-429

39 Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi* der: Tülay Erçoşkun, (Ankara, İmge Kitapevi, 2017), 131

kısa bir süre sonra da *Ahz-ı Asker* (1886) idarelerine bağlanarak asli fonksiyonunu kaybettiğini söylemektedir.⁴⁰ Buradan hareketle belki de 1844 yılından sonra ordu dairelerinin merkezlerindeki Cerîde Odalarının temelde askerî amaçlara vakfedildiği ve kısmen askere alma dairelerine veriler hazırlayan bir alt kuruluş gibi çalıştığı iddia edilebilir.

2. Cerîde Odasının Personelleri

2.1. Cerîde Odası Nazırı

Bilindiği üzere odanın ilk nazırı Mehmet Said Efendi'dir. Mehmet Said Efendi'nin II. Mahmut'un saltanatı boyunca görevine devam ettiği söylenmektedir.⁴¹ Bu beyanın yanlış olmamakla birlikte eksik olduğu ifade edilmelidir. Şöyle ki Sicill-i Osmani'deki açıklamalara göre Cerîde Nezaretine 1834 yılında Süleyman Faik atanmıştır.⁴² Bununla beraber Şubat 1835 tarihli bir yazışma incelendiğinde Süleyman Faik Efendi'nin daha bu tarihte Şikk-ı Evvel Defterdarı olduğu görülmektedir.⁴³ Buna karşın arşiv personeli tarafından H. 1250 (M.1834-1835) olarak tarihlendirilmiş bir başka belgede ise Süleyman Faik Efendi'nin Cerîde Nazırı olduğu belirtilmektedir.⁴⁴ Bu bağlamda Mehmet Said Efendi'nin 1834-1835'te görevinden azledildiğini ve muhtemelen Süleyman Faik Efendi'nin en erken ihtimalle Mart 1835 ya da kısa zaman sonrasında odanın yeni nazırı olarak mesaiye başladığı söylenebilir.⁴⁵ Yeni nazırın II. Mahmut'un güvenine sahip olduğu düşünülebilir. Şöyle ki II. Mahmut görevi sırasında hasta olan ve tebdil-i hava için damadının boğazdaki evinde kaldıktan sonra sağlığına kavuşan Cerîde Nazırına kendisine yeni bir ev inşa ettirmesi için 20.000 kuruş atıye vermiştir.⁴⁶

Süleyman Faik Efendi'nin ilk sayımda bizzat taşraya gönderilmiş personellerden birisi olduğu ve buradan hareketle nüfus sayımlarında (her ne kadar Bab-i Defter-i'nde görevli olsa da) Mehmet Said Efendi'den daha tecrübeli olduğu ve bu sebepten yeni nazır olarak tercih edildiği iddia edilebilir.⁴⁷

Süleyman Faik Efendi'nin görev süresi anlaşıldığı kadarıyla 2 yıl kadar sürmüştür.⁴⁸ H. 1254 (M.1838-1839) olarak tarihlendirilen bir yazışmaya göre Süleyman Faik Efendi'nin vefatı sonrası göreve (Bu atamanın sebebi için kaderin bir cilvesiyle birlikte becerikli personel eksikliği de denilebilir.) *Esham Muhasebeciliği* yapan ve kurumun eski nazırı olan Mehmet Said Efendi geçmiş tecrübelerine binaen yeniden Cerîde Nazırı olarak tayin edilmiştir.⁴⁹

TDVİA'daki "*Cerîde Nezareti*" maddesinde her ne kadar bu tarihte Cerîde Muhasebecisi olarak Süleyman Faik Efendi geçse de Mart 1838'e ait kayıtlardan anlaşıldığı üzere yeniden düzenlenen kurumun başındaki kişi Mehmet Said Efendi'dir.⁵⁰ Ayrıca aynı tarihte muhasebecinin

40 Küçük, "*Cerîde Nezareti*", 409

41 Aydın, "*Sultan II. Mahmud Dönemi*", 90

42 Mehmet Süreyya, *Sicil-i Osmani* (Haz: Nuri Akbayar), (İstanbul, Cilt:5, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1539

43 BOA, AE.SMHD.II. 92_7628

44 BOA, HAT 778_36477

45 Süleyman Faik Efendi'nin Cerîde Nazırı olarak atanmasına dair tarihsiz evrak için bkz. BOA, TS.MA.e. 580_38

46 Süleyman Faik Efendi'nin hastalığının II. Mahmut'a iletildiği yazışmada Cerîde Nazırının uzun yıllar devlete yaptığı hizmetleri ve saltanata/sultana sadakati dolayısıyla lütfü celile-i hazreti cihandariye sezar olduğu ifade edilmiştir. BOA, HAT. 778_36477

47 İlk umumi sayımda Saruhan Sancağının tahririni Süleyman Faik Efendi yapmıştır. "*Haremeyn Muhasebecisi Süleyman Faik Efendi kulları idüğü*" Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, (Ankara, T.C Başbakanlık DİE, 1995), 132

48 Aralık 1837 tarihli ve Cerîde Odasına ait bir yazışmada Süleyman Faik mührü görünmektedir. BOA, C.DH 60_2987

49 BOA, HAT 473_23123

50 "28 Şubat 1838 tarihinde defterdarlık tabirinin kullanılması yasaklanarak Maliye Nezareti kurulurken Bab-ı Defterdari'nin

maaşının da zamlanarak 7.500 kuruştan⁵¹ 10.000 kuruşa yükseltildiği anlaşılmaktadır.⁵²

2.2. Ceride Odasının Memurları

Ceride Odasının ilk kuruluşunda 5-10 personelden mürekkep olduğu daha önce belirtilmiştir. Bununla birlikte Temmuz 1831 yılında kurumdaki kâtiplerin sayısının 13 kişiye çıkarıldığı söylenebilir.⁵³ Bu tarihte odada görevli kâtiplerin maaşlarının toplamı 6.575 kuruştur. Buna Nazır Efendi'nin 7.500 kuruşluk maaşı ve çeşitli masrafların eklenmesi ile kurumun bu tarihteki giderlerinin toplamı 14.256 kuruştur.⁵⁴

Odanın personel sayısı ve masraflarının kronolojik olarak takip edilmesi kurumun yaptığı işin büyüklüğü adına bir fikir verebilir. Ekim 1832 yılına gelindiğinde kâtiplerin sayısının artırılarak 21 kişiye çıkarıldığı dikkat çekmektedir, buna bağlı olarak kâtiplerin maaşının toplamı da bu tarihte neredeyse %50 artışla 9.175 kuruşa yükselmiş, nezaretin toplam gideri ise 17.020 kuruşa çıkmıştır.⁵⁵ Aynı yılın aralık ayında maaş ve çeşitli masrafların toplamı 17.549 kuruştur, ayrıca bu tarihte 29 adet defterin yeniden yazıldığı ve bunlar için yeni ciltler hazırlandığı görülmektedir.⁵⁶ Bu bağlamda nezarete işlerin 1832 yılıyla birlikte artış gösterdiği düşünülebilir.

Aralık 1833'e baktığımızda personel sayısı aynı kalmakla birlikte toplam giderin 16.783 kuruşa düşmüştür.⁵⁷ Ekim 1834'te kâtip maaşları 9.425 kuruşa⁵⁸, Kasım 1835'te ise 10.175 kuruşa çıkmıştır.⁵⁹ 1834-1835 arasında kâtiplerin maaşlarının artma sebebi Eylül 1835'teki 3 yeni personel istihdamı olmalıdır.⁶⁰

1836 yılına ait yazışmalarda nezaretteki işlerin yolunda olduğu, bununla birlikte odanın kâtiplerinin aylıklarının yetersizliğine binaen sıkıntı çektikleri söylenebilir. Buna bağlı olarak personelinin ızdıraptan vareste olması için odanın kâtiplerinin maaşlarına zam yapılması talep edilmiştir.⁶¹ Bu tarihli yazışmalarda zam yapılması arzulanan personel sayısı 21'dir ve bunların maaşları 100 kuruş ile 1000 kuruş arasında değişmektedir. Muhtemelen 1835 yılında yeni istihdam edilen 3 personel, bu zamma dâhil edilmemiştir.⁶² Odada nazırdan sonra en yüksek maaşları Anadolu

çeşitli kalemleri de yeniden düzenlendi. Birbiriyle yakından ilgili olan daireler birleştirildi. Defterdarlık zamanındaki Ceride ve Mevkufat kalemleri de birleştirilerek Ceride Muhasebesi yeniden kuruldu, Ceride Muhasebeciliğine de Süleyman Faik Efendi tayin edildi" Küçük, "Ceride Nezareti", 409-410

51 BOA, HAT 1287_49979. Evrakta tarih yoktur. Arşiv personeli tarafından H. 1252 (M.1836-1837) olarak tarihlendirilmiştir. Bununla birlikte aynı yıla ve Ceride Odasının masraflarına ait çeşitli evraklarda nazırın maaşı halen 7.500 kuruş olarak gözükmektedir. Bu bakımdan H. 1252 olarak tarihlendirilmiş evrakın H. 1254 (M.1838-1839) yılına ait olması ihtimal dâhilindedir.

52 Ceride Muhasebesinin bir alt kalemi olarak çalışmalarına devam Ceride Odasının giderlerinin 1838 ila 1840 arasında 25.000 kuruşa kadar yükseldiği görülmektedir. Bunların içine mevkufat, mukataat ve jurnal kalemleri de dâhil edildiğinde Ceride Muhasebesinin aylık masraflarının 60.000 kuruşa yaklaştığı ifade edilebilir. BOA, ML.MSF.d 18945, ss.14-15

53 BOA C.ML 101_4462

54 Nazır ve kâtiplerin dışında toplam gidere Odacı aylığı, saka, yamak ve hammaliye ile mahzenci ücretleri de dâhildir. BOA, C.ML 101_4462

55 BOA, C.DH 127_6326

56 Temize çekilen defterlerin ciltleri için mücellide tanesi 10 kuruştan toplam 290 kuruş ödenmiştir. Ayrıca bu defterler için yeni kâğıtlar alınmış bunun da bedeli haricen 993,5 kuruş tutmuştur. C.DH 75_3712, C.DH. 84_4156

57 BOA, C.DH 136_6761

58 BOA, C.DH 103_5141. Masraflar kaleminde ekstra bir harcama görünmemektedir.

59 BOA, C.DH 209_10408

60 BOA, HAT. 1595_30

61 BOA, C.DH 53_2646

62 Personel sayısının artırılmasının temel sebebinin yoklama defterlerinin yanında bu tarihte yeni yapılan tahrir defterlerinin de

ve Rumeli kıtalarının başkâtipleri olan efendiler almaktadır ki bu da oda personelinin zaman içinde Anadolu ve Rumeli olarak ikiye ayrıldığını göstermektedir.⁶³ Personelin 12'si Anadolu tarafından gelen defterlerle 8'i ise Rumeli kıtasından gelen evraklardan sorumludur. Bunların haricinde kalan 1 kişinin görevi ise tahrirat yamaklığıdır.⁶⁴ Personel için arzulan zamlar 25 kuruşla 250 kuruş arasında değişmektedir. Tablo-1 de kâtip efendilerin mevcut maaşları ile istenen zamlardan sonra alacakları aylıklar gösterilmiştir.

Tablo-1: Ceride Odası Personelinin Eski ve Zamlı Maaşları⁶⁵

Anadolu Canibi			Rumili Canibi		
Görev	Eski Maaş	Zamlı Maaş	Görev	Eski Maaş	Zamlı Maaş
Başkâtip	1.000	1.250	Başkâtip	1.000	1.250
Memur-u Sani	500	600	Memuru Sani	500	600
Yamak-ı Evvel	500	525	Yamak-ı Evvel	500	525
Mukayyit	325	350	Mukayyit	250	350
Defterci	250	300	Mukayyit	150	200
Mukayyit	225	300	Mukayyit	125	175
Mukayyit	175	200	Mukayyit	100	150
Mukayyit	250	300	Mukayyit	200	250
Mukayyit	250	300	Tahrirat Yamağı	350	400
Mukayyit	250	300			
Mukayyit	200	250			
Mukayyit	125	150			
Toplam	4.050	4.825	Toplam	3.175	3.900

1836 yılının Mayıs ayından itibaren nezaretin giderlerinin arttığı ve masrafının aylık 20.000 kuruşa yaklaştığı görülmektedir. Nitekim aynı ayda kâtiplerin maaşlarının toplamı 11.675 kuruşa, nezaretin genel gideri ise 19.425 kuruşa ulaşmıştır.⁶⁶

1836 Mayıs'tan 1837 Ocak ayına kadar odanın genel giderleri 19.000 kuruştan aşağı düşmemiştir.⁶⁷ 1837'nin Mayıs ila Eylül arasındaki dönemde özellikle kâtiplere ödenen maaşların artışı dikkat çeker. Bu bağlamda kâtip efendilere Mayıs'ta 13.950⁶⁸ Eylül'de ise 14.400⁶⁹ kuruş maaş ödenmiştir. 1837'nin Mayıs (22.655 Kuruş) ile Eylül (22.535 Kuruş) aylarındaki miktarlardan hareketle odanın giderlerinin 1 yıllık sürede 3.000 kuruştan fazla artış gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ceride Odasının başkentteki yapılanması dışında taşrada 6 ayda bir yoklama defterleri

nezarete gönderilmesi olduğu düşünülebilir.

63 Ceride Nezareti ilk kurulduğunda Anadolu için ayrı Rumeli için ayrı personeller alınması düşünülmüşse de bundan vazgeçilip müstakil bir memur tayinine karar verilmiştir. Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde", 90

64 BOA, C.DH 53_2464 no'lu belgeye göre odada 28 personel vardır ve bunların 7'sinin maaşları kâfi derecede olduğu için zam yapılmasına gerek yoktur. Muhtemelen bu kast edilen personel odanın çeşitli ihtiyaçlarını gören saka, hamal vb. görevliler olmalıdır.

65 "Ceride odasından dun maaşla müstahdem efendilerin şehriye maaşları" BOA, C.DH 53_2646

66 BOA, C.DH 90_4489

67 BOA, C.DH 74_3654; C.DH. 74_3683, BOA, C.ML 151_6380

68 BOA, C.DH 116_5775

69 BOA, C.DH 148_7390

hazırlamakla görevlendirilmiş ve bu bağlamda kazalardaki doğum, ölüm, göç gibi demografik olayları kaydeden⁷⁰ ve bu defterleri İstanbul'a göndermekle vazifeli *nüfus mukayyitleri* ve bunların amirleri pozisyonunda olan *nüfus nazırları* da bulunmaktadır.⁷¹ Bu personellerin genelde taşradaki muteber ve güvenilir ahaliden olan kimselerden seçildiği ve memuriyetlerinin İstanbul tarafından kendilerine verilen beratlarla tasdiklenmektedir.⁷² Mahir Aydın'ın tespitlerine göre, bu vazifeleri yapmakla görevlendirilen kişilere verilmiş en düşük maaş 20 kuruşken en yüksek maaş 250 kuruştur.⁷³ Ayrıca bu vazifeyi bila-maaş olarak yapanlar da mevcuttur.⁷⁴

Zaman zaman bu işi ifa eden personellerin yetersizliklerinden yahut suiistimallerinden dolayı görevlerinden alındıkları anlaşılmaktadır.⁷⁵ Bu bağlamda 1834-1835 yıllarında Bozok ve Nevşehir sancaklarındaki nüfus mukayyitlerinin görevden el çektirilerek yerlerine yenilerinin tayin edilmeleri örnek olarak verilebilir.⁷⁶ 1844 yılındaki sayımlarla birlikte taşradaki nüfus nazırı ve mukayyitlerin yaptığı işlerin değişmediği, bununla birlikte bu görevlilerin sayım konusunda tecrübeli olmalarından dolayı merkezden gönderilen sayım memurlarına yardım etmekle vazifelendirildikleri ifade edilebilir.⁷⁷

Nezaretin taşra teşkilatının da merkez büro gibi zamanla büyüdüğü dikkat çekmektedir. Odanın Anadolu'daki *defter nazırı* ve *mukayyitlerinin* kayıtlarının olduğu bir defter incelendiğinde Anadolu kıtasının büyük çoğunluğunda ilk sayımdan itibaren *nüfus nazırları* ve *mukayyitlerinin* tayin edildiği görülmektedir. Musa Çadircı'nın konuya değindiği bir çalışmasında 1831-1836 yılları arasında Anadolu'nun pek çok bölgesinde *defter nazırlıklarının* ihdas edildiğini belirtmektedir.⁷⁸ Bu bahiste özellikli bir örnek olarak Saruhan'dan bahsedilebilir. Saruhan Livası *nüfus nazırı* 250 kuruş maaşla Mart 1832 tarihinde vazifeye atanmıştır. 1839'un Mayıs ayında livanın *nüfus nazırının*

70 Taşrada bu işlemlerin düzgün yapılması adına merkezden sürekli uyarılar gönderildiği anlaşılmaktadır. 1836 tarihli bir ilam için bkz. C.DH 109-5424. Rumeli kıtasına gönderilen 1838 tarihli bir hükümde de buralardaki defter nazırlarına yoklama defterlerinin düzgün tutulması için ikazlarda bulunulmuş, defterlere kişilerin eşkâl, yaş ve cizyelerinin yazılması gerekliliği belirtilmiştir. Bkz. BOA, ML.MSF.d 7406.

71 İlk etapta yoklama defterlerinin 3 ayda bir gönderilmesi düşünülmüşse de bundan vazgeçilmiştir. Taşralarda yoklama usulü için nüfus nazırı ve mukayyitlerin görevlendirilmesi fikri anlaşıldığı kadarıyla sahada bizzat tahriri icra eden mübaşirlerin Mehmed Said Efendi'yle olan görüşmelerinde dile gelmiştir. Bu bağlamda ıslahattan daimi olarak fayda sağlanması adına taşrada bu işleri yapacak emin ve mutemet kişilerinin mukayyit olarak nasb edilmesine karar verilmiştir. Sistemin uygulanması noktasında Anadolu ve Rumeli kıtalarında farklı uygulamalar olduğu söylenebilir. Bu bağlamda nüfus nazırlarının Anadolu'daki liva merkezlerinde (kürsî elviye) görevlendirilmesi düşünülmüşken Rumeli'de her kaza için nüfus nazırı ve mukayyitleri atanmasına karar verilmiştir. Keza taşraların imam, muhtar, ayan, mütesellim, papaz, kocabaşı gibi görevlilerin de bu işlere yardımcı olması gerektiği ifade edilmiştir. BOA, HAT. 335_19202

72 M. Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde", 94-95

73 İlerleyen zaman diliminde 20 kuruştan daha düşük aylıklara da çalışan nüfus mukayyitleri de mevcuttur. Örneğin Niğde Livasına ait [...] kazasıyla Sığıla Sancağının Kızılhisar kazası nüfus mukayyitlerinin maaşı 10 ve 15 kuruştur. BOA, D.BŞM.d, 42279, s.147 ve 157. Kangırı kazasında da 10 kuruş maaşla istihdam edilmiş bir nüfus mukayyiti bulunmakla birlikte kendisi beratsızdır ve aylığı açıktan ödenmektedir. BOA, ML.MSF.d 19293

74 M. Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde" s.95. Örnek olarak Rodos, Taşoz, Semadirek gibi adalarla Konya, Akşehir, Hamidabad, Sığıla ve Terkemış vb. yerlerin nüfus nazırları gösterilebilir. Özellikle ilk genel sayımın hemen sonrasında atanan nüfus nazırlarının büyük çoğunluğu bila-maaş vazife almışlardır. BOA, D.BŞM.d 42279, ss.52-53,80,88,92, 102, 154

75 Çeşitli uyarılara karşın yoklama defterlerinde bu usullere dikkat etmeyen nüfus nazırı ve mukayyitin azledildiğini gösteren örnek bir vesika için bkz. BOA, C.DH. 142_7070 Beceriksizliği sebebiyle azledilen bir mukayyit için bkz. Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (Ankara, TTK, 1991), 47

76 BOA, C.DH 13/664,267-13343, HAT.1245/48322

77 BOA, İ.MSM. 11-221

78 M. Çadircı, "Anadolu Kentlerinin", 47

aylığı 500 kuruşa yükseltilmiştir.⁷⁹ Keza livadaki Turgutlu, Ilıca, Adala, Gördes, Kayacık, Akhisar, Marmaracık gibi yerlere de ilk sayımdan itibaren farklı tarihlerde, standart olmayan ücretlerle *nüfus mukayyitleri* tayin edildiği görülmektedir.⁸⁰ Bir başka misal olması adına ise Kayseri’de ise *nüfus nazırı ve mukayyitlerin* 1834 yılında göreve başladıkları söylenebilir.⁸¹

Teknik olarak aynı işleri yapmakla birlikte *nüfus nazırları ve mukayyitlerinin* tıpkı Cerîde Odasının merkezinde olduğu gibi genelde tek tip bir ücretleri olmadığını belirtmek gerekmektedir. Hatta zaman zaman amir pozisyonundaki *nüfus nazırları* ile asları olan *mukayyitlerin* de aynı maaşlara çalıştıklarını görmek ilginçtir. Örneğin, Ala’ye sancağındaki nazırın aylık maaşı 100 kuruşken Ala’ye merkez (*Mukayyid-i nüfus nefsi-i Ala’ye*) ve nevahideki (*Mukayyid-i nüfus Nevahi-i Ala’ye*) sorumlu *nüfus mukayyitlerinin* de maaşlarının 100 kuruş olduğu görülmektedir.⁸² Kangırı’da ise farklı kazalarda görevlendirilmiş 8 *nüfus mukayyidi* vardır ve bunların maaşları da 10 kuruşla 100 kuruş arasında değişmektedir.⁸³

Sonuç

Buradaki izahlardan hareketle çalışmada bu kurum hakkındaki bilgiler detaylandırılmaya çalışılırken mezkûr yapıdan bazen Cerîde Nezareti, daha çok *Cerîde Odası* ve zaman içinde kurumun isminin tekrardan değişimine binaen *Cerîde Muhasebesi* olarak ifade edilmiş, kurumun nüfus işleri noktasındaki yapısı, faaliyetleri ve değişimi buna bağlı olarak bir bütün şeklinde izah edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte kanaatimiz bu oluşumdan *Cerîde Odası* şeklinde bahsetmenin daha doğru olduğudur.

Cerîde Odasının temel vazifesinin taşralardan gelen defterleri temize çekmek, 1844’ten sonra askere alınacak nüfusun tespiti adına cetveller hazırlamak olduğu ifade edilebilir. Bunun yanında oda personelinin bizzat sayım yaptığı da vakidir. Bununla beraber Cerîde Odasının böyle önemli bir vazifeyi/vazifeleri icra etmekle birlikte bir örneklem bilimi olan istatistiğin icra ettiği fonksiyonları (basitçe bir tabirle mevcut bulunan zaman yahut geleceğe dönük çıkarımlar yapmak) gerçekleştirmediği yahut kurumdan zaten bu tarz bir iş de istenmediği de söylenebilir. Bu bağlamda odanın istatistik bilimi ile olan ilişkisinin; verilerin toplanması, işlenip özetlenmesi ile sınırlı olduğu görülmektedir. Bu bakımdan odanın bir istatistik birimi olarak düşünülmesi zannımızca yanlıştır.

Bununla beraber odanın kurulduğu andan itibaren burada istihdam edilen kâtiplerin işlerinin tanımı gereği uğraşlarının cidden çetin olduğunu belirtmek gerekmektedir. Buna ek olarak biraz da dönemin şartları gereği ehil personelin eksikliği de eklendiğinde işler büsbütün problemlile hale gelmektedir.

Günümüzdeki bilimum teknolojik imkânlara karşın bir veya birden fazla kazanın yahut sancağın nüfus defterleri üstünde çalışmanın dahi bizleri ne kadar zorladığı düşünüldüğünde oda personelinin işlerinin ne kadar sıkıntılı olduğu anlaşılabilir. Hele ki son demde 720.000 kişinin yazıldığı defterleri⁸⁴ sadece 2 kâtibin temize çektiği düşünüldüğünde yapılan işin ağırlığı daha net şekilde ortaya çıkmaktadır. Odanın kurulduğu andan itibaren istihdam edilen memur sayısının sürekli artması da bu minvalde düşünülmelidir. Ayrıca son olarak aslında bu işler için yine de 20-25

79 BOA, D.BŞM.d 42279, s.96

80 BOA, D.BŞM.d 42279, ss.96,97,98,99

81 Çadırcı, “Anadolu Kentlerinin” s.47

82 BOA, ML.MSF.d 1687, s.2. Alaiye örneğinde Jurnal Katiplerinin maaşlarının nüfus nazırı ve mukayyitlerinden daha fazla olması dikkat çekmektedir.

83 BOA, ML.MSF.d 19293

84 Aralık 1845 yılında Hassa Ordusu dairesine bağlı kaza sayısı 248 iken buralarda 720.000 den fazla nüfus bulunmaktadır. İ.MVL. 69-315. Bir başka evrakta ise Hassa Ordu dairesindeki kaza sayısı 226, Dersaadet dairesinde 183, Rumeli’de 161, Anadolu Ordu dairesinde ise 156 kaza olarak 4 ordu dairesinde toplam 726 kaza olduğu görülmektedir. BOA, TS.MA.e 65_14

memurun kâfi gelmeyeceği açıktır.

Kaynakça

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

AE.SMHD.II (Ali Emiri Mahmud 2), 92_7628

D.BŞM.d (Başmuhasabe Kalemi Defterleri) 42279

C.AS (Cevdet Askeriye) 300_12459

C.DH (Cevdet Dâhiliye) 74_3683; 74_3654, 90_4489, 52_2646; 109_5424, 84_4179; 24_1193, 135_6725; 127_6326,75_3712, 84_4156,136_6761, 103_5164, 9_424, 264_13164, 60_2987, 127_6326, 136_6761, 103_5141, 209_10408, 75_3712, 84_4156, 53_2646, 53_2464, 90_4489, 74_3654, 74_3683, 116_5775, 148_7390, 109_5424. 142_7070,13_664, 267_13343,

C.ML (Cevdet Maliye) 101_4462; 151_6380,

A. {DVN (Divan-ı Hümâyûn Kalemi) 26_52

HAT (Hatt-ı Hümâyûn) 335/19214; 335_19216, 335_19220, 335_19222, 355_19226, 335_19232, 1287_49979, 473_23123, 1595_30, 778_36477, 1595_30, 335_19202, 1245_48322

İ.DH (İrâde Dâhiliye) 204_11751; 69_1315

İ.MVL (İrâde Meclis-i Vâlâ) 69_315

İ.MSM (İrâde Mesail-i Mühimme) 11_221

KK.d (Kamil Kepeci Defter) 6578

ML.MSF.d (Maliye Nezâreti Masârifât Defterleri) 1687; 7406, 18945, 19293

MAD. d (Maliyeden Müdevver Defterler) 19047

MVL (Meclis-i Vâlâ Evrakı) 141_13

A.} MKT. (Mektubî Evrakı) 20_22; 124_77, 124_88, 94_2, 181_63, 229_71

NFS.d (Nüfus Defterleri) 3807; 3864, 9078; 18744, 16777

TS.MA.e (Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı) 67_8, 65_14, 580_38

İnceleme ve Araştırma Eserler

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık Kitapçılık, İstanbul, 1993.

Aydın, Mahir, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, İstanbul, 1990, ss.81-106.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara, 1991.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye-Ülke Yönetimi (Der: Tülay Erçoşkun) 2. Baskı*, İmge Kitapevi, Ankara, 2017.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C Başbakanlık DİE, Ankara, 1995.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914 (Çev. Bahar Tırnakçı)*, 2. Baskı, Timaş, İstanbul, 2010.

Küçük, Cevdet, “Ceride Nezareti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c:7, İstanbul, (1993): 409-410.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DİJİTALİZASYON BİRİMİ

İsim	Şifre	Yıl	İsim	Şifre	Yıl
Şifre: 10000	10000	10000	Şifre: 10000	10000	10000
Şifre: 10001	10001	10001	Şifre: 10001	10001	10001
Şifre: 10002	10002	10002	Şifre: 10002	10002	10002
Şifre: 10003	10003	10003	Şifre: 10003	10003	10003
Şifre: 10004	10004	10004	Şifre: 10004	10004	10004
Şifre: 10005	10005	10005	Şifre: 10005	10005	10005
Şifre: 10006	10006	10006	Şifre: 10006	10006	10006
Şifre: 10007	10007	10007	Şifre: 10007	10007	10007
Şifre: 10008	10008	10008	Şifre: 10008	10008	10008
Şifre: 10009	10009	10009	Şifre: 10009	10009	10009
Şifre: 10010	10010	10010	Şifre: 10010	10010	10010
Şifre: 10011	10011	10011	Şifre: 10011	10011	10011
Şifre: 10012	10012	10012	Şifre: 10012	10012	10012
Şifre: 10013	10013	10013	Şifre: 10013	10013	10013
Şifre: 10014	10014	10014	Şifre: 10014	10014	10014
Şifre: 10015	10015	10015	Şifre: 10015	10015	10015
Şifre: 10016	10016	10016	Şifre: 10016	10016	10016
Şifre: 10017	10017	10017	Şifre: 10017	10017	10017
Şifre: 10018	10018	10018	Şifre: 10018	10018	10018
Şifre: 10019	10019	10019	Şifre: 10019	10019	10019
Şifre: 10020	10020	10020	Şifre: 10020	10020	10020

Şifre: 10000
Şifre: 10001
Şifre: 10002
Şifre: 10003
Şifre: 10004
Şifre: 10005
Şifre: 10006
Şifre: 10007
Şifre: 10008
Şifre: 10009
Şifre: 10010
Şifre: 10011
Şifre: 10012
Şifre: 10013
Şifre: 10014
Şifre: 10015
Şifre: 10016
Şifre: 10017
Şifre: 10018
Şifre: 10019
Şifre: 10020

TSMA-E 67/8

1

TSMA.E.0067

Dr. Öğr. Üyesi
Mustafa AYLAR

Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü Ortaçağ ABD,
mustafaaylar@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5536-283X>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
27/08/2020

Kabul edildi.
Accepted
22/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.786565>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum

The Political Situation in the City of Rayy from the Foundation of the Abbasids to the End of the 9th Century

Öz

Eski Çağ'larda ismi kaynaklarda Ragha-Raga şeklinde kaydedilen günümüzdeki Tahran'ın 8 km güneydoğunda yer alan Rey şehri, Orta Asya'yı Anadolu'ya bağlayan tarihi İpek yolu üzerinde bulunmasından dolayı önemli bir jeopolitik konuma sahip olmuştur. Birçok İslâm coğrafyacısı tarafından Cibâl Eyaletinin bir şehri sayılan Rey, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde İslâm hâkimiyetine geçmiştir. Ancak şehirdeki Arap-İslâm hâkimiyetinin yerleşmesi biraz zaman almış, şehirde zaman zaman isyanlar meydana gelmiştir. Emevî Hilafetinin kurulmasından sonra Rey, Emevî idaresine geçmiş ancak bu dönemde şehirdeki problemler daha da artmıştır. Önceki dönemlerde yaşanan problemlere rağmen Rey, Abbâsî Hilafetinin kurulmasından sonra Abbâsîlerin en önemli şehirlerinden birisi haline gelmiştir. Abbâsîler zamanında şehirde zaman zaman problemler ortaya çıkmasına karşın IX. yüzyılın ortasına kadar Rey'de nispeten istikrarlı bir dönem yaşanmıştır. Fakat bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehir, mahalli hükümdarlıkların hedefi olmuş ve çatışmaların ortasında kalmıştır.

Bu çalışmada; Abbâsî hilafetinin kuruluşundan IX. yüzyılın sonuna kadar Rey şehrinin siyasi durumu incelenmiştir. Bu bağlamda bu dönemde Rey şehrinde yaşanan siyasi gelişmeler kronolojik olarak ele alınmıştır. Araştırmada birinci elden Arapça ve Farsça kaynakların yanında konu ile ilgili ikinci kaynaklara müracaat edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rey, Abbâsîler, IX. yüzyıl.

Abstract

The city of Rayy, which was recorded as Ragha-Raga in ancient times, is located 8 km southeast of Tehran today, and has an important geopolitical position due to its location on the historical Silk Road connecting Central Asia to Anatolia. The city of Rayy, is considered as a city of the Jibâl State by many Islamic geographers, passed under Islamic rule during the the Rashidun Caliphs period. However, it took time for the Arab-Islamic rule to settle in the city, and riots took place from time to time in the city. After the establishment of the Umayyad Caliphate, the city passed under the Umayyad administration, but the problems in the city increased during this period. Despite the problems experienced in previous periods, the city of Rayy became one of the most important cities of the Abbasids after the establishment of the Abbasid Caliphate. Although there were occasional problems in the city during the time of the Abbasids, a relatively stable era was experienced in the city of Rayy until the middle of the 9th century. But since the second half of this century, the city has been the target of local rulers and has been caught in the middle of conflicts.

In this study; The political situation of the city of Rayy from the establishment of the Abbasid Caliphate to the end of the 9th century has been studied. In this context, the political developments in Rey city during this period were handled chronologically. In the research, first hand Arabic and Persian sources as well as second sources related to the subject were consulted.

Keywords: Rayy, Abbasids, 9th century.

ATIF: AYLAR Mustafa, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/3 (Eylül 2020), s. (1025-1037)

CITE: AYLAR Mustafa, "The Political Situation in the City of Rayy from the Foundation of the Abbasids to the End of the 9th Century", *Journal of History and Future*, 6/3 (September 2020), pp. (1025-1037)

Giriş

Arkeolojik çalışmalarda Rey şehrinin çok eski bir tarihe ve ileri bir medeniyete sahip olduğu ortaya çıkmıştır ve bulunan çömlerde şehir tarihinin beş bin yıl öncesine kadar gittiği tahmin edilmektedir.¹ Bunun yanında Eski Çağ'dan beri İpek Yolu'nun kavşak noktasında yer alan Rey, ticari açıdan mühim bir konumdaydı. Rey'in birçok ülkeden gelen tüccarların uğrak yeri olması şehrin ekonomisine büyük katkı sağlamaktaydı. Ticari ehemmiyetinin yanında şehir, dini açıdan da önemli bir konumdaydı ve Eski Çağlar'da Zerdüştiler için mühim bir yere sahipti. Avesta'da Ragha'nın (Rey) Ahura Mazda tarafından yaratılan on ikinci yer olduğu belirtilmesi şehrin Zerdüştiler için kutsal bir yer olarak benimsenmesine yol açmıştı.² Sâsânîler zamanında ise Zerdüşti din adamlarının başı olan baş mübed Rey'in hâkimi idi.³ Öte yandan Rey, çeşitli dönemlerde buraya hâkim olan devletler tarafından ehemmiyetini koruyan bir şehir olmuştur. Şehir, ikliminin uygun olmasından dolayı Part hükümdarları tarafından bahar mevsiminde ikametgâh olarak seçilmişti. Bununla birlikte Ahameniş İmparatorluğunun satraplığının başlıca, Media eyaletinin ana şehirlerinden birisi idi.⁴

Rey, 21 (642) yılında Hz. Ömer döneminde İran fetihlerini müteakiben son Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd'in Nihavend Savaşında yenilgiye uğramasından iki ay sonra Urve b. Zeyd et-Tâî tarafından barış yoluyla ele geçirildi. Fakat şehir halkı İslâm idaresine karşı birkaç defa isyan edince Hz. Osman zamanında Karaza b. Kâ'b komutasında Müslümanlar şehri yeniden fethettiler (23/644). Ancak şehirdeki Arap-İslâm hâkimiyetinin yerleşmesi biraz zaman aldı.⁵

Muaviye zamanında bir dönem Rey valisi Kesîr b. Şihab b. el-Hüseyin idi.⁶ Ancak Emevîler zamanında Rey'in siyasi vaziyeti sıkıntılı bir süreç geçirmiştir. Emevîler döneminde yaşanan iç karışıklıklar nedeniyle muhalif kesimden birçok kişi Rey'e gelmekteydi.⁷ Bu karışıklıklara rağmen şehir önemini koruyordu. Kûfe Valisi Ubeydullah b. Ziyâd, Hz. Hüseyin ile savaşıma karşılığında Rey hükümetini Ömer b. Sa'd'a teklif etmiş ve bunun üzerine Ömer b. Sa'd, Rey hükümetini elde etmek için Kerbela'da Hz. Hüseyin ile savaşmaya gitmişti.⁸

64 (683) yılında Halife Yazîd öldüğü zaman Rey şehrinde Ferruhân liderliğinde bir isyan çıktı.⁹ 68 (687-88) yılında ise Rey halkı Emevîlere karşı Hariciler'e yardımda bulundular. Bunun

1 Muhammed Mahmûdpûr ve Muhammed Hüseyin Muhammedî, "Rey", *Dâneşnâme-i Cihân-i İslâm*, c. XXI (Tahran, 1395), 1.

2 James Darmesteter, *The Zend-Avesta, Vendidad* (Oxford: Clarendon Press, 1880), 8; V. Minorsky, "Rey", *IA*, c. IX (İstanbul, 1964), 721.

3 İgor M. Diakonoff, *Tarih-i Mâd*, çev. Kerîm Keşâverz (Tahran: Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, 1345), 463.

4 Hasan Pîrniyâ, *Tarih-i İran-i Bâstân*, c. III (Tahran: Donya-yı Kitâb, 1375), 2217, 2644-45.

5 Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrut: Dâr ve Mektebû'l-Hilâl, 1988), 309, 311; Türkçe trc., *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 362, 364; İbn Fakîh, Ahmed b. Muhammed, *Kitâbü'l-Büldân*, Tahkik Yusuf El-Hâdî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416), 537; Kudâme b. Ca'fer, Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, Tahkik Muhammed Hüseyin Zebîdî (Bağdad: Dârü'l-Reşîdü'n-Neşr, 1981), 374-75.

6 Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, 301; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, 351.

7 İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, c. III (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 427.

8 Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III (Beyrut: Dârü Sâdr, 1995), 118; Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, Nşr. Guy Le Strange (London-Leiden, 1915), 52; Makdisî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Marifetü'l-Ekâlîm* (Leiden: Brill, 1906), 385; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. M. Beşir Eryarsoy, c. IV (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 55.

9 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IV, 138.

üzerine Attâb b. Verkâ, Rey üzerine yürüyerek şehir halkını mağlup etti ve Rey şehrini kılıç zoruyla fethedip her şeyi ganimet olarak aldı.¹⁰ Halife Abdülmelik devrinde 71 (690-91) yılında Yezîd b. Ruveym, Rey valisi olarak tayin edildi.¹¹ Ancak bu esnada Rey’de Haricilerin çıkardığı karışıklıklar devam ediyordu. 77 (696-97) tarihinde Rey valisi Adiy b. Ziyad idi.¹² Haccac b. Yusuf’un Irak valiliği döneminde 83 (702-03) yılında Ömer b. Ebi’s-Salt, yaşanan karışıklıklardan dolayı Rey şehrini ele geçirdi. Bunun üzerine Kuteybe b. Müslim Rey’e doğru yola çıktı ve ardından iki taraf arasında meydana gelen savaşı Kuteybe b. Müslim kazandı ve Ömer b. Ebi’s-Salt şehirden firar etti.¹³ Bu tarihten itibaren Emevîler’in yıkılışına kadar şehirde çeşitli problemler yaşandı.

Emevîler döneminde şehirde önemli bir takım toplumsal ve demografik gelişmeler de yaşanıyordu. VII. yüzyıl sonlarında bazı Arap kabileleri Rey’de yerleşmeye başladılar. Arkeolojik çalışmalar, Rey’in şehir planının gelişimi ve topoğrafyası incelendiğinde kentin çekirdek yapısının, Kale ve Şehristan; güney ve doğu yönünde genişlediğini göstermektedir. Muhtemelen bu duruma buraya yerleşen Arap kabileleri neden olmuştur.¹⁴

1. Abbâsîler’in Kuruluşundan Me’mûn’un Hilafetine Kadar Rey

Rey şehrinin Emevî idaresinden Abbâsîler’e geçişi sırasında çok fazla karışıklık yaşanmamıştır. Abbâsî ihtilal hareketinin başladığı esnada Horâsân Eyaleti, Nasr b. Seyyâr’ın idaresi altında idi.¹⁵ 131 (748) yılında Horâsân’daki şehirlerin Abbâsîler hâkimiyetine geçtiği sırada Abbâsî nakib ve kumandanlarından Kahtabe b. Şebîb, oğlu Hasan’ı Rey üzerine gönderdi. Nasr b. Seyyâr, aldığı mağlubiyetten sonra Rey’e geldiği zaman şehrin valisi Habîb b. Yezîd en-Nehşelî idi. Nasr, Rey’de iki gün kaldıktan sonra hastalandı ve ardından Sâve’ye gittiği sırada burada vefat etti.¹⁶ Abbâsî askerlerine karşı koyamayacağını bilen Habîb b. Yezîd en-Nehşelî ve Rey’deki Emevî idarecileri şehri terk etmek zorunda kaldılar ve akabinde Kahtabe’nin oğlu Hasan, Safer 131 (Ekim 748) tarihinde Rey’e girdi. Ardından Kahtabe b. Şebîb de Rey’e geldi ve şehrin ele geçirildiğini bir mektupla Ebû Müslim Horâsânî’ye bildirdi. Rey’de Abbâsî idaresinin kurulması üzerine Emevî taraftarlarının çoğu şehri terk etmek zorunda kaldılar. Kahtabe b. Şebîb, Rey’de bir takım ihtiyat tedbirleri aldı. Daha sonra Ebû Müslim Horâsânî, Rey’deki Emevî taraftarlarının mallarına el konulmasını emretti.¹⁷ Böylelikle çok fazla kan dökülmeden Rey şehri, Emevîlerden Abbâsîlere

10 İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Tarihu İbn Haldûn (el-İber)*, Tahkik Halil Şehâde ve Süheyl Zekkâr, c. III (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1421), 186; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, IV, 259, 261.

11 Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Tarih-i Taberî (Tarihü’l-Rusul ve’l-Mülûk)*, Tahkik Muhammed Ebûlfazl İbrahim, c. VI (Beyrut: Dâru’t-Turâs, 1387), 164; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, IV, 300.

12 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, IV, 392.

13 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü’l-Rusul ve’l-Mülûk)*, VI, 378; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, IV, 443–44.

14 Rocco Rante, *Rayy: From Its Origins to the Mongol Invasion: an Archaeological and Historiographical Study* (Brill, 2014), 16.

15 Nasr b. Seyyâr, Emevîler’in son Horâsân valisidir. Daha fazla bilgi için bkz.gm Nahide Bozkurt, “Nasr b. Seyyâr”, *DİA*, c. XXXII (İstanbul, 2006), 415–16.

16 Mesûdî, Ebî’l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Mürûcû’z-Zeheb ve Meâ’dini’l-Cevher*, Tahkik Esed Dâğır, c. III (Kum: Dârü’l-Hicre, 1409), 243; İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil bin Şihâbüddîn Ömer, *el-Bidâye ve’n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, c. X (İstanbul: Çağrı Yay., 1994), 70; Hamdullah Müstevfî Kazvîni, *Tarih-i Güzide*, Tashih Abdülhüseyn Nevâî, 3. baskı (Tahran: Emîr Kebîr, 1364), 288; İbnü’l-Esîr, Ebû’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, çev. Yunus Apaydın, c. V (İstanbul: Bahar Yayınları, 1986), 325; İ’timâdü’s-Saltana, Muhammed Hasan Hân, *Tarih-i Muntazam-i Nâsrî*, c. I (Tahran: Donyâ-yi Ketâb, 1367), 130; Şebânkârâi, Muhammed bin Ali bin Muhammed, *Mecmau’l-Ensab*, Mir Haşim Muhaddis, c. I (Tahran, 1381), 337.

17 Dineverî, Ebû Hanîfe, *el-Ahbâru’t-Trivâl*, Tahkik Abdülmün’im Âmir (Kahire: Dâru İhyâ-i el-Kütübü’l-Arabî, 1960), 364; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, X, 71; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, V, 326.

geçmiş oldu.

Abbâsîler'in ilk halifesi Ebû'l-Abbâs es-Seffâh zamanında Rey'in ilk valisi Nasr b. Abdülaziz el-Huzâ'î olmuştur. Ancak bu sırada daha çok yeni olan Abbâsî hilafeti içinde bazı problemler mevcuttu. Ebû Müslim Horâsânî'nin öldürülmesinden sonra Halife Ca'fer b. Mansûr, Nasr b. Abdülaziz'e Ebû Müslim'in dilinden bir mektup yazarak şehrin idaresini Ebî Ubeyde'ye vermesini söyleyince Nasr, şehrin idaresini Ebî Ubeyde'ye teslim etti ve ardından Ebî Ubeyde, Mansûr'un emri ile Nasr'ı ortadan kaldırdı.¹⁸ Sem'ânî'nin verdiği bilgiye göre XII. yüzyılda Rey'de Nasrâbâd adında bir mahallenin bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁹ Yakût'a göre Nasrâbâd Mahallesi, Nasr b. Abdülaziz'e nisbet edildiği için bu adı almıştır.²⁰

Abbâsîler döneminde Rey'de ilk karışıklık Ebû Müslim Horâsânî'nin öldürülmesinden sonra ortaya çıktı. 137 (755) tarihinde Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra Sinbâd, onun intikamını almak üzere Horasân'da isyan etti. Çevresinde birçok kişi toplayarak önce Nişabur ve Kûmis, ardından Rey'i ele geçirdi. Sinbâd, Rey'e geldikten sonra Ebû Müslim'in hâzinelerine de sahip oldu. Ebû Müslim, Ebû'l-Abbâs'ın yanına gittiği sırada hâzinelerini Rey'de bırakmıştı. Sinbâd, Rey'de kadınları esir edip mallarını yağma etti; ancak tüccarlara dokunmadı. Sinbâd'ın isyanına karşı Halife Mansûr, Cumhûr b. Mirrâr el-İclî'yi on bin askeriyle onun üzerine gönderdi. İki ordu Hemedân ve Rey arasında bir çölde karşılaştılar. Meydana gelen bu savaşta Sinbâd ağır bir mağlubiyet aldı ve taraftarlarından yaklaşık 60 bin kişi öldürüldü. Ardından Sinbâd, Taberistân'la Kûmis arasında bir yerde ortadan kaldırıldı.²¹ Böylelikle Sinbâd isyanı bastırıldıktan sonra Rey şehri yeniden Abbâsî hâkimiyetine geçti.

Rey'deki sıkıntılar Sinbâd'ın ortadan kaldırılmasından sonra da devam etti. 138 (756) yılında Sinbâd'ı ortadan kaldıran Cumhûr b. Mirrâr el-İclî, Rey'de Halife Mansûr'a isyan etti. Cumhûr, Sinbâd'ı yenilgiye uğrattığında Sinbâd'ın ordugâhında bulunan her şeyi ele geçirmişti. Bunlar arasında Ebû Müslim'in hâzineleri de vardı. Cumhûr, bunları halifeye göndermeyerek başkaldırması üzerine Mansûr, ona karşı Muhammed b. Eş'as'ı büyük bir ordu ile Rey'e sevketti. Cumhûr, kendisine karşı bir ordunun gönderildiğini haber alınca Rey'den ayrılarak İsfahân'a hareket etti. Cumhûr'un ayrılmasından sonra Muhammed b. Eş'as, Rey şehrine girdi, Cumhûr ise İsfahân'ın şehirini ele geçirdi. Muhammed daha sonra Cumhûr üzerine asker göndererek kendisi Rey'de kaldı. Ardından iki ordu Rey ile İsfahân arasında bulunan Kasr-ı Fîrûzân denilen yerde karşılaştılar. Bu savaşta Cumhûr yenilgiye uğradı ve Azerbaycân'a sığındı. Fakat bir süre sonra arkadaşları tarafından öldürülerek başı Mansûr'a getirildi.²²

18 Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 287.

19 Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, c. XIII (Haydarabâd: Meclis-i Dâiretü'l-Muarrifü'l-Osmaniyye, 1382), 108.

20 Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 287.

21 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, VII, 495; İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem*, Tahkik Ebû'l-Kâsım İmâmî, c. III (Tahran: Suroş, 1379), 368; İbn Tağrıbirdî, Cemâleddin Ebû'l-Mehâsin, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire*, c. I (Mısır: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdü'l-Kavmî, y.y.), 347; Zehebî, Şemseddin Muhammed bin Ahmed bin Osman, *Tarihü'l-İslâm ve Vefâyat el-Meşâhîr ve'l-Âlâm*, Tahkik Ömer Abdusselâm Tedmürî, c. VIII (Beyrut: Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, 1413), 359; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, X, 127-28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, V, 392.

22 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, VII, 497; İbnü'l-Cevzî, Cemâleddin Ebû'l-Ferec Abdurrahmen b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Tahkik Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ, c. VIII (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1412), 20; Sibt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mirâtü'z-Zaman fî Tarihü'l-Âyân*, Tahkik İbrahim Ez-Zeybek, c. XII (Dımaşk: Dârü'l-Risâletü'l-Âlemiyye, 1434), 87; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn (el-İber)*, III, 232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, V, 394.

Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra İran topraklarında kargaşa ve sıkıntılar devam ediyordu. Bundan dolayı Halife Mansûr oğlu Muhammed Mehdî'yi Horâsân'a göndermek zorunda kaldı. 141 (758-9) yılında Horâsân Valisi Abdülcebbar b. Abdurrahman'ın Halife Mansûr'a başkaldırmasından dolayı Mansûr oğlu Muhammed Mehdî'yi onun üzerine yolladı. Mehdî önce Rey şehrine gelerek burada bazı hazırlıklarda bulundu.²³ Horâsân'da Abdülcebbar'ın mağlup edilmesinden sonra Mansûr, Mehdî'ye bir mektup yazarak Taberistân'a bir sefer düzenlemesini ve yolda Rey'de konaklamasını bildirdi.²⁴ Mehdî, Horâsân'dan döndükten sonra 144 (761-2) yılında kadar Rey'de kaldı ve ardından Bağdâd'a döndü. Daha sonra 146 (763-4) yılında yeniden Rey'e geldi ve 151 (768-9) yılında kadar burada kaldı.²⁵

Mehdî'nin Rey'e gelmesi şehir açısından önemli gelişmelere sahne oldu. Rey'de basılan sikkelerde 149 (766-7) yılından itibaren Muhammediyye adı kullanılmaya başlandı.²⁶ Bununla birlikte Mehdî eski Rey şehrinin yerleşimin olduğu yerde, Bîbî Şehrbânû Dağı'nın eteklerinde bir imar faaliyeti başlattı.²⁷ Mehdî şehrin etrafını hendeklerle çevirtti ve Ammar b. Ebî'l-Hasîb'e büyük bir cami yaptırdı. Şehrin etrafı alçak duvarlarla çevrildi ve tuğladan yapılan bu duvar şehri ikiye ayırdı ve buraya Muhammediyye adı verildi. Rey halkı duvarın iç kısmındaki bölüme İç Şehir (Medinetü'd-Dâhile); duvarın ötesine de Dış Şehir (Medinetü'l-Hârice) adını verdiler. Bu binaların yapımı 158 (775) yılında tamamlandı.²⁸

Muhammediyye esas itibariyle üç kısımdan oluşmaktaydı. Birinci kısım Şehristan veya Medine-i Dâhile denilen İç Şehir; ikinci kısım Kale veya Medine-i Hârice denilen Dış Şehir; üçüncü kısım Rabaz veya Pazar diye adlandırılan bölümdü.²⁹ Mehdî, Muhammediyye'nin içinde Dış şehir kısmında bulunan Zenbedî Kale'sini tamir ettirerek buraya geldi. Bu kale daha sonra hapishane olarak kullanıldı.³⁰ Muhammediyye daha sonra Cibâl bölgesinin en önemli darphanelerinden biri oldu. Bundan dolayı burada basılan çoğu sikkede Muhammediyye ismi ve dönemin halifesinin adı görülmektedir.³¹ Esas itibariyle Rey tarihinde Mehdî'nin ayrı bir yeri bulunmakta olup Muhammediyye'nin inşasından sonra şehir birçok açıdan gelişme göstermiştir.

23 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, X, 133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, V, 412.

24 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, VII, 508-9; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 376; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VIII, 30-31; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefâyat el-Meşâhîr ve'l-Âlâm*, IX, 7; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn (el-İber)*, III, 234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, V, 412.

25 Hamza b. Hasan İsfahânî, *Tarih-i Peyâmberân ve Şâhân*, çev. Cafer Şiâr (Tahran: İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İran, 1346), 200.

26 George Carpenter Miles, *The Numismatic History of Rayy*, c. II (American Numismatic Society, 1938), 31.

27 Hüseyin Kerîmân, *Rey-i Bâstân*, c. II (Tahran: Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Millî, 1349), 130; Mahmûdpûr ve Muhammedî, "Rey", 4.

28 Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk, *Kitâbü'l-Büldân*, Tahkik Muhammed Emin Zanâvî (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1422), 90; Türkçe trc., *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul, 2002), 57; Zekeriyâ Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1998), 375; *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kıyas*, Tashih Melikü'sh-Şuerâ Behâr (Tahran: Kelâle-i Hâver, y.y.), 43; Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî, *Müşterek-i Yâkût Hamevî*, çev. Muhammed Pervîn Gonâbâdî (Tahran: Emîr Kebîr, 1362), 167; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 118; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, 311; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, 364; İbn Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 537; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve Snâ'ati'l-Kitâbe*, 375.

29 Hüseyin Kerîmân, *Rey-i Bâstân*, c. I (Tahran: Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Millî, 1345), 173.

30 Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, 311; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, 364; Ancak Kudâme b. Cafer'e göre bu kale Ferruhân Kalesi'dir. Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve Snâ'ati'l-Kitâbe*, 375.

31 Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur* (Cambridge, 1930), 214.

Mehdî döneminde 165 (781-2) yılında Rey valisi Halef b. Abdullah azledilerek yerine Ca'fer'in azadlı kölesi İsa tayin edildi.³² Öte yandan 166 (782-3) yılında ise Rey valiliğinde Mehdî'nin azatlısı olan Sa'd bulunmaktaydı.³³

Mehdî'nin vefatından sonra yerine Mûsâ Hâdî halife oldu. Hâdî'nin 147 (764) yılında Rey şehrinde doğduğu tahmin edilmektedir.³⁴ Mûsâ Hâdî, babasının sağlığında Rey'e giderken Kazvîn yakınlarında bir şehir kurulmasını emretmiş ve kurulan bu yeni şehir Medine-i Musa diye anılmıştır.³⁵ Yâkût el-Hamevî, Mûsâ Hâdî'nin babasının hilafeti zamanında ona nisbet edilen Mûsâ Âbâd adlı bir karyeyi zikretmektedir.³⁶ Ya'kûbî ise Rey şehrinde bahsederken Nehr-i Musa adlı bir nehirden bahsetmektedir.³⁷ Muhtemelen bu nehrin adı Mûsâ Hâdî'den gelmektedir.

Mûsâ Hâdî'nin vefatından sonra yerine kardeşi Hârûn Reşîd halife oldu. Hârûn Reşîd, 145 (763) veya 149 (766) yılında Rey'de dünyaya gelmiştir.³⁸ Abbâsî halifelerinin en önemli ve meşhurlarından olan Hârûn Reşîd, Rey şehrine ayrı bir önem vermiştir. Bazı İslâm coğrafyacılarına göre Hârûn Reşîd, Rey şehrini dünyanın dört menziline biri saymaktaydı.³⁹

Hârûn Reşîd döneminde Rey'de önemli gelişmeler yaşanmıştır. 176 (792-3) tarihinde Yahya b. Abdullah, Deylem'de ayaklanınca Hârûn Reşîd, Fazl b. Yahyâ'yı elli bin kişilik bir kuvvetle Yahya'nın üzerine gönderdi ve ardından Cürcân, Taberistân, Rey de dahil, bir kısım yerlerin valiliklerini ona verdi.⁴⁰ Ancak Fazl, Rey'deki görevinden 180 (796-7) yılında azledildi ve yerine Muhammed b. Yahya b. Hâris tayin edildi.⁴¹ Bununla birlikte Hârûn Reşîd'in hilafetinin son yıllarında Rey'de birtakım karışıklıklar ortaya çıktı. 189 (805) yılında Horâsân Valisi Ali b. İsa Mâhân'ın Horâsân halkına zulmetmesi ve halkına kötü davranması üzerine Horâsân'ın ileri gelenleri Hârûn'a bir mektup göndererek Ali b. İsa'nın kendilerine kötü muamele ettiğini, zulüm yaptığını, haksız yere mallarını ellerinden aldığını şikâyet ettiler. Bundan dolayı Hârûn, hem Ali b. İsa Mâhân meselesi, hem de Rey'deki problemleri çözmek amacıyla Cemâziyelevvel 189 (Nisan 805) tarihinde oğulları Me'mûn ve Kasım ile birlikte Rey'e hareket ederek şehre geldi. Hârûn Reşîd, Ali b. İsa'nın Horasan'dan gelişine kadar Rey'de dört ay kaldı. Ali b. İsa, halifenin gönlünü kazanmak için Rey'e geldiği zaman ona bol miktarda hediyeler ve büyük değeri olan kıymetli

32 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, VIII, 153; İbnü'l-Esîr, *Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdullah Köşe, c. VI (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 64; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VIII, 273; İbn Haldûn, *Tarîhu İbn Haldûn (el-İber)*, III, 266; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zaman fî Tarihü'l-Âyân*, XII, 342.

33 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VI, 70.

34 Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman, *Tarihü'l-Hulefâ*, Tahkik Hamdî El-Demirdâş (Mekke: Mektebe-i Nizâru Mustafa Elbâz, 1425), 207; Nahide Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, c. XV (İstanbul, 1997), 16; Yâkût el-Hamevî'ye göre Hâdî, 146 (763) yılında Rey'e yakın Sîrvân'da (Sîrvân) doğmuştur. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 297.

35 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 343; V, 80; Belâzûrî, *Fütühu'l-Büldân*, 315; Belâzûrî, *Fütühu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, 368; İbn Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 559.

36 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 222.

37 Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 90; Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 57.

38 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, VIII, 230; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 503; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, VIII, 318; İbnü'l-Verdî, Zeyneddîn Ömer b. Muzaffar b. Ebî'l-Fevâris, *Tarîhu İbnü'l-Verdî*, c. I (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1417), 194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VI, 98.

39 Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, 385; İbn Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 545; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 206.

40 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, VIII, 242; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 507; İbn Haldûn, *Tarîhu İbn Haldûn (el-İber)*, III, 274; İbn Tağribirdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûk-i Mısr ve'l-Kâhire*, II, 62; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, X, 281; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VI, 115.

41 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, VIII, 266; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IX, 48.

mallar takdim etti. Ayrıca, Hârûn'un yanında bulunan yakınlarına, çocuklarına, kâtiplerine ve kumandanlarına kıymetli şeyler, mücevherler ve benzeri hediyeler verdi. Bunun üzerine Ali b. İsa hakkındaki kanaati değişen Hârûn Reşîd, onu tekrar Horâsân'a gönderdi.⁴² Ardından Abdullah b. Mâlik'i, Taberistân, Rey, Demâvend, Kûmis ve Hemedân valiliklerine tayin etti.⁴³

Hârûn Reşîd'in ölümünden sonra oğulları Me'mûn ve Emîn arasında meydana gelen mücadelelerden en çok etkilenen şehirlerden biri de Rey oldu. 194 (809-10) yılında Rey şehrinin âmili Abbâs b. Abdullah b. Mâlik idi. Bu tarihlerde Rey şehri üzerinde Me'mûn'un nüfuzu daha çoktu. Çünkü Me'mûn, Horâsân ve bu bölgeden Hemedân'a kadar olan yerlerin valisi idi. Halife Emîn, Abbâs b. Abdullah b. Mâlik'e bir mektup göndererek onu denemek maksadıyla Rey'de bulunan enteresan fidan veya hurma tatlısı çeşitlerini kendisine bir mektupla bildirmesini istedi. Abbâs b. Abdullah, Emîn'in emrini yerine getirerek kendisine bir mektupla bu hususta bilgi verdi; fakat bunu Me'mûn'dan gizli tuttu. Bu durumdan haberdar olan Me'mûn, Abbâs b. Abdullah'ı azlederek yerine Hasan b. Ali'yi tayin etti.⁴⁴ Emîn ile Me'mûn arasındaki ihtilaf şiddetlenince Me'mûn, Rey, Nişâbûr ve diğer yerlerdeki âmillerine birer mektup göndererek hazırlanmalarını istedi. Bu sırada Rey civarındaki bölgelerde kıtlık bulunması sebebiyle, Me'mûn burada bulunan askerlerin taşkınlık edip sağa sola saldırmamaları için onlara büyük ihsanlarda bulundu. Ardından teşkil ettiği ordunun başına Tahir b. Hüseyin'i⁴⁵ getirdi. Tahir b. Hüseyin süratli bir yürüyüşle Rey'e geldi ve şehirde konaklamaya başladı.⁴⁶ Bunu müteakiben 195 (811) yılında halife Emîn'in kumandanı Ali b. İsa ile Me'mûn'un kumandanı Tahir b. Hüseyin arasında Rey yakınlarında meydana gelen savaşı Tahir b. Hüseyin kazandı.⁴⁷ Bu mücadeleden kısa bir süre sonra Halife Emîn ortadan kaldırıldı ve yeni halife Me'mûn oldu. Böylelikle Rey'de geçici de olsa yeniden bir huzur ve sükûnet dönemi başladı.

2. Me'mûn'dan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey

Halife Me'mûn, 205 (821) tarihinde Tahir b. Hüseyin'i Horâsân valiliğinin başına getirdi. Bu sırada Rey, Taberistan, Kûmis ve Kirman gibi yerler de Tahir'in idaresinde idi. Böylelikle hem Tâhirîler hanedanının temelleri atıldı, hem de Rey şehrinin idaresi Tâhirî hanedanına geçmiş oldu. Tahir b. Hüseyin'in 207 (822) yılında vefatından sonra Me'mûn, yerine oğlu Talha'yı Horasan valiliğine tayin etmek zorunda kaldı. Ancak bu sırada Horâsân'daki isyanlar nedeniyle Tahir b. Hüseyin'in diğer oğlu Abdullah b. Tâhir, Horâsân valiliğine getirildi.⁴⁸ 210 (825-6) tarihinde Me'mûn, Horâsân'dan Irak'a dönerken bir müddet Rey'de konakladı. Bu sırada Rey halkının müracaatı üzerine şehrin vergilerinden bir miktar indirim yaptı.⁴⁹ Abdullah b. Tâhir'in idaresi 230

42 Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk, *Tarihü'l-Ya'kûbî*, c. II (Beyrut: Dâru Sâdr, y.y.), 425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VI, 173-74; Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, VIII, 315-16; Sibt İbnü'l Cevzî, *Mirâtü'z-Zaman fi Tarihü'l-Âyân*, XIII, 118; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III, 553-54; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IX, 161.

43 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, VIII, 316-17; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VI, 175; Sibt İbnü'l Cevzî, *Mirâtü'z-Zaman fi Tarihü'l-Âyân*, XIII, 119.

44 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VI, 203.

45 Tahir b. Hüseyin hakkında bkz. Hasan Kurt, "Tâhir b. Hüseyin", *DİA*, c. XXXIX (İstanbul, 2010), 399-400.

46 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VI, 204, 208.

47 Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, Tahkik Ekrem Ziyâ El-Ömerî (Riyad: Dâru Tîbe, 1985), 557; Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, VIII, 391; Ebû'l-Fidâ, *el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî, el-Muhtasar fi Ahbârü'l-Beşer*, c. II (Kahire, 1325), 19; Zehabî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefâyat el-Meşâhîr ve'l-Âlâm*, XIII, 25-26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VI, 216; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn (el-İber)*, III, 292; İbn Tağribirdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire*, II, 149; Sibt İbnü'l Cevzî, *Mirâtü'z-Zaman fi Tarihü'l-Âyân*, XIII, 242.

48 Hasan Kurt, "Tâhirîler", *DİA*, c. XXXIX (İstanbul, 2010), 403; Kurt, "Tâhir b. Hüseyin", 400.

49 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VI, 345.

(844) yılına kadar devam etti. Abdullah b. Tâhir Rey, Taberistân, Kirmân, Horasân ve bu şehirlere yakın olan diğer yerleri yönetiyor ve vergilerini topluyordu. Vefat ettiği zaman bu bölgenin geliri yaklaşık kırk milyon dirhem idi. Abdullah'ın vefatı üzerine Halife el-Vâsık bütün bu bölgeye oğlu Tâhir b. Abdullah'ı tayin etti.⁵⁰

Tahir b. Abdullah, 248 (862) yılında vefat ettikten sonra yerini Muhammed b. Tahir b. Abdullah aldı. Bu dönemde Rey, Tahirîlerin elinde idi. Ancak şehir, Abbâsî hilâfetinin IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iyice zayıflamasından sonra mahallî hükümdarlıkların rekabet alanı haline geldi. Rey, Taberistan'a hâkim olan Zeydîler'in önce Tâhirîler, daha sonra Abbâsîler'le giriştikleri çatışmaların ortasında kaldı ve oldukça zarar gördü.⁵¹ Bu dönemden itibaren şehir, X. yüzyılın başlarına kadar defalarca el değiştirdi. 250 (864) yılında Zeydîler hanedanının kurucusu Dâ'î-yi Kebîr lakaplı Hasan b. Zeyd, Taberistan'da ortaya çıkarak önce Cürcân'ı ele geçirdi, ardından kendisiyle aynı ismi taşıyan akrabalarından Hasan b. Zeyd'i Rey üzerine gönderdi. Hasan b. Zeyd, Rey'e girerek şehri hâkimiyeti altına aldı ve Tâhirîlerin valisini oradan kovup yerine ismi Muhammed b. Ca'fer olan bir Alevîyi görevlendirerek oradan ayrıldı. Ancak Muhammed b. Ca'fer, Rey halkına karşı hoşla gitmeyecek davranışlarda bulundu. Bu esnada Muhammed b. Tahir b. Abdullah, Muhammed b. Mikâîl'i Rey üzerine gönderdi. Bunu müteakiben Muhammed b. Ca'fer ile Muhammed b. Mikâîl arasında Rey dışında bir savaş meydana geldi. Bu savaşta Muhammed b. Mikâîl, Muhammed b. Ca'fer'i mağlup ederek onu esir etti ve şehre girdi. Bunun üzerine Hasan b. Zeyd, Vâcin adında bir adamının komutasında başka bir orduyu Rey üzerine gönderdi. Muhammed b. Mikâîl, gelen orduya karşı koymasına rağmen hezimete uğrayarak Rey'de kaleye kapandı. Ancak Vâcin ve adamları onu yakalayıp öldürdüler ve böylelikle Rey tekrar Hasan b. Zeyd'in eline geçti.⁵²

252 (866) yılında Deylemlîlerin reisi Cestân Ahmed b. İsa b. Ahmed Alevî, Hüseyin b. Ahmed el-Kevkebî ile birlikte Rey üzerine hücum edip şehir halkından bazılarını öldürerek bazılarını da esir aldı. O sırada Rey'de Abdullah b. Üzeyr valilik görevini yürütüyordu; ancak adı geçen kişilerin şehre hücumları üzerine şehirden kaçmıştı. Rey halkı adı geçen bu kişilerle iki milyon dirhem ödemek şartıyla barış yaptı. Bu parayı alan Ahmed b. İsa ve Hüseyin b. Ahmed şehri terkedince Abdullah b. Üzeyr şehre geri döndü ve sonrasında Ahmed b. İsa'yı yakalayıp Nîşâbûr'a gönderdi.⁵³

Abbâsîlerde yaşanan iç karışıklıklara rağmen Halife Mu'tezz, Zeydîlerin bölgedeki gücünü kırmak amacıyla Musa b. Boğa'yı, Hasan b. Zeyd üzerine sevk etti. 255 (869) tarihinde Rey'e ulaşan Musa, komutanlarından Müflîh'i Taberistan üzerine gönderdi ve bölgeye ulaşan Müflîh, Hasan b. Zeyd'i mağlup etti. Musa'nın Rey'de bulunduğu dönemde halife Mu'tezz, hilafetten indirildi ve yerine halife Mühtedî halife oldu. Yeni halife bu sırada Rey'den Samerra'ya hareket eden Musa'ya bir mektup yazarak Rey'e geri dönmesini ve sınır boylarını korumasını istedi. Fakat Musa bu emre aldırış etmeyerek geri dönmedi. Halife Mühtedî bunun üzerine ona Hâşimoğullarından iki adamı gönderip çektikleri mal sıkıntısını ve kendisinin Rey'den ayrılması üzerine geride bırakacağı Alevî (Zeydî) tehlikesini hatırlattı; ancak Mûsâ yine de onların dediklerine kulak asmayarak Rey'e

50 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, IX, 131; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 278; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, c. VII (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 20; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn (el-Iber)*, III, 338.

51 Osman G. Özgüdenli, "Rey", *DİA*, c. XXXV (İstanbul, 2008), 40; V. Minorsky ve [C. E. Bosworth], "al-Rayy", *EF*, c. VIII, 1995, 471; Minorsky, "Rey", 722.

52 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, IX, 275; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 334; Aybek ed-Devâdarî, Ebî Bekr bin Abdullah, *Kenzü'd-Dürrer ve Câmiü'l-Gurer*, Tahkik Dorotia Krafolski, c. V (Kahire, 1391), 252-53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 116; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn (el-Iber)*, III, 358; Hamdullah Müstevfi Kazvîni, *Tarih-i Güzide*, 326.

53 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 150.

dönmedi.⁵⁴ Musa b. Boğa'nın Rey'den Samerra'ya dönmesini fırsat bilen Hasan b. Zeyd, Ramazan 256 (Ağustos 870) tarihinde yeniden Rey şehrini ele geçirdi. Bunun üzerine halife, Musa b. Boğa'yı Şevval 256 (Eylül 870) tarihinde Rey'e gönderdi. Ardından Rey'e gelerek Hasan b. Zeyd'i mağlup eden Musa, Rey şehrini tekrar Abbâsî hâkimiyetine aldı.⁵⁵

Rey şehrinin sürekli mücadelelere sahne olması ve devamlı el değiştirmesi şehirde yaşanan istikrarsızlığın en büyük sebebi idi. Bu durum şehrin X. yüzyılın başında Sâmanîler hâkimiyetine geçişine kadar devam edecektir. 257 (870-71) tarihinde Abdülaziz b. Ebi Dülef'in Rey'i boşaltarak şehirden ayrılması üzerine Taberistân hâkimi Hasan b. Zeyd, "Düleys" lakaplı adamlarından Kâsım b. Ali b. el-Kâsım b. Ali el-Alevî'yi Rey'e gönderdi ve ardından Kâsım şehre gelerek Rey'e hâkim oldu. Ancak Kâsım b. Ali, Rey halkına son derece kötü muamelede bulundu. Bununla birlikte Rey'in demirden olan kale kapılarını sökerek Hasan b. Zeyd'e gönderdi ve şehir üç yıl bu şekilde kaldı.⁵⁶

Rey'in 259 (873) yılında yeniden Abbâsî hâkimiyetine geçtiğini görmekteyiz. 259 (873) yılında Musa b. Boğa, Salâbî'yi (veya Salânî) Rey valisi olarak görevlendirdi.⁵⁷ Bu sırada İran'da yeni bir güç ortaya çıkmaktaydı. Bu güç 247 (861) yılında Yakub b. Leys önderliğinde kurulan Saffârîler hanedanı idi. 260 (874) tarihinde Yakub b. Leys, Abdullah es-Siczi ile anlaşmazlığa düşünce Abdullah, Taberistan'a gelerek Hasan b. Zeyd'e sığınmıştı. Abdullah'ın kendisine teslim edilmesini isteyen Yakub b. Leys, teklifinin kabul edilmemesi üzerine Taberistan'a gelerek Hasan b. Zeyd ile mücadele ederek onu mağlup etti. Hasan b. Zeyd'in mağlubiyetinden sonra Abdullah es-Siczi Rey'e gelince, Yakub, Rey'e yakın bir yerde vali Salâbî'ye mektup yazarak Abdullah'ı teslim etmesini istedi. Bunun üzerine Salâbî, Abdullah'ı teslim etti ve Yakub geri döndü.⁵⁸

Salâbî 262 (875-6) yılında vefat etti ve yerine Türk asıllı Kayıglı, Rey valisi oldu.⁵⁹ Bu tarihlerde Rey üzerinde daha çok Saffârîler'den Yakub b. Leys'in nüfuzunun daha fazla olduğu görülmektedir. 262 (875-6) tarihinde halifenin kardeşi Ebû Ahmed Mufavvak, Yakub b. Leys'in Bağdâd'a yönelmesi üzerine Bağdâd'da tüccarları toplayıp onlara Ya'kûb'a Horasân, Cürcân, Taberistân, Rey ve Fars illerine ilâve olarak Bağdâd emniyet görevliliğinin de verildiğini bildirdi.⁶⁰

IX. asrın sonlarında Türkler yavaş yavaş Rey ve civarında görünmeye başladılar. 266 (879-80) yılında Asâtekîn adlı Türk, Rey şehri üzerine yürüyerek şehri ele geçirdi ve şehrin valisi Hatlanhacor'u (Taberî'ye göre Talmecûr) şehirden çıkardı. Daha sonra Kazvîn'e saldıran Asâtekîn, şehre girerek Kazvîn halkından bol miktarda mal aldıktan sonra Rey'e döndü ancak Rey halkı onu şehre girmekten menettiler. Bunun üzerine Asâtekîn, halka karşı zor kullanarak şehre girdi.⁶¹ Öte yandan 267 (880-81) yılında Ahmed b. Abdullah el-Hucustânî Irak'a yürümek maksadıyla Simnân'a gelince Rey halkı kendilerini ondan korumak için müstahkem bir yere kapandı. Ancak Hucustânî, daha sonra yürüyüşünden vazgeçerek Horâsân'a geri döndü.⁶²

54 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, IX, 406; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 170-71.

55 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, XI, 60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 201; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefâyat el-Meşâhîr ve'l-Âlâm*, XIX, 22.

56 İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn (el-İber)*, III, 324; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 208.

57 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, IX, 506.

58 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 439; Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, IX, 510; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 224.

59 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, IX, 526; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 253.

60 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 241; Abdülkerim Özyayın, "Muvaffak el-Abbâsî", *DİA*, c. EK-2 (İstanbul, 2016), 333.

61 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 452; Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, IX, 549; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 277; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, XI, 83; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn (el-İber)*, III, 427.

62 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, VI, 391; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 304.

Zeydîler'den Hasan b. Zeyd, 270 (884) yılında Âmul'de vefat edince yerine kardeşi Dâi-yi Sagîr Muhammed b. Zeyd geçti. Muhammed b. Zeyd'in 272 (885) tarihinde Rey şehrini elinde bulundurduğu görülmektedir. Cemâziyelevvel 272 (Kasım 885) tarihinde Kazvîn hâkimi Ezgütekin dört bin kişi ile Kazvîn'den Rey'e hareket etti. Bu sırada Muhammed b. Zeyd'in yanında da Deylemlilerden, Taberistan ve Horasânîliler'dan meydana gelen gayet kalabalık bir ordu vardı. İki taraf arasında yapılan savaşta Muhammed b. Zeyd ağır bir mağlubiyet aldı ve Ezgütekin ve askerleri büyük miktarda ganimet ele geçirdiler. Ezgütekin Rey'e girerek halkından bir milyon dinar alarak adamlarını Rey ve etrafındaki görevlere tayin etti.⁶³

275 (888-89) yılında Rey şehrinde Şîlik revaç bulmaya başladı. Bu zamana kadar şehirde Sünnîlik daha yaygın idi. Daha önce Ezgütekin'in hizmetinde bulunan Ahmed b. Hasan el-Mârdânî, Rey şehrinde Şîliği yaymaya başlayarak şehirdeki Şîilere ihsanlarda bulundu ve onları kendine yaklaştırdı. Böylelikle bu tarihten itibaren Rey'de Şîî Mezhebi mensuplarının sayısı artmaya başladı.⁶⁴ Yine bu tarihte Horâsân valisi Râfi' b. Herseme, Muhammed b. Zeyd ile Cürcan ve Kazvîn civarında mücadele ettikten sonra Rey'e gelerek Recep 276 (Kasım 889) tarihine kadar Rey'de ikamet etti.⁶⁵ 278 (891-892) yılına kadar şehirde kalan Râfi' b. Herseme, Rey'deki Mehdi Camii'ni tamir ettirdi; ancak onun şehirden ayrılmasından sonra halk burayı harap etti.⁶⁶

279 (892-3) yılında halife Mu'tazîd, Râfi' b. Herseme'ye mektup göndererek Rey'e tâbi olup halifeye bağlı olan köylerin boşaltılmasını istedi; ancak Râfi' buna yanaşmadı. Bunun üzerine halife Râfi' b. Herseme'yi Horasân valiliğinden azlederek yerine Amr b. Leys'i tayin etti ve Ahmed b. Abdülazîz b. Ebî Dülef'e mektup yazarak Râfi' e karşı savaşa girişip onu Rey'den çıkarmasını emretti. Bunu müteakiben Ahmed b. Abdülazîz Rey'e gelerek Râfi'yi mağlûp etti ve Râfi', Cürcân'a kaçtı. Ancak Ahmed b. Abdülazîz'in 280 (893-4) yılında vefat etmesi üzerine Râfi' b. Herseme tekrar Rey'e geldi. Abdülazîz'in iki oğlu Amr ve Bekr, Râfi' b. Herseme'ye karşı koymalarına rağmen Râfi', onların adamlarından büyük bir kitleyi öldürdü. Bunun üzerine Amr ve Bekr, Cemâziyelevvel 280 (Ağustos 893) tarihinde İsfahân'a kaçtılar. Ardından Râfi' b. Herseme Rey'i yeniden ele geçirdi ve bu yılın sonuna kadar şehirde kaldı.⁶⁷

Halife Mu'tazîd Cibâl bölgesi ve Rey'deki problemleri çözmek amacıyla 281 (894-5) tarihinde, oğlu el-Muktefi Ali'ye Rey, Kazvîn, Zencan, Ebher, Kum, Hemedân ve Dînever'i verdi ve bu tarihten itibaren el-Muktefi Ali, Rey'e gelerek burada ikamet etmeye başladı. el-Muktefi'nin Rey'de bulunduğu esnada Amr b. Leys, ona son derece hizmette bulunuyordu.⁶⁸ Bir müddet sonra Râfi' b. Herseme'nin Rey valisi Hasan b. Ali Küre, el-Muktefi Ali'ye bin adamıyla birlikte gelip emân diledi ve Ali b. el-Mu'tazîd da onu yanındakilerle birlikte babasına gönderdi.⁶⁹ 282 (895) ve 283 (896) yılında el-Mu'tazîd veziri Ubeydullah b. Süleyman'ı Rey'de bulunan oğluna gönderdi ve oraya varan Ubeydullah da verilen görevi ifa ettikten sonra geri döndü.⁷⁰ 283 (896) yılında Râfi' b.

63 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, XI, 100; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn (el-İber)*, III, 414-15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 351.

64 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 121; Rıza Feriçyan, *Piştigâmân-i Teşeyyu der İran* (Kum: İntişârât-ı Zâir, 1384), 54; Resûl Ca'feriân, *Tarih-i Gostereş-i Teşeyyu der Rey* (Tahran: Âsitân-i Mukaddes-i Hazret-i Abdülazîm, 1371), 23.

65 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 362-63; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn (el-İber)*, III, 415.

66 İbn Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 537-38; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 118.

67 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, X, 31; Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas, 367; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 381-82.

68 Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas, 370.

69 Mesûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâ'dini'l-Cevher*, IV, 157; Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, X, 36; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 390; Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas, 367.

70 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, X, 41, 47; Sibt İbnü'l Cevzî, *Mirâtü'z-Zaman fi Tarihü'l-Âyân*, XVI, 180; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV, 505; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 400.

Herseme, Amr b. Leys'e karşı mağlup olup ortadan kaldırıldıktan sonra halife Mu'tazıd 284 (897) yılında, Amr b. Leys'e hil'atler ve sancaklar gönderip hediyelerle birlikte onu Rey valiliğine tayin etti.⁷¹

IX. asırda Mâverâünnehir ve Horasan'da kurulan Sâ mânîler, bu yüzyılın sonlarından itibaren Rey'e müdahale etmeye başladılar. 289 (902) yılında Rey valisi Aldatmış et-Türkî'nin şehir halkına kötü davranması üzerine Rey halkı, Sâ mânîler'in Taberistan valisi Muhammed b. Harûn'a mektup yazarak onu Rey'e çağırdılar. Bunun üzerine Muhammed b. Harûn, Rey önüne gelerek Aldatmış et-Türkî'yi mağlup etti ve şehri ele geçirdi.⁷²

IX. yüzyılda Rey şehrinin vergisinin 10 milyon dirhem olduğu görülmektedir.⁷³ Bununla birlikte bu asrın ikinci yarısında Rey şehrinde yaşanan karışıklıklar ve siyasi istikrarsızlık şehrin ekonomisine ve sosyal hayatına darbe vurduğu söylenebilir.

Sonuç

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde İslâm hâkimiyetine geçen Rey, Emevîler döneminde sıkıntılı bir süreç geçirdi. Horâsân'da Abbâsî ihtilalinin başlamasından kısa bir süre sonra Kahtabe b. Şebîb ve oğlu Hasan, Rey şehrini ele geçirdiler. Rey'de Abbâsî idaresinin kurulması üzerine Emevî taraftarlarının çoğu şehri terk etmek zorunda kaldılar (131/748). Ebû Müslim Horâsânî'nin öldürülmesinden sonra kısa bir süreliğine Sinbâd, Rey şehrine hâkim olmasına rağmen Abbâsî ordusu tarafından mağlup edildi (137/755). Ancak Rey'deki sıkıntılar Sinbâd'ın ortadan kaldırılmasından sonra da devam etti. İran topraklarında yaşanan problemlerden dolayı Halife Ca'fer b. Mansûr, oğlu Muhammed Mehdî'yi Horâsân'a gönderdi ve ardından Mehdî, Rey'e gelerek karargâhını kurdu. Mehdî'nin Rey'e gelmesi şehirde bazı değişikliklere sebebiyet verdi. Şehirde 149 (766-7) yılından itibaren basılan sikkelerde Muhammediyye adı kullanılmaya başlandı. Mehdî, eski Rey şehrinin olduğu yerde Muhammediyye adı verilen yeni bir yerleşim yeri inşa ettirdi (158/775). İnşa edilen bu yerleşim yeri Şehristan, Kale ve Rabaz veya Pazar adı verilen üç kısımdan oluşmaktaydı. Rey aynı zamanda bazı Abbâsî halifelerinin doğum yeri idi. Dördüncü Abbâsî halifesi Mûsâ Hâdî ve Abbâsî halifelerinin en önemlilerinden beşinci halife Harun Reşid'in doğum yeri Rey idi. Hârûn Reşid doğduğu Rey şehrine ayrı bir önem vermekteydi ve hilafeti döneminde iki defa Rey'e gelmişti. Rey şehri Hârûn Reşid'in ölümünden sonra oğulları Me'mûn ve Emîn arasında meydana gelen çatışmalardan oldukça zarar gördü. Halife Me'mûn zamanında Rey şehrinin idaresi Tahir b. Hüseyin'in eline geçti ve uzun yıllar şehrin idaresi Tahirîlerin elinde kaldı. Ancak şehir, Abbâsî hilâfetinin IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iyice zayıflamasından sonra mahallî hükümdarlıkların rekabet alanı haline geldi ve Taberistan'a sahip olan Zeydîler'in önce Tâhirîler; daha sonra Abbâsîler'le giriştikleri çatışmaların ortasında kaldı. Bu dönemde Rey, X. yüzyılın başlarına kadar sürekli el değiştirdi. Bu durum şehrin istikrarsızlığının en büyük sebebi idi ve Rey, bu dönemde ekonomik ve sosyal açıdan oldukça zarar gördü. IX. asrın son çeyreğinde Türkler yavaş yavaş Rey ve civarında görünmeye başladılar. Yine bu dönemde şehir yaşanan çatışmaların ortasında kaldı. Ayrıca bu dönemde şehirde Şîlik revaç bulmaya başladı. IX. yüzyılın sonlarında Halife Mu'tazıd, oğlu Muktefî Ali'ye Rey ve diğer şehirlerin idaresini verdi ve Muktefî, Rey'de oturmaya başladı (281/894-5). Ancak bu asırda Mâverâünnehir ve Horasan'da kurulan Sâ mânîler Devleti, bu yüzyılın sonlarından itibaren Rey'e müdahale etmeye başladılar ve şehri ele geçirdiler

71 Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, X, 63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 404.

72 Gerdîzî, Ebî Said Abdülhây b. el-Dahhâk b. Mahmûd, *Zeynü'l-Ahbâr*, Tashih Abdülhây Habîbî (Tahran: Donyâ-yi Ketâb, 1363), 323; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn (el-İber)*, III, 442; Taberî, *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*, X, 93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VII, 430-31.

73 İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah bin Abdullah, *el-Mesâlikü'l-Memâlik*, Çeviren Murat Ağarı, (İstanbul, 2008), 35; Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 57.

(289/902).

Kaynaklar

- Aybek ed-Devâdarî, Ebî Bekr bin Abdullah. *Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Gurer*. Tahkik Dorotia Krafolski. C. V. Kahire, 1391.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-Büldân*. Beyrut: Dâr ve Mektebü'l-Hilâl, 1988; Türkçe trc. *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*. Çeviren Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Bozkurt, Nahide. "Hâdî-İlelhak". *DİA*, XV, (1997), 16–17.
- . "Nasr b. Seyyâr". *DİA*, XXXII, (2006), 415–16.
- Ca'feriyân, Resûl. *Tarih-i Gostereş-i Teşeyyu der Rey*. Tahran: Âsitân-i Mukaddes-i Hazret-i Abdülazîm, 1371.
- Darmesteter, James. *The Zend-Avesta, Vendidad*. Oxford: Clarendon Press, 1880.
- Diakonoff, İgor M. *Tarih-i Mâd*. Çeviren Kerîm Keşâverz. Tahran: Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, 1345.
- Ebû'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî. *el-Muhtasar fi Ahbârü'l-Beşer*. C. II. Kahire, 1325.
- Dineverî, Ebû Hanîfe. *el-Ahbârü't-Tivâl*. Tahkik Abdülmün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâ-i el-Kütübü'l-Arabî, 1960.
- Ferşçıyan, Rıza. *Pîşgâmân-i Teşeyyu der İran*. Kum: İntişârât-ı Zâir, 1384.
- Gerdîzî, Ebî Said Abdülhayy b. el-Dahhâk b. Mahmûd. *Zeynü'l-Ahbâr*. Tashih Abdülhayy Habîbî. Tahran: Donyâ-yi Ketâb, 1363.
- Halife b. Hayyât. *Tarihu Halife b. Hayyât*. Tahkik Ekrem Ziyâ El-Ömerî. Riyad: Dâru Tîbe, 1985.
- Hamdullah Müstevfî. *Nüzhetü'l-Kulûb*. Nşr. Guy Le Strange. London-Leiden, 1915.
- Hamdullah Müstevfî Kazvînî. *Tarih-i Güzide*. Tashih Abdülhüseyn Nevâî. 3. baskı. Tahran: Emîr Kebîr, 1364.
- İ'timâdü's-Saltana, Muhammed Hasan Hân. *Tarih-i Muntazam-i Nâsirî*. C. I. Tahran: Donyâ-yi Ketâb, 1367.
- İbn Fakîh, Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü'l-Büldân*. Tahkik Yusuf El-Hâdî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Tarihu İbn Haldûn (el-İber)*. Tahkik Halil Şehâde ve Süheyl Zekkâr. C. III. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1421.
- İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah bin Abdullah. *el-Mesâlikü'l-Memâlik*. Çeviren Murat Ağarı. İstanbul, 2008.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil bin Şihâbüddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*. Çeviren Mehmet Keskin. C. X, XI. İstanbul: Çağrı Yay., 1994.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-Ümem*. Tahkik Ebû'l-Kâsım İmâmî. C. III, IV. Tahran: Suroş, 1379.
- İbn Tağrîbirdî, Cemâleddîn Ebû'l-Mehâsin. *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire*. C. I, II. Mısır: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdü'l-Kavmî, y.y.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâleddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmen b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*. Tahkik Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ. C. VIII, IX. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1412.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi'l-Tarih*. Çeviren C. III, VII. Ahmet Ağrakça; C. IV. M. Beşir Eryarsoy; C. V. Yunus Apaydın; C. VI. Abdullah Köşe. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbnü'l-Verdî, Zeyneddîn Ömer b. Muzaffer b. Ebî'l-Fevâris. *Tarihu İbnü'l-Verdî*. C. I. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1417.

- İsfahânî, Hamza b. Hasan. *Tarih-i Peyâmberrân ve Şâhân*. Çeviren Cafer Şiâr. Tahran: İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İran, 1346.
- Kerîmân, Hüseyin. *Rey-i Bâstân*. C. I. Tahran: Silsile-i İntişârât-ı Encümen-i Âsâr-i Millî, 1345; C. II. Tahran: Silsile-i İntişârât-ı Encümen-i Âsâr-i Millî, 1349.
- Kudâme b. Ca'fer, Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*. Tahkik Muhammed Hüseyin Zebîdî. Bağdad: Dârü'l-Reşîdü'n-Neşr, 1981.
- Kurt, Hasan. "Tâhir b. Hüseyin". *DİA*, XXXIX, (2010), 399–400.
- . "Tâhirîler". *DİA*, XXXIX, (2010), 403–4.
- Mahmûdpûr, Muhammed, ve Muhammed Hüseyin Muhammedî. "Rey". *Dâneşnâme-i Cihân-i İslâm*, C. XXI. Tahran, 1395.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*. Leiden: Brill, 1906.
- Mesûdî, Ebî'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali. *Mürücü'z-Zeheb ve Meâ'dini'l-Cevher*. Tahkik Esed Dâğır. C. III, IV. Kum: Dârü'l-Hicre, 1409.
- Miles, George Carpenter. *The Numismatic History of Rayy*. C. II. American Numismatic Society, 1938.
- Minorsky, V. "Rey". *IA*, IX, (1964), 721–24.
- Minorsky, V., ve [C. E. Bosworth]. "al-Rayy". *EP*, VIII, (1995), 471–73.
- Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kıyas*. Tashih Melikü's-Şuerâ Behâr, Tahran: Kelâle-i Hâver, y.y.
- Özaydın, Abdülkerim. "Muvaffak el-Abbâsî". *DİA*, EK-2, (2016), 332–34.
- Özğüdenli, Osman G. "Rey". *DİA*, XXXV, (2008), 40–41.
- Pîrniyâ, Hasan. *Tarih-i İran-i Bâstân*. C. III. Tahran: Donyâ-yı Ketâb, 1375.
- Rante, Rocco. *Rayy: From Its Origins to the Mongol Invasion: an Archaeological and Historiographical Study*. Brill, 2014.
- Şebânkârâi, Muhammed bin Ali bin Muhammed. *Mecma'u'l-Ensab*. Tashih Mir Haşim Muhaddis. C. I. Tahran, 1381.
- Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. C. XIII. Haydarabâd: Meclis-i Dâiretü'l-Muarrifü'l-Osmaniyye, 1382.
- Sıbt İbnü'l Cevzî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu. *Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyân*. Tahkik İbrahim Ez-Zeybek. C. XII, XIII, XVI. Dımaşk: Dârü'l-Risâletü'l-Âlemiyye, 1434.
- Strange, Guy Le. *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*. Cambridge, 1930.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman. *Tarihü'l-Hulefâ*. Tahkik Hamdî El-Demirdâş. Mekke: Mektebe-i Nizâru Mustafa Elbâz, 1425.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarih-i Taberî (Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülûk)*. Tahkik Muhammed Ebûlfazl İbrahim. C. VI, VII, VIII, IX, X. Beyrut: Dârü't-Turâs, 1387.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk. *Kitâbü'l-Büldân*. Tahkik Muhammed Emin Zanâvî. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1422; Türkçe trc. *Ülkeler Kitabı*. Çeviren Murat Ağarı. İstanbul, 2002.
- . *Tarihü'l-Ya'kûbî*. C. II. Beyrut: Dârü Sâdr, y.y.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî. *Mu'cemü'l-Büldân*. C. III, IV, V. Beyrut: Dârü Sâdr, 1995.
- . *Müşterek-i Yâkût Hamevî*. Çeviren Muhammed Pervîn Gonâbâdî. Tahran: Emîr Kebîr, 1362.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed bin Ahmed bin Osman. *Tarihü'l-İslâm ve Vefâyat el-Meşâhîr ve'l-Âlâm*. Editör Tahkik Ömer Abdusselâm Tedmürî. C. VIII, IX, XIII, XIX. Beyrut: Dârü'l-Kitabu'l-Arabî, 1413.
- Zekeriyyâ Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed. *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*. Beyrut: Dârü Sâdr, 1998.

Dr. Öğr. Üyesi
Aziz ALTIMunzur Üniversitesi Tarih Bölümü.
azizalti@munzur.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-00025009-9438>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
18/09/2020Kabul edildi.
Accepted
25/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.796892>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Yeniçeri Ocağının Yetmiş Birinci Ortası: Seksoncular (Samsoncular)

The Seventy First Troops of the Janissary Guild: Seksoncular (Samsoncular)

Öz

Yeniçeri Ocağının yetmiş birinci ortası olan seksoncular (saksoncular-samsoncular) Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulmuştur. Ortanın başında bulunan seksoncubaşı, ocak ağalarındandır. Genel kaideye göre turnacıbaşılar seksoncubaşı olarak atanırken seksoncubaşılar ise zağarcıbaşığa terfi etmektedirler. Yetmiş birinci ortayı kumanda etmekle vazifeli olan seksoncubaşı padişah için av, gösteri ve törenlerde kullanılmak üzere sekson (sakson-samson) cinsi köpek yetiştirmekle görevlidir. Seksoncular 16. yüzyılda bu vazifelerini bostancılara kaptırmış olsa da ortalarında sekson beslemeğe devam etmişlerdir. Seksoncu ortası seksonlara bakmak gibi esas vazifelerinin dışında savaş esnasında kendilerine verilen tüm emirleri ifa etmekle görevliydi. Barış zamanlarında ise devşirme yapmak üzere vazifelendirilmişlerdir. Seksonların temini gerek ülke içinden gerekse ülke sınırları dışından sağlanmaktaydı. Yetmiş birinci ortadaki ve bostancıların besledikleri seksonların ihtiyaçları devlet tarafından karşılanıyordu. Sekson cinsi köpeklerin kaldıkları mahaller zamanın getirdiği yıpranma ve çeşitli sebeplerden dolayı belirli dönemlerde tamire ihtiyaç duymuştur. Yetmiş birinci orta neferlerinin diğer yeniçeriler gibi aldıkları ulufenin yanı sıra ortalarına ait farklı gelir kalemleri mevcuttu. Seksoncu ortası 1826'da yeniçeri ocağının kapatılmasıyla birlikte lağvedilmiştir. Ele alınan bu çalışmada seksoncu ortasının kuruluşu, ortanın iç işleyişi, işlevleri ile ocaktaki pozisyonu, ortaya sekson temini ve seksonların bakımı gibi konular işlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yeniçeri Ocağı, Yetmiş Birinci Orta (Seksoncular), Sekson, Av, Tören.

Abstract

The seventy-first troops (orta) of the Janissaries Guild, the Seksoncular (saksoncular-samsoncular), were founded by Fatih Sultan Mehmed. The seksoncubaşı at the beginning of the troops is one of the guild chief. According to the general rule, turnacıbaşı are appointed as seksoncubaşı, while seksoncubaşı are promoted to zağarcıbaşı. The seksoncubaşı, who is in charge of commanding the seventy-first troops, is responsible for raising a sekson (sakson-samson) breed dog for the sultan to be used in hunting, demonstrations and ceremonies. Although the seksoncular lost their duties to the gardeners in the 16th century, they continued to feed the sekson at the troops. The sekson squad was tasked with performing all the tasks assigned to them during the war, except for their main task, such as taking care of sekson dogs. In times of peace, they were assigned to do recruitment. The seksons were provided both from inside and outside the country. The needs of the seventy-first troops and the seksons fed by the gardeners were met by the state. The areas where the sekson dogs were staying were in need of repair at certain intervals over time and for various reasons. In addition to the salary that the seventy-first troops soldiers received like other janissaries, there were different income items belonging to the troops. In 1826, the sekson troops were abolished with the closure of the janissary corps. In this study, issues such as the establishment of the troops sekson, the inner functioning of the middle, its functions and its position in the janissary guilds, to obtain and the maintenance of the sekson dog are discussed.

Key Words: The Janissary Guild, The Seventy-First Troops (orta), Sekson, Hunting, Ceremony.

ATIF: ALTI Aziz, "Yeniçeri Ocağının Yetmiş Birinci Ortası: Seksoncular (Samsoncular)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/3 (Eylül 2020), s. (1038-1050)

CITE: ALTI Aziz, "The Seventy First Troops of the Janissary Guild: Seksoncular (Samsoncular)", *Journal of History and Future*, 6/3 (September 2020), pp. (1038-1050)

Giriş

Osmanlı Devleti'nin daimi ordu ihtiyacını sağlamak adına kuruluş tarihi net olarak bilinmese de I. Murad döneminde kurulduğu genel olarak kabul gören yeniçeri ocağı 1826 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir¹. Ortalardan² meydana gelen yeniçeri ocağı ihtiyaca binaen zaman içerisinde bünyesindeki orta sayılarını arttırmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yeniçeri ocağındaki orta sayısı 165 iken ilerleyen yıllarda bu sayı 196'ya yükselmiş hatta I. Mahmud zamanında 199 olmuştur³. Çeşitli alanlarda ihtisaslaşan bu ortarlardan birisi de seksoncu(saksoncu-samsoncu)lardır. Esasında seksoncularla birlikte farklı cins ve işleve sahip olan köpeklerin bakımını yürütecek farklı ortarlarda mevcuttu. Bunlar çeşitli kuş ve sürekle avında kullanılan tazılara bakan turnacılar⁴ ile yine avlara katılan zağar cinsi av köpeğine bakan zağarcılardı⁵.

Yeniçeri ortalarında beslenen zağar ve sekson cinsi köpekler zamanla Bostancı Ocağında da beslenmeye başlanmıştır⁶. Sekson cinsi köpekler gerek fiziksel özellikleriyle gerekse kullanıldıkları alanlardaki işlevselliğiyle diğer köpeklerden farklılık arz etmektedir. Esasında av maksatlı kurulan sekson ocağının zamanla gösterilerde veya törenlerde bir güç göstergesi olarak kullanılması⁷ ocaktaki seksonlara farklı bir misyon yüklemiştir. Araştırmacılar tarafından Antik Roma'ya kadar dayandırılan⁸ vahşi hayvan dövüşlerinin zevk ve seyir amacının dışında siyasi maksatlarla yapıldıkları ileri sürülmüştür⁹. Bu doğrultuda özellikle tören ve gösteri gibi umuma açık alanlarda padişaha ait seksonların ayı ve fil gibi iri hayvanların üzerine saldırmaları padişahın karşı tarafa "güç" ve "mücadeleye" yönelik psikolojik mesaj verme amacıyla yapılmış olma ihtimalini ortaya çıkarıyor. Nitekim tazı ve zağar gibi ava yönelik hayvanların mevcudiyetine rağmen iri, güçlü ve saldırgan sekson cinsi köpeklere ocak bünyesinde ayrıca yer verilmesi bu kanaati destekler niteliktedir. Bu minvalde ele alınan çalışmada ortanın zuhuru ve gelişimi, işlevleri, seksonların temini ile bakımları gibi konular geniş perspektifte incelenecektir.

- 1 Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *TDVİA*, C. 43, İstanbul 2013, 450; Mücteba İlgürel, "Yeniçeriler", İA, MEB, C. XIII, İstanbul 1986, 385-386.
- 2 Cemaat ortaları olarak da adlandırılan bu yapı yeniçeri ocağının en eski teşkilatı olup, bugünkü bölük yapılanmasına benzemektedir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları 2011), 143.
- 3 *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatırası*, Haz. Kemal Beydilli, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 151.
- 4 Abdülkadir Özcan, "Turnacıbaşı", *TDVİA*, C. 41, İstanbul 2012, 428.
- 5 Abdülkadir Özcan, "Zağarcıbaşı", *TDVİA*, C. 44, İstanbul 2013, 75-76; Mustafa Alkan, Ferdi Gökbuğa, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Av Teşkilatı'nın Silistre Sancağındaki Yapılanması", *Gazi Akademik Bakış Dergisi 17*, (2015): 26; Ayrıca av o dönemde sıradan bir faaliyet olarak görülmemiş padişahların savaşlarda stratejilerini ve taktiklerini geliştirecek tecrübe organizasyonları olarak algılanmıştır. Bkz. Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye II* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014), 93-94.
- 6 Murat Yıldız, *Bahçıvanlıktan Saray Muhafızlığına Bostancı Ocağı*(İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2012), 224.
- 7 Alkan, Gökbuğa, 26.
- 8 Gülgün Üçel Aybet, *Avrupa Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 115-116.
- 9 Abdurrahman Uzunbaş, "Antik Roma'da Gladıyatör Oyunları", *Süleyman Demir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 12*, (2005): 27.

1. Seksoncu Ortasının Kuruluşu Gelişimi ve İlgası

Sekson (samson) saldırgan iri köpek manasındadır¹⁰. Uzunçarşılı sekson cinsi köpeği harp köpeği olarak tanımlamaktadır¹¹. Bu köpeğin ana vatanının Saksonya¹², cinsinin ise mastiff olduğu ifade edilmektedir¹³. Evliya Çelebi, bu köpek türünü aslana, Cezayir canavarına benzetmekte ve Kastamonu'nun "cılâv katırı" büyüklüğünde olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre sekson köpekleri iki adamı sürükleyecek kadar güçlüydü¹⁴.

Seksoncu ortanın kuruluşu Fatih Sultan Mehmed'in saltanat yıllarına denk gelmektedir. Eflak'tan Fatih Sultan Mehmed'e üç, dört tane tazı ile birlikte birkaç sekson gönderilmesinin ardından padişah; "onları beslemeye başka bir oda olsa" buyurduğunda seksoncu ortası kurulmuştur. Padişahın emrine binaen o zamanın en yaşlı ihtiyar yayabaşısı 25 akçe yevmiye ile seksoncubaşı olarak tayin edilmiştir. Seksoncubaşının ardından ortaya bir de seksoncu kethüdası atanmıştır. Seksonlar içinse ekmek¹⁵ istihkakı verilmiştir. Seksoncu ortasının yanında seksonların kalacağı mekânların yanı sıra Tophane üzerinde bir de yayla tahsis edilmiştir¹⁶. Evliya Çelebi yeniçeri ocağında bulunan seksonların Samsonhane mesirgahı olarak adlandırılan mesirede yaylaya çıkartıldığından bahseder¹⁷. Padişahın avlarına katılmaları kanunlaşan seksoncuların av esnasında uzun etekli gömlek giymeleri ve ellerinde ucu gümüşlü değnek taşımaları kural haline getirilmiştir¹⁸. Yetmiş birinci ortanın nişanının şekli konusunda kırmızı renkte olduğu ve üzerinde sekson resminin yer aldığı belirtilmiştir¹⁹. Seksoncu ortasının mevcuduna bakıldığında bu orta 1623 senesinde 350 kişiye 1664 yılında 531 kişiydi²⁰. Seksoncuların sayısı 18. yüzyılın ikinci yarısında 200 kişi civarındaydı²¹.

10 Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi* (Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Yayınları, 1999), 205.

11 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, (Ankara: TTK, 1988), 468-469.

12 Yıldız, 224.

13 M. Mert Sunar, "Osmanlı Devleti'nde Arslanhane", *Toplumsal Tarih*, (2018): 39.

14 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap*, Haz. Robert Dankof, vd. (İstanbul: YKY, 2006), 218, 279.

15 Seksonlara verilen bu ekmek muhtemelen Ayasofya yakınlarındaki sekban fırınında pişiriliyordu. Bu fırın "fodla fırını" namıyla Fatih Sultan Mehmed zamanında av köpeklerini beslemek amacıyla yapılmıştı. Fodla kepekli undan yapılan bir pide çeşidi idi. Bkz. Üçel, 76.

16 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, Tayfun Toroser (Haz.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011), 143.

17 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap*, 218.

18 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, 143.

19 İBBAK K0456 numaralı yazma eser, s. 69.

20 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları I*, (Ankara: TTK, 1988), 203.

21 Abdülkadir Özcan, "Saksoncubaşı", *TDVİA*, C. Ek-2, İstanbul 2016, 456.

Yetmiş Birinci Ortanın Nişanı²² (Sekson Cinsi Köpek)

Seksoncubaşı Yeniçeri ocağının büyük zabitlerindendir²³. İçlerinde seksoncubaşının da yer aldığı bu büyük zabitlere “Ocak Ağaları” ya da “Katar Ağaları” adı verilmekteydi²⁴. Terfi ettiklerinde yüksek ihtimalle zağarcıbaşı olurlardı²⁵. Bu doğrultuda 1597 yılında seksoncubaşı olan Muharrem Ağa, zağarcıbaşılığa atanmıştır²⁶. Yine zağarcıbaşının görevden alınmasının akabinde silsile gereği seksoncubaşı olan İsmail Ağa, zağarcıbaşılığına terfi etmiştir²⁷. Seksoncubaşılık makamına ise genelde turnacıbaşı atanmaktaydı. 15 Kasım 1798 tarihinde Turnacıbaşı Hasan Ağa’ya seksoncubaşılık tevcih edilmiştir²⁸. 16. yüzyılın ikinci yarısında seksoncubaşılara eğer taşrada tımar tevcih edilirse kendilerine zeamet verilirdi²⁹. Yine seksoncubaşılara taşrada idarecilik verildiğinde genelde sancakbeyliğine tevcih edilirlerken bazı zamanlar seksoncubaşılar

22 Graf Marsilli, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur Ve Terakkisinden İnhitatu Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, M. Kaymakam Nazmi (Çev.), (Ankara: Büyük Erkanharbiye Matbaası, 1934), Şekil 16.

23 M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 3* (İstanbul: MEB, 1983), 112.

24 *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatırası*, 151.

25 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan Fi Kavanin-i Al-i Osman*, Sevim İlgürel (Haz.). Ankara: TTK, 1998), 148.

26 Topçular Katibi ‘Abdülkâdir (Kadri) Efendi, *Topçular Katibi ‘Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi I*, Ziya Yılmazzer (Haz.), (Ankara: TTK, 2003), 203.

27 İstanbul’un Uzun Dört Yılı (1785-1789) *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi*, Feridun M. Emecen (Haz.), (İstanbul: Tativ Yayınları, 2013), 107.

28 COA HAT. 1436/59032. Bu vesikaya göre Zağarcıbaşı Kul Kethüdalığına, Seksoncubaşı Zağarcıbaşılığa, Turnacıbaşı Seksoncubaşılığa, Muhzır Ağa Turnacıbaşılığa, Kethüdayeri ise Muhzır Ağa’lığı atanmıştır. Benzer örnek 1814 yılına ait teşrifat defterinde de yer almaktadır. Bkz. COA D.TŞF.d. 26099/2.

29 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları I*, 203.

beylerbeyi olarak da atanmışlardır³⁰. Seksoncubaşılar aynı zamanda yeniçeri ağasının meclisinde aza sıfatıyla yer alıyordu³¹. Seksoncubaşı, solak, turnacı ve hasekiler gibi rikab-ı hümayunun³² önemli aktörlerindendi³³. Seksoncuların padişaha bu denli yakın oluşları elbette onları daha önemli kılıyordu. Seksoncubaşının kıyafetine bakıldığında sorgucuna balıkçıl koyar, samur ve vaşak kaplı kadife üst giyerlerdi. Atının zinciri gümüşten olan seksoncubaşının topuz ve üzengisi de gümüşlendi³⁴. Seksoncubaşılar terfi ettiği gibi görevi ihmal ve kanuna aykırı davrandıklarında görevlerinden azlediliyorlardı. Nitekim 1818 senesinde seksoncubaşı olan Mustafa Ağa kendi halinde olmadığı ve kanunsuz işlere bulaştığı için görevinden azledilip Mağosa kalesine sürgün edilmiştir³⁵.

16. yüzyılın sonlarında seksoncu ortasına günlük kırk altı, sekiz nefer seksoncu bölükbaşısına sekizer, seksoncu kethüdasına ise dört çift fodula veriliyordu. Seksoncu odasına tahsis edilen koyun eti haricinde seksoncubaşı'ya ayrıca bir koyun veriliyordu. Ulûfe dağıtımı sırasında ocağın önemli komutanlarına akide şekeri verilmekteydi. Bu doğrultuda seksoncubaşı'ya da 20 dirhem şeker verilirdi³⁶. Seksoncu ortasının bazı ihtiyaçları reyanın çeşitli alanlarda mükellef tutulmalarıyla giderilmeye çalışılmıştır. Seksoncu ortasında akşamları yanan kandil için gerekli olan yağ ihtiyacının bir kısmı İstanbul'da yaşayan Nikofolli tarafından karşılanıyordu. Nikofolli yerine getirdiği bu yükümlülüğü karşılığında cizye³⁷ vergisinden muaf tutulmuştu³⁸. Yine Perakin adlı zımmi de her yıl yetmiş birinci ortaya 80 vukiyye³⁹ zeytin yağ vererek avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye'den muaf oluyordu⁴⁰. Ocağın bir başka geliri ise kendi neferlerinden kalan muhallefattır. Yetmiş birinci ortanın neferlerinden olan kişiler İstanbul'da ya da başka yerde vefat eder ve geride mallarını bırakacak varisçisi yoksa bu kişilere ait olan mallar devlet hazinesine değil de yetmiş birinci ortanın ihtiyaçları için buraya aktarılmaktadır⁴¹. Ocak kendine ait mülkü yoluyla da gelir elde ediyordu. Bilindiği üzere yetmiş birinci ortanın Beyoğlu'ndaki yazlıkları civarında koruhaneleri bulunmaktaydı. Ancak burası Tophane kışlasına ilave edilmesinden dolayı sene de 60 kuruş miri'den seksoncular ortasına verilmekteydi⁴². Bu da ortaya ayrı bir kaynak teşkil ediyordu.

30 Abdülkadir Özcan, "Saksoncubaşı", 456.

31 Ahmed Cevad Paşa, *Tarih-i Askerî-i Osmanî, Kitab-ı Evvel: Yeniçeriler: Yeniçerilerin İhdasından İlgasına Değın Ahval-i Tarihlerini Bahisdir*, (İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1299), 22.

32 "Padişahın huzur" manasına gelmektedir. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Rikab", *TDVİA*, C. 35, İstanbul 2008, 110.

33 Topçular Katibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi, 728.

34 Hezarfen Hüseyin Efendi, 148; *Eyyubî Efendi Kanûnnâmesi*, Haz. Abdülkadir Özcan, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1994), 44.

35 C.AS. 403/16640.

36 Abdülkadir Özcan, "Saksoncubaşı", 456.

37 Baş vergisi olarak da adlandırılan bu vergi Osmanlı Devleti'nin 14-75 yaş arasındaki (vergi verme yükümlülüğüne sahip) gayrimüslim erkek tebaasından senede bir kereye mahsus olmak üzere aldığı şeri bir vergidir. Bkz. Kazım Kartal, "1840-1850 Tarihlerini Kapsayan Balıkesir Ve Bigadiç Kazaları Cizye Defterlerinin Tanıtımı Ve Tahlili", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 10, (2020): 29.

38 "... İstanbul'da vaki dergah-ı ali yeniçeri ortalarından yetmiş bir seksoncular cemaatinin ortalarında yanan kanadil için kendü malından senede bir defa seksan vukiyye revgan-ı zeyt virmek şartıyla üzerime edası lazım gelen cizye-i şeriyemi eda eyledikten sonra ... Bende Nikofilli". COA AE.SOSM.III 17/1112.

39 Ukiyye ya da kiyye ismiyle de anılmaktadır. Bunlar okka adlı ağırlık ölçüsünün diğer ismi olup 400 dirhemdir. 1 dirhem 3,2075 grama denk geldiği bilindiğinden 400 dirhem yaklaşık olarak 1.283 grama denk gelmektedir. Bkz. Ünal, 198, 404.

40 COA İE. AS. 57/5147; COA A.DVNS.MHM.d. 131/1209.

41 TS.MA.e. 690/33.

42 COA C.AS. 466/19465.

Seksoncu ocağının kaldığı kışlalar zamanının getirdiği yıpranmalar ve doğal afetler neticesinde tahribata uğruyordu. Buna benzer olaylar karşısında yapılar tamire ya da yeniden inşaya ihtiyaç duyuyordu. III. Selim döneminde ise seksoncuların kaldığı kışlanın yeniden inşası gündeme gelmişti⁴³. 1801 yılında İstanbul'da meydana gelen depremde diğer yapılar gibi seksonhane de zarar görmüştür⁴⁴. İlerleyen senelerde meydana gelen yangın ve tahribatla seksonların kalacakları yerler harap olmuştur. Durum o kadar vahim hale gelmiştir ki seksonlar Dolmabahçe civarından döndüklerinde kalacak yerleri yoktur. Mevcut durumu arz eden ortanın ihtiyarı biran evvel buraya gereken tamirin yapılmasını istemiştir. Talebin olumlu karşılanması neticesinde seksonhaneye keşif gerçekleşmiş ve seksonhanenin tamire muhtaç olduğu anlaşılmıştır. Keşfi Hassa Mimarbaşı Hafız Mehmed Emin yapmıştır. Keşif neticesinde inşa masrafı olarak 6878 buçuk kuruş maliyet çıkmıştır⁴⁵. 1826'ya kadar faaliyetlerine devam eden seksoncu ortası Yeniçeri ocağının kapatılmasıyla ortadan kalkmıştır⁴⁶.

2. Seksoncu Ortasının Vazifeleri

Sekson cinsi köpeklerin bakım ve idaresiyle ilgilenen askere seksoncu, seksoncuların başındaki kişiye ise seksoncubaşı denilmektedir⁴⁷. Yetmiş birinci ortanın bakımını yürüttükleri seksonlar bilhassa ayı avında kullanılmaktaydı⁴⁸. Birinci vazifeleri padişahın sürek avına katılmak olan seksoncular aynı zamanda bayramlarda ve önemli günlerde gerçekleşen biniş-i hümayun⁴⁹larda da kullanılıyordu⁵⁰. Bu doğrultuda seksonların temel vazifelerinin şikar-ı hümayun olarak adlandırılan padişah avlarında ve biniş-i hümayun olarak adlandırılan padişah gezilerinde kullanıldıkları anlaşılmaktadır⁵¹. Yetmiş birinci ortanın seksoncuları ocak talimlerinde özellikle padişahın katıldığı talimlerde gösterilerde bulunurdu. Yeniçeri atışlarını seyretmek amacıyla Kanuni Sultan Süleyman döneminde talimhanede padişaha ait bir yer yapılmıştır. Padişah senede bir kez buraya gelerek atış talimlerinde bulunurdu. Padişahın bu gelişlerinde hazır bulunan seksoncular seksonları ayıların üzerine saldırtırlardı⁵². Topçular Katibi Abdülkadir, padişahın geçişi esnasında gümüş ve altın zincirlerle bağlanmış olan seksonların seksoncular tarafından hazır halde bekletildiklerini aktarmıştır⁵³. Yine aynı kaynağın belirttiği üzere 1613 yılında Uzunköprü'de yapılan sürgün avında ceylan, tavşan, tilki, kurt, ayı ve daha birçok hayvan avlanılmış ve bazıları zağar ve seksonlara parçalatılmıştır⁵⁴. Ancak vesikaların bizlere aktardığı bilgi doğrultusunda seksoncu ortasında yalnızca seksonların olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim vesikalarda seksoncu

43 Câbi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi I*, Mehmet Ali Beyhan (Haz.), (Ankara: TTK, 2003), 825.

44 TS.MA.e. 670/35.

45 COA C.AS. 130/5795.

46 Abdülkadir Özcan, "Saksoncubaşı", 456.

47 Sayın, 205.

48 Graf Marsilli, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur Ve Terakkisinden İnhitatu Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, M. Kaymakam Nazmi (Çev.), (Ankara: Büyük Erkanıharbiye Matbaası, 1934), 79; Abdülkadir Özcan, "Saksoncubaşı", 456.

49 Buna "biniş-i saltanat" adı da verilmekteydi. Bunlar padişahın genelde küçük ve tören şeklinde düzenlenen gösterişli gezilerine verilen isimdir. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Biniş", *TDVİA*, C. 6, İstanbul 1992, 184.

50 "Ayad-ı saidede biniş-i hümayun vukuunda lüzumu vecihle kullanılmak için Seksonhane ocağında güzide seksonlar..." COA HAT. 39/1952; COA HAT 1140/45357.

51 COA A.DVNS.MHM.d. 81/563; COA HAT. 39/1952.

52 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları I*, 332.

53 Topçular Katibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi, 136.

54 Topçular Katibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi, 614.

ortasında devlete ait ayıların varlığı da görülmektedir⁵⁵. Özellikle gösterilerde ve törenlerde seksonlar bu ayıların üzerine bırakılırdı⁵⁶. 1740-41 yılında yapılan gösterilerde iki sekson köpeği bir ayının üzerine saldırtılmış ancak iki sekson bir ayıya baş edememiştir. Fakat üçüncü seksonun da salınması neticesinde köpekler ayıyı alt etmişlerdir⁵⁷. Bu bilgiler sekson köpeğinin ne denli güçlü olduğunu göstermektedir. Resmi törenlerde yapılan tertiplerde canbazlar, ciritçiler, cüceler, pehlivanlar, seksonlar ve ayılar türlü gösteri ve eğlencelerde bulunurlardı. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu namına yapılan ziyafette yukarıda isimleri sayılan kişi ve hayvanlar çeşitli oyunlar tertip etmişlerdir⁵⁸. Gösterilerde seksonlar yalnızca ayıların üzerine değil fillerin üzerine de saldırtılıyordu. Seksonların saldırılarına dayanamayan fil bağırıtlar içerisinde kaçmak zorunda kalmıştır⁵⁹. Seksoncubaşının sorumlu olduğu ortayı idare etmek dışında farklı görevleri de vardı. Bunların başında devşirilecek çocukları toplamak geliyordu⁶⁰. Kanuna göre devşirme yapmaları için ilk önce solakbaşılara sorulurdu. Eğer onlar ihtiyar olduklarını öne sürerek gitmek istemezlerse bu kez devşirmeyi yapmak üzere zağarcıbaşı, seksoncubaşı, turnacıbaşı gibi ağa bölükbaşalarına teklif götürülürdü⁶¹. Nitekim seksoncubaşının devşirme yaptığı belgelere yansımıştır. 1595 senesinin sonlarına doğru Anadolu ve Rumeli taraflarında seksoncubaşı, zağarcıbaşı ve bazı ocak ağaları acemi oğlanı toplamışlardır⁶².

17. Yüzyılda Seksoncu⁶³

55 COA AE.SAMD III. 84/8411; COA C.SM. 4/189.

56 Hezarfen Hüseyin Efendi, 148.

57 Vakânüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi Sâmi ve Şâkir Tarihleri İle Birlikte 1730-1744*, Mesut Aydınar (Haz.), (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007), 647.

58 Câbî Ömer Efendi, s. 977, 990.

59 Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi-Nâme*, Fahri Ç. Derin (Haz.), (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008), 176, 178.

60 Abdülkadir Özcan, "Saksoncubaşı", 456.

61 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, 12.

62 Topçular Katibi 'Abdülkâdir (Kadri) Efendi, s. 111.

63 thejanissaryarchives.wordpress.com/2015/10/28/ralamb-ottoman-costumes-book-1658/ralamb-105-samsoncu-dog-keeper-janissary/ (Erişim Tarihi: 11.09.2020).

Kuruluş amacı padişahın av köpeklerine bakmak olan seksoncu ortası ilerleyen zamanlarda ocağın diğer ortaları gibi askerlik vazifesiyle sorumlu tutulmuşlardır⁶⁴. Koçu, sekson cinsi köpeklerin seferde ordugâh muhafazasında kullanıldığını belirtmiştir⁶⁵. Bunun yanı sıra Boğdan'da çıkan huzursuzluğun giderilmesi amacıyla 600 kişilik yeniçeri birliğinin başına seksoncubaşı, zağarcıbaşı ya da yayabaşının getirilerek Boğdan'daki Kapıcıbaşı Sinan Ağa'nın yanına gönderilmesi istenilmiştir⁶⁶. Yine 1698 senesinde sefere katılmakla görevlendirilen seksoncubaşının maiyetinde 3.250 yeniçeri bulunmaktaydı⁶⁷. Her türlü verilen askeri görevi ifa etmekle sorumlu olan seksoncubaşı bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'ne gelen elçilerin kendi ülkelerine sağ salim ulaştırmada da vazifelendirilmiştir. Başkentten ayrılarak ülkesine gitmek isteyen İran elçisine 1740 yılında seksoncubaşı yanına aldığı bir yazıcı ve üç çavuş ile eşlik etmiştir. Seksoncubaşı Üsküdar-Tokat-Kars güzergâhından giderek İran elçisini ülkesine yolcu etmiştir⁶⁸.

16. yüzyıldan itibaren bostancılar da tazi, zağar ve sekson beslemeye başlamışlardı. 17. yüzyılın başlarında iyi seksonlar artık bostancılar tarafından beslenilmiş ve iyi seksonlar bostancılar tarafından alındığı için yetmiş birinci ortaya verilmez olmuştur. Yine de geleneği devam ettirmek adına padişah sefere gideceği zaman seksoncular bostancılardan emaneten iyi sekson alarak görevlerini ifa ederlerdi⁶⁹. Ancak bu durum seksoncuların sekson besleme vazifelerinin tamamen pasifize olduğunu göstermemektedir. Her ne kadar bu alanda bostancılar öne çıkmış olsa da ilerleyen tarihte bostancı ocağıyla birlikte yetmiş birinci ortaya da sekson verildiği görülmektedir⁷⁰. Bununla birlikte Evliya Çelebi'nin aktardığına göre 17. yüzyıl İstanbul'unda hem bostancılar hem de yeniçerilere ait toplamda iki adet samsonhane (seksonhane) bulunmaktadır⁷¹.

3. Seksonların Temini

Devletin sekson ihtiyacı imparatorluğun çeşitli yerlerinden ve hatta ülke sınırları dışından temin ediliyordu. İhtiyaç doğrultusunda padişahın emirlerine binaen görevlilere iletilen talimatlar ile temin edilen seksonların İstanbul'a gönderilmesi sağlanıyordu. 6 Temmuz 1573 tarihli hükme göre Taraklı Yenicesi, Göynük, İnegöl, Mudurnu, Akhisar ve Geyve kadılarında bölgelerinde padişah avlarında avlanabilecek işe yarar seksonların toplanarak bahçe ustalarından Mustafa ile İstanbul'a gönderilmesi istenilmiştir. Adı geçen kazalarda var olan seksonların sayısının bildirilmesi istenildiği gibi ayrıca sekson temini esnasında halkın rencide edilmemesi de tembih edilmiştir⁷². 16. yüzyıldan itibaren bostancılarında sekson besledikleri yukarıda ifade edilmişti. Bundan dolayıdır ki temin edilecek seksonlar gerek bostancı ocağına gerekse yetmiş birinci ortaya

64 Pakalın, 112.

65 Reşad Ekrem Koçu, *Yeniçeriler* (İstanbul: Doğan Kitap, 2019), 83.

66 COA A.DVNS.MHM.d. 24/496.

67 COA AE.SMST.II. 90/9696.

68 COA C.HR. 46/2261; COA C.HR. 184/9183.

69 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, 143; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları I*, 202.

70 COA HAT 1140/45357.

71 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi I. Kitap*, 253.

72 "Taraklı Yenicesi ve Göynük ve İnegöl ve Mudurnu ve Akhisar ve Geyve kadılarına hüküm ki şikâr-ı hümâyûn için hâssa-i hümâyûnuma yarar sakson lazım olduğu bostancılarım başı Hasan dâme mecduhû ilâm itmeğin taht-ı kazanuzda bulunan yerlerden cem idüib getürmek için bağçe ustalarından Mustafa irsal olundu buyurdum ki vardukda bu babda mukayed olub her kangınızın taht-ı kazasında hâssa-i hümâyûnuma yarar sakson bulunursa şimdiye değin alunu gelan yerden teallül itdirmeyüb miri için mezkur aliverüb südde-i saadetime gönderesin ve her birinizin taht-ı kazasında ne mikdar sakson bulunub olduğunu yazub bildiresün amma bu bahane ile kimesneden celb ve ahz olunmaktan hazer eylesesin." COA A.DVNS.MHM.d. 22/260.

veriliyordu⁷³. 14 Aralık 1609 tarihli emir ile Kocaeli, Hüdavendigâr ve Bolu sancaklarından zağar, tazı ve sekson toplanılması istenilmiştir⁷⁴. 1613 yılında İstanbul'daki seksonların çoğunun helak olmasıyla birlikte şikâr-ı hümayun'da kullanılmak üzere Rumeli kadılarına, Eflak ve Boğdan voyvodalarına emir gönderilerek buldukları yerlerde olan seksonlardan İstanbul'a gönderilmesi istenilmiştir⁷⁵. Ortanın kuruluşunda seksonların kaynağının Eflak ve çevresinin olması ilerleyen yıllarda da sekson ihtiyacının bu bölgeden karşılanması için girişimleri beraberinde getirmiştir. Ocakta "güzide seksonların bulunması" kural olduğu için ihtiyaç duyulduğu vakit sekson temin etmek üzere Eflak ve Boğdan taraflarına başvurulmuştur⁷⁶. Hatta bu bölgelerinde ilerisine gidilerek Avusturya ve Hotin'den sekson istenilmiştir. 24 Şubat 1757 tarihinde Hotin muhafızı Mehmed Paşa tarafından İstanbul'a 10 adet sekson gönderilmiştir. Seksonların nakli için Hotin muhafızı Mehmed Paşa tarafından tanesi 55 kuruştan olmak üzere 3 adet at arabası kiralanır. Toplamda İstanbul'a gönderilecek seksonların ulaşım ücreti için 165 kuruş ödenir. At arabalarının her biri 4 genç at tarafından çekilen arabalardır. Seksonları İstanbul'a götürme vazifesi Yovanis veled-i Arsini, Solakoğlu Yovaniçe veled-i Marko ve Uzun Yovan veled-i Urso'ya verilir⁷⁷. Avcıbaşı aracılığıyla Avusturya taraflarından 23 Mart 1804 tarihinde ise 12 sekson alınmıştır⁷⁸. Ayrıca seksonlar devletlerarası diplomatik ilişkilerde bir hediye olarak takdim edilmiştir. Nitekim İngiltere ve Alman bölgelerinden birçok sekson hediye olarak Osmanlı padişahına gönderilmiştir⁷⁹.

17. yüzyılda Evliya Çelebi sekson cinsi köpeklerin ne denli değerli olduğunu ve onlara gösterilen rağbeti bu köpeğin yavrusunu alabilmek adına insanların kendi dişi köpekleriyle çiftleştirebilmek için 50 koyun verdiğini vurgulamıştır. Yine sekson köpeğinin değerini 500 koyun olarak belirtmiştir⁸⁰. Çelebi'nin abartılı bir üslup kullandığı herkesçe bilinmesine rağmen o dönemde sekson cinsi köpeklere gösterilen ilgiyi ortaya koyması açısından verdiği bilgiler değerlidir.

4. Seksonların Bakımı

Seksonların fizyolojik ihtiyaçlarını gidermek amacıyla ilk dönemlerde ekmek verildiği bilinmektedir⁸¹. İlerleyen yıllarda seksonlara hayvansal gıdaların verildiği görülmektedir. Bu doğrultuda İstanbul'daki seksonların yiyecek ihtiyacı işkembeci esnafı tarafından verilen işkembelerle karşılanıyordu⁸². 17. yüzyılda zağarcılar ve seksoncular ocağına her gün altışar

73 "... seksonciyan bostani ocağıyla dergah-ı ali yeniçerileri yetmiş bir meyanesine virilmek üzere ... lazım gelen seksonun tedarik ve irsali babında ..." COA HAT 1140/45357.

74 COA A.DVNS.MHM.d.78/1464. Ayrıca Hayrabolu, Şumnu ve Pınarhisar kadılarına gönderilen emirde bostancıbaşı tarafından Samson ihtiyacı olduğu ifade edilmiş, gönderilen fermanla bu yörelerde devlete yarar samson var ise zapt edilmesi istenilmiştir. COA A.DVNS.MHM.d. 78/180.

75 COA A.DVNS. MHM.d. 81/563.

76 "...Seksonhane ocağında güzide seksonlar bulunması kaideden ocağ-ı mezburda güzide seksonların adem-i vücuduna mebni kemâ fi's-sabık Eflak ve Boğdan taraflarından celbi lazımeden olduğu beyanıyla müntehab ve mümtaz olarak on res sekson tedarik birle dersaadet'e irsal ve ocağ-ı mezkur tarafına teslim olunması tenbihatına havi..." COA HAT. 39/1952. Belgede geçen "seksonhane ocağı" ifadesinden kastedilen bostancı ocağı olmalıdır.

77 TS.MA.e. 1046/63.

78 COA HAT. 39/1952; Evliya Çelebi, "samson" adlı iri köpeklerin Alman taraflarından getirildiğini belirtir. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 7. Kitap*, Yücel Dağlı, vd. (Haz.), (İstanbul: YKY, 2003), 334.

79 Sunar, 39.

80 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap*, 280.

81 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, 143.

82 COA A.DVNS.MHM.d. 98/2.

eşek yükü temizlenmiş işkembe veriliyordu⁸³. Zağar ve seksonlara işkembe tedariki sağlayan işkembeci esnafına bu hizmetlerinden ötürü dışarıdan farklı kimselerin müdahale etmelerine izin verilmemiştir⁸⁴. Çünkü işkembeci esnafı seksonlara verdiği işkembe karşılığında muhtesip, kul oğlanları ve yasakçılara vermeleri adet olan haftalıklardan muaf tutuluyordu⁸⁵. Padişah av için İstanbul dışına çıktığında seksonların ihtiyaçları gittiği bölgedeki işkembeci esnafından karşılanmaya çalışılmıştır. Padişahın Edirne’de olduğu dönemde zağar ve seksonların karınlarının Edirne işkembeci esnafı tarafından doyurulması emredilmiştir⁸⁶. Bostancılar tarafından Kule bahçesi yakınlarında beslenen seksonlara koyun kelleleri verilmekteydi. Esasında buradaki seksonların sayısı 1780 yılına gelindiğinde artış göstermiş ve 28 olmuştur. Buradaki seksonlar için günlük kasapbaşından alınan 56 koyun kellesi yetersiz gelmiştir. Bundan dolayı bostancı ocağındaki seksonlar için günlük 86 koyun kellesi verilmiştir⁸⁷.

Fizyolojik ihtiyacın yanı sıra seksonları kontrol etmek için bağlandıkları zincire ve tasmalara da ihtiyaç var idi. Yetmiş birinci ortadaki seksonlar için devlet her yıl “halta ve gerdane parası”, “halka parası” adıyla tasma ücreti olarak 70 kuruş ödemektedir⁸⁸. Ocakta yer alan seksonların ve miri ayıların zincirlerinin yapımı ve tamiriyle ilgilenmeleri üzere bazı kişilerin görevlendirildikleri tespit edilmiştir. Seksonlara ve aylara lazım olan zincirleri yapmakla ya da tamir etmekle görevli olan 8 kıpti bulunuyordu. Demirci olarak kaydedilen bu 8 kıpti yaptıkları hizmet karşılığında cizye, ispenç, avarız, tekâlif-i örfiye ve şâkka gibi vergilerden muaf idiler. Zaman içerisinde 8 kıptinin ölmesi ve yerlerine görevlerini ifa edecek yakınlarının bulunmaması üzerine 1709 yılında İbrahim veled-i Baki adlı şahıs sekson ve ayıların zincirlerini yapma görevine atanmıştır. İbrahim de tıpkı kıptiler gibi yaptığı iş doğrultusunda vergilerden muaf tutulmuştur⁸⁹. Kıptilerin görevleri sadece zincir yapmak değil aynı zamanda sekson ve ayılar için süpürge yapmakla da vazifelendirilmişlerdi⁹⁰. Görüldüğü üzere seksonların yiyecek, tasma ve zincir masraflarını devlet ya doğrudan kendisi karşılamış⁹¹ ya da başkalarını yükümlü tutarak karşılatmıştır. 1826’ya kadar faaliyetlerine devam eden seksoncu ortası Yeniçeri ocağının kapatılmasıyla ortadan kalkmıştır.

83 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap*, 282.

84 COA A.DVNS.MHM.d. 98/2.

85 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları I*, 201.

86 COA A.DVNS.MHM.d. 111/2427.

87 COA C.SM. 46/2318.

88 Farklı senelere ait ödemeler için bkz. COA C.SM. 132/6637; COA C.AS. 489/20429; COA C.AS. 1159/51564; COA AE.SİBR 2/172; COA AE.SİBR 2/173; COA C.AS. 427/17737; COA AE.SABH I 200/13361; COA C.AS. 91/4195; COA C.AS. 16/671.

89 COA AE.SAMD III. 84/8411.

90 COA C.SM. 4/189.

91 *Kavanin-i Yeniçeriyân*, 208.

17. Yüzyılda Seksonculardan Bir Kesit⁹² (En Arkada Elllerinde Köpek Olanlar)**Sonuç**

Fatih Sultan Mehmed döneminde kurulduğu rivayet edilen seksoncu ortası, zaman içerisinde sadece av maksatlı sekson beslememiş, baktıkları seksonları gösterilerde ve savaşlarda ordugâh muhafazasında da kullanmışlardır. Çalışma da tespit edilen hususların başında ocağa adını veren seksonların dışında ocakta aynı zamanda ayıların da beslenmekte olduğudur. Nitekim gösterilerde seksonun rakibi olarak ortaya çıkacak olan ayının da temin edilmesi gerekiyordu. Bu maksatlarla işlevini sürdüren seksoncu ortası sekson besleme görevini bir nevi bostancılara kaptırmalarıyla yavaş yavaş etkinliğini yitirir olsa da varlığını ve teşrifattaki yerini korumayı başarmıştır. Ocak ağaları içerisinde yer alan seksoncubaşı ortasını idare etmek ve seksonların bakımıyla yükümlü olmakla birlikte savaş esnasında bunların haricinde taraflarına tevdi edilen tüm vazifeleri yerine getirmiştir. Barış zamanında ise başta devşirilecek çocukları toplamak üzere verilen diğer görevleri ifa etmiştir. Av, gösteri, törenler ve savaşlarda kullanılan seksonların temini belirli aralıklarla gerek ülke içinden gerekse ülke sınırları dışından temin edilmiştir. Doğrudan teminin yanı sıra seksonların diploması alanında hediye olarak da İstanbul'a gönderilmesi sekson cinsi köpeğin önemini ayrıca ortaya koymaktadır. Hediye olarak gönderilen seksonların haricinde getirilen seksonlardan yeni nesil sekson üretmekte başarısız olunduğu ve eldeki seksonların tam anlamıyla muhafaza edilemediği görülmektedir. Bu şekilde faaliyetlerine devam eden seksoncu ortası varlığını 1826'da ocağın kaldırılışına kadar korumayı başarmıştır.

92 17. Yüzyılda İsveç Büyükelçisi Claes Rålamb'ın Yaptırıldığı Tablolarla Avcı Mehmed'in Alay-ı Hümayunu, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 83.

Kaynakça

1. Arşiv Vesikaları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (COA)

Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.): 22, 24, 78, 81, 98, 111, 131.

Bab-ı Defteri Teşrifat Defterleri (D.TŞF.d.): 26099.

Ali Emiri Sultan İbrahim (AE.SİBR): 2/172, 2/173.

Ali Emiri Mehmed IV (AE.SMMD.IV)

Ali Emiri Mustafa II (AE.SMST.II): 90/9696.

Ali Emiri Ahmed III (AE.SAMD III.): 84/8411.

Ali Emiri Osman III (AE.SOSM.III): 17/1112.

Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH I): 200/13361.

Cevdet Askeri (C.AS): 16/671, 91/4195, 130/5795, 403/16640, 427/17737, 466/19465, 489/20429, 1159/51564.

Cevdet Hariciye (C.HR): 46/2261, 184/9183.

Cevdet Saray (C.SM.): 4/189, 46/2318, 132/6637.

Hatt-ı Hümayun (HAT): 1436/59032, 39/1952, 1140/45357.

İbnülemin Askeriye (İE.AS.): 57/5147.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e.): 670/35, 690/33, 1046/63.

2. Ana Kaynaklar

Abdurrahman Abdi Paşa. *Vekâyi-Nâme*. Fahri Ç. Derin (Haz.). İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.

Ahmed Cevad Paşa. *Tarih-i Askerî-i Osmanî, Kitab-ı Evvel: Yeniçeriler: Yeniçerilerin İhdasından İlhasına Değın Ahval-i Tarihlerini Bahisdir*. İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1299.

Câbî Ömer Efendi. *Câbî Tarihi I*. Mehmet Ali Beyhan (Haz.). Ankara: TTK, 2003.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap*. Haz. Robert Dankof, vd. İstanbul: YKY, 2006.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 7. Kitap*. Yücel Dağlı, vd. (Haz.). İstanbul: YKY, 2003.

Eyyubî Efendi Kanûnnâmesi. Haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1994.

Hezarfen Hüseyin Efendi. *Telhisü'l-Beyan Fi Kavanin-i Al-i Osman*. Sevim İlgürel (Haz.). Ankara: TTK, 1998.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBBAK) K0456 Numaralı Yazma Eser.

İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789) *Taylesanizâde* Hâfız Abdullah Efendi *Tarihi*. Feridun M. Emecen (Haz.). İstanbul: Tatav Yayınları, 2013.

Kavanin-i Yeniçeriyân, Tayfun Toroser (Haz.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.

Sayın, Abdurrahman Vefik. *Tekâlif Kavaidi*. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Yayınları, 1999.

Topçular Katibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi. *Topçular Katibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi I*. Ziya Yılmaz (Haz.). Ankara: TTK, 2003.

Vakanüvis Subhî Mehmed Efendi. *Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri İle Birlikte 1730-1744*. Mesut Aydın (Haz.). İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007.

Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatırası. Kemal Beydilli (Haz.). İstanbul: Pınar Yayınları, 2019.

17. Yüzyılda İsveç Büyükelçisi Claes Rålamb'ın Yaptırıldığı Tablolarla Avcı Mehmed'in Alay-ı Hümayunu, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2006

3. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Alkan, Mustafa, Gökbuğa, Ferdi. “XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Av Teşkilatı’nın Silistre Sancağındaki Yapılanması”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi* 17, (2015): 23-39.
- Beydilli, Kemal. “Yeniçeri”, *TDVİA*, C. 43, İstanbul 2013.
- İlgürel, Mücteba. “Yeniçeriler”, İA, MEB, C. XIII, İstanbul 1986.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye II*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- Kazım Kartal, “1840-1850 Tarihlerini Kapsayan Balıkesir Ve Bigadiç Kazaları Cizye Defterlerinin Tanıtımı Ve Tahlili”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 10, (2020): 27-42.
- Koçu, Reşad Ekrem. *Yeniçeriler*. İstanbul: Doğan Kitap, 2019.
- Marsilli, Graf. *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur Ve Terakkisinden İnhitatu Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti*. M. Kaymakam Nazmi (Çev.). Ankara: Büyük Erkanıharbiye Matbaası, 1934.
- Özcan, Abdülkadir. “Turnacıbaşı”, *TDVİA*, C. 41, İstanbul 2012.
- _____. “Zağarcıbaşı”, *TDVİA*, C. 44, İstanbul 2013.
- _____. “Rikab”, *TDVİA*, C. 35, İstanbul 2008.
- _____. “Saksoncubaşı”, *TDVİA*, C. Ek-2, İstanbul 2016.
- _____. “Biniş”, *TDVİA*, C. 6, İstanbul 1992.
- Pakalın, M. Z. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 3*. İstanbul: MEB, 1983.
- Sunar, M. Mert. “Osmanlı Devleti’nde Arslanhane”, *Toplumsal Tarih*, (2018): 36-41.
- Uzunaslan, Abdurrahman. “Antik Roma’da Gladyatör Oyunları”. *Süleyman Demir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, (2005): 15-58.
- Uzunçarşılı, İ.H. *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*. Ankara: TTK, 1988.
- _____. *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları I*. Ankara: TTK, 1988.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2011.
- Üçel Aybet, Gülgün. *Avrupa Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Yıldız, Murat. *Bahçivanlıktan Saray Muhafızlığına Bostancı Ocağı*. İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2012.

4. İnternet Kaynakları

thejanissaryarchives.wordpress.com/2015/10/28/ralambs-ottoman-costumes-book-1658/ralamb-105-samsoncu-dog-keeper-janissary/ (Erişim Tarihi: 11.09.2020).

Dr. Öğr. Üyesi
Cihat TANIŞ

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
cihattanis@ahievran.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2000-731X>

Eser Geçmişi / Article Past: Başvuruda bulundu. Applied 21/9/2020 Kabul edildi. Accepted 29/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.798188>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Türk Milleti Ata'sıyla Vedalaşıyor: Anadolu'nun Bazı Kentlerinde Atatürk İçin Yapılan Matem Törenleri

The Turkish Nation Says Goodbye to his Ancestor: Mourning Ceremonies Held for Atatürk in Some Cities of Anatolia

Öz

Türk Milleti'nin önderi Mustafa Kemal Atatürk yakalandığı amansız hastalık sonrasında 10 Kasım 1938 tarihinde hayata veda etmiştir. Bu elim olay gerek Türkiye'de gerekse yurt dışında büyük yankı uyandırmıştır. Özellikle Türk Milleti Ata'sının ansızın ölümü karşısında derin bir üzüntü yaşamıştır. Vefatından sonra Atatürk'ün naaşı İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda halkın ziyaretine açılmıştır. Daha sonra Hükümet, Atatürk'ün cenaze merasiminin 21 Kasım 1938 tarihinde Ankara'da yapılması ve geçici istirahatgâhının Etnografya Müzesi olması kararını almıştır. CHP Genel Sekreterliği'nin ve Hükümetin hazırlamış olduğu cenaze merasimi programı tüm vilayetlere gönderilmiştir. Bu program sayesinde 21 Kasım günü yapılan törenler oldukça intizamlı, herhangi bir kargaşa yaşanmadan gerçekleştirilmiştir. Törenler belli bir program çerçevesinde tertip edilmelerinden kaynaklı benzerlik göstermiş olmalarına karşın içerik bakımından konuşmalar, okunan şiirler ve yaşanan duygusal anlar açısından farklılık arz etmiştir. Neticede hiçbir sıkıntının yaşanmadığı matem törenlerinde her yaştan, her meslekten binlerce insan katılmıştır. Böylelikle Türk Milleti önderine son görevini layıkıyla yerine getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Atatürk'ün Vefatı, Matem Töreni.

Abstract

The leader of the Turkish Nation, Mustafa Kemal Atatürk, died on 10 November 1938 after the relentless illness he caught. This sad event has aroused great repercussions both in Turkey and abroad. Especially, the Turkish Nation experienced a deep sadness in the face of the sudden death of its ancestor. After his death, Atatürk's body was opened for public visit at Dolmabahçe Palace in Istanbul. Later, the government decided that Atatürk's funeral would be held in Ankara on November 21, 1938, and that his temporary resting place would be An Ethnographic Museum. The funeral ceremony program prepared by the CHP General Secretariat and the Government has been sent to all provinces. Thanks to this program, the ceremonies held on November 21 were very organized, without any chaos. Although the ceremonies showed similarities due to the fact that they were organized within a certain program, they differed in terms of content, speeches, poems read and emotional moments experienced. As a result, thousands of people of all ages and professions participated in the mourning ceremonies, in which there were no problems. Thus, the Turkish nation has fulfilled its last duty to its leader properly.

Keywords: Atatürk, Death of Atatürk, The Mourning Ceremony.

ATIF: TANIŞ Cihat, "Türk Milleti Ata'sıyla Vedalaşıyor: Anadolu'nun Bazı Kentlerinde Atatürk İçin Yapılan Matem Törenleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/3 (Eylül 2020), s. (1051-1068)

CITE: TANIŞ Cihat, "The Turkish Nation Says Goodbye to his Ancestor: Mourning Ceremonies Held for Atatürk in Some Cities of Anatolia", *Journal of History and Future*, 6/3 (September 2020), pp. (1051-1068)

Giriş

Hayatının önemli bir bölümünü ülkesine adayan Atatürk, kurduğu Türk Devleti'ni her açıdan geliştirmek için büyük çaba göstermiştir.¹ Mustafa Kemal Atatürk girdiği askerlik mesleğindeki üstün başarıları sayesinde iyi bir komutan olmuştur. İstiklal Savaşı'nda elde ettiği zaferle vatani düşman işgalinden kurtarmıştır. Bunların karşılığı olarak Türk Milleti O'na Atatürk soyadını vermiştir. Nitekim Atatürk'ün, yaşadığı bu yoğun tempo zaman zaman onun bedenini yorgun ve zayıf düşürmüştür.²

Atatürk, bilindiği kadarıyla küçük yaşlarda sıtma hastalığının dışında herhangi ciddi bir hastalık geçirmemiştir. Gençliğinde sağlık bakımından sağlam bir yapıdadır. Trablusgarp Savaşı'nda gözünden, 1916 yılında Çanakkale Muharebeleri esnasında akciğerlerinden akabinde böbreklerinden rahatsızlanmıştır. Bu sebeple 1918 yılında doktorların önerisi ile Viyana'da tedavi görmüş ve oradaki kaplıcalarda dinlenmiştir. İstiklal Savaşı sürerken İstanbul'da Şile'de evinde bulunduğu sırada bir süre kulağı ağrımıştır. 1919 yılında Samsun'a çıktıktan sonra böbreklerinden yeniden rahatsızlanmış, Havza'daki kaplıcalarda kısa süre tedavi görmüştür. Sakarya Savaşı esnasında kaburga kemiğinin kırılması üzerine kısa süre tedavi görmüş ancak buna rağmen ordu karargâhından savaşı yönetmiştir.³ 1923'te koroner spazm geçirmiş, 1927'de Nutuk'unu hazırladığı sırada küçük bir rahatsızlık geçirmiştir.⁴ 1923-1927 yılları arasında kalp rahatsızlığı yaşamıştır. Ancak bu rahatsızlıkların neredeyse tamamı çok ağır olmayıp kısa sürede onun ayağa kalkmasına engel olmamıştır. Nitekim 1936 yılının Kasım ayında ciddi bir zatürre geçiren Atatürk'ün bedeni artık yavaş yavaş zayıflamaya başlamıştır.⁵

A- Atatürk'ün Son Günleri ve Vefatı

Yoğun çalışma hayatı 1937 yılından itibaren Atatürk'ün bedenindeki tahribatı geri dönülemez bir noktaya getirmiştir. Bu yıllarda burun kanamaları ve vücudunda aşırı bir kaşıntı oluşmuştur.⁶ Başka bir ifade ile Atatürk'ün askerî, siyasi, sosyal ve kültürel alanda gösterdiği olağanüstü gayret, onun bedenini yorgun düşürmüş ve 1937 yılı itibariyle çalışmalarını aksatacak ciddi bir hastalık meydana getirmiştir. Doktorları başlangıçta hastalığın ne olduğunu anlayamamışlardır. Atatürk'ün hastalığına ilk teşhisi Dr. Nihat Reşat Belger koymuştur.⁷ Belger, Yalova'da Termal Otel'de muayeneden sonra karaciğerin büyümesi ve sertleşmesinin hastalığa sebep olduğunu tespit etmiştir. Belger'e göre, Atatürk'ün hastalığı sirozdur. Diğer Türk ve yabancı doktorlar da Berger'in teşhisini onaylamışlardır.⁸ Böylelikle Atatürk'ün hastalığının siroz olduğu geç de olsa anlaşılmış ve tedavisi için perhizler konulmuştur. 1 Şubat 1938'e kadar Yalova'da kalmıştır.⁹ Bu

1 Yavuz Haykır, (2014). "Atatürk'ün Ölümü Dolayısıyla Elazığ'da Yapılan Matem Töreni", *Turkish Studies*, 9/4, s.530.

2 Uğur Üçüncü (2013). "Atatürk'ün Ölümü ve Cenaze Törenlerinin Türkiye'deki Yansımaları", *JASSS*, 6/7, s.1187.

3 Tahir Kodal, (1999). "Atatürk'ün Ölümü ve Denizli Kamuoyu", *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5, s. 17-18.

4 Hakan Uzun, (2009). "Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 43, s. 532.

5 Ebru Güher, (2018). "Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk'ün Vefatının Kamuoyuna Yansımaları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5/18, s. 96.

6 Üçüncü, s. 1187.

7 Nermin Zahide Aydın, (2019). "Mustafa Kemal Atatürk'ün Ölümü Üzerine Kilis Basınında Yer Alan Haberler", *Muallim Rıfat Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1/1, s. 70.

8 Uğur Üçüncü, (2013). "Atatürk'ün Cenaze Merasimi Sırasında Türkiye'de Yapılan Matem Törenleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 8/1, s. 80.

9 Üçüncü, s. 1188.

süre içerisindeki tedavisi gayet faydalı sonuçlar doğurmuş; kaşıntıları azalmış, iştahı açılmıştır. Dr. Belger'in tedavinin üç hafta daha sürdürülmesi ısrarlarına rağmen Atatürk, 1 Şubat'ta Yalova'dan ayrılarak Bursa'ya gelmiştir. 3 Şubat günü öğleden sonra Bursa'dan Mudanya'ya, buradan da Ege Vapuru ile İstanbul'a gelmiş ve Dolmabahçe Sarayı'na geçmiştir.¹⁰

Yalova'dan sonra İstanbul'a varınca bu kez de zatürreye yakalanmıştır. Bu esnada devlet işlerini aksatmamış bir yandan yabancı devlet adamlarını karşılamış öte yandan Hatay meselesi ile yoğun bir şekilde ilgilenmiştir. Yoğun tempo hastalığını tekrardan artırmış bunun üzerine Fransa'dan Prof. Dr. Fisenger çağırılmıştır. Ayrıca 1938 yılının ilk günlerinden itibaren Fransa'ya ilaç siparişleri yapılmıştır. Bu arada az önce ifade edildiği üzere Hatay meselesinin siyasî bakımdan zorlu bir süreçten geçiyor olması üzerine doktorların karşı çıkmalarına rağmen, Atatürk Mersin ve Adana seyahatlerine çıkmıştır. Bu seyahat ona yaramamış ve rahatsızlığı iyice ilerlemiştir. İstanbul'a varınca İstanbul Savarona yatında dinlenmeye ve tedaviye alınmıştır.¹¹ Yattaki yaşam da iyi gelmeyince 25 Temmuz'dan itibaren Dolmabahçe Sarayı'nda tedaviye devam edilmiştir. Tedaviler devam ederken, Atatürk'ün hastalığı halk arasında duyulmuştur. Bu haber üzerine Türk Milleti Atatürk'ün hastalığını yakından takip etmiştir.¹²

Atatürk'ün sağlık durumuyla ilgili gelişmeler Cumhurbaşkanı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak tarafından düzenli bir şekilde Başbakanlığa bildirilmiştir.¹³ Hükümet ise durumu basın aracılığıyla Türk kamuoyu ile paylaşmıştır. Nitekim Atatürk, sağlığının kısmen iyi olduğu günlerde devlet meseleleri ile ilgilenmeyi ihmal etmemiştir. Örneğin, Kayseri Belediye seçimlerini yakından izlemiştir. Bu esnada Cumhuriyet'in 15. Yıldönümü kutlamaları ve TBMM'nin açılış merasimi yaklaşmıştır. Atatürk Ankara'daki törenlere gitmeyi çok arzulamıştır. Fakat gerek doktorların gitmemesi yönündeki tavsiyesi gerekse hastalığın ağır seyretmesi bunu engellemiştir. Bu nedenle ilk kez Cumhuriyet Bayramı ve Meclis'in açılış törenleri Atatürk olmadan yapılmıştır. O'nun adına Başbakan Celal Bayar bir açılış konuşmasını yapmıştır.¹⁴

Bu esnada siroz hastalığı nedeniyle Atatürk'ün karnı su topluyordu. Doktorlar, yaptıkları ponksiyonlarla Atatürk'ün karnından birkaç kez su almışlardır. Atatürk operasyonların tehlikeli olacağı kanaatiyle vasiyetnamesini yazdırmıştır.¹⁵ İkinci ponksiyon, 22 Eylül'de yapılmış ve 12 litre su alınmıştır. Atatürk yapılan ponksiyonlar sonrasında rahatlamaktaydı. Ancak karın bölgesi kısa süre içinde yeniden su toplamıştır. Atatürk'ün sağlık durumu 8 Kasım akşamı saat 18:30'dan itibaren kötüleşmiştir. Ağırlaşan hastalığı gazeteler ve radyo vasıtasıyla Hükümet'in hazırladığı bir tebliğle halka duyurulmuştur. Doktorlar Atatürk'ün başucundan ayrılmamaya başlamıştır.¹⁶ Nitekim bütün çabalara rağmen Türk Milleti'nin Ata'sı 10 Kasım günü saat 09:05'te hayata veda etmiştir. Ata'nın vefatı Türk basınında geniş bir şekilde yankılanmıştır.¹⁷ 20. yüzyıla damgasını vuran en büyük liderlerden biri olan Atatürk'ün ölümü Türk halkını derinden üzmüştür. Bunun

10 İbrahim Çakır, (2007). *Atatürk'ün Ölümünün Türk Basınındaki Yankıları*, Niğde Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde, s. 58-59.

11 Kodal, s. 18

12 Haykır, s. 531.

13 BCA, 30.10.0.0.1.4.3; BCA, 30.10.0.0.1.4.5; BCA, 30.10.0.0.1.4.6; BCA, 30.10.0.0.1.4.7; BCA, 30.10.0.0.1.4.8; BCA, 30.10.0.0.1.4.9;

14 Konuşmanın tam metni için bkz. T.C. Resmî Gazete, 2 Kasım 1938, S. 4052, s. 10815-10817.

15 BCA, 30.10.0.0.808.1.

16 Üçüncü, s. 1190-1192.

17 Akşam, 10 Kasım 1938, nr. 7210, s. 1; Anadolu, 11 Kasım 1938, nr. 7679, s. 1; Aydın, 11 Kasım 1938, nr. 389, s. 1; Cumhuriyet, 10 Kasım 1938, nr. 5208, s. 1; Son Posta, 10 Kasım 1938, nr. 2976, s. 1; Tan, 11 Kasım 1938, nr. 1180, s. 1; Ulus, 10 Kasım 1938, s. 1.

yanı sıra onun ölümü yurt dışında da büyük yankı uyandırmıştır.¹⁸ Birçok ülkenin elçiliği Dışişleri Bakanlığını ziyaret ederek taziyede bulunmuşlardır.¹⁹ Ayrıca üniversite öğrencileri Atatürk için toplanmışlar ve ant içip onu yad etmişlerdir.²⁰

B- Atatürk'ün Cenaze Töreni Hazırlıkları ve Ankara'da Yapılan Tören

10 Kasım günü Atatürk'ün vefatı önce İstanbullular tarafından öğrenilmiş ardından acı haber hızla tüm Türkiye'ye yayılmıştır.²¹ Haberin ardından İstanbul'da sinemalar, tiyatrolar ve her türlü eğlence yerleri kapanmış, birçok dükkân ya kepenklerini indirmiş ya da tamamen kapatmıştır. İstanbul ahali sokakları, Ata'sı için doldurmuştur. Birçok okulda öğleden sonra ders yapılmamış, öğretmenler öğrencilerini teskin etmeye çalışmışlardır. Anadolu'da halk gözyaşları içinde Atatürk anıtları önünde toplanmış ve radyodan yapılacak açıklamaları beklemiştir. Ayrıca kamu kurumlarında bayraklar yarıya indirilmiştir. Türkiye'deki yabancı elçilikler de bayraklarını yarıya indirerek Türkiye'nin millî matemine katılmışlardır.²²

Atatürk'ün naaşı 11 Kasım'da defin işleri için hazırlanmıştır. İlk olarak tahnit işlemi yapılmıştır. Tahnitten sonra vücut tabut içine konmuştur. Ardından 14 Kasım 1938 günü Dolmabahçe Sarayı Merasim Salonundaki katafalka konulmuştur.²³ Burada İstanbul halkının Ata'sını ziyaret etmesi sağlanmıştır.²⁴

15 Kasım 1938'de Atatürk'ün cenaze töreninde yapılacak masrafların karşılanması amacıyla dönemin parasıyla 500 bin TL tutarında bir meblağ belirlenmiştir.²⁵ Bu arada tüm Türkiye'de bir ay süre ile yas ilan edilmiştir.²⁶ Cenaze töreninin ise 21 Kasım Pazartesi Ankara'da yapılması kararlaştırılmıştır. Ankara'daki Cenaze töreni ve yurdun diğer vilayetlerinde yapılacak olan matem törenlerinin nasıl organize edileceği ile ilgili hükümet tarafından bir kararname çıkarılmıştır.²⁷ Bu kısa kararnameye ek olarak CHP Genel Sekreterliği tarafından bir de genelge yayınlanmış ve tüm vilayetlere gönderilmiştir.²⁸ Buna göre, 15.11.1938 tarihli ve 1310 sayılı genelge ile;

1- Ankara'da 21 Kasım Pazartesi günü saat 11:00'da yapılacak olan cenaze merasiminin yanı sıra diğer şehirlerin Halkevlerinde de bir tören organize edilecek ve törenler İstiklal Marşı ile açılarak Atatürk'ün hayatı hakkında yapılacak bir konuşmadan sonra gençliğe hitabı okunacak ve üç dakika saygı duruşu ile törene son verilecektir. Aynı gün saat 14:00'da başlayacak törende Halkevi bulunan yerlerde üyelerden bir kişi gönderilen genelgeye uygun konuşma yapacaktır.

2- 22 Kasım tarihi olan Salı gününden itibaren halkevleri normal faaliyetlerine geri

18 Ramazan Çalık (2002). "Atatürk'ün Vefatı ve Alman Basını", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 18/54, s.885; Akşam, 13 Kasım 1938, nr. 7213, s. 2; Anadolu, 13 Kasım 1938, nr. 7681, s. 1; Cumhuriyet, 14 Kasım 1938, nr. 5212, s. 5.

19 Akşam, 11 Kasım 1938, nr. 7211, s. 2; Cumhuriyet, 13 Kasım 1938, nr. 5211, s. 1; Tan, 12 Kasım 1938, nr. 1181, s. 9.

20 Cumhuriyet, 14 Kasım 1938, nr. 5212, s. 5; Tan, 14 Kasım 1938, nr. 1183, s. 1.

21 Akşam, 10 Kasım 1938, nr. 7210, s. 1.

22 Anadolu, 18 Kasım 1938, nr. 7686, s. 3; Cengiz Akseki, (2016). "Atatürk'ün Ölümünün Türk Ulusal Basınına Yansıması (1938-1939)", *BELGİ*, 12, s. 202-203.

23 Tunç Boran, (2011). "Atatürk'ün Cenaze Töreni: Yas ve Metanet", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 7, s. 491.

24 Son Telgraf, 16 Kasım 1938, nr. 610, s. 1; Akşam, 16 Kasım 1938, nr. 7216, s. 1; Anadolu, 19 Kasım 1938, nr.7687, s. 1.

25 Akşam, 15 Kasım 1938, nr. 7215, s. 1, 5; Anadolu, 15 Kasım 1938, nr. 7683, s. 1; Cumhuriyet, 15 Kasım 1938, nr. 5213, s. 1.

26 Alev Özbil, (2012). "Türkiye Cumhurbaşkanlarının Cenaze Merasimleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 11/22, s. 27-29.

27 Akşam, 15 Kasım 1938, nr. 7215, s. 7; Akşam, 16 Kasım 1938, nr. 7216, s. 4.

28 Akşam, 16 Kasım 1938, nr. 7216, s. 2.

dönecektir. Ancak Atatürk'ün vefatı olan 10 Kasım 1938 tarihinden itibaren bir ay zarfında Halkevlerinde balo, ziyafet, çaylı dans gibi toplantılar yapılmayacak, CHP ve Halkevi mensupları bu müddet içinde akşam yemeklerine icap etmeyeceklerdir.²⁹

- 3- Halk saat 14:00'da heykel ve büst olan yerlerde bunların etrafında, olmayan yerlerde ise Cumhuriyet meydanlarında toplanacaktır.
- 4- Heykel ve büst bulunmayan meydanlarda büyük bir kürsü üzerine Atatürk'ün fotoğrafı konacaktır. Kürsü Türk ve CHP bayrakları ile örtülecek başka hiçbir siyasi işaret bulunmayacaktır.
- 5- Toplanma intizamlı bir şekilde düzenlenecektir. Bunun için bir komisyon toplanacak ve kroki hazırlayacaktır.
- 6- Atatürk'ün emanet ettiği Türk Gençliği en ön safta yerini alacaktır.
- 7- Bando Chopin ve Beethoven'un matem marşlarını çalabilecektir. Bu marşların çalınmadığı yerlerde sadece İstiklal Marşı çalınacaktır. Bando olmayan yerlerde ise İstiklal Marşı ağızdan söylenerek törene başlanacaktır.
- 8- Tören bu şekilde açıldıktan sonra her yerde üç konuşma yapılacaktır. Bunları CHP temsilcisi, belediyelerden bir kişi, belediye olmayan yerlerde köy ihtiyar heyeti üyelerinden biri ve halktan bir genç yapacaktır. Konuşmalar ant içilerek bitirilecektir.
- 9- Tam saat 16:00'da genelgeye göre üç dakikalık saygı duruşuna geçilecektir.
- 10- Saygı duruşunun ardından altı meşale ateşlenecek ve Atatürk büstü veyahut heykeli önünden saygı geçidi yapılarak törene son verilecektir.
- 11- Toplanma meydanına gelirken isteyenler Atatürk büstüne çelenk veya çiçek koyabilirler.
- 12- Yapılan merasimler mümkün olduğunca fotoğraflanıp CHP Genel Merkezi'ne gönderilecektir.³⁰

Yukarıda belirlenen talimatlar doğrultusunda 21 Kasım'da bütün ülkede resmi dairelerin ve okulların, eğlence yerlerinin kapanması, cenaze gününün ertesi gününe kadar bayrakların yarıya indirilmesi, cenaze töreninin yapılacağı gün il ve ilçe merkezlerinde Atatürk'ün anısına tören yapılmasına karar verilmiştir. 21 Kasım günü Ankara dışındaki bütün illerde yapılacak törenlerde uyulacak esaslar ile Halkevlerinde yapılacak törenlerin şekli belirlenmiş, 10 Kasım'dan itibaren bir ay süre ile devlet memurlarının, CHP ile halkevi üyelerinin verilecek akşam yemeklerine katılmamaları ve kendilerinin de davet vermemeleri kararlaştırılmıştır.³¹

Atatürk'ün naaşının İstanbul'dan Ankara'ya nakli ve Ankara'daki törenle ilgili olarak oldukça ayrıntılı bir program hazırlanmıştır. Programda, İstanbul'da yapılacak törenden, naaşın nereden, nasıl ve ne şekilde alınacağı, törende giyilecek kıyafetlerden, kimin nerede ve nasıl duracağına, Atatürk'ün naaşının geçeceği güzergâhlar ve güzergâhlarda neler yapılacağına belirlenmesine

29 BCA, 490.1.0.0.4.19.15, Lef 1-2.

30 BCA, 490.1.0.0.4.19.15, Lef 1-5; Tan, 16 Kasım 1938, nr. 1185, s. 3.

31 Ulus, 13 Kasım 1938, s.1; Anadolu, 17 Kasım 1938, nr. 7685, s. 3, 6; Özbil, s. 27-29.

kadar her türlü ayrıntı düşünülmüştür.³² Buna göre, Cenaze 20 Kasım'da trenle İstanbul'dan Ankara'ya getirilecek, istasyondan Etnografya Müzesi'ne götürülecek ve kalıcı kabri inşa edilene kadar orada kalmasına karar kılınmıştır.³³ Atatürk'ün cenazesine vatandaşların Dolmabahçe Muayede Salonu'nda 16-18 Kasım 1938 tarihleri arasında üç gün süreyle saygı sunmasının ardından harp gemilerinin refakatinde Yavuz Zırhlısıyla İstanbul'dan İzmit'e nakledilmiş, buradan da trenle Ankara'ya ulaşmıştır.³⁴

Ankara'daki cenaze töreni çok büyük bir kalabalık eşliğinde gerçekleşmiştir. Törene birçok ülkeyi temsil eden diplomatlar katılmıştır. Gerçekleşen törenin ardından saat 10:45'te cenaze korteji, meclisin önünden Etnografya Müzesi'ne Cumhurbaşkanlığı Bاندosu'nun çaldığı Chopin'in matem marşı eşliğinde hareket etmiştir. Cenaze kortejinin önünde Türk ve yabancı askerî birlikler ve bandolar yer almıştır. Askerî birliklerin ardında 80 askerin çektiği ve yanında kılıçlarını çekmiş 12 generalin bulunduğu Atatürk'ün tabutunu taşıyan top arabası ilerlemiştir.³⁵ Top arabasını Atatürk'ün İstiklal Madalyası'nı taşıyan bir general takip etmiştir. Hemen ardından kız kardeşi Makbule Hanım ve eşi yürümüştür. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak ve Atatürk'ün yaverlerinin arkasında Cumhurbaşkanı İnönü, ağır adımlarla ilerlemiştir. Cumhurbaşkanı'nın ardından Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda, Başbakan Celal Bayar, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak yer almıştır. Kortejde, daha sonra sırasıyla bakanlar, milletvekilleri, askerî ve mülkî erkân bulunuyordu. Ayrıca büyükelçiler ve yabancı temsilciler de yerlerini almışlardır.³⁶ Cenaze kortejinin güzergâhında bulunan Gençlik Parkı'nı ise halk doldurmuştur. Kortej, saat 13:10'da Etnografya Müzesi'ne ulaşmıştır. Devlet adamlarının ve korteje katılanların veda geçişi ile tören son bulmuştur.³⁷ Aynı gün Türkiye'nin bütün vilayetlerinde de matem töreni düzenlenmiştir.³⁸

C- Bazı Vilayetlerde Yapılan Matem Törenleri

21 Kasım 1938 Pazartesi günü Ankara'da ve diğer illerde düzenlenecek tören ile ilgili olarak Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği parti teşkilatlarına 15 Kasım 1938 günü bir genelge yayınlanmıştır. Yukarıda belirtilen bu genelge ile heykel ve büstlerin ne şekilde süsleneceğinden, söylenecek nutuklara, marşlara ve hatta çiçeklere kadar törende yapılması gereken hususlar ayrıntılı bir şekilde belirlenmiştir. Hükümet de aynı gün cenaze töreni ile ilgili kararname göndermiştir. Hükümetin kararnamesi, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin genelgesine göre daha kısadır.³⁹ Verilen bu talimatlar doğrultusunda Türkiye'deki tüm vilayetler canla başla tören için hazırlıklarını yapmışlardır. Vilayetlerde gösterilen bu yoğun gayretler sonucunda Atatürk'ün matem töreni büyük katılımların sağlanmasıyla sorunsuz şekilde gerçekleşmiştir. Bu şekilde planlanan ve büyük kalabalıkların katılımıyla gerçekleşen matem törenleri birçok ilde bazı ufak farklılıklar dışında neredeyse aynı düzende gerçekleştirilmiştir. Buna göre;

32 Uzun, s. 534.

33 Akşam, 15 Kasım 1938, nr. 7215, s. 1; Anadolu, 15 Kasım 1938, nr. 7683, s. 3; Anadolu, 17 Kasım 1938, nr. 7685, s. 3.

34 Cumhuriyet, 19 Kasım 1938, nr. 5217, s. 5; Akşam, 20 Kasım 1938, nr. 7220, s. 1-2; Anadolu, 20 Kasım 1938, nr. 7688, s. 1; Figen Atabey, (2012). "Atatürk Denizden Yapılan Cenaze Töreni", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 28/83, s. 20; Haykır, s. 531; Uzun, s. 533.

35 Ulus, 22 Kasım 1938, s. 1.

36 Akşam, 22 Kasım 1938, nr. 7222, s. 2; Anadolu, 15 Kasım 1938, nr. 7683, s. 3.

37 Akşam, 22 Kasım 1938, nr. 7222, s. 2; Cumhuriyet, 22 Kasım 1938, nr. 5220, s. 7; Boran, s. 513-514.

38 Akşam, 21 Kasım 1938, nr. 7221, s. 3.

39 Boran, s. 496.

1- Aydın:

Atatürk'ün vefatının ardından yurt genelinde yapılacak matem törenleri hiç şüphesiz halkın yoğun katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere belli bir program dahilinde gerçekleştirilen bu törenler hüznün ve duygu yoğunlukların yaşanmasına sebep olmuştur. Aydın ilinde 21 Kasım 1938 tarihinde gerçekleştirilen törende bütün esnaf iş yerlerini kapatmıştır. Yalnızca fırın, lokanta, kasap ve manavlar saat 13'ten 17'ye kadar açık kalmıştır. Bütün halk saat 11:00'dan itibaren Halkevi'nde toplanmaya başlamıştır. Burada yapılan törenin ardından nerdeyse tüm Aydın halkı Cumhuriyet alanında toplanmıştır. Tören esnasında kimsenin siyah renkte bir eşya taşımaya izin verilmemiştir. Saatler 13:45'i gösterdiğinde bütün vatandaşlar tören komitesinin göstermiş olduğu yerde hazır olmuşlardır. Tören başlamadan önce Atatürk büstüne çelenk konulmuştur.⁴⁰ Törene saat 14:00'da Halkevi bandosunun çaldığı İstiklal Marşı ile başlamıştır.⁴¹ Akabinde Halkevi bandosu matem marşı çalmıştır. Marşlar bittikten sonra CHP İl Başkanı Osman Bozkurt kürsüye çıkıp bir konuşma yapmıştır. Konuşmasına "Atatürk evlatları... Vatan aşkı ile çarpan kalpler kimsesiz kalan vatani kurtarmak için bir halaskâr arıyordu... İşte o gün vatan büyük halaskârı milletin gözbebeği, dünyanın saydığı Atatürk Samsun'da atını şaha kaldırıp millete istiklal müjdesini vermişti..." sözleriyle başlamıştır. Konuşmasının devamında Atatürk'ün Türk Milleti'ne yaptığı sayısız hizmetlerden bahsetmiş ve ant içerek sözlerine son vermiştir.⁴² Akabinde halkın birçok kesiminden konuşmalar yapıldıktan sonra saat 16:00'da üç dakikalık saygı duruşu yapılmış ve ardından Atatürk büstünün önünden geçit yapılarak törene son verilmiştir. Matem merasimi Aydın'ın ilçelerinde de yapılmıştır. Buralarda yapılan törenler de en az il merkezi kadar kalabalık bir şekilde ve Atatürk için yazılan şiirlerin okunmasıyla gerçekleşmiştir. Mesela Söke'de Ata'sı için;

"Toprak kıyarak en büyük evladını aldı.

Türk Milleti sonsuz, acı bir mateme daldı.

Kaplar koca bir kürreyi bir anda şeamet.

Milyonları aştı duyulan ahu felaket."

Dörtlüğü ile başlayan bir şiiri kaleme alan vatandaş bunu kürsüden tüm Sökelilere okumuştur.⁴³ Aydın basınına yansıdığı kadarıyla katılım o kadar fazla olmuştur ki sokaklar, meydanlar vatandaşlar tarafından doldurulmuştur. Atatürk büstü önüne koyulan çelenklerin sayısı da çok fazladır. Yine basına yansıdığı kadarıyla bu çelenkleri ancak bir kamyon götürebilirdi.⁴⁴

2- Bitlis:

21 Kasım günü Bitlis'teki tüm resmi daireler ve dükkanlara varıncaya kadar bütün iş yerleri Ata'sını anmak için kapatılmıştır. İlk olarak öğrenciler, subaylar, memurlar ve halk Halkevi'nde saat 11:00'da Atatürk'ün hayatı hakkında verilen nutku dinlemişlerdir. Buradaki törenin ardından vatandaşlar Atatürk büstünün bulunduğu Cumhuriyet alanında tanzim edilen krokiye göre yerlerini

40 BCA, 490.1.0.0.1429.724.1, Lef 4.

41 Aydın, 22 Kasım 1938, nr. 398, s. 2.

42 BCA, 490.1.0.0.1429.724.1, Lef 9-10.

43 BCA, 490.1.0.0.1429.724.1, Lef 38.

44 Aydın, 22 Kasım 1938, nr. 398, s. 1-2.

almışlardır. Atatürk büstü Türk bayrakları ile sarılmış ve büstün etrafına altı meşale yerleştirilmiştir. Tören esnasında vilayetteki okullar, devlet kurumları ve Halkevi tarafından çelenkler konulmuştur. Saat 14:00'da İstiklal Marşı ile başlayarak saat 17:00'a kadar devam eden törende Atatürk'ün hayatı ve ölümünden doğan milli acı hakkındaki konuşmalar büyük bir hüznle dinlenmiştir. Törenin sonuna doğru programın sunucusu Atatürk için yapılan andı okumuş halk da tekrar etmiştir. Söylevlerin bitiminin ardından Belediye tarafından atılan işaret topu ile altı meşale birden ateşlenmiş ve Atatürk'ün aziz hatırası için üç dakika saygı duruşu yapılmıştır. Akabinde büstün önünden geçit yapılarak törene son verilmiştir.⁴⁵

3- Bolu:

Bolu'da törenin yapıldığı gün olan 21 Kasım'da bütün kurumlar kapanmıştır. Yanı sıra dükkân ve mağaza sahipleri de Ata'ya saygı için iş yerlerini kapatmışlardır. Matem töreni için köy ve kasabalardan şehir merkezi sabahın erken saatlerinden itibaren çok sayıda vatandaş gelmiştir. Vatandaşlar hüzn içinde Cumhuriyet Meydanı gibi şehrin önemli merkezlerine yerleştirilen hoparlörlerden Atatürk için Ankara'da gerçekleştirilen cenaze merasimini takip etmeye başlamışlardır. Saat 11:00'da Halkevi'nde Atatürk'ün hayatı, göstermiş olduğu başarılar ve yaptığı inkılaplar anlatılmıştır. Konuşma esnasında *Atatürk'ün Türk Gençliğine Hitabesi* ve şiirler okunmuştur. Halkevindeki program sonlandıktan sonra saat 14:00'da Atatürk büstünün önünde toplanılmıştır. Bolu'da matem törenine her yaşta binlerce kişi katılım sağlamıştır. Tören tam saat 14:00'da İstiklal Marşı ile başlamıştır. İlk olarak bütün kurum ve cemiyetler büstün önüne çelenklerini koymuşlardır. Akabinde birçok kişi kürsüye çıkarak Atatürk ile ilgili hüznü konuşmalar yapmışlardır. Konuşmalar ant içildikten sonra son bulmuştur. Saat 16:00'da tüm şehir üç dakikalık saygı duruşuna geçmiştir. Saygı duruşunun ardından büstün önündeki altı meşale yakılmış ve öğrenciler, subaylar, memurlar geçit yaptıktan sonra tören sona ermiştir.⁴⁶

4- Çanakkale:

Çanakkale'de matem töreninin saat 11:00'da başlayacağı önceden halka duyurulmuştur. Bu nedenle vatandaşlar Halkevindeki yerlerini saatlerden öncesinden almaya başlamışlardır. Bu bağlamda tam saat 11:00'da İstiklal Marşı ile Halkevi'ndeki törene başlanmıştır. Akabinde Halkevi üyesi bir kişi Atatürk ile ilgili konuşma yapmış ve ardında *Gençliğe Hitabe* okunmuş ve sonunda üç dakika saygı duruşuna geçilmiştir. Son olarak ise bando tarafından Chopin'in matem marşı çalınmıştır. 21 Kasım günü esnaf kendi arzusuyla dükkanlarını kapatıp törene iştirak etmiştir. Saat 14:00'da bütün halk Cumhuriyet Meydanı'nı doldurmuştur. Tören İstiklal Marşı ile açılmış akabinde Halkevi Başkanı Halil Dilmaç ve üyeler konuşmalar yapmışlar ve ant içilmiştir.⁴⁷ Saat 16:00'da ise atılan top ile Atatürk'ün aziz hatırası için üç dakikalık saygı duruşu yapılmış ve Atatürk anıtının etrafındaki meşaleler yakılmıştır. Çanakkale'de törene ilgi o kadar büyüktür ki, sadece büst önüne konan çelenk sayısı 100'ün üzerinde olmuştur. Tören subaylar, öğrenciler, memurlar ve vatandaşların Atatürk anıtı önünden geçmesi ile son bulmuştur.⁴⁸

5- Ordu:

Ordu'da düzenlenecek matem töreni için Cumhuriyet Alanında yer alan Atatürk büstü önüne Ata'nın fotoğrafı konulmuş ve kürsü Türk ve CHP bayrakları ile örtülmüştür. Vilayetteki bütün kurumlar saat 14:00'da çelenklerini fotoğrafın önüne koymuşlardır. Katılımın çok fazla olması

45 BCA, 490.1.0.0.1429.725.1.36, Lef 36-37.

46 BCA, 490.1.0.0.1429.725.1.1, Lef 1-2.

47 BCA, 490.1.0.0.1429.725.1, Lef 20.

48 BCA, 490.1.0.0.1429.725.1, Lef 21.

sebebiyle vatandaşlar önceden Valilik nezdinde oluşturulan tören komisyonunca çizilen krokiye göre yerlerine geçmişlerdir. Saat 14:00'da tören bandonun İstiklal Marşı'nı çalmasıyla başlamıştır. Konuşmalar sonlandıktan sonra elektrik santral düdüğünün verdiği işaretle Ordulular üç dakikalık saygı duruşu yapmış ardından altı oku temsilen altı meşale ateşlenmiştir. Daha sonra Türk gençliği, onu takiben memurlar ve halk olmak üzere Atatürk'ün fotoğrafı önünden bir ihtiram geçidi yapmak suretiyle törene son verilmiştir. Törenin bitiminden sonra kürsü ve fotoğraflar bozulmamış ve yakılan meşaleler ertesi günü saat 12'ye kadar söndürülmemiştir.⁴⁹

Tören esnasında CHP adına Diş Hekimi Yekta Karamustafa, şehir adına Ortaokul öğretmeni Sıtkı Can, halk adına Gürses Gazetesi sahibi Ali Rıza Gürsoy ve Halkevi adına ise Cumhuriyet Okulu Ahmet Hamdi tarafından söylevler yapılmıştır. Bu nutuklarda Atatürk'ün eserleri, memleket ve millete yaptığı büyük hizmetler, hayatı ve aramızdan ayrılması ile duyulan yeis tebarüz ettirilmiş ve en sonunda Atatürk ve Cumhuriyet sevgisinin en yüksek seviyede olduğu ve bu sevgiye daima daha fazla koşulacağı hakkında hep bir ağızdan ant içilmiştir. Anlaşılacağı üzere Ordu'da yapılan merasim resmî törenlerin sadeliğinin ötesinde konuşmacıların muazzam şiirleri ve nutukları okumasıyla başka bir anlam kazanmıştır. Bu eserlerden bir tanesi Diş Hekimi Yekta Karamustafa tarafından söylenen *Ecel Utansın* adlı şiirdir;

*“On ikinci teşrin rüzgâra sordum
Atam hasta, fakat ölmez diyordum.
Dedi: Atan öldü inanmıyordum.
Eyvah olan olmuş ecel utansın.*

*On yedi milyonun kanlı yaşları
Sel gibi akarken ecel utansın
Yanık bağırları, bükük başları,
Görsün de o namert ecel utansın.*

*Yas zehrini içtik biz damla damla,
Gündüzün farkı yok şimdi akşamla,
Tan yeri kararmış matemle kanla,
Bir Türklük ağlıyor ecel utansın.*

*Elemle sararmış benizler uçuk,
Hicranla çağlıyor hep çoluk çocuk,
Ruhlarda yangın var yürekler buruk,
Bir Türklük ağlıyor ecel utansın.*

*Gönüller acılı gözler bulanık,
On yedi milyonun kalpleri yanık,
Boğazlar kurumuş nefes tıkanık,
Bir Türklük ağlıyor ecel utansın.*

*Mavi gök çatlasın, yıldırım insin,
Ulu Türk geliyor Tanrı sevinsin,
Cihan yas bağlasın, kara giyinsin,
Bir Türklük ağlıyor ecel utansın ...*

... *Sen ölmedin ATAM kalplerde yerin,
Cihan durdukça var büyük eserin,
Manevi varlığın Nuru Türklerin,
Türklük ebedidir ecel utansın...*”

Şiir çok uzun olmakla beraber ancak bir kısmına burada yer verilmiştir. Ardından Türkçe Öğretmeni Sıtkı Can bir konuşma yapmış ve o da bir şiir okumuştur. Konuşmasında Atatürk'ten övgü dolu sözlerle bahseden Sıtkı Bey Atatürk'ün Türk Milleti nezdindeki önemine vurgu yapmıştır. Akabinde;

“*Canından can verirdi sorsa idin her Türk'e,
Nasıl kıydın Allah'ım başımız Atatürk'e,
O, Türklük kalbinde yaşayan heyecandı,
Ölen Atatürk değil, yıkılan bir cihandı...*”

Dörtlüğüyle başlayan şiiri okumuş ve konuşmasını sonlandırmıştır. Sıtkı Bey'in ardından kürsüye Cumhuriyet Okulu Baş Öğretmeni Ahmet Hamdi Bey geçmiş ve bir konuşma da o yapmıştır. Konuşmaların ardından benzer şekilde hüznü dolu içeriklere sahip şehrin önde gelen birçok kimsesi konuşma yapmıştır.⁵⁰ Bu şekilde tören son bulmuştur.

6- Niğde/Bor:

Ulusun içinde bulunduğu bu matem günü tüm yurtta olduğu gibi Niğde'nin Bor ilçesinde de büyük bir katılım ve hüznü ile gerçekleştirilmiştir. Bor'daki program 21 Kasım günü saat 11:45'te Halkevinde yapılan konuşmalar ile başlamıştır. Akabinde saat 14 sularında Cumhuriyet Meydanı'nda vatandaşlar, öğrenciler, sivil ve askeri bürokrasi daha önceden belirlenen yerlerini almışlardır. Tören başlamadan önce bütün kurumlar Atatürk büstü önüne çelenklerini koymuşlardır. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra bandonun İstiklal Marşı'nı çalması ile tören resmen başlamıştır. İstiklal Marşı'nın bitiminden sonra Belediye namına İzzet Can, Halk adına Hasan Turgut ve CHP adına ise Fuat Mengi Beyler tarafından birer konuşma yapılmıştır. Konuşmalarda Atatürk'e olan saygı ve sevgi, onun gerçekleştirmiş olduğu büyük başarılar, kahramanlıklar ve inkılaplardan bahsedilmiştir. Konuşmalar ant içilerek sonlandırılmıştır. Saat tam 16:00'da ise atılan top atışıyla Atatürk için üç dakikalık saygı duruşu yapılmış, ardından meşaleler yakılmış ve son olarak büstün önünden resmi geçit yapılarak merasime son verilmiştir.⁵¹

7- Samsun:

Atatürk'ün aziz hatırasını anmak için Samsunlular saat 11:00'da Halkevi önüne gelmişlerdir. Daha sabahın ilk saatlerinden itibaren havanın yağmurlu olmasına aldırmayan vatandaşlar Halkevi'nin bütün odaları, bahçesi ve etrafını tıklım tıklım doldurmuş Ankara Radyosu'nun yayını dinlemeye başlamışlardır. Törene Halkevi bandosunun çaldığı İstiklal Marşı ile başlanılmıştır. Ardından Lise Öğretmeni Emin Hekimgil Atatürk'ün hayatını, başarılarını ve İstiklal Mücadelesi'nde başardığı büyük işleri, inkılapları anlatmıştır. Saat 14:00'da ise Atatürk heykeli önünde yapılan tören için vatandaşlar daha önceden yerlerini almıştır. Kalabalık o kadar fazladır ki, yalnızca heykelin etrafı değil meydanlar, caddeler ve evlerin balkonları dahi dolup taşmıştır. 21 Kasım günü bütün resmî kurumların yanı sıra özel iş yerleri de kapanmış ve herkes Ata'sını anmaya koşmuştur. Tören başlamadan önce birçok kurum Atatürk heykelinin önüne çelenk koymuştur. Akabinde askerî bandonun çaldığı İstiklal Marşı ile tören başlamıştır. Törendeki insanlar çok büyük bir hüznü ve ıstırap içerisindeydiler. İstiklal Marşı'nın ardından CHP İl Yönetim Kurulu

50 BCA, 490.1.0.0.1432.733.1.

51 BCA, 490.1.0.0.1432.733.1, Lef 170-171.

Başkanı Fuat Tuksal kürsüye gelerek bir konuşma yapmışlardır. Akabinde şehir namına Belediye Yazı İşleri Müdürü Rasim Ozantürk, Halkevi adına Ali Ertan, halk adına Fevkiye Bilgiç birer konuşma yapmışlardır. Bu konuşmaların bitiminde öğrenciler *Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi*'ni okumuşlar ve ant içmişlerdir. Saat 16:00'da ise şehrin Saat Kulesi'nden ve Devlet Demiryolları atölyesinden çalınan düdük sesleri ile üç dakikalık saygı duruşu yapılmıştır. Bunu müteakip üç kız, üç erkek öğrenci Atatürk heykeli etrafından altı meşaleyi yakmışlardır. Son olarak geçit yapılmış ve tören bitmiştir.⁵²

8- Siirt:

Siirt'te saat tam 09:00' da vali ve askerî bürokrasi matem töreni için hazır bulunmuşlardır. Ardından saat 10:30'da Atatürk heykeli etrafında vatandaşlar toplanmışlardır. Aynı saatte İstiklal Marşı ile törene başlanmıştır. Akabinde Siirt Valisi kürsüye geçmiş "Ey Türk Milleti Başın Sağolsun" hitabıyla herkesi hüznü boğan bir konuşma yapmıştır. Akabinde kürsüye Türkçe Öğretmeni Tefvik Nalçacı çıkarak bir konuşma da o yapmıştır. Konuşmalara ant içilerek son verilmiştir.⁵³

9-Sinop:

Türk Milleti'nin kurtarıcısı Atatürk için Ankara'da yapılan cenaze töreni günü yurdun her tarafında olduğu gibi Sinop'ta da matem töreni büyük bir kalabalık ve ehemmiyetle yapılmıştır. Bu bağlamda 15.11.938 gün ve 8/1310 sayılı talimat üzerine teşkil edilen komisyon tarafından hazırlanan program itina ile tatbik edilmiştir. Buna göre, sabahın erken saatlerinde Ankara Radyosu'nun yayını vatandaşlar tarafından hüzünlü bir şekilde dinlenmiştir. Saat 14:00'da şehir parkında sivil-askerî bürokrasi, öğrenciler, memurlar ve vatandaşlar daha önceden belirlenen yerlerini almışlardır. Tören İstiklal Marşı'nın okunması ile başlamıştır. Ardından konuşmacılar tarafından Ata'nın milletine ve memleketine yaptığı sayısız hizmetlerden bahsedilmiştir. Daha sonra Atatürk büstünün önüne çelenkler koyulmuş ve üç dakikalık saygı duruşuna geçilmiştir. Ardından büstün etrafındaki altı meşale yakılmıştır. Son olarak saygı geçidi yapıldıktan sonra saat 16:00'da törene son verilmiştir. Tören vilayet merkezinde olduğu gibi Sinop'un ilçe ve köylerinde de benzer şekilde büyük bir kalabalığın katılımıyla yapılmıştır.⁵⁴

10- Tokat/Turhal:

Tören başlamadan önce Atatürk'ün büstü Turhal Cumhuriyet Meydanı'na yerleştirilmiştir. Ayrıca bir kargaşanın önüne geçebilmek amacıyla törene katılacakların ne şekilde yer alacağı ayrıntılı şekilde belirlenmiştir. Bu esnada Şeker Fabrikası'ndan alınan hoparlörler vasıtasıyla vatandaşların Ankara Radyosu'nun yayını takip etmesi sağlanmıştır. Saat 14:00'da herkes yerlerini almış ve İstiklal Marşı ile tören başlamıştır. İlk olarak çelenkler büstün önüne konmuş akabinde konuşmacılar Atatürk'ün aziz hatırası için nutuklarını okumuşlardır. Saat 16:00'da atılan top atışıyla üç dakikalık saygı duruşu gerçekleştirilmiştir. Sonrasında şehrin önde gelenleri ve vatandaşların katılımıyla büstün önünden geçit resmi yapıldıktan sonra törene son verilmiştir.⁵⁵

11- Van:

Van'da 21 Kasım günü bütün kurumlar ve özel iş yerleri kapatılmıştır. Ayrıca halk Ata'sına veda edebilmek için sabahın erken saatlerinde Halkevi önünde toplanmaya başlamıştır. İstiklal Marşı ile başlayan tören Halkevi üyelerinden Yakup Kuşçuoğlu'nun Türk Milleti'nin kurtarıcısı,

52 BCA, 490.1.0.0.1432.734.1, Lef 96.

53 BCA, 490.1.0.0.1432.734.1, Lef 56.

54 BCA, 490.1.0.0.1432.734.1, Lef 1-2.

55 BCA, 490.1.0.0.1432.735.1, Lef 88-91.

kurucusu Atatürk için duyulan derin acıyı anlatan bir konuşma yapmıştır. Ardından Atatürk'ün başardığı zorlu işleri ve büyük inkılapları Van halkına bir kez daha anlatmıştır. Halkevi'ndeki konuşmalar sona erdikten sonra törenin yapılacağı Van Cumhuriyet Meydanı alanındaki Atatürk büstü bayraklarla sarılmıştır. Vatandaşlar meydanı erkenden doldurmuşlardır. Saat 13:30'da Halkevi, Belediye, Çocuk Esirgeme Kurumu, okullar, Hava Kurumu ve esnafın çelenklerini Atatürk büstünün önüne yerleştirmişlerdir. Saat 13:57'de tören vaziyeti almış binlerce kişi Atatürk büstünde yarıya indirilmiş Türk bayrağı önünde elem içinde beklemeye geçmiştir. Saat 14:00'da bandonun İstiklal Marşı'nı çalması ile tören başlamıştır. Ardından Öğretmenler Sırrı Akatay, İbrahim Özkan ve Yakup Kuşçuoğlu birer konuşma yapmışlardır. Konuşmaların ardından Atatürk'ün inkılaplarının korunacağına dair ant içilmiştir. Saat 16:00'da çalınan düdüğlerin ardından üç dakikalık saygı duruşu yapılmıştır. Daha sonra büstün önündeki altı meşale ateşlenmiştir. Geçit resminin ardından törene son verilmiştir. Tören Van'ın kaza ve köylerinde de aynı kalabalık ve elem içerisinde gerçekleştirilmiştir.⁵⁶

12- Yozgat:

Ebediyete intikal eden Atatürk için matem töreni tüm yurttaki olduğu gibi Yozgat ilinde de büyük bir hüznün içerisinde geçmiştir. 21 Kasım Pazartesi günü daha sabahın erken saatlerinden itibaren hafif çiseleyen yağmura rağmen bütün şehir halkı caddeleri, hoparlör koyulmuş meydanları doldurmuştur. Ankara'da başlayan büyük merasimin ayrıntısını takip edebilmek için yağmurun artmasına inat halk kalabalığı da giderek artmıştır. Saat 11:00'da Halkevinin büyük salonu, salona açılan odalar hıncahınç dolmuştur. Halkevi'ndeki törene İstiklal Marşı ile başlanmıştır. Akabinde Atatürk'ün biyografisi Lise Müdürü Şinasi Bey tarafından halka okunmuştur. Ardından kürsüye geçen Mücteba Öğretmen *Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi'ni* okumuştur. Konuşmaların ardından üç dakikalık saygı duruşu yapılmış ve Halkevi'ndeki törene 12.30'da son verilmiştir. Yağmur bu esnada bir parça azalmıştır. Sokaklar, caddeler merasime daha saatler olmasına rağmen çok kalabalıklaşmıştır. Kadın, çocuk, yaşlı demeden bütün millet Ata'sını uğurlamak için meydanlara inmiştir. Saat 14'te sivil-asker herkes yerlerini alıp törene hazır hale gelmişlerdir. Bu esnada çelenkler meşaleler ile çevrili Atatürk büstü önüne koyulmuştur. Saat 15'te İstiklal Marşı çalınmış ardından konuşmacılar kürsüye geçip nutuklarına başlamışlardır. İlk konuşmacı CHP adına Vali Feyzi Gürel'dir. Gürel, *"Ağlayan bir vatanın, ağlayan yarın ve ağyaların göz yaşlarından örülmüş hâlesi içinde büyük Atatürk'ün her yönde büyüklüğünü tebarüz ettirdi..."* sözleriyle konuşmasına başlamıştır. Akabinde vilayet öğretmenlerinden bazıları kürsüye çıkıp birer konuşma yapmışlardır. Konuşmaların içeriği hep hüznün ve keder doludur. Saatler 16:00'ı gösterdiği vakit elektrik fabrikasının düdüğü duyulmuş ve herkes şapkalar elde, başlar öne eğik bir şekilde üç dakika saygı duruşuna geçmiştir. Ardından bütün halk büstün önünden geçip Ata'sına son görevini yerine getirmenin gururunu yaşamış ve törene son verilmiştir.⁵⁷

Sonuç

Atatürk'ün ölümü Türk halkını derinden üzmüş ve gerek yurt dışında gerekse de ülke içinde büyük yankı uyandırmıştır. Türk Milleti beklenmeyen bu vefat karşısında memleketin her yanında matem merasimleri düzenlemiştir. CHP Genel Merkezi'nin ve Hükümet'in göndermiş olduğu talimatlar doğrultusunda belirlenen matem törenleri ülkenin hemen her yerinde ufak farklılıkların haricinde benzer şekillerde yapılmıştır. Matem törenlerindeki farklılıklar daha çok yapılan konuşmalarda kendini göstermiştir. Ayrıca törenler birçok vilayette imkanlar dahilinde fotoğraflanmıştır. Törenler çocuk, yaşlı demeden her yaşta insanın büyük katılımıyla gerçekleşmiştir.

56 BCA, 490.1.0.0.1432.735.1, Lef, 4-6.

57 BCA, 490.1.0.0.1432.735.1, Lef 2-3.

Ortak dil hüznü ve O'nu kaybetmenin verdiği acı olmuştur. Törenlere en çok sahip çıkan kitle hiç şüphesiz Atatürk'ün Cumhuriyet'i emanet ettiği gençlik olmuştur. Gençler tören boyunca hep en önde olmuş ve Ata'sına son görevini layıkıyla yerine getirmiştir. Vilayetlerde gerçekleştirilen matem törenlerinin neredeyse Ankara'daki kadar kalabalık ve başarılı bir şekilde organize edildiği görülmüştür. Ülkenin hiçbir yerinde merasim esnasında herhangi bir problemle karşılaşılmamıştır. Kısacası ömrünü ülkesine ve milletine adanmış olan Atatürk'ün vefatından sonra yapılan matem törenlerindeki katılımın yüksekliği Türk Milleti ile Ata'sının arasında çok güçlü bir bağ olduğunu ve Türk Milleti'nin Atatürk'ü ne kadar çok sevdiğini bir kez daha kanıtlamıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BCA⁵⁸

Sürelî Yayınlar

Akşam

Anadolu

Aydın

Cumhuriyet

Son Posta

Tan

Ulus

Araştırma Eserleri

Akseki, Cengiz (2016), "Atatürk'ün Ölümünün Türk Ulusal Basınına Yansıması (1938-1939)", *BELGİ*, 12, s. 202-236.

Aydın, Nermin Zahide (2019), "Mustafa Kemal Atatürk'ün Ölümü Üzerine Kilis Basınında Yer Alan Haberler", *Muallim Rifat Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1/1, s. 68-79.

Boran, Tunç (2011) "Atatürk'ün Cenaze Töreni: Yas ve Metanet", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 7, s. 487-520.

Çakır, İbrahim, (2007) Atatürk'ün Ölümünün Türk Basınındaki Yankıları, Niğde Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde, s. 58-59.

Çalık, Ramazan (2002), "Atatürk'ün Vefatı ve Alman Basını", 18/54, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 875-902.

Güher, Ebru (2018), "Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk'ün Vefatının Kamuoyuna Yansımaları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5/18, s. 93-120.

Haykır, Yavuz (2014), "Atatürk'ün Ölümü Dolayısıyla Elazığ'da Yapılan Matem Töreni", *Turkish Studies*, 9/4, s. 529-562.

Kodal, Tahir (1999), "Atatürk'ün Ölümü ve Denizli Kamuoyu", *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5, s. 17-26.

Üçüncü, Uğur (2013), "Atatürk'ün Ölümü ve Cenaze Törenlerinin Türkiye'deki Yansımaları", *JASSS*, 6/7, s. 1185-1215.

Üçüncü, Uğur (2013), "Atatürk'ün Cenaze Merasimi Sırasında Türkiye'de Yapılan Matem Törenleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 8/1, s. 79-103.

Özbil, Alev (2012), "Türkiye Cumhurbaşkanlarının Cenaze Merasimleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 11/22, s. 23-61.

Uzun, Hakan (2009), "Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 43, s. 531-553.

58 * Cumhuriyet Arşivi fon kodları metin içerisinde verilmiştir.

Ekler

Ek 1: İstanbul halkının Atatürk'ün naaşını Dolmabahçe Sarayında ziyareti esnasında (Akşam, 16 Kasım 1938, nr. 7216, s. 1).

Ek 2: Atatürk'ün Naaşının Ankara'ya nakli (Akşam, 19 Kasım 1938, nr. 7219, s. 1).

Ek 3: Bolu'da düzenlenen matem töreninden bir kesit (BCA, 490.1.0.0.1429.725.1).

Ek 4: Çocukların Atatürk büstüne çiçek koyduğu an (BCA, 490.1.0.0.1429.725.1).

Ek 5- Ordu'daki matem töreninden bir kesit (BCA, 490.1.0.0.1432.733.1).

Ek 6: Atatürk için yapılan konuşmadan bir kare (BCA, 490.1.0.0.1432.733.1).

Ek 7: Sinop'ta Türk Milleti Ata'sını saygı ile anarken (BCA, 490.1.0.0.1432.734.1).

Ek 8: Sinop'ta meydanlar Atatürk için doldu (BCA, 490.1.0.0.1432.734.1).

Dr. Öğr. Üyesi
Ersoy ZENGİN

Munzur Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü
ersoyzengin@munzur.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2173-8720>

Dr. Öğr. Üyesi
Serdar GÖKTAŞ

Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü
serdargoktas@bayburt.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9237-7187>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied

18/09/2020

Kabul edildi.
Accepted

25/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.796673>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türk Ordusunda Yaşanan Salgın Hastalıklar Ve Ölümler

Epidemic Diseases and Deaths in the Turkish Army during the Second World War

Öz

İkinci Dünya Savaşı, sonuçları itibarıyla, insanlık tarihinin kaydettiği en kanlı savaşlardan biri olma özelliğine sahiptir. Bu büyük savaşta, savaşan taraflar kadar savaş dışı kalmış olan devletler de ağır bir yıkıma uğramışlardır. Savaşa girmemekle birlikte Türk ordusunda 28.749 asker hayatını kaybetmiştir. Alman ordularının Balkanları işgal ettiği bir dönemde Türkiye'nin de işgal edilme ihtimaline karşı askeri önlemlerin alınması gerekiyordu. Olası bir işgale karşı seferberlik ilan edildiğinden Türk ordusunun mevcudu bir milyondan daha fazla bir sayıya ulaşmıştır. Kış şartlarında günlerce aç ve yorgun bir halde yürüyüş yapmak durumunda kalan askerlerin bünyeleri zayıf düşmekteydi. Birçok birlik savaş süresince çadırlarda yaşamak mecburiyetindeydi. Barınma, beslenme ve temizliğin yetersizliği, salgın hastalıklara davetiye çıkararak binlerce askerin ölümüne sebep olmaktadır. Askeri donatım ve sağlık hizmetleri yetersizdi. Bunun yanında Refah Şilebi'nin batırılması, Atılay Denizaltısı'nın batması, uçak ve tren kazaları, donma, intiharlar ve sınır ihlalleri sonucu çıkan çatışmalarda ölümler yaşanmıştır. Ancak bu tür sebepler asker ölümlerinin ancak % 2'sini oluşturmaktadır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk ordusunda yaşanan ölümlerin % 98'lik kısmını hastalıklar oluşturmuştur. Bu makalede İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk ordusunda yaşanan ölümlerin sebepleri incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Türk Ordusu, Salgın Hastalıklar, Verem, Sağlık Hizmetleri.

ATIF: ZENGİN Ersoy, GÖKTAŞ Serdar, "İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türk Ordusunda Yaşanan Salgın Hastalıklar Ve Ölümler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/3 (Eylül 2020), s. (1069-1090)

CITE: ZENGİN Ersoy, GÖKTAŞ Serdar, "Epidemic Diseases and Deaths in the Turkish Army during the Second World War", *Journal of History and Future*, 6/3 (September 2020), pp. (1069-1090)

Abstract

Second World War is one of the bloodiest wars ever recorded in human history. In this great war, the states that remained out of the war as well as the warring states suffered a heavy destruction. Although not entering the war, 28,749 soldiers died in the Turkish army. Turkey had to take military measures against the possibility of German invasion when the German Army had already invaded the Balkans. As campaign was declared against a possible invasion, the number of the Turkish army reached more than one million. The bodies of the soldiers, who had to walk hungry and tired for days in winter conditions, were weakened. Many troops had to live in tents during the war. Insufficient shelter, nutrition and sanitation invited epidemic diseases and caused thousands of soldiers to die. Military equipment and health services were insufficient. In addition, soldiers died in the sinking of the Refah freighter, the sinking of the Atılay Submarine, plane crashes and train accidents, freezing, suicides and border clashes. However, such causes only account for 2% of deaths 98% of the deaths in the Turkish Army during the Second World War were caused by diseases. In this article, the causes of deaths in the Turkish Army during the Second World War are investigated.

Keywords: *Second World War, Turkish Army, Epidemics, Tuberculosis, Health Services.*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı, 1918 yılında sona ermesine rağmen Avrupa devletleri kendi aralarındaki hesaplaşmayı tam anlamıyla bitirememişlerdi. Savaşı sonlandıran antlaşmalar ile ardından yapılan Locarno ve silahsızlanma antlaşmalarına rağmen Avrupa ve dünyada istenilen barış ortamı bir türlü sağlanamamıştır. Bütün dünyayı etkileyen 1929 Dünya Ekonomik Krizi, barış için sürdürülen çalışmaları ve kurulan dengeleri bozmaya yetmiştir. Sonuç olarak dünya, mevcut durumun muhafazasına taraf olan ve statükonun değiştirilmesini talep eden devletler şeklinde iki ayrı kutba bölünmüştür. Bu kutuplaşma, taraf devletlerin kendi aralarında anlaşmazlıklara ve çatışmalara neden olmuş ve dünya yeniden buhranlı bir döneme girmiştir. Özellikle Almanya'nın tavrı bu yeni süreçte mühim bir rol oynamıştır.¹

Almanya, hem Birinci Dünya Savaşı'nda yaşadığı yenilginin öcünü almanın hem de savaş sonrası Versay Antlaşması ile kendisine kabul ettirilen yükümlülüklerden kurtulmanın çarelerini aramaya başlamıştır. Hitler, 1933 yılında Almanya'da iktidarı ele geçirincede, güçlü bir ordu kurarak Avrupa kıtasını hâkimiyeti altına almayı planlamıştır. Almanya'nın etkinlikleri karşısında, Birinci Dünya Savaşı'ndaki rakipleri İngiltere, Rusya, Fransa gibi devletler ve daha sonra ise Amerika, "Müttefik Ülkeler Grubu"nu oluşturdu. Almanya ise bu duruma karşılık olarak İtalya ve Japonya gibi genişleme siyaseti güden totaliter devletleri yanına çekerek "Mihver Grubu"nu oluşturmuştur.²

1 Eylül 1939 tarihinde Almanya'nın Polonya'ya hücumuyla başlayıp³, 2 Eylül 1945 tarihinde Japonya'nın müttefik güçlere teslim olması ile sona eren ve 38 milyon insanın ölümüne sebep olan İkinci Dünya Savaşı'nda⁴ stratejik önemi nedeniyle gerek Müttefik Devletler gerekse Mihver Devletleri Türkiye'yi kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Türkiye, savaşa katılan ve katılmayan bütün devletlerin hesaplarında bilinen önemine uygun bir yer tutmakta, doğal olarak bu devletlerin kendi çıkar ve ihtiyaçları bakımından yararlı gördükleri çeşitli amaçlar taşıyan kışkırtmalar, vaatler ve saldırılarla karşılaşmaktaydı.⁵ İkinci Dünya Savaşı'nın taraf ülkelerinin

1 Veli Ünsal, *Siyasi Tarih*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul: 1998, s. 219-220.

2 Vahdettin Engin, "II. Dünya Savaşı ve Türkiye", *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2016, s. 247-249.

3 Mehmet Arif Demirel, *II. Dünya Savaşı ve Sonrasında Türkiye*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2005, s. 37.

4 Ünsal, *a.g.e.*, s. 219-220.

5 *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü Yayınları, 1973, s. III.

Türkiye’yi kendi yanlarına çekme gayretleri karşısında, Türk devlet adamları savaşın dışında kalma çabası içinde olmuşlardır. Türkiye her ne kadar savaş dışı kalmayı becerebilse de uğradığı zarar ve halkın çektiği sıkıntılar bakımından savaşa katılan bir ülkede görülen manzaraların benzerini yaşamıştır.⁶

İkinci Dünya Savaşı yılları, Türkiye’de hayat pahalılığının Cumhuriyet tarihinde o zamana kadar görülmemiş bir dereceye tırandığı bir dönem olmuştur. Türkiye, savaşan ülkelerden daha yüksek enflasyon oranlarına tanıklık etmiştir. Bu büyük savaş, Türkiye’de salgın hastalıkların ve çocuk ölümlerinin yükselişini, kimsesiz sokak çocuklarının çoğalmasını, geçim koşulları güçleşen ailelerin sarsılmasını, boşanmaların ve hırsızlık gibi mülkiyete karşı işlenen suçların artmasını beraberinde getirmiştir.⁷ Bu dönemde Türkiye toprakları içinde karaborsa yaygınlaşmış, mal alım satımında büyük zorluklar yaşanmış, ekmek başta olmak üzere fiyatları artan temel tüketim ve gıda mallarının kalitesi düşmüştür. Ayrıca birçok gıda maddesi de karneye bağlanmıştır. Türkiye’nin birçok bölgesinde yetersiz beslenme ve ilaç kıtlığı sebebiyle akciğer hastalıklarının oranı yükselmiştir. Açlıktan ekmek dilenen, süpürge tohumu yiyen, çöp karıştıran insanlar sokağın doğal manzaraları olmuştur. Hayat pahalılığı ve karaborsaya karşı hükümet tarafından alınan tedbirler de rüşvet alan ve yolsuzluğa adı karışan memurlara karşı uygulanan yaptırımlar da yeterli olmamıştır.⁸

Diğer yandan bu büyük savaş, Türk köylülerini de olumsuz şekilde etkilemiştir. Köylüler, savaştan dolayı yapılan askeri seferberliğin en çok etkilediği kesim olmuştur. Türkiye’deki seferberlik dolayısıyla köylü nüfusun mühim bir kısmı silâh altına alınmış ve bunlar üretim yapamaz duruma gelmiştir. Türk ordusundaki asker sayısı 1936 yılında 120.000 iken savaş ile birlikte bu sayı yaklaşık 1.000.000’a çıkmıştır. Seferber edilen askerin de yaklaşık 750.000’ini köylüler oluşturmuştur. İşte bu askere alınan köylü kitlelerinin geride bıraktıkları aileleri, savaşın olumsuz etkilerini en derinden hissetmişlerdir. Köylülerin yaşadığı sorunlar, dolaylı olarak onların sorunları olmaktan çıkarak toplumun diğer kesimlerini de etkisi altına almıştır.⁹

İkinci Dünya Savaşı yıllarında hem hayat şartlarının kötüleşmesi hem de büyük miktardaki nüfusun askere alınarak nüfus yer değiştirmelerinin olması sonucunda bulaşıcı hastalıklar toplum için daha tehlikeli bir hal almıştır. Savaş yıllarında bulaşıcı hastalıklarla mücadelede en önemli kurum Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü olmuştur.¹⁰

İkinci Dünya Savaşı ile beraber bulaşıcı ve salgın hastalıklar Türkiye gündeminde mühim bir yer tutmaya başlamıştır. Büyük savaşların yalnızca savaşan toplumları değil, aynı zamanda savaş dışında kalanları da tesiri altına aldığı bir çağda, İkinci Dünya Savaşı gibi tarihin gördüğü en büyük savaşın sağlık şartlarını da olumsuz bir şekilde etkileyeceği muhakkaktı. Bunun en önemli delillerinden biri, savaşın Türkiye’deki toplum sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri olmuştur. Türkiye bu savaşa girmemesine rağmen, savaşın oluşturduğu ekonomik şartlardan dolayı hem halk hem de seferber olan ordu içinde çeşitli sağlık problemleri ve salgın hastalıklar baş göstermiştir.

6 Engin, *a.g.m.*, s. 248 ve 253.

7 Murat Metinsoy, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye: Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 142-143.

8 Engin, *a.g.m.*, s. 253

9 Metinsoy, *a.g.e.*, s. 52.

10 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi C-3*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.121.

Daha önce var olan hastalıklar ise daha da yaygınlaşmıştır.¹¹

Türkiye’de cumhuriyetin ilk yıllarında bulaşıcı ve salgın hastalıklarla yapılan kapsamlı mücadele sonucu birçok hastalığın önü alınmışken savaşın yarattığı elverişsiz koşullar nedeniyle bazı hastalıklarda tekrar artış yaşanmıştır. İkinci Dünya Savaşı’nda ölümlerin tamamına yakınının hastalık/salgın hastalık kaynaklı olması sebebiyle savaş öncesinde hastalık/salgın hastalıklara karşı yapılan mücadeleye yakından bakmak, savaş yıllarında yaşanan ölümlerin sebeplerinin anlaşılması bakımından faydalı olacaktır.

1. Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu zaman, uzun ve yorucu savaşlarla büyük bir yıkıma uğrayan Anadolu’da bulaşıcı ve salgın hastalıklar adeta kol gezmekteydi. Anadolu’da yaşayan halk büyük bir yoksulluk içinde yaşıyor, hastane ve ilaca ulaşamıyordu.¹² Ardı arkası gelmeyen savaşların sebep olduğu sağlıksız ve emniyetsiz hayat şartları nedeniyle birçok aile parçalanmakta, bir arada kalmayı başaran aileler ise sıradan insanların gelişiminden uzak bir halde yaşamaktaydılar. Yurt genelinde hızlı bir şekilde ilerleyen bulaşıcı ve salgın hastalıklar, gelecek nesillerin sağlığını da tehlikeye atmaktaydı. 13 milyonluk Türkiye nüfusunun yaklaşık 1 milyonu verem, 250 bini trahom ve frengi hastalığına yakalanmıştı. Ülke genelinde salgın hastalıkların yaygınlığı, Cumhuriyeti kuran kadroyu, ulusal bir sağlık kalkınmasını planlamaya zorlamıştır. Halk arasında yaygın olan her çeşit hastalığı yok etmenin ve halkı sağlıklı kılmanın önemini fark eden Türk hükümeti, bunu sağlamak için radikal önlemlere ihtiyaç duymuştur. Çünkü hükümete göre sağlıklı bir toplum olmak demek; eski günleri hatırlatan, miskin, hastalıklı insan kalabalığından uzaklaşarak devletin şefkatli, şifalı elleriyle sağlam, sıhhatli, gülbüz ve mantıklı düşünebilen mutlu yaşayan homojen bir ulusa ulaşmak demektir.¹³

Sağlıklı bir toplum oluşturmak amacıyla Türkiye’de halk sağlığı işlerinin bir devlet işi olarak ele alınmasına yönelik çalışmalar, daha Milli Mücadele yıllarında başlamıştır. 1920’de kurulan Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı)¹⁴, yurdun kurtuluşu ile birlikte yüzlerce yıllık ihmallerin neden olduğu sağlık sorunlarını çözmek zorunda kalmıştır. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, bu çok önemli görevi üzerine aldığı zaman Türk sağlık teşkilatında sadece 554 doktor, 69 eczacı, 136 ebe ve 4 tane diplomalı hemşire, 1923 yılında her türlü masrafı devlet bütçesinden ödenen 3 tane hastane bulunmaktaydı. Ayrıca eldeki olanak ve araçların azlığına karşın yurt geneline yayılmış bulunan sıtma, trahom ve diğer bulaşıcı ve salgın hastalıklar, bilgisizliğin, yoksulluğun ve savaşların sebep olduğu rasyonel ve ekonomik sarsıntıların şiddetle alevlediği verem ve bazı bölgelerdeki zührevi hastalıklar gibi sosyal afetler, Türkiye’ye düşman istilasının sebep olduğu ve Karadeniz sahalarına yerleştirdiği nekatoryas (bağırsak kurdu), Türk neslinin sağlık ve ekonomik verimini büyük bir şiddetle sınırlayan tehlikeler halindeydi. Bu hastalıklar için acil olarak çare bulmak gerekmektedir. Ayrıca ülkeyi, komşu devletlerden gelecek olan bütün salgın tehlikelerine karşı da korumak lazımdır.¹⁵

11 Metinsoy, a.g.e, s. 423-424.

12 Süleyman Tekir, “Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)”, *Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 65, 2019, s. 407.

13 Fatih Tuğluoğlu, “Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 13-14, 2008, s. 4.

14 Mehmet Evsile, “Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetleri (1923-1950)”, *Kesit Akademi Dergisi*, Yıl: 4, S. 13, Mart 2018, s. 2 (1-19).

15 C.H.P. 25 Yıl 1923-1948, Ulus Basımevi, Ankara 1948, S. 57.

Bu kapsamda 1923-1930 yılları arasında sağlık alanındaki çalışmaların tamamı bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadeleye yönelik olmuştur. Bu dönemde en yoğun olarak görülen hastalıklar; sıtma, frengi, çiçek, kızıl, trahom, difteri ve veremdi. Türkiye'nin orta ve kuzey kısımlarında frengi, güney kısmında trahom, tamamında ise sıtma görülüyordu.¹⁶ 1923-1938 yılları arasında yapılan mücadele ile Türkiye'de halk sağlığı ve ekonomiye ağır bir darbe indiren ve nüfusu kırıp geçiren sıtmanın önü alınmaya çalışılmıştır.¹⁷ Cumhuriyet Hükümeti, 1925 yılından itibaren sıtma ile savaş başlı başına bir konu olarak ele almış ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde sıtmayla savaş kurulları oluşturmakla işe başlamıştır. Her yıl bu kurulların sayısı arttırılarak ülkenin hemen hemen dörtte üçünü içine alan 53 ilin kaza ve köylerinde sıtma ile savaşılmıştır. Vatandaşlar muayene edilmiş ve bunlardan sıtmalı bulunanlar tedavi altına alınarak kendilerine kinin, plazmokin, ökinin ve atebirin gibi gerekli ilaçlar parasız olarak verilmiştir. Sıtma ile mücadele kapsamında birçok bataklık kurutulmuş, çukurlar doldurulmuş ve kanallar açılmıştır. Bir yandan da hastalığın aracılığını yapan sivrisineklerle ve bunların kurtçuklarıyla savaşmıştır.¹⁸

Hükümet, frengi ve diğer zührevi hastalıklarla mücadeleyi de gerekli önemle ele almıştır. Türk Hükümeti, ana ve babadan çocuk ve torunlara geçebilen irsi hastalıkları önlemek için evlenmeden önce tıbbi muayeneyi kanuni bir şekle sokan ilk hükümet olma özelliğine sahip olmuştur. Frengi hastalığı, bu hastalığın sıklıkla görüldüğü yerlerde bütün devlet teşkilatı tarafından kontrol altına alınmış ve frengiyle mücadele bir program çerçevesinde yürütülmüştür.¹⁹ 1925 yılında ülkenin belli başlı uzmanlarının katılımıyla bir frengi komisyonu oluşturulmuş ve yapılacak savaşta takip edilmesi gereken tedavi yöntemleri ve ilaçları belirlenmiştir. Hastalığın daha yoğun olarak bulunduğu bölgelerde frengi savaş kurulları oluşturulmuştur. Köy ve bucaklarda tali tedavi istasyonları kurulmuş, büyük şehirlerde dispanserler açılarak savaş genişletilmiş ve tedavide kullanılmak üzere yurdun her tarafına ilaç ve malzeme gönderilmiştir.²⁰

Türkiye'nin doğu, güney ve güneydoğu bölgelerinde görülen ve gittikçe yayılan trahom hastalığıyla da mücadele edilmiştir. Bu kapsamda 61 trahom hastanesi, 39 dispanser ve 86 köy tedavi evi açılarak trahomluların tedavileri yapılmıştır. Trahom hastalığı ile yapılan savaş sonucu birçok vatandaş kör olmaktan kurtarılmış ve hastalığın yayılması önlenmiştir. Genç ve verimli birçok vatandaşın ölümüne sebep olan veya ülkeye faydalı olmalarına engel olan verem ile savaşa ise bu dönemde önemli bir yer verilmiştir. Maddi olanaklar nispetinde öncelikle 1925 yılında Heybeliada'da 50 yataklı bir sanatoryum açılmış, *Haydarpaşa Emrazı Sariye Hastanesi*'nde 50 ve İzmir Emrazı Sariye Hastanesi'nde 25 yatağın veremlilere tahsis edilmesiyle verem savaşında ilk adımlar atılmıştır. Birçok vilayette bulunan Devlet, Memleket ve Numune Hastanelerinde şartların elverdiği oranda bir kısım yataklar veremlilere ayrılmıştır. Vakaların belirlenmesi, ayakta tedavi, ihtiyacı olanlara ilaç ve yiyecek yardımı, hastaların kontrol ve takibi gibi görevleri bakımından verem savaşında çok önemli olan dispanserler de 1930 yılında kurulmaya başlanmıştır.²¹

16 Tekir, *a.g.m.*, s. 407.

17 *Cumhuriyetin On Beşinci Yıl Kitabı*, CHP Yayınları, 1938, s. 335.

18 *C.H.P. 25 Yıl 1923-1948*, Ankara: Ulus Basımevi, 1948, S. 58.

19 *Cumhuriyetin On Beşinci Yıl Kitabı*, s. 335.

20 *C.H.P. 25 Yıl 1923-1948*, s. 58.

21 *C.H.P. 25 Yıl 1923-1948*, s. 58.

Türkiye’de, Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan çalışmalar sayesinde bulaşıcı ve salgın hastalıkların diğer devletlerdeki normal seviyesinden yukarı çıkmaması sağlanmıştır. Halk sağlığı için yapmış olduğu işleri, 24 Nisan 1930 tarihli “*Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*”na²² dayanarak düzenleyen Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelesinde devletin bu işler için tahsis ettiği maddi araçlar sayesinde yıldan yıla çalışmalarını arttırmıştır.²³

Kurulduğundan beri bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadeleye çok önem veren Cumhuriyet Hükümeti, koruyucu hekimliğin etkin tedbirleri sayesinde bu yolda büyük başarılar elde etmiştir. Sınırlarda ve ülke içinde alınan sıkı tedbirler sayesinde Cumhuriyetten önce ve onun ilk yıllarında müteaddit (birçok) odaklar halinde zaman zaman ortaya çıkan veba, sıtma, tifüs gibi hastalıklar ya tamamen ortadan kaldırılmış veya en aza indirilmiştir. Mısır ve Orta Doğu’yla alakadar Türk limanlarında 1929 yılına kadar rastlanan veba hastalığı, programlı çalışmalarla tamamen ortadan kaldırılmıştır. Tifo, tifüs, çiçek gibi bulaşıcı hastalıkların en aza indirilmesi ve çıkan vakaların salgın yapmadan söndürülmesine çalışılmıştır. Savaş araçları malzeme ve yöntemlerinde yapılan ıslahat ve sağlık personelinin artırılıp mükemmelleştirilmesi sayesinde bu amaca ulaşılmış ve zaman zaman beliren salgın tehditleri kısa bir zamanda önlenebilmiştir.²⁴

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Asker Kayıplarının Tartışılması

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk ordusunda meydana gelen asker kayıplarının sayısı o dönemde resmi bir açıklamada bulunulmadığı için kesin olarak bilinemiyordu. Bu da ölüm sayısı hakkında abartılı yorumların yapılmasına uygun bir ortam hazırlamıştır. Nitekim savaş bittikten sonra halk arasında yapılan yorum ve söylentilerde Türk ordusunun asker kaybının 100.000’i bulduğu ifade edilmiştir. Bu, savaşa katılmayan bir ülke için oldukça büyük bir rakamdı, fakat resmî bir açıklama yapılmadığından sadece kulaktan kulağa söylenip duruyordu. Bu süreç 1950 yılına kadar böyle devam etmiştir. Demokrat Parti’nin iktidara gelmesiyle birlikte konu meclis gündemine getirilmiştir.²⁵

Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı’na fiili olarak katılmamasına rağmen orduda yaşanan ölümler, TBMM’de önemli tartışmalara yol açmıştır. Özellikle 1950 yılında başlayan Kore Savaşı’na yeni bir Türk tugayı gönderilmesini eleştirenlere karşı Ali İhsan Sabis Paşa, meclis kürsüsünden şunları söylemiştir.²⁶

“...bu münasebetle şunu da arzetmek isterim ki, yaralı erlerimiz ve subaylarımız vatanımıza geldikçe Kore’deki zayıyatımızı gözlerinde büyütenlerin ve bunu kasten izam edenlerin zararlı propaganda yaptıkları görülüyor. Bunlara karşı bu kürsüden bağırarak söylerim ki, İkinci Dünya Harbi esnasında seferber edilmiş olan birliklerimizde bakımsızlık ve idaresizlik yüzünden hastanelere sevk edilerek ölen askerlerimizin sayısı, muharebe etmediğimiz halde yüz bine yakındır.”

Paşa’nın bu sert çıkışı üzerine, CHP Kars Milletvekili Hüsamettin Tuğaç, Millî Savunma Bakanı Hulusi Köymen’den, İkinci Dünya Savaşı’nda bakımsızlık ve idaresizlik yüzünden öldüğü

22 *Resmî Gazete*, Tertip 3, C. 11, 6 Mayıs 1930, s. 143.

23 *Cumhuriyetin On Beşinci Yıl Kitabı*, s. 333-334.

24 *C.H.P. 25 Yıl 1923-1948*, s. 57-58.

25 Engin, *a.g.m.*, 254-255

26 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 4, Birleşim 34, 24 Ocak 1951, s. 339.

söylenen askerler hakkındaki iddianın içyüzünün açıklanmasını istemiştir.

Bu açıklama istemine karşı Köymen ise; Meclis'in 6 Nisan 1951 tarihli oturumunda, "Dünya Savaşı'nın, 1 Eylül 1939 tarihinden başlayarak 7 Mayıs 1945 tarihinde sona erdiği müddet olan 5 yıl, 9 ay, 7 gün zarfında kara, hava, deniz birliklerimizden subay, gedikli, er, öğrenci olarak hastanelerde ve çeşitli hastalıklardan ve kazalardan ölenlerin sayılarının ordu yıllık sıhhi rapor kayıtlarından çıkartılarak bir rapor haline getirildiğini" söylemiştir. Bu kayıtlara göre İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk ordusunda yıl yıl yaşanan ölüm olayları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Yıl	Ölüm Sayısı
1939 (son 4 ayında)	519
1940	4.976
1941	3.319
1942	4.680
1943	3.308
1944	3.605
1945	3.794
Toplam	22.663 (günde ortalama 13 asker)

Meclis konuşmasına devam eden Köymen, ölüm oranının mevcut ordu kuvvetlerine göre binde 6,15 olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu rakamların sadece hastanelerde ölenlerin sayısını içerdiğini, bunun dışında hastalanıp hava değişimi ile izinli olarak memleketlerine ve evlerine giden ve orada ölen askerlerin sayılarının dâhil olmadığını bildirmiştir.²⁷

Savunma Bakanı'nın rakamları açıklamasından sonra kürsüye gelen önerge sahibi Hüsamet'in Tugaç, "Ali İhsan Sabis'in İkinci Dünya Savaşı sırasında 100.000 askerinin öldüğünü iddia ettiğini, hâlbuki bakanın beyanatından böyle bir şeyin olmadığını anlaşıldığını" söylemiştir. Tugaç sözlerine devamla:²⁸

"Hep hatırlarız ki; o devirde havaların bu suretle kurak gitmesine ve aynı zamanda kısmen de kıtlık olmasına rağmen, o zamanki hükümetler bütün imkânlarla başvurarak dövizle hariçten buğday satın almış ordunun iaşesini temin etmiştir ki, iaşenin kalori bakımından normal miktarın altına düşmediği malûmdur! ...İlâç depolarımız da dolu idi. Hatta memleketin ihtiyacı karşısında ordu, Sağlık Bakanlığına kinin yardımı da yapmıştır. O halde önerge sahibi General Sâbis hangi maksatla ve neden böyle bir iddiayı ortaya atmış ve bunda ısrar ederek bize askerî sıhhiye istatistiklerine müracaat yolunu göstermiştir? Buna aklım ermiyor."

Demokrat Parti sıralarından gelen itirazlara rağmen Tugaç sözlerine devam ederek; "Ali İhsan Sabis'i kastederek bir zamanlar ordu kumandanlığına kadar yükselmiş bir generalin bu sözleri söylemesinin bunu işitenlerin ve okuyanların doğru olarak kabul edebileceğine neden olacağını belirttikten sonra, bu ağır ithama maruz kalanların pek çoğunun hala ordu hizmetinde olduğunu ve hatta milletvekillerinin içinde de o zaman ordu da sorumlu makamlarda bulunanların da varlığına

27 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1, B. 61, 6 Nisan 1951, s. 149.

28 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1, B. 61, 6 Nisan 1951, s. 150.

dikkat çekmiştir. Tugaç, "...bugün Demokrat Parti sıralarında bulunan bazı milletvekillerinin İkinci Dünya Harbi sırasında yedek subay olduklarını ve bunların vaziyeti çok iyi bildiklerini" ifade etmesi üzerine mecliste gerginlik yaşanmıştır. Ali İhsan Sabis kürsüye gelerek "100.000 kadar askerin bakımsızlık yüzünden öldüğü" iddiasında ısrar etmiştir. Tekrar kürsüye gelerek Ali İhsan Sabis'i yalanlayan Tugaç "Savunma Bakanı'nın istatistiklere göre gerçekleri bildirdiğini" söyledi.

Tugaç'ın konuşması üzerine kürsüye gelen Ali İhsan Sabis, Tugaç'ın bu kayıp meselesini bir politika aracı haline getirdiğini ve kendisinin bu kayıptan bahsettiği günlerde bazı içi bozuk fesatçı insanların Kore kayıplarını eleştirdiklerini, bu eleştiriyi yapanların harbe girmediğimiz hâlde İkinci Dünya Savaşı'ndaki 100.000 kaybın hesabını vermeleri gerektiğini belirttikten sonra:

"İçinizde, bu İkinci Dünya Harbi esnasında askerlik yapmış, yedek subaylık yapmış, doktorluk etmiş birçok arkadaşlarımız vardır, bunların hepsini şahit gösteririm; (Soldan «doğru» sesleri.)"

Meselâ bana bir doktor arkadaşım dedi ki, Sarıkamış'taki 9'ncü fırka Mareşal Çakmak'ı istikbal (karşulamak) için karlı yollarda bekletilmiş mühim miktarda el ve ayak donma vakası olmuştur. Bu el ve ayak donma vakası hastane istatistiğine girmemiştir. Yine bir doktor arkadaşım, Hadımköy'ünde, (ki o arkadaşım buradadır, arzu ederlerse isim verir ve şahadete davet ederim.) Bana dedi ki, Hadımköyü'nde siperler içinde mevhum bir düşmana karşı inletilen, öldürülen mühim ıstıraplar çeken askerlerimiz pek çoktur. Donma vakaları ile hastaneye gelenler o kadar çok idi ki bizzat Sarayburnu Hastanesinde onları tedavi etmek imkânını bulamadık ve onları tebdil-i havalı olarak, memleketlerine gönderdik. Bu suretle memleketlerine gönderilen bu askerlerin akıbetleri meçhuldür, bunlar hastane kayıtlarına girmemiştir. (Soldan «çok doğru» sesleri).

Sayın Bakanın burada söyledikleri ancak sabit hastanelerdeki vukuattır. Hâlbuki sıhhiye bölüklerinde, sevkiyatta vukua gelen zayıat o kadar büyüktür ki, bunlar Sayın Bakanın verdiği hastane vukuatından belki iki üç misli fazladır. Bilhassa bir arkadaşım Edirne Hastanesinde idi, burada zatürreeden pek çok zayıat verildiğini, hastaları örtmek için battaniye ve saire istendiği halde gönderilmediğini, azîm zayıat verildiğini söylemiştir. Kendisi buradadır. Hadımköyü İstanbul'un yakınında olduğu halde bakımsızlıktan ve iaşe noksanından askere az erzak verildiği, hayvanların beslenemediği ve hayvanların kitle halinde ölmekte olduğu ve bundan dolayı bunların satılmasına mecburen emir verildiği herkesçe bilinen bir vakiadır. Hadımköy gibi bir yerde memleketi müdafaa için topladığımız askerleri besleyemediğimiz sabit iken hâlâ bu kürsüye çıkıp da tam kalori ile asker beslendiği iddiasında bulundular. Buna inanır mısınız? (Hâşa sesleri).

Elimdeki son mektuplardan birini okuyayım: Düzce 'de emniyet ettiğim, bir arkadaşım yazıyor. Düzce 'de o zaman bir tabur asker varmış, her akşam bu askerler, kâfi derecede erzak verilmediğinden dolayı, evlerin kapılarını çalarak ekmek dilenirlermiş, bu zat diyor ki; her akşam benim evime 4-5 kişi gelirdi, hatta kaza merkezine yakın köylere dilenmeye gidenler de vardır. (Sağdan, kim yazmış bu mektubu sesleri).

...Arkadaşlar, sonra bu kıtayı Adapazarı'na sevk etmişler, fakat erzak kıfayetsizliği

yüzünden yarısı yollarda kalmış.²⁹ Şimdi hâlâ burada askere iyi bakılmıştır, erzaki tam verilmiştir demenin manası yoktur. Bunu yüksek takdirlerinize arz ederim, meseleyi politika meselesi yapmayalım ve vaktiyle yapılmış olan fena idarelerden ibret alarak bundan sonra bu gibi hâdiselerin vuku bulmamasını temenni ve talep edelim. Ancak Sayın Bakandan tekrar rica ediyorum, getirdikleri vukuat yalnız hastanelerin vukuatıdır. (Soldan «Bakan da öyle söyledi» sesleri). Hâlbuki bizim dikkate alacağımız zayıat umumi zayıattır. Askerlik şubelerinden tahkikat yapsınlar, ne kadar asker tebdili havaya gitmiş ve bunlardan ne kadarı avdet etmiş ve ne kadarı telef olmuştur? Sevkiyatlarda ne kadar zayıat olmuştur? Bunları meydana çıkarınsınlar. Ben bu iddiayı huzurunuzda dermeyan ederken söylediklerime içinizden yalnız bir arkadaş, Hüsamettin Tugaç yalan diye bağırmişti. Bu Mecliste benim sözlerime yalan diye bağırarak ondan başka kimse yoktur ve olamaz; buradaki kastı takdir edersiniz. Hepinizi hürmetle selâmlarım. (Alkışlar)''.

Ali İhsan Paşa'nın ardından kürsüye tekrar gelen Tugaç, ilk iddiayı ortaya attıklarında Ali İhsan Sabis'e inanmadıklarını ve bunu da askerî sıhhiye istatistiklerine dayanarak kanıtladıklarını fakat Paşa'nın hangi istatistiklere dayanarak iddialarını öne sürdüğünü sordu.³⁰

TBMM'de 1951 yılında yaşanan bu tartışmalar böylece bir sonuca ulaşmadan ve her iki tarafın da birbirlerini yalancılıkla itham etmesiyle son bulmuştur. Yaklaşık üç yıl sonra bu konu tekrar meclisin gündemine gelmiştir.

Seyhan Milletvekili Sedat Barı'nın, 28 Şubat 1954 tarihinde Meclis Başkanlığına İkinci Dünya Savaşı'nın devamı sırasında ordumuzdaki ölüm olaylarının hastalık çeşitlerine göre bildirilmesi hakkındaki verdiği yazılı sorusuna Milli Savunma Bakanı Kenan Yılmaz 3 Mart 1954 tarihinde yazılı olarak cevap vermiştir. Yılmaz, bu cevapta; Türk ordusunda 1939-1945 yılları arasındaki 7 yıllık dönemde meydana gelen ölümleri, türlerine ve yıllara göre bir tablo şeklinde göstermiştir. Bu tabloda; Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri olmak üzere subay, okur ve erlerine ait olaylar gösterilmiştir. Ayrıca her yıl Askeri Hastaneler dışında olan kaza ve diğer çeşitli sebeplerle meydana gelen ölümleri de hazırladığı tabloda göstermiştir.³¹

Buna göre II. Dünya savaşı yıllarında Türkiye'de 28.749 kişi hayatını kaybetmişti. Hazırlanan tabloda ölüm sebepleri 61 maddede ayrıntılı olarak verilmiştir. Tablo incelendiğinde birkaç madde çıkarılacak olursa ölüm sebeplerinin tamamına yakınının hastalık kaynaklı olduğu görülmektedir.³²

3. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ordu'da Hastalık Kaynaklı Ölüm ve Sağlık Hizmetleri

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ölen 28.749 askerin % 98'i hastalıklardan hayatını kaybetti. Sadece verem ve zatürreeden ölenlerin sayısı 11.507 idi. Tenefüs, hazım, devran, kilye, kulak, kan ve beвлиye ciheti hastalıkları, sıtma, karahumma, plörezi, sarı beyin hastalıkları, dizanteri, yalancık,

29 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1, B. 61, 6 Nisan 1951, s. 151.

30 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1, B. 61, 6 Nisan 1951, s. 152.

31 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 2, İ. 65, 12 Mart 1954, s. 945.

32 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 2, İ. 65, 12 Mart 1954, s. 946-947.

kızamık, çiçek, lekeli humma gibi 50'den fazla hastalıktan askerler hayatını kaybetmiştir³³

Numara	Hastalık	7 yıllık sürede ölüm adedi (1939-1945)	Numara	Hastalık	7 yıllık sürede ölüm adedi (1939-1945)
1	Verem	6.677 ¹	32	Grip	27
2	Zatürrie	4.830	33	Gidai tesemmüat	26
3	Tenefüs ciheti has	2.801	34	Fıtık	22
4	Sıtma	1.744	35	Donma	21
5	Hazım ciheti has.	1.628	36	Müşahede altında	18
6	Diğer hariç hast.	1.287	37	Cilt hastalıkları	15
7	Diğer daihilî hast.	1.262	38	Gazlı gangren	15
8	Karahumma	986	39	Sıcak vurması	14
9	Devran ciheti hastalığı	666	40	Şarbon	14
10	Plörezi	585	41	Vitamin noksanlığı hast.	12
11	Sari beyin hast.	504	42	Yanıklar	11
12	Diğer arıza ve kazalar	459	43	Kızıl	10
13	Dizanteri amipli/basilli	388	44	Kabakulak	10
14	Kilye ciheti hatalığı	328	45	Ağız ciheti hastalıkları	9
15	Yılancık	230	46	Göz ciheti hasalıkları	8
16	Kızamık	228	47	Difteri	6
17	Çiçek	221	48	Ruam	5
18	Asabi hastalıklar	215	49	Kuduz - Şüpheli ısırık	5
19	Kulak ciheti hastalıkları	168	50	Burun ciheti. hastalıkları.	4
20	Kan ciheti hast.	161	51	Cüzam	2
21	Bevliye ciheti hast.	147	52	Malta humması	2

33 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 2, İ. 65, 12 Mart 1954, s. 946-947.

22	Boğaz ciheti. hast.	133	53	Uyuz	1
23	Apandisit	115	54	Harp mecruhiyeti	1
24	Lekeli humma	115	55	Deniz tutması	-
25	Diğer intani ve tufeyli hast.	94	56	Veba	-
26	Para tifo	75	57	Kolera	-
27	Kırık ve çıkıklar	68	58	Hummai racia	-
28	Romatizma	58	59	Harb gazlıları	-
29	Tetanoz	44	60	Trahom	-
30	Aklı hastalıklar	28	61	Tatarcık humması	-
31	Zührevi hastalıklar	28			
				Toplam	26.531
				Askeri hastaneler dışındaki ölümler	2.218
				GENEL TOPLAM	28.749

Tablo.1: İkinci Dünya Savaşı sürecinde Türk ordusunda yaşanan ölüm sebepleri.³⁴

İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye’de var olan bulaşıcı ve salgın hastalıklar, savaş yıllarında daha fazla görülmeye başlamıştır. Savaş şartlarının getirmiş olduğu olumsuz hayat koşullarının etkisiyle hızlı bir şekilde yayılan hastalıklara karşı tedbirlerin gecikmesi hastalıkların salgın haline gelmesine sebep olmuştur. Dönemin ağır şartları altında bu hastalıklarla mücadelede yetersiz kalınıyor ve hastalık kaynaklı ölümlerin sayıları her geçen gün daha da artıyordu.³⁵

Esasen daha savaş başlamadan önce salgın hastalıkları önleme adına dünyadaki gelişmeler yakından takip edilmekteydi. 1939 yılında, Merkez Hıfzısıhha Müessesesi serum ve aşı uzmanı Dr. Ali Mustafa Menteşoğlu Tunus Pastör Enstitüsü’nde tifüs için geliştirilen aşı hakkında bilgi sahibi olmak için gönderilmiştir.³⁶ Ayrıca Menteşoğlu, Tunus’ta gereken gözlemleri yaptıktan sonra, Fas, Cezayir ve Fransa Pastör Enstitülerinde de inceleme yapmakla görevlendirilmiştir.³⁷ Aynı tarihlerde Dr. Talat Vasıf Öz de Kudüs Hıfzısıhha Enstitüsüne görevlendirilmiştir.³⁸

Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nda hastalıktan ölenlerin sayısı savaşarak ölenlerden daha fazla olmuştur. Ordu mevcudunun üçte biri hastalıklardan hayatını kaybetmişti.

34 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 2, İ. 65, 12 Mart 1954, s. 946-947.

35 İsmail Çakırçoban, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 2 0.

36 BCA, 30.18.1.2./88.80.10, (25.08.1939).

37 BCA, 30.18.1.2/89.116.1, (12.12.1939).

38 BCA, 30.18.1.2/89.119.8, (23.12.1939).

Silâh altına alınan gençlerin % 80-90'ını memleketlerine geri dönemedi.³⁹ Birinci Dünya Savaşı yıllarında lekeli tifo ve hummai racia orduda büyük kayıplara sebep olmuştu. 1914-1918 yılları arasında ölüm saçan hummai raciaya İkinci Dünya Savaşı yıllarında tesadüf edilmiyordu. Ancak seyrek de olsa lekeli tifo görülmeye devam etmekteydi. Her iki hastalık da bitle geçmekteydi. Birinci Dünya Harbi'nden alınan derslere göre İkinci Dünya Savaşı yıllarında salgınları önlemek için öncelikle birliklerde biti önlemek gerekiyordu. Seferberlik zamanlarında yeterli temizlik yapılamaması ve tertibat eksikliği bu hastalıkların bir anda büyük bir salgına dönüşmesine sebep olmaktadır. Dizanteri de dikkat edilmesi gereken diğer bir hastalıktı. Önceki tecrübeler hastanelerde yetersiz dezenfektasyonun hastalığın yayılmasına sebep olduğunu hatırlatmaktaydı. Bundan dolayı hastane dezenfektasyonuna önem verilmesi gerekiyordu. Hüküm süren sefalet, açlık, şiddetli kış ve önceki influenza salgını üzerinden 20 yıl gibi bir sürenin geçmesi gibi sebeplerden dolayı 1942 yılında grip salgınına dikkat çekilmekteydi.⁴⁰ Birinci Dünya Savaşı'nda tifüsün yarattığı yıkıma şahit olmuş Tefik Sağlam gibi doktorlar, İkinci Dünya Savaşı yıllarında orduda tifüsün görülmeye başlamasıyla birlikte erkenden harekete geçtiler. Dünyada kullanılan aşılardan getirilerek Gülhane ve Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsünde birer tifüs laboratuvarı kurularak halka ve orduya yetecek kadar aşı üretilmiş ve salgına karşı koyulabilirdi.⁴¹

Birinci Dünya Savaşı yıllarında halk ve ordu arasında çıkan salgın hastalıklar, Osmanlı Devleti'ni donanımlı tebhir (dezenfeksiyon istasyonları) ve tathirhanelerin bulunmamasından dolayı devleti ağır güçlüklerle karşı karşıya bırakmıştı. İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Türk ordusunun seferberlik ilan etmesiyle yeniden salgın hastalıklarla karşılaşmamak için tebhir ve tathirhanelerin kurulması hayati önemdeydi. Her ne kadar vilayet ve belediye merkezlerinde tam teşekküllü tebhirhanelerin bulunması mecburi olsa da bunun gerçekleşmesi zaman alacaktı. Hiç olmazsa önemli toplanma, sevk ve yol merkezlerine tebhir ve tathirhanelerin kurulması hastalıkları önlemek için şarttı. 1940 mali yılına ait fevkalade bütçe hazırlanırken Milli Müdafaa Vekâleti tebhirhaneler inşa etmek için Sıhhat ve İçtimaiyat Vekâletine 25.000 liralık fevkalade tahsisatın ayrılmasını istese de bu talep kabul edilmedi.⁴²

Savaş içinde dünyanın birçok ordusunda, hatta oldukça donanımlı olan Amerikan ve İngiliz ordularında dahi tifüs görülmekteydi. Büyük hareketler dolayısıyla hastalığın her tarafa yayılma istidadında olduğu, erkenden önlem alınmadığı takdirde savaştan sonra daha büyük salgınlar çıkabileceği uyarılarında bulunulmaktaydı. Bunun için aşının hazırlanma, tatbik ve sonucu hakkında tartışmalar yaşanıyordu. Öncelikle doktorlara, hastabakıcılara, hastalarla temas edenlere ve yaşlı komutanlara tifüs aşısı tatbik edilecekti. Tifüs aşısının elde edilmesi zor ve pahalıydı. 1943 yılında Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti'nin Tifüsle Mücadele Komisyonu Reisi Fox ve Dr. Binbaşı Meri Türkiye'yi ziyaret etti. Amerikan heyeti, Türk ordusunda kullanılmak üzere bir milyon cc tifüs aşısı verdi. Amerika'da tifüs için geliştirilen aşının tesiri ve muafiyet gücünü ölçmek için gönderilecek bir milyon cc aşının 600 bini 1943 yılının kışında tifüs salgını görülen İstanbul'daki birliklere dağıtılacaktı. Bu aşılarda, bütün askeri doktorlara, büyük hastanelerin hemşire, hastabakıcı ve müstahdeminin % 50'sine (10 bin kişi), birbirinden ayrı 20 alayın % 10'una verilecek ve

39 Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 153.

40 Tefik Sağlam, "Bugünkü Harbin Telkin Ettiği Bazı Fikirler ve İlk Cihan Harbinden Bir Kaç Görgü", *Askeri Sıhhiye Mecmuası*, 1942, S. 71, IX.

41 Ahmet Başustaoğlu, *Bir Nefes Sıhhat Tefik Sağlam'ın Yaşam Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 395.

42 *BCA*, 30.10.0.0/56.376.18, (15.6.1940).

herhangi bir seferberlikte bütün orduya yetecek kadar aşu sağlanacaktı.⁴³

II. Dünya Savaşı yıllarında Hükümetin salgın hastalıklarla mücadelelerine Halkevi ve halkodaları da destek vermiştir. Halkevleri yetkilileri ancak kararlı bir mücadele ile trahom ve frenginin yenilebileceğini düşünüyordu. Hükümetin sıtma mücadelesinin yanında trahom ve frengiye de önem verilmesini bu mücadelede halkevi ve odalarının da destek sunacağı bildirildi.⁴⁴

Harp dışında kalmakla beraber sosyal ve ekonomik buhranı yakından hisseden Türkiye’de verem büyük kayıplar yaratmaktaydı. Nüfusun yüzde 75’inden fazlasının bulunduğu köylerde veremden (tüberküloz) ölenlerin sayısı tutulmadığından toplumda yarattığı tahribatın boyutu tam olarak bilinmiyordu. Eldeki mevcut istatistiklere göre 1942 yılında, 25 büyükşehirde veremden ölüm nispeti yüz binde 96,5 ile 410,2 arasında değişmekteydi. Oysa Danimarka’da bu durum yüz binde 34 idi. Vereme karşı sistemli bir çalışma ile binlerce insanın hayatını kurtarmak mümkündü. Gelişmiş ülkelerde ölüm sebebi olarak verem yedinci sıradayken Türkiye’de ikinci sıradaydı. Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa, Eskişehir gibi şehirlerde ölenlerin % 12-18’i veremden ölmekteydi. Verem konusuna ciddiyetle yaklaşarak ön plana alınması zaruruydu. Tarama, ayırma ve hastaneye yatırma işlerinin titizlikle yapılması gerekiyordu. Veremliyi tespit ve tedavi etmek, veremle savaşın ana hedefiydi. Bunun için verem dispanserlerinin sayısının artırılması prevantoryum, sanatoryum ve verem hastanelerinin hastayı tecrit etmede etkin kullanımları gerekmekteydi. 1944 yılında veremle mücadele eden birimlerin yatak sayısı 1.453 idi. 2.000 vatandaş yoksulluk ve tedavisizlikten yatak sırası bekleyerek kıvrılmaktaydı. Bir açık veremli 10 kapalı veremliyi hazırlamaktaydı. Mevcut mali sıkıntılar dikkate alındığında veremle mücadelede basit binalar yapılarak mücadele yoluna gitmekten başka çare yoktu. Hasta vatandaşlar bin bir türlü zorluk içinde ücra ve izbe köşelerde perişan durumda inledikleri ve etraflarına verem basilleri saçtıkları düşünülürse ilk hamlede 3-4 bin yataklı tesislerin en lüzumlu bölgelerde yapılması zaruri idi. 7 milyon nüfusa sahip Yunanistan’da verem için 6 bin yatak ayrılmıştı. Yunanistan basit inşaat usulleriyle bu sayıyı 20.000’e çıkarabilmişti. Yabancı uzmanlardan Mr. Vine’nin yapmış olduğu araştırmaya göre Türkiye’de veremle mücadele için 40 bin yatak gerekmekteydi. Ancak mevcut imkânlar dâhilinde bu rakama ne modern ne de basit inşaatla ulaşmak mümkün değildi. 3-4 bin kişilik barakaların kurulması bu şartlar altında en makul olanıydı. Prefabrik yapılar gibi en ucuz olanıyla bu iş başarılabilirdi. Bunun için 6-8 milyonluk bir tahsisata ihtiyaç vardı. 5 milyon da bakım ve tedavi masrafı için gerekiyordu. Bu binaların şehirlerden 3-4 km uzaklıkta ulaşım imkânlarının kolay olduğu yerlere kurulması öngörülmekteydi.⁴⁵

Savaş sırasında bulaşıcı ve salgın hastalıkların Türk ordusunu doğrudan etkilemesi üzerine Milli Müdafaa Vekâleti de, askerler arasında meydana gelen hastalıklarla mücadele çalışmalarına katılmış ve bu mücadele faaliyetleri için önemli miktarda ödenek ayırmıştı. Savaş yıllarında askerin sağlıklı ve her daim savaşa hazır halde tutulması gerekmekteydi. Vekâletin mücadele etmesi gereken hastalıkların başında tifüs ve sıtma gelmekteydi. Salgın hastalıklarla mücadele için alınan önlemler şunlardı: Bit ile mücadele etmek, sivil sıhhat teşkilatlarıyla işbirliği yapmak, mahalli hıfzıssıhha meclislerine askeri tabiplerin katılmalarını sağlamak, askere alınanların askerlik şubelerinde kontrol edildikten sonra tren ve vapurlara bindirilmelerini temin etmek, izinden gelen askerlerden hasta olanların iyileşme devresine kadar tecritleri gerekiyordu.⁴⁶

43 BCA, 30.10.0.0/56.377.14, (16.09.1943).

44 BCA, 490.1.0.0/5.26.22, (06.06.1945).

45 BCA, 30.1.0.0/77.482.6, (1944).

46 Çakırçoban, a.g.e, s. 142-143.

Milli Müdafaa Vekâleti, Türkiye'nin bataklık ve sıtmalı yerlerine yerleştirmek zorunda olduğu askerlerin sıtmadan korunmaları ve bu yüzden oluşabilecek zararları önlemek için gerekli her türlü sıhhi tedbirleri almıştır. Fakat doğrudan doğruya Başvekâleti ilgilendiren bataklıkların kurutulması ve suların akıtılması gibi önemli su işlerinin ıslahı çeşitli zamanlarda Başvekâlete arz edilmiş olmasına rağmen kesin bir sonuç alınamamıştır.⁴⁷

Sıtma mücadelesi topyekûn bir mücadeleyi gerektirdiğinden askeri kıtalarda ve kurumlarda yapılacak sıtma mücadelesi hakkındaki sağlık faaliyetleri, sıtma vakaları istatistikleri Vekâletçe, bölge sıtma mücadele başkanlığına ve Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'ne bildirilmesi gerekiyordu. Bu amaçla Milli Müdafaa Vekâleti, ordudaki sıtma salgınlarını önlemek için kinine olan ihtiyacının karşılanması aksi takdirde savaş çıkması halinde hastalıktan dolayı zor durumda kalılabileceği konulu yazıyı Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'ne bildirmişti. Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti bu yazı üzerine İktisat Vekâleti'nin ayırmış olduğu ödenek ve Kızılay kanalıyla ordunun kinin ihtiyaçlarını karşılamıştı.⁴⁸

Buradan da anlaşılacağı üzere sıhhi, mülki ve askeri makamlar mücadele çalışmalarında karşılıklı olarak haberleşme ve yardımlaşma ile görevlendirilmişti. Sıtma'nın durum ve şartlarını ve sıtma kaynaklarını belirlemek için il sağlık müdürlüğüne dağıtılan soruların yazımı sıtma mücadelesinde önemli esasları hazırlayacağından, her yıl seçim muayenesi yapmak üzere asker alma dairelerini dolaşmakla görevlendirilen doktorlar, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti tarafından lüzum görülen bölgelerde geçtikleri köy, nahiye, kaza ve vilayetler için birer sualname yazarak Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'ne gönderilmek üzere Milli Müdafaa Vekâleti, Sağlık Dairesi Reisliği'ne sunacaklardı. Sıtma ile mücadele teşkilatı olmayan yerlerde hükümet ve belediye doktorları, yoksa askeri doktorlar askeri görevlerini zaafa uğratmadan o yörelerdeki hükümet tabipliklerine ait talimatnamede açıklanan sıtma mücadele görevini yerine getirmekle yükümlü tutulmuşlardı.⁴⁹

İkinci Dünya Savaşı sebebi ile seferberlik ilan edilmiş, askeri doktorlar cepheye sevk edildiğinden sıtma ile mücadele önemli ölçüde sekteye uğramıştı. Doktor sayısının yetersizliğinde mücadeleye katkı sağlayan askeri doktorların eksikliğinde Türkiye'nin kasaba ve köylerinde hastalık yayılarak salgın haline gelmiştir. Bu duruma Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili Dr. Hulusi Alataş da vurgu yapmıştı.⁵⁰

Sıtma mücadelesindeki başarı, mücadele bölgesindeki askeri kıta ve kurumların sıtmadan korunmasını sağlayacağından, sivrisinek mücadelesi için talimatnamesinde açıklanan küçük mesai dâhilinde askerler tarafından bataklıkların ve durgun su birikintilerinin imha edilmesi için çalışılmıştı. Sıtma mücadele bölgelerinde ikamet eden veya bu bölgelerde askeri harekâta bulunan askeri kıta mensuplarına, bakanlık kurumları tarafından koruyucu veya tedavi edici kinin dağıtılması için gerekli girişimler de Milli Müdafaa Vekâletince yapılmaktaydı.⁵¹

Zor yaşam koşulları askerlerin bünyelerini zayıf düşürüyordu. Geceleri 30-40 km yürüyüş yapılmakta ve bunun sonucunda askerlerin ayaklarında pişme yaşanmaktaydı. Yürüyüşler gece yapıldığından ihtiyaç maddeleri yerleşim yerlerinden temin edilemiyordu. 78 saat sadece su içerek

47 BCA, 030.10.0.0/158.112.13. 23.06.1943.

48 BCA, 030.10.0.0/51. 337. 10, Belge No: 9, 24.11.1939.

49 Temel, a.g.e., s. 184-185.

50 Cumhuriyet, 28 Mayıs 1941.

51 Temel, a.g.e., s. 185.

yürüyüş yapan askerler vardı. Uykusuzluk ve yorgunluk bayımlara sebep oluyordu. Yaşam çadırlarda sürmekteydi. Yağan kar ve yağmurlara karşı çadırlar askeri korumak için yetersizdi. Kar yağışı altında yapılan yürüyüşlerde askerin donmasını önlemek için bataryaların başına ve sonuna atlılar görevlendirilerek askerin sürekli uyanık kalmasına çalışılıyordu. Bazı birlikler kışı geçirmek için baraka yapmaktaydı. Ancak kereste ve çivi bulmak çok zordu. Özellikle çivi bulmak mümkün değildi. Yangın mahallerinden arta kalan çiviler toplanarak kullanılıyordu. Hayvan yemleri ve eratin istihkakları yarıya inmişti. Aç kalan hayvanlar tavlaların (at ahır) direklerini ve birbirlerinin kuyuklarını yiyorlardı. Açlığa dayanamayan birçok hayvan öldü. Hayvanlara verilmesi gereken kuru incir ve keçiboynuzunu yetersiz beslenen erat yemekteydi.⁵²

Asker bit içinde yüzüyordu. Buharlı etüvlerde elbise, yatak, yastık kılıflarını kaynatmak işe yaramıyordu. Bitle mücadele için günlük talim defterlerine bit muayenesinin yazılması zorunluydu. Mücadele çerçevesinde eratin saçları sıfır numaraya vurulmuştu.⁵³ Demiryolu güzergâhında bulunan birlikler şanslıydılar, tathir treninden faydalanabiliyorlardı. Bitle mücadele için ilginç yöntemler denenmekteydi. Ayakkabıcı malzemesine benzer bit dağlama aletleri geliştirilmişti. Biti yok edecek bir metot bulunamadığından belirli günlerde askerin çamaşır ve elbiselerinin dikiş yerleri bu aletler bastırılarak dağlanmaktaydı.⁵⁴ Ordu malzeme yönünden çok eksikti. Motorlu vasıtalar yoktu taşıma at, deve ve öküz gibi hayvanlarla yapılmaktaydı. Amerika ve İngiltere'den bir miktar askeri yardım alınmışsa da bunlar kadro ihtiyacını karşılayamamış ve Türk ordusu Batılı ordular düzeyine çıkamamıştı. Asker başlangıçta Beykoz'da üretilen ayakkabıları giymekteydi. Bu ayakkabılar kapalı yerde koku yapmakta, soğukta kıvrılarak giyilemez bir hale gelmekteydi. İngiltere ve ABD'nin yaptığı yardımlar sonucunda Ruzvelt denilen altı kauçuk sarı fotinler ve Çörçil denilen İngilizlerden alınan siyah fotinler kullanılmaya başlandı.⁵⁵

Hastaneler karmaşıklık içindeydi. Kapasitelerini kat kat aşan hasta birikimi yüzünden bir yatakta üç kişi kalıyordu. İlaç ve cihazlar yetersizdi. Doktor ve hemşireler hastadan hastaya koşmaktaydılar. Hasta sayısı bir salgın varmışçasına çoktu. 1942 yılında Gelibolu'da yapılan bir teftiş sonucuna göre asker düşmanı karşılamaya hazır zinde bir kuvvetten çok afet bölgesinden çıkmış gibiydi. Bu şartlarda bulunan askerin savaşması imkânsızdı. Teftişi yapan Şehidullah Fikri Bey anılarında şunları kaydetmektedir:

“Emri akşam yemeği esnasında getirdiler. Abdurrahman Nafiz Paşa, raporu ve öteki belgeleri alarak acele Gelibolu'ya hareket etmemi, orada İnönü ile kendisini karşılamamı istiyordu. Hemen o gece otomobile yola çıktım.

Ertesi gün İsmet İnönü, yanında ordu komutanımız, kolordu komutanları ve kurmay başkanları ile birlikte Gelibolu'ya geldi. Raporuma konu olan kolordu bir kez daha teftiş görecekti ve bu kez teftişi yapacak kişi Cumhurbaşkanımızın bizzat kendisiydi. Gerekli hazırlıklar için daha önceden emir verildiğinden, hepimiz vakit kaybetmeden geçit alanına hâkim tepelerden birisine yerleştik. İnönü üç piyade alayı ile iki topçu alayının geçirilmesini emretti. Her bölük geçtikçe bölük komutanını yanına çağırıp 'mevcut pusulasını' istiyor, sonra noksan erlerin bulunmayış nedenlerini soruyordu. Aldığı yanıtların ortak özelliği hava değişimli ve hasta sayısının normalin çok üzerinde

52 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 229-236.

53 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 195.

54 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 80.

55 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 52 ve 80.

olmasıydı. Derken topçular geçmeye başladı... Topları çekmeye güçleri kalmamış cılız hayvanlar... Arkalarından iterek onlara yardıma çalışan zayıf erler... Gördüklerimiz gerçekten inanılır gibi değildi.

İnönü hiçbir şey söylemeden dikkatle seyretti. Teftiş bitiminde ağır ağır Gelibolu'ya yanaşan Savanora'ya binmek üzere yanımızdan ayrılırken, yüzünde üzüntüden çok kararlı bir ifade vardı. Ayrılmadan önce hepimizi o akşam yemeğe çağırırdı.

Akşam Savarona'ya çıkarken İsmet Paşa'nın konuklarını teker teker karşıladığını gördüm. Sıra bana gelince elini omzuma koyarak:

-Raporunda isabet var, doktor, dedi.

Yemekten sonra İnönü'nün emriyle yatın alt salonunda toplandık. Burada, eratin kalori ihtiyaçlarına göre düzenlediğimiz uzun bir liste, Abdurrahman Nafiz Paşa tarafından kendisine arz edildi.

O gecenin tanıklarından biri de bendim. İnönü'nün telsizle ve kendi imzasıyla valilere ve komutanlara gönderdiği emirleri yakından izledim. Kars'a yağ, Erzurum'a kavurma, Konya ve Karaman'a bulgur ve buğday, Eskişehir'e un, İzmir'e kuru yemiş ısmarlandığını gözlerimle gördüm. Devlet baba Gelibolu'da unutulmuş evlâdlarının yanındaydı artık...

O gecedan başlayarak beslenme ile birlikte sağlık koşullarına da el atıldı. Askeri hastaneye doktor, hemşire, ilaç ve araç desteği sağlandı. Yorgun ve zayıf erlere izin verildi. Bir kısım hastalar başka hastanelere sevk edildi. Girişilen temizlik kampanyası titizlikle yürütüldü.”⁵⁶

1938 yılında bir dünya savaşının yaklaşmakta olduğu sezilerek ordudaki subay sayısını arttırmak amacıyla askeri okullarda kısa devre uygulamasına geçildi. 1941 başlarında Almanlar Balkanları işgal edince ordunun subay kaynağı olan askeri okullar Anadolu'ya nakledildi. Harp Akademileri; Ankara'ya, Topçu Okulu; Polatlı'ya, Süvari Okulu; Söke'ye, Fen ve Tatbikat Okulu; Ankara'ya, Deniz Harp Okulu ve Lisesi; Mersin'e, Talim Alayı da İskenderun'a gönderildi.⁵⁷ Kuleli Askeri Lisesi Konya'ya ve Topkapı'daki Maltepe Askeri Lisesi de Akşehir'e taşındı. Küçük bir kasaba olan Akşehir'de 500 askeri lise talebesini alacak bir tesis olmadığından eski bir kışla dersane, kışla bitişiğindeki ahır yemekhane ve bir camii de yatakhane olarak kullanıldı. Savaş şartlarından dolayı her yıl verilmekte olan elbise, ayakkabı ve çamaşır verilememiş yakıt da oldukça eksik olarak verilebilmişti. 1942 yılında kış çok şiddetli geçmiştir. Yemekler, toprağına ve duvarına hayvan idrar kokusu sinmiş olan ahırdan bozma yemekhanelerde yenilmekteydi, dağıtılan sıcak yemek hızlıca donmaktaydı. Soğuklar yüzünden her geçen gün zatürre olanların sayısı artmaktaydı.⁵⁸

Salgın hastalıkların çıkmaması için özellikle temiz içme suyuna, helâların temizliğine, mutfak ve çamaşırhanelerin sihhî olmasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Kışla ve çadırı

56 M. Rıza Serhadoğlu, *Savaşçı Doktorun İzinde; Kurum, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 313-318.

57 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 62.

58 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 18 ve 63.

ordugâhlarda yetersiz helâlar, askeri, çevrede bulunan fundalık ve dere gibi alanlarda ihtiyacını gidermeye yöneltiyordu. Bu durum ise hastalıklara davetiye çıkarmaktaydı. İnsan pisliğinin bulunduğu yerlerde gezen askerlerin ayakkabılarına bulaşan mikroplar, ellere, ellerden ağızlarına, bardaklara, eşyalara, yiyecek ve içecek maddelere bulaşarak tifoya sebep olmaktaydı. Abdesthane olarak kullanılan yerlerden geçen içme suları kirleniyor ve tifoya sebep oluyordu.⁵⁹

1940 yılının aralık ayında Hadımköy-Yatsıviran şosesinde çalışan inşaat erlerinde tifüs salgını görüldü. Bir çadırda 10 amele kalıyordu. Elbise ve çamaşırları kirli ve bitliydi. Yeme içme durumları da kötüydü. Çatalca ve Hadımköyü Tahkimat Kumandanlığı emrinde taş ocaklarında çalışan amele birlikleri de benzer bir perişanlık içindeydiler. Birliklerdeki bu amele takımları tifüs ve humma-yı racia için kaynak teşkil ediyorlardı. Bu takımlarda bit mücadelesi yapmak çok zordu. Ordunun emrindeki dezenfeksiyon treni ile Hadımköyü'ndeki ameleler temizlenebildi. Tahkimat amele taburu ise Tuzla tahaffuzhanesinde temizlenerek salgının önüne geçildi.⁶⁰

1940-1941 yılları askeri sağlık hizmetleri bakımından çok zorlu geçmiştir. Hasta çokluğu ve tedavide karşılaşılan imkânsızlıklardan dolayı birlikler hastalarını çevredeki sabit ve yurtiçi hastanelerine sevk etmek zorundaydılar. Gönderilen bu hastalar için koğuşlarda yer olmadığından koridorlara serilen yer yataklarında yatmak durumundaydılar. Özellikle Birinci Ordu'da vakalar çok olduğundan hastalar, Gemlik, Bursa ve Balıkesir hastanelerine gönderildiler. Günde en az 300 hastanın giriş yaptığı hastanelerde hastalara üç gün boyunca yemek verilememiştir. 1940-1941 yıllarında Haydarpaşa ve Gümüşsuyu Hastanelerinden tahliye edilen hastalar Balıkesir, Manisa ve İzmir'e gönderilmiş, bir kısmı yer olmadığından Afyon ve Eskişehir'e dönmek zorunda kalmışlardır. Eskişehir'de iki büyük hastane olduğu halde yer yokluğundan kabul edilmeyerek İzmit'e ve buradan da tekrar İstanbul'a geri gönderilmişlerdir.⁶¹

Orduda verem, tifüs, sıtma çiçek, bit ve uyuz en önemli sağlık sorunlarıydı. Basın ve yetkililer nezdinde yeterince ilgi görmese de en büyük kayıp veremden kaynaklanmaktaydı. Verem hastalığının teşhis ve tedavisinde yetersiz kalınması, hastaların iyileşmeden memleketlerine dönmeleri, hastalık hakkında bilinçli olunmaması ve yetersiz beslenme sebebiyle hastalık sinsice yayılmış ve askeri sanatoryumlar ihtiyacı karşılayamamıştır. Tifüs hastalığını yayan bit ile mücadele için ilk defa DDT uygulaması başlatılmış ancak ahırdan bozma binalarda, çadırlarda veya camilerde olumsuz koşullarda yaşandığından bitle mücadelede kesin bir sonuç alınamamıştır. Yurtta sıtma mücadelesini yürüten sivil doktorların askere alınmasıyla sıtma hastalığında artış yaşanmıştı. Hareket halindeki birliklerin konaklama alanları sıtmaya elverişli yerler olduğundan sıtma ile mücadele için öncelikle arazinin ıslah edilmesi gerekiyordu. Arazinin ıslahı ise uzun bir süreç gerektirmekteydi. Savaş koşullarında sıtmaya karşı kullanılan kinin ve atebrinin tedarikinde güçlük çekilmekteydi. Ekonomik durumun zayıf olması, sağlık hizmetleri alanında hem sivil hem de asker kanadında yeterli personelin bulunmayışı ve halkın hastalıklara karşı bilinçsiz olması gibi sebepler hastalıklara karşı etkili bir mücadeleyi önlemekteydi. Çiçek için ne kadar aşı yapılırsa yapılsın, sıtma için ne kadar kinine sahip olunursa olunsun, bit, uyuz ve tifüs için ne kadar önlem alınırsa alınsın asker ahırlarda ot yastık ve yatakta uyuduğu sürece askeri sağlık hizmetlerinde başarıya ulaşmak mümkün değildi. Bazı birlik komutanlarının hastalıkları gizlemesi de başarısızlığın bir diğer sebebiydi.⁶²

59 Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarımız*, Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 2019, s. 143.

60 Noyan, *a.g.e.*, s. 139-140.

61 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri-I*, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, s. 525-526.

62 Gülhan Seyhun, *Tıp Tarihimizde Askeri Sağlık Hizmetleri II. Dünya Savaşı Dönemi*, Altınbaş Üniversitesi Yayınları, Ankara

4. Hastalık Dışı Kayıplar; Kaza ve Diğer Sebeplerden Kaynaklanan Ölümler

İkinci Dünya Savaşı'nda Türk ordusunda hastalıklar dışında ölüm sebebi olarak 459 kişi ile “Diğer arıza ve kazalar”, 68 kişi “Kırık ve çıkık” 21 kişi ile “Donma”, 14 kişi “Sıcak vurması”, 11 kişi “Yanıklar” ve 1 kişi ile “Harp mecruhiyeti” gelmektedir. Savaş sırasında Türkiye'ye ait Refah Şilebi'nin batması sonucunda ölümler meydana gelmiştir. Bu olaya giden süreç şöyle gerçekleşmiştir: Savaşın ilk yıllarında Almanya, Türkiye ile ittifak çabası içinde iken Hitler tarafından saldırılmazlık taahhüdü verilmiştir. Öte yandan bu yakınlaşmadan rahatsız olan İngiltere, Türkiye'nin savaş başlamadan hemen önce sipariş ettiği dört adet denizaltı gemisi ile dört adet muhribini teslim etmek için bir askeri heyetin İngiltere'ye gönderilmesini istemiştir. İngiltere'ye gidecek olan heyet Mısır'a kadar denizyolu ile gidecek, daha sonra yolculuğuna uçakla devam edecekti. Söz konusu görevi yerine getirmek için, o anda boş olan eski bir deniz aracı olan Refah Şilebi görevlendirilmiştir. Denizci, havacı ve gemi personelinden oluşan 200 kişilik kabile, Mersin'den 23 Haziran 1941 günü hareket etmiştir. Gemi hareketinden 20-25 mil sonra saat 23.01'de batırılmıştır. Bu olayda 167 Türk ve 1 İngiliz olmak üzere 168 kişi hayatını kaybetmiş 32 kazazede ise kurtulabilmiştir. Bu olaydan hemen sonra Alman ve İtalyanlar kazada sorumluluklarının olmadığı yönünde açıklamalarda bulunmuşlardır.⁶³

Diğer taraftan bu savaş sırasında Çanakkale Boğazı'nda yaşanan Atılay Denizaltısı olayı da ordudaki ölüm vakalarından biri olmuştur. Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne göre Boğazların güvenliğinden Türkiye sorumluydu. Nazi Almanyası Rusya'yı işgal etmek için gemilerini Boğazlardan Karadeniz'e geçirmek istiyordu. Boğaz güvenliği her zamankinden daha önemli olmuştu. Boğazdan geçecek bir denizaltı ya da gemi Türkiye'nin savaşa girmesine sebep olabilirdi. Bunun için İngilizlerden alınan manyetik hatlar beşgen oluşturacak şekilde Çanakkale Boğazı'nın girişine döşendi.⁶⁴ 14 Temmuz 1942 tarihinde Atılay Denizaltısı Çanakkale Boğazı'ndaki bu hatların çalışıp çalışmadığını kontrol etmekle görevlendirildi. Atılay Denizaltısı bu görevi ifa ederken I. Dünya Savaşı'ndan kalma bir mayına çarptı ve 39 denizaltı personeli hayatını kaybetti.⁶⁵ Ayrıca Yunanistan sınırında bulunan Arda nehri demiryolu köprüsünün Türk tarafının düşman zırhlı trenlerinin ani geçişlerini önlemek için mayınlarla kapatılması gerekiyordu. Demiryolu köprüsüne yakın bölgede tank mayını döşenirken yapılan hata sonucunda mayın patladı ve askerlerden hayatını kaybedenler oldu.⁶⁶

Uçak kazalarında da birçok asker hayatını kaybetti. Uçaklar eski ve bakımsızdı. Sık sık motorlarında arıza ve patlamalar yaşanmaktaydı. Pilotlardan yalnızca savaş yıllarında İngiltere'de eğitim alanlar gece uçuşu ve bulut içinde uçuş yapabiliyorlardı.⁶⁷ Yoğun sis nedeniyle uçaklar yere

2018, s. 328-329.

63 Osman Yalçın ve Mustafa Şahin, “İkinci Dünya Savaşı'nda Refah Şilebi Hadisesi ve Sonrası Gelişmeler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*: 2018; C. 34 (2): S. 98: s. 181. Osman Yalçın ve Mustafa Şahin, sonraki yıllarda Fransızların gemiyi yanlışlıkla batırdıkları yolundaki bulgular üzerine gizli pazarlıklar sonucu 2 savaş gemisinin tazminat olarak Türkiye'ye verildiğini iddia etmişlerdir. Bkz. Osman Yalçın ve Mustafa Şahin, *a.g.m.*, s. 181. Osman Öndeş ise Refah Şilebi'ni İtalyan Komando Balıkadamı Luigi Feraro tarafından gemiye yapıştırılan mknatsız mayınlarla batırıldığını ileri sürmektedir. Bkz. Osman Öndeş, *Refah Faciası*, Mersin Deniz Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2014, s. 15.

64 <https://www.youtube.com/watch?v=mXKeWM2XrmQ> (E.T. 01.09.2020)

65 *BCA*, 30.10.0.0/62.419.16, (17.07.1942).

66 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 228.

67 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 11-12.

çakılıyor veya birbirleriyle çarpışıyorlardı.⁶⁸ Bazen de havadayken arızalanıp yere düşüyorlardı.⁶⁹ Bunun yanında İngiltere’de uçuş eğitimi almakta olan subay ve astsubaylar da eğitim uçuşlarında yaşanan kazalarda hayatını kaybediyorlardı.⁷⁰ Gelibolu’ya inşa edilen koruganlar mühendisler tarafından değil subaylar tarafından dökülmüştü. Bir gecede dökülen koruganlarda vantilasyon tertibatı yoktu. Olası bir muharebede koruganın içinden ateş edilecek, makineli tüfek ya da toptan çıkacak gazlar personelin zehirlenme yoluyla ölümüne sebep olacaktı. Vantilasyon sistemini savaştan Avrupa’dan temin etmek mümkün değildi.⁷¹

Orduda yaşanan ölüm sebeplerinden bir diğeri Suriye sınır karakollarında çıkan çatışmalardı. Savaş öncesinde sınırı geçerek Türk topraklarında yağma ve soygun yapan Anaze, Hirisa, Beggare, Mezo, Şammar, Göçar... gibi sınır aşiretleriyle kaçakçılar ve Hoybun Cemiyeti mensuplarıyla askerler arasında çatışmalar yaşanmaktaydı.⁷² Savaş yıllarında da bu tür çatışmalarda birçok asker hayatını kaybetti.⁷³

I. Dünya Savaşı’nda olduğu gibi boğazların işgal edilebileceği düşünülerek Çanakkale Boğazının tahkimine karar verilmiştir. Buraya gönderilen askerler Sünni, Şii, Şafii ve Yezidi gibi farklı mezhep ve inançlardan geliyor, aralarında çeşitli anlaşmazlıklar yaşanıyordu. Çıkan kavgalar sonucunda hayatını kaybedenler olmaktadır.⁷⁴ Askerlik mesleğinin savaş zamanlarında ifası oldukça zordu. Zor yaşam koşullarına ek olarak ağır mesuliyet yüklenen subay, astsubay veya erler verilen görevleri yerine getirmeye çalışmakta, başarısızlık durumunda ise moral bozukluğuna düşerek intihar etmekteydiler.⁷⁵

2 Eylül 1945 tarihinde Japonya’nın teslim olmasıyla İkinci Dünya Savaşı bitti. Erlerin bir kısmı terhis edilmeye başladı. Haydarpaşa’dan Erzurum’a gitmekte olan 1910 sayılı tren katarı İliç istasyonu ile Bağıştaş istasyonu arasında Erzincan’dan gelmekte olan 1967 sayılı tren katarıyla çarpıştı. Kaza sonucunda demiryolu personelinin 7’si ölmüş, 3’ü yaralanmış, erlerden 26’sı ölmüş 20’si yaralanmış ve yolculardan da 12’si ölmüş 6’sı yaralanmıştır.⁷⁶

5. Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, 1930’lu yıllarda Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşı yıllarında uğradığı yıkımı tamir etmekle meşguldü. Henüz yaralarını saramadığı bir dönemde yeniden bir dünya savaşı baş göstermişti. Türk ordusu savaşa hazır değildi. Orduda kullanılan silahlar, Birinci Dünya Savaşı’ndan kalma modası geçmiş silahlardı. Türkiye’nin Avrupa Devletleri gibi modern silahlarla donatılmış bir orduyla savaşarak topraklarını koruyabilmesi ancak dış yardımlarla mümkün olabilirdi. Türkiye için en akıllıca seçenek savaşa girmeme politikasını takip etmektir. Türkiye’nin savaşa girmeme isteği tahakkuk etti ve harbin sonunda Almanya ve Japonya’ya temsili

68 *BCA*, 30.10.0.0/140.5.13, (17.01.1941).

69 *BCA*, 30.10.0.0/140.6.11, (10.2.1944); *BCA*, 30.10.0.0/140.6.6, (12.4.1943); *BCA*, 30.10.0.0/140.6.9, (10.1.1944), *BCA*, 30.10.0.0/261.762.31, (08.05.1939).

70 *BCA*, 30.10.0.0/140.6.3, (4.2.1943); *30.10.0.0/140.6.17*, (28.9.1944).

71 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 115.

72 Ersoy Zengin, “Birinci Umumi Müfettişlik Bölgesinde Asayişsizlik ve Asayışı Sağlama Faaliyetleri” *Osmanlı’dan Günümüze Diyarbakır*, Ensar Yayınları, İstanbul 2018, s. 780-786

73 *30.10.0.0/105.686.56*, (14.08.1944).

74 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 17-18.

75 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 198.

76 *BCA*, 30.10.0.0/152.78.33, (24.11.1945)

olarak savaş ilan edildi. Kimsenin burnu kanamaması için ısrarla savaştan kaçınılmışsa da altı yıl boyunca savaşımaya hazır bekletilen Türk ordusunda büyük bir kayıp yaşanmıştır. Türk kamuoyu 1951 yılında TBMM’de gerçekleşen tartışmalar sonucunda İkinci Dünya Savaşı yıllarında 22.663 askerini kaybettiğini öğrenebildi. 1954 yılında mesele yeniden açılınca Milli Savunma Bakanı Kenan Yılmaz 28.749 askerin öldüğünü açıkladı.

Her ne kadar önce ve sonraki dönemlerdeki asker ölümlerini kıyaslamak için elimizde veriler bulunmasa da hatıralardan anlaşıldığı kadarıyla bu süreçte ölen asker sayısı oldukça yüksekti. Ölümlerin çok büyük bir kısmı hastalık kaynaklıydı. Verem, tifüs, sıtma, çiçek, ve uyuz gibi hastalıklarla mücadele etmek savaş başlamadan önce de Türkiye’de büyük bir mesele idi. Savaşla birlikte durum çok daha vahim bir hal almaya başladı. Nüfusun büyük bir kısmı köylerde yaşamaktaydı. Askere alınan genç nüfusla birlikte tarımsal üretim önemli ölçüde düştü. Bunun yanında savaş harcamaları için yeni vergiler koyuldu. Birçok alanda yerli üretim olmadığından dışa bağımlılık vardı. Savaş nedeniyle dışarıdan temin edilen malların temini artık mümkün değildi. Bütün bunlar hayat pahalılığına sebep oldu ve halk büyük bir geçim sıkıntısıyla karşı karşıya kaldı. Yetersiz beslenme sonucunda bünyesi zayıf düşenler hastalıklara karşı direnç gösteremediğinden hayatlarını kaybettiler.

Ordu mevcudu bir milyonu geçmişti. Trakya, Marmara ve Ege bölgesine toplanan yüz binlerce asker kış şartlarında günlerce aç ve susuz olarak gece yürüyüşleri yapmakta, yol yapıp siper kazmaktaydılar. Savaşa girilmemiş olsa da silâh altına alınan askerler bir düşman saldırısına karşı hazır beklemek mecburiyetindeydiler. Çadır ve kışlalarda yaşam koşulları çok ağırdı. Helâların yetersizliği askerin ihtiyacını çevreye yapmasına sebep olmakta, bu da çeşitli hastalıklara sebebiyet vermekteydi. Asker arasında verem ve zatürreeden ölenlerin sayısı 11 bini geçmişti. Askeri sağlık hizmetleri yetersizdi. Hastanelerde yer bulmak mümkün değildi. Bir yatağı üç hasta paylaşıyor, koğuşlarda yer olmadığından hastalar koridorlarda yatırılıyor ve günlerce bir şey yemeden yaşamak zorunda kalıyorlardı. İstanbul’dan diğer askeri hastanelere sevk edilen erler birkaç şehir dolaştıktan sonra yatacak hastane bulamayarak İstanbul’a geri dönmekteydiler. Yapılan teftişler sonucunda birçok birliğin savaşamayacak düzeyde olduğu ortaya çıkmıştı. Teftişler sonucunda alınan önlemlerle daha fazla asker kaybının önüne geçilmiştir.

Esasen Birinci Dünya Savaşı’nda salgın hastalıklardan dolayı çok büyük kayıplar verilmiş, önemli dersler alınmıştı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında önceki tecrübeler yol gösterici olmuşsa da önemli kayıpların verilmesine engel olunamamıştır.

İkinci Dünya Savaşında hastalık dışı can kayıpları da yaşanmaktaydı. 1954 yılında Savunma Bakanı Kenan Yılmaz’ın ölümler üzerine açıkladığı ayrıntılı listede 459 kişinin “*Arıza ve Kazalardan*” hayatını kaybettiği belirtilmektedir. Refah Şilebi’nin batırılmasında, Atılay Denizaltısı’nın batmasında, uçak ve tren kazalarında, mayın döşenmesi esnasında, kavgalar ve intiharlar gibi çeşitli sebeplerden hayatını kaybedenlerin “*Arıza ve Kazalar*” hanesine yazıldığı tahmin edilmektedir. Bu tür sebepler ölümlerin ancak % 2’sini oluşturmaktadır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk ordusunda yaşanan ölümlerin % 98’lik kısmını hastalık/salgın hastalıklar oluşturmuştur.

Sonuç olarak Türkiye her ne kadar savaşa girmemiş olsa da her an savaşacakmış gibi ordusunu hazır bulundurmıştır. Savaş ortamı, sefaleti, sefalet ise hastalıkları ortaya çıkarmıştır. Sayısı bir milyonu geçen askerin beslenme, barınma ve sağlık hizmetleri için uygun bir organizasyon yapılamamıştır. Birliklerde görülen beslenme ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği, orduyu

savaşamayacak derecede zafiyete uğratmıştır. Bütün bunlardan savaş sırasında düşman ordusu kadar hastalıkların da dikkate alınması gerektiği, dolayısıyla donatım ve sağlık hizmetlerinin sefer zamanlarında hayati derecede önemli roller oynadığı ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

A. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- 30.10.0.0/261.762.31. (08.05.1939).
30.18.1.2./88.80.10, (25.08.1939).
30.10.0.0/51.337. 10. (24.11.1939).
30.18.1.2/89.116.1, (12.12.1939).
30.18.1.2/89.119.8, (23.12.1939).
30.10.0.0/56.376.18, (15.6.1940).
30.10.0.0/140.5.13, 17.01.1941.
30.10.0.0/62.419.16, (17.07.1942).
30.10.0.0/140.6.3, (4.2.1943).
30.10.0.0/140.6.6, (12.4.1943).
30.10.0.0/158.112.13. (23.06.1943).
30.10.0.0/56.377.14, (16.09.1943).
30.10.0.0/140.6.9, (10.1.1944).
30.10.0.0/140.6.11, (10.2.1944).
30.10.0.0/105.686.56. (14.08.1944).
30.10.0.0/140.6.17, (28.9.1944).
490.1.0.0/5.26.22, (6.6.1945).
30.10.0.0/152.78.33, (24.11.1945).
30.1.0.0/77.482.6 (1944).

B. Resmi Yayınlar

- TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 4, Birleşim 34, 24 Ocak 1951.
TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1, B. 61, 6 Nisan 1951.
TBMM Zabıt Ceridesi, C. 2, İ. 65, 12 Mart 1954.
TBMM Zabıt Ceridesi, C. 2, İ. 65, 12 Mart 1954.
Resmi Gazete, Tertip 3, C. 11, (6 Mayıs 1930).

C. Gazeteler

- Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1941.

D. Araştırma Eserler

- Başustaoglu, Ahmet, *Bir Nefes Sıhhat Tevfik Sağlam'ın Yaşam Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- C.H.P. 25 Yıl 1923-1948*, Ankara: Ulus Basımevi, 1948.
- Cumhuriyetin On Beşinci Yıl Kitabı*, CHP Yayınları, 1938.
- Çakırçoban, İsmail, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- Demirer, Mehmet Arif, *II. Dünya Savaşı ve Sonrasında Türkiye*, Ankara: Türkiye Barolar Birliği

Yayınları, 2005.

- Engin, Vahdettin, “II. Dünya Savaşı ve Türkiye”, İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2016.
- Evsile, Mehmet, “Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetleri (1923-1950)”, Kesit Akademi Dergisi, Yıl: 4, S. 13, Mart 2018, s. 2 (1-19).
- Metinsoy, Murat, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye: Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Noyan, Abdülkadir, Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım, Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 2019.
- Öndeş, Osman, Refah Faciası, Mersin Deniz Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2014.
- Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri-I*, Yörük Basımevi, İstanbul 1976.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Sağlam, Tevfik, “Bugünkü Harbin Telkin Ettiği Bazı Fikirler ve İlk Cihan Harbinden Bir Kaç Görgü”, *Askeri Sıhhiye Mecmuası*, 1942, S. 71.
- Serhadoğlu, M. Rıza, *Savaşçı Doktorun İzinde; Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.
- Seyhun, Gülhan, Tıp Tarihimizde Askeri Sağlık Hizmetleri II. Dünya Savaşı Dönemi, Altınbaş Üniversitesi Yayınları, Ankara 2018.
- Tekir, Süleyman, “Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 65, 2019.
- Temel, Mehmet, *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Nehir Yayınları, İstanbul 2008.
- Tuğluoğlu, Fatih, “Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 13-14, 2008.
- Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Haturaları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.
- Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü Yayınları, 1973, s. III.
- Ünsal, Veli, *Siyasi Tarih*, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, Mayıs 1998.
- Yalçın, Osman ve Mustafa Şahin, “İkinci Dünya Savaşı’nda Refah Şilebi Hadisesi ve Sonrası Gelişmeler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*: 2018; C. 34 (2): S. 98.
- Zengin, Ersoy, “Birinci Umumi Müfettişlik Bölgesinde Asayişsizlik ve Asayışı Sağlama Faaliyetleri” *Osmanlı’dan Günümüze Diyarbakır*, Ensar Yayınları, İstanbul 2018.

E. Elektronik Kaynaklar

<https://www.youtube.com/watch?v=mXKeWM2XrmQ> (E.T. 01.09.2020).

(Tablo içinde kullanılan dipnotlar)

- 1 Veremden ölenlerin 5.669’u akciğer, 1.008’i ise diğer aza kaynaklıdır.

Arş. Gör. Dr.
Selim SAYGIN

Gaziantep Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü,
selimsaygin72@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7202-2669>

Başvuruda bulundu. Applied 21/9/2020 Kabul edildi. Accepted 28/09/2020
Eser Geçmişi / Article Past:

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.798079>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Kâzım Karabekir ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Kâzım Karabekir and Progressive Republican Party

Öz

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerde yetiştirdiği önemli subaylarından biri ve Milli Mücadele'nin de en büyük kahramanlarından olan Kâzım Karabekir, 1882 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. 1900 yılında Kuleli Askeri Lisesi'nden mezun olan Karabekir, daha sonra 1903 yılında Erkan-ı Harp Mektebi'ne, başlamıştır. 1905 yılında sınıf birincisi olarak Harp Akademisi'ni bitirdikten sonra 1906 yılında Manastır'da önyüzbaşı olarak görevine başlamıştır. Kuleli Askeri Lisesindeyken tanıştığı Mustafa Kemal önderliğindeki Kurtuluş Savaşı'na önemli katkıları olmuş, ancak zaferden sonra gerçekleşen inkılaplarda gerek kendi görüşünün alınmaması, gerekse de bazı inkılaplara düşünsel anlamda karşı çıkması Atatürk ile arasının açılmasına neden olmuştur. 17 Kasım 1924 yılında Atatürk'e ve hükümete muhalif olarak kurulan, Cumhuriyet tarihinin ilk teşkilatlı muhalefeti Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın liderliğini yapmıştır. Partisi adına mecliste en çok söz alan ikinci milletvekili olmuş, eğitim, ekonomi ve askeri alanlarda fikirlerini birçok kez dile getirmiştir. Basın organlarında birçok yerde partisini tanıtmış ve savunmuş, ülkenin geleceği için fikirlerinin açıklamaktan çekinmemiştir. Takrir-i Sükûn Kanunu ile partisinin kapatılmasını sert bir şekilde eleştirmiş, bunu tarihi bir hata olarak görmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kâzım Karabekir, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, TBMM, Milli Mücadele, Mustafa Kemal Atatürk, İttihat ve Terakki Cemiyeti

Abstract

Kâzım Karabekir, who one of the most important officers of the Ottoman Empire recently trained and one of the greatest heroes of the National Struggle, was born in Istanbul in 1882. In 1900, after he graduated from Kuleli Military School, he went to Erkan Military School in 1903. In 1905, he graduated from Military Academy as a top of his class and started his military life in 1906 at Manastir as a senior captain. He made important contributions to the War of Independence led by Mustafa Kemal, whom he met at Kuleli Military High School. However, in the revolutions that took place after the victory, his own opinion was not taken and his opposition to some reforms in an intellectual sense caused his disagreement with Atatürk. On the 17th November 1924, he became leader Progressive Republican Party which is the first opposition organization of republican history and was founded to be opposition against Ataturk and the government. He was the second most MP to speak on behalf of his party, he has expressed his opinions many times in the fields of education, economy and military. He promoted and defended his party in many places in the media and did not hesitate to express his ideas for the future of the country. He sharply criticized the closure of his party with the Takrir-i Sükûn Law and saw this as a historical mistake.

Key Words: Kâzım Karabekir, Progressive Republican Party, Grand National Assembly of Turkey, Committee of Union and Progress, National Struggle, Mustafa Kemal Atatürk

* Bu makalede, "Kâzım Karabekir'in Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasındaki Faaliyetleri" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

ATIF: SAYGIN Selim, "Kâzım Karabekir ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/3 (Eylül 2020), s. (1091-1108)

CITE: SAYGIN Selim, "Kâzım Karabekir and Progressive Republican Party", **Journal of History and Future**, 6/3 (September 2020), pp. (1091-1108)

Giriş

1 9. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başları hem Dünya tarihi açısından hem de Osmanlı Devleti açısından bir hayli karmaşık önemli olayların yaşandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. 1789 yılındaki Fransız ihtilalinin getirdiği milliyetçi dalga dünyada yeni bir düzenin kurulmasını sağlamış ve milliyetçilik esasına dayalı yeni devletlerin kurulmasını sağlamıştır. Bünyesinde birçok ulusu barındıran ve bu özeliği ile imparatorluk vasfına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan ile birlikte bu kozmopolit yapısından dolayı milliyetçi akımlardan en çok etkilenen devletlerden biri olmuştur.

Avrupa ve Balkanlarda artan milliyetçiliğin de etkisiyle Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan birçok ulus bağımsızlık mücadelesi vermiş ve birçoğu da amacına ulaşmıştır. Tabii bu artan Milliyetçilik dalgası Osmanlı aydınlarını da etkilemiş ve Türklük bilinci hem aydınlar hem de devlet bürokrasisinde etkisini göstermiştir. İlk etapta Jön Türkler adıyla anılan bu hareket daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında örgütlenmiş, II. Abdülhamit'e meşrutiyeti kabul ettirip Osmanlı Devleti'nde rejim değişikliğini sağlamıştır. Bu cemiyet, bünyesinde daha sonra Kuruluş Savaşını başlatacak ve Osmanlı Devletinin küllerinden yeni bir devleti kuracak subayları da barındırıyordu. Bunlar arasında Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, İsmet İnönü, Rauf Orbay, Fethi Okyar ve Refet Bele gibi Kurtuluş Savaşının önemli kahramanları vardı.

20. Yüzyılın başlarına gelindiğinde Dünya, İtilaf ve İttifak devletleri olarak iki kutba ayrılmış ve büyük bir savaş artık kaçınılmaz hale gelmişti. 1914 yılında Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a savaş ilan etmesiyle başlayan ve dört yıl boyunca dünyayı kasıp kavuracak olan I. Dünya harbinin fitili ateşlenmişti. Osmanlı Devleti, bu savaşta başlarda tarafsız bir politika gütmeye çalışsa da Almanya'nın yanında, İttifak devletleri safında savaşa girmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşında yenik düşmesi, İmparatorluk topraklarının dağılması Anadolu'nun işgalini de beraberinde getirmiştir. Bu işgallere karşı Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu'da kurtuluş mücadelesi başlamıştır. Bu kurtuluş mücadelesinin içinde ve yeni devletin öncü kurucu kadroları içinde Kâzım Karabekir de yer almaktadır.

Kâzım Karabekir, Osmanlı Devletinin Anadolu'da dağıtılmamış olan en büyük ordusu olan 15. Kolordunun komutanıydı. Kurtuluş Savaşı boyunca Atatürk'ün en yakınındakilerden ve en büyük destekçilerden biri olmuştur. Doğu Anadolu'da Ermeniler ile girilen savaştan zaferle ayrılmış, Gümrü Antlaşmasıyla Doğu sınırlarımızı güvence altına alarak Batı cephesine önemli desteklerde bulunmuştur.

Kâzım Karabekir yeni devletin kuruluşunda da fikri ve fiili katkılarda da bulunmuştur. Ancak kurucu kadro içindeki birliktelik çok uzun sürmemiş ve görüş ayrılıkları ortaya çıkmaya başlamıştır. Yaşanan bu görüş ayrılıkları Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren daha da derinleşmiş ve Terakkiper Cumhuriyet Fırkasının kuruluşuna neden olmuştur. Kurulan bu yeni partinin başına da Kâzım Karabekir geçmiştir. Yaklaşık yedi ay varlığını sürdüren Terakkiper Cumhuriyet Fırkasının liderliğini Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir yapmıştır. Şeyh Sait ayaklanması, Terakkiper Cumhuriyet Fırkasının kapatılma sürecini hazırlamış ve çıkarılan Takrir-i Sükûn yasası ile Terakkiper Cumhuriyet Fırkası kapatılmıştır. Kâzım Karabekir Paşa ve Terakkiper Cumhuriyet Fırkasının önde gelen isimleri İstiklal Mahkemelerinde yargılanmıştır. İstiklal Mahkemesinde yargılanan Karabekir Paşa, davadan beraat etmiş ancak bundan sonra kendisi açısından zor dönem başlamıştır. 1938 yılına kadar da tecrit altında tutulmuş ve daha sonra meclis başkanlığı da yapmıştır.

I. Kâzım Karabekir'in Hayatı

1882 yılında İstanbul'un Küçük Mustafa Paşa Semaında dünyaya gelen Karabekir'in doğum tarihi hakkında net bir tarih verilememektedir.¹ Karabekir, "*Hayatım*" adlı eserinde doğum tarihini 11 Ağustos 1298 tarihi olarak açıklarken; Karabekir hakkında bir biyografi çalışmasında bulunan Fahrettin Kırzioğlu ise bu tarihi 11 Temmuz 1298 olarak ifade etmektedir.²

Kâzım Karabekir'in eğitim yaşamı 1885'te üç yaşında iken başlamıştır.³ Üç yaşındayken Zeyrek'te başladığı Sıbyan Mektebini Van'da tamamlamıştır. Babasının ölümü üzerine İstanbul'a döndükten sonra Ortaöğrenimini İstanbul Fatih Askeri Rüştiyesinde tamamlamıştır. 1896 yılında Kuleli Askeri İdadisi'ne başlayan Karabekir'de Türklük bilinci bu dönemde oluşmaya başlamıştır.⁴ Kuleli Askeri İdadisini bitirdikten sonra 1900 yılında İstanbul Harp Okulunda harbiye eğitime başlamış ve Harbiyeyi sınıf birincisi olarak bitirmiştir. 1903 yılında Harp Okulundan sınıf birincisi olarak mezun olduktan sonra yine aynı yıl Harp Akademisine (Erkan-ı Harbiye) başlamış ve burada kurmay eğitimi almaya başlamıştır.⁵

1903-1905 yılları arasında Harp Akademisinde eğitim gören Karabekir, burada ağabeyi Hamdi Bey aracılığıyla İttihat ve Terakki Partisi ile tanışmıştır.⁶ Harp Akademisi'nden 5 Kasım 1905 tarihinde sınıf birinciliği ile ve kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuş ve ilk görev yeri olarak ta Manastır çıkmıştır.⁷ Manastır'daki stajını bitirdikten sonra 6 Eylül 1906 tarihinde İstanbul'daki Pangaltı Harbiye Mektebine görevlendirilmiş, Burada Tabiye (Askeri Strateji) olarak göreve başlamıştır. İstanbul'a geldikten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Harbiye'deki yapılanmasında aktif olarak rol almıştır. Karabekir İttihat ve Terakki Cemiyeti adlı kitabında İstanbul'daki fedai cemiyetini kendisi kurduğunu ve kendisinin de bir fedai olduğundan bahseder.⁸

Meşrutiyetin ilanından sonra gelen özgürlükçü ortamın yaşamı kısa sürmüştür. 8 ay kadar süren bu ortam 31 Mart 1325(13 Nisan 1909) yılında İstanbul'da ortaya ayaklanma ile son bulmuştur. Bu ayaklanma İttihat ve Terakki Cemiyetinin düzeni sağlama konusundaki yetersizliğini de gözler önüne sermiştir. Kâzım Karabekir bu arada Edirne'de bulunan 2. Orduda 3. Tümen kurmay başkanı olarak atanmıştır.⁹

Kâzım Karabekir, 27 Nisan 1912 yılında binbaşılığa yükseldikten kısa bir süre sonra Balkan Savaşı patlak verir. Bu sırada kendisi Edirne Kalesi'ndedir. Edirne'nin uzun süreli direnişinde Müstahkem Mevkiindeki 10. Tümenin Kurmay Başkanıdır. Uzun süren direnişte açlık ve cephan kalmamasından dolayı direniş kırılır ve 22 Nisan 1913 yılında Edirne Bulgarlara geçerken kendisi de Bulgarlara esir düşerek Sofya'ya gönderilir. İkinci Balkan Savaşında Edirne geri alındıktan sonra 29 Eylül 1913 yılında Bulgaristan ile imzalanan İstanbul Antlaşması gereğince beş ay süren esareti biter ve İstanbul'a gelir.¹⁰

1 Kâzım Karabekir, *Hayatım*, 1. baskı, Tarih (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 27.

2 Karabekir, *Hayatım*, 27; Kâzım Karabekir ve M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kâzım Karabekir: kendi eserleri, haltercümeleri ve Arşiv Belgeleri'ne göre*, Kültür Bakanlığı yayınları ; Türk büyükleri dizisi, 1278. 135 (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991), 7.

3 Ali Çiftçi, "Kâzım Karabekir'in Siyasal Hayatı" (Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 2005), 28.

4 Kırzioğlu, *Kâzım Karabekir*, 8.

5 Karabekir, *Hayatım*, 137.

6 Çiftçi, "Kâzım Karabekir'in Siyasal Hayatı", 10.

7 Karabekir, *Hayatım*, 184.

8 Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, 1. baskı, Tarih 48 (İstanbul: YKY, 2014), 163.

9 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki: 1908 - 1914*, 4. basım, Kaynak Yayınları (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2004), 67.

10 Kâzım Karabekir, *Bulgaristan Esareti ve Hatıralar Notlar*, Tarih (İstanbul: Emre Yayınları, 2003), 25.

Avusturya- Macaristan'ın Sırbistan'a savaş açması ile Birinci Dünya Savaşında.¹¹ Kâzım Karabekir'in ilk görevi 8 Ocak 1915 tarihinde İran Harekâtına memur olarak atanması olmuştur. Ancak daha sonra yapılan değişiklikle İstanbul Kartal 14. Tümen Komutanlığına görevlendirilir ve buradaki görevi de Marmara ve Karadeniz kıyılarındaki tahkimat işleri olmuştur. Kâzım Karabekir, İstanbul'daki görevinden sonra tümeni ile beraber Çanakkale savaşında görevlendirilir. Çanakkale Cephesinde Kereviz Dere'de üç buçuk ay boyunca Fransızlar ile çarpışır. Karabekir'in Kerevizdere'de Fransızlara karşı sürdürdüğü başarılı mücadele üzerine kendisine Muharebe Gümüş Liyakat Madalyası ve Harp Madalyası verilmiştir. Kâzım Karabekir'in Gelibolu Muharebelerinde gösterdiği yararlılıklar üzerine 14 Aralık 1915 yılında kendisine Miralay(Albay) rütbesi verilmiştir. Kâzım Karabekir, 26 Ekim 1915 tarihinde 1. Ordu Kurmay Başkanlığına Tayin edilir. Ancak Çanakkale Cephesi Komutanı Limon von Sanders kurmay başkanlığına daha kıdemli albayların getirilmesini öne sürerek buna itiraz etmiş ve Galiçya Cephesine gidecek olan ordunun kurmay başkanlığına atanmıştır. Daha sonra bu görev de değiştirilmiş, 10 Kasım 1915 yılında Irak Cephesinde savaşan 6. Ordu komutanı Von der Goltz Paşanın yanında kurmay başkanlığına getirilmiştir.¹² Daha sonra 1917 yılında Liceye Kafkas cephesine nakledilen Karabekir Paşa, ardından 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın isteği üzerine karargâh merkezini Refahiye'de bulunan 3. Orduya naklettirmiş ve 28 Ocak 1918 yılında 1. Kafkas Kolordusu Komutanlığına tayin edilmiştir.¹³

Kâzım Karabekir, 1918 yılı içerisinde askeri açıdan birçok başarı kaydetmiştir. 1877 yılında Ruslar ile yapılan meşhur Doksan Üç Harbinde Ruslara kaptırılan ve yaklaşık kırk yıldır da Rus egemenliğinde bulunan Sarıkamış ve Kars'ı Ruslardan kurtaran 3. Orduda 1. Kafkas Kolordu komutanı idi.¹⁴ Ruslar ile yapılan Brest Litovsk anlaşması ile bu sınırları güvenceye aldıktan sonra Ermenilere karşı harekete geçmiş ve Gümrü'yü Ermenilerden teslim almıştır. Bu gelişmeler karşısında zor durumda kalan Ermenistan hükümetini 14 Haziran 1918 tarihinde Batum Antlaşmasını kabul ettirmek zorunda bırakmıştır.¹⁵ Bununla da yetinmeyen Karabekir Paşa, İngilizlere karşı da harekete geçerek Tebriz'i ele geçirmiş, ancak Filistin cephesinden gelen bozgun haberleri neticesinde karargâhını Nahcivan'a taşımak zorunda kalmıştır.¹⁶

Tarihler, 30 Ekim 1918'i gösterdiğinde Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesini imzalamak durumunda kalmıştır. Mütarekenin imzalanması üzerine Karabekir'e kolordusunun lağvedildiği ve İstanbul'a dönmesi emri gelmiştir. Mütareke gereği Osmanlı birlikleri 1914 sınırlarına çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁷

I.I. Milli Mücadelede Kâzım Karabekir

Kâzım Karabekir, 28 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'a gelip Boğaz'da İngiliz ve Fransız gemilerini gördüğünde "*tek dağ başı mezar oluncaya kadar uğraşmalı*"¹⁸ diyerek kurtuluş mücadelesi için o gün ant içtiğini belirtmektedir. Bu maksatla İstanbul'daki ilk görüşmesini ağabeyinin evinde Albay İsmet Paşa ile gerçekleştirdiğini söylemektedir. Bu görüşmede Karabekir, İsmet Bey'e genç

11 Norman Stone, *Birinci dünya savaşı* (İstanbul: Doğan Kitap, 2010), 35.

12 Kırzioğlu, *Kâzım Karabekir*, 14-15.

13 Kazım Çavdar, *Kâzım Karabekir* (İzmir: Sobe Matbaası, t.y.), 46.

14 Bolşevik Devrimi olduğundan Sarıkamış ve Kars, 18 Aralık 1917 yılında imzalanan Erzincan Antlaşmasında Rus Ordusundan geriye kalan yerli Ermeni milislerden alınmıştır. Çiftçi, "Kâzım Karabekir'in Siyasal Hayatı", 28.

15 Kazım Karabekir, *Birinci cihan harbini nasıl idare ettik?: Sarıkamış, Kars ve ötesi* (İstanbul: Emre, 1994), 297-301.

16 Mukaddes Arslan, "MİLLİ MÜCADELE'DE KAZIM KARABEKİR PAŞA", 2012, 118.

17 Yunus Emre Tansü, "KAZİM KARABEKİR'İN DİPLOMAT KİŞİLİĞİ", *Social Sciences Studies Journal* 4, sy 25 (01 Ocak 2018): 5450.

18 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, c. 1 (İstanbul: Emre Yayınları, 2003), 84-87.

komutanların Anadolu'ya görevlerinin başına dönmeleri ve kendisinin de Doğu'ya tekrar tayin edilmesi gerektiğinden bahsettiğini, bütün genç komutanların İstanbul'da toplanmasının doğru olmadığını ifade ettiğini söylemektedir. Ayrıca Karabekir, İsmet Bey'e Doğu Anadolu'da Milli bir Türk Hükümeti kurulması önerisinde bulunduğunu da belirtmektedir.¹⁹

Bilindiği üzere Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919 yılında Samsun'a ayak basmıştır.²⁰ Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcını temsil eden bu tarihten sonra Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve Cemal Paşalara telgraf çekerek Amasya'da bir görüşme planladı. Mustafa Kemal Paşa'nın çağrısı üzerine Amasya'da gerçekleşen görüşmeye Ali Fuat Paşa, Rauf Bey ve Refet Bey Bizzat katılırken, Kâzım Karabekir ve Cemal Paşalar ise vicahen katılmışlardır.²¹

Amasya Görüşmesi, Milli Mücadele'nin en önemli eşiklerinden birini teşkil etmektedir. Yapılan bu görüşmede alınan kararların tamamı açıklanmamış, iki gün süren görüşmelerin sonunda bir genelge yayımlanmış²² ve genelgede şu kararlar alınmıştır: "...*Vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığı tehlikededir. Milletten bağımsızlığını, gene milletin kesin kararı ve direnişi kurtaracaktır. Yurtta en güvenli yer olan Sivas'ta Milli bir kongre toplanmalıdır. Her sancaktan, milletin güvenini kazanmış üçer kişi hemen yola çıkarılmalıdır. Durum, her ihtimale karşı milli bir sır olarak tutulmalıdır...*"²³

Yukarıda alınan kararlardan sonra Kâzım Karabekir Paşa, Sivas'ta toplanacak olan kongreden önce Erzurum'da bir kongre yapılmasını teklif etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'da yapılması planlanan kongrenin tüm yurdu temsil etmese de Milli Mücadelenin Doğu Anadolu'da da güçlenmesi adına kritik öneme sahip olacağı düşüncesi ve esas kongrenin yine Sivas'ta gerçekleştirilmesi koşulu ile Kâzım Karabekir Paşa'nın Erzurum'da kongre teklifini kabul etmiştir.²⁴

Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey (Orbay) ve maiyetindekiler 3 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'a geldiler. Burada kendilerini Kâzım Karabekir Paşa ve kalabalık bir heyet karşılamıştır.²⁵ Gelişen süreç boyunca Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul hükümeti arasındaki ilişkiler iyice gerginleşmiş ve İstanbul Hükümeti, 23 Haziran'da Mustafa Kemal Paşa'yı görevden alarak emirlerinin dinlenilmemesini kararlaştırmıştı.²⁶ 7 Temmuz'u 8 Temmuz'a bağlayan gecede artık ipler kopmuştu ve İstanbul Hükümeti son kez İstanbul'a gelmesi emrini iletmişti. Mustafa Kemal Paşa da emri kabul etmeyince kendisine ordu müfettişliği görevinden azledildiği bildirilmiş, bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, aynı gün askerlikten istifa ettiğini Harbiye Nezaretine bildirip 9 Temmuz günü millete yönelik bir beyanname yayımlamıştır.²⁷

19 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları(Yakılan Kitap)* (İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1972), 29.

20 Rauf Bey'de Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a vardığı haberini aldıktan sonra 8 Haziran 1919 Yılında Bandırma üzerinden Ankara'ya ulaştı. Ardından Ankara'dan Amasya'ya vardı. Hüseyin Rauf Orbay, *Siyasi hatıralar* (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009), 301.

21 Yaşar Semiz, "Atatürk ve Kâzım Karabekir Paşa", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 4 (01 Aralık 1997): 194.

22 Şerafettin Turan, *Türk devrim tarihi*, 1. basım (Yenişehir, Ankara : Çağaloğlu, İstanbul: Bilgi Yayınevi ; Bilgi Dağıtım, 2004), 192.

23 Sabahattin Selek, *Anadolu ihtilali*, c. 2 (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1987), 263.

24 Orbay, *Siyasi hatıralar*, 309.

25 Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, c. 1 (İzmir: Zeus kitabevi yayınları, 2004), 154.

26 Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye tarihi, 1800-2012*, 1. baskı, Timaş yayınları (İstanbul: Timaş, 2012), 119.

27 Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 1:155-56.

Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın istifasından sonra Milli Mücadelenin kaderini değiştiren bir tavır sergileyerek Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'nin lideri olmasının yolunu açmıştır. Önce sözlü olarak "*Hepimiz Emrinizdeyiz Paşam*" demiş, ardından da yazılı bir beyanatta bulunarak Mustafa Kemal Paşa'ya olan bağlılığını bildirmiştir. Kâzım Karabekir Paşa'nın bu tavrı üzerine Mustafa Kemal Paşa çok duygulanmış ve kendisine sarılarak Karabekir Paşa'yı defalarca öpmüştür. Erzurum Kongresi, Kâzım Karabekir Paşa'nın fikri öncülü ve Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz'deki Milli Direniş örgütlerinin işbirliği sayesinde toplanmıştır. Kongrenin amacı Doğu ve Güney Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz'deki işgallere karşı direnme kararlılığını ortaya koyma ve Ermeni saldırılarına karşı hazırlıklı olmaktır. Kongre, aldığı kararlar bakımından bir bölge kongresi olmaktan ziyade ulusal bir kongre özelliğini taşımıştır.²⁸

Kongrenin bitiminden sonra Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey Sivas'a hareket etmeden önce 28 Ağustos günü Erzurum'da son bir kez daha görüşerek manda fikrinin kabul edilmeyeceğini ve sonuna kadar mücadele edileceğini belirterek, ancak çaresiz kalınması durumunda bağımsızlığa gölge düşmeyecek şekilde Amerikan yardımının kabul edilebileceğini kararlaştırdılar. Karabekir anılarında, bu kararın sadece toplantıda bulunanlar arasında alındığını ve Sivas'ta kesin olarak mücadele kararının alınmasının kararlaştırıldığını belirtmektedir.²⁹

4-11 Eylül tarihleri arasında gerçekleştirilen kongrede bütün memleketi ilgilendiren kararlar alınmıştır. Kararların 3. Maddesine göre, ülkenin her hangi bir yerinde gerçekleştirilecek işgallere karşı birlikte hareket edilecektir. 10. Maddede milli teşkilat bir bütün olarak değerlendirilmiş ve Heyet-i Temsiliye'nin idaresi altında olacağı belirtilmiştir. Bu kararlar alınırken Erzurum Kongresi'nde alınan bazı kararların tüzüğünde değişikliklere gidilmiştir. Sivas Kongresi, önemi bakımından Milli Mücadele'nin en önemli safhalarından birini teşkil etmektedir. Alınan kararlar artık ülkenin bütününe kapsamış ve ülkenin kurtuluşu için alınacak tedbirler ve uygulanacak yöntemler masaya yatırılmıştır.³⁰

Sivas Kongresi tamamlanmış, kararları hükümete ve ülkenin her tarafına iletilmişti. Damat Ferit Paşa Hükümetinin her türlü engelleme çabalarına rağmen Milli Mücadele yolunda atılması gereken adımlar atılıyordu. Damat Ferit Paşa'nın bütün engelleme çalışmalarına rağmen bu konuda başarısız olması Damat Ferit Paşa ve hükümetini zor durumda bırakmıştı. Gerek Milli Hareketin faaliyetleri gerekse de İstanbul'daki muhalefet Damat Ferit Paşa'yı istifaya zorlamıştı. Sonunda 30 Eylül 1919 tarihinde Hükümet istifa etmek zorunda kalmıştır. Damat Ferit Paşa Hükümetinin istifası aynı zamanda Heyet-i Temsiliye'nin önemli bir başarısıydı. 2 Ekim 1919 tarihinde Ali Rıza Paşa Hükümeti kuruldu. Ali Rıza Paşa Hükümeti, Damat Ferit Paşa Hükümetine nazaran Milli Mücadele'ye daha ılımlı bir bakış açısı sergiliyordu.³¹

Amasya'da yapılan görüşmeler neticesinde İstanbul'da Mebusan Meclisinin yeniden açılması kararı alınmıştır. Meclis-i Mebusan, 2 Ocak 1920 tarihinde Padişahın açış nutku ve Sadrazam Ali Rıza Paşa'nın katılımı ile açılmış,³² 28 Ocak 1920 tarihinde de Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararlar Misak-ı Milli olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.³³ Misak-ı Milli

28 Orbay, *Siyasi hatıralar*, 323-24.

29 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1:388.

30 Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 1:353.

31 Sina Akşin, *Ana çizgileriyle Türkiye'nin yakın tarihi: 1789 - 1980*, 6. baskı (Ankara: İmaj, 1998), 161.

32 Mustafa Balcıoğlu, *Direnen Millet-Milli Mücadele, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, c. 1 (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011), 185.

33 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı günlüğü: açıklamalı kronoloji*, 1ci baskı, Türk Tarih Kurumu yayınları (Ankara: Öğretmen Dünyası, 1994), 347.

kararlarının alınması İngiltere'yi harekete geçirmiş ve Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak 3 Mart 1920'de Ali Rıza Paşa'yı istifa etmek zorunda bırakmışlardır.³⁴ Ardından 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal etmişler ve Meclis-i Mebusan'ın akşamki oturumunu basarak Rauf Bey ve Vasıf Bey'i tutuklamışlardır.³⁵

İstanbul'un işgali, kurtuluş mücadelesini yeni bir evreye taşımış, mücadelenin artık Anadolu'dan yönetilmesi kararı alınarak Ankara'da yeni bir meclisin kurulması kararı alınmıştır. Büyük Millet Meclisi, seçim hazırlıklarının tamamlanmasından sonra eski İttihat Terakki Kulübü binasında 23 Nisan 1920 tarihinde Cuma günü görkemli bir dini törenin ardından en yaşlı üye olan Sinop mebusu Şerif Bey'in başkanlığında toplanmıştır.³⁶ Birinci gün yapılan ikinci birleşimde mütarekeden o zamana dek geçen süreci anlatıp değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, bu konuşmasının ardından yapılan seçimlerde Celalettin Arif Bey'in 109 oyuna karşılık 110 oy alarak başkanlığa seçilmiştir.³⁷

Tüm bu gelişmeler yaşanırken bu arada Anadolu topraklarında işgaller devam etmekte, yurdun dört bir yanı yabancı güçler tarafından ele geçirilmeye çalışılmaktadır. Bunlardan Anadolu'nun doğusu da nasibini alacaktır. İtilaf devletlerinin de destekleri ile harekete geçen Ermeniler, Doğu Anadolu'da saldırıya geçmişlerdir. Büyük Millet Meclisi, bu saldırılara son vermek ve Misak-ı Milli'yi uygulama adına harekete geçmeye karar vermiştir. 2 Eylül 1920 tarihinde Kâzım Karabekir komutasındaki birlikler Doğu cephesinde Ermenilere karşı harekete geçerek Sarıkamış, Kars ve Gümrü'yü Ermenilerden almışlardır. Bu harekât neticesinde fazla dayanamayan Ermeni güçleri barış yapmak zorunda kalmış ve 2 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan hükümetiyle Gümrü anlaşması imzalanmıştır. Harekâta devam eden Türk birlikleri Artvin ve Ardahan'ı da vatan topraklarına katmışlardır. Bu başarılı harekât neticesinde Ruslarla Moskova ve Kars Antlaşmaları yapılarak Doğu sınırı güvence altına alınmıştır. Bu anlaşmalar mücadele adına Anadolu için umut olmuş, Doğu cephesinden sağlanan destekle Batı Anadolu'da Büyük Millet Meclisinin eli güçlenmiştir. Kâzım Karabekir'in bu başarısı kendisine büyük ün katmıştır.³⁸

II. Görüş Ayırılıkları ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Kuruluşu

Kurtuluş mücadelesinin askeri safhasının başarıyla sonuçlanmasından sonra sıra siyasi mücadeleye gelmişti. 30 Ağustos'taki zaferden sonra Mudanya Ateşkes Antlaşması yapılmış ve artık barış görüşmeleri Büyük Millet Meclisinin en önemli gündem maddesi olmuştu. Ancak barış görüşmelerinden önce gündemi meşgul eden önemli bir durum İstanbul Hükümeti'nin de

34 Balcıoğlu, *Direnen Millet-Milli Mücadele, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 1:188.

35 Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı günlüğü*, 428-30.

36 Kâzım Karabekir Paşa meclisin Cuma günü açılmasını ve yapılan töreni eleştirerek şu ifadeleri kullanmıştır: "... *Tarihimizde bu kadar koyu bir taassuplu merasimi diniye ile ilgili hiçbir meclis açılmamıştır. Fetvaları takip eden bu muazzam ihtilafat acaba yer yer başlayan kıyamlara karşı bir sigorta mı olacağı düşünüldü. Ne olursa olsun selabet (İnanç) ile taassubu Meclisi Millinin başlangıcı gününden ayırmak daha ihtiyatlı olurdu. Yani ne Cuma günü intihaba (Seçmeye) ne de bu kadar velveleye lüzum yoktu. Belîğ (Samimi) bir dua lazımı tesiri daha iyi yapardı. Gösterilen bu taassubun idamesi mümkün olamayacağından aksi tesiri daha vahim olabilir. Meclisi Milli 23 Nisan Cuma günü pek dindarane, daha doğrusu pek dervişane bir merasimle açılıyor...*" Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, c. 2 (İstanbul: Emre Yayınları, 2003), 617. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1. Dönem, C. I, 1. Birleşim, s. 1.

37 19 Nisan 1920'de Ankara'daki Milletvekilleri ile yapılan görüşmelerde meclisin 22 Nisan Perşembe günü yapılması kararlaştırılmıştı. Ancak halk üzerinde daha etkili olunacağı düşüncesi ile ertesi gün yani Cuma gününe ertelendi. Balcıoğlu, *Direnen Millet-Milli Mücadele, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 1:190; Hamdi Gürler, *Paşaların gözüyle Milli Mücadele*, 1. basım, Tarih dizisi 13 (Kızılay, Ankara: Vadi Yayınları, 2015), 240. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1. Dönem, C. I, 2. Birleşim, s. 1.

38 Mustafa Tektosun, "Milli Mücadele Döneminde Doğu Cephesi" (Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, 2007), 42.

barış görüşmelerinde bulunacağıydı. 27 Ekim 1922 yılında İtilaf devletleri, Ankara ve İstanbul Hükümetlerini Lozan'da toplanacak barış görüşmelerine davet ettiler.³⁹ Bu davetten 10 gün önce de Tevfik Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya haber göndererek müzakereye beraber gideceklerini ve müzakere konularını görüşmek üzere İstanbul'a temsilci göndermesini istedi. Mustafa Kemal Paşa'nın bu teklife cevabı sert oldu ve teklifi reddetti.⁴⁰ Bu gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'ya Saltanatın kaldırılması yönünde bir fırsat doğurdu ve Paşa harekete geçti. Kâzım Karabekir ve Rauf Orbay'ın da desteğini alan Mustafa Kemal Paşa, Saltanatı kaldırmıştır. Saltanatın kaldırılmasıyla ilgili olarak Kâzım Karabekir Paşa: “*Saltanatın lağv ve Hilafeti Al Osman'da bırakmak suretiyle tam milli bir çehre ile gitmekliğimizin faydasını, diğer şekillerin içte ve dışta büyük zorluklar doğuracağını izah ettim...*”⁴¹ dediğini belirtmektedir. Kâzım Karabekir'in bu ifadelerinden de saltanatın kaldırılmasına karşı olmadığını ancak hilafet kurumunun kalması gerektiği düşüncesinde olduğunu görülmektedir.

Saltanatın kaldırılması konusunda her ne kadar derin bir görüş ayrılığı bulunmasa da ilk ve derin görüş ayrılığı cumhuriyetin ilanında olacaktır. Cumhuriyetin ilanı sırasında Trabzon'da bulunan Karabekir Paşa, cumhuriyetin ilanına kuşkuyla yaklaşmıştır. Çünkü cumhuriyetin ilanı sürecinde kendisinin görüşlerinin alınmadığı ve Ankara'da olmadığı bir zamanda ilan edilmesine kırlmıştır. Ayrıca Milli Mücadelenin lider kadrosunda olmasına rağmen ülkenin durumu ile ilgili kendisinin görüşünün alınmaması da kendisini üzmüştür.⁴²

Karabekir Paşa, Kurtuluş Savaşının ikinci safhasında katılan kişilerin Atatürk'ün etrafını doldurması ve bu kişilerin Atatürk ile silah arkadaşlarının arasını açtığını düşünerek şu sözleri sarf etmiştir: “*Ankara'ya gitmek zaruretinden bahsederken söylediğim veçhile M. Kemal'i son zaferin mıknaatlığı şahsiyetin cazibesine kapılarak etrafına üşüşecek döküntülerin şerlerinden korumak ve bazı tehlikeli kaprislerinden uzaklaştırmak mecburiyetinde idim.*”⁴³

Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalar arasındaki bir başka görüş ayrılığı Halifelik kurumunun ilgası neticesinde olmuştur. Bu görüş ayrılığı aynı zamanda bir yol ayrımına da neden olacaktır. Kâzım Karabekir, halifeliğin kaldırılması haberini tıpkı cumhuriyetin ilanında olduğu gibi yine Ankara'da olmadığı bir zamanda Edremit'te öğrenmiştir. Yine cumhuriyetin ilanında olduğu gibi halifeliğinde kaldırılış şeklini eleştirmiş ve kanunun Ankara'da birkaç kişi arasında kararlaştırılmasından yakınmıştır. Kararın yeterince tartışılmadığını, karara karşı oluşabilecek tepkilerin yeterince düşünülmediği ve bu konuda acele edildiğini iddia etmiştir.⁴⁴

Atatürk ile silah arkadaşları arasındaki fikri bölünme artık fiili bölünmeye doğru geri dönülemeyecek bir şekilde ilerliyordu. Fethi Okyar'ın “İlk Beşler” dediği Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay ve Refet Bele gibi Kurtuluş Savaşının fikri ve fiili temelini atan liderlerin ülkenin kurtuluşu için gösterdikleri birliktelik inkılap hareketleri neticesinde iyice açılmış Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının (TCF) kuruluşu ile ipler artık kopmuştu.⁴⁵

9 Eylül 1924'te Kâzım Karabekir, Rauf Bey, Refet Bey ve Ali Fuat Cebesoy, İzmir'de Rauf Bey'in annesinin evinde bir araya geldiler. Buradaki toplantıda Ülkede hafiyecilik ve jurnalcılığın başladığını, milletvekillerinin bile rahatça düşüncelerini açıklayamadıklarını, eleştiri yapmanın

39 Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 1:353; Atatürk, *Nutuk*, c. 1 (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 914.

40 Atatürk, *Nutuk*, 1:914; Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 1:353-54.

41 Kâzım Karabekir, *Paşaların kavgası: inkılap hareketlerimiz* (İstanbul: Emre Yayınları, 2000), 91.

42 Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, 1:353.

43 Karabekir, *Paşaların kavgası*, 87.

44 Karabekir, 252.

45 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam* (İstanbul: Tercüman, 1988), 339.

bile serbest olmadığını, kendilerine karşı bir husumet olduğunu belirterek bunların önüne geçmek için mecliste toplanmayı düşünmüşler ve bu kararları almak için Meclisin açılmasını beklemeyi kararlaştırmışlardır.⁴⁶ Ardından Ekim ayında yeniden toplanan Kâzım Karabekir, Rauf Bey, Refet Bey ve Ali Fuat Cebesoy gibi mücadelenin önemli isimleri yeni bir partinin kuruluşu için harekete geçmişler ve 26 Ekim’de Kâzım Karabekir,⁴⁷ 30 Ekim’de de Ali Fuat Cebesoy ordudan istifa etmişlerdir.⁴⁸ Bu aynı zamanda yeni bir partinin kurulması yönünde atılan ilk adımlardır.

Yeni bir patinin kuruluşu ile ilgili tartışmaların devam ettiği günlerde Mecliste Mübadele ve İskân Bakanlığı hakkında gensoru görüşülüyordu. Gensoru hakkında yapılan tartışmalar sertleşmişti. Aynı gün yapılan gensoru önergesinde İsmet Paşa hükûmeti 19 ret oyuna karşılık 148 kabul oyu ile güvenoyu aldı.⁴⁹ Gensoru oylaması, Kâzım Karabekir, Rauf Bey, Refet Bey ve Ali Fuat Paşa için Halk Fırkası’ndan ayrılmanın vakti geldiğini göstermişti. Nitekim öyle de oldu ve ertesi gün gensoru önergesine ret oyu veren 11 milletvekili Halk Fırkasından istifa etmişlerdir. 10 Kasım’daki istifaların ardından yeni istifalar da birbirini takip etmiş, 13 Kasım’da da Ali Fuat Cebesoy başta olmak üzere 13 milletvekili daha istifa etmiştir.⁵⁰ Milletvekillerin istifasından sonra artık yeni bir parti kurulacağı kesinleşmişti. İstifa eden milletvekilleri Erzincan milletvekili Sabit Bey’in evinde toplanmışlardır.⁵¹ Yapılan toplantıda kurulacak partinin programı ve nizamnamesi hazırlanmış ve 17 Kasım 1924 yılında partinin kuruluş dilekçesi dâhiliye vekili Recep Peker’e verilmiştir.⁵²

III. Kâzım Karabekir’in Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasındaki Faaliyetleri

Kâzım Karabekir Paşa 8 ve 13 Kasım’daki istifaların ardından 25 Kasım 1924’te Halk Fırkasından istifa etmiştir.⁵³ İstifasını geç vermesinin nedeni ordu müfettişi olarak görevinden istifa etmesinden sonra devir teslim işlemlerinin uzamasıdır. Karabekir, 25 Kasım’daki istifasından sonra 27 Kasım’da oy birliği ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın başına getirilmiştir.⁵⁴

Kâzım Karabekir Paşa, parti lideri olmasına rağmen parti teşkilatında fazlaca etkin olmamıştır. Parti teşkilatı ile fırka sekreteri Ali Fuat Paşa’nın ilgilendiğini belirtmekte ve kendisinin daha ziyade gurup müzakerelerini idare etmekte olduğundan bahsetmektedir. TCF’deki faaliyetleri daha çok meclis oturumlarını düzenlemek, parti hakkında basına bilgi vermek ve meclis oturumlarında parti adına görüşlerini belirtmek olmuştur.⁵⁵

Kâzım Karabekir, TCF Genel Başkanı olarak yerli ve yabancı basında partisinin görüşlerini ortaya koyan çeşitli açıklamalarda bulunmuştur. Fransız *Le Temps* gazetesi özel muhabiri Poljantizon’a partisinin görüşleri hakkında bilgi verdiği görüşmede Karabekir, Türk dış siyasetinin Doğu veya Batılı bir siyaset olmasından ziyade içinde bulunulan coğrafyadan dolayı milli bir

46 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan’a Lozan’dan Cumhuriyete* (İstanbul: Temel Yayınları, 2011), 496-99.

47 Karabekir, *Paşaların kavgası*, 315.

48 Ayfer Özçelik, *Ali Fuat Cebesoy: 1882-10 Ocak 1968* (Ankara: Akçağ, 1993), 297.

49 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 2. Dönem, C. II, 2. Birleşim, ss. 167-168.

50 *Tanin*, 15 Kasım 1924; Ali Kılıç, *Atatürk’ün sırdaşı: Kılıç Ali’nin anıları*, 1. basım, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları 409 (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2005), 231.

51 Orbay, *Siyasi hatıralar*, 595-96.

52 Kılıç, *Atatürk’ün sırdaşı*, 99; Orbay, *Siyasi hatıralar*, 595.

53 *Vakit*, 26 Kasım 1924; *Vatan*, 26 Kasım 1924; Kılıç, *Atatürk’ün sırdaşı*, 23.

54 Özçelik, *Ali Fuat Cebesoy*, 310.

55 Sümer Kılıç, *İstiklal Mahkemeleri Adil miydi (İzmir Suikasti İddianame ve Kazım Karabekir’in Savunması)* (İstanbul: Emre, 1994), 124-25.

dış siyaset olması gerektiğini ve herhangi bir ülkeye kin veya nefret gütmediklerini, bu konuda Cumhuriyet Halk Fırkası ile aynı görüşte olduklarını belirtmiştir. İstiklal Gazetesine verdiği demeçte de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun millettten yetki alınmadıkça değiştirilmemesi gerektiğini savunmuştur.⁵⁶

Kâzım Karabekir, muhalefet partisi lideri olarak birçok kez meclis oturumunda söz alarak konuşmalarda bulunmuştur. Nitekim Kâzım Karabekir'in parti lideri olarak en etkin faaliyette bulunduğu alanlardan bir tanesi meclis oturumlarında sık sık söz alarak konuşmasıdır. Bu hususta, Feridun Fikri Beyden sonra partisi adına en çok söz alan ikinci milletvekili olmuştur. Mecliste yaptığı konuşmaları göz önünde bulundurduğumuzda Ekonomi, Siyaset, Eğitim ve Askerlik gibi birçok konuda fikirlerini mecliste dile getirmiştir.⁵⁷

Kâzım Karabekir, 26 Ocak 1925 tarihinde TBMM'de görüşülmekte olan Askeri Şura kurulması ile ilgili yasa tasarısı hakkındaki görüşlerini mecliste yaptığı uzun bir konuşma ile açıklamıştır. Bu konuşmasında Birinci Dünya Savaşında Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Osmanlı Devletinin Balkan Savaşlarından sonraki askeri yapısı ile İngiltere, Fransa ve İtalya'nın askeri yapısını karşılaştırmış, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti'nde savaşı bir veya birkaç kişi yönetirken; İngiltere, İtalya ve Fransa'nın Ordu Şurası ve Müdafaa Komitesi kurarak savaşı daha iyi idare ettiklerinden bahsetmiştir.⁵⁸ Karabekir, konuşmasının devamında Birinci Dünya Savaşından sonra Avrupa'da ordu yönetiminde değişikliklerin olduğunu, artık orduyu bir veya birkaç kişinin yönetmediğini, bunun yerine askeri konularda uzmanlaşmış kişilerden oluşan heyetlerin ordu yönetiminde söz sahibi olduğundan bahsetmektedir. Bu konuda da ordu yönetiminde uzmanlaşmış kişilerden oluşan bir şuranın oluşturulması gerektiğini ifade etmiştir. Bu düşüncesi daha önce belirttiğimiz ikili meclis sistemi olan Uzmanlar Meclisini aklımıza getirmektedir. Bu düşüncelerine bakıldığında kendi önceden beri aklında bulunan uzmanlığın önemini bir kez daha öne çıkarmıştır. Ayrıca ordu yönetimindeki düşüncesi, ordu politikasının hükümetlerin politikalarına göre değişmemesi gerektiği yönündedir.⁵⁹ Kâzım Karabekir, tartışılan Askeri Şura tasarısı ile ilgili Cumhurbaşkanı'nın Askeri Şuraya başkanlık etmesini doğru bulmamaktadır.

Kâzım Karabekir, askeri konularla ilgili mecliste uzun konuşmalar yapmıştır. Mecliste askeri konularda bu kadar uzun konuşmalar yapmasında kendisinin asker kökenli olması etkili olmuştur. Askerlik mesleğinden gelmenin sağladığı avantajla konulara ve sorunlara vakıf olma rahatlığını yaşamış, bu minvalde mecliste askeri konular hakkındaki düşüncelerini daha kolay ifade etmiştir. 19 Mart 1925 tarihli meclis oturumunda Milli Savunma Bakanlığı bütçesi görüşülürken yine bu konu da uzun bir konuşma yapmış, askerlerin terfileri, askeri fabrikaların kurulması ve işletilmesi, sivil halkın savunma konularında bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesi, askeri okullar ve ordunun insan kaynağının karşılanması gibi konular da görüşlerini uzun uzadıya anlatmıştır.⁶⁰

TCF lideri Kâzım Karabekir'in mecliste askeri konulardan sonra üzerinde en çok durduğu ve düşüncelerini ifade ettiği bir husus ta eğitim konusu olmuştur. 25 Şubat 1925 tarihinde Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası (Genel Bütçe Yasa Tasarısı) görüşülürken Maarif Vekâleti (Milli Eğitim Bakanlığı) bütçesi hakkında uzun bir konuşma yapmıştır.⁶¹ Daha sonraki yıllarda Çocuk Davamız

56 Çiftçi, "Kâzım Karabekir'in Siyasal Hayatı", 235-36.

57 Çiftçi, 240.

58 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 2. Dönem, C. XII, 41. Birleşim, s. 339.

59 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 2. Dönem C. XII, 41. Birleşim, s. 341.

60 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 2. Dönem, C. XII, 41. Birleşim, ss. 59-65

61 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 2. Dönem, C. XIV, 1. Birleşim, s. 292.

adlı eserine koyduğu bu konuşmasında Türk eğiti sistemini Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet olmak üzere üç döneme ayırmıştır. Tanzimat'tan bugüne kadarki eğitim sistemi hakkında bilgi vermiştir. Bu konuşmasında eğitimin milli olmasının gerekliliği üzerinde durmuş ve bu yolla ortak bir bilinç olması gerektiğini ifade etmiştir. Karabekir'e göre ülkemizde bilimsel gelişmelerin ve buluşların görülmemesinin nedeni hür bir idare anlayışının olmamasıdır. Batılı toplumların bizden ileri olmasının nedenleri arasında eğitim sistemlerinde milliyetçi ve özgürlükçü bir anlayışa sahip olmaları yatmaktadır. Ona göre Eğitimde kuramsal bilgilere verilen ağırlığın yerini Birinci Dünya Savaşından sonra uygulamaya ve ekonomik verimliliğe yönelik yaklaşımlar almıştır.⁶²

25 Şubat'taki konuşmasında beden eğitimi konusuna da değinmiştir. Karabekir'e göre bir milletin güçlü olabilmesi için gençlerini hem ulusal savunma hem de beden eğitimi yönünde iyi yetiştirilmesi gerekmektedir. Konuşmasının devamında iktisadi düşüncenin öneminden bahsetmiş, ekonomide Almanya'yı örnek göstererek milliyetçilik yapılması gerektiğini savunmuş ve Türkiye'de yerli ürünlerin kullanımı teşvik edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Konuşmasında ayrıca kadınlara da değinmiş ve kadınlarında kendilerine uygun iş alanlarında çalışma yaşamına katılmasını önermiştir.⁶³

Kâzım Karabekir ve arkadaşlarının meclis dışında en yoğun olarak ilgilendiği konu parti teşkilatlanması olmuştur. Partinin ülke içindeki teşkilatlanması çok ta zor olmamıştır. Gerek inkılaplara karşı olanlar, gerek eski ittihatçılar ve gerekse de CHF'ye küskün olanlar partiyi bir fırsat olarak değerlendirmiş ve özellikle İstanbul basını ve muhalif kişilerin desteği ile partiye olan ilgi yoğun olmuştur. TCF ilk şubesini 27 Kasım 1924 tarihinde Urfa'da açmış,⁶⁴ daha sonra Sivas, Trabzon, İstanbul, Eskişehir, Siverek, Erzurum, Ordu, İzmir, Afyonkarahisar (Karahisarısahip) Amasya, Samsun, Sinop, Maraş, şubelerini de açmıştır.⁶⁵

TCF, ilk ve tek Vilayet Kongresini 15 Mayıs 1925'te İstanbul'da gerçekleştirmiştir.⁶⁶ Bu kongre, muhalif fırka olarak TCF'nin siyasi hayatına son verilmeden önce yapabildiği son faaliyetlerden biridir. Çünkü kongreden yaklaşık iki hafta sonra, önce Şark İstiklal Mahkemesi, TCF'nin bu bölgedeki Şubelerini kapattırılmış, buna bağlı olarak Takrir-i Sükûn Kanunu hükümlerine göre 3 Haziran 1925'te hükümet kararıyla TCF, resmen kapatılmıştır. Oysaki kongrenin açış konuşmasını yapan Vasıf Bey Şarktaki bölücü ve irticai isyana karşı hükûmetin başarısından duyduğu sevinci dile getirmişti.⁶⁷

TCF, parti teşkilatlanmasını sürdürdüğü sırada, daha kuruluşundan bir ay geçmeden bir seçimle karşı karşıya kalmıştı. 1924 yılının aralık ayında çeşitli nedenlerle mecliste boşalan 13 milletvekilliği için ara seçimler yapılmış, ancak TCF kurulduktan bir ay sonra karşı karşıya kaldığı bu seçimlere teşkilatlanmasını henüz gerçekleştiremediği için katılamamıştır.⁶⁸

62 TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Dönem, C. XIV, 1. Birleşim, s. 293.

63 TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Dönem, C. XIV, 1. Birleşim, s. 301.

64 Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyet'in ilk yıllarında siyasal muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925) = Political opposition in the early Turkish Republic: the Progressive Republican Party, 1924-1925* (İstanbul: İletişim, 2003), 95.

65 Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, 540-42.

66 Zürcher, *Cumhuriyet'in ilk yıllarında siyasal muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925) = Political opposition in the early Turkish Republic*, 129.

67 Özgür Güvercin, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Türk Siyasal Hayatındaki Yeri" (Yüksek Lisans, Bolu, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, 2007), 47.

68 İstanbul'daki şubesini de ancak 28 Ocak 1925 yılında açabildi; Zürcher, *Cumhuriyet'in ilk yıllarında siyasal muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925) = Political opposition in the early Turkish Republic*, 94.

IV. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Kapatılması ve Kâzım Karabekir'in Yargılanması

1925 yılının Şubat ayında, Anadolu'nun doğusunda başlayan Şeyh Sait ayaklanması, ülke gündemine oturmuş ve önemli sonuçlara gebe olmuştu. Şeyh Sait İsyanı, Lozan Barış Anlaşması'nda çözüme kavuşturulamayan Musul Sorununun İngiltere ile bir çözüme ulaştırılmaya çalışıldığı bir döneme denk gelmişti. Lozan Barış Anlaşmasının Irak sınırı ile ilgili olan maddesine göre taraflar arasında dokuz ay içerisinde bir anlaşma sağlanamaması durumunda mesele Milletler Cemiyeti'ne devredilecekti.⁶⁹

İsyanın ilk patlak verdiği dönemlerde hükümet ile muhalefet arasındaki gerginliğin dozu artıyordu. İsmet Paşa Hükümeti, Doğuda sıkıyönetimin ilan edildiği bölgelerde çalışan İstiklâl Mahkemeleri tarafından verilecek idam cezalarını meclis tarafından onaylanmaksızın yerine getirilmelerini sağlayacak bir yorum kararı istiyordu. Bu durum muhalefet ve hükümet arasındaki gerginliği arttırmıştı.⁷⁰ Kâzım Karabekir Paşa, çıkarılacak bu kanun tasarısının çok ağır hükümleri bulunduğunu ve hükümetin bunu gerekçe göstererek muhalefeti susturup, düşünce özgürlüğünün kalmayacağını savunmuştur.⁷¹ Takrir-i Sükûn Kanununun konuşulduğu oturumda İsmet Paşa hükümeti bu kanunla birlikte sert önlemler almaya başlamış ve TCF'ye de cephe almıştır. Açıkça kanıtlanmamış olmakla beraber İstiklâl Mahkemesi, TCF'yi isyanla ilişkili bulmuştu.⁷² Mahkeme "Terakkiperver Fırka'nın buradaki şubelerini ayaklanmaya destek oldukları gerekçesiyle 25 Mayıs 1925 tarihinde bu bölgedeki partinin bütün şubelerini, kapatma kararını almıştır."⁷³

Şeyh Sait isyanının getirdiği gerilimli sürecin sonunda partinin programında bulunan "dini inançlara saygılı olma" hükmü 1924-1925 yılları Türkiye'si için tansiyonu son derece yüksek bir ortam yaratacak, özellikle Atatürk'ün gerçekleştirmeyi hedeflediği çağdaşlaşma hareketlerini önleyebilecek nitelikteydi. Buyüzden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 3 Haziran'da kapatılmıştır.⁷⁴

Parti'nin kapatılmasına ilişkin Bakanlar Kurulu kararında parti tüzüğü'nün altıncı maddesindeki hükmü ile dinin siyasete alet edildiği, bunun da gerici çevreleri cesaretlendirdiği ve rejimi tehdit ettiği saptaması yapılıyor ve buna izin verilemeyeceği vurgulanıyordu. Bu madde ile de partinin kapatılma gerekçesi oluşturuluyordu. Bu ilk parti kapatma olayıyla birlikte Cumhuriyet döneminde dinin siyasete alet edilmesi, parti kapatılmasının temel gerekçesi haline gelecek ve cumhuriyet tarihinde de birçok parti dinin siyasete alet edildiği gerekçesi ile kapatılacaktır.

İsmet İnönü Partinin kapatılması ile ilgili düşüncelerinde Şeyh Sait İsyanı ile TCF arasında doğrudan bir ilişki bulunmadığını ifade etmektedir. İnönü'ye göre yeni siyasal rejime karşı olanlar, TCF'den ve onun din ile ilgili maddesinden güç almışlardır. Başka bir ifadesinde de İnönü, o günkü koşullarda rejimi yerleştirebilmek için TCF'yi kapatmayı gerekli gördüklerini belirtmiştir. İnönü, Cumhuriyet döneminde TCF'yi kapatmayı bir hata olduğunu belirterek eğer rejimi koruma korkusu ile TCF kapatılmasaydı demokratik geleneğin şimdiye kadar yerleşmiş olacağını ifade etmiştir.⁷⁵ Eski Başvekil Fethi Bey, TCF'nin kapatılmasını değerlendirirken TCF'nin kapatılmasından

69 İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve açıklamaları ile birlikte: Türkiye'nin siyasal anlaşmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 85.

70 Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 224.

71 Mehmet Özalper, "Bir Muhalefet Partisinin İlgası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Anemon Muş Alparşan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sy 1 (16 Mart 2015): 128.

72 Kemal H Karpat, *Türk demokrasi tarihi [sosyal, kültürel, ekonomik temeller]* (Timaş: İstanbul, 2012), 134.

73 Özalper, "Bir Muhalefet Partisinin İlgası", 128.

74 Özalper, 129.

75 Çiftçi, "Kâzım Karabekir'in Siyasal Hayatı", 265-66.

sonra ülkede tek partili yaşamın hâkim olduğunu ve siyasal yaşamın, önceden belirlenen kişilerin seçilmesinden ibaret olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶

Kâzım Karabekir, TCF'nin kapatılması ile ilgili görüşlerinde TCF'nin kapatılmasının nedenini parti programındaki 6. maddenin bulunması olarak görmemiş, programdaki altıncı maddenin sakıncalı görülmüş olması durumunda kendilerinden istenildiği takdirde bu maddeyi kaldıracaklarını ifade etmiştir. Karabekir'e göre TCF'nin kapatılmasının altında yatan neden hükümetin muhalif bir parti istememesidir. Bu iddiasına dayanak olarak da 1930 yılında kurulan SCF'nin parti programında böyle bir madde bulunmamasına rağmen yine de kapatılmasını göstermektedir.⁷⁷ Ayrıca, İstanbul'da düzenlemeyi planladıkları kongrede programdaki altıncı maddeyi kaldırmayı vaat ettiklerini ancak kongreden bir gün önce yapılan baskın nedeni ile bunu yapamadıklarını ifade etmiştir.⁷⁸ Karabekir, *Kürt Meselesi* adlı eserinde TCF'nin kapatılmasını eleştirirken lideri olduğu partinin kapatılmasının asıl gerekçesinin Şeyh Sait isyanı olmadığı, asıl nedeninin TCF'nin çoğunluğu alma korkusu olduğunu ileri sürmüştür.⁷⁹

TCF kapatıldıktan sonra Kâzım Karabekir'in milletvekilliği sıfatı düşmemiş, TBMM'de bağımsız milletvekili olarak devam etmiştir. Partinin kapatılmasından sonra Karabekir ve arkadaşları TBMM'de bir süre daha dayanışmayı sürdürdükleri ve bir grup olarak hareket ettikleri görülmektedir. Bu durum hem TBMM'deki oylamalarda hem de gündemdeki bazı konuları grup halinde müzakere ettikleri olmuştur. Gerek Karabekir, gerekse de Ali Fuat Cebesoy, anılarında bu konudan bahsetmektedirler. Örneğin, TCF kapatıldıktan sonra Karabekir ve arkadaşları Musul Sorunu, Medeni Kanunu'nun kabulü konularında aralarında toplantı yaparak bu konuları müzakere etmişlerdir.

TCF'nin ve muhalif gazetelerin kapatılması Türkiye'de tek partili siyasal yönetimin fiili olarak başlatmıştı. TBMM ikinci devresini yaşıyor ve eski TCF'li liderlerin milletvekilliği devam ediyordu. Eski TCF'liler mecliste bulunmakla beraber Takrir-i Sükûn Yasası'nın devamı ve İstiklal Mahkemeleri'nin işleyiş tarzı ülkede muhalefeti yok ettiği için ülkede gerçekçi olmayan bir sükûnet ortamı vardı. Böyle bir ortamda Atatürk, toplumsal ve hukuksal yaşama ilişkin devrim atılımlarını rahatlıkla yürütebiliyordu. Ancak bu devrimlere karşı alttan alta tepkiler yükseliyordu. İşte bu ortamda 1926 yılına gelindiğinde Türk siyasal yaşamında izlerinin etkisi uzun süre yaşanacak bir olay gerçekleşmiştir. İzmir'de Atatürk'e karşı bir suikast girişimi gerçekleşmiş, bu suikast girişiminin ucu Kâzım Karabekir'e kadar uzanmış ve Paşa, tutuklanmıştır.⁸⁰

Kâzım Karabekir'in Atatürk'e yönelik suikast girişimi nedeniyle tutuklanması haberi ülkede büyük bir şaşkınlığa yol açmıştır. Başvekil İsmet Paşa, Karabekir'in tutuklanmasını doğru olmadığını düşünerek onu serbest bıraktırmıştır. Uğur Mumcu'nun *Gazi Paşa'ya Suikast* adlı eserinde Dâhiliye Vekili Recep Peker Bey, İsmet Paşa'nın bu tutumundan dolayı kendisini 18 Haziran'da İzmir'de bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya şikâyet etmiştir.⁸¹ Bunun üzerine Atatürk, İsmet Paşa'yla birçok defalar görüşerek meselenin ciddiyetini anlatmış ve TCF liderlerinin işin içinde olduğunu kendisine söylemiştir. İsmet Paşa'nın paşaların tutuklanmasından duyduğu endişenin kaynağı bu paşaların Kurtuluş Savaşı'nda önemli rol oynamaları ve bu durumun insanlarda acı ve direnme duygusu doğuracağı endişesidir. Karabekir, 20 Haziran'da kendisini

76 Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, 531.

77 Kâzım Karabekir, *Nutuk ve Karabekir'den cevaplar*, c. 6 (Sultanahmet, İstanbul: Emre Yayınları, 1997), 1721.

78 Kâzım Karabekir, *Nutuk ve Karabekir'den cevaplar*, c. 7 (Sultanahmet, İstanbul: Emre Yayınları, 1997), 2077.

79 Kâzım Karabekir, *Kürt meselesi*, Emre Yayınları Yakın Tarih serisi, 32 20 (Cağaloğlu, İstanbul: Emre Yayınları, 1994), 37-38.

80 Ali Ulvi Özdemir, "Kâzım Karabekir'in Muhalefete Geçiş ve Bu Süreçte Devlet Tarafından İzlenmesi", t.y., 148.

81 Uğur Mumcu, *Gazi Paşa'ya Suikast* (İstanbul: Um:ag, 2010), 40.

tutuklayanlara Başvekil İsmet Paşa'yı görmek istediğini söylemiş, tutuklanma olayını duyan İsmet Paşa çok eski arkadaşı olan Karabekir'in böyle bir işin içinde bulunacağını ihtimal vermeyerek suikast olayının düzmece olduğunu düşünmüştür.⁸² İsmet Paşa, Ankara Emniyet Müdürüne emir vererek Karabekir'in serbest bırakılmasını sağlamıştır. İsmet Paşa'nın bu davranışı üzerine Ankara İstiklal Mahkemesi derhal Atatürk'ü devreye koyarak bu duruma itiraz etmiş ve gerekirse İsmet Paşa'nın da tutuklanabileceğini İsmet Paşa'ya hissettirmiştir. Kılıç Ali, anılarından başvekil İsmet Paşa'nın da tutuklanmak istediğini belirtmiştir.⁸³ Devreye giren Atatürk, suikast planının doğru olduğunu görmesi için İnönü'yü İzmir'e çağırılmış ve burada İnönü'yü ikna etmiştir. İnönü'nün ikna olması üzerine Karabekir 22 Haziran'da tekrar tutuklanmıştır.⁸⁴

Ankara İstiklal Mahkemesi, İzmir'de Elhamra sinemasında (Bugünkü Milli Kütüphane) 26 Haziran günü duruşmalara başlamıştır. Ankara İstiklal Mahkemesi Savcılığı, Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşaları suikast ilanından haberleri olmalarına rağmen durumu hükümete bildirmemekle suçlamıştır. Paşaların sözlü duruşması 3 Temmuz'da başlamış, Karabekir ise 4 Temmuzda ifade vermiştir.⁸⁵ Söz konusu duruşmada Kâzım Karabekir'in daha çok TCF'ye neden geçtiği ile ilgili sorular sorulmuştur. Bu sorulara cevap olarak Karabekir, mütarekeden sonra Gazi Paşa'yı başlarına geçirdiklerinde ülkenin tek dayandığı askeri kuvvetin kendisi olduğu, her devrimden sonra görüldüğü gibi amaca ulaştıktan sonra ortaya çıkan asalakların birliği bozduğu ifade etmiştir. Bu kişilerin kendisi ve arkadaşlarını sürekli Atatürk'e karşı karalamaya çalıştıklarını Halk Fırkası'ndan ayırdıktan sonra İsmet Paşa ile görüşüğünü evine çekilmeyi muhalif fırka kurma işiyle falan ilgilenmemeyi düşündüğüm halde bu kişilerin kışkırtmaları karşısında buna mecbur kaldığını belirtmiştir.⁸⁶ Mahkeme başkanı Ali Çetinkaya'nın Faik Bey'in kendisinin(Karabekir) de haberdar olduğunu düşündüğünü belirtmesi üzerine Karabekir, eğer suikast girişiminden haberi olan arkadaşları olmuşa bunların partiyi fesih etme ihtimalinden çekindikleri için kendisine bildirmemiş olabileceklerini ifade etmiştir.⁸⁷

13 Temmuz 1926'da mahkeme Elhamra sinemasında kararı açıklanmıştır. Açıklanan kararda Kâzım Karabekir ve diğer paşaların beraatine karar verilirken suikast tertipçisi olarak aralarında İsmail Canbulat Bey'in de olduğu on beş kişinin idamına karar vermiştir. Açıklanan kararda eski İT üyelerinin davası ise mevcut davadan ayrılarak Ankara'da görülmelerine karar verilmiştir.⁸⁸

Kurtuluş Savaşındaki başarı ve katkıları yadsınamayacak olan Kâzım Karabekir'in 5 Aralık 1927 tarihinde askerlikle de ilişkisi kesilecektir. 1924 yılında Ordu Müfettişliğinden istifa etmiş, ancak askerlik sıfatı devam ediyordu. 29 Kasım 1927 tarihinde Milli Savunma Bakanı Mustafa Abdülhalık Bey'in başlattığı bir yazışma sonucunda kendi görüşü sorulmadan askerlikle ilişkisi kesilmiş ve Korgeneral olarak emekliye sevk edilmiştir.⁸⁹

25 Nisan 1931 tarihindeki erken seçimlerde meclise girebilmek İstanbul'dan bağımsız aday olmuş ancak seçilememiştir. Karabekir aday seçilememesi ile ilgili olarak milletvekili olmasının

82 Falih Rıfki Atay, *Çankaya: Atatürk'ün doğumundan ölümüne kadar*, Pozitif Yayınları Sosyal Tarih Dizisi (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2004), 440.

83 Kılıç, *Atatürk'ün sırdaşı*, 425.

84 Mumcu, *Gazi Paşa'ya Suikast*, 22.

85 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, c. 1 (İzmir: İleri, 1995), 438-44.

86 Kılıç, *İstiklal Mahkemeleri Adil miydi (İzmir Suikasti İddianame ve Kazım Karabekir'in Savunması)*, 53.

87 Çiftçi, "Kâzım Karabekir'in Siyasal Hayatı", 282.

88 Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, 1:438.

89 BCA, 030.11.1/36.33.7; Çiftçi, "Kâzım Karabekir'in Siyasal Hayatı", 302.

engellendiğini ileri sürmüştür.⁹⁰

Kâzım Karabekir'in 1933 yılı içerisinde yaşadığı önemli olaylardan biri de kendisine suikast girişimi hazırlığının olduğudur. Karabekir, kendisine yönelik bir suikast girişiminin olduğunu ve bunun İstanbul Valiliğinde müzakere edildiğini iddia etmiştir.⁹¹ 9 Ağustos 1933 tarihinde İsmet Paşa'ya gönderdiği mektupta kendisine karşı suikast hazırlığı olduğunu söylemekte ve karşı tehditte bulunmaktadır.⁹²

Hararetili geçen 1933 yılının ardından 1934 ve 1936 yıllarında Atatürk ile Kâzım Karabekir'i barıştırma girişimleri olmuş ancak olumsuz sonuçlanmıştır. Ali Fuat Cebesoy'un aracılığı ile 1934 yılındaki 2. Türk Dil Kurultayında Atatürk ile barıştırılmaya çalışılsa da bu gerçekleşmemiştir. Atatürk ile barıştırılma çabalarının da olumsuz sonuçlanması üzerine Kâzım Karabekir, Atatürk'ün ölümüne kadar bir nevi inzivaya çekilmiş ve anılarını yazmakla meşgul olmuştur.⁹³

Kâzım Karabekir'in yeniden siyaset sahnesine dönüşü Atatürk'ün vefatı ile olmuştur. Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü, rejim ile ters düşen eski asker ve siyasetçileri kazanma yoluna gitmiş ve 1938 yılının sonunda Celal Bayar aracılığı ile Karabekir'e milletvekili olma önerisinde bulunmuştur. 31 Aralık 1938 tarihinde de İstanbul'da milletvekili seçilmiştir. 1938 yılından itibaren yeniden siyaset sahnesine dönen Karabekir, 5 Ağustos 1946 tarihinden 26 Ocak 1948 tarihinde ölümüne kadar bu görevini sürdürmüştür.⁹⁴

Sonuç

Kâzım Karabekir, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk yarısında Türk siyasal yaşamında birçok olayın içinde aktif olarak bulunmuştur. Asker kökenli siyasetçi olması hem siyasette hem de dönem içinde gerçekleşen büyük savaşlarda bulunmasını ve görev almasını sağlamıştır. 1906 yılında İttihat ve Terakki Fırkası'na katılmasıyla başlayan siyaset yaşamı Milli Mücadele dönemi ile devam etmiş ve zaferden sonra da daha aktif bir biçimde siyaset sahnesine atılmıştır. TCF'nin liderliği ile bunu pekiştirmiştir. Lideri olduğu partisinin kapatılması ile siyaset yaşamı kısa bir süre daha devam eden Karabekir'in siyaset yaşamı İzmir suikast girişimi ile sekteye uğramış ve Atatürk'ün ölümüne kadar siyaset yaşamından uzak kalmıştır. Ancak bu durum kendisini ülke sorunlarından uzak durmasını engellememiş, yazdığı eserler ve gazetelere gönderdiği mektuplarla savunduğu düşüncelerini açıklamaktan geri durmamıştır. Mili Mücadele'nin en önemli simalarından olan Karabekir'in muhalefet saflarına geçmesinde kişisel ve ideolojik birçok etken bulunmaktadır. Sivas Kongresi ile başlayan görüş farklılıkları, yapılan inkılaplarla görüş ayrılıklarına dönüşmüş ve TCF'nin kurulması ile beraber Atatürk ile olan yol arkadaşlığı yol ayrımına dönüşmüştür.

Karabekir'in TCF'ye geçmesi ve lideri olmasının arkasında yatan nedenlerden bir tanesi, kendisinin Atatürk'ten sonra gelen en şöhretli komutanlardan birisi olmasıdır. Bu vasfı dolayısıyla Atatürk'e karşı denge unsuru olarak düşünülmüş, aynı zamanda ordudaki etkinliği nedeniyle ordunun desteğinin de alınması istenmiştir. Her ne kadar parti lideri olsa da partinin teşkilat yapısında yeteri kadar etkin olmamış bu görevi daha çok Ali Fuat Cebesoy ve Kara Vasıf Bey yürütmüştür. Meclis oturumlarında etkin olarak çalışmış ve basın yoluyla partisinin tanıtılmasına olabildiğince gayret göstermiştir. Ancak zaferden sonra hızla girilen inkılap hareketleri, rejime karşı muhalefeti tahammülsüz kılması nedeniyle partisinin ömrü kısa sürmüş ve daha teşkilatlanmasını dahi

90 Kazım Karabekir, *Çocuk davamız* (İstanbul: Emre Yayınları, 1995), 300.

91 Kâzım Karabekir, *Bir düello bir suikast* (İstanbul: Emre, 1995), 153.

92 BCA: 030.10..0.0/ 45. 290. 41.

93 Semiz, "Atatürk ve Kâzım Karabekir Paşa", 208-9.

94 İsmet İnönü, *Defterler, 1919-1973* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 258.

tamamlayamadan kapatılmıştır. Bu yaşanan olaylar neticesinde Karabekir, lideri olduğu partiye tam olarak hâkim olamamış, adının ve şöhretinin etkisiyle parti vitrininde bulunmuştur.

Sonuç olarak partisi tanıtılması ve gelişmesi adına birçok gayretlerde bulunmasına rağmen partisinin kapatılmasını engelleyememiş, kendisi ve arkadaşlarının tasfiyesine mani olamamıştır. Kâzım Karabekir'in partideki etkinliği de parti ömrünün kısa olması hasebiyle uzun sürmemiştir. Ancak tüm bu yaşanan gelişmeler Karabekir'in kişiliğini ve Milli Mücadele'deki katkılarını gölgeleyememiştir. Türk dünyasına yaptığı katkılar ve Doğu Anadolu'daki yetim çocuklara sahip çıkması ve Doğu cephesindeki başarıları neticesinde Şark Fatihisi olarak anılan Karabekir, tarihimizin önemli simalarından birisidir.

Kaynakça

Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki: 1908 - 1914*. 4. basım. Kaynak Yayınları. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2004.

Akşin, Sina. *Ana çizgileriyle Türkiye'nin yakın tarihi: 1789 - 1980*. 6. baskı. Ankara: İmaj, 1998.

Arslan, Mukaddes. "MİLLİ MÜCADELE'DE KAZIM KARABEKİR PAŞA", 2012, 8.

Atatürk. *Nutuk*. C. 1. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya: Atatürk'ün doğumundan ölümüne kadar*. Pozitif Yayınları Sosyal Tarih Dizisi. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2004.

Aybars, Ergün. *İstiklal Mahkemeleri*. C. 1. 2 c. İzmir: İleri, 1995.

———. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. C. 1. İzmir: Zeus kitabevi yayınları, 2004.

Balcıoğlu, Mustafa. *Direnen Millet-Milli Mücadele, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. C. 1. 2 c. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011.

Cebesoy, Ali Fuat. *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*. İstanbul: Temel Yayınları, 2011.

Çavdar, Kazım. *Kâzım Karabekir*. İzmir: Sobe Matbaası, t.y.

Çiftçi, Ali. "Kâzım Karabekir'in Siyasal Hayatı". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 2005.

Goloğlu, Mahmut. *Türkiye Cumhuriyeti tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Gürler, Hamdi. *Paşaların gözüyle Milli Mücadele*. 1. basım. Tarih dizisi 13. Kızılay, Ankara: Vadi Yayınları, 2015.

Güvercin, Özgür. "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Türk Siyasal Hayatındaki Yeri". Yüksek Lisans, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, 2007.

İnönü, İsmet. *Defterler, 1919-1973*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

Karabekir, Kazım. *Birinci cihan harbini nasıl idare ettik?: Sarıkamış, Kars ve ötesi*. İstanbul: Emre, 1994.

Karabekir, Kâzım. *Bulgaristan Esareti ve Hatıralar Notlar*. Tarih. İstanbul: Emre Yayınları, 2003.

- Karabekir, Kazım. *Çocuk davamız*. İstanbul: Emre Yayınları, 1995.
- Karabekir, Kâzım. *Hayatım*. 1. baskı. Tarih. İstanbul: YKY, 2014.
- . *İstiklâl Harbimiz*. C. 1. İstanbul: Emre Yayınları, 2003.
- . *İstiklâl Harbimiz*. C. 2. İstanbul: Emre Yayınları, 2003.
- Karabekir, Kazım. *İstiklal Harbimizin Esasları(Yakılan Kitap)*. İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1972.
- Karabekir, Kâzım. *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. 1. baskı. Tarih 48. İstanbul: YKY, 2014.
- . *Kürt meselesi*. Emre Yayınları Yakın Tarih serisi, 32 20. Cağaloğlu, İstanbul: Emre Yayınları, 1994.
- . *Nutuk ve Karabekir'den cevaplar*. C. 6. 7 c. Sultanahmet, İstanbul: Emre Yayınları, 1997.
- . *Nutuk ve Karabekir'den cevaplar*. C. 7. 7 c. Sultanahmet, İstanbul: Emre Yayınları, 1997.
- . *Paşaların kavgası: inkılap hareketlerimiz*. İstanbul: Emre Yayınları, 2000.
- Karabekir, Kâzım. *Bir düello bir suikast*. İstanbul: Emre, 1995.
- Karpat, Kemal H. *Kısa Türkiye tarihi, 1800-2012*. 1. baskı. Timaş yayınları. İstanbul: Timaş, 2012.
- Karpat, Kemal H. *Türk demokrasi tarihi [sosyal, kültürel, ekonomik temeller*. Timaş: İstanbul, 2012.
- Kılıç, Ali. *Atatürk'ün sırdaşı: Kılıç Ali'nin anıları*. 1. basım. Türkiye İş Bankası Kültür yayınları 409. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2005.
- Kılıç, Sümer. *İstiklal Mahkemeleri Adil miydi (İzmir Suikasti İddianame ve Kazım Karabekir'in Savunması)*. İstanbul: Emre, 1994.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. *Kâzım Karabekir: kendi eserleri, haltercümeleri ve Arşiv Belgeleri'ne göre*. Kültür Bakanlığı yayınları ; Türk büyükleri dizisi, 1278. 135. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- Mumcu, Uğur. *Gazi Paşa'ya Suikast*. İstanbul: Um:ag, 2010.
- Okyar, Fethi. *Üç Devirde Bir Adam*. İstanbul: Tercüman, 1988.
- Orbay, Hüseyin Rauf. *Siyasi hatıralar*. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009.
- Özalper, Mehmet. “Bir Muhalefet Partisinin İlgası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”. *Anemon Muş Alparlan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sy 1 (16 Mart 2015): 117-36.
- Özçelik, Ayfer. *Ali Fuat Cebesoy: 1882-10 Ocak 1968*. Ankara: Akçağ, 1993.
- Özdemir, Ali Ulvi. “Kazım Karabekir'in Muhalefete Geçiş ve Bu Süreçte Devlet Tarafından İzlenmesi”, t.y., 33.
- Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı günlüğü: açıklamalı kronoloji*. 1ci baskı. Türk Tarih Kurumu yayınları. Ankara: Öğretmen Dünyası, 1994.
- Selek, Sabahattin. *Anadolu ihtilali*. C. 2. İstanbul: Kastaş Yayınları, 1987.
- Semiz, Yaşar. “Atatürk ve Kâzım Karabekir Paşa”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*

Dergisi, sy 4 (01 Aralık 1997): 191-209.

Soysal, İsmail. *Tarihçeleri ve açıklamaları ile birlikte: Türkiye'nin siyasal andlaşmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Stone, Norman. *Birinci dünya savaşı*. İstanbul: Doğan Kitap, 2010.

Tansü, Yunus Emre. "KAZİM KARABEKİR'İN DİPLOMAT KİŞİLİĞİ". *Social Sciences Studies Journal* 4, sy 25 (01 Ocak 2018): 5448-57.

Tektosun, Mustafa. "Milli Mücadele Döneminde Doğu Cephesi". Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, 2007.

Turan, Şerafettin. *Türk devrim tarihi*. 1. basım. Yenişehir, Ankara : Cağaloğlu, İstanbul: Bilgi Yayınevi ; Bilgi Dağıtım, 2004.

Zürcher, Erik Jan. *Cumhuriyet'in ilk yıllarında siyasal muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925) = Political opposition in the early Turkish Republic: the Progressive Republican Party, 1924-1925*. İstanbul: İletişim, 2003.

Öğr. Gör. Dr.

Neval Konuk HALAÇOĞLU

Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, Turizm Rehberliği Bölümü, neval.konuk@marmara.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9322-0541>

Eser Geçmişi / Article Past: Başvuruda bulundu. Applied 23/9/2020 Kabul edildi. Accepted 28/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.799390>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Nüfus Mübadelesi Sonrası Yunanistan Veria (Karaferye) Şehrinde Ev Olarak Kullanılan Camiler

Mosques Used as Houses in Veria (Karaferye), Greece, After the Population Exchange

Öz

Dinî yapı türleri arasında camilerin ibadet amaçlı kullanımları dışında, yeniden işlevlendirilmeleri dinî değerinden dolayı hassasiyet taşımakla birlikte, çok aykırı bir fonksiyonel kullanımı olmaması önemlidir. Bu çalışma da Balkanlardaki somut kültürel mirasımızın önemli erken tarihli örneklerinden Yunanistan'ın Karaferye şehrinde inşa edilen mübadele sonrası günümüzde eve dönüştürülmüş dört cami ele alınmıştır. Osmanlı mimari kültürel çeşitliğinin somut kanıtları olan camilerin farklı bir işlev verilerek, mesken/konut olarak kullanılması, kültürel mirasın korunması çalışmalarının tartışmalı konularından biridir. Türkiye-Yunanistan arasında 30 Ocak 1923'te imzalanan Nüfus Mübadelesi Anlaşması sonrasında, Yunanistan'da bıraktığımız mimari eserlerin maruz kaldığı fonksiyonel dönüşümleri izlemek, dönüştürülme sürecinin doğru tanımlanması ve camilerin kültürel miras içindeki yerinin belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmanın içeriğini oluşturan, Karaferye (Veria) şehrinde bulunan ve günümüzde konut olarak kullanılan; daha önce ulusal ve uluslararası literatürde yer almayan gizlenmiş dört cami ilk kez bu yayınlara tanıtılacaktır. Çalışmanın bulguları arşiv, literatür araştırması ve saha çalışmasına dayanmaktadır. Türkiye-Yunanistan Nüfus mübadelesi sonrasında Yunanistan'ın başka hiçbir şehrinde, Karaferye (Veria) kentinde görülen sayıda cami, konuta dönüştürülmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Karaferye, Osmanlı Mimarisi, Cami, Mübadele.

Abstract

Among the types of religious buildings, it is important that the re-functioning of mosques, except for their use for worship purposes, is sensitive due to its religious value, but not a very contrary functional use. It is the subject of this study that four mosques built in Veria, Greece, which are one of the important early examples of our concrete cultural heritage in the Balkans, are still used as houses after the exchange. Concrete evidence of Ottoman architectural cultural diversity is one of the controversial issues of cultural heritage conservation studies, giving mosques a different function and using them as dwellings. Turkey and Greece signed between January 30, 1923 after the Population Exchange Agreement, the cultural and architectural inventory we have left Greece to follow the functional differences incurred, accurate identification of the conversion process and determining the location of mosques and cultural heritage is also of great importance. For this reason, the use of these hidden mosques, which are not included in the existing national and international scientific sources, which contain four examples in the study, has been determined for the first time in Karaferye (Veria) and revealed for the first time. The findings of the study are based on archive, literature research and fieldwork. No other city in Greece as a result of the Population exchange between Greece and Turkey, Karaferye (Veria), in which mosques were converted into housing.

Keywords: Ottoman State, Karaferye (Veria), Ottoman Architecture, Mosque, Exchange.

ATIF: HALAÇOĞLU Neval Konuk, "Nüfus Mübadelesi Sonrası Yunanistan Veria (Karaferye) Şehrinde Ev Olarak Kullanılan Camiler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/3 (Eylül 2020), s. (1109-1133)

CITE: HALAÇOĞLU Neval Konuk, "Mosques Used as Houses in Veria (Karaferye), Greece, After the Population Exchange", *Journal of History and Future*, 6/3 (September 2020), pp. (1109-1133)

1. Giriş:

Savaş sonrası ve sonrasında dini yapıların hedef alınması, cemaatini kaybeden yapıların yeniden kullanımları bütün dünyada mimarlık tarihi boyunca görülen yaygın uygulamalardır. Bu çalışmanın amacı ise, Yunanistan'daki Osmanlı cami mimarisi çalışmalarında hiç ele alınmamış olan, mübadele sonrasında camilerin ev/meskene dönüştürülerek kullanılmasıdır. Mimarlık alanında tarihi yapıların farklı kültürlerce özgün işlevi dışında kullanımı, dolayısıyla yapısal ve sosyal olarak adaptasyonlarının sağlanması kabul görmektedir. Keza koruma alanı açısından da, kültürel miras algısı ve kültürel mirası sahiplenme konularının da yeri ve önemi vardır.

Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında ve özelinde irdelendiğinde akabindeki savaşlar ve göçler sonrasında Rumeli'deki camilerin yıkıldığı, kiliseye dönüştürüldüğü veya farklı bir işlev verildiği görülmektedir. Dolayısıyla, tarihsel olayların siyasi ve sosyal dinamikleri Rumeli'deki Osmanlı camilerinin dönüştürülme süreçlerinde farklılıklara yol açmıştır. Türkiye-Yunanistan arasında 30 Ocak 1923'te imzalanan Nüfus Mübadelesi Anlaşması sonrasında, Yunanistan'da bıraktığımız kültürel mimari envanterin uğradığı fonksiyonel farklılıkları izlemek, dönüştürülme sürecinin doğru tanımlanması ve camilerin kültürel miras içindeki yerinin belirlenmesi de büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada dört örneği barındıran Karaferye (Veria) şehrinde, günümüzde konut olarak kullanılan camiler ilk kez incelenerek literatüre kazandırılmıştır. Çalışmanın bulguları arşiv, literatür araştırması ve saha çalışmasına dayanmaktadır.

Giriş bölümünde çalışmanın amacı, literatürdeki eksik alanlar kapsam ve yöntem açıklanmaktadır. Bulguların nasıl tespit edildiği ikinci bölümde sunulmuştur. Osmanlı dönemi Karaferye şehri üçüncü bölümde incelenmiştir. Dördüncü bölümde, camilerin mimari bilgileri ile mübadeleyle camiden eve dönüştürülmeleri süreci, sonrasında kültürel miras olarak algılanmadıkları ve korunmadıklarıyla ilgili mevcut durumları ışığında değerlendirme yapılmıştır. Sonuç bölümünde ise; yapıların tespiti, durumları ve korunmaları ile ilgili öneriler sunulmuştur.

2. Yunanistan'da Osmanlı Mimari Varlığı:

Farklı bölgeleriyle; 14.y.y.'ın son çeyreğinden, 1912'ye kadar Osmanlı Devleti hâkimiyetinde kalan Yunanistan, 1923 Lozan Antlaşması gereğince iki ülke arasında yapılan nüfus mübadelesinden önce Balkanlarda Türk nüfusunun en yoğun olarak bulunduğu ülkelerden biriydi. Balkanlarda Türk idaresine en erken katılan ülkelerden biri olması sebebiyle, sayı itibarıyla çok sayıda Osmanlı mimarî eserinin bu ülkede inşa edildiği görülmektedir. Osmanlı eserlerinin yoğun olarak bulunduğu şehirler arasında Selânik, Vardar Yenicesi, Yenice Karasu, Kavala, Karaferye, Gümölcine, Serez, Drama, Yenişehir, Kesriye, Dimetoka, İskeçe, Yanya, İstanköy, Rodos, Girit ve Midilli adaları sayılabilir. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü arşivlerindeki belgelere dayanarak yaptığı çalışmada Yunanistan'da beş asırdan fazla Türk hakimiyeti döneminde toplam 3.771 eser inşa edildiği görülmektedir¹.

Osmanlı eserleri, çoğunlukla insanların biraya gelmelerini sağlayan ve günlük ihtiyacın karşılandığı külliyelerden meydana gelmekteydi. Yunanistan'daki Osmanlı Eserleri ile ilgili gerek yabancı gerekse yerli araştırmacıların eserleri, oldukça eksiktir. Hollandalı ünlü araştırmacı Machiel Kiel, Balkanlardaki Osmanlı eserlerinin %98'inin yıkıldığını belirtir. Tespitleri sırasında ayakta duran pek çok yapıyı görmemesi ya da görmeden yazması, bu kaniya neden olmuştur. Bugüne kadar yapılmış bazı yayınlar olmakla birlikte, Yunanistan'daki Osmanlı İmparatorluğu döneminden kalan mimarî mirasın Türkiye tarafından henüz tam bir envanteri çıkartılamamıştır. Bu sebeple, ayakta olan yapıların sayısı tam olarak bilinmemektedir².

1 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*, III-IV (İstanbul:1982).

2 Tarafımdan ve Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı desteğinde gerçekleştirilen "Yunanistan'daki Osmanlı

Yunanistan ICOMOS'u ülkedeki Osmanlı mimarî eserlerinin tespiti ile ilgili bir kataloglama yapmıştır. Bu çalışmayla ilgili olarak ICOMOS üyesi Sayın Nikos Agriantonis 2005 yılında İstanbul'da düzenlenen bir toplantıda şu bilgileri vermektedir:

“Kataloglama işlemlerinde kolaylık sağladığı için, 1830 tarihini esas aldık. Yunanistan'da 2300'e yakın tarihi eserin envanterini çıkarttık. Bunlardan bir kısmı kamuya ait yapılar, bir kısmı da ticaret ve sosyal amaçlı binalar. Yani, imaretler, medreseler, camiler, köprüler, minareler, evler, askerî savunma yerleri (kaleler, limanlar, hisarlar) ve su sistemleri. Bunlar Osmanlı dönemine ait olarak kaydedildi. Bu envantere aynı dönemde inşa edilen kiliseleri, manastırları, kısacası, Hıristiyanlıkla ilgili yapıları dahil etmiyoruz.

Ayrıca, 8500'e yakın, zamanında Osmanlılar tarafından kullanılmış, içinde şimdi kimsenin yaşamadığı ve yıkılmamış ev tespit ettik. Kısacası elimizde bulunan tarihi eser, sayısı çok fazla.

Daha önce size bahsetmiş olduğum kamu yapılarının durumu kötü ile çok kötü arası bir yerde. Bazıları yıkıldı, yıkılacak. Bu binlerce kamu binasının %de 90'dan fazlası Yunan Devleti'nin mal varlığı olarak kabul ediliyor. Osmanlı dönemine ait binlerce yapı arasından yalnızca on cami, beş minare, iki hamam ve on kaleyi restore ettiğimizi göz önüne alırsak, hiçbir şey yapmadığımızı söylemek olası. Yapılan okyanusta bir damla gibidir.

Söylediklerimin daha anlaşılır olması için size Yunanistan'da kullandığımız bir terimden, Bizans sonrası teriminden söz etmek istiyorum. Bu terim Yunanca'da kullanılan şekli ile en azından resmî kataloglama çalışmaları açısından Osmanlı döneminin var olmadığını varsayıyor. Yani, yalnızca Doğu Roma Dönemi (Bizans) ve Bizans Sonrası Dönem var. Anlayacağınız daha başlangıçta Yunan Devleti'nde bu yapıların kaderinin ne olacağına dair bir ön yargı var”³.

Yürürlükte bulunan ve kültürel mirasın korunmasını kapsayan 3028/2002 sayılı Kanunla, 2002 yılına kadar, 400 civarında Osmanlı eseri koruma altına alınmıştır. Yunan hükümeti, AB fonları ve özel sektörün katkıları ile çok sayıda Osmanlı mimarî eserini restore etmiştir ve etmeye devam etmektedir. Ancak, halen birçok eserin restorasyona ihtiyacı vardır. Bu hususta en büyük sorun ödenek yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Atina Monastiraki Meydanında bulunan ve halen Yunan Sanatı Müzesi olarak kullanılan Dizdaraki Camii (Mustafa Ağa Camii), Atina Abid Efendi Hamamı, Nafpaktos (İnebahtı) Fethiye Camii, Kavala Halil Bey Camii ve Medresesi, Yanya Kalesi (İçkale), Kavala'da lüks otel olarak faaliyet gösteren Kavalalı Mehmed Ali Paşa İmaret, Serez Zincirli Camii, Kavala İbrahim Paşa Su Kemer, Rodos'ta 1998-2005 yılları

Mimari Eserleri'nin Envanterini Tespit Projesi” çerçevesinde, 2006 yılından itibaren, ilk defa olarak ayrıntılı bir envanter çalışması gerçekleştirilmektedir. Bu araştırma neticesinde çıkan kitaplar şunlardır: Neval Konuk, *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi/ Ottoman Architecture in Lesvos, Rhodes, Chios and Kos Islands*, (Ankara: Dışişleri Bakanlığı, SAM Yayını, 2008), 256s.; Neval Konuk, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi I, Ottoman Architecture in Greece / Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα I*, (Ankara: Dışişleri Bakanlığı, SAM Yay., 2010), 512s.; Neval Konuk, *Yanya Hamidiye Kız Rüştüyesi, Ioannina Hamidiye Girls' Junior High School*, Το Ρουστιγιέ Θηλέων Χαμιντιγιέ των Ιωαννίνων, (Ankara: Dışişleri Bakanlığı, SAM Yay., 2013), 96s.; Neval Konuk Halaçoğlu, *18 Ağustos 1017 Selanik Yangını'nın 100. Yılında Osmanlı Şehir Dokusuna ve Mimarisine Etkileri/The Effects of The Thessaloniki Fire of 18 August 1917 on Ottoman Urban Texture and Architecture on Its 100th Anniversary/Την Επετειο Των 100 Χρονων Της Πυρκαγιας Της 18ης Αυγουστου 1917 Της Θεσσαλονικης, Οι Επιπτώσεις Της Στον Οθωμανικο Αστικο Ιστο Και Την Αρχιτεκτονικη Του*, (Samsun:Karadeniz Rumeli Dernekleri Yayını, 2019), 72s.

3 Nikos Agriantonis, “‘İyi’ ve ‘Kötü’ Tarihi Eserler”, *Yeniden Kurulan Yaşamlar, 80.Yılında Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, (İstanbul:İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2005), 278.

arasında Süleymaniye Camii ile 2000’li yıllarda Ağa Camii ve Şadırvan Camii restore edilmiştir. 1978 depreminde hasar gören Selanik Hortaç Efendi Camii (Rotonda)’nın minaresinde 1998’de restorasyon çalışmaları başlatılmış ve yeni bir yöntemle güçlendirilmiştir. Halen restorasyonu devam eden eserler ise, Yenişehir (Larissa)’daki Bedesten ile Rodos’taki Murad Reis Külliyesi Tekke Binası’dır. Yunanistan’ın farklı tarihlerde Osmanlı hâkimiyetinden çıkışından sonra, çok sayıda Osmanlı eseri yıkılmış ya da tahrip olmuştur.

Bu durumun sebepleri arasında;

- Lozan Antlaşmasına göre Müslümanları şehirlerinden ve evlerinden uzaklaştıran nüfus mübadelesi yapılmıştır. Örneğin; Yanya’da 1962’ye kadar hiçbir restorasyon faaliyeti gerçekleştirilmediğinden, o tarihe kadar Osmanlı eserlerinin büyük bir bölümü zaten yıkılmıştır. Çarşı’daki Bayraklı Camii günümüze ulaşamamış, şehir meydanı Müslüman mezarlığı üzerine inşa edilmiştir. Ancak, Hükümet Konağı, Veli Camii ve Medresesi, Saat Kulesi, Aslan Paşa Camii gibi eserler restore edilmiştir.

- Kuzey Yunanistan’a Anadolu’dan gelen Rum mübadillerin öfkeleri ile yerli Rumların uzun süren esaretin sembollerinden kurtulmak istemeleri sonucu bazı eserler yıkılmıştır (Selânik Mevlevîhanesi, Yenişehir/Alasonya Abdü’lezel Paşa Türbesi yıkımları)

- II.Balkan Savaşı’nda Bulgarların özellikle Siroz/Serez ve Demirhisar’da gerçekleştirdikleri büyük tahribat sonrasında eserler harabeye döndüler. Siroz /Serez şehri, Osmanlı’nın ilk yıllarına tarihlenen yapıları barındırması açısından da önemlidir.

- 1914 yılından sonraki uluslararası gelişmeler Yunanistan coğrafyasında dinî ve sosyal yaşam üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. 1. Dünya Savaşı’nın etkilerinden, yapılarda nasibini almıştır. Konutlar ve halk, Hıristiyanlar ve Müslümanlar uzun süreli savaşın geçişini hissetmişler ve ağır bir bedel ödemişlerdir.

- II.Dünya Savaşı sırasında Almanlar tarafından yapılan bombalamalar sonucu, özellikle Yenişehir’de yıkımlar meydana gelmiştir.

- Şehir imar planlarıyla yeni yollar açılması ve yeni düzenlemeler yapılması (Selânik yangını sonrası meydana gelen büyük yıkımlar),

- Ayakta kalan yapıların son derece kolay bir şekilde depo veya mağazaya dönüştürülmeleri ya da farklı bir kimliğe bürünmeleriyle, yapılar kaybolmuştur (Ör: Karaferye, Çelebi Sinan Bey Camii, Selânik Abdu’r-rauf Efendi/İskele Camii, Karaferye’daki camilerin özel şahıslara verilmesi sebebiyle ev olarak kullanılması -ki çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır-).⁴

3.Karaferye’nin Tarihçesi:

Karaferye, bugün Selânik’in 60 km. kadar güneybatısında bir şehirdir. Vermiyö Dağı’nın eteklerinde kurulmuştur. 1372’de II.Çirmen veya Meriç Muharebesiyle, Gazi Evrenos Bey ve Hayreddin Paşa tarafından fethedilmiştir⁵ Fetihten sonra Osmanlı akıncılarının Tesalya bölgesinde ileri bir karakol hâline getirilen Karaferye’ye Yıldırım Bayezid, ayrı bir önem vermiştir. 1402 Ankara Savaşı’ndan kısa bir süre sonra elden çıkan Karaferye, 1430 yılında Musa Çelebi tarafından yeniden fethedilerek kalesi yıktırılmıştır. Selânik’in bir sancak olarak teşkilâtlandırıldığı vakit, Karaferye’de 3000 akçelik bir kadılık hâline getirilmiştir. Karaferye’yi gezen Evliya Çelebi şu bilgileri vermektedir:

4 Selanik Üniversitesi Mimarlık-Mühendislik Fakültesi’nden Yrd. Doç.Dr.Emilia Stefanidu Selanik Aristotelis Üniversitesi’nde “Yunanistan’daki Osmanlı Eserlerinin Restorasyonu” konulu verdiği seminer, 24 Şubat 2010 tarihli Embros gazetesinde haber olarak yer almıştır. Stefanidu, tespitlerimizden bazılarını dile getirmiştir.

5 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundan İstanbul’un Fethine Kadar*, I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1998), 171-172.

“774 (1372-1373) tarihinde Sultan Birinci Murad zamanında Gazi Evrenos, bu kalenin alınması için kumandan tayin olup gelirken, önlerine Karaca, Karakoca, Kara Foça, Kara Mürsel ve Kara Ferye adlı gazileri öncü kuvvet olarak ta yin etmişti. Hepsi, bu kale altına geldiklerinde hemen Kara Ferye adlı gazi, kementler ve adamlarıyla birlikte kaleye tırmanıp ele geçirir. Onun için bu kaleye Gazinin adına olarak Kara Ferye derler. Fetihden sonra kale imar edilir. Dizdâr ve kale neferleri yoktur. Lakin ayân ve büyükleri çoktur. Kalesi eski zamanda gayet sarpmış. Halen su kapısı tâbir ettikleri sağlam bina, iki minare yüksekliğinde, büyük kulelerdir. Bu kalenin iki tarafı cehennem kuyusu gibi uçurumdur. Şehir dahi bir dereli, tepeli, geniş bir vadi içinde kurulmuş olup, 4000 aded, kiremitli, bağ ve bahçeli, hayat sulu, tek ve iki katlı kârgir yapılardan oluşmuştur. Bekir Efendi Sarayı ve Mustafa Ağa Sarayı hepsinden üstündür. Şehrin Müslüman mahalleleri onaltı adeddir. Onbeş aded de kefare Rum, Sırp, Bul gar ve Lâtin mahallesi vardır. Ayrıca üç mahalle de Yahudidir. Onaltı aded eski yapı selâtin camii bulunur”.⁶

“Camilerden başka dokuz aded de mahalle mescidi bulunmaktadır. Medreseleri üç adeddir. Bir aded de sibyan mektebi vardır. Beş aded tekkesinde, zikir ve âyinler yapılır. Rahatlık ve can veren çifte hamamı beş aded olup hep sinden güzeli Tuzcu Sinan Hamamı’dır. Bunlardan başka da toplam 70 aded saray hamamı bulunur. Fakirlere ait üç aded aş evi vardır. Altıyüz aded dükkân vardır. Küçük, büyük mükellef tüccar hanı 15 adeddir. Bunlarda her çeşit mal bulunur. Şehir içinde çeşitli su değirmenleri vardır ki suları birbirinden aşağı akar, benzerleri bir diyârda yoktur”⁷.

“Beyaz, ince ve işlemeli havlusu, mendili, hamam silecekleri, hamam gömlekleri ve çeşitli ipek çarşafı yapıdır ki bir diyârda yapılmaz. Her ülkeye, bizzat Osmanlı büyüklerine, vezirlerine buradan hediye gider”⁸.

Karaferye’nin en parlak devri, Yavuz Sultan Selim dönemidir. Bu devrin en büyük yazarlarından ve edebiyat tarihçilerinden olan Ahi Çelebi’nin Karaferye kadılığında bulunması; yine Yavuz Sultan Selim’in Çeşnigirbaşlılarından Sinan Bey’in buraya yerleşmesi, şehrin imârında ve kültürel gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Ahi Çelebi’nin kabri de buradadır⁹. Kadılık merkezi olup Selânik’in kuzeybatısına düşen Karaferye’de çarşılar, camiler etrafında da pirinç tarlaları ve meyve bahçeleri vardır. Şehirde “vellence” veya “kebe” denilen uzun püsküllü rengârenk arkalıklar imal edilirdi¹⁰. Şehir, Osmanlı hâkimiyeti döneminde, pamuklu dokumacılığı ve iplikçiliğiyle de ün kazanmıştır. Burada üretilen havlular, İstanbul’a götürülerek orada pazarlanırdı.

Şehir, 1864 yılında büyük bir yangın geçirmiştir. Yangın sonrası yeniden inşa edilen Karaferye’de, yangına dayanıklı malzemeler kullanılmış ve ana sokaklarda bazı genişletme ve hizalama çalışmaları yapılmıştır¹¹. Vilâyetlerin teşkilinde Karaferye Selânik vilâyetine bağlı bir kaymakamlık hâline getirilmiştir. Karaferye, 71 köy ve çiftlik ile Ağustos (Naussa) adlı bucaktan oluşmaktaydı. 1324 (1906) tarihli Selânik Vilâyeti Salnâmesi’ne göre; Karaferye’de 2.131 hane ve 14.000 nüfus vardı. 19 cami ve mescid, 4 tekke, 3 medrese, 2 rüştiye, 7 ibtidâi mektebi bulunmaktaydı¹².

6 Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, (Yay. Mehmed Zillioğlu) VIII, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966), 32.

7 Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 33.

8 Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 34.

9 Pars Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri (İstanbul: 1985), 361.

10 P.L. İnciciyan, H.D. Andreasyan, Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 2-3 (1973-1974): 50.

11 Aleksandra Yerolimpos, “Tanzimat Döneminde Kuzey Yunanistan’da Şehircilik ve Modernleşme (1839’dan 19.y.y.Sonuna)”, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri (Editörler: Paul Dumont, François Geogon), (İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 45.

12 Salnâme-i Vilâyeti Selânik (1324: Selânik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası).

1910-1911 yılında Karaferye kazası, merkez Karaferye olmak üzere 66 köye sahipti ve bu köylerde 22.341 Yunanlı, 8.672 Türk ve 1.719 Yahudi yaşamaktaydı.¹³ Balkan Savaşları sırasında 16 Ekim 1912’de Yunan ordusu şehre hâkim oldu. Müslüman nüfusun bir kısmı bu sırada, kalanı da Lozan Antlaşması’ndan sonra şehri terk etti. 17 Temmuz 1923 tarihli İcrâ Vekilleri Heyeti Kararnamesi’ne göre, Karaferye Mübadilleri, Amasya, Tokat ve Sivas’a nakledildiler¹⁴. İlk Türk hititologu Ord.Prof.Dr.Sedat Alp (1913) ve Bestekâr Hâfız Hüseyin Tolan (1910), Karaferye doğumludur.

Mübadele sırasında Cami-i Âtik, Gazi Mehmed Bey Camii, Çukur Tekke Camii, Eminzâde Camii, Tuzcu Sinan Mescidi, Abdullah Çelebi Mescidi, Baba Tekkesi, Çelebi Sinan Bey Vakıfları, Çarşamba Tekkesi Dergâhı, Cuma Tekkesi Vakıfları, Sarıcazâde Mescidi ve Medresesi Vakıfları’yla ilgili talebnâmeler düzenlenmiştir.

4.Karaferye’deki Camilerin Ev/Konuta Dönüşümü:

Mübadeleyle birlikte bütün Müslüman gayrimenkulleri Yunanlılar üzerine kaydedilir. Bu gayrimenkuller arasında yer alan bazı camiler de eve dönüştürülür. Karaferye (Veria) şehrinde bulunan ve günümüzde konut olarak kullanıldığı tespit edilen camiler şunlardır:

4.1.Bayır Camisi:

Cami, Tantalı ve Panormu Sokaklarının köşesinde bulunur. Yunanistan Kültür Bakanlığı’nın 30 Mayıs 1995 tarih ve ARH/B1/ F36/54221/1189 sayılı kararı ile Resmî Gazete’nin 12 Temmuz 1995 tarih ve 613/B sayılı kararıyla tescil edilmiştir.

Yapının asıl ismi tespit edilememiştir. Halk arasında bulunduğu konumu dolayısıyla, Bayır Camisi adıyla anılan cami, kare planlı ve çatılıdır. Mübadele öncesi camiyi ve çevresinin durumunu gösteren bir kartpostalda, yapının yanında haziresinin olduğu görülmektedir (Resim-3).

Caminin hariminin salon olarak kullanıldığı ve mihrabının korunarak içerisine ikonalar konularak düzenlendiği tespit edilmiştir (Resim-9)¹⁵. Caminin kuzey-batı köşesinde yer alan minaresinden geriye kalan kaidesinin üzerine de çamaşır makinesinin konulduğu, etrafının da çevrilerek banyoya dönüştürüldüğü görülmüştür (Resim-10). Dıştan bu yapının bir zamanlar cami olduğunun tek göstergesi, güney cephede yer alan bir penceresidir (Resim-8)¹⁶.

4.2.Kara Kemal Bey Camisi:

Mübadele öncesinde, bulunduğu mahalleye de Kemal Bey Mahallesi adını veren Kara Kemal Bey Cami, halk arasında Su kapısı Cami adıyla da anılmaktaydı (Resim-1). Yapı, 2020 yılı Şubat ayında yerinde yapılan inceleme sonucunda tespit edilerek ortaya çıkarılarak literatüre kazandırılmıştır.

Mescide minber koyarak cami hâline getiren El-hac Mustafa’dır. Caminin Vakfı; VGMA., 3 B 1261 (8 Temmuz 1845) tarihli Atik Defter Nu.: 404, s.310’dadır (Gittisi: 2-1219). Caminin Vakfiyesi; VGMA., 11 B 1288 (26 Eylül 1871) tarihli Defter Nu.:179/0, s.0156, Sıra Nu.:1219’da kayıtlıdır. Kara Kemal Bey Mescidi Vakfı; VGMA., 11 M 1254 (6 Nisan 1838) tarihli Atik Defter

13 Paschalis Valsamidis (Πασχάλης Βαλσαμίδης), Τα τουρκικά σχολεία στο Σαντζάκι Θεσσαλονίκης κατά το σχολικό έτος 1910-1911, *Μακεδονικά τόμος 31*, (2003, Θεσσαλονίκη): 355-356.

14 Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 42.

15 İnceleme esnasında, mübadele sonrasında camiyi konuta çevirerek halen oturan Efthimiadis Kardeşler ailesinin izniyle iç mekânına girilmiştir.

16 Konuk, “Yunanistan’da Osmanlı Mimarisi I, *Ottoman Architecture in Greece / Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα I*”, 56-58.

Nu.: 401, s.585'tedir (Gittisi 2-1218). Mescidin Vakfiyesi; VGMA., 18 M 1254 (13 Nisan 1838) tarihli Defter Nu.:179/0, s.0156, Sıra Nu.:1218'de kayıtlıdır¹⁷.

Mübadele sonrasında, eve dönüştürülen caminin günümüze ulaşan tamir kitabesinin tarihi hicrî 1181 (milâdî 1767-1768)'dir (Resim-13). Bu tarihten önce Hacı Kemal Bey tarafından inşa edildiği ve içerisine minber konularak camiye dönüştürüldüğü yukarıda yeralan vakıf bilgileriyle de desteklenmektedir.

Tamir kitabesinin transkripsiyonu şu şekildedir:

*“Hamd-ı Hûdâ bulup, ihtimam oldu bina
Cami-i pâk-i şerîf makam-ı bânî-i akdem olan
ol mescid Hacı Kemal Bey idi ol
...tamam çünkü harab oldu ol mescid, oldu El-Hac Mustafa idüb
İhtimam ammâ on mâh ta'mir etdi bina
Allah hayrını makbul ide
Evvel'ül-inâm hatm-ı bina idüp dedi ömr-i tarihi pâk..
Sene 1181”.* (Resim-14)

Kare planlı ve çatılı caminin batı ve kuzey cephelerine yeni ilaveler yapılmış; cephe, pencere düzenleri ve pencere ebatları değiştirilmiş, harimi (ibadet edilen iç mekânı) ise, sonradan yapılan duvarlarla yeni bölümlere ayrılarak özgün hâlini kaybetmiştir (Resim-11). Beden duvarları ile çatı arası kirpi saçaklıdır (Resim-16). Caminin iki basamaklı merdivenleri korunmuştur (Resim-15). Evin cami olduğunu tespit etmek son derece zordur¹⁸.

4.3.Mahmud Çelebi Camisi:

Cami, Kyriotissis Sokak, Nu.:32'dedir. Karaferye Bizans Müzesi'nin yanında, şehrin güney surlarının üzerindedir. 10 Aralık 1964 tarihli ve 16385 sayılı Kültür Bakanlığı'nın kararı ve Resmî Gazete'nin 16 Ocak 1965 tarih ve 30/B sayılı kararıyla tescil edilmiştir. Dıştan bakıldığında kare planlı, kiremit damlı basit bir eve benzeyen yapının çok düzgün bir işçilikle yapılmış alımlı yivli minaresi bu algıyı kırmaktaydı. Minare, Karaferye'ye gelen insanlar üzerinde son derece etkileyici bir izlenim yaratmış olmalı ki büyük bir olasılıkla uyandırdığı Osmanlı çağrışımları nedeniyle 1940'da yıkılır.¹⁹ Günümüzde halen, kuzey-batı köşede almaşık duvar örgülü minare kaidesinin kalıntıları çıplak gözle görülebilmektedir (Resim-22). Şehirde bu isimle anılan iki camiden biri olduğu tahmin edilen yapının, çift kanatlı ahşap avlu kapısı hala korunmaktadır (Resim-24-25).²⁰

4.4.Subaşı Camisi:

Miauli Sokak ve Irinis 2 Sokaklarının kesiştiği köşede yer alan cami, kare planlı ve çatılıdır. Tuz Pazarı Hamamı yakınındadır. Kültür Bakanlığı'nın 20 Ekim 1994 tarih ve ARH/ B1/ F36/50229/1125 sayılı kararı ile Resmî Gazete'nin 1 Aralık 1994 tarihli ve 896/B sayılı kararıyla tescil edilmiştir. Mübadele sonrasında ev olarak kullanılmaya başlanan caminin, kuzey (giriş) ve batı cephelerinde yer alan sivri kemerli, demir şebekeli pencereler oradan geçenlerin kuşkulu bakışlarına göz kırpmaktadır (Resim-31-32). Yapının içine giriş izni verilmediği için iç mekan özellikleri tespit edilememiştir. Bu yapı cami olarak tescil edilse de daha önceki araştırmalarımızda

17 Konuk, “Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi I, Ottoman Architecture in Greece / Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα I”, 85.

18 İçerisinde yetişkin iki Yunanlı bey yaşamaktadır.

19 Anastasia Margie–Anna Matskani (Αναστασία Μαργιέ - Άννα Ματσokάνη), Η οθωμανική αρχιτεκτονική στη πόλη της Βέροιας , *Περιοδικό Αρχαιολογία* 105, (Θεσσαλονίκη: 2007) 72-78.,

20 İnceleme sırasında yapının içine giriş izni verilmemesi nedeniyle mübadele sonrasında ev olarak kullanılmaya başlanan caminin, iç mekân özellikleri ve mevcut durumu tespit edilememiştir

bu yapı ile ilgili yaptığımız tespitimiz, bu yapının Tuz Pazarı İmareti olduğu yönündedir.²¹

5.Sonuç:

Balkanlardaki Osmanlı mimarî eserleri, belirli işlevlere hizmet etmek üzere inşa edilmişlerdir. Bölgenin kaybedilmesinin akabinde, değişen siyasi/dinî şartlar nedeniyle bu yapılar dönüştürülerek farklı işlevler kazandırılmıştır. Osmanlı camilerinin arz ettiği dinî, sembolik ve sosyal değerlerinden ötürü, buldukları coğrafyayı hâkimiyetleri altına alan ve farklı inançlara mensubu toplumlar tarafından çeşitli şekillerde korunmuş ya da yok edilmişlerdir.

Aynı topraklarda yaşayan, lakin farklı dinî inançlara sahip iki millet olan Türkler ve Yunanlılar, Karaferye’de Balkan Savaşları ve mübadele öncesine kadar yüzyıllarca beraber yaşamışlardır. Mübadele sonrasında düşman olarak görülen Türk toplumunu simgelediği için, anlaşmazlığın doğasına da bağlı olarak, camiler ve minareleri çoğunlukla yok edilmiştir.

Camileri ev/konuta dönüştürme sürecinde yapılan fiziksel müdahalelere bağlamında incelenen dört örnekte, yapıların kütleli olarak algılanmasının önüne geçildiği görülmektedir. Günümüzde ev/konut olarak kullanılan camilerin, mimarileriyle dışarıdan algılanmaları mümkün değildir. İç mekanlarda mihrap, kitabe gibi öğeler kalmış olmakla beraber, bilhassa dış mekânda İslamiyet/Osmanlı/Türklük simgesi kabul edilen minareler kaldırılmıştır. Bu durum, yeni hâkim Yunanistan Devleti’nin siyasi ve dinî erkinin gücü/etkinliği olarak, Osmanlı mimari görünürlüğüne bile kabul etmemelerinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu çalışma kapsamında İncelenen konuta dönüştürülmüş camiler, yapısal bozulmaya maruz kalmış olsalar bile, korunarak günümüze gelebildikleri için kısmen de olsa kültürel bir kazanç söz konusudur.

Karaferye’deki bu dört cami, halen şehrin Osmanlı tarihi/dinî geçmişini yansıtan önemli mimari miras öğeleri sayılmaktadır. Her iki ülke arasında imzalanacak karşılıklı ‘İkili Kültürel İşbirliği’ protokolleri çerçevesinde, bu eserlerin nasıl korunacağı ve nasıl yönetilmesi gerektiği konusunun ele alınması zarurîdir.

Kaynakça

Agriantonis, Nikos. “ ‘İyi’ ve ‘Kötü’ Tarihi Eserler”. *Yeniden Kurulan Yaşamlar, 80. Yılında Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2005): 278.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*. c.III-IV, İstanbul: 1982.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi. (Yay. Mehmed Zillioğlu). c.VIII, (İstanbul:Üçdal Neşriyat, 1966).

İnciciyan, P.L.-Andreasyan, H.D. “Osmanlı Rumeli’si Tarih ve Coğrafyası”. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy 2-3, 1973-1974: 11-88.

İpek, Nedim. *Mübadele ve Samsun*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2000).

Konuk Halaçoğlu, Neval. *18 Ağustos 1017 Selanik Yangını’nın 100. Yılında Osmanlı Şehir Dokusuna ve Mimarisine Etkileri/The Effects of The Thessaloniki Fire of 18 August 1917 on Ottoman Urban Texture and Architecture on Its 100th Anniversary/Την Επετειο Των 100 Χρονων Της Πυρκαγιας*

21 Konuk, “Yunanistan’da Osmanlı Mimarisi I, Ottoman Architecture in Greece / Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα I”, 109-110.

Της 18ης Αυγούστου 1917 Της Θεσσαλονίκης, Οι Επιπτώσεις Της Στον Οθωμανικό Αστικό Ιστο Και Την Αρχιτεκτονική Του. (Samsun:Karadeniz Rumeli Dernekleri Yayını, 2019): 72s.

Konuk, Neval. *Yunanistan 'da Osmanlı Mimarisi I, Ottoman Architecture in Greece / Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα I.* (Ankara: Dışişleri Bakanlığı SAM Yayını, 2010).

Konuk, Neval. *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi/ Otoman Architecture in Lesvos, Rhodes, Chios and Kos Islands.* (Ankara: Dışişleri Bakanlığı SAM Yayını, 2008): 256s.

Konuk, Neval. *Yanya Hamidiye Kız Rüştüyesi, Ioannina Hamidiye Girls' Junior High School, Το Ρουστιγιέ Θηλεών Χαμιντιγιέ των Ιωαννίνων.* (Ankara: Dışişleri Bakanlığı SAM Yayını, 2013): 96s.

Margie, Anastasia –Matskani, Anna (Μαργιέ, Αναστασία - Ματσκάνη, Άννα). «Η οθωμανική αρχιτεκτονική στη πόλη της Βέροιας ». **Περιοδικό Αρχαιολογία** 105, (2007: 72-78).

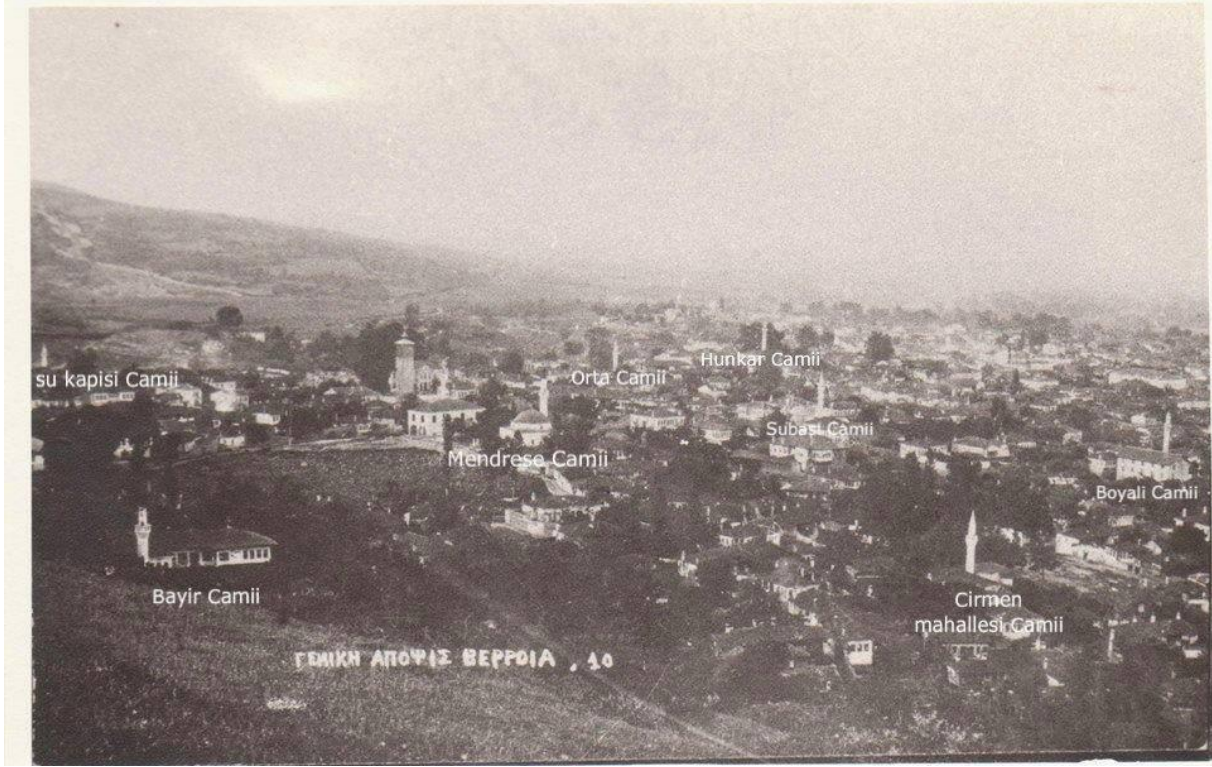
Salnâme-i Vilâyeti Selânik. Selânik: Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1324.

Tuğlacı, Pars. *Osmanlı Şehirleri.* İstanbul: 1985.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar,* c.I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.

Valsamidis, Paschalis, (Βαλσαμίδης, Πασχάλης). «Τα τουρκικά σχολεία στο Σαντζάκι Θεσσαλονίκης κατά το σχολικό έτος 1910-1911» Μακεδονικά τόμος 31, (Θεσσαλονίκη: 2003, 345-392).

Yerolimpos, Aleksandra. “Tanzimat Döneminde Kuzey Yunanistan'da Şehircilik ve Modernleşme (1839'dan 19.y.y.Sonuna)” *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* (Editörler: Paul Dumont, François Georgeon), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayını, 1999).

Resim 1. Mübadele öncesi Karaferye şehrinin ve camilerinin genel görünüşü (Foto: Anonim)

Resim 2. Karaferye şehrinin günümüzdeki genel görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2018)

Resim 3. Karaferye Bayır Camisi'nin mübadele öncesi görünüşü (Neval Konuk Kartpostal Arşivi)

Resim 4. Karaferye Bayır Camisi'nin günümüzde genel görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim 5. Karaferye Bayır Camisi'nin giriş (kuzey) cephesi görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim 6. - Karaferye Bayır Camisi'nin güney (mihrap) cephesi görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim 7. Karaferye Bayır Camisi'nin güney (mihrap) cephesinden detay ve duvar kalınlığı görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim 8. Karaferye Bayır Camisi'nin kemerli pencere görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim 9. Karaferye Bayır Camisi'nin ikonolarla yeniden düzenlenmiş mihrabının görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim 10. Karaferye Bayır Camisi'nin kuzeybatı köşede bulunan minare kaidesinin yeni kullanımı (Foto: Neval Konuk, 2008)

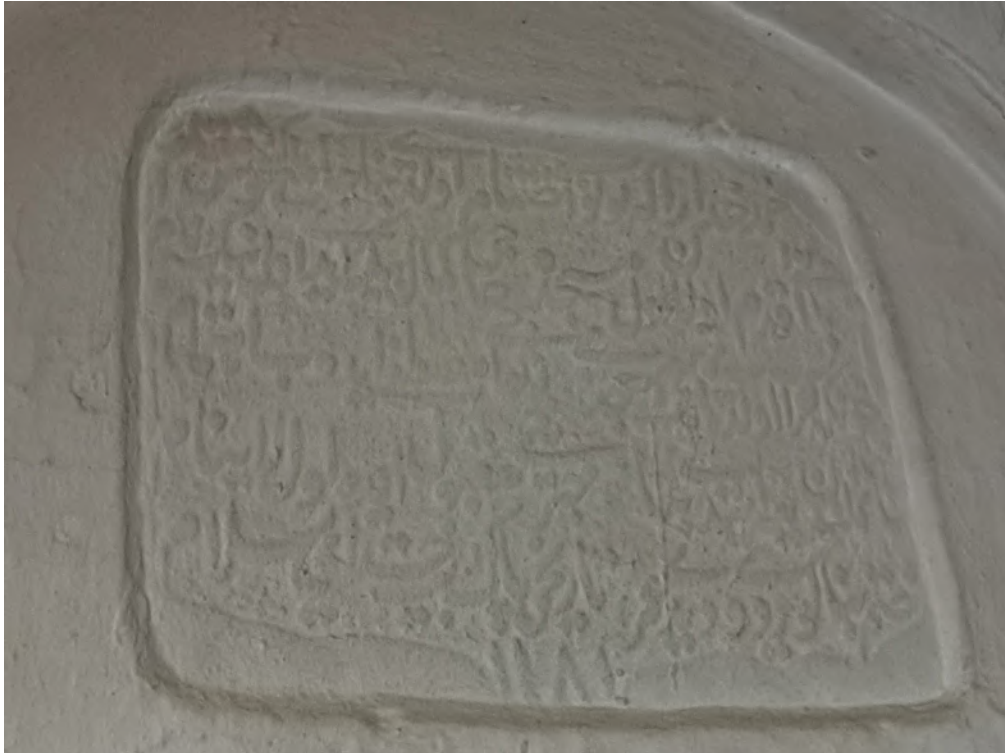
Resim 11. Karaferye Kemal Bey Camisi'nin genel görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2020)

Resim 12. Karaferye Kemal Bey Camisi'nin güney-batı köşesine yapılan eklenti (Foto: Neval Konuk, 2020)

Resim 13. Karaferye Kemal Bey Camisi'nin kapısı ve kemerli tamir kitabesi (Foto: Neval Konuk, 2020)

Resim 14. Karaferye Kemal Bey Camisi'nin tamir kitabesinin genel görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2020)

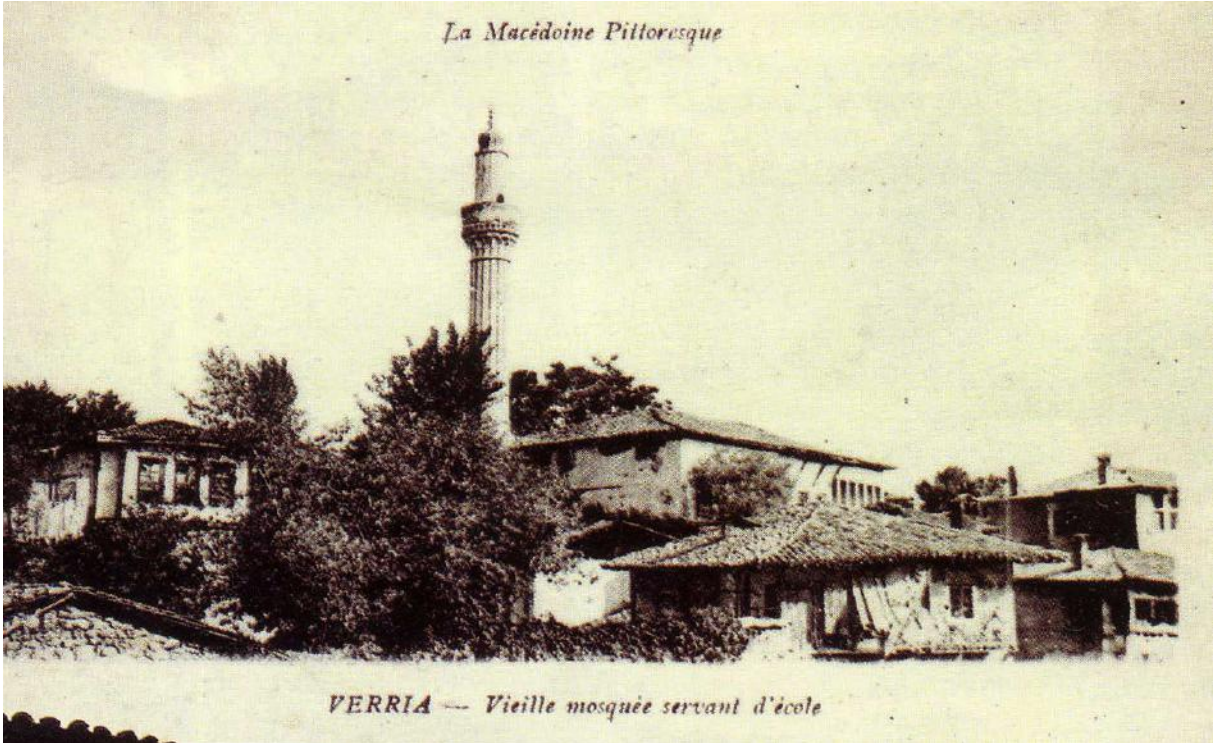
Resim 15. Karaferye Kemal Bey Camisi'nin merdiven basamakları (Foto: Neval Konuk, 2020)

Resim 16. Karaferye Kemal Bey Camisi'nin kirpi saçak detayı (Foto: Neval Konuk, 2020)

Resim 17. Karaferye Kemal Bey Camisi'nin batı cephesi ve saçak görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2020)

Resim 18. Karaferye Mahmud Çelebi Camisi'nin mübadele öncesi genel görünüşü (Neval Konuk Kartpostal Arşivi)

Resim 19. Karaferye Mahmud Çelebi Camisi'nin mübadele öncesi minaresinin genel görünüşü (Kaynak: Anonim, 1919)

Resim 20. Karaferye Mahmud Çelebi Camisi'nin yol üzerinden güney (kıble) cephesinin genel görünüşü (sol köşede, Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim 2.1 Karaferye Mahmud Çelebi Camisi'nin yol üzerinden batı ve güney (kıble) cephesinin genel görünüşü
(Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim 22. Karaferye Mahmud Çelebi Camisi'nin kuzey-batı köşedeki minare kaidesinin almalıık duvar kalıntılarının görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2018)

Resim 23. Karaferye Mahmud Çelebi Camisi'nin güney (kible) cephesi ve kemerli pencere detayı görünüşü
(Foto: Neval Konuk, 2018)

Resim 24. Karaferye Mahmud Çelebi Camisi'nin mahalle içindeki avlu girişi ve kapısı genel görünüşü
(Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim 25. Karaferye Mahmud Çelebi Camisi'nin çift kanatlı ve üstü çatılı orijinal avlu kapısı genel görünüşü
(Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim 26. Karaferye Subaşı Camisi'nin genel görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2019)

Resim 27. Karaferye Subaşı Camisi'nin kuzey (giriş) cephesi genel görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim-28 Karaferye Subaşı Camisi'nin kuzeydoğu köşesi görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim-29 Karaferye Subaşı Camisi'nin güney-batı köşesi ve güney (kible) cephesi görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim-30 Karaferye Subaşı Camisi'nin batı cephesi görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim-31 Karaferye Subaşı Camisi'nin batı cephesi pencere görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2008)

Resim-32 Karaferye Subaşı Camisi'nin kuzey cephesi pencere görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2008)